

ACADEMIA ROMÂNĂ – FILIALA IAȘI
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE

ARHEOLOGIA MOLDOVEI

XXXIV
2011

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
București, 2011

SUMAR • SOMMAIRE • CONTENTS • INHALT

EDITORIAL

VICTOR SPINEI, <i>Arheologia Moldovei la bilanțul unei jumătăți de secol de la apariție</i>	7
<i>Arheologia Moldovei – A Report Half a Century After the First Issue</i>	11

SESIUNEA "TEMPLES AND SANCTUARIES"

CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI, GHEORGHE LAZAROVICI, <i>Sesiunea "Temples and Sanctuaries from PPN to Copper Age. Type, Content and Functionality"</i>	15
VASILE CHIRICA, <i>Elemente de artă religioasă în sanctuarele Paleoliticului superior</i>	19
<i>Éléments d'art religieux dans les sanctuaires du paléolithique supérieur</i>	49
GHEORGHE LAZAROVICI, IULIU CRISTI POP, CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI, SOTE ANGELESKI, <i>Megaliti în Carpații Răsăriteni. Căi spre sanctuarele din natură și urmele unor așezări. Studiu de etno-arheologie și etno-religie</i>	53
<i>Megaliths in the Eastern Carpathians Mountains. Routes to the Sanctuaries in the Nature and Traces of Some Settlements. An Ethno-Archeology and Ethno-Religion Study</i>	77
CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI, <i>Peștera Werteba de la Bılce Złote</i>	79
<i>The Werteba Cave at Bılce Złote</i>	93
ALEXANDER RUBEL, <i>Sanctuare în lumea germanică și nordică în epoca fierului</i>	95
<i>Germanische Heiligtümer der Eisenzeit</i>	101

STUDII – ÉTUDES

MIRCEA BABEȘ, NICOLAE MIRIȚOIU, <i>Practici funerare birituale prelungite în spațiul carpato-dunărean în secolele V–III a. Chr.</i>	103
<i>Pratiques funéraires birituelles prolongées dans l'espace carpatho-danubien aux Ve–IIIe s. av. J.C.</i>	147
SEVER-PETRU BOȚAN, COSTEL CHIRIAC, <i>Considerații privind vasele de sticlă edite provenind din așezările dacice de la est de Carpați (secolele II î.Hr. – II d.Hr.)</i>	151
<i>Some Considerations Regarding the Known Glass Vessels from the East-Carpathian Dacian Settlements (2nd Century B.C. – 2nd Century A.D.)</i>	176
DAN GH. TEODOR, <i>Considerații privind unele aspecte ale etnogenezei românești</i>	177
<i>Considérations sur certains aspects de l'ethnogenèse roumaine</i>	184

NUMISMATICĂ – NUMISMATIQUE

BUCUR MITREA, <i>Monedele descoperite în cetățuia geto-dacă de la Poiana</i>	187
<i>Coins Found in the Geto-Dacian Citadel at Poiana</i>	219
ANA BOLDUREANU, LUDMILA BACUMENCO-PÎRNĂU, <i>Un lot de monede medievale și moderne descoperit la Cetatea Albă. Observații preliminare</i>	221
<i>A Group of Middle-Age and Modern Coins Discovered at Cetatea Albă. Preliminary Notes</i>	245

NOTE – NOTES

RUXANDRA ALAIBA, <i>La céramique peinte de l'habitat Trinca-Izvorul lui Luca (le district Edineț, République de Moldavie), le groupe culturel Horodiștea / Erbiceni-Gordinești-Kasperovcy</i>	247
ALEXANDRA COMȘA, <i>The Purifying Fire in the Romanian Prehistoric Burials</i>	251
<i>Focul purificator în mormintele preistorice din România</i>	256
ATTILA LÁSZLÓ, <i>Unele probleme ale epocii bronzului din regiunile est-carpătice. Observații pe marginea unei cărți recente</i>	261

CRISTINA PARASCHIV-TALMAȚCHI, AUREL STĂNICĂ, <i>Potter's Marks Appearing on Vessels Discovered in the Settlement of Ostrov – Tulcea County</i>	271
VASILE DIACONU, <i>Un fragment de fibulă hallstattiană din județul Neamț</i>	285
<i>A fragment of a Hallstatt Period Fibula from the Neamț County</i>	292
BOGDAN PETRU NICULICĂ, <i>Un arheolog bucovinean uitat: profesorul și conservatorul Heinrich Klauser</i>	293
<i>Un archéologue bucovinéen oublié: le professeur et le conservateur Heinrich Klauser</i>	303
 CERCETĂRI INTERDISCIPLINARE – RECHERCHES INTERDISCIPLINAIRES	
FLORENTINA OLENIUC, LUMINIȚA BEJENARU, <i>Resturi faunistice și umane descoperite în situl arheologic de la Târgu Neamț – Dealul Pometea (județul Neamț, România)</i>	305
<i>Faunal and Human Remains Found in the Archaeological Site of Târgu Neamț-Dealul Pometea (Neamț County, Romania)</i>	307
ANCA COROLIUC, <i>The Study of the Archaeozoological Material from the Pre-Cucutenian Site at Andrieșeni</i>	309
SERGIU HAIMOVICI, <i>A Presentation of the Bone Fragments from Two Pits: 72 and 100 Belonging to the Trușești – Țuguieța Settlement – Cucuteni Culture</i>	315
 RECENZII – COMPTES-RENDUS	
ADRIAN PORUCIUC, <i>Prehistoric Roots of Romanian and Southeast European Traditions, Volume I, Sebastopol, 2010 (Cornelia-Magda Lazarovici)</i>	321
JOHN OSWIN, <i>A Field Guide to Geophysics in Archaeology, Springer – Praxis Publishing, Berlin – Heidelberg – New York – Chichester, 2009 (Andrei Asăndulesci)</i>	324
GEORGE BODI, <i>Hoisești-La Pod. O așezare cucuteniană pe valea Bahluiului</i> , ediderunt Victor Spinei et Virgil Mihailescu-Bîrliaba, XIII, Iași, 2010 (Vasile Cotiugă)	325
CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI, GHEORGHE LAZAROVICI, <i>Arhitectura Neoliticului și Epocii Cuprului din România, II, Epoca Cuprului</i> , editori V. Spinei, V. Mihailescu-Bîrliaba, Iași, 2007 (Raluca Kogălniceanu)	327
CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI, GHEORGHE-CORNELIU LAZAROVICI, SENICA ȚURCANU, <i>Cucuteni – A Great Civilization of the Prehistoric World</i> , ed. LĂCRĂMIOARA STRATULAT, 2009, Iași (Adrian Poruciuc)	329
MATTHIAS THOMAS, <i>Studien zu Chronologie und Totenritual der Otomani-Füzesabony-Kultur</i> , Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 2008 (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 86) (Alexandra Găvan)	332
ADRIAN GOLDSWORTHY, <i>Totul despre armata romană</i> , București, 2008 (Ionuț Acrudoae)	334
SERGIU MATVEEV, <i>Procese etno-culturale din spațiul carpato-nistean în secolele II–XIV. Istoriografia sovietică</i> , Chișinău (Andrei Corobcean)	336
MARINA KOUMANOUDI, CHRYSMA MALTEZOU (ED.), <i>Dopo le due cadute di Constantinopoli (1204, 1453): Eredi ideologici di Bisanzio. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Venezia, 4–5 dicembre 2006</i> , Convegno–12, Venezia, 2008 (Sever-Petru Boțan)	340
IOAN MARIAN ȚIPLIC, <i>Fortificații medievale timpurii din Transilvania (sec. X–XII)</i> , Iași, (Adrian Andrei Rusu)	341
BOGDAN PETRU NICULICĂ, <i>Din istoricul preocupărilor arheologice în Bucovina. Societatea Arheologică Română</i> , Suceava, 2009 (Nicolae Ursulescu)	343
 VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ – LA VIE SCIENTIFIQUE	
DAN APARASCHIVEI, <i>Activitatea științifică a Institutului de Arheologie din Iași în anul 2010</i>	345
DAN MONAH, COLOCVIUL INTERNAȚIONAL „Salz und Gold: die Rolle des Salzes im prähistorischen Europa”, 30 September – 4 October, 2010, Provadia, Bulgaria	361
VICTOR SPINEI, <i>Privilegiu cărturăresc: călătorie de documentare în Israel (2010)</i>	365

VICTOR SPINEI, <i>Stagiu de documentare berlinez (2010)</i>	371
LUCIAN MUNTEANU, <i>Stagiu de cercetare la Roma</i>	375

*PROFESORUL IONEL CÂNDEA, MEMBRU DE ONOARE AL INSTITUTULUI DE ARHEOLOGIE
DIN IAȘI*

<i>Mesaj al Înaltpreasfințitului Casian, Arhiepiscopul Dunării de Jos</i>	377
VICTOR SPINEI, <i>Prof. dr. Ionel Căndeă, Un reprezentant proeminent al medievisticii românești</i>	378
COSTEL CHIRIAC, <i>Profesorul univ. dr. Ionel Căndeă „Membru de Onoare” al Institutului de Arheologie Iași</i>	380
VALERIU ȘIRBU, <i>Ionel Căndeă – repere biografice</i>	381
IONEL CÂNDEA, <i>Cuvânt de răspuns</i>	382

ANIVERSARIA

VASILE COTIUGĂ, <i>Profesorul Marin Dinu la a 85-a aniversare</i>	385
CONSTANTIN ICONOMU, <i>O viață de realizări închinată arheologiei – Alexandru Vulpe la 80 de ani</i>	387
IOAN IAȚCU, <i>Profesorul Ion Ioniță la 75 de ani</i>	388
VICTOR COJOCARU, <i>Silviu Sanie la 75 de ani</i>	391
CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI, <i>Profesorul Mircea Babeș la 70 de ani</i>	393
MARCEL LUTIC, <i>O viață dedicată etnologiei românești. Profesorul Ion H. Ciubotaru la 70 de ani</i>	396
CONSTANTIN ICONOMU, <i>Attila László la a 70-a aniversare</i>	402
SABIN ADRIAN LUCA, <i>Profesorului Gheorghe Corneliu Lazarovici la 70 de ani</i>	404
ROXANA-GABRIELA CURCĂ, <i>Marius Alexianu la 60 de ani!</i>	407

OBITUARIA

<i>Dr. Eugenia Zaharia (Dan Gh. Teodor)</i>	409
<i>Șeiva Sanie (Silvia Teodor)</i>	412
<i>Vasile Lica (Alexander Rubel)</i>	414
<i>Paul Șadurschi. Cuvânt de adio (Nicolae Ursulescu)</i>	418

NORME PENTRU AUTORI

<i>NORME PENTRU PREGĂTIREA MANUSCRISELOR DESTINATE PUBLICĂRII ÎN PERIODICUL „ARHEOLOGIA MOLDOVEI” – RULES FOR MANUSCRIPT PREPARATION FOR PUBLICATION IN THE „ARHEOLOGIA MOLDOVEI” JOURNAL</i>	423
---	-----

<i>LISTA ABREVIERILOR – LISTE DES ABRÉVIATIONS.</i>	427
---	-----

<i>ERATĂ</i>	429
--------------------	-----

ARHEOLOGIA MOLDOVEI LA BILANȚUL UNEI JUMĂTĂȚI DE SECOL DE LA APARIȚIE

DE

VICTOR SPINEI

Keywords: *Arheologia Moldovei, Institute of Archaeology of Iași, modern methodology, expectations.*

S-au scurs 50 de ani de la editarea primului număr al *Arheologiei Moldovei*, prilej de a scruta segmentele revelatoare ale drumului parcurs de periodic și de a prefigura un traseu evolutiv pentru viitorul apropiat, în consonanță cu imperativele științifice de pe plan național și internațional. A fost o cale sinuoasă, presărată cu reușite și satisfacții, dar și cu neîmpliniri, disfuncționalități sau decepții. Cu toate că nu agreăm verdictele cu tentă emfatică și retorică, vom aprecia că *Arheologia Moldovei* reprezintă un punct de referință și, poate, chiar mai mult, un vector sau o piatră de hotar în sfera valorificării și diseminării rezultatelor cercetărilor de teren din arealul românesc est-carpatic.

Interesul pentru vestigiile vremurilor revoluate din spațiul moldav datează încă din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, amplificându-se în prima jumătate a veacului următor, dar fără să reflecte o reală maturitate științifică, în concordanță parțială cu derularea demersurilor savante din țările învecinate. Explorarea relicvelor arheologice recuperate prin cercetări cu caracter metodic sau întâmplător nu a fost însoțită în cele mai numeroase cazuri de publicarea lor la un standard apropiat de normele cărturărești. Perspective sporite în acest sens s-au conturat atunci când profesorul Orest Tafrali de la Universitatea din Iași a inițiat în 1927 editarea periodicului *Arta și Arheologia*, a cărui apariție s-a suspendat în 1938, la un an după decesul fondatorului ei. Chiar dacă denumirea era de natură să sugereze o pondere egală a celor două discipline nominalizate în titlu, structura revistei s-a axat prioritar pe domeniul artei, specialitatea predilectă a editorului său, făcând loc numai arareori materialelor arheologice, desigur și pentru faptul că, în anii interbelici, în vechea capitală a Moldovei activau prea puțini specialiști capabili să asigure o colaborare doctă în paginile publicației.

După cea de-a doua conflagrație mondială, cooptarea în învățământul universitar ieșean a unor specialiști formați la Alma mater din capitală, de talia lui Mircea Petrescu-Dîmbovița și Dumitru Tudor, a condus la revigorarea treptată a interesului pentru arheologia preistorică și clasică, materializată, între altele, prin inserarea în paginile unor periodice cu sumar compozit (*Studii și cercetări științifice, Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași*) a câtorva articole cu suport informativ bazat pe cercetarea arheologică. Reorganizarea Muzeului de Antichități în 1952 și crearea unui Sector de Istorie Veche și Arheologie în 1953, în cadrul Institutului de Istorie și Filologie, subordonat Filialei Iași a Academiei Populare Române, a fost de natură să mărească potențialul de cercetare în domeniul istoriei vechi, ce avea nevoie imperioasă de publicații de specialitate pentru fructificarea rezultatelor propriilor investigații, cu atât mai mult cu cât, până la începutul deceniului al șaptelea al secolului al XX-lea, în marile centre universitare românești nu existau periodice cu profil arheologic decât la București: *Studii și cercetări de istorie veche*, fondat în 1950, *Materiale și cercetări arheologice*, inițiat în 1953, și *Dacia*, reluată în 1957 după o întrerupere de circa un deceniu, determinată de instalarea regimului totalitar.

Sesizând necesitatea înființării unui periodic aferent prospectării și publicării vestigiilor arheologice, provenind din spațiul cuprins între Carpații Orientali și Prut, profesorul Mircea Petrescu-Dîmbovița – titularizat în 1956 la Facultatea de Istorie și Filologie a Universității „Al. I. Cuza” și, din același an, director al Muzeului de Antichități, redenumit Muzeu de Istorie a Moldovei în anul următor – a întreprins demersuri

persuasive la autoritățile academice și administrative din capitală pentru a obține aprobarea apariției unei asemenea reviste.

Cel dintâi număr al periodicului a văzut lumina tiparului în anul 1961, în cadrul Editurii Academiei Republicii Populare România, care și-a asumat în mod constant tipărirea sa, inclusiv după 1990, odată cu preluarea numelui de Editura Academiei Române. Pe lângă redactorul responsabil, Mircea Petrescu-Dîmbovița, la configurarea unui profil elevat al revistei un aport însemnat a revenit lui Adrian Florescu, a cărui acribie și meticulozitate s-au dovedit benefice, astfel că, fără să ne erijăm într-un *laudator temporis acti*, putem aprecia că *Arheologia Moldovei* a etalat *in statu nascendi* o ținută europeană, respirând un aer matur, fără obișnuita perioadă de gestație și fără dibuiri diletantiste.

La munca anevoioasă de colectare și selectare a materialelor, ca și de transpunere a textelor propriu-zise și a ilustrației adiacente normelor redacționale proprii, și-au adus contribuția de-a lungul anilor în special redactorii responsabili (Mircea Petrescu-Dîmbovița, Virgil Mihailescu-Bîrliba, Dan Gh. Teodor, Victor Spinei), secondati de redactorii responsabili adjuncți și de secretarii de redacție ai revistei (Adrian Florescu, Ion Ioniță, Constantin Iconomu, Costel Chiriac, Cornelia-Magda Mantu[-Lazarovici] și George Bodi), sprijiniți – în mai mică sau mai mare măsură – de ceilalți membri ai Comitetului de redacție (Alexandru Andronic, Nicolae Gostar, Silviu Sanie, Vasile Chirica, Dan Monah, Gheorghe Postică, Victor Cojocaru și Adrian Poruciu) și uneori de alți cercetători ai Institutului de Arheologie. Începând de la numărul XXVII, aferent anului 2004, revista dispune și de un Colegiu de redacție, în care au fost cooptați cercetători de notorietate din țară și străinătate: John Chapman, Falko Daim, Linda Ellis, Ion Ioniță, Friedrich Luth, Gheorghe Postică, Silviu Sanie, Wolfram Schier, Dan Gh. Teodor, Gerhard Trnka și Alexandru Vulpe, ale căror sugestii pentru îmbunătățirea calității textelor s-au dovedit adesea benefice.

De-a lungul anilor, în sumarul periodicului ieșean s-au regăsit, pe lângă membrii colectivului Institutului de Arheologie (Anton Nițu, Eugenia Neamțu, Marilena Florescu, Silvia Teodor, Rodica Popovici, Felicia Monah, Costică Asăvoaie, Alexander Rubel, Dan Aparaschivei, George Bilavski, Lucian Munteanu etc., în afara celor din Comitetul de redacție, nominalizați mai sus) și ai corpului didactic al Facultății de Istorie [-Filozofie] a Universității „Al. I. Cuza” (Marin Dinu, Attila László, Nicolae Ursulescu, Mihai Vasilescu, Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Iulian Moga etc.), foarte mulți arheologi, antropologi și paleozoologi de prestigiu din România (Constantin Mătase, Olga Necrasov, Dumitru Tudor, Kurt Horedt, Emil Condurache, Mircea Rusu, Bucur Mitrea, Octavian Iliescu, Constantin Preda, Corina Nicolescu, Ion Horațiu Crișan, Maria Cristescu, Vasile Palade, Gavrilă Simion, Sergiu Haimovici – care nu mai sunt printre noi, secondati de Alexandru Vulpe, Ion Glodariu, Vasile Ursachi, Mircea Babeș, George Trohani, Marin Cârțumaru, Valeriu Sîrbu, Paraschiva-Victorița Batariuc, Viorel M. Butnariu, Florin Curta, Luminița Bejenaru, Ruxandra Alaiba, Alexandru Madgearu, Bogdan Petru Niculică etc.) și Basarabia (Pavel Bârnea, Vasile Grossu, Victor Sorochin, Ilie Borzic – trecuți în altă lume, ștafeta fiind preluată de Gheorghe Postică, Eugen Sava, Vlad Ghimpu, Ion Tentiuc, Igor Corman, Vlad Vornic, Sergiu Musteață, Ludmila Bacumenco etc.), dar și tineri de perspectivă, precum și numeroși cercetători străini de notorietate internațională (Jaroslav Kudrnáč, Guy Rachet, Mikulas Dušek, Olaf Höckmann, Kenneth Honea, Gerhard Wirth, E. T. Tsvek, Linda Ellis, Jurgen Untermann, Nikolaus Boroffka etc.).

În pofida numelui său, ce ar sugera o delimitare a diapazonului spațial, *Arheologia Moldovei* nu și-a axat perimetrul interesului numai la arealul est-carpatic, ci l-a depășit constant prin temele abordate atât de arheologii români, cât și de cei străini. În paginile sale au fost incluse studii și materiale referitoare la un registru cronologic foarte larg, începând cu paleoliticul și terminând cu Evul Mediu târziu, fiind inserate atât articole de sinteză, cât și rapoarte de săpături, la care s-au adăugat note privind piese de proveniență diversă sau dedicate unor dezbateri științifice de interes mai larg. O pondere relativ constantă a avut prezentarea rezultatelor campaniilor de săpături din unele așezări și necropole, unde s-au întreprins cercetări ample și fructuoase, precum cele de la Iași, Suceava, Băiceni, Lețcani, Bogdănești, Ciolănești din Deal, Mitoc, Cucorâni, Hudum, Barboși-Galați, Epurenii, Mălești, Lozna, Izvoare, Poiana, Siret, Scânteia, Pocreaca, Tăcuta, Brădicești, Negoiești, Orheiul Vechi, Brăviceni, Banca etc. Concomitent s-a realizat publicarea analitică a unor depozite de obiecte și de tezaure monetare, cu relevanță istorică deosebită, ca cele provenind de la Voinești, Oțeleni, Cotu Morii, Vovriești, Oboreceni, Traian etc.

Colaboratorilor *Arheologiei Moldovei* li se datorează, totodată, remarcabile studii de sinteză, care conturează concludiv realitățile etnico-demografice, economico-sociale și confesionale din ținuturile est-carpătice și din teritoriile limitrofe. Menționăm în acest sens lucrările de analiză minuțioasă și de largă erudiție privind culturile Criș, Ceramicii lineare, Precucuteni, Cucuteni, Amforelor sferice, Monteoru, Sântana de

Mureș-Cerneahov, ca și cele dedicate civilizației geto-dacice, celtice, grecești, romane, bizantine și medievale, migrațiilor indo-europenilor, cimerienilor, sciților, slavilor, ungarilor și turanicilor, contactelor populației autohtone cu triburile alogene, religiei și reprezentărilor de cult orientale, geto-dacice, romane și creștine, artei tracice și medievale, circulației monedei grecești, dacice, romane și bizantine, ca și a fibulelor, aplicilor, opaițelor, sticlăriei și cahlelor, planimetriei reședințelor domnești și boierești, exploatării sării, istoriei cercetărilor arheologice întreprinse de specialiștii ieșeni etc.

Începând de la cel de-al VII-lea număr, corespunzător anului 1972, periodicului i s-a adăugat o rubrică de recenzii și note bibliografice, devenită tot mai bogată și mai diversă de la volum la volum, unde au fost prezentate și evaluate nu numai lucrări tipărite în România, ci și apărute dincolo de hotare, de regulă acoperind un câmp tematic tangent preistoriei și istoriei antice și medievale a regiunilor carpato-dunărene. Majoritatea materialelor incluse în *Arheologia Moldovei* au fost publicate în română, toate studiile dispunând însă un de rezumat într-o limbă de circulație internațională.

În afară de materialele dedicate valorificării materialului arheologic, revista a beneficiat și de studii conexe unor discipline colaterale, precum numismatica, sigilografia și epigrafia. Pe lângă aceasta, publicația a fost receptivă și la domenii având legături tematice cu arheologia: istoria antică și medievală, etnologia, lingvistica, utile arheologului pentru amplificarea și diversificarea percepțiilor sale cognitive.

De la începuturile sale publicația ieșeană a manifestat propensiune pentru cercetările de factură pluridisciplinară, pe atunci adevărată operă de pionerat, găzduind în paginile ei studii aferente paleofaunei și paleoantropologiei, pentru ca în anii următori să facă loc și contribuțiilor privind analizele metalografice, de polen, țesături etc.

În primele decenii de la fondarea sa, cu toate că fusese concepută drept anuar, din diverse motive, independente de voința Comitetului de redacție, revista nu a dispus de un regim firesc de apariție, fiind tipărită uneori cu intermitențe mari, de trei-cinci ani între volume, astfel că în perioada 1961–1988 nu au văzut lumina tiparului decât zece numere, dintre care unul dublu (II–III, 1964). De-abia din 1989, grație înțelegerii și sprijinului primit din partea direcției Editurii Academiei Române, s-a reușit să i se asigure o periodicitate normală, din anul respectiv și până în 2010 ajungând în rafturile bibliotecilor 21 de tomuri, numai un singur număr fiind dublu, corespunzător la doi ani calendaristici (XXIII–XXIV, 2000–2001). În ultimii ani conducerea Institutului de Arheologie și Comitetul de redacție al revistei a încercat să mobilizeze cercetătorii instituției și colaboratorii săi apropiați pentru a se evita întârzierile de tipărire, concomitent cu lărgirea spectrului tematic și asigurarea unui nivel ridicat al materialelor din sumar.

În paralel cu aceasta s-au depus mari eforturi pentru asigurarea unui schimb dinamic și eficient cu publicațiile de același profil ale institutelor, universităților și muzeelor din țară și străinătate. În prezent, beneficiind și de asistența conducerii Filialei Iași a Academiei Române, Institutul de Arheologie este în măsură să întrețină relații de schimb al periodicului cu circa 250 parteneri din străinătate, în timp ce Biblioteca Academiei Române expediază unor prestigioase biblioteci de peste hotare alte aproximativ 50 de exemplare, prin aceasta *Arheologia Moldovei* numărându-se printre publicațiile din sfera științelor umaniste din țară cu cea mai bună circulație în afara granițelor. Stăruind în această direcție, am avut în vedere preceptul că o carte care nu circulă practic nu există, sau, mai exact, conține doar pe listele birocratice ale serviciilor administrative, dar este ignorată de cercurile savante.

Dincolo de indubitabilele împliniri și de prestigiul dobândit în țară și străinătate, suntem conștienți că mai sunt multe de făcut pentru asigurarea unui standard calitativ comparabil cu cel dobândit de cele mai prestigioase publicații de profil de pe alte meridiane, atât din punct de vedere al conținutului intrinsec al materialelor publicate, cât și în ceea ce privește ținuta grafică generală. Ar fi de dorit ca sumarul periodicului Institutului de Arheologie să cuprindă și studii cu caracter teoretic asupra domeniului arheologiei, a metodologiei investigațiilor de teren și a interpretării polivalente a complexelor și exponatelor descoperite, de racordare a realităților cercetării arheologice românești la fluxul aceloră de pe plan mondial, precum și dezbateri neconvenționale consacrate curentelor istoriografice ce polarizează interesul specialiștilor din marile centre de cercetări europene și americane. S-ar impune, de asemenea, atragerea mai multor colaborări externe de ținută, care să contribuie la sporirea atractivității tablei de materii. Desigur, acest lucru nu este deloc facil, întrucât în majoritatea țărilor europene, la fel ca și în România, se înregistrează în ultimele decenii o debordantă luxurianță a periodicelor. Fără a contesta anumite laturi pozitive ale acestui fenomen, opinăm că disponibilitatea excesivă a spațiului tipografic conduce, în multe situații, la o diminuare a nivelului calitativ al tipăriturilor, în conformitate cu modul de exteriorizare a binomului cerere-ofertă, ceea ce era previzibil, în condițiile în care numărul cercetărilor nu a sporit în aceeași progresie cu volumul publicațiilor.

Totodată, pledăm pentru oportunitatea inserării unui număr mai mare de studii în limbi de circulație internațională, dar potrivit unei selecții riguroase, întrucât, după cum se constată uneori, traducerea lucrărilor cu carențe de documentare sau interpretare proiectează o lumină defavorabilă pentru istoriografia națională și îi prejudiciază imaginea. Pe de altă parte, se impune responsabilitate și în privința acurateții traducerilor, inclusiv în cazul rezumatelor studiilor.

Precum este îndeobște cunoscut, pentru publicațiile cu profil arheologic, virtuțile grafice ale tipăriturii sunt vitale, întrucât, ca și în cazul exegezelor din domeniul istoriei artelor, materialul ilustrativ susține și credibilizează aprecierile din textul propriu-zis. Din păcate, multe din editurile din România, care își asumă patronarea cărții științifice, nu își pot permite, din cauza restricțiilor financiare, să tipărească tomuri etalând exigență ridicată în privința ilustrației, asemenea carențe – poate mai pregnante decât cele constatate în țările învecinate – fiind imputate și *Arheologiei Moldovei* de către colegii din străinătate. Precaritățile situației economice din țară, ce păreau efemere, dar care se dovedesc endemice, amplificate uneori de ignoranța factorilor decizionali, ne fac sceptici că se vor putea produce prea curând remedieri structurale în cazul problemelor vizate. În fond, *nemo dat quod non habet*.

Într-o ordine de idei convergentă, avem senzația că, în pofida faptului că pentru anumite aspecte sunt perceptibile progrese, în ansamblu se înregistrează o accentuare a decalajului calitativ în raport cu publicațiile cu profil similar apărute pe alte meridiane, al căror curs evolutiv s-a înscris într-o orbită cu dinamică mult mai alertă, observație care – *mutatis mutandis* – s-ar putea extrapola și spre alte sfere ale vieții culturale și științifice din țară. Nu ar fi în folosul nimănui dacă, printr-o eventuală contaminare de euforia festivă a marcării evenimentului aniversativ, am escamota problemele litigioase sau neagreabile, mistificare ce ar putea conduce spre o nedorită atitudine letargică de automulțumire.

Arheologia Moldovei nu reprezintă singura publicație a Institutului de Arheologie din Iași, care se preocupă și de editarea mai multor serii de volume monografice sau culegeri de studii. Cea mai veche dintre acestea este *Bibliotheca Archaeologica Iassiensis*, inițiată în 1987 de dr. Vasile Chirica, din care, până la sfârșitul anului 2010 fuseseră tipărite 22 de volume. În ultimii ani, membrii Institutului și-au asumat editarea altor serii: *Bibliotheca Archaeologica Moldaviae* (din 2005), *Honoraria* (din 2005), *Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi* (din 2007) și *Scripta archaeologica et historica Dacoromaniae* (din 2009), în acest scop conlucrând în mod eficient cu Editura Academiei Române, Editura Istros a Muzeului Brăilei, cu editurile Trinitas și Golia ale Mitropoliei Moldovei și Bucovinei și cu Editura Universității „Al. I. Cuza” din Iași. Până în 2010, din primele trei serii ulterioare anului 2005 au apărut 13, nouă și, respectiv, opt volume, în vreme ce din ultima serie nu a fost posibilă decât tipărirea unui singur volum. *Bibliotheca Archaeologica Iassiensis*, *Bibliotheca Archaeologica Moldaviae* și *Scripta archaeologica et historica Dacoromaniae* și-au fixat drept mobil publicarea monografiilor originale ale arheologilor din România și Basarabia, *Honoraria* cuprinde volume omagiale dedicate unor importante personalități științifice din țară, cu prioritate ieșeni (Mircea Petrescu-Dîmbovița, Ion Ioniță, Silviu Sanie, Virgil Mihailescu-Bîrliba, Dan Gh. Teodor, Alexandru Zub, Dan Monah, Ștefan Ștefănescu, Attila László), iar *Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi* include studii ale unor cercetători de învederată reputație mondială (Charles J. Halperin, Sebastian Brather, Walter Pohl, Sergei G. Klyashtornyj, Michel Kazanski, Florin Curta, Leonid R. Kyzlasov, Heiko Steuer).

Înregistrând cu satisfacție realizările obținute de-a lungul unei jumătăți de veac de existență a *Arheologiei Moldovei*, dorim să omagiem contribuția esențială în apariția și coordonarea sa datorată academicianului Mircea Petrescu-Dîmbovița, care, la cei peste 95 de ani ai săi, găsește energia de a se interesa periodic de problemele curente ale revistei. Omagiem deopotrivă pe colegii ce nu mai sunt în viață, care s-au implicat cu devotament și profesionalism la sporirea prestigiului publicației Institutului de Arheologie și au colaborat în mod constant la aceasta, făcându-și din muncă o adevărată religie.

Dincolo de dificultățile prezente și de perspectivele incerte pentru viitorul apropiat, ne exprimăm speranța că traviul generației trecute va găsi respectul tinerilor cercetători de astăzi, dar și imboldul de a continua cu abnegație și responsabilitate ceea ce a fost bun și de a găsi soluții pragmatice de îmbunătățire și înprospătare a conținutului său, prin evitarea rutinei, ermetismului și stereotipiei, și de a-i asigura o ritmicitate a apariției și o distribuire adecvată, în condițiile în care periodicul cărui îi consacram aceste rânduri reprezintă o carte de vizită emblematică pentru colectivul ce trudește la editarea sa, asigurându-i particularizarea profilului și vizibilitate în lumea științifică.

ARHEOLOGIA MOLDOVEI – A REPORT
HALF A CENTURY AFTER THE FIRST ISSUE

Half a century has passed since the publication of the first issue of *Arheologia Moldovei*. The opportunity can be used for a scrutiny of the itinerary so far covered by the journal, and for a prefiguration of its future evolution, in keeping with today's scientific requirements in Romania and abroad. It has been a sinuous way, with achievements and satisfactions, but also with shortcomings and deceptions. Although we are not fond of emphatic rhetoric, we must admit that *Arheologia Moldovei* stands as a vector and a landmark with regard to accounting and dissemination of notable results of field investigations in Romanian territories east of the Carpathians.

In Iași, interest in vestiges of the remote past dates from the first decades of the 19th century, and it grew during the former half of the next century, without reaching a level of scientific maturity comparable to the one manifest in the academic life of neighboring countries. Scrutiny of archaeological items that were discovered either by systematic investigation or by chance was not doubled by publication of finds in accordance with scientific criteria. Some improvement in that respect began to take shape in 1927, when Professor Orest Tafrali (University of Iași) initiated the journal *Arta și Arheologia*, whose publication was suspended in 1938, that is, one year after the death of the founder. Even if the name of Tafrali's journal suggests a proportional representation of two disciplines, most of the published materials were on questions of art, as favorite domain of the founder, and it was only seldom that archaeological materials were published too. Certainly, one must take into account that – in the old capital of Moldavia, during the period between the two World Wars – there were quite few intellectuals capable of producing specialized archaeological papers.

After World War II, as the Iași system of high education employed specialists such as Mircea Petrescu-Dîmbovița and Dumitru Tudor – who had both graduated from the University of Bucharest –, the interest in prehistoric and ancient archaeology showed gradual increase, a fact that materialized in archaeology-oriented papers published in journals of composite contents (*Studii și cercetări științifice, Analele științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași*). The reorganization of the Museum of Antiquities in 1952 and the creation of a Department of Ancient History and Archaeology, as part of the Institute of History and Philology (belonging to the Iași Branch of the Academy of the Romanian People's Republic) in 1953, enhanced research mainly in the domain of ancient history. Under such circumstances, specialized publications were felt to be necessary for a credible turning to account of whatever local specialists' investigations produced. That need was so much the more imperative since, before the 70s of last century, among the Romanian centers of high education it was only Bucharest that possessed specialized archaeological journals: *Studii și cercetări de istorie veche*, founded in 1950, *Materiale și cercetări arheologice*, initiated in 1953, and *Dacia*, whose publication was resumed in 1957, after an interruption of almost one decade, imposed by the Communist regime.

It was Professor Mircea Petrescu-Dîmbovița who most keenly apprehended the necessity of a journal in which results of the archaeological investigations in the area between the East Carpathians and the Prut could be published. After he got his tenured position, in 1956, at the Faculty of History and Philology of the “Alexandru Ioan Cuza” University of Iași – a position doubled, in the same year, by the one of curator of the Museum of Antiquities (renamed as Museum of History of Moldavia in the next year) –, Mircea Petrescu-Dîmbovița considered it his task to persuade the academic and administrative authorities in the capital of Romania to allow the publication of such a journal in Iași.

The first issue of *Arheologia Moldovei* was published in 1961, by the publishing house of the Academy of the Romanian People's Republic (*Editura Academiei Republicii Populare Române*, which, for all its change of name in 1990 – into *Editura Academiei Române* –, continued to publish our journal). Besides Mircea Petrescu-Dîmbovița, as editor-in-chief, it was Adrian Florescu who, by his scrupulousness, contributed much to the growth of the journal. At the present moment, without playing *laudator temporis acti*, we can declare that *Arheologia Moldovei* – from its very beginnings, but without any initial stage of amateurish fumbings – showed a mature European stature.

Through the years that followed, the hard work – implied by the collection and selection of materials, and by the editing of texts proper and of adjacent illustrations – was done mainly by the senior editors (Mircea Petrescu-Dîmbovița, Virgil Mihailescu-Bîrliba, Dan G. Teodor, Victor Spinei), seconded by several editors and secretaries (Adrian Florescu, Ion Ioniță, Constantin Iconomu, Costel Chiriac, Cornelia-Magda Mantu [-Lazarovici], George Bodi), and assisted, to various degrees, by other members of the editorial committee (Alexandru Andronic, Nicolae Gostar, Silviu Sanie, Vasile Chirica, Dan Monah, Gheorghe Postică, Victor Cojocaru, Adrian Poruciuc), sometimes also by various researchers of the Institute of Archaeology. Beginning

with issue XXVII (2004), the journal has also benefited from an editorial advisory board, composed of outstanding Romanian and foreign specialists (John Chapman, Falko Daim, Linda Ellis, Ion Ioniță, Friedrich Lüth, Gheorghe Postică, Silviu Sanie, Wolfram Schier, Dan Gh. Teodor, Gerhard Trnka, Alexandru Vulpe), whose suggestions have often led to significant improvements in the quality of the published texts.

A multitude of specialists have been hosted in the pages of our journal, including not only members of the Institute of Archaeology (Anton Nițu, Eugenia Neamțu, Marilena Florescu, Silvia Teodor, Rodica Popovici, Felicia Monah, Costică Asăvoaie, Alexander Rubel, Dan Aparaschivei, George Bilavski, Lucian Munteanu, etc., besides the above-mentioned members of the committee) and of the teaching staff of the Faculty of History[-Philosophy] of the “Alexandru Ioan Cuza” University of Iași (Marin Dinu, Attila László, Nicolae Ursulescu, Mihai Vasilescu, Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Iulian Moga, etc.), but also many prestigious archaeologists, anthropologists, paleozoologists of Romania (the late Constantin Mătese, Olga Necrasov, Dumitru Tudor, Kurt Horedt, Emil Condurache, Mircea Rusu, Bucur Mitrea, Octavian Iliescu, Constantin Preda, Corina Nicolescu, Ion Horațiu Crișan, Maria Cristescu, Vasile Palade, Gavrilă Simion, Sergiu Haimovici, as well as the now active Alexandru Vulpe, Ion Glodariu, Vasile Ursachi, Mircea Babeș, George Trohani, Marin Cărciumaru, Valeriu Sîrbu, Paraschiva-Victorița Batariuc, Viorel M. Butnariu, Florin Curta, Luminița Bejenaru, Ruxandra Alaiba, Alexandru Madgearu, Bogdan Petru Niculică, etc.), of the Republic of Moldova (the late Pavel Bârnea, Vasile Grossu, Victor Sorochin, Ilie Borzic, as well as the now active Gheorghe Postică, Eugen Sava, Vlad Ghimpu, Ion Tentiuc, Igor Corman, Vlad Vornic, Sergiu Musteață, Ludmila Bacumenco, etc.), to whom we may add a number of promising young researchers, as well as a number of prestigious foreign specialists (Jaroslav Kudrnáč, Guy Rachet, Mikulas Dušek, Olaf Höckmann, Kenneth Honea, Gerhard Wirth, E. T. Tsvek, Linda Ellis, Jürgen Untermann, Nikolaus Boroffka, etc.).

In spite of its name, which seemingly suggests spatial limitation, *Arheologia Moldovei* has not focused exclusively on the East Carpathian area, but it has frequently got out of it, by publishing materials regarding other territories. Also, the chronological frame of the journal has been quite broad, going from the Paleolithic to late medieval times. Typologically, the range of published materials goes from synthetic articles to excavation reports, to notes regarding pieces of diverse provenance, and to scientific debates of general interest. Constantly represented have been the reports on results of diggings on sites with either settlements or necropoleis, such as the ones of Iași, Suceava, Băiceni, Lețcani, Bogdănești, Ciolănești din Deal, Mitoc, Cucorăni, Hudum, Barboși-Galați, Epurenii, Mălești, Lozna, Izvoare, Poiana, Siret, Scânteia, Pocreaca, Tăcuta, Brădicești, Negoiești, Orheiul Vechi, Brăviceni, Banca, etc. In addition, *Arheologia Moldovei* has also published analytical presentations of historically relevant assemblages and hoards, such as the ones of Voinești, Oțeleni, Cotu Morii, Vovriești, Oboreceni, Traian, etc.

Collaborators of *Arheologia Moldovei* have also authored remarkable synthetic studies with definitive conclusions regarding demographical, social-economic and religious realities of the East Carpathian space and of the neighboring areas. In that respect, worthy of attention are the papers on the archaeological cultures of Criș, Linear Pottery, Pre-Cucuteni, Cucuteni, Globular Amphorae, Monteoru, Sântana de Mureș-Černjakhov, on the Geto-Dacian, Celtic, Greek, Roman, Byzantine and medieval civilizations, on the migrations of the Indo-Europeans, Cimmerians, Scythians, Slavs, Hungarians and various Turkic populations, on types of contacts between natives and intruders, on Oriental, Geto-Dacian, Roman and Christian religious practices and representations, on particularly relevant pieces (such as fibulae, appliqués, rushlight lamps, glassware, earthenware), on the planimetry of Moldavian hospodars' and boyars' mansions, on salt exploitation, on the history of the archaeological investigations undertaken by Iași specialists, etc.

Beginning with issue VII (1972), the journal added a rubric of reviews and bibliographical notes, which grew richer by every new issue, and which included presentations and evaluations of works published in Romania and abroad, with a special focus on the thematic field of the prehistory and the ancient-medieval history of the Carpathian-Danubian space. Most of the materials that have been published in *Arheologia Moldovei* are in Romanian, with addition of abstracts in languages of wider circulation.

Besides materials meant to turn to account archaeological finds, *Arheologia Moldovei* has also published papers representing collateral fields, such as numismatics, sigilography and epigraphy. Also, the journal has remained open to domains that have thematic ties with archaeology: ancient and medieval history, ethnology, linguistics, all of which can enhance an archaeologist's cognitive capacity. In the same respect, worth mentioning is that, from its very beginnings (when such approaches sounded like pioneer's work), the journal has shown itself ready to publish results of pluridisciplinary research; it first hosted articles on paleofauna and paleoanthropology, and, subsequently, articles on issues such as metallographic tests, pollen analysis, textiles, etc.

Although *Arheologia Moldovei* was originally meant to be an annual journal, for various reasons (and contrary to the will of the editors) its publication was intermittent during the first decades after its foundation, so that, during the period 1961–1988, only ten issues were published, of which one was double (II–III, 1964). It was only beginning with 1989, thanks to the assistance of *Romanian Academy's Editorial House*, that regular publication could be ensured; as a result, between that year and 2010, a number of 21 issues have reached the shelves of libraries, only one of those issues being double (XXIII–XXIV, 2000–2001). During the last years, the leadership of the Institute of Archaeology and the editorial committee of the journal have done their best to mobilize all researchers and close collaborators in order that publication delays should be avoided. At the same time, special attention has been paid to broadening of the thematic range and to improvement of the contents.

In parallel, we have striven to develop dynamic and efficient exchange with publications of the same profile belonging to institutes, universities and museums in Romania and abroad. At present, with the help of the Iași Branch of the Romanian Academy, our Institute of Archaeology can afford to maintain exchange relationships with about 250 foreign partners; besides, 50 more copies of our journal are posted by *Romanian Academy's Library* to prestigious libraries abroad. Thus, in the field of human sciences, *Arheologia Moldovei* is among the Romanian journals with the best circulation abroad. Along that line, we have observed the precept that a book that does not circulate may be said not to exist at all, or to count only on bureaucratic lists of administrative offices, while being ignored in scholarly circles.

Beyond the journal's doubtless achievements and beyond the prestige it has gained, in Romania and abroad, we are aware of the fact that there are many things to be done in order to ensure a qualitative level comparative with the one of internationally acknowledged publications in the field. In that respect, improvements are necessary in both the intrinsic contents of the published materials, and the general graphical aspect of the journal. It is desirable that the issues of *Arheologia Moldovei* should also include theoretical papers on archaeology, on the methodology of field investigation and on the multipurpose interpretation of archaeological sites and finds. Also desirable would be papers that should reflect direct participation of the Romanian archaeological undertakings in the international flow of research of the same field, and in non-conventional debates on historiographical trends that polarize the interests of representatives of major European and American research centers. In the same respect, papers by prestigious foreign specialists would certainly make the pages of our journal look more attractive. Certainly, such a thing is not easy to achieve, taking into account that nowadays – in most European countries, as well as in Romania – there is a boom in publications. We will admit that there is a positive side of that phenomenon, but we must also observe that excess of typographical space often leads to diminution in the quality of printed matter, in keeping with the demand-supply binomial. Such diminution actually was to be expected, since the number of researchers has not grown at the same rate as the amount of publications.

We do favor the idea that more materials should be published in languages of international circulation, but we also expect more rigorous selection in that respect, because sometimes translations of papers with shortcomings of documentation or of interpretation prove to be harmful to the image Romanian historiography, which is placed in an unfavorable light.

It is well known that graphical features of printings are as vital for archaeological publications as for the ones that represent history of art, since illustrative materials sustain the assertions in the text proper, and makes them more credible. Unfortunately, due to financial restrictions, many Romanian publishing houses that undertake to issue scientific books cannot afford to print illustrations of top quality. Such a situation – which is more evident in Romania than it is in neighboring countries – has led to reproaches coming from foreign colleagues in regard the illustrations of *Arheologia Moldovei*. As Romania's economic hardships, which first appeared to be transient, now appear as endemic, and are often amplified by the incompetence of decision makers, we are skeptical in regard to a possible structural betterment in the near future, in the issues under discussion. *Nemo dat quod non habet*, after all.

In a convergent respect, we have the feeling that, in spite of perceptible progress in some aspects, on a general plane there is increasing discrepancy between our publications and analogous foreign ones, whose evolutions have shown more alert dynamics; *mutatis mutandis*, we could apply the same observation to other spheres of the Romanian cultural and scientific life. It would be to nobody's benefit, if – in getting carried away by the euphoria of our anniversary – we overlooked troublesome and disagreeable aspects, since such an attitude would lead to complacency and lethargy.

Arheologia Moldovei is not the only publication by the Institute of Archaeology of Iași, since members of the latter have also been preoccupied with the editing of a series of monographic volumes and collections of papers. Earliest of all was *Bibliotheca Archaeologica Iassiensis*, which was initiated in 1987 by Dr. Vasile Chirica, and which, up until the end of 2010, came to include 22 volumes. In the meantime, members of the Institute have undertaken to publish several other collections: *Bibliotheca Archaeologica Moldaviae* (beginning with 2005), *Honoraria* (beginning with 2005), *Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi* (beginning with 2007) and *Scripta archaeologica et historica Dacoromaniae* (beginning with 2009). In that direction, close collaboration has developed with *Editura Academiei Române*, *Editura Istros a Muzeului Brăilei*, *Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași*, as well as with the publishing houses *Trinitas* and *Golia* of the Orthodox Metropolitan Seat of Moldavia and Bucovina. Up until 2010, in the three series initiated after 2005, there have been published thirteen, nine, and eight volumes, respectively; in the case of the last series mentioned above, only the publication of one volume has been possible. *Bibliotheca Archaeologica Iassiensis*, *Bibliotheca Archaeologica Moldaviae* and *Scripta archaeologica et historica Dacoromaniae* aim to publish original monographs by Romanian and Moldovan archaeologists, *Honoraria* includes volumes of homage to important scientific personalities of Romania, primarily of Iași (Mircea Petrescu-Dîmbovița, Ion Ioniță, Silviu Sanie, Virgil Mihailescu-Bîrlița, Dan G. Teodor, Alexandru Zub, Dan Monah, Ștefan Ștefănescu, Attila László), and *Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi* includes collections of articles by specialists of worldwide reputation (Charles J. Halperin, Sebastian Brather, Walter Pohl, Sergei G. Klyashtornyj, Michel Kazanski, Florin Curta, Leonid R. Kyzlasov, Heiko Steuer).

By reviewing, with satisfaction, the achievements of *Arheologia Moldovei* during the half-century of its existence, we also mean to praise the essential role played, in the initiation and evolution of our journal, by Academician Mircea Petrescu-Dîmbovița. At his age of 95, he still finds enough energy to keep in touch with the current problems of *Arheologia Moldovei*. We must also show our respect to the memory of our colleagues who, in the meantime, have passed away, after having lived lives of professional devotion, and after having substantially contributed to our journal's growing prestige.

Beyond present difficulties and uncertain perspectives for the near future, we will express our hope that the hard work of the previous generation may enjoy the respect of today's young researchers, who may feel urged to continue, with self-abnegation and responsibility, everything that proved to be valuable in the work of their predecessors. The young generation in the field is expected to find solutions for the enrichment and improvement of the contents of our journal, for further avoidance of routine, hermetism and stereotypy, for regularity of issues and for adequate distribution, taking into consideration that the journal we hereby praise stands for an emblem of the team that will spare no effort in order to ensure its publication and to maintain its particular profile and its visibility in the academic world.

Translated by Adrian PORUCIUC

SESIUNEA "TEMPLES AND SANCTUARIES FROM PPN TO COPPER AGE. TYPE, CONTENT AND FUNCTIONALITY"

DE

CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI, GHEORGHE LAZAROVICI

În cadrul celei de a 16-a întruniri anuale a Asociației Arheologilor Europeni (EAA) ce a avut loc între 1–5 septembrie 2010 la Haga, împreună cu Prof. Dr. Gh. Lazarovici am organizat o sesiune specială, B35, "*Temples and Sanctuaries from PPN to Copper Age. Type, Content and Functionality*". La sesiunea menționată s-au înscris 12 colegi cu prezentări ce vizau o largă arie geografică, din Anatolia și până în Europa Centrală, dar din păcate trei dintre ei (Dr. Celik Bahattin, *New Pre-Pottery Neolithic Settlements in the Sanliurfa (Urfa) – Turkey*; Dr. Natalya Burdo, *Landscape sanctuaries of Trypillia culture*; Dr. Mykhailo Videiko, *About temples-dwellings of Trypillia culture*), din motive obiective, în final nu au mai putut participa la desfășurarea lucrărilor.

În rândurile care urmează ne vom referi pe scurt la comunicările foarte interesante prezentate cu această ocazie. Primele două au avut în vedere descoperirile din Anatolia, autorii prezentând o sinteză a acestora sau reanalizând o parte din aceste monumente de excepție. Dr. Ali Umut Türkan de la Universitatea Anadolu, Turcia, a prezentat lucrarea *On the Genesis of Early Anatolian Temples at Neolithic Period*, în care, după ce a făcut o sinteză cu privire la forma monumentelor de cult din Pre Pottery Neolithic (în PPNA de formă rotundă; începând cu PPNB rectangulare), a specificat trăsăturile comune arhitecturale (clădiri monumentale cu ziduri masive de piatră, cu stâlpi monumentali, cea mai mare parte din ei având decorații în relief; stâlpii se găsesc în partea principală a clădirilor; multe din clădirile de cult au bănci). Unii pereți construiți în pantă sugerează că astfel de structuri au fost integral sau parțial îngropate sau că au avut măcar unele părți îngropate. Autorul a subliniat de asemenea și atenția care a fost acordată realizării podelelor, în unele cazuri întâlnindu-se și gropi de fundare sau de ofrandă, ce includeau craniile umane sau bucranii. Pentru unele construcții de cult autorul a subliniat faptul că ele au fost intenționat îngropate (după ce au fost sau nu arse), fiind acoperite de un depozit gros care a contribuit și la păstrarea lor aproape intactă peste milenii. Înainte de a fi îngropate, aceste construcții au fost golite de cea mai mare parte a inventarului. După părerea noastră, acțiunea de îngropare avea ca scop tocmai păstrarea intactă a caracterului sacru a acestor construcții, fapt confirmat și de îngroparea unor părți din inventarul sacru al unei etape de început din unele sanctuare. Dr. Ali Umut Türkan a mai subliniat faptul că sanctuarele acestei perioade se diferențiază față de construcțiile obișnuite de locuit, atât prin formă cât și prin maniera de construcție. Monumentalitatea acestor sanctuare presupune, după același autor, o bună organizare a muncii colective, ele reprezentând precursorii templelor din zona Orientului Apropiat.

Cea de a doua prezentare cu privire la Anatolia a fost susținută de Drd. Marta Bartkowiak (de la Poznan, doctorandă la Romisch-Germanisches Kommission, Germania), *The Cultural Biography of Skull Building from the Pre-Pottery Neolithic Site Çayönü Tepesi of South Eastern Anatolia*. Autoarea, pornind de la literatura de specialitate a arătat că inclusiv clădirile au o „biografie” culturală, ce include schimbările ce afectează artefactele, siturile și complexele de-a lungul timpului. Astfel, de exemplu, situl Çayönü Tepesi are mai multe stadii de construcții (I–IV, din PPNA până în PPNC), ce includ structuri ceremoniale, care acoperă o lungă perioadă de timp (10.000–6700 B.C.). Una dintre ele, Skull Building, prezintă mai multe etape (PPNA/PPNB nașterea, maturitatea, încetarea activității în timpul perioadei mijlocii a PPNB), ce pot fi observate și în planul construcției și care au fost corelate cu alte structuri ceremoniale din sit. Analiza colegei a vizat toate etapele menționate, avându-se în vedere și inventarul ca și trăsăturile specifice. Ca o concluzie,

autoarea prezentării a subliniat faptul că astfel de structuri ceremoniale sunt amplasate, încă de la început, în spații diferite de construcțiile obișnuite de locuit.

În comunicarea sa, Prof. Dr. Vassil Nikolov (Institutul Național de Arheologie și Muzeu, Sofia, Bulgaria), *Neolithic ritual pits and pit sanctuaries in Bulgaria*, a adus în discuție câteva situri din teritoriul Bulgariei, care prezintă structuri/complexe specifice, reprezentate doar de gropi (diferite ca formă și dimensiuni). Multe din astfel de gropi au fost interpretate până recent doar ca gropi menajere, dar descoperirile mai noi de la Samovodene au determinat acceptarea ipotezei că acest gen de complexe prezintă trăsături rituale. În această categorie pot fi incluse după părerea lui V. Nikolov situații din mai multe situri (Kapitan Dimitriev, Pomoshitsa, Samovodene, Sofia-Slatina, Sapareva Banya, Dobrinishte, Karanovo, Hotal Saedinenie). Autorul a făcut referiri la alte diferite situații din situri legate de perioada Karanovo III–IV (Lyubimets, Sarnevo), Karanovo IV (Ezerovo, Hadzhidimitrovo) sau din cele ce prezintă elemente Karanovo III–IV (Chernomorets, Budzhaka-Sozopol, Bikovo, Sabrano). Astfel de gropi ocupă spații destul de mari, cele cu dimensiunile cele mai mari fiind rezultatul săpării succesive sau a unirii unor complexe de dimensiuni mici și mijlocii. În ceea ce privește inventarul acestor complexe, el nu diferă foarte mult de cel descoperit în siturile cu complexe obișnuite (artefacte din os, piatră sau lut, incluzând chiar plastică antropomorfă și zoomorfă sau mese-altar), dar în unele cazuri baza acestor gropi este acoperită cu lipitură galbenă, iar partea lor superioară conține o mare cantitate de fragmente de pereți arși de la case.

Dr. Marco Merlini (Primăria din Roma, Italia), *Religious calendar systems from the prehistoric Southeastern Europe*, a prezentat un aspect foarte interesant legat de trecerea timpului ce reflectă preocupările și cunoștințele comunităților neolitice și din epoca cuprului. Acestea erau implicate în principal în activități agrare, derulate în acord cu evenimentele astronomice, pe care le cunoșteau foarte bine. Printre diferitele aspecte legate de acest subiect, autorul a investigat cronogramele menstruale lunare, arătând sistemul lor de operare, exactitatea și aria lor de răspândire. Analiza a pornit prin prezentarea unei fusaiole conice de la Dikili Tash (Macedonia de est, Grecia, Neolitic târziu sau Epoca cuprului). Artefactul, cu linii și unghiuri incizate, prezintă un grup de șase faze ale lunii, foarte asemănător cu ciclul reproductiv feminin, ce ofereau posibilitatea de a fi folosit ca un păstrător al succesiunii procreării (a keeper track of the procreative succession). Pentru susținerea acestei ipoteze autorul a folosit chiar și informații medicale actuale (Standard Days Method). Perioada lunii pline este considerată drept mai prielnică pentru fertilitatea umană și agrară. Alte obiecte prezentate, cu reprezentări similare, puteau fi folosite în același scop.

M. Merlini consideră că exemplele prezentate sugerează o sincronizare a ciclului reproductiv uman cu cel al lunii. Elementul cel mai important transmis este cel al lunii pline, ce se consideră și astăzi în societățile agrare că joacă un rol important în procesul de reproducere.

Prof. Dr. Gh. Lazarovici (*Neo-eneolithic cult constructions from Southeastern Europe: Spatial organization and short interpretations*), a prezentat în prima parte diferența dintre temple, sanctuare și altare. Pentru prima categorie a analizat mai multe construcții de acest fel, începând cu cele din PPN, cele de la Çatal Höyük, din zona balcanică (Lepenski Vir, Madjari), din nordul Dunării (cultura Banatului, Gumelnița, Cucuteni-Tripolie), sau din spațiul panonic. Pornind de la structurile interioare descoperite în temple și sanctuare, se pot presupune și activitățile de cult desfășurate: statui, stele (invocatio, oblatio); coloane (invocatio, oblatio); vetre (fumigatio); bănci (invocatio, oblatio); mese-altar (oblatio); casete (oblatio); râșnitul sacru. Au fost menționate și sanctuarele domestice, unele din ele aducând în discuție și elemente legate de numerologia sacră, animale fantastice mitologice sau descoperiri obișnuite. Nu au fost uitate nici sanctuarele din natură, puțin cunoscute și reflectate de literatura de specialitate, amplasate în locuri diferite (pe vârful munților, în păduri, lacuri sau peșteri) și care reprezintă locuri ideale pentru inițieri, celebrări, invocări sau pentru sacrificii.

Prof. Dr. Andrzej Pelisiak de la Universitatea din Rzeszow, Polonia, a prezentat comunicarea *LBK communication systems. Northwards Danube scripts*, în care a prezentat câteva artefacte din cultura ceramicii liniare (LBK) ce au incizate semne și simboluri, descoperite în așezările acestei culturi din Polonia, Cehia sau Germania, piese care până acum nu au atras suficient atenția cercetătorilor. Conform părerii Prof. Dr. Andrzej Pelisiak, piesele respective reprezintă un sistem de comunicare legat de cel din „civilizația dunăreană”, ilustrând răspândirea spre nord-vest a acesteia, ca și relațiile cu arealul linear ceramic. Legăturile dintre aceste areale reprezintă o realitate dovedită de schimbul intens de materii prime pus în evidență de analizele interdisciplinare. Aceste elemente legate de „civilizația dunăreană” au supraviețuit în Polonia conform prezentării făcute de autorul menționat până la sfârșitul culturii Baden.

Dr. Cornelia-Magda Lazarovici (*Domestic sanctuaries in Cucuteni-Tripolye civilization*), a prezentat o analiză a celor mai caracteristice elemente ale sanctuarelor domestice Cucuteni-Tripolie. Cele mai multe descoperiri sunt legate de fertilitate și fecunditate, iar cea mai importantă structură interioară a acestor sanctuare este vatra. Au fost identificate elemente legate de numerologia sacră, dar și semne și simboluri pe diferite artefacte, elemente legate de activitățile de cult desfășurate în aceste construcții. Unele descoperiri indică trăsături specifice, dar sunt și altele comune acestor construcții (vetre, cuptoare). Dacă în faza Cucuteni A / Tripolie AB apar vase cu reprezentarea cuplului divin, începând cu faza Cucuteni A-B / Tripolie B sunt mai numeroase reprezentările miniaturale de construcții de cult (temple/sanctuare), iar din faza Cucuteni B / Tripolie C se remarcă vasele pictate cu elemente de cult (păsări, animale, elemente solare, arborele vieții). Construcțiile din categoria sanctuarelor domestice conțin piese de cult de mici dimensiuni (statuete, vase obișnuite sau speciale, stele, tablete cu semne ale „scrierii” sacre, machete de case, topoare) sau piese monumentale (Trușești). Aceste piese reflectă practici de cult legate de fertilitate și fecunditate, modelarea și decorarea lor implicând în același timp cunoștințe din diferite alte domenii (anatomie, astronomie etc.). Se poate presupune, de asemenea, că respectivele construcții au aparținut unor persoane importante din cadrul respectivelor comunități, persoane implicate direct în practicile de cult, care aveau grijă de buna desfășurare a ceremoniilor.

Dr. Taras Tkachuk (Departamentul pentru păstrarea monumentelor „Vechiul Halici”, Halici, Ucraina) a prezentat o comunicare legată de unul din siturile de mari dimensiuni, *Settlement or Sacred Place: Tal'ianki the biggest site of Tripolian Culture*, redeschizând discuțiile cu privire la Tal'ianki (450 ha), unde construcțiile sunt dispuse în structuri ovale. Așa cum arată descoperirile arheologice de până acum, stratul de cultură de aici este subțire, puține gropi cu deșeuri casnice sau ateliere de prelucrare a artefactelor (piatră, silex, os) fiind descoperite. Având în vedere aceste caracteristici, Dr. Taras Tkachuk este de părere că situl în discuție pare să fi avut mai mult un rol simbolic, reprezentând un loc de întâlnire periodică a comunităților din diferite așezări, în sensul siturilor de tip chiva, atribuite nativilor americani din teritoriul U.S.A. O astfel de supoziție considerăm că este ușor hazardată, din cauza numărului redus de construcții investigate până acum aici (circa 48 de construcții din peste 4000), cercetările bazându-se pe prospectările magnetice efectuate cu o aparatură nu foarte sensibilă, de la nivelul anilor '80-'90.

Ultima prezentare, legată de construcțiile rotunde din epoca bronzului s-a datorat Dr. Evyenia Yiannouli (*O-pi e-de-i: On round building as an archetypical form of sacred space in the Aegean*), profesor asistent la Universitatea din Peloponez, Grecia. Acest gen de construcții din insula Creta reflectă, conform autoarei, un spațiu sacru cu caracteristici arhetipale. Analiza sa a pornit de la primele construcții de acest tip, transformările ce au avut loc în timpul mileniului III subliniind precaritatea informațiilor cu privire la începuturile locuirii în perioada prepalatială din spațiul discutat. Pentru identificarea acestui gen de construcții au fost prezentate mai multe argumente, ce vizează artefacte (talismane, modele de colibe din lut) sau elemente arhitecturale ce dovedesc prezența construcțiilor rotunde. Autoarea a realizat o tipologie a acestui gen de reprezentări, subliniind elementele vizibile arhitecturale și cele care le leagă de sacru (modelele de construcții de la Knossos și Archanes, ce au reprezentarea zeiței în mijloc). În cazul acestor modele autoarea a specificat combinarea dintre reprezentarea zeiței și o relație spațială (fundamentală la așezările incipiente), respectiv axa verticală la construcțiile rotunde. Evyenia Yiannouli a făcut de asemenea legături între elementele decorative și semnele din Linearul A și Linearul B, ca și analogii semantice între limbaj și iconografie. În final, autoarea consideră că, arhitectura palatială din Creta reprezintă un post quem pentru începutul construcțiilor rotunde ca formă a spațiului sacru în Epoca bronzului de aici, chiar dacă astfel de structuri cu caracter de cult sau profan sunt cunoscute încă din PPN.

Așa cum se observă din prezentarea succintă a comunicărilor susținute în cadrul sesiunii noastre, au fost abordate diferite aspecte legate de construcțiile de cult ce au acoperit o perioadă largă de timp și un spațiu geografic generos. Diferitele aspecte subliniate prin aceste comunicări arată o dată în plus interesul pe care îl atrag acest gen de descoperiri, noi încercări de interpretare pornind de la datele arhitectonice propriu-zise, de la artefactele descoperite, la care s-au adus în discuție și elemente lingvistice, demonstrând caracterul interdisciplinar al abordărilor. Fără îndoială, noi descoperiri, publicarea integrală a materialelor provenind din cercetări mai vechi vor aduce în discuție elemente ce vor deschide noi perspective de interpretare și de înțelegere a acestor construcții, ce reflectă legături ale comunităților preistorice pe spații largi, ca și persistența lor în timp.

ELEMENTE DE ARTĂ RELIGIOASĂ ÎN SANCTUARELE PALEOLITICULUI SUPERIOR

DE

VASILE CHIRICA

Keywords: *sanctuary, sacred space, religious art, prehistoric religion.*

O tratare coerentă și cu caracter interdisciplinar a problematicii asumate impune mai întâi luarea în considerație a terminologiei pe care intenționăm să o folosim: *sanctuar, religie, artă religioasă, spațiu ritual* și *spațiu sacru* la nivelul cronologic, cultural și cultural al Paleoliticului superior. În intenția de a acorda importanța cuvenită creației materiale și spirituale a comunităților umane preistorice (Paleolitic superior și Neo-Eneolitic), arheologii au ajuns să considere existența manifestărilor artistice cu semnificații religioase atât de profundă, încât au acceptat că la nivelul cronologic de aproximativ 30.000 ani BP au existat sanctuare în care cei inițiați își manifestau starea de religiozitate. În fond, referitor la Nașterea Pruncului Iisus, lumea creștină acceptă ideea că peștera în care Acesta s-a născut a devenit *templu*, iar ieslea, *altar*. Dar numai cei inițiați, în momentul desfășurării faptului sacru, adică păstorii și magii, au putut cunoaște importanța evenimentului; numai acești inițiați au știut, au fost îndrumați să vină la Peșteră și să se închine, cu daruri, Celui care va deveni Împăratul și Mântuitorul lumii creștine. În felul acesta putem aprecia că și la nivelul celor peste 30 de milenii, numai cei inițiați, fără a li se acorda o categorisire specială, au transformat grotelile în apropierea cărora locuiau comunitățile umane, în temple ale creației artistice, cu profunde valori spirituale, ale sacralității colective. De altfel, toate dicționarele dau aproximativ aceeași denumire sanctuarului: *edificiu religios, în general loc sacru, sfânt*¹. În ceea ce privește noțiunea de *religie*, unii specialiști sunt tentați să accepte ideea existenței fenomenului religios numai atunci când are atributele instituționalizării, cu monumente ridicate în scop sacru, cu ierarhie, statute specifice etc. În fond, după opinia noastră, *faptul religios* și manifestarea sa ca atare, chiar materială, este legată numai de omul practicant, de orientarea sa de spirit, de atitudinea sa mentală, astfel că ne putem referi numai la aspectele ideologice ale vieții comunităților umane paleolitice. Așadar, pornind de la ideea că omul s-a născut cu sentimentul religios², putem aprecia că Preistoria religiilor³, sau existența religiilor în Preistorie⁴, adică fenomenul sacralității din trecutul îndepărtat al omenirii poate constitui o realitate a vieții sociale a omului – entitate superioară a lumii, începând din Preistorie. Admițând că nimeni nu a susținut vreodată că pereții pictați ai grotelor paleolitice l-ar reprezenta pe Dumnezeu și pe sfinții Săi, J. Perrot⁵ ajunge la concluzia că „le mot < religion > ne peut servir ici qu'à dissimuler notre ignorance”. Din acest punct de vedere, se apreciază că religia este „un ensemble d'actes rituels liés à la conception d'un domaine sacré distinct du profane et destinés à mettre l'âme humaine en rapport avec Dieu”⁶, sau „ensemble des doctrines et

¹ *Grand Larousse*, vol. 9, 1993, p. 2749.

² V. Chirica, M.-C. Văleanu, *Umanizarea taurului celest. Mărturii ale spiritualității comunităților cucuteniene de la Ruginoasa-Iași*, BAI, XX, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2008, p. 141–148.

³ M. Otte, *Préhistoire des religions*, Masson, Paris, Milan, Barcelone, Bonn, 1993.

⁴ A. Leroi-Gourhan, *Préhistoire de l'Art occidental*, Mazenod, Paris, 1965; idem, *Les religions de la Préhistoire. Paléolithique*, Quadrige/PUF, Paris, 1990.

⁵ J. Perrot, *Religion et préhistoire: les problèmes de terminologie*, în *Religion & Histoire*, 2, mai–juin, 2005, p. 66.

⁶ *Ibidem*.

des pratiques qui établissent les rapports l'être humain avec la puissance divine"⁷. M. Otte apreciază că „il n'y a pas de religion sans le sentiment que certaines forces dépassent la mesure de l'homme, de son action, de ses connaissances ou de sa pensée”⁸. Noi credem că, începând din Paleoliticul superior, omul se considera pe el însuși atotputernic, stăpân al spațiului și al tuturor celor care îl înconjurau, acesta fiind și sensul, scopul final al existenței sale, acela de a stăpâni peste tot pământul. În acest sens, încheierea lui A. Leroi-Gourhan ni se pare extrem de importantă: „*Est-il indispensable de parler de religion...si l'on tien compte d'une spiritualité aux racines multiples, profondément insérées dans les différents domaines de la psychophysiologie des Anthropiens. L'homme, créateur d'outils, est aussi le créateur des symboles d'expression verbale ou des formes symboliques*”⁹. La rândul său, M. Eliade¹⁰ apreciază că „< religie > poate fi un termen util cu condiția să nu ne amintim mereu că el implică necesarmente credința într-un Dumnezeu, în zei sau în spirite, ci se referă la exprimarea sacrului și prin urmare are legătură cu ideile de *ființă, sens și adevăr*”.

Așadar, chiar dacă opiniile prezentate se referă îndeosebi la starea actuală a *omului istoric*, observăm aceeași idee, pe care încercăm să o atribuim și *omului preistoric*: starea de sacralitate, constituită ca trăsătură specifică, manifestată prin acte și acțiuni voite, printre care luăm în considerație creația sa artistică. Apreciem că mai este necesară o precizare: nu ne manifestăm iluzia că astăzi am putea prezenta, preciza, descrie, detaliile manifestărilor religioase, practicate de comunitățile umane preistorice. Tot în directă asociere cu practicile religioase, de azi și din Preistorie, facem distincția între spațiul ritual și spațiul sacru; spațiul ritual nu putea fi, obligatoriu, echivalat, inclusiv prin locațiile manifestării, cu spațiul sacru. Spațiul ritual poate deveni sacru numai ca urmare a repetării manifestărilor sacrului colectiv, dar și prin eficacitatea acestora, constatată ca repetiție a împlinirilor solicitate; așadar spațiul ritual, din grottele paleolitice sau din afara lor, poate deveni deschis sacrului, în funcție directă, credem noi, de atitudinea practicanților, a inițiaților, dar poate că și a unui număr mai mare de adepți, participanți la manifestările culturale respective.

O altă direcție a demersului nostru o constituie prezentarea *creatorului* sacrului individual și colectiv din Paleoliticul superior european, tipul fizic și creația sa materială și spirituală. Perioada Paleoliticului superior este cea mai strălucitoare și mai complexă din întreaga Preistorie a omenirii, luând în considerație cronologia faptelor la care facem referire. Înțelegerea fenomenului istoric necesită cunoașterea câtorva date deosebit de importante, printre care, din punct de vedere geocronologic, observăm că începuturile Paleoliticului superior se plasează în cea de a doua parte a ultimei glaciațiuni, mai exact în ultima parte a Pleniglaciului mijlociu, stadiile izotopice 3b–3a, echivalate cu oscilațiile climatice Hengelo-Denekamp, iar din punct de vedere cronologic, între aproximativ 40000–30000 ani BP.

Prima cultură arheologică a Paleoliticului superior, Aurignacianul, se întinde din Orientul Apropiat până la Atlantic. Elementele sale caracteristice sunt, în tehnologia și tipologia litică, debitajul lamelar, cu prezența gratoarelor și burinelor carenate, pe lame sau pe așchii scurte și groase, a lamelor „aurignaciene” cu retușe continue, a scobiturilor retușate pe lame-lame *étranglée*, a burinelor diedre și *busqués*, a lamelelor Dufour; în domeniul industriei osoase, se detașează vârful de tip Mladec. De regulă, vârfurile de lance, din os și/sau corn ori ivoriu sunt alungite, cu baza despicată, uneori biconice; străpungătoarele sunt abundente, „lustruitoarele” sânt decorate cu incizii; apar „bastoanele perforate”. Obiectele de podoabă se multiplică și se diversifică în ceea ce privește suportul (dinți, os, corn, piatră) și modul de realizare (perforare, incizii etc.); piesele de artă mobilă își fac apariția și se diversifică într-un ritm rapid; apare arta pe blocuri de piatră, ca și elementele figurative sexuale, masculine și feminine, stilizate sau realiste, în timp ce arta animalieră este incipientă; creatorul acestor realizări, Omul de Cro-Magnon, este sigur *Homo sapiens sapiens*. Originea Aurignacianului nu este încă pe deplin stabilită. Poate fi acceptată evoluția locală, din fondul musterian întârziat, poate și cu elemente intrusive, poate fi un centru de origine, sau un polifiletism. Oricum s-ar pune problema *începuturilor*, se admite foarte clar că mediul ecologic a avut un rol predominant în diversificările locale sau regionale, iar migrația, mobilitatea grupelor umane, a avut un rol deosebit de important. Tentativele unor specialiști de a ierarhiza *fenomenul* aurignacian, sau de a-l uniformiza, nu pot avea relevanțe cu adevărat

⁷ *Dictionnaire actuel de la langue française*, Flammarion, 1989, p. 978.

⁸ M. Otte, *Introduction*, în M. Otte (éd.), *La Spiritualité. Actes du colloque de la commission 8 de l'UISPP (Paléolithique supérieur)*, Liège, 10–12 décembre 2003, Liège, 2004, ERAUL, 106, p. 5 (mai departe se va cita, în M. Otte (éd.), *La Spiritualité*).

⁹ A. Leroi-Gourhan, *Les religions de la préhistoire*, în *La préhistoire française*, tome I, Paris, 1976, p. 759.

¹⁰ M. Eliade, *Nostalgia originilor. Istorie și semnificație în religie*, Ed. Humanitas, București, 1994, p. 5.

științifice, deoarece există diferențieri de la un spațiu geografic la altul. Peste tot avem campamente în aer liber, în peșteri sau în adăposturi sub stâncă. Aproape peste tot, oamenii și-au amenajat locuințe de suprafață, de forme și tipuri diferite, cu vetre de foc și cu ateliere de cioplire. Grija față de morți era deosebită, ca element de spiritualitate. Vâneau cu predilecție tot ce le oferea mediul ecologic: cervidee, bovidee, cai, porci mistreți, mamuți, urși de peșteră, rinocer lânos și alte animale care puteau asigura carne, piei (blănuri), oase etc.

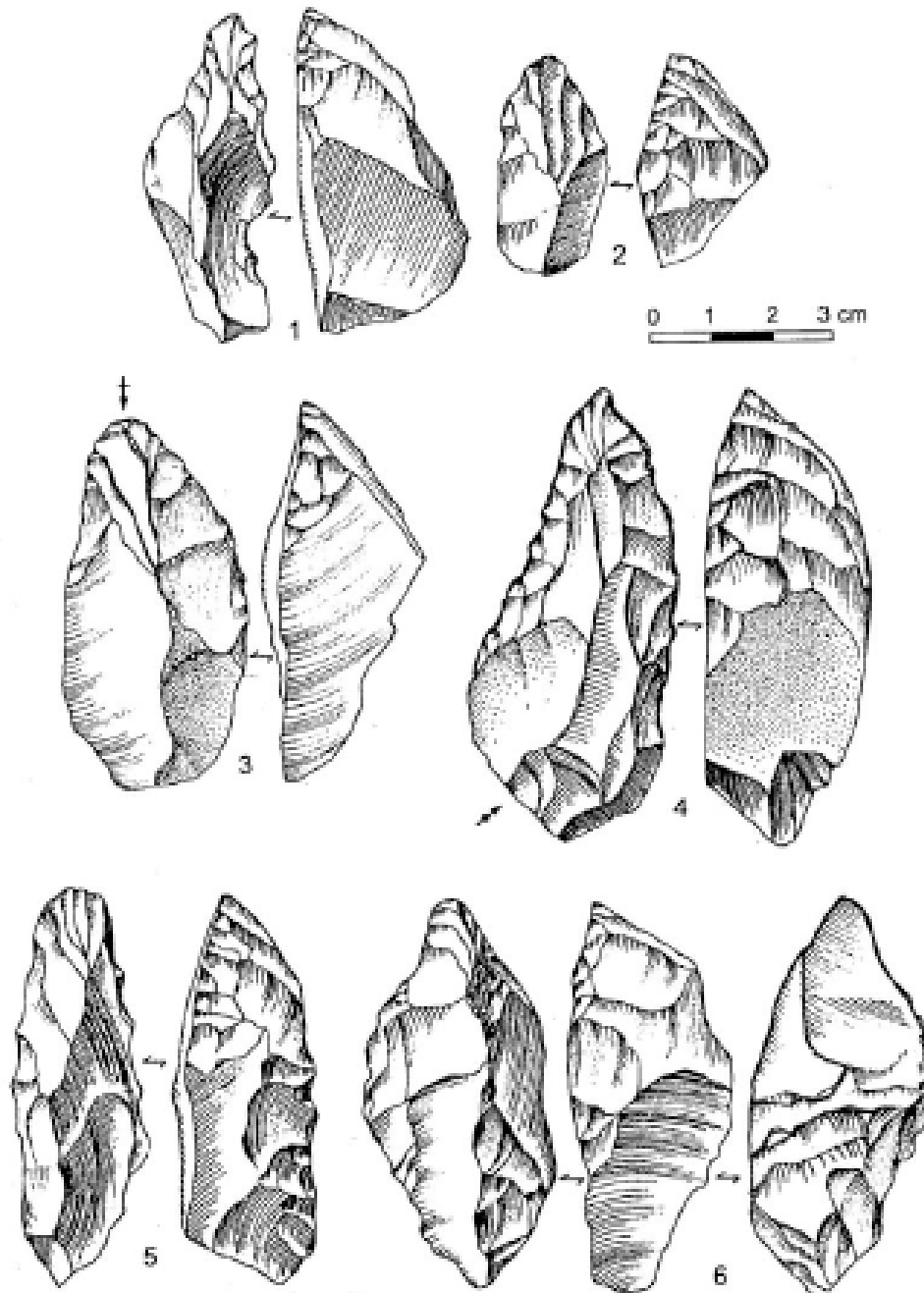

Fig. 1. Gratoare carenate de tip aurignacian, de la Mitoc – Malu Galben.

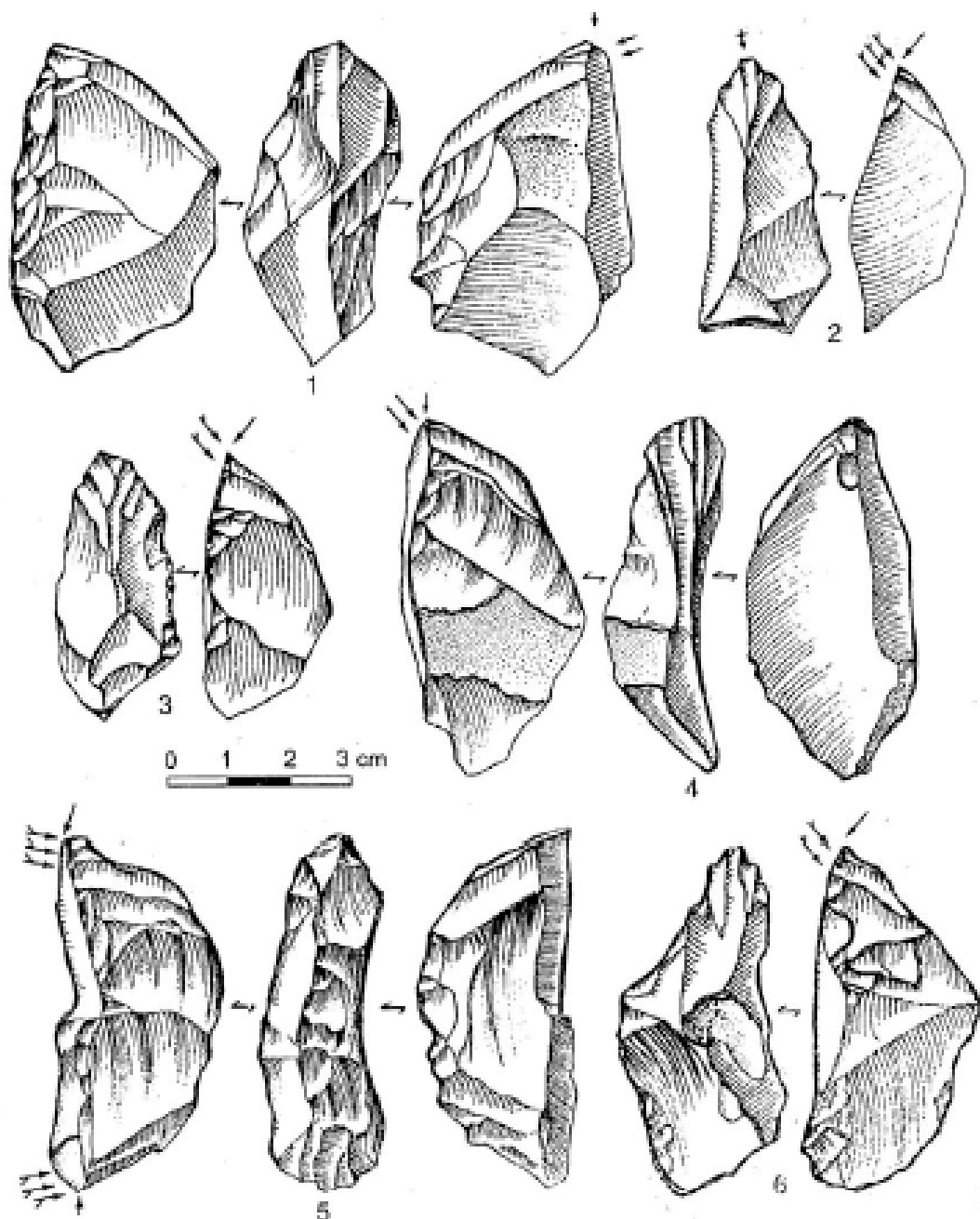

Fig. 2. Gratoare-burine carenate, de la Mitoc – Malu Galben.

Cel mai vechi Aurignacian, din perioada de început (între 40.000 și 35.000 ani BP), este relativ sărac în manifestări și în descoperiri, cu excepția celor de la Abri Pataud, din cele două grote, dar și din alte zone geografice. În Italia, în paralel cu Ulluzzianul, aurignacienii au „cucerit” întreaga Peninsulă; în Grecia, el este prezent în Peloponez, la Sandalia II; sunt descoperiri în Croația și în Câmpia Panoniei, între Sava și Drava. Cam în aceeași perioadă, campamentele aurignaciene sunt întâlnite în Bulgaria și România, apoi, urcând pe Dunărea mijlocie și superioară, le găsim în Ungaria, Austria, până în Germania (Jura Suabă) și Moravia. Aurignacianul clasic, cu o anumită evoluție internă, cu o organizare stabilă și cu toate elementele sale caracteristice, apare în mai multe stațiuni: La Ferrassie, La Caminade, Laugerie-Haute, Le Flageolet I, Le Roc-de-Combe etc. Comunitățile omenești au instalat campamente în zone ecologice bine precizate, și-au amenajat locuințe stabile, au organizat o viață internă cu elemente sociale, au adoptat și dezvoltat o strategie a vânătorii și a protejării resurselor de hrană și de materii prime, iar din punct de vedere tehnic, au practicat retușa aurignaciană pe lame lungi, obținute printr-un debitaj foarte elaborat. Această fază este datată între 31.500–30.000 BP, în timpul oscilației temperate Arcy, caracterizată prin cioplirea gratoarelor carenate și *à museau*, pe suporturi

groase, și a burinelor carenate și *busqués*, dar procentajele celorlalte tipuri de gratoare și burine se mențin, cu scăderea accentuată a racloarelor, denticulatelor, a pieselor de tip *encoche*. Vârfurile de lance cu baza despăcată fac loc celor de formă alungită (*losangique*), devenite fosile directe în Europa centrală. Crește numărul așezărilor de suprafață, ca urmare a încălzirii vremii. O altă trăsătură importantă a acestei perioade o constituie apariția Gravettianului și coabitarea celor două culturi pe unele spații geografice (cel mai apropiat exemplu îl poate constitui contemporaneitatea Gravettianului de la Mitoc-Malu Galben, pe Prut, cu Aurignacianul de pe Valea Bistriței sau de la Ripiceni-Izvor). Se observă creșterea atenției acordate vânării păsărilor, prin creșterea cantității de oase. Ansamblul din Grota Fumane a primit numele de Protoaurignacian mediteranean¹¹.

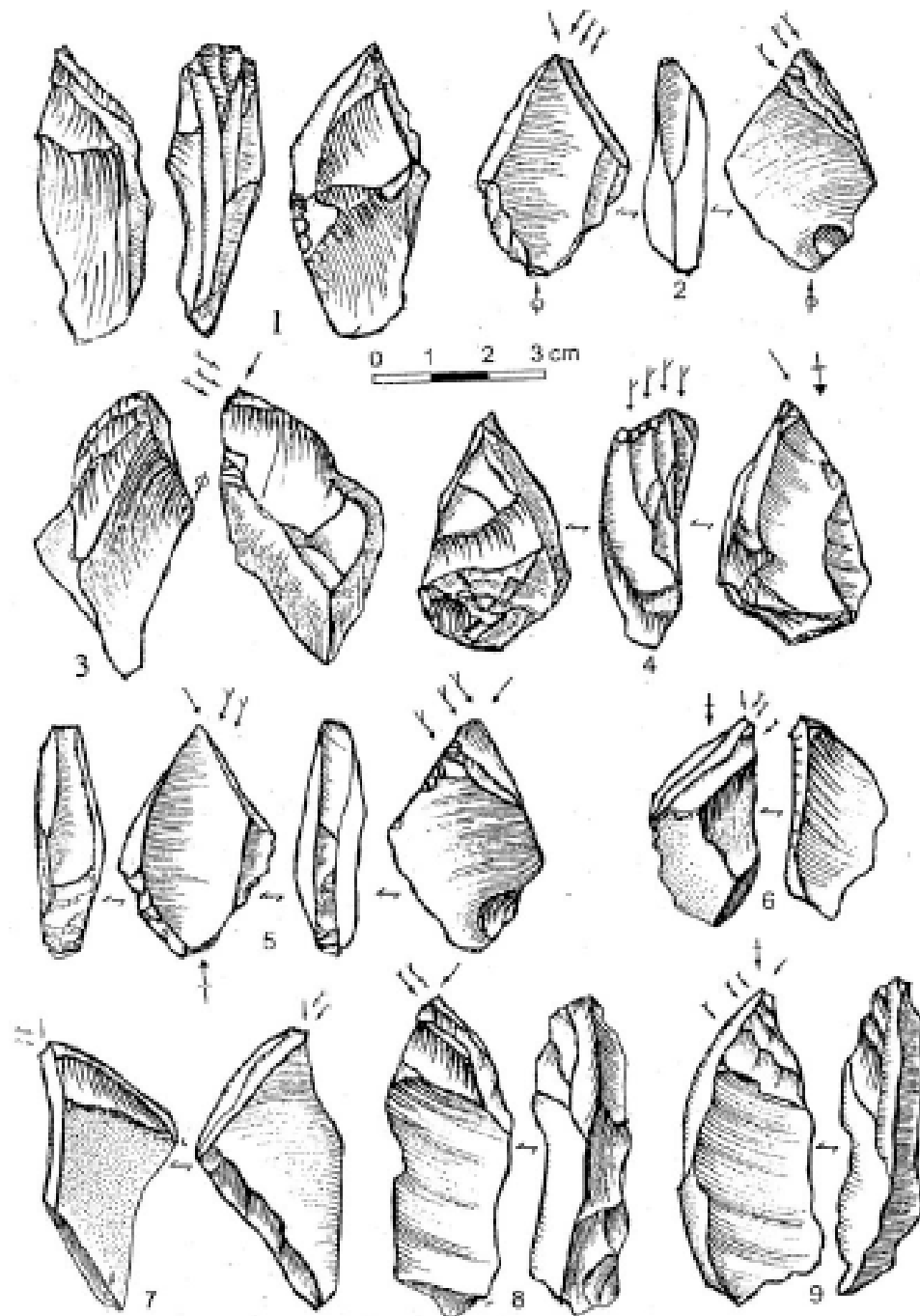

Fig. 3. Burine diedre și carenate, de la Mitoc – Malu Galben.

¹¹ A. Broglio, *Le Paléolithique supérieur en Italie du Nord (1991–1995)*, în *Bilan quinquennal 1991–1996* (sous la dir. de M. Otte), Liège, 1996 (mai departe se va cita *Bilan 1991–1996*).

În grotă Paglicci, A. Palma di Cesnola¹² a cercetat alte secvențe aurignaciene, cu dominarea lui *Asinus hydruntinus* în cadrul faunei, alături de berbec, cal, țap, cerb, mistreț, dar în cantități mai mici, ceea ce indica un climat uscat, datările obținute fiind de 34.000 ± 900 –800 ani BP (pentru nivelul cel mai de jos) și 29.300 ± 600 ani BP (pentru partea superioară a stratului). Locuirile au fost, deci, încadrate în interstadiul Arcy. Și în această grotă, Aurignacianul este suprapus de Gravettian. A. Palma di Cesnola a emis ipoteza potrivit căreia Ulluzzianul a evoluat către un Aurignacian (în sens larg), în timp ce J. K. Kozłowski¹³ crede că Ulluzzianul s-a dezvoltat înaintea primei intruziuni aurignaciene, deci este anterior Aurignacianului.

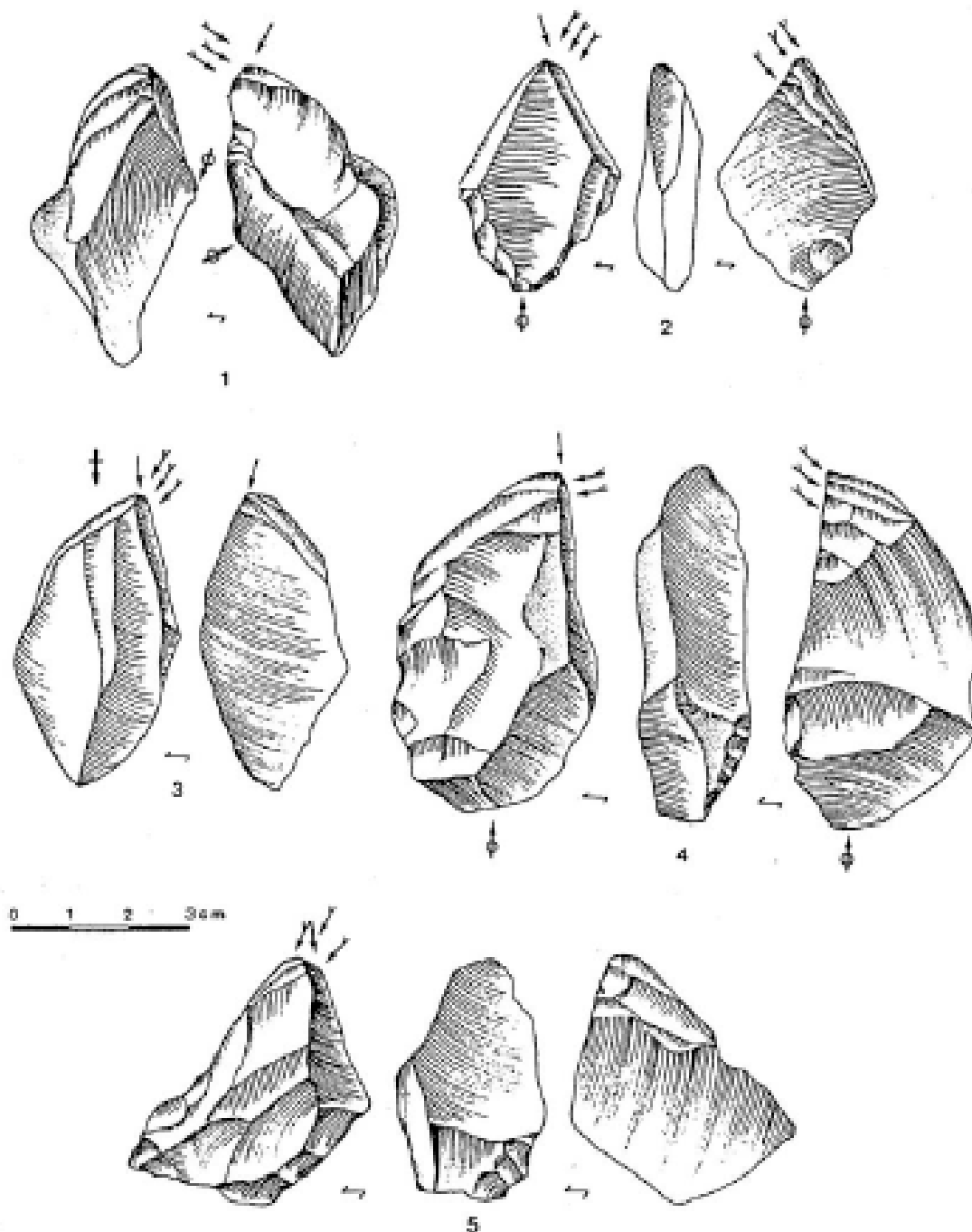

Fig. 4. Burine carenate, de la Mitoc – Malu Galben.

¹² A. Palma di Cesnola, *Le Paléolithique supérieur en Italie méridionale (1991–1996)*, în *Bilan 1991–1996*.

¹³ J. Kozłowski, *L'Art de la Préhistoire en Europe orientale*, CNRS, Paris, 1992.

Cea mai reprezentativă descoperire aurignaciană în Italia pare să fie niv. I din grota Fossellone (Latium), cu un utilaj bogat în gratoare crenate (peste 900) și *à museau*, cu puține burine, dar cu lame aurignaciene tipice, alături de acelea de tip *étranglé* (cu scobitură retușată dublă, opusă, simetrică), pe fiecare latură a lamei; utilaj tipic aurignacian au oferit și grottele de la Grimaldi: des Enfants, du Cavillon, Barma Grande, *abri Mochi*, unde s-a descoperit un utilaj litic și osos foarte caracteristic, morminte (îndeosebi de copii), opere de artă mobilă, și o gravură ce reprezintă calul¹⁴. Varianta *Grimaldi* a lui *Homo sapiens* își are originea în Grota Copiilor, unde s-a găsit, printre alte morminte de copii, unul dublu, conținând și scheletul unui adult.

Aurignacianul din Balcani (sud-estul Europei) are unele afinități cu cel italian. Descoperirile de factură aurignaciană sunt diferite, căci în Balcani avem gratoare *à museau*, lame aurignaciene, lamele Dufour, în timp ce în Italia, există un utilaj microlitizat, de aspect Krems.

Este posibilă originea diferită a Aurignacianului în cele două spații europene, inclusiv cu alte elemente tehnico-tipologice.

În Spania, Aurignacianul evoluează în toate marile regiuni ale țării. Structurile de locuire se referă la construcții special amenajate, de cele mai multe ori fiind încălzite de una sau mai multe vetre de foc, în perimetrul cărora se aflau și ateliere de cioplire.

Resturi de amenajări aurignaciene s-au păstrat mai bine în grottele din Germania: Vogelherd, Geissenklösterle etc. Descoperirile de la Vogelherd pun și alte probleme, de natură spirituală, date fiind statuetele animaliere în ivoriu, la care se poate adăuga aceea, devenită celebră, de la Hohlenstein-Stadel (omul-leu).

Așadar, constatăm că s-a evidențiat capacitatea omului modern cu privire la expansiunea teritorială, organizarea spațiului, strategiile privind exploatarea vânatului, a resurselor de materii prime, noile tehnici de debitaj, bazate pe *leptolitizare*, amenajarea unor construcții speciale pentru locuire, deci existența *ideii* de creștere a confortului locuirii, adăugând, aproape obligatoriu, vetrele de foc pentru încălzit, protecția față de carnasierele prădătoare, dar și pentru prepararea cărnii la foc. Primele obiecte de artă și podoabă au fost descoperite în nivelele aparținând începuturilor Paleoliticului superior. Ne referim la dinții de vulpe și urs, perforați, de la Bacho Kiro, la pandantivele de la Istállóskő (imitație de dinte perforat, dar din corn de cerb și o lamelă pentagonală din fildes), la pandantivul din calcar, imitând tot un dinte de cerb, la Trou Magrite, Belgia, aparținând unei etape evolute a Aurignacianului, când numărul acestor piese se multiplică, atât ca număr de exemplare, cât și ca stațiuni sau nivele de locuire: Mladec-Moravia, Mamutowa-Polonia etc. La Mladec s-au mai găsit și resturile umane de la șapte indivizi: două cranii într-o sală laterală și celelalte resturi în sala principală, *neînmormântate*, care par a reprezenta mai degrabă sacrificii rituale, cultice. Probabil tot de natură culturală este și *phallus-ul* sculptat în corn de căprior sau bizon, de la Abri Blanchard des Roches, Dordogne, cea mai veche descoperire de artă mobilă din Franța. Cea mai veche sculptură antropomorfă din Europa credem că este statueta masculină, cu cap de leu, cioplită în ivoriu, de la Hohlenstein-Stadel. Arta parietală (de fapt, o artă pe blocuri sau plachete), este bine reprezentată în Franța, la La Ferrassie (peste 20 de blocuri gravate cu reprezentări sexuale), Abri Cellier (reprezentare animalieră gravată pe bloc), Abri Blanchard des Roches, unde cochiliile perforate, dinții perforați, pandantivele din steatită, os, ivoriu, cuarț etc., au fost interpretate ca reprezentând un „calendar lunar”. Un alt „calendar lunar” a fost considerată placheta din os, de la Abri Lartet, decorată pe ambele fețe cu puncte și linii incizate. Este foarte important de precizat că tavanul grottei La Ferrassie a fost pictat încă la nivelul primei locuiri aurignaciene. Mai adăugăm faptul că peștera Chauvet, Franța, a adus un element de noutate până acum absolută, prin descoperirea tavanului pictat cu rinoceri, dar în mișcare mai puțin accentuată decât animalele pictate de solutreni și magdalenieni pe tavenele grotelor din aria franco-cantabrică.

Adăpostul de la Cro-Magnon a oferit primele resturi umane de la trei bărbați, o femeie și un copil. O cantitate mare de obiecte de podoabă au fost descoperite în Grotte de la Bette aux Roches, Spy, Belgia, reprezentate de pandantive, adesea acoperite cu ocră roșu și decorate cu incizii. Tot în Belgia, grota Goyet a oferit oase scobite și perle din ivoriu. În grota Cavillon, Italia, un schelet uman era asociat cu 200 cochilii de *Nassa*, perforate, și 22 dinți de cerb, perforați. Stațiunile de la Sungir și din grupul Kostienki au oferit, de asemenea, bogate și variate obiecte de podoabă, unele cu caracter cultural dovedit prin depunerea lor în contextul înmormântărilor.

André Leroi-Gourhan¹⁵ apreciază că în Paleoliticul superior există o stereotipie a înmormântărilor prin săparea gropii și depunerea mortului acoperit cu ocră roșu, în asocieră cu obiecte de podoabă, a căror importanță nu este estetică, ci simbolică. După M. Otte¹⁶, datele cu privire la comportamentul religios abundă în Paleoliticul superior european, considerând că fiecare comunitate umană dispunea și de anumite categorii

¹⁴ M. Mussi, Grimaldi (grottes de), în *Dictionnaire de la Préhistoire*, PUF, Paris, 1988 (mai departe se va cita *Dictionnaire*).

¹⁵ A. Leroi-Gourhan, *Les religions de la Préhistoire*.

¹⁶ M. Otte, *Préhistoire des religions*.

de valori, mituri și credințe, creind un echilibru spiritual al întregii societăți. Am evocat, așadar, existența unor credințe, a unor practici comportamentale, cu caracter de continuitate, de obligativitate. Așa cum am precizat¹⁷, în Paleoliticul superior arta are caracter religios, toate creațiile sale, artistice sau ca obiecte de podoabă, sunt de natură religioasă. Omul își asumă responsabilități, puteri și trăsături pe care și le însușește prin transpunerea propriei ființe în existența elementului pe care vrea să și-l subordoneze.

Spre 28.500 ani BP (oscilația climatică Maisières), întreaga Europă cunoaște schimbări majore de mediu, care vor antrena modificări în toate celelalte domenii ale vieții. Marele Interpleniglaciuar, cu oscilațiile sale climatice, impune schimbări de comportament uman și de reacții imediate pentru adaptarea la noile medii geo-bio-climaterice.

Gravettianul este cultura arheologică cu cea mai largă răspândire spațială și temporară, supraviețuind în unele zone europene până în Tardiglaciuar. Originile Gravettianului pot fi căutate în trei direcții (zone geografice și tehnologii litice): 1, în Castelperronianul Europei occidentale sau în Szeletianul Europei centrale; 2, în evoluția locală a Aurignacianului din Europa septentrională ca urmare a „defecțiunii” climatice de după oscilația Maisières; 3, în evoluția locală a industriilor mai vechi, cu retușe abrupte, din Europa de est (grupul stațiunilor de pe Don).

Gravettianul se caracterizează prin inovații importante, impuse de schimbările climatice repetate, care au obligat grupele umane să caute și să găsească modalități de supraviețuire. Armele și uneltele sunt mai lejere, mai ușor adaptabile. Construcțiile de locuințe par să devină o ocupație specializată, având în vedere, printre altele, că la construcția unei cabane, la Predmosti, s-au folosit oase (carcase) de la 1.000 de mamuți, iar la Dolni Vestonice, de la peste 100 de mamuți.

Morminte gravettiene au fost descoperite în grottele italiene (Paglicci, Arene Candide, Grimaldi), în Moravia (Predmosti, Dolni Vestonice, Brno), dar și în alte țări¹⁸.

Cele mai importante elemente de cultură le-au adus gravettienii în domeniul artei mobiliare și al artei parietale, pe care nu le mai menționăm în acest context. Semnalăm doar că grotta Gargas este cunoscută îndeosebi prin figurarea mâinilor pictate sau gravate, dar acestea au fost identificate și în alte grote din spațiul franco-cantabric. Au fost reprezentate și animale: bovidee, bizoni, cai, cervidee, mamuți, păsări etc. Statuetele feminine de tipul *Venus*¹⁹ au fost descoperite la Lespugne, Brassempouy, Monpazier, Sireuil, Laussel, *abri* Pataud, Terme Pialat, Tursac, Mainz-Linsenberg, Weinberg-Mauern, Grimaldi, Savignano, Willendorf, Dolni Vestonice, Predmosti, Petrkovice, Moravany, Kostienki I. Unii specialiști sunt de acord că reprezentările gravettiene ar putea să definească baza asigurării hranei prin vânătoare în întregul Gravettian continental, căci se regăsesc pe mai multe mii de km și într-o arie de timp de circa 3.000 de ani.

Un comportament simbolistic complex este dovada creației operelor de artă, cu elemente de spiritualitate individuală și/sau colectivă. Statuetele feminine pot reprezenta un ideal estetic feminin, ridicarea femeii la nivelul de divinitate²⁰, dar și ideea fecundității, a perpetuării speciei²¹. Descoperirea sanctuarelor de la Laussel, Dolni Vestonice, din multe peșteri situate în Franța, Italia, Spania, presupune existența sacralului colectiv. În aceeași manieră, credem că prezența unei statuete feminine, în picioare, acoperită cu un omoplat de mamut, groapa rituală fiind apoi umplută cu pământ amestecat cu ocră, peste care s-au pus trei blocuri de cărbune (Kostienki I, niv. 1), ori a unui mormânt de femeie, cu scheletul în poziție chircită, acoperit cu doi omoplați de mamut (unul fiind decorat cu incizii), cu craniul deformat patologic, dar și a altor schelete cu deformări patologice, care s-au bucurat de înmormântări deosebite, sugerează atenția deosebită, tot ca element de sacru colectiv. De asemenea, apreciem că, prin arta monumentală, care capătă amploare, s-a trecut de la divinizarea *personală*, *individuală*, la cea *colectivă*, ca un element important al organizării sociale, cu componente religioase. Multiplicarea imaginilor sexuale feminine, este în legătură cu *sacralitatea nașterii*, după cum redarea cuplului sau a dublării divinității feminine, pe o placă de calcar, la Laussel, poate reprezenta un element esențial al *sacralității procreației*, realizarea mediocră a scenei fiind determinată tocmai de *necunoscutul divin* al nașterii.

¹⁷ V. Chirica, *Arheologia Cuaternarului*, în A. Saraiman, V. Chirica (coord.), *Cuaternarul pe teritoriul României*, Ed. Helios, Iași, 1999.

¹⁸ Fr. Djindjian, *L'Aurignacien*, în Fr. Djindjian, J. Koslowski, M. Otte, *Le Paléolithique supérieur en Europe*, Armand Colin, Paris, 1999 (mai departe se va cita *Le Paléolithique*); G. Giacobini, *Les sépultures du Paléolithique supérieur en Italie*, în *Les faciès leptolithiques du Nord-Ouest Méditerranéen: Milieux naturels et culturels*, Carcassonne, 1999 (mai departe se va cita *Coll. Int. Carcassonne, Faciès leptolithiques*).

¹⁹ H. Delporte, (éd.) *La Dame de Brassempouy. Actes du Coll. de Bruxelles* (1994), ERAUL, 74, Liège, 1995.

²⁰ V. Chirica, *La Grande Déesse et son interprétation dans l'art paléolithique*, în M. Otte (éd.), *La Spiritualité*, 2004, p. 187–194.

²¹ J. K. Kozlowski, *L'Art de la Préhistoire en Europe orientale*, CNRS, Paris, 1992.

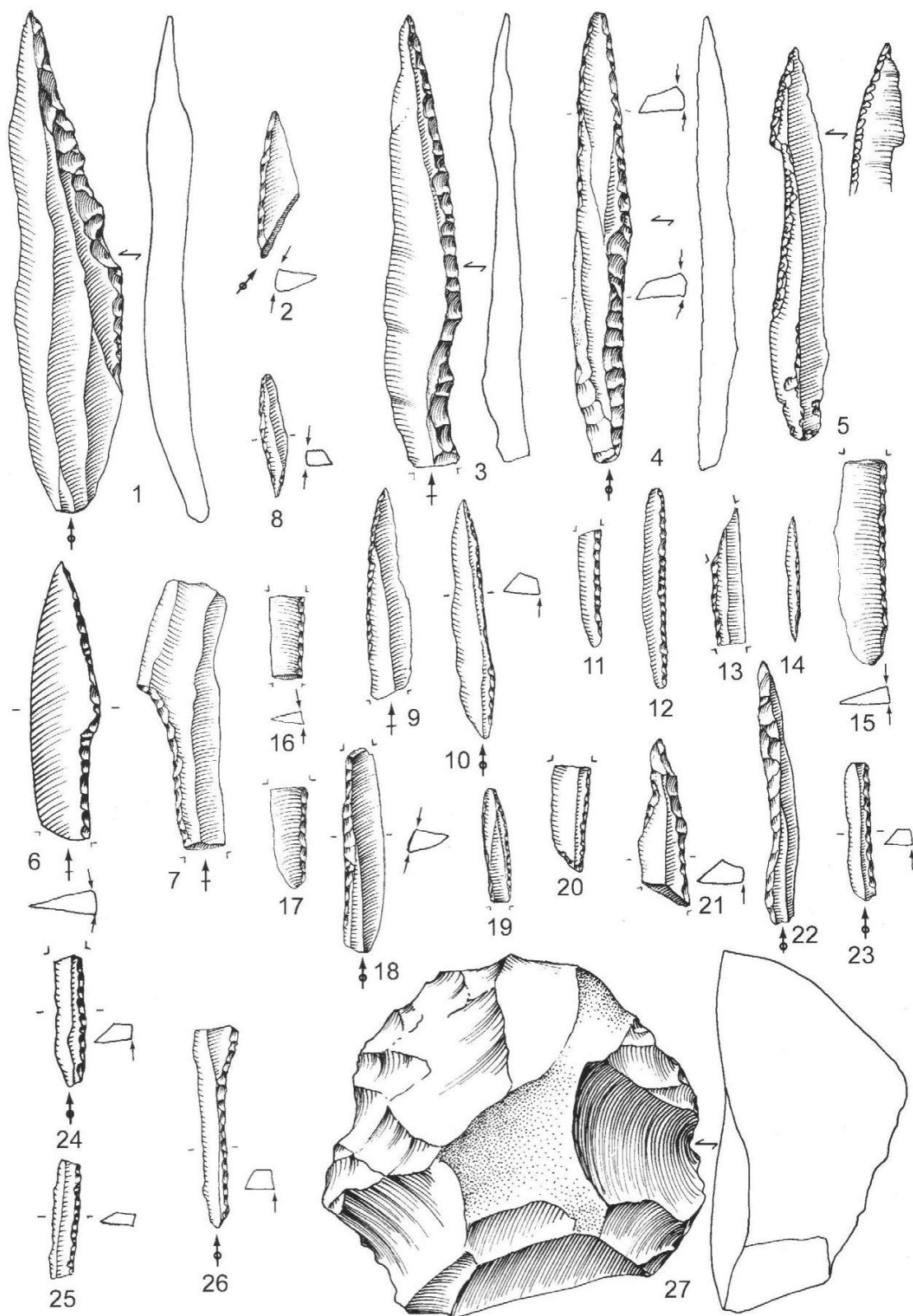

Fig. 5. Piese gravettiene de la Mitoc – Malu Galben.

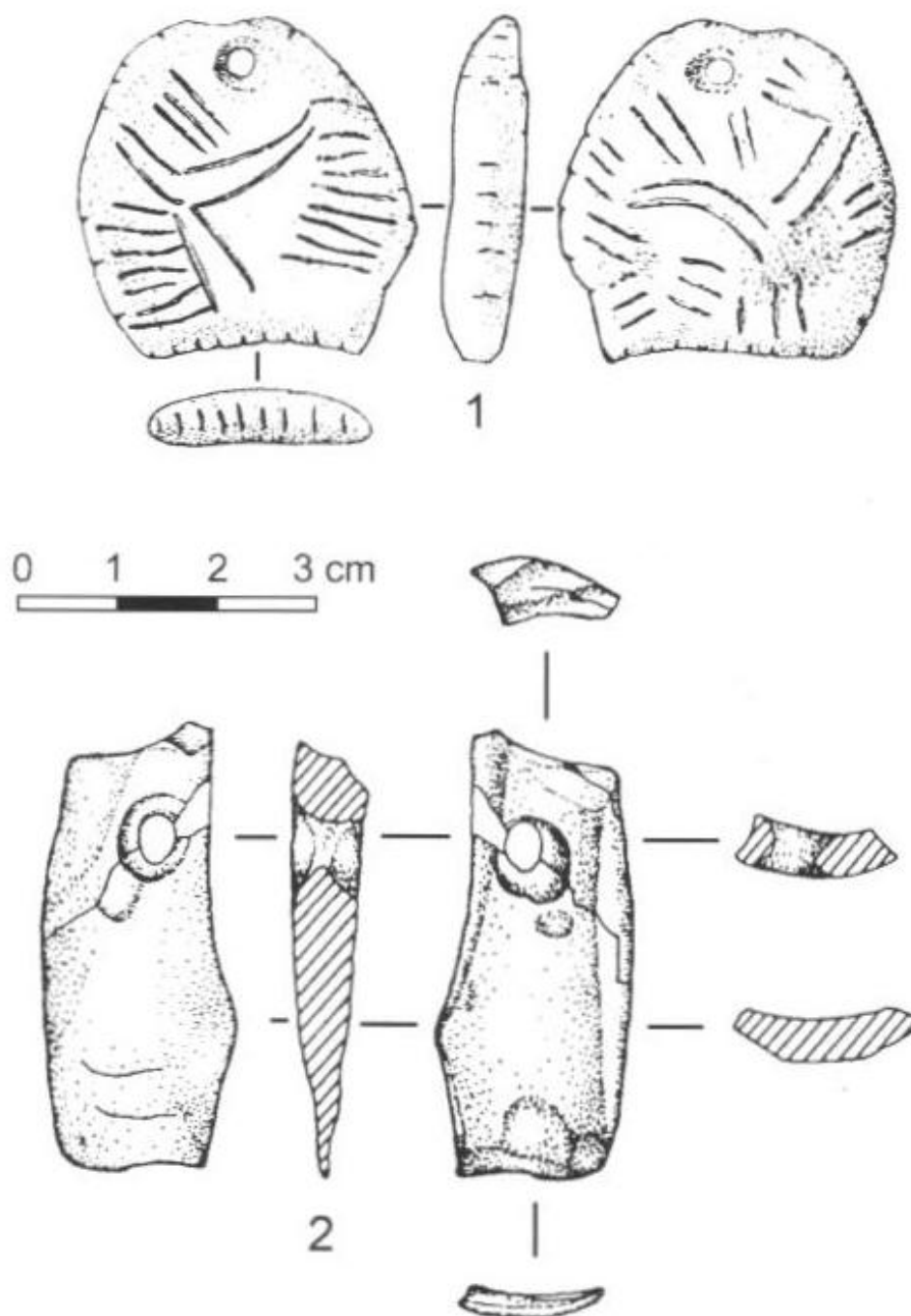

Fig. 6. Piese de artă gravettiană, de la Mitoc – Malu Galben.

Finalul Gravettianului european se caracterizează printr-o accentuată diversitate a industriilor, determinate de mediul ecologic și de mobilitatea grupelor umane.

Solutreanul se încadrează în perioada de 21.000 – 18.000 ani BP, și se caracterizează prin specificitatea industriei litice și a artei, campamentele fiind identificate în grote și adăposturi sub stâncă. Din punct de vedere geografic, Solutreanul ocupă Peninsula Iberică, Aquitania și Languedocul oriental din Franța. Specificul tehnologic este dat de retușa plată, largă, ce acoperă aproape întreaga suprafață a piesei. Tipologic, fosila directoare este *vârful de salcie*, retușat pe ambele suprafețe, alături de *vârful à cran*, care fac serii în toate tehnocomplexele.

Dintre puținele locuințe se remarcă cea de la Fourneau du Diable, Dordogne, un adăpost sub stâncă, „apărat” de două ziduri perpendiculare, care delimitau un spațiu locuibil, împărțit în două, prin alte blocuri de piatră. În provincia Santander, Spania, în grotă Chuffin, a fost identificată o structură ovală, având o groapă plină cu resturile unei vetre. Alte vetre au fost descoperite în cele cinci niveluri solutreene de la *abri* Malpas, Dordogne.

Au fost descoperite foarte puține resturi umane, incomplete, printre care se menționează calote craniene, cranii fragmentare (Tournal, Lacave, Franța), maxilare și fragmente de mandibule de copii și adulți, cum ar fi scheletele de la Parpallo, Riera și Beneito, Spania, apoi dinți (Fourneau du Diable, Badegoule, Laugerie-Haute). Nu s-a descoperit nici un mormânt intact, pentru a se putea cunoaște riturile și ritualurile funerare.

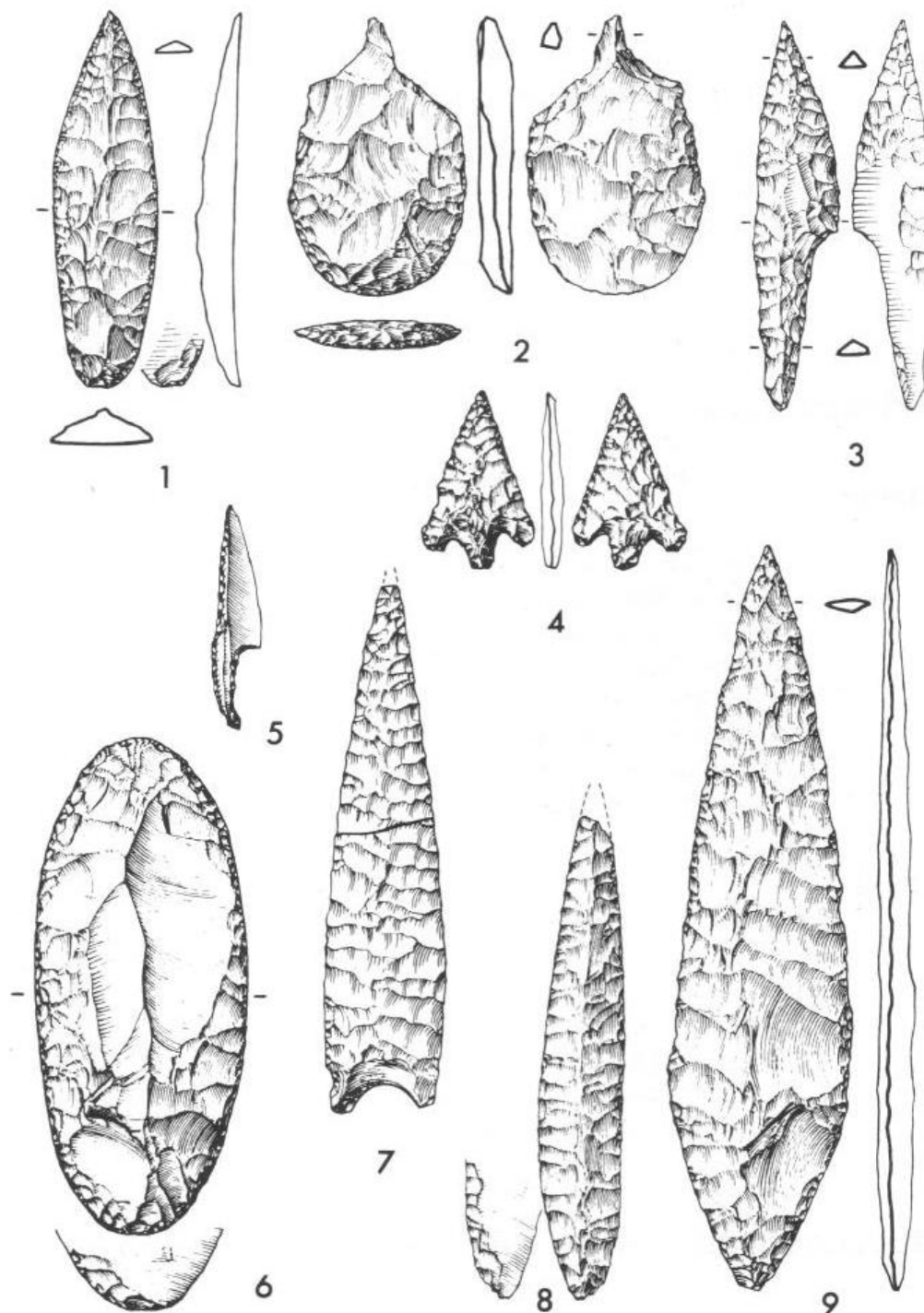

Fig. 7. Utilaj litic solutrean (după F. Bordes, 1968).

Arta solutreană a fost caracterizată ca reprezentând apariția sculpturii monumentale, a basoreliefurilor clasice. Sculpturile pe blocuri, adevărate frize, la Roc de Sers, Charente (căpriori afronțați, cal și bizon cu cap de mistreț, posibile reprezentări antropomorfe etc.), de-a lungul pereților, ori de la Fourneau du Diable (admirabil

bloc sculptat, cu reprezentări de bovidee în profil) demonstrează un înalt nivel de reprezentare mentală, individuală și colectivă. În grotă Capul Leului (Ardèche) a fost descoperit un bovid pictat cu roșu, asociat cu pete de culoare și semne punctiforme, în grotă Cosquer, picturi reprezentând feline, cai, bizoni, iar în grotă Chabot, o friză lungă de 3 m, cu mamuți gravați.

Magdalenianul aparține finalului timpurilor glaciare, între 18/17.000 și 12/10.000 ani BP, fiind recunoscut în Franța și Spania, cu unele descoperiri în Polonia, sud-vestul Germaniei, Belgia, și cu slabe influențe până în zona nord-dunăreană și pruto-nistreană. Cele mai vechi elemente par să fi apărut în Périgord. Au fost identificate mai multe faciesuri: Magdalenianul coastelor mediteraneene spaniole, Magdalenianul din Aquitania, ori Magdalenianul coastei mediteraneene franceze.

Din punct de vedere al exploatarei resurselor animale și de materii prime, al folosirii teritoriului de locuit, inclusiv al spațiului locuibil prin construcții speciale, se constată superioritatea vânătorilor magdalenieni, chiar dacă marea majoritate a campamentelor sunt de scurtă durată. Aceste elemente demonstrează o anumită specializare a grupelor umane chiar în interiorul unei comunități. În perimetrul marilor grote de la Mas d'Azil, la Lespugne ori Isturitz s-a constatat existența unor locuiri cu caracter de continuitate, în jurul cărora se aflau haltele sezoniere. Pe de altă parte, evidențierea marilor sanctuare de la Altamira, Lascaux, Niaux, Trois-Frères, Tuc d'Audoubert etc. demonstrează, alături de întreaga artă magdaleniană, o viață spirituală intensă.

A devenit celebră stațiunea de la Pincevent, unde s-au evidențiat mai multe structuri de locuire semi-adâncite, cu vetre centrale, în jurul cărora erau amenajate spațiile pentru activitățile cotidiene: cioplirea uneltelor, prelucrarea osului, pregătirea hranei, inclusiv locul unde se mânca, spații pentru dormit, chiar spații de evacuare a deșeurilor, ceea ce poate demonstra existența unor complexe relații sociale²². Resturi de locuințe, cu pavaje de diferite forme și dimensiuni, sau cu alte elemente certe de construcție și amenajare, cu vetre, uneori și cu ateliere de cioplire, au fost descoperite și în stațiunile magdaleniene din Germania (Gönnersdorf, Petersfels, Kniegrotte), Moravia (Pekarna, Kulna), Boemia (Hostim)²³. Descoperiri de morminte magdaleniene au fost făcute în mai toate marile stațiuni magdaleniene. De cele mai multe ori, mortul era depus pe o parte, în poziție chircită, foarte rar, pe spate. Numeroase podoabe îl înconjurau: brățări din cochilii, dinți perforați; ocrul roșu era presărat peste tot mormântul, protejat cu ringuri de piatră.

Locuind în perioade reci și uscate, dar și în perioada de încălzire a interstadiului Lascaux (17.500 BP), magdalenienii vâneau *Rangifer tarandus*, *Bison priscus*, *Bos primigenius*, *Capra ibex*, *Alopex lagopus*, *Canis lupus*, *Saiga tartarica*, *Cervus elaphus*, *Sus scrofa*, *Capreolus capreolus*; obiecte de podoabă, unelte și arme au fost descoperite în toate campamentele magdaleniene.

Viața spirituală este extraordinar de bine documentată prin cele peste 150 de grote-sanctuar, ca și prin alte creații de artă, cu elemente de sacralitate individuală și colectivă. Arta magdaleniană poate fi considerată ca element de mentalitate religioasă. Începând cu Magdalenianul, arta și religia au o vocație publică, aparținând întregii comunități, o legătură importantă între grupuri și între membrii grupului. Căutarea unor anumite zone ale peșterii pentru redarea anumitor scene pictate, asocierea omului cu animalele în cadrul unor scene comune, asocierea om-animal, în care omul îmbracă trăsăturile esențiale ale animalului (în mod evident, agilitate și forță), figurația schematizată feminină, ori redarea numai a sexualității feminine, apariția, pentru prima dată, a superiorității umane prin redarea animalului rănit (și nu orice animal, ci numai cele mai puternice – cai, bizoni, urși), toate acestea și încă multe altele vădesc nivelul extraordinar al culturii religioase la care au ajuns vânătorii magdalenieni. Credem că în marile sanctuare pictate, nimic nu era lăsat la întâmplare, totul trebuia să servească mentalului religios colectiv, în care omul își are rolul său, chiar dacă este încă slab definit ca reprezentare, accentul evident fiind pus pe redarea marilor ierbivore într-o mișcare vie și la dimensiuni naturale. Altamira, *Capela sextină a antichității*, sau Lascaux, Niaux, Pech-Merle, Cougnac, constituie apogeul picturii naturaliste din toate timpurile²⁴.

²² A. Leroi-Gourhan, M. N. Brezillon, *Fouilles de Pincevent. Essai d'analyse ethnographique d'un habitat magdalénien (la section 36)*, în *7e suppl. à Gallia Préhistoire*, vol. I–II, Paris, 1972.

²³ R. Desbrosse, J. Kozłowski, *Les habitats préhistoriques. Des Australopitèques aux premiers agriculteurs*, Cracovia-Paris, 1994.

²⁴ A. Leroi-Gourhan, *Préhistoire de l'Art occidental*.

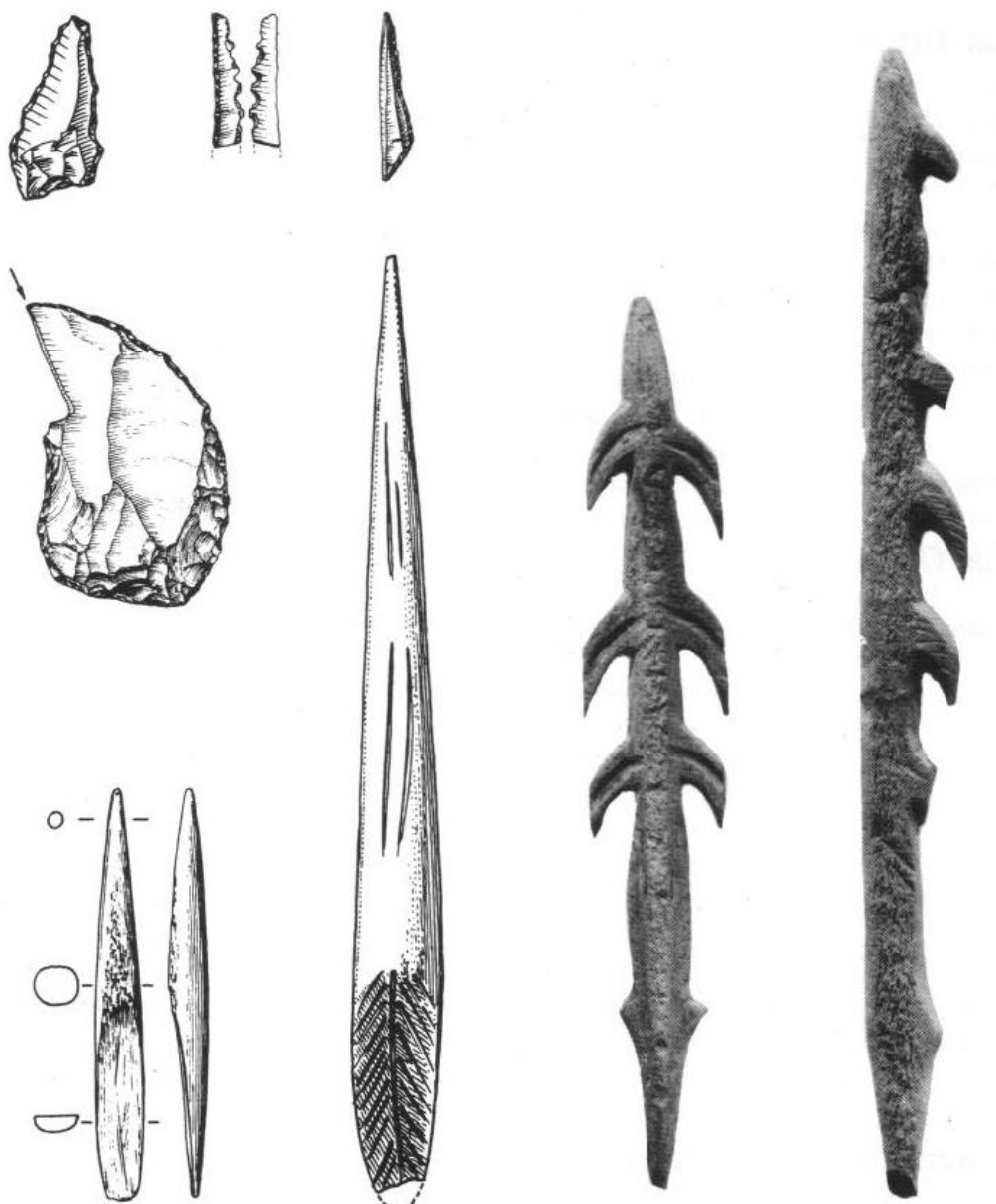

Fig. 8. Utilaj litic și osos, specific Magdalenianului (după F. Bordes 1968).

Gravura magdaleniană a folosit cele mai diverse suporturi: pereți întregi ai grotelor, blocuri desprinse din tavan sau din pereți, ivoriu de mamut, dinți, oase. Temele sunt foarte variate, dar reprezentările se referă la oameni și animale. Arta mobilă este de o varietate încă nedepășită, folosind cele mai variate suporturi, pe piatră, corn și os, iar ca tehnici de realizare, sculptura, gravura, modelajul. Au fost reprezentate: animale (cai, căprioare, bovine, reni etc.), reprezentări feminine și masculine (inclusiv reprezentări sexuale masculine, dar mai ales feminine, însă imaginea „vrăjitorului” este rezervată bărbatului – Trois-Frères, Gabillou; cei doi bizoni, modelați în argilă, la Tuc d'Audobert sunt de un desăvârșit naturalism. Este de precizat că, în afara mării zone franco-cantabrice, până în prezent pictura parietală paleolitică este reprezentată doar în peștera de la Cuciulat (România)²⁵ și Kapova (Ural). Dar, la fel de adevărat este faptul că în restul Europei arta mobilă este foarte bogată și variată, așa cum sunt reprezentate aceste manifestări în Germania, Elveția, Moravia, Cehia, cu unele posibile influențe la Cosăuți, pe Nistru. Toate reprezentările din marile „scene” pictate sau gravate, îndeosebi din grottele Franței și Spaniei, demonstrează existența unei gândiri mitice elaborate, complexe, armonioase, oferind imaginea cu valoare intelectualizată a unei lecturi, ce a fost creată pentru

²⁵ M. Cărciumaru, M. Mărgărit, *Arta mobilă și parietală paleolitică*, Târgoviște, 2002, pl. IV.

puterea emoțională a mesajului. Sanctuarul paleolitic magdalenian reflectă puterea spiritului uman creator, sacralizat și simbolizant²⁶, imaginea vie a unei arte pe care oamenii au transpus-o în grote cu veleități de catedrale.

Să mai precizăm că aceste picturi se datează între 12.890 ± 160 BP (Niaux), 14.710 ± 200 BP (Altamira) și 17.190 ± 140 BP (Lascaux).

Din punct de vedere geocronologic, Paleoliticul superior își încheie evoluția odată cu finalul timpurilor glaciare²⁷ și trecerea la Holocen, deci pe la 10.000 ani BP.

*

Aproximativ 200 de stațiuni, locuri în grote și pe terasele unor râuri sau pe marile platouri (din imensa Câmpie loessică a Europei estice și central-nordice) au fost descoperite și caracterizate ca dovezi concludente ale existenței sacului individual și colectiv la comunitățile umane din Paleoliticul superior. În cele ce urmează vom încerca o prezentare sumară a celor mai importante descoperiri, pe criterii cronologice, culturale și culturale.

Chiar dacă primele dovezi ale existenței unor practici coerente ce se pot încadra în spiritualitatea comunităților umane pot fi apreciate ca datând din Paleoliticul inferior²⁸, la începutul Paleoliticului superior, grotele de la Fumane, Italia și Chauvet, Franța, de vârstă aurignaciană, pot fi considerate cele dintâi monumente arheologice care au îndeplinit rolul de sanctuar, al manifestării sacului colectiv.

Grota Fumane conține locuri umane datate în Paleoliticul mijlociu și superior. Specialiști de la universități și centre de cercetare au efectuat cercetări sistematice începând din 1988. Sedimentele cu locuri aurignaciene (inclusiv pavajul unei locuințe special amenajate, cu vetre de foc), se află în unitățile litologice săpate pe o suprafață de 80 mp și datate între 34.120 ± 460 ani BP și 32.020 ± 340 ani BP. Luăm în considerație doar reprezentările artistice, realizate pe blocuri sau pe fragmente ale acestora. Folosirea ocrului a fost documentată prin existența acestuia în sediment, dar s-au utilizat și fragmente de hematită. Au fost pictate mai multe fragmente de rocă decât cele descoperite prin săpăturile sistematice, constatându-se distrugerea multor elemente picturale, ceea ce le face indeterminabile. S-au putut păstra, în condiții de accesibilitate a elementelor artistice, o reprezentare zoomorfă, parțial asemănătoare cu cea de la Vogelherd, Germania, o felină (identificată și la Cuciulat-Sălaj)²⁹. Se remarcă și motivul în „inel”, dar cu prelungiri pe două direcții, din care cauză nu poate fi interpretat, ci numai estimat. Cea mai importantă creație artistică este o imagine antropomorfă, schematizată, probabil bărbat. Văzută din față, pare să aibă capul terminat cu două coarne slab convexe, neterminate (sau ale căror părți finale au fost distruse); în mâna dreaptă ține o imagine de aspect geometric (dar poate fi și o reprezentare zoomorfă, căci pare să se distingă cele patru picioare, el fiind suspendat la nivelul capului); mâna stângă o are tot semiorizontală, cu antebrațul în jos, iar picioarele se termină în arce de cerc, parțial asemănătoare cu motivul în „inel” de pe reprezentarea anterioară. Autorii cercetărilor nu fac aprecieri suplimentare³⁰, poate și datorită faptului că fragmentele de rocă, folosite ca suport, sunt calcare cu multiple imperfecțiuni. Dar putem să observăm caracterul artistic-religios al reprezentării, poate chiar o scenă de dans. Dacă luăm în considerație și fragmentele de coaste de erbivore, decorate cu incizii, ori incisivii de cerb, cu caneluri pe treimea dinspre rădăcină, întregim tabloul acestei stațiuni-loc de ceremonii ale unor elemente de accentuată spiritualitate.

Grota Chauvet este cea de a doua descoperire (în ordine strict cronologică) pe care noi o includem printre sanctuarele Paleoliticului superior european. A fost descoperită în 1994 de către un grup de speologi, conduși de Jean-Marie Chauvet (de la care a primit numele). Mai multe echipe de specialiști, de caracter interdisciplinar (conduse de Jean Clottes, apoi, de J.-M. Geneste) au efectuat cercetări începând din 1998. În prezent, prin datările de cronologie absolută, efectuate pe eşantioane de cărbune folosit la pictură, s-au stabilit cele două perioade de ocupare a peșteri, ca spațiu al manifestării sacului colectiv, nu numai al spațiului ritual:

²⁶ M. Otte, *op. cit.*

²⁷ V. Coll. Int. *La fin des temps glaciaires en Europe*, Bordeaux, 1977.

²⁸ A. Guadelli & J.-L. Guadelli, *Une expression <symbolique> sur os dans le Paléolithique inférieur. Etude préliminaire de l'os incisé de la grotte Kozarnika, Bulgarie du Nord-Ouest*, în M. Otte (éd.), *La Spiritualité*, 2004, p. 87–96.

²⁹ M. Cărciumaru, V. Chirica, *Découverts d'art paléolithique sur le territoire de la Roumanie*, în *La genèse et l'évolution des cultures paléolithiques sur le territoire de la Roumanie*, BAI, II, éd. V. Chirica, Iași, 1987, p. 89–93.

³⁰ A. Broglio, G. Dalmeri (red.), *Pittura paleolitiche nelle Prealpi venete. Grotta di Fumane i Riparo Dalmeri, Preistoria Alpina*, nr. speciale, Verona, 2005.

prima între 32.000–29.000 ani BP, a doua, între 27.000–25.000 ani BP³¹, o pictură reprezentând un bizon fiind datată la 30.340 ± 570 BP³². Au fost identificate numeroase săli, galerii, culoare, care au primit denumiri date de specificul operelor de artă, situate pe pereții cavităților. Caracteristica artei și a faptului religios de la Chauvet o constituie folosirea preponderentă a negrului și predilecția pentru animalele periculoase omului: 74 feline, 67 mamuți, 65 rinoceri, 15 urși, dar mai puține erbivore care intrau, în mod curent, printre animalele preferate la vânătoare: 45 cai, 31 bizoni, 16 mufloni, 12 reni, 9 bouri, 7 cerbi din specia *Megaceros*, 2 cerbi, 4 cervidee, 2 exemplare de bour moscat, o bufniță (*Bubo bubo*), cu precizarea că pentru 78 de reprezentări zoomorfe nu s-a putut stabili specia. Au fost identificate numeroase reprezentări de mâini, pictate pozitiv și numai 5 negativ, toate în roșu, alte aproximativ 500 de semne de mâini sau puncte, uneori organizate ca adevărate serii, făcute cu podul palmei. Printre reprezentările antropomorfe s-au mai identificat și patru triunghiuri pubiene, gravate, altul pictat cu negru, baza unui corp feminin cu redarea vulvei, ca și o reprezentare de tipul „vrăjitorului” sau a ”divinității mascate”, jumătate om/jumătate bizon. Deosebit de importantă este cunoașterea și folosirea tehnicii șablonului prin pulverizarea pigmentului roșu (obținut prin calcinarea ocrului galben) peste mâna pusă pe pereții grotii. De asemenea, artiștii stăpâneau foarte bine alte tehnici, cum ar fi desenul cu cărbune, apoi încărcarea cu culoare, netezirea și finisarea; a putut fi stabilită cronologia pictării marilor panouri, prin elementele de suprapunere, cum a fost cazul în grupul celor patru capete de cai, ultimul fiind redat cu gura larg deschisă, dar s-a constatat faptul că artiștii cunoșteau metodologia redării elementelor de perspectivă, în tabloul rinocerilor, lung de 2,5 m, ori suprapunerea prin mișcare, în panoul leilor, ajungându-se la redarea naturalistă a unor animale. Reprezentarea denumită *Arca lui Noe* ar putea completa, simbolic, existența tuturor animalelor cunoscute de *Cro-Magnon* pe parcursul explorărilor continue, specifice perioadei, în căutarea resurselor de hrană, ori de materii prime pentru cioplirea uneltelor, a mediilor favorabile pentru instalarea campamentelor. Dintre multitudinea reperelor care fac din grotă Chauvet un mare sanctuar al artei și manifestărilor sacralului în Paleolitic, se mai remarcă faptul că au fost localizate două arii de concentrare a activității: una aproape de intrare (unde s-au identificat și adevărate osuare cu resturi de *Ursus spelaeus*, cu picturi preponderent în roșu, dar și cu gravuri, și alta în interior, în spațiul închis, cu preponderența picturii în negru și cu gravuri. Într-un alt spațiu, situat între *Galeria Crucii* și *Sala Craniului* au fost observate amprente a peste 20 de pași aparținând unui pre-adolescent cu înălțimea de 1,30 m, ca și doi humeruși de urs, plantați în sol, la distanță de 10 m unul de altul. În Galeria numită *Megaceros* au fost găsite numeroase crenguțe, rămurele (unele păreau să fi fost înmănunchiate), pe care artiștii aurignacieni le folosiseră la întinderea coloranților, o lance din ivoriu de mamut și numeroase piese din silex, folosite la gravat. Ca și în grotile cu picturi magdaleniene, și aici (dar suntem cu 17 milenii mai devreme) se constată deplina stăpânire a procedeelor artistice, măiestria dovedită de pictorii aurignacieni fiind marcată de aspectele și de rigorile religioase, dar fără „canoanele” impuse mult mai târziu. Dar, după opinia noastră, cea mai evidentă realizare artistică din domeniul manifestării religioase (pe care o vom revedea, 17 milenii mai târziu, într-o altă grotă din Franța, Madelaine des Albis), reprezintă o scenă complexă: pe un planșeu calcaros (situat în partea cea mai adâncă a peșterii, la înălțimea de peste 1,5 m, parcă cu intenția de a supraveghea întregul bestiar pictat până aici), a fost redat conturul amplu al unui urs de peșteră, peste care s-a trasat, tot cu culoare neagră, zona sacralizată feminină a procreerii și nașterii: zona genitală și coapsele, întreaga imagine fiind pusă sub protecția regeneratoare a capului de bovid, pictat la partea superioară a planșeului³³. Așadar, ca și la Fumane, unde vânătorul își etala trofeul ce reprezenta succesul vânătorii și, deci, al existenței comunităților umane respective, la Chauvet vedem înfățișată însăși ideea continuității vieții umane, prin redarea esenței perpetuării speciei: principiul feminin, pe planul htonic, și cel masculin, regenerator, pe planul uranic, celest.

Grotă Arcy-sur-Cure din zona septentrională a Franței, reprezintă un ansamblu de cavități ce datează din Juristic, printre care se remarcă *Grotă Calului*, *Grotă Renului*, *Marea Grotă*, dar cercetările sistematice au început în 1990. Au fost depistate mai multe spații, care au primit denumiri speciale: *Sala Obscură*, *Cornișa de Vest*, *Marele Plafon*, *Plafonul Mezanin*. Pe baza eşantioanelor de cărbune de lemn (preponderent, *Pinus*

³¹ J. Clottes, *La grotte Chauvet, près de dix ans après sa découverte*, în A. Broglio, G. Dalmeri (red.), *Pitture paleolitiche nelle Prealpi venete. Grotta di Fumane i Riparo Dalmeri*, în *Preistoria Alpina*, nr. speciale, Verona, 2005, p. 67–75; idem, *Spiritualité et religion au Paléolithique: les signes d'une émergence progressive*, în *Religions & Histoire*, 2, mai–juin, Faton, Paris, 2005, p. 18–25.

³² J. Clottes, *Un problème de parenté: Gabillou et Lascaux*, în *Préhistoire. Art et Sociétés*, Bull. de la Soc. Préhist. Ariège-Pyrénées, LVIII, 2003, p. 47–62.

³³ J. Clottes (sous la dir. de), *La Grotte Chauvet. L'Art des origines*, SEUIL, Paris, 2001, fig. 161–162.

silvestris) din vetrele folosite la încălzit și iluminat, s-a putut stabili vârsta celor două locuiri: prima, pe la 28.250 ± 430 BP, a doua, la 24.660 ± 330 BP. Așadar, acest sanctuar al artei și religiei paleolitice poate fi atribuit Aurignacianului (prima locuire) și începutului Gravettianului (a doua locuire)³⁴.

O primă caracteristică a ansamblului animalelor pictate de religia comunităților aurignaciene de la Chauvet: redarea animalelor periculoase: mamuți (50 %), urși, rinoceri, feline, dar numai doi cai și un bizon acefal; au mai fost pictate: o pasăre rapace în zbor, patru pești, un muflon și un cervideu, la acestea, preponderentă fiind pictura în roșu. De altfel, înaintea descoperirii grotii Chauvet, *Marea Grotă* de la Arcy-sur-Cure era socotită primul sanctuar cu reprezentarea animalelor periculoase. Alte numeroase semne, unele neidentificate, au completat „tabloul” artistic al pictorilor aurignacieni, dar se remarcă elementele antropomorfe: degete grupate, șapte amprente de mâini în negativ, cu degete complete (de adult și copil), o altă mână cu degetele incomplete, o mână în pozitiv, o reprezentare vulvară și alte trei elemente antropomorfe, printre care o siluetă feminină, la a cărei realizare s-a folosit reliefurile calcaros, întărit de ocrul roșu, dându-i formele generoase ale statuetei de tip *Venus*. Imaginile pictate au dimensiuni ce variază între 20 și 170 cm.

Prin sondajele arheologice s-au obținut informații privind prezența urșilor care veneau la hibernare, oase ale acestora fiind găsite amestecate cu amenajările pentru încălzit și iluminat: patru vetre de mici dimensiuni și patru lămpi din fragmente de stalagmite, cu resturi de grăsime. Au mai fost descoperite mănunchiuri de crenguțe, blocuri de colorant (ocru galben), pudră de ocru roșu, concrețiuni de culori, căzute pe sol, un metatarsian și un fragment de femur de urs, folosite pentru amestecul culorilor, inclusiv patru mici „vase” cu resturi de pictură.

Se remarcă și aici existența unei arte de înaltă măiestrie, având în centrul preocupărilor redarea animalelor feroce, ca element al ideologiei religioase, pe care o mai întâlnim numai în realizările artistice aurignaciene și gravettiene din Europa Centrală și de est, dar în domeniul artei mobiliare, căci preocupările pentru arta rupestră se vor mai întâlni numai în Magdalenianul francez și spaniol, unde reprezentările vor fi centrate pe prezența erbivorelor (cai, bizoni, bouri), care devin subiecții noilor idei religioase, transpuse artistic.

Grota Spy, Belgia, a devenit celebră prin cele două schelete de neandertalieni. Aurignacianului îi este specifică o bogată creație de artă mobilă, care reprezintă obiecte de podoabă, dar care, prin impregnarea lor cu ocru, devin și *semne* religioase. Precizăm că, prin structurile de combustie, special amenajate, prin bogăția și varietatea resturilor arheologice, s-a acceptat ideea existenței unor campamente cu caracter permanent.

Pandantivele sunt de forme și din materiale diferite, majoritatea din ivoriu de mamut. Tuburile din oase de pasăre, atent decupate, adesea decorate, par să fi fost folosite pentru păstrarea materiilor prime pentru pictarea sau colorarea artefactelor non-utilitare. Motivele decorative sunt serii de linii paralele, linii curbe, dar și semne grafice: X, V, Y.

Întrebarea este aceeași: avem, la Spy, un adevărat sanctuar, sau numai spații sacre, organizate ca atare pentru derularea manifestărilor specifice, culturale, de către o comunitate umană structurată social și cu idei religioase, transpuse în operele de artă mobilă. Indiferent de accepțiunea acordată descoperirilor, constatăm existența manifestărilor cultice, chiar dacă nu putem detalia modalitățile de exprimare.

Grotele Vogelherd, Geissenklösterle și Hohlenstein-Stadel, Germania, reprezintă sanctuare importante din Europa Centrală. La Geissenklösterle cele două niveluri aurignaciene au oferit un bogat inventar artistic, reprezentat de elemente antropomorfe și animaliere (bizon, mamut). O sculptură în baso-relief, pe ivoriu de mamut, are pe revers șiruri de aliniamente punctiforme, ușor scobite, ce pot reprezenta imaginea *orantei* din arta și religiile paleolitice și eneolitice³⁵. Precizăm că o altă imagine, aproape identică, a fost descoperită în stațiunea Galgenberg, Austria, cioplită în șist. Dar, tot la Geissenklösterle a fost identificat un bloc de calcar cu urme de pictură roșie, galbenă și neagră³⁶.

La Hohlenstein-Stadel a fost descoperită statueta masculină (reconstituită din peste 200 fragmente), creată dintr-o defensă de mamut. Are trunchiul alungit, picioarele scurte, ca și brațul stâng (cel drept a fost distrus din vechime). Reprezentarea capului, de tipul felinei sau a ursului, face din această creație prima

³⁴ D. Baffier, *La grande grotte d'Arcy-sur-Cure (Yonne, France), persistance de l'iconographie aurignacienne*, în A. Broglio, G. Dalmeri (red.), *Pitture paleolitiche nelle Prealpi venete. Grotta di Fumane i Riparo Dalmeri*, Preistoria Alpina, nr. speciale, Verona, 2005, p. 76–81.

³⁵ V. Chirica, M.-C. Văleanu, C.-V. Chirica, *Le motif d'orante dans l'Art et les religions paléolithiques*, în *Praehistoria*, 9–10, 2008–2009, Miskolc, 2010, p. 5–31; V. Chirica, *La Grande Déesse...*, p. 187–194.

³⁶ N. Conard, *Aurignacian Art in Swabia and the beginnings of figurative representations in Europe*, în A. Broglio, G. Dalmeri (red.), *Pitture paleolitiche nelle Prealpi venete. Grotta di Fumane i Riparo Dalmeri*, Preistoria Alpina, nr. speciale, 2005, p. 82–88.

reprezentare a divinității cu caracteristici duble, om-animal, din arta mobilă paleolitică, datată pe la 32.000 ani BP. O altă piesă de artă mobilă, cu imagine aproape identică, a fost semnalată la Peștera Fels. Ideea însușirii energiilor animalului transpus în „înveliș” uman, pe care o regăsim și în Biblie, atunci când fiului lui Avraam i-a fost substituit berbecul adus pentru jertfă, reprezintă, credem, o motivație serioasă în a acorda acestor creații artistice importanța statuetelor neo-eneolitice din arealul geografic larg european. În acest context, considerăm că nu este lipsit de semnificație faptul că, la unele populații africane, îndeosebi din Nigeria (Republica Niger), dar și în Senegal (printre care djarmaii, populație care își avea obârșia în spațiul geografic al Nilului), *mitul* sacrificiului la care a fost chemat Avraam a fost păstrat până în plin secol XX, întrucât primul născut (numai băiat) al oricărei familii nu primește nume, este considerat *sacrificat*, devenind *paria* numai pentru faptul că sacrificiul nu a fost săvârșit; părinții îl trimit la muncile cele mai grele, chiar dezonorante, socotindu-se vinovați pentru că acest copil, întâi născut, este încă în viață. De aici vedem că unele elemente de spiritualitate biblică, poate chiar mai vechi, preistorică, s-au păstrat și s-au transmis, pe căi necunoscute, la populații actuale³⁷.

La Vogelherd au fost descoperite reprezentări de mamuți în ronde-bosse, sau în semi-relief, pe un fragment de os oval, cu un inel pentru suspendat. Micii mamuți, sculptați în fildeș, au și decor în *X*, dispus în șiruri orizontale și verticale. Un bizon și un cal, sculptați tot în fildeș, întregesc seria marilor erbivore. Carnasierele sunt reprezentate de o felină, sculptată tot în semi-relief, decorată pe tot corpul cu șiruri de puncte și linii în rețea, și de un cap de leu, de o expresivitate remarcabilă.

Am introdus aceste descoperiri deoarece am considerat că, prin modul de redare a elementului antropologic sau faunistic, prin decorul care completează realizarea artistică, ele reprezintă simboluri încărcate cu motivația de a transmite o informație sau o explicație³⁸. Acestea nu reprezintă realitatea, ca elemente naturaliste, ci redau doar ideea unor credințe, a unei stări de religiozitate, pe care o vom mai întâlni (*oranta* sau *divinitatea om/animal*) la alte sanctuare și la alte comunități umane, până în Eneoliticul carpato-dunărean³⁹.

Sungir, Rusia, reprezintă, în cadrul demersului nostru, o stațiune-reper pentru Paleoliticul superior vechi din Europa de est, atribuită culturii arheologice cu vârfuri foliacee, și datată la 25.000 ± 200 ani BP. Săpăturile sistematice au permis descoperirea a trei concentrații circulare, cu diametrul de aproximativ 20 m, cu piese litice, resturi faunistice, ocră roșu, podoabe. S-a apreciat că așezarea a fost locuită o perioadă mai îndelungată sau în mai multe etape. Stațiunea a devenit celebră prin mormântul unui bărbat și al celor doi copii – un băiat și o fetiță, cu un inventar funerar extrem de bogat. Scheletul bărbatului avea un număr foarte de mare de perle din ivoariu (peste 3.500), cochilii, dinți de animale, încât pare că fusese îmbrăcat cu un hanorac, pantaloni și încălțăminte, pe care fuseseră prinse toate aceste obiecte de podoabă, dar avea și un acoperământ pe cap, la fel de bogat împodobit. Numeroase coliere, 25 de brățări pe brațe și pe glezne, unele cu pictură neagră, inele pe degete, toate din fildeș, iar la gât, un pandantiv din șist, pictat cu roșu, cu câte un punct negru pe fiecare față, întregeau aceste depuneri de ofrande ritualice. La fel de bogat era inventarul celor doi copii, care aveau și câte o lance din fildeș, cu lungimea de 2,40 m (depășeau înălțimea proprie) de-a lungul corpului; la extremitatea uneia dintre lănci a fost depusă o rondelă, tot din fildeș. Băiatul mai avea în zona toracelui, două statuete, reprezentând un mamut și un cal; paralel cu lancea, au fost depuse, ritual, piese de silex, pe o lungime de 42 cm; o altă rondelă, tot perforată, se afla lângă schelet, iar deasupra craniului a fost identificat un aliniament de așchii de silex, pe o lungime de 1,70 m; peste 4.900 perle, mai mici decât ale bărbatului, dar identice, 250 canini de vulpe polară, perforați, un ac de fildeș, care încheia o mantie (?), un fragment de femur uman, foarte bine lustruit și umplut cu ocră roșu, întregeau și aici, depunerile ritualice. Mormântul fetei avea, pe lângă lancea precizată, peste 5.200 perle, identice cu ale băiatului, alte două lănci din fildeș, mai mici, două batoane din corn, perforate, unul decorat cu șiruri de puncte adâncite, trei discuri perforate central și cu spițe, toate din fildeș de mamut. Experimental, s-a stabilit că pentru crearea podoabelor din cele trei morminte ar fi fost necesare peste 10.000 ore de muncă, și că fiecare dintre cele două lănci mari cântărea peste 2 kg. Acest complex funerar demonstrează nu numai existența unui sistem social bine structurat, dar și o ideologie religioasă, potrivit căreia copiii decedați se bucurau de o atenție deosebită⁴⁰. Nu excludem nici existența unei

³⁷ G. Rădulescu, *Un secol cu Neagu Djuvara*, Ed. Adevărul, 2010, p. 168–172.

³⁸ G. Bosinski, *Homo sapiens. L'Histoire des chasseurs du Paléolithique supérieur en Europe (40.000–10.000 ans avant J.-C.)*, Errance, Paris, 1990, p. 67.

³⁹ V. Chirica, *La Grande Déesse...*, p. 187–194; C.-V. Chirica, *Les significations artistiques et religieuses des certaines découvertes paléolithiques de l'espace carpato-dniestréen*, în M. Otte (éd.), *La Spiritualité*, 2004, p. 177–186.

⁴⁰ J. K. Kozłowski, *L'Art de la Préhistoire en Europe orientale*, CNRS, Paris, 1992, p. 45–46.

eventuale ierarhizări sociale, poate chiar a unor diferențieri de bunuri, de care beneficiau nu numai adulții, ci și descendenții acestora.

Dar la Sungir se mai pun încă numeroase alte probleme, în legătură cu ritualurile de înmormântare. Barbatul este însoțit de cei doi copii, dar aceștia nu au fost depuși alături, ci unul la picioarele celuilalt; pentru a reconstitui, în felul acesta, înălțimea bărbatului? Dacă ar fi tineri, am putea spune că este o scenă de acuplare, ca pe placa de calcar de la Laussel sau pe ceramica cucuteniană. Am mai putea lua în considerație și faptul că, potrivit unor tradiții foarte vechi, în satele noastre, tinerii, dar mai ales tinerele care mor înainte de cununie, sunt îmbrăcate cu rochia albă de mireasă, semn al purității, devenite, prin deces, mirese ale Creatorului. Situația nu pare a fi identică pentru copiii – băiat și fetiță – de la Sungir, dar maniera de înmormântare, ca și bogatele ofrande depuse indică existența unor certe elemente ale sacrului. Așadar, mormântul triplu de la Sungir a devenit un spațiu sacru, cu veleități de sanctuar.

Gravettianul reprezintă, din punct de vedere artistic, perioada când au fost create celebrele *Venus* sau alte variante ale reprezentării feminine, ceea ce demonstrează cu certitudine apariția unei noi ideologii în religiile Paleoliticului superior.

Grota Gargas, Franța, este celebră îndeosebi prin reprezentarea mâinilor în peste 250 imagini pictate, a celor 143 de gravuri de animale (numai 5 animale pictate), dar și prin bogatele resturi paleontologice. Frapează prezența mâinilor pictate, care nu însoțesc alte figuri pictate; au fost identificate 103 imagini ale mâinii stângi, dintre care 72 negre, 28 roșii, 2 albe, una cu ocră, și 36 ale mâinii drepte: 13 negre, 23 roșii, inclusiv amprente în argilă; se remarcă, de asemenea, cele 10 mâini întregi, nemutilate, altora lipsindu-le degete sau numai anumite falange; unele mâini, îndeosebi de copii, au fost doar schițate. Pe baza numeroaselor reprezentări de mâini, au și fost denumite două *Sanctuare* ale acestora. Dacă aducem discuția la nivelul actual, când se acceptă că, în atotputernicia Sa, Dumnezeu are nevoie de mâinile și de glasul preotului care îi oficiază Liturgia, putem aprecia că, dacă nu avem posibilitatea cunoașterii manifestărilor sacrale *prin voce* (le putem doar imagina prin artefactele paleolitice, producătoare de accente muzicale), importanța reprezentării mâinii în atât de multe variante și motive artistice, inclusiv cu deformări (poate congenitale sau mutilate în urma unor accidente provocate de vânătoare sau de animalele feroce), constatăm, așadar, că reprezentarea mâinii avea un rol extrem de important în creația artistică sacră. În ceea ce privește gravurile animaliere, s-a constatat stăpânirea tehnicilor diverse: trasare cu degetul pe argila încă umedă, gravuri cu linii simple, linii striate, raclaje, reprezentând bovidee, bizoni, cai, cervidee, mamuți, urși, feline, chiar păsări⁴¹. Toți exegeții acceptă ideea existenței unor rituri și ritualuri magice, religioase, care presupuneau sacrificii cultice, chiar existența unor deformări patologice, considerate tot elemente cultice, sau ca reprezentând un cod, un „limbaj” mutual, un „joc al degetelor ce asigura exprimarea sau expresia diferitelor teme”, după aprecierea lui A. Leroi-Gourhan⁴².

Ca și în grota Chauvet, s-a constatat stăpânirea tehnicii pulverizării culorii lichide, suflate peste mâna pusă pe perete, uneori cu deformări intenționate.

Adăpostul sub stâncă de la Laussel, Franța, a devenit o stațiune cunoscută prin reprezentările antropomorfe feminine. Mai multe blocuri (roci căzute din pereți sau tavan) au fost decorate cu imagini sexuale feminine stilizate: cupule (folosind denivelările rocii, pe care le-au rotunjit la dimensiuni diferite), vulve. Se remarcă *Vânătorul*, una dintre foarte puținele reprezentări considerate masculine, dar care, după opinia noastră poate fi și o altă imagine a *Orantei* (cu atât mai mult cu cât H. Delporte nu neagă posibilitatea unei reprezentări feminine), apoi celebra *Venus à la corne*, la care se adaugă *Venus à la tête quadrillée*, apoi *Venus de Berlin* și nu mai puțin celebra *Carte à jouer*, imagine pe care o vom regăsi în arta religioasă eneolitică. Alte imagini masculine, chiar dacă fragmentare, completează acest sanctuar gravettian: un bloc sculptat unde s-ar putea observa capul și brațele (doar *phallus*-ul este clar reprezentat); o altă sculptură, fragmentară, este considerată ca fiind cu certitudine extremitatea unui *phallus*; pe alte două blocuri sculptate sunt reprezentate tot organele genitale masculine. Caracterul religios, mai ales al imaginilor feminine, este întărit de colorarea lor cu ocră roșu. În plus, sculptura aflată la Berlin, denumită și *Femeia cu șarpele*, ne amintește de pasajul biblic al confruntării femeii cu șarpele (*Facerea*, 3, 15).

Nu lipsesc nici reprezentările zoomorfe, tot pe blocuri: capete de cai, în profil spre dreapta, o hienă, o căprioară (capul este redat pe aversul blocului, iar corpul se continuă pe revers), un mamut foarte stilizat, alte animale slab reprezentate, a căror identitate rămâne incertă. Este foarte important de precizat că toate sculpturile au fost realizate într-un singur spațiu, de 12 x 6 m, ceea ce îi conferă calitatea unui adevărat *Altar*.

⁴¹ *** , *L'Art des cavernes. Atlas des grottes ornées paléolithiques françaises*, Paris, 1984, p. 119–121; 514–520.

⁴² *** , *Art et civilisation des chasseurs de la Préhistoire (34.000 – 8.000 ans av. J.-C.)*, Paris, 1988.

În plus, prezența ocrului roșu în creația artistică, dar numai pentru anumite sublinieri corporale, poate fi considerată ca făcând parte din procesiunile artistice și religioase ale sacralului colectiv.

Grimaldi, Italia, este o stațiune descoperită în 1883, și cercetată începând din 1885, îndeosebi pentru statuetele feminine (5 sau 7 au fost descoperite numai în acei ani), unele într-o mică grotă din apropiere (*Grotta Prințului*). Cele mai cunoscute sunt statueta cioplită în steatită galbenă, apoi cele numite *Polichinella* (marioneta cu două cocoase) și *Rombica*, ambele din steatită verde. Se remarcă și placa pe care a fost reprezentată, ca la Laussel, imaginea procreerii, a acuplării celor două elemente, *ying* și *yang*. Statuetele au fost realizate conform „canoanelor” religioase sau estetice ale timpului și comunității umane. Pentru comparație, este util să redăm și alte celebre *Venus* paleolitice: Lespugne, Brassempouy, Montpazier, Sireuil, Tursac, Mainz-Linsenberg, Mauern, Savignano, Willendorf, Malta, Moravany, Kostienki.

Aceste statuete se caracterizează prin *obligativitatea imaginii interzise*, canon respectat cu strictețe în arta paleolitică și eneolitică, ceea ce ne apropie, din nou, de textul Vechiului Testament. Prezența unui număr sporit de statuete, la Grimaldi, unde s-au descoperit și morminte de copii, probează existența unor locuri cultice importante pentru manifestările religioase ale vremii.

Grotta Paglicci, Italia, a fost locuită, ca și alte numeroase stațiuni, începând din Paleoliticul inferior, dar Gravettianul de aici se remarcă prin arta mobilă și parietală⁴³. Pe baza unui fragment de tibie de bovidu gravată, nivelul de locuire a fost datat la 22.600 ± 450 BP. Gravura reprezintă un muflon bine redat, iar întreaga suprafață a piesei este decorată cu linii gravate, care ar putea sugera un peisaj de prerie. Această piesă de artă, cu posibile semnificații religioase, reprezintă una dintre cele mai importate creații ale artei mediteraneene a vremii. Pentru demersul nostru, la fel de importantă este asocierea, în pictură, a reprezentării calului și a mâinii, aceasta din urmă fiind repetată și în alte spații ale peșterii. Notăm doar că în Epigravettianul de aici, datat la 16.030 ± 190 BP, pe un fragment de os iliac de cal, este redat un cal alături de doi cerbi, o adevărată scenă de vânătoare culturală, spațiul liber fiind acoperit de săgețile vânătorilor. Alte gravuri de bovidee și cervidee sunt realizate pe blocuri, dar apar și reprezentări de păsări, tot pe blocuri, care completează acest sanctuar dedicat vânătoriei culturale. O importanță deosebită o are reprezentarea ouălor într-un spațiu închis – un Univers al spiritualității acestei comunități. Ca și în grotta de la Grimaldi, și la Paglicci a fost descoperit un mormânt de copil (băiat de 13 ani), acoperit cu praf de hematită, și cu mobilier funerar: la cap, un aranjament din dinți de cerb, perforați, o brățară și un inel cu tijă de suspendare, iar în jurul corpului, mai multe unelte din silex și din os. Avem, așadar, un sanctuar complex, cu elemente funerare și de artă, cu certe conotații religioase.

Stațiunea de la Dolni Vestonice, Moravia, reprezintă unul dintre cele mai complexe sanctuare ale Gravettianului european, deoarece se îmbină elementele funerare cu acelea ale artei, ambele cu importante resorturi de spiritualitate. Două morminte, dintre care unul triplu, trebuie luate în considerație: mormântul unei femei, al cărei schelet ce denota existența unor deformații patologice (care i-au modificat visajul), fusese depus într-o groapă special amenajată, era acoperit cu doi omoplați de mamut, cu urme de pictură roșie. Mormântul triplu conținea scheletele a doi tineri și o fată (în mijloc); între coapsele fetei, care prezenta, de asemenea urmele unor deformații patologice, a fost depusă o cantitate de ocră roșu, ca și sub capul fiecărui mort, iar băiatul din dreapta sa ținea mâinile tocmai între coapsele fetei. Potrivit altor interpretări scheletul din mijloc aparținea unui tânăr de tipul cu sex nedeterminat, ceea ce presupune, cultural, existența unor personaje „între sexe”, cu puteri supranaturale⁴⁴. Un alt schelet de copil era însoțit de un colier din dinți de vulpe. Artă mobilă de aici este foarte bogată și complexă: cunoscuta statueta feminină, capul antropomorf din fildeș, „batonul cu sâni”, o reprezentare foarte stilizată și un alt visaj antropomorf, un colier din pandantive, toate din fildeș, statuete din lut ars: urs, păsări răpitoare. Este necesar să precizăm că la Dolni Vestonice au fost descoperite și locuințe de mari dimensiuni (una dintre acestea, ovală, cu laturile de 14×9 m, încălzită de cinci structuri de combustie), o alta, cu diametrul de numai 5 m, dar în care s-a găsit cuptorul de ars obiecte de lut, cu peste 2200 de statuete și fragmente, majoritatea antropomorfe feminine. Această locuință era „apărată” de un șanț săpat în sol, pe o parte, și de un fel de zid amenajat pe cealaltă parte. Mai adăugăm faptul că ansamblul de la Dolni Vestonice este datat între 28.000–25.000 ani BP, fragmentele de lut ars, din locuința ovală, au vârsta de 33.000 ± 300 BP, dar încadrarea gravettiană rămâne sigură.

La Kostienki I, statuetele feminine au trăsături specifice, parțial deosebite de acelea din spațiul Europei de vest, la care se adaugă acelea din lut ars (asemănătoare cu cele de la Kostienki XIII), cu precizarea că, tot

⁴³ A. Palma di Cesnola, *Paglicci. Rignano Garganico*, Foggia, 1988.

⁴⁴ J. Svoboda, „Une découverte aussi merveilleuse que celle de la tombe de Toutankhamon”: Dolni Vestonice et les sanctuaires mobiles de Moravie, în *Religion & Histoire*, 2, mai–juin, Paris, 2005, p. 53.

din ivoriu, au fost realizate toporașe de cult cu decor geometric, spatule cu visaj uman, plachete cu „urechiușe” pentru prindere, dar și statuete zoomorfe, „medalioane” din lut ars, considerate simboluri sexuale feminine.

Este de remarcat faptul că locuințele de la Kostienki au dimensiuni imense (36×18 m), cu instalații de încălzit în interior (11 vetre aliniate pe axul lung), cu amenajarea unor adevărate „osuare” aparținând mamutului, a căror destinație a rămas necunoscută, căci defensele delimitau spații circulare în interiorul locuinței. Dar caracterul de sanctuar al stațiunii este dat de cantitatea mare de statuete zoomorfe de mici dimensiuni (2–3 cm), reprezentând mamuți sau numai capete de animale. Realizările antropomorfe feminine sunt în număr de 6 întregi și peste 80, fragmentare; 6 erau decapitate în vechime, dar au fost găsite și peste 20 de capete izolate. Uneori capul avea decor „în benzi” gravate, dar și alte părți anatomice erau decorate cu motive diferite, chiar sub forma unui colier, dispus între sâni. Au fost descoperite statuete în poziție șezândă, unele depuse ritual în gropi mici, săpate în interiorul locuinței, pe un strat de lut foarte fin, pereții fiind vopsiți cu ocră roșu, întregul complex fiind acoperit cu omoplați de mamut. Materia primă o constituie fildeșul, calcarul, lutul ars. Realizarea sânilor, ca și abdomenul proeminent al statuetelor demonstrează că acestea reprezentau divinitatea însărcinată (ilustrată cel mai bine la Kostienki XIII). Imaginile reprezintă, deci, divinitatea feminină, ca element al unei noi ideologii religioase din această parte a Continentului⁴⁵, care se află la baza credințelor neo-eneolitice în domeniu.

Solutreanul Europei occidentale este bine reprezentat în cadrul demersului nostru, prin mai multe sanctuare, toate fiind amenajate în grotle din Franța.

Roc-de-Sers se caracterizează prin imensele sculpturi de bizoni în basorelief, pe o friză de peste 15 m lungime, la care se adaugă alte blocuri, tot sculptate, reprezentând cai, bovidee, un muflon, un ren, o pasăre. Unele blocuri erau căzute într-o tranșee intermediară, care separa peștera principală de cea a *Fecioarei*, atribuită aceleiași perioade. Important poate fi și faptul că, pe una dintre frize, bizonul pare să aibă cap de mistreț, iar pe un alt bloc, de 7×5 m, este reprezentat un om în fugă, din fața bourului; doi mufloni afrontați, ca și alte blocuri au imagini pictate cu negru sau gravuri ale animalelor prezentate mai sus. Chiar dacă acest ansamblu a fost considerat inițial „atelier”, se apreciază, prin resturile de locuire existente: o structură de combustie, de mari dimensiuni, 3 morminte, unelte de silex, că este o locuință cu caracter de cult, sanctuarul fiind amenajat la intrarea în grotă. Lângă grotă eponimă de bază se află cea a *Fecioarei*, de asemenea cu reprezentări artistice culturale.

Fourneau du Diable este reprezentată de două locuiri, situate pe terasele inferioară și superioară ale râului Dronne. Cea de pe terasa superioară este compusă din trei blocuri ornate, toate situate în interiorul grotlei, cu reprezentări de bouri. O locuință de 12×7 m, delimitată de un taluz de 1 m înălțime, bordat cu blocuri de calcar, avea intrarea de 4,20 m și conținea unelte din os și piatră, specifice Solutreanului, obiecte de podoabă (perle din fildeș, dinți de animale și cochilii perforate), inclusiv ocră roșu și galben, dar și oxid de mangan, răspândit peste tot, la care se adaugă o godetă pentru prepararea culorilor. Interesantă este și o „structură” amenajată special, cu mici galete lustruite, aranjate în rânduri, pe o suprafață de 15×8 cm. Arta mobilă este compusă din 3 pietre mici, ornate cu gravuri animaliere și cu urme de ocră. În afară de marele bloc sculptat, un altul prezenta mai multe gravuri sau eboșe de animale, pe ambele suprafețe, unele prezentând ambele tehnici: gravură și sculptură. Pe baza urmelor de pictură, se consideră că alte blocuri conțineau animale pictate, dar imaginile s-au deteriorat.

Arta religioasă solutreană cunoaște și alte manifestări, în Franța (grotă *Capul Leului*, *Chabot*, cu reprezentări animaliere pictate), în Europa Centrală, și în Spania, unde unele peșteri, printre care se remarcă grotă Parpalló, cu cele peste 5857 plachete gravate și pictate, unele pe ambele suprafețe, cu motive antropomorfe, zoomorfe, geometrice, care denotă o ideologie religioasă unică în cadrul manifestărilor culturale ale epocii.

Magdalenianul reprezintă apogeul creației artistice preistorice și al celor mai impunătoare sanctuare cu rosturi religioase bine determinate.

Altamira, Spania, cunoaște două mari grupe de ansambluri picturale, unul în centrul sanctuarului, cu boi, bizoni, cai, cervidee, mufloni, uneori semne pătrate, sau șiruri de linii. Domină policromia, unde negrul este dominant. Intrarea în partea îndepărtată a peșterii pare să fie străjuită de un cerb; în zona anterioară a culoarului au fost pictați sau gravați cai și bizoni, dar și cervidee și mufloni. Apar și aici semne pătrate, care le însoțesc pe acelea barbelate, folosind asperitățile rocii pentru a le transforma în măști umane. De la intrarea în grotă și până în extremitatea sa, peste 60 de grupe de semne negre, puncte și bastonașe marchează grupe de figuri și spații intermediare. Acest ansamblu al picturilor în negru oferă un caracter stilistic omogen.

⁴⁵ G. Bosinski, *op. cit.*, 1990, p. 123.

Al doilea mare complex pictural îl constituie *Marele Plafon* al sălii de 18×9 m, cu decor policrom unic. În centru sunt peste 15 bizoni în posturi variate, unele naturiste (cei doi bizoni care își delimitează teritoriul). Figurile dominante sunt: un bizon mascul de 2,05 m și un cal având 1,70 m, ca temă centrală, dar se asociază trei căprioare (una atinge 2,25 m), alte animale, printre care pot fi recunoscute: un mistreț, un bizon acefal, la care se adaugă o țesătură de semne diferite: claviforme, barbeluri etc. O bogată serie de gravuri reprezentând căprioare, cai, bizoni, mamuți, identice cu acelea din grotă Castillo, completează ansamblul artistic al sanctuarului.

Gabillou, Franța, este unul dintre puținele ansambluri-sanctuar aflate în proprietate privată⁴⁶. Cercetările arheologice au identificat bogate și variate resturi osteologice de cal, ren, antilopa saiga, lup, vulpe, păsări, puține bovidee, unelte din roci locale, specifice Magdalenianului, 9 sulite din os, cu șanțuire longitudinală. Figurația parietală se întinde în 20 de săli ale culoarului, uneori separate de extinderi laterale. Au fost identificate două sanctuare, primul la intrare (distrus de excavații), cu gravuri de cai-bizoni-semne diverse; al doilea, bine păstrat, reprezintă adevăratul sanctuar, cu întreaga gamă de reprezentări, în sălile D-S, cu aceleași complementarități: bouri-cai, bizoni-cai-semne, bouri-bizoni-cai, bour-cal-muflon-semne. A. Leroi-Gourhan⁴⁷ a remarcat că Gabillou se află printre marile sanctuare ale Paleoliticului superior, cum ar fi Lascaux, Niaux, Combarelles, unde se constată repetarea temei principale, organizată în funcție de topografia internă a grotii: compoziții animaliere, uneori cu semne specifice. Astfel, *semnele* feminine se înscriu într-o serie de 12 pătrate închise, compartimentate (*cloisonnés*), dar inteligent organizate, care permite, ca și la Lascaux, stabilirea și clasificarea lor. Nu lipsesc *semnele* masculine, asociate, uneori, cu cele feminine, sau cruciforme. În total, au fost recunoscuți 59 cai, 28 reni, 18 bovidee, 12 bizoni, 8 mufloni, 4 feline, 4 urși, 2 iepuri, o căprioară, 4 vrăjitori, 4 figuri antropomorfe, 18 animale nedeterminate, 72 semne de tipul celor enumerate. Printre cele mai cunoscute sunt *Femeia cu hanorac* și *Marele Vrăjitor* (omul cu cap de bizon), la care mai adăugăm *Femeia acefală*, sau scena animal-om.

Prin numărul mare de creații artistice, cu caracteristici cert religioase (unele au fost vopsite cu ocră roșu), la care se adaugă marele număr de *semne*, definite sau nu, grotă Gabillou se remarcă printre marile sanctuare create de *Cro-Magnon*-ul european.

Lascaux, Franța, reprezintă un celebru sanctuar, cu peste 600 picturi și 1500 gravuri, toate realizate în timpul ameliorării climatice, numită „Interstadiul Lascaux”, datat între 16.000 ± 500 și 15.500 ± 900 BP⁴⁸. Au fost folosite în mod inteligent detaliile reliefului local: pereții pentru panourile marilor erbivore, extremitățile laterale, înguste, pentru animalele dăunătoare. În *Fântână* (o cavitate cu adâncimea de 4 m), s-a pictat celebra scenă cu reprezentarea umană, aflată în dificultate vis-à-vis de bizonul care l-a atacat pe vânător.

Au fost descoperite lămpi pentru iluminat, vetre, amprente de pași de oameni și de animale, eșafodaje (schele), găuri pentru extracția argilei și a ocrului, casete cu diverse obiecte, oase, vase mici și tuburi pentru păstrarea picturilor etc.

Arta mobilă este compusă din unelte și arme, inclusiv non-utilitare, plachete decorate cu gravuri, unele considerate că au fost folosite ca schițe, modele. Pictura marelui plafon s-a executat folosindu-se, la iluminat, 21 de lămpi, dintre care una, din gresie roșie, era decorată și depusă ritual în *fântână*. Celelalte erau pregătite din fragmente de gresie, sau calcar, scobite, și cu un șanț pentru scurgerea culorii. Licheni și bucăți (tije) de ienupăr erau folosite la iluminat. Planșeurile erau dotate cu crengi mari; alături de schelele special amenajate, acestea erau folosite de pictori pentru a se putea urca până la 4 m înălțime. 130 de godete au fost folosite pentru măcinarea culorilor, identificându-se peste 160 de nuanțe coloristice: varietăți de negru, roșu, galben, alb. Au fost descoperite 105 fragmente de coloranți pentru negru, din oxizi de mangan, 20 de bulgări de coloranți galben (ocru, argilă și oxizi de fier, cu nuanțe de galben pal la maron roșcat), 20 cu nuanțe de roșu (din ocru galben, care merge de la galben-roșcat la brun-roșcat), alb din caolin. Artiștii au știut să adauge diverse tipuri de argilă, substanțe vegetale, minerale, pudră de oase, care, în amestec cu apa locală, bogată în calciu, sau cu grăsimi animale, asigurau consistență operelor de artă.

Ca și la Gabillou, au fost constatate teme dominante: cupluri de animale: cal-bour, cal-bizon. Au fost numărate 355 reprezentări de cai, 87 de bouri, 88 cerbi și căprioare, 35 mufloni, 20 bizoni. Animalele dăunătoare, periculoase, cum ar fi felinele, sunt redată în spații laterale. Au fost identificate peste 400 *semne*, grile gravate, alte motive, care se suprapun, uneori, peste picturi.

⁴⁶ J. Gaussen, *La grotte ornée de Gabillou (près Mussidan, Dordogne)*, Delmas, Bordeaux, 1964.

⁴⁷ A. Leroi-Gourhan, *Préhistoire de l'art occidental*, p. 259.

⁴⁸ J. Clottes, *op. cit.*, 2003, p. 53.

Concluziile specialiștilor sunt că la Lascaux operele de artă, apogeu al artei preistorice, au fost realizate de un grup nu prea mare, într-o singură secvență de locuire, și reprezintă ideologia religioasă a vremii, destul de mult schimbată față de ce s-a realizat în grota Chauvet, cu aproximativ 17 milenii în urmă. Dar aici, ca și la Altamira, vedem *cerul* – tavanurile celor două peșteri, acoperite cu imaginile animaliere pline de viață, în mișcare, nu statice.

Alte numeroase locuiri paleolitice în grote sau în așezări deschise ar putea fi incluse în categoria sanctuarelor datorită creațiilor artistice cu rol cultic: alte grote din Franța, Spania, Italia, sau așezările deschise, de la Molodova sau Cosăuți, pe Nistru, poate chiar Mitoc – Malu Galben⁴⁹ și Piatra Neamț – Poiana Cireșului⁵⁰, cu variate obiecte de artă parietală, respectiv mobilă, îndeosebi pe obiecte non-utilitare, create pentru scopul cultic, religios, specific preocupărilor și necesităților spirituale ale comunității umane.

Literatura de specialitate oferă indicii privind cinci tipuri de sanctuare paleolitice: **I**, la intrare, sau în partea cea mai ușor accesibilă a grotelor (Altamira, Lascaux); **II**, situate în zonele profunde, aproape inaccesibile, de unde și caracterul de sacralitate, de mister (Niaux, Font-de-Gaume); **III**, expuse atât aproape de intrare, dar și în zone mai profunde (Gabillou, Lascaux etc.); **IV**, situate pe culoarul grotii, strâmt și relativ greu accesibil (Gabillou, Combarelles); **V**, în aer liber (Dolni-Vestonice, Kostienki etc.) sau în adăposturi sub stâncă (La Madeleine, Cap-Blanc etc.).

*

Pornind de la cele mai simple elemente de artă, *semnele*, unele cu rol pur decorativ, dar și *semne* cu importanță spirituală, religioasă, avem de căutat sensul câtorva dintre cele mai importante motive decorative din arta Paleoliticului superior: prezența feminină, prezența masculină, fiecare cu mai multe variante de tratare-interpretare, vânătorul cu rol magic și cu substituirea animalului, dar și alte manifestări cu valoare simbolică și sacră: înmormântările.

Din punct de vedere cronologic, înmormântările cu caracter cultural, cu ritualuri deja bine stabilite, au reprezentat un pas important în evoluția mentalului colectiv al comunităților umane. Încă la nivelul cronologic al Neandertalienilor constatăm practicile de înmormântare, cu depuneri de ofrande, reprezentând părți din animalele vâdate, ceea ce constituie o primă dovadă a supremației omului asupra naturii ostile. Era necesară separarea destinului omului de al animalelor vâdate și consumate, prin supremația primului. Sacralizarea spațiului gropii mormântului, ca univers al spiritualității, trebuia să demonstreze că morții erau apărați prin ritualurile sacre ale înhumării, căpătând o valoare simbolică, *de trecere*, iar ofrandele aveau rolul de a sublinia importanța voinței umane față de cei *asemenea lor*. Mai mult încă, la Sungir, la Dolni-Vestonice etc., constatăm o valorizare extraordinară a înmormântării ca sacralitate a *trecerii*, ca ierarhizare socială, sau cu încărcătură specifică, evidențiată prin deformări patologice sau prin oricare altfel de trăsături care îi făceau altfel decât ceilalți membri ai comunității. Depunerea ofrandelor de animale are două valențe: depunerea rituală a unor părți din corpul animalului vânat, dar și *valorizarea* acestora, prin prelucrarea dinților, a fildeșului, a coarnelor, depunerea ritualică a acestor ofrande fiind semnul superiorității totale a omului față de mediul animal și ambiental.

Reprezentarea celor mai simple elemente cu caracter religios se referă la aspecte de peisaj vegetal, simboluri ale curgerii inexorabile a timpului, dar și la imaginea cea mai sugestivă a prezenței divinității feminine ori masculine. Repetarea unor astfel de *semne* în arta paleolitică și în cea eneolitică demonstrează corectitudinea încadrărilor și *transmiterea* ideilor religioase.

O altă importantă reprezentare antropologică o constituie redarea mâinilor, fiind considerate fie coregrafie religioasă (H. Breuil), limbaj (care încă nu a fost decodificat) sau mesaj (A. Leroi-Gourhan, G. Bosinski). Noi vedem în redarea mâinii și alte elemente religioase: Mâna care *crează*, atunci când imaginea ei este alăturată tuturor creațiilor artistice; mâna care *protejează*, atunci când este situată în conexiune cu erbivorele neferoce (Paglicci, Pech-Merle); mâna care poate *stăpâni* animalele dăunătoare (Chauvet, Arcy-sur-Cure); mâna care se *sacrifică*, poate în cursul vânătorii; mâna cu *puteri superioare*, atunci când este redată cu deformări patologice, degete mutilate sau lipsă (Arcy, Gargas). Atât de numeroasele reprezentări, la Chauvet (peste 500 de *semne*), Gargas (peste 250, dar numai 10 întregi), ne transmit mesajul religios al acestor

⁴⁹ V. Chirica & P. Noiret, *Mitoc-Malu Galben: industrie osseuse et témoins esthétiques*, în M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts (dir.), *L'Aurignacien et le Gravettien de Mitoc-Malu Galben*, ERAUL, 72, Liège, 2007, p. 143–144.

⁵⁰ M. Cărciumaru, M. Mărgărit, L. Niță, M. Anghelinu, M. Cosac, O. Cârșina, *Les découvertes d'art mobilier paléolithique de Poiana Cireșului – Piatra Neamț (Roumanie)*, în M. Otte (éd.), *La Spiritualité*, 2004, p. 123–126.

comunități umane. Mâna care crează poate fi reprezentată și prin aceea că în mai multe grote creațiile artistice au fost făcute cu mâna (degetul) în argila moale a pereților, sau pe locul de călcare, acestea fiind protejate, nedistruse în cadrul ceremoniilor cultice. Ideea mâinii *protectoare* a străbătut milenii și, în iconografia creștină, Maica Domnului este uneori redată cu a treia mână, cea care protejează întregul univers creat, dar mai ales îi protejează pe credincioși.

În ceea ce privește imaginea femeii, observăm mai multe tipuri de reprezentări, fiecare cu un *mesaj* propriu. În ordine cronologică, am putea constata mai întâi reprezentarea ei sub forma statuetelor, ce datează din Gravettian. Nu considerăm că acestea redau întotdeauna *ideea* fertilității și fecundității, cum s-a generalizat de către arheologi, apreciind că această supraponderalitate a depins de anumite idealuri de frumusețe ale creatorilor, ca exponenți ai unor idei cultice: statuetele de la Willendorf, Lespugne, Gagarino etc., sau de la Moravany, Dolni-Vestonice, Kostienki etc., în totală opoziție cu acelea de la Gönnersdorf, Germania, sau Roche Laval, Franța, gravate, cu trăsături foarte zvelte. Nu trebuie făcută confuzie între starea de obezitate și cea de graviditate, iar specialiști obstetricieni-ginecologi au operat deja astfel de detalieri⁵¹, deși sunt și statuete unde starea de graviditate este bine exprimată (Kostienki XIII).

În ceea ce privește gravura și pictura paleolitică, putem constata chiar o anumită *evoluție* a reprezentărilor, cu unele identități și în arta eneolitică. Mai întâi, constatăm redarea divinității în poziție sexuală, singură (Gabillou) sau în asociere cu bizonul (La Magdelaine des Albis), numai cu cornul de bizon (Venus cu cornul, de la Laussel), sau cu capul de bizon pictat deasupra (Chauvet), dar și ca *protectoare*, în asociere cu alte animale (La Magdelaine des Albis, Angles-sur-l'Anglin, Pech Merle, Hochleinstein Stadel). Divinitatea poate fi considerată și *protectoare* a întregii vieți, circumstanță în care putem aprecia că atât coarnele bourului, ale bizonului⁵², cât și ale berbecului reprezintă un univers închis, în centrul căruia stă Marea Divinitate *protectoare*.

A doua suită de reprezentări ale *Divinității Universale* o descoperim pe placa de la Laussel și pe cea de la Grimaldi, în ceea ce s-a numit „coincidența contrariilor”⁵³. În aceste creații artistice noi vedem *sacralitatea procreației*, necunoscutul divin al acestui act, și tocmai pentru aceasta s-a folosit, la Laussel, o placă de calcar cu impurități; nu realizarea este mediocră, ci s-a dorit o scenă neclară, pentru a marca sacralitatea faptului încă necunoscut de către comunitatea religioasă a timpului.

O altă interpretare a realizărilor artistice paleolitice o poate constitui *imaginea interzisă*, deoarece fața, visajul divinității feminine este fie neredat (femeia aceală, la Gabillou, statuetele fără cap, de la Kostienki I), fie foarte slab și neclar redat, astfel că stabilirea caracterului antropomorf feminin este datorată conturului trupului acesteia. Ca interpretare, în Vechiul Testament se spune că a-L vedea pe Dumnezeu este mortal pentru oameni⁵⁴.

O tratare deosebită, a imaginii feminine, pe care o găsim în sanctuarele Paleoliticului superior, o constituie *oranta*, potrivit descoperirilor la Galgenberg, Geissenklösterle, poate și Laussel (așa-numitul *arcaș*), dar și pe ceramica sau în arta statuară eneolitică.

Nu putem omite *semnele* care aveau rolul de a marca, prin triunghi și romb, imaginea stilizată a divinității feminine, care naște și hrănește. În acest sens, credem că pe pandantivele ce formau colierul de la Dolni Vestonice nu erau reprezentați sânii femeii, ci mai degrabă triunghiul genital, prin care dă naștere vieții.

Bărbatul este redat, de asemenea, în mai multe ipostaze. Mai întâi, a fost creat *semnul* virilității, *phalus-ul*, în decorul gravat. Cel mai adesea este reprezentat *Marele Vrăjitor*, în mai multe modele de realizare. Chiar prima și cea mai veche operă de artă mobilă, *Omul cu cap de felină*, de la Hohlenstein-Stadel, redă ideea *substituirii*, de fapt, a însușirii caracteristicilor animalelor feroce. *Substituirea* o vedem în două direcții: înlocuirea omului prin animalul de sacrificiu sau prin depunerea rituală a ofrandelor de animale vânat în morminte, dar și încercarea de substituie cultică a animalului puternic, feroce (leu, bizon, cerb) de către vânătorul paleolitic. Artiștii au redat mai multe scene ale acestor substituii, detaliile fiind mai puțin importante: picioare și sex uman, cu corp și coarne de animal, trup uman și cap de animal, de cele mai multe ori în mișcare accentuată, poate dans cultic. Nu omitem nici reprezentarea de la Fumane, unde personajul poate ține în mână (dar picioarele pot fi în scenă de dans) un animal capturat. Sunt creații artistice unde bărbatul-vânător este prezent prin săgețile trase din arc sau prin sulițele aruncate asupra vânatului. Reținem și

⁵¹ J.-P. Duhard, *Le réalisme de la figuration féminine paléolithique*, în ERAUL, 74, Liège, 1885, p. 65–70.

⁵² G. Bodi, *Hoisești – La Pod. O așezare cucuteniană pe Valea Bahluiului*, BAM XIII, Ed. PIM, Iași, 2010, p. 201–214.

⁵³ M. Eliade, *Sacrul și profanul*, București, 1992.

⁵⁴ A. Besançon, *Imagina interzisă. Istoria intelectuală a iconoclasmului de la Platon la Kandiski*, Ed. Humanitas, București, 1996.

faptul că numai în două reprezentări, de aceeași epocă (Gabillou și Lascaux) bărbatul se află în dificultate, în fața animalului, vânat sau în atac, cu precizarea suplimentară că în *Fântâna* (Puits) de la Lascaux, poate loc-sanctuar special, bizonul este rănit și își pierde viscerele.

În ceea ce privește asocierea scenelor cultice cu muzica, se știe că vorbirea articulată a precedat manifestările sonore de bucurie sau de tristețe. Se deduce faptul că cele dintâi forme acustice s-au produs prin instrumente de suflat, de tipul falangelor de ren, perforate, descoperite în grotă Aurignac, dar experiențele în domeniu s-au făcut abia în secolul următor descoperirii, atunci când astfel de obiecte s-au multiplicat în spațiile nivelelor de locuire, îndeosebi în asociere cu elemente de artă. S-a demonstrat că și cochiliile perforate intenționat pot produce sunete, dar putem aprecia că toate acestea erau depuse în morminte ca obiecte de podoabă, dar și cu rolul de „instrumente muzicale”. În categoria instrumentelor de suflat, pentru a produce sunete, se includ tuburile din os, cu una sau două găuri, dar la Isturitz (Franța) și la Geissenklösterle (Germania), în cadrul unor bogate inventare, considerate de importanță culturală, s-au identificat tuburi din os cu mai multe perforații longitudinale, de tipul fluierelor de astăzi. La Poiana Cireșului – Piatra Neamț s-au descoperit mai multe falange de ren, perforate, iar la Cosăuți, pe Nistru, tuburi care ar fi putut avea același rol, motive pentru care noi am inclus și aceste două stațiuni printre sanctuarele Paleoliticului superior european.

O altă modalitate de a produce sunete s-a considerat a fi oasele de mamut, pictate cu motive geometrice, îndeosebi acelea dispuse circular în spațiul unei locuințe de la Mezin, Ucraina, datată la 15.000 ani BP. Pe baza repetării unor motive picturale, Sergej Bibikov a creat muzica obținută prin percuție, pe care noi o considerăm că putea reprezenta o modalitate de exprimare sonoră în cadrul manifestărilor cultice. Se mai consideră⁵⁵ că în cadrul ceremoniilor religioase din grotăle pictate, sonoritatea se putea obține și prin percuția stalactitelor, ba chiar se induce ideea că motivele picturale ale unor animale, modalitățile de reprezentare (cu capul întors, cu gura deschisă etc.), puteau constitui simboluri ale ritualului religios.

Este evident faptul că procesiunile cultice cu muzică trebuiau să cuprindă și dansul, și din acest punct de vedere, dacă statueta de la Galgenberg reprezintă nu o orantă, ci o dansatoare, imaginea ei se aseamănă până la identitate cu redarea, pictată, de pe ceramica eneolitică (Cârnăeni, Iași). Păstrarea urmelor de pași în mai multe grotă-sanctuar, chiar și pictura din grotă Fumane, ar putea constitui tot atâtea elemente de certitudine a existenței unor dansuri rituale în cadrul ceremoniilor religioase.

Fig. 9. Grotă Fumane: creații artistice aurignaciene.

⁵⁵ M. Duvois, *Les témoins sonores paléolithiques extérieurs et souterrains*, în M. Otte (ed.), *Sons originels. Préhistoire de la musique*, ERAUL, 61, Liège, 1994, p. 19–22.

Noi credem că omul a evidențiat caracterul social al existenței sale cel mai târziu odată cu primele manifestări coerente ale sacrului, prin ritualurile de înmormântare ale semenilor lui, poate și mai devreme, odată cu conștientizarea producerii și folosirii focului, devenit cel mai important factor al mediului. Spre sfârșitul Paleoliticului mijlociu dovezile existenței sacrului, ale spiritualității colective se înmulțesc, iar *Homo sapiens* crează și stabilește reguli, comportamente, canoane, de cele mai multe ori obligatorii pentru întreaga comunitate. Necesitatea unui *fapt* religios s-a impus, și noi putem constata cel puțin două etape: **prima**, în care putem vedea o religie consacrată animalelor periculoase omului, la Chauvet și Arcy-sur-Cure, aparținând Aurignacianului, și **a doua**, consacrată marilor erbivore, în Magdalenian, când animalele periculoase sunt pictate în spații obscure din interiorul grotelor. Între acestea două, statuetele feminine – divinitatea feminină, este încărcată cu multiple roluri cultice. În acest sens, precizăm că am identificat sanctuare care conțin toate cele trei importante elemente specifice: creații artistice, vetre (prezența focului ca simbol cultic) și morminte, care reprezintă atenția acordată celor *trecuți*, ca factor de continuitate spirituală, de *trecere* și *transmitere*.

1

2

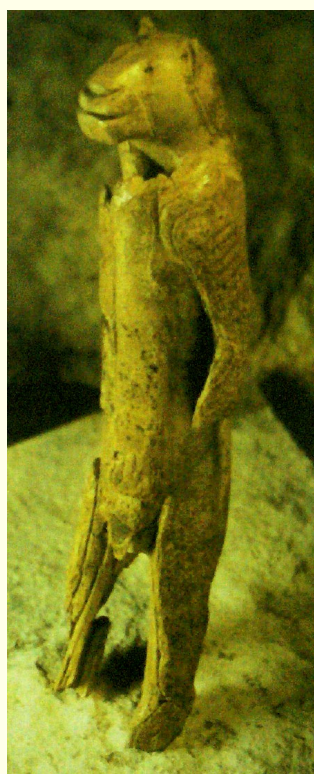

3

Fig. 10. 1, Mână în negativ roșu; 2, panoul cailor; 3, panoul rinocerilor.
Grotta Chauvet, Aurignacian, după J. Clottes, 2001.

Fig. 11. Marele „vrăjitor” în sanctuarele de la Grabillou (1), Lourdes (2), Trois Frères (3), Magdalenian; după V. Chirica, 2006.

1

2

3

4

5

6

Fig. 12. Artă mobiliară: 1–3, „omul-leu”, Hohlenstadel; 4–5, oranta, Geissenklösterle; 6, dansatoarea, Galgenberg; 1–6, Aurignacian.

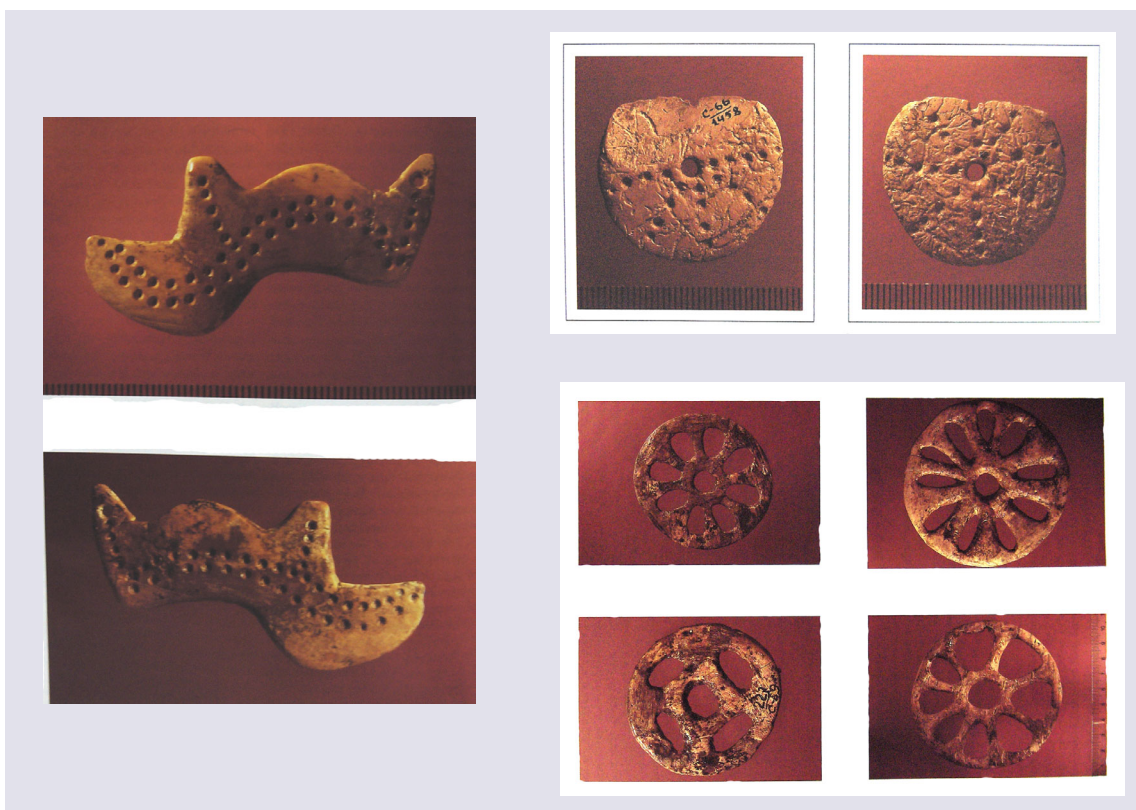

Fig. 13. Artă mobilă: Vogelherd (sus); Sungir (jos); Aurignacian.

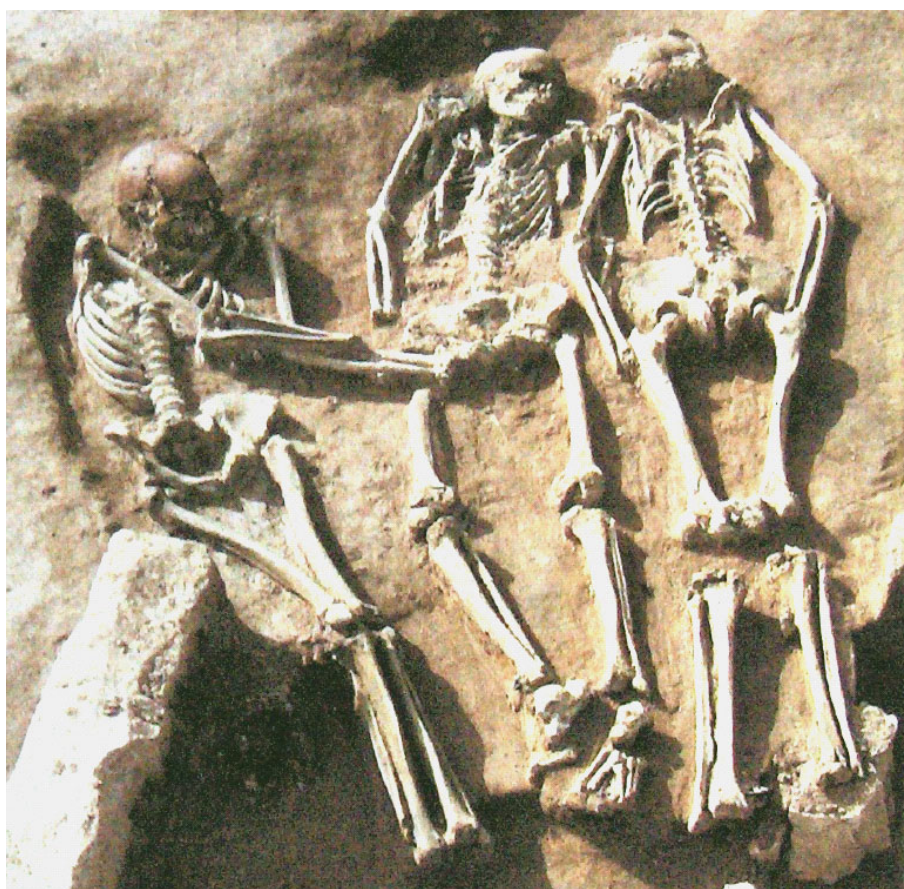

Fig. 14. « Venus à la corne » și « carte à jouer », Laussel (sus); mormântul triplu, statueta, cap de bărbat (?) și « bastonul cu sâni », de la Dolni Vestonice, Gravettian.

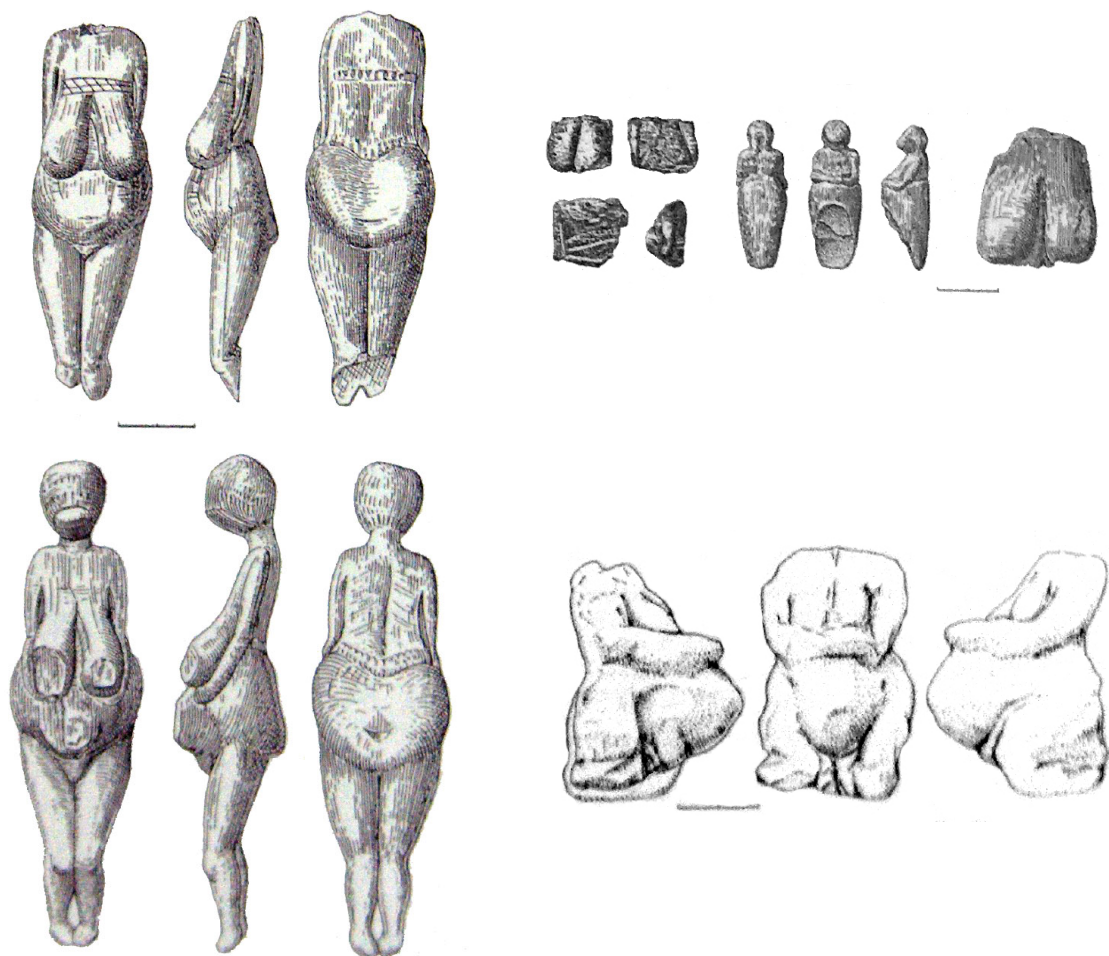

Fig. 15. Statuete feminine de la Kostenki I și Kostenki XIII, Gravettian.

Fig. 16. Scena din « fântână », Lascaux, Magdalenian.

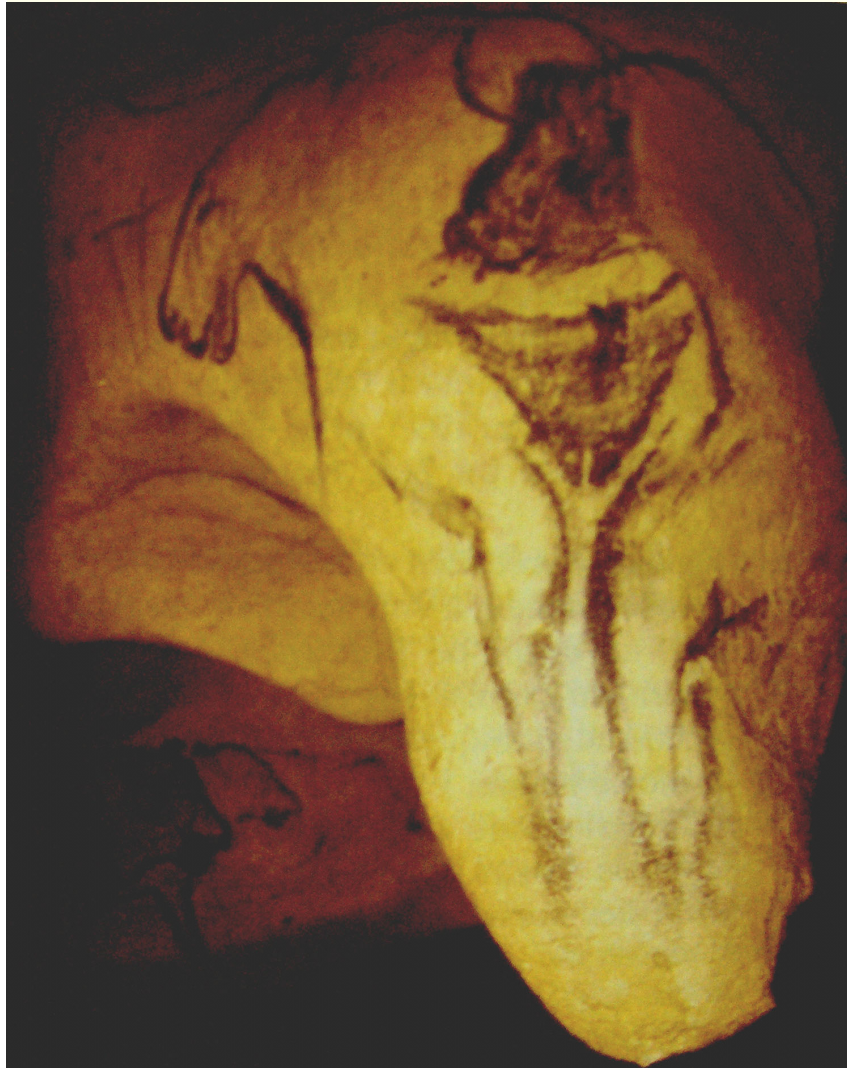

Fig. 17. Compoziție: imaginea sacralizată a femeii și a taurului celest.
Grotta Chauvet; Aurignacian.

ELEMENTS D'ART RELIGIEUX DANS LES SANCTUAIRES DU PALÉOLITHIQUE SUPÉRIEUR

RÉSUMÉ

Un traitement cohérent et à caractère interdisciplinaire de la problématique assumée impose tout d'abord la considération de la terminologie que nous avons l'intention d'utiliser: *sanctuaire, religion, art religieux, espace rituel* et *espace sacré* au niveau chronologique, culturel et cultuel du Paléolithique supérieur. Dans l'intention d'accorder l'importance due à la création matérielle et spirituelle des communautés humaines préhistoriques (Paléolithique supérieur et Néo-Enéolithique), les archéologues sont arrivés à considérer l'existence des manifestations artistiques à significations religieuses tellement profondes qu'ils ont accepté qu'au niveau chronologique d'environ 30.000 ans BP il y a eu des sanctuaires dans lesquels les initiés manifestaient leur état de religiosité. Au fond, à l'égard de la grotte de la Naissance de Jésus Christ, le monde chrétien accepte l'idée que la petite grotte dans laquelle Il a été né est devenue *temple*, et la crèche, *autel*. Pourtant seuls les initiés, au moment de la réalisation du fait sacré, c'est-à-dire les bergers et les mages, ont pu connaître l'importance de l'événement; seuls ces initiés ont su, ont été guidés à se présenter à la Grotte et à prier, en apportant des offrandes à Celui qui deviendra l'Empereur et le Sauveur du monde chrétien. De la sorte, nous pouvons apprécier que même au niveau des plus de 30 millénaires, seuls aux initiés était attribuée une catégorisation spéciale, et ils ont transformé les grottes près desquelles les communautés humaines habitaient en temples de la création artistique, à profondes valeurs spirituelles, du sacré collectif. D'ailleurs, toutes les dictionnaires donnent approximativement la même explication du sanctuaire: *édifice religieux, en général endroit sacré, saint*. En ce qui concerne la notion de *religion*,

certain spécialistes sont tentés à accepter l'idée de l'existence du phénomène religieux seulement dans les instances où l'on identifie les attributs de l'institutionnalisation, à monuments bâtis pour des buts sacrés, à hiérarchie, statuts spécifiques etc. Au fond, selon nous, le *fait religieux* et sa manifestation en tant que telle, même matérielle, est liée seulement à l'homme qui le pratique, à son orientation d'esprit, à son attitude mentale, de sorte que nous pouvons faire références seulement aux aspects idéologiques de la vie des communautés humaines paléolithiques. Donc, à partir de l'idée que l'homme est né avec le sentiment religieux, nous pouvons apprécier que la Préhistoire des religions, ou l'existence des religions pendant la Préhistoire, c'est-à-dire le phénomène du sacré du passé éloigné de l'humanité peut constituer une réalité de la vie sociale de l'homme – entité supérieure de l'Univers, commence pendant la Préhistoire. Admettant que personne n'a jamais soutenu que les murs peints des grottes paléolithiques représenteraient Dieu et ses saints, J. Perrot arrive à la conclusion que le „mot < religion > ne peut servir ici qu'à dissimuler notre ignorance". De ce point de vue, on apprécie que la religion est „un ensemble d'actes rituels liés à la conception d'un domaine sacré distinct du profane et destinés à mettre l'âme humaine en rapport avec Dieu", ou „ensemble des doctrines et des pratiques qui établissent les rapports de l'être humain avec la puissance divine". M. Otte apprécie qu'« il n'y a pas de religion sans le sentiment que certaines forces dépassent la mesure de l'homme, de son action, de ses connaissances ou de sa pensée ». Notre avis est qu'à partir du Paléolithique supérieur, l'homme se considère comme tout puissant, maître de l'espace et de toutes les choses qui l'entouraient, ceci étant aussi la signification, le but final de son existence, à savoir celui de *maîtriser partout la terre*. En ce sens, la conclusion d'A. Leroi-Gourhan nous semble extrêmement importante: "*Est-il indispensable de parler de religion...si l'on tien compte d'une spiritualité aux racines multiples, profondément insérées dans les différents domaines de la psycho-physiologie des Anthropiens. L'homme, créateur d'outils, est aussi le créateur des symboles d'expression verbale ou des formes symboliques*". A son tour, M. Eliade apprécie que „< religion > peut être un terme utile à condition de ne pas nous rappeler en permanence qu'il implique nécessairement la croyance dans un Dieu, en dieux ou en esprits, mais qu'il se réfère à l'expression du sacré et par conséquent il a liaison avec les idées d'*être, sens et vérité*".

De la sorte, même si les opinions présentées se réfèrent surtout à l'état actuel, de *l'homme historique*, nous observons la même idée, que nous essayons d'attribuer à *l'homme préhistorique*: l'état de sacralité, constituée comme trait spécifique, manifesté par actes et actions voulues, par lesquels nous prenons en considération sa création artistique. Nous apprécions qu'une autre précision s'impose: nous ne nous manifestons pas l'illusion qu'à présent nous pourrions présenter, préciser, décrire les détails des manifestations religieuses pratiquées par les communautés humaines préhistoriques. Toujours en directe association avec les pratiques religieuses, d'aujourd'hui comme de la Préhistoire, nous faisons la distinction entre l'espace rituel et l'espace sacré; l'espace rituel ne pouvait pas être, de manière obligatoire, équivalu, y compris par les locations de la manifestation, avec l'espace sacré. L'espace rituel peut devenir sacré seulement à la suite de la répétition des manifestations du sacré collectif, mais aussi par leur efficacité, constatée comme répétition des accomplissements requis; de la sorte, l'espace rituel, des grottes paléolithiques ou de l'extérieur de celles-ci, peut devenir ouvert au sacré, en fonction directe, à notre avis, de l'attitude des pratiquants, des initiés mais aussi peut-être d'un nombre encore plus grand d'adeptes, participants aux manifestations culturelles respectives.

A partir des plus simples éléments d'art, *les signes*, certains à rôle purement décoratif, mais aussi des *signes* à importance spirituelle, religieuse, nous devons chercher le sens de quelques-uns des plus importants motifs décoratifs de l'art du Paléolithique supérieur: la présence féminine, la présence masculine, chacune à plusieurs variantes de traitement – interprétation, le chasseur à rôle magique et la substitution de l'animal, et aussi d'autres manifestations à valeurs symbolique et sacrée: les enterrements.

Du point de vue chronologique, les enterrements à caractère rituel, à rituels déjà bien établis, ont représenté un pas important dans l'évolution de mental collectif des communautés humaines. Dès le niveau chronologique des Néandertaliens nous constatons les pratiques d'enterrement, à dépositions d'offrandes, représentant des parties d'animaux chassés, ce qui constitue une première preuve de la suprématie de l'homme sur la nature hostile. Il était nécessaire de séparer la destinée de l'homme de celui des animaux chassés et consommés, par la suprématie du premier. La sacralisation de l'espace de la fosse du tombeau, comme univers de la spiritualité, devait démontrer que les morts étaient défendus par les rituels sacrés de l'inhumation, acquérant une valeur symbolique, *de passage*, et les offrandes avaient le rôle de souligner l'importance de la volonté humaine par rapport à leurs *semblables*. Encore plus, à Sungir, à Dolni-Vestonice etc., nous constatons une valorisation extraordinaire de l'enterrement comme sacralité du *passage*, comme hiérarchisation sociale, ou à charge spécifique, mise en évidence par des déformations pathologiques ou par n'importe quels traits qui les rendaient différents des autres membres de la communauté. La déposition des offrandes d'animaux a deux valences: la déposition rituelle de certaines parties du corps de l'animal chassé, et aussi la *valorisation* de celles-ci, par le traitement des dents, de l'ivoire, des cornes, la déposition rituelle de ces offrandes étant le signe de la totale supériorité totale de l'homme par rapport au milieu animal et l'environnement.

La représentation des plus simples éléments à caractère religieux se réfère aux aspects de paysage végétal, symboles du passage inexorable du temps, mais aussi à l'image la plus suggestive de la présence de la divinité féminine ou masculine. La répétition de tels *signes* dans l'art paléolithique et dans celui énéolithique démontre que les encadrements sont corrects et aussi la *transmission* des idées religieuses.

Une autre importante représentation anthropologique est constituée par la représentation des mains, étant considérées soit une chorégraphie religieuse (H. Breuil), langage (qui n'a pas encore été décodé) ou message (A. Leroi-

Gourhan, G. Bosinski). Nous voyons dans la représentation de la main d'autres éléments religieux aussi: la main qui *crée*, lorsque son image est attachée à toutes les créations artistiques; la main qui *protège*, lorsqu'elle est située en connexion avec des herbivores non féroces (Paglicci, Pech-Merle); la main qui peut *maîtriser* les animaux malignes (Chauvet, Arcy-sur-Cure); la main qui se *sacrifie*, peut-être pendant les chasses; la main à *puissances supérieures*, lorsqu'elle est rendue à déformations pathologiques, des doigts mutilés ou absents (Arcy, Gargas). Les représentations tellement nombreuses de Chauvet (plus de 500 signes), de Gargas (plus de 250, dont seuls 10 entiers), nous transmettent le message religieux de ces communautés humaines. La main qui crée peut être aussi représentée par le fait que dans beaucoup des grottes les créations artistiques ont été faites à la main (avec le doigt) dans la terre glaise molle des murs, ou sur l'endroit du fouflage, celles-ci étant protégées, n'étant pas détruites pendant les cérémonies cultuelles. L'idée de la main *protectrice* a parcouru les millénaires et, dans l'iconographie chrétienne, la Vierge Marie est parfois rendue ayant une troisième main, celle qui protège tout l'univers créé, et qui protège surtout les croyants.

En ce qui concerne l'image de la femme, nous observons plusieurs types de représentations, chacune à un *message* propre. En l'ordre chronologique, nous pourrions constater tout d'abord sa représentation sous la forme des statuettes, qui datent depuis le Gravettien. Nous ne considérons pas que celles-ci rendent toujours l'idée de la fertilité et de la fécondité, tel qu'il a été généralisé par les archéologues, appréciant que cette corpulence a dépendu de certaines opinions de beauté des créateurs, comme exposants de certaines idées cultuelles: les statuettes de la Willendorf, Lespugne, Gagarino etc., ou de la Moravany, Dolni-Vestonice, Kostienki etc., en totale opposition à celles de Gönnersdorf, Allemagne, ou Roche Lalinde, France, gravées, à traits très sveltes. Il ne faut pas confondre l'état d'obésité et celle de gravidité, et les spécialistes obstétriciens-gynécologues ont déjà fourni de tels détails, bien qu'il y ait des statuettes où l'état de gravidité est bien exprimée (Kostienki XIII).

En ce qui concerne la gravure et la peinture paléolithique, nous pouvons constater même une certaine *évolution* des représentations, à certaines identités dans l'art énéolithique. Tout d'abord, nous constatons la représentation de la divinité en position sexuelle, seule (Gabillou) ou en association au bison (La Magdelaine des Albis), seulement avec la corne de bison (Venus à la corne, de Laussel), ou avec la tête de bison peint au-dessus (Chauvet), mais aussi comme protectrice, en association à d'autres animaux (La Magdelaine des Albis, Anglin-sur l'Anglin, Pech Merle, Hochlenstein Stadel). La divinité peut être considérée comme protectrice de toute la vie, circonstance dans laquelle nous pouvons apprécier qu'aussi bien les cornes du bison que les cornes du bélier représentent un univers clos, au centre duquel se trouve la Grande Divinité protectrice.

Une deuxième série de représentations de la *Divinité Universelles* est découverte sur la plaque de Laussel et celle de Grimaldi, en ce qu'on a nommé « la coïncidence des contraires ». En ces créations artistiques nous voyons la *sacralité de la procréation*, l'inconnu divin de cet acte, et c'est justement pour cette raison qu'à Laussel on a utilisé une plaque en calcaire à impuretés; ce n'est pas la réalisation qui est médiocre mais l'intention a été de suggérer une scène incertaine, pour marquer la sacralité du fait pas encore connu par la communauté religieuse de cette époque-là.

Une autre interprétation des réalisations artistiques paléolithiques peut être constituée par l'*image interdite*, puisque le visage de la divinité féminine est soit complètement ignoré (la femme acéphale, à Gabillou, les statuettes dépourvues de tête de Kostienki I), soit très faiblement et vaguement rendu, de sorte que l'établissement du caractère anthropomorphe féminin est dû au contour du corps de telle divinité. Comme interprétation, dans l'Ancien Testament, on affirme que voir Dieu est mortel pour les hommes.

Un traitement particulier de l'image féminine identifié dans les sanctuaires du Paléolithique supérieur, est constitué par l'*orante*, tel que l'indiquent les découvertes de Galgenberg, Geissenklösterle, et possiblement Laussel (le soi-disant *archer*), mais aussi sur la céramique ou dans l'art statuaire énéolithique.

Nous ne saurions omettre les *signes* qui avaient le rôle de marquer, par un triangle ou par une losange, l'image stylisée de la divinité féminine, qui accouche et nourrit. A ce propos, à notre avis, les pendentifs qui formaient le collier de Dolni Vestonice ne représentaient pas les seins de la femme, mais surtout le triangle génital, par lequel on donne vie.

L'homme est lui aussi rendu en plusieurs hypostases. Tout d'abord, on a créé le *signe* de la virilité, le *phallus*, dans le décor gravé. Le plus souvent on a représenté le *Grand Sorcier*, à plusieurs modèles de réalisation. Même la première et la plus ancienne œuvre d'art pariétal, *L'homme à tête de féline*, de Hohlenstein-Stadel, rend l'idée de la *substitution*, en fait, des caractéristiques des animaux féroces. Nous interprétons la *substitution* en deux directions: le remplacement de l'homme par l'animal de sacrifice ou par la déposition rituelle des offrandes d'animaux chassés dans les tombeaux, mais aussi dans l'essai de substitution cultuelle de l'animal puissant ou féroce (lion, bison, cerf) par le chasseur paléolithique. Les artistes ont représenté plusieurs scènes de telles substitutions, les détails étant moins importantes: pieds et sexe humains, à corps et cornes d'animal, corps humain et tête d'animal, la plupart des fois en mouvement accentué, possiblement danse cultuelle. Nous ne saurions pas omettre non plus la représentation de Fumane, dont le personnage pourrait tenir dans la main (mais les pieds peuvent appartenir à une scène de danse) un animal capturé. Il y a aussi des créations où l'homme – chasseur est représenté par les flèches tirées de son arc ou par les javelots jetés sur le gibier. Nous retenons aussi que ce n'est qu'en deux représentations de la même époque (Gabillou et Lascaux) que l'homme est représenté en difficulté, en face de l'animal, chassé ou en attaque, avec la précision supplémentaire que dans le Puits de Lascaux, possiblement endroit-sanctuaire spécial, le bison est blessé et perd ses viscères.

En ce qui concerne l'association des scènes cultuelles à la musique, on sait que le parler articulé a précédé les manifestations sonores de joie ou de tristesse. On déduit le fait que les premières expressions acoustiques ont été produites par des instruments à vent, du type des phalanges de renne, perforées, découvertes dans la grotte Aurignac, mais les expériences dans le domaine n'ont été réalisées que pendant le siècle qui a suivi à celui de la découverte, lorsque de tels objets se sont multipliés dans les espaces des niveaux d'habitat, surtout en association aux éléments d'art. On a démontré que les coquilles perforées de manière intentionnelle peuvent elles aussi produire des sons, mais nous ne pouvons pas apprécier que tous ces objets étaient déposés dans les tombeaux comme objets de parure et également comme des « instruments musicaux ». Dans la catégorie des instruments à vent, pour produire des sons, on inclut les tubes en os, à un ou deux orifices, aussi bien à Isturitz (France) qu'à Geissenklösterle (Allemagne), mais dans le cadre de riches inventaires, considérés comme ayant une importance cultuelle, on a identifié des tubes en os à plusieurs perforations longitudinales, du type des fifres d'aujourd'hui. A Poiana Cireșului – Piatra Neamț on a découvert plusieurs phalanges de renne, perforées, et à Cosăuți, sur le Dniestr, des tubes qui auraient pu avoir le même rôle, raison pour laquelle nous avons inclus ces deux sites parmi les sanctuaires du Paléolithique supérieur européen.

Une autre modalité de produire des sons a été celle qui utilisait les os de mammoth, peints ou à motifs géométriques, surtout ceux disposés circulairement dans l'espace d'une habitation de Mezin, Ukraine, datée à 15.000 ans BP. En vertu de la répétition de certains motifs picturaux, Sergej Bibikov a créé la musique obtenue par percussion, que nous considérons comme possible modalité d'expression sonore dans le cadre des manifestations cultuelles. On considère que dans le cadre des cérémonies religieuses des grottes peintes, la sonorité pouvait être aussi obtenue par la percussion des stalactites, et on induit même l'idée que les motifs picturaux de certains animaux, les modalités choisies pour les représenter (tête tournée, bouche ouverte etc.), pouvaient constituer des symboles du rituel religieux.

Il est évident que les processions cultuelles à musique devaient contenir aussi la danse et de ce point de vue, si la statuette de Galgenberg ne représente pas une orante, mais une danseuse, son image semble jusqu'à l'identité avec la représentation, peinte, de la céramique énéolithique (Cărnăeni, Iași). La préservation des traces de pas en plusieurs grottes-sanctuaires, même la peinture de la grotte Fumane, pourraient constituer autant d'éléments de certitude de l'existence de danses rituelles dans le cadre des cérémonies religieuses.

Notre avis est que l'homme a mis en évidence le caractère sociale de son existence au plus tard en même temps avec les premières manifestations cohérentes du sacré, par les rituels d'enterrements des semblables, peut-être même auparavant, avec la conscientisation de la production et de l'utilisation du feu, devenu le plus important facteur de l'environnement. Vers la fin du Paléolithique moyen les preuves de l'existence du sacré, de la spiritualité collective se multiplient, et *Homo sapiens* crée et établit des règles, comportements, canons, la plupart des temps obligatoires pour toute la communauté. La nécessité d'un *fait* religieux s'est imposée, et nous pouvons constater au moins deux étapes: la **première**, caractérisée par une religion consacrée aux animaux dangereux pour l'homme, à Chauvet et Arcy-sur-Cure, appartenant à l'Aurignacien, et la **seconde**, consacrée aux grands herbivores, pendant le Magdalénien, lorsque les animaux dangereux sont peints dans des espaces obscurs de l'intérieur de la grotte. Entre les deux, les statuettes féminines, représentant la divinité féminine, sont chargées de rôles cultuels. En ce sens, nous précisons que nous avons identifié des sanctuaires qui contiennent tous les trois éléments spécifiques importants: créations artistiques, foyers (la présence du feu comme symbole cultuel) et tombeaux, qui représentent l'attention accordés aux *défunts*, comme facteur de continuité spirituelle, de *passage* et de *transmission*.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. Grattoirs carénés, de Mitoc – Malu Galben.

Fig. 2. Grattoirs-burins carénés, de Mitoc – Malu Galben.

Fig. 3. Burins dièdres et carénés, de Mitoc – Malu Galben.

Fig. 4. Burins carénés, de Mitoc – Malu Galben.

Fig. 5. Pièces gravettiennes, de Mitoc – Malu Galben.

Fig. 6. Pièces d'art, de Mitoc – Malu Galben. Gravettien.

Fig. 7. Outillage lithique solutréen (d'après Fr. Bordes, 1968).

Fig. 8. Outillage lithique et osseus magdalénien (d'après Fr. Bordes, 1968).

Fig. 9. La grotte Fumane: créations artistiques. Aurignacien.

Fig. 10. 1, Main négative rouge; 2, panneau des Chevaux; 3, troupeau des Rhinocéros. Grotte Chauvet. Aurignacien.

Fig. 11. Le grand „sorcier” dans les sanctuaires de Gabillou (1), Lourdes (2), Trois Frères (3). Magdalénien (d'après V. Chirica, 2006).

Fig. 12. Art mobilière: 1–2, orante, Geissenklösterle; 2, danseuse, Galgenberg; 3, „homme-lion”, Hohlenstadel. Aurignacien.

Fig. 13. Art mobilière: Vogelherd et Sungir. Aurignacien.

Fig. 14. Venus à la corne, Carte à jouer, Laussel; sépulture triple, statuette féminine, visage humain et „bâton à seins”, Dolni Vestonice. Gravettien.

Fig. 15. Statuettes féminines de Kostenki I et Kostenki XIII. Gravettien.

Fig. 16. Scène de Puits, Lascaux, Magdalénien.

Fig. 17. Composition: l'image sacralisée de la femme et du taureau céleste, Grotte Chauvet. Aurignacien.

MEGALIȚI ÎN CARPAȚII RĂSĂRITENI. CĂI SPRE SANCTUARELE DIN NATURĂ ȘI URMELE UNOR AȘEZĂRI. STUDIU DE ETNO-ARHEOLOGIE ȘI ETNO-RELIGIE

DE

GHEORGHE LAZAROVICI, IULIU CRISTI POP,
CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI, SOTE ANGELESKI

Keywords: *Megaliths, sanctuaries, ethnoarchaeology, ethnoreligion.*

Deoarece în literatura arheologică unii colegi atribuie un sens restrâns termenului de megalit pentru unele blocuri mari de piatră, considerăm necesar să începem cu unele definiții.

Definiție: Megalit: MDE (1971, ed. a-II-a) *mega + litos* (greacă) piatră mare; nume dat unor monumente preistorice, cu funcție necunoscută (uneori funerară sau de cult) alcătuite dintr-un bloc mare sau dale mari de piatră sumar prelucrate; (DEX 1998 MEGALIT), megaliti, s.m., nume dat unor monumente funerare sau religioase construite, din epoca neolitică și de la începutul epocii bronzului, din blocuri de piatră brută sau cioplite sumar; din fr. *mégalthes*. Noi acceptăm termenul de megalit în sens de cult; **MEGALIT s. m.**, nume generic dat unor blocuri mari de piatră necioplită din epoca preistorică, monumente funerare sau de cult. (fr. *mégalthes*) (<http://dexonline.ro/definitie/megalit>). În rândurile ce urmează vom folosi termenul în acest din urmă sens.

Am studiat problema unor blocuri mari de pietre („megaliti”) deoarece unele aveau semne, altele urmele unor cioplituri, subiect spre care s-au simțit atrași și alți cercetători înaintea noastră.

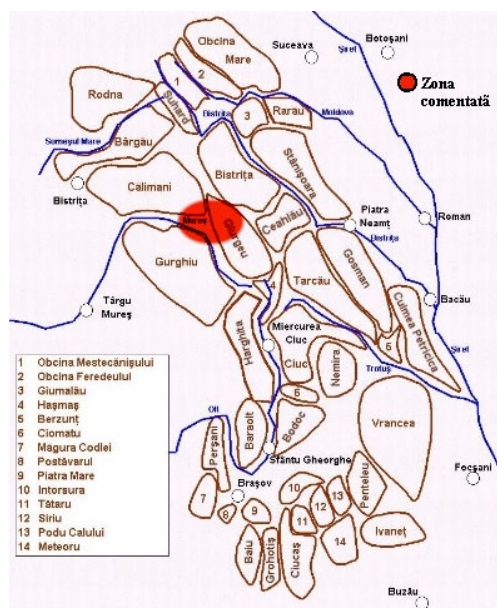

Fig. 1. Masivele din Carpații Răsăriteni.

Fig. 2. Gălăușas – pâraul Toleșeni, bloc cu urme de cioplire.

Fiind amplasate pe drumuri de munte, pe traseul unor trecători înalte situate între Transilvania și Moldova – având semne și mai ales fiind în zona muntelui Teasc, unde literatura arheologică veche, dar și cercetări recente amintesc blocuri megalitice de andezit cu semne, unele aflate astăzi la Muzeul din Gheorghieni – am considerat necesare și utile semnalările de mai jos. Pe aici trecea un drum de care spre pasul Borsec – pasul Tulgheș. Pe muntele Teasc, aflat la cumpăna apelor dintre Transilvania și Moldova, munte situat la peste 1300 m altitudine, folosit de păstori, vânători și drumeți încă din preistorie, au fost descoperite încă de la finele sec. XIX și începutul sec. XX unsprezece pietre cu semne, dintre care unele de dimensiuni megalitice (cântăresc sute de kilograme). Cercetările recente au dus la descoperirea altor piese. În literatura arheologică punctul a intrat cu denumirea maghiară de *tászoktetői*¹, dar români și localnici îi spun *teasc*. Aceste semne au fost considerate rune secuiești și maghiare timpurii la început, apoi s-au emis și alte păreri ca fiind din preistorie până în epoca modernă². Drumurile spre muntele Teasc sunt numeroase, pe unele erau amplasate așezări înalte.

La ieșirea din localitățile Toplița, Gălăuș și Sărmaș mai toate drumurile de creastă duc spre muntele Teasc, unde păstori din Sărmaș și cei din Borsec au amplasat stănele. Drumul nu urcă direct, are mai multe poteci ce conduc spre platoul cel mai domol, potrivit și ideal pentru păstori. Acolo se află Stația Radio – TV Borsec și aici au fost amenajate în ultimii ani cele patru relee pentru telefonie mobilă (acestea și cablurile de alimentare au deranjat de la locul lor unele pietre cu semne), muntele fiind ușor accesibil și cu vizibilitate spre largi zone din Depresiunea Gheorghieni – Toplița. Pe foste poteci, ce mergeau pe marginea unor pâraie, au fost tăiate drumuri cândva în sec. XX sau poate și în sec. XIX cu prilejul tăierii, exploatării pădurilor. Uneori au fost întâlnite blocuri uriașe pe care oamenii au încercat să le taie, lucru greu de realizat, nereușind sau reușind doar parțial, motiv pentru care aceste blocuri au fost mutate din mijlocul râului. Blocurile menționate au atras atenția unor echipe de localnici din Toplița amatori de drumeții, de arheologie și mai recent de etno-arheologie³. Oameni culti și iubitori de istorie au adunat materiale arheologice (paleolitice, dacice, medievale), au fotografiat de-a lungul timpului mai multe blocuri megalitice în diverse sate și în hotarul lor din zona Toplița, rezultate parțiale pe care le pomenim în studiul nostru, alături de propriile noastre cercetări din zonă.

Situația geografică și intențiile

Zona este dominată de munții Gurghiu, Giurgeu, aici aflându-se mai multe trecători, cea mai actuală este prin Pasul și Popasul Creanga ce face legătura Toplița – Borsec pe drumul național. Sunt și alte drumuri secundare sau naționale care asigură legătura între Transilvania și Moldova prin Deda – Toplița – Borsec – Tulgheș sau Gheorghieni – Lacul Roșu Bicaz, dacă ar fi să le pomenim pe cele mai importante. Peste munte există mai multe drumuri județene, locale sau forestiere, unele pe foste poteci parcurse de vânătorii paleolitici dinspre depresiunea Mureșului superior spre bazinul Bistriței moldovene. Semnalările noastre de acum sunt din zona Topliței și vecinătățile sale, precum și unele din Carpații Răsăriteni făcute cu diverse expediții.

Deoarece au fost descoperite și puncte arheologice pe aceste trasee le vom aminti doar pe cele recent descoperite, în viitor vom face verificări și la siturile arheologice învecinate pentru a vedea posibile legături cu muntele, folosirea sau exploatarea lui. Una din preocupările noastre mai vechi, din anii '80 (Gh. Lazarovici, J. Nandriș, Z. Maxim), era cercetarea muntelui și a trecătorilor din punct de vedere etno-arheologic. Cu acel prilej am vizitat muntele Teasc pentru a vedea și identifica locul descoperirii faimoaselor pietre cu semne. Timpul scurt și lipsa unor localnici care să ne îndrume nu ne-au permis atunci identificarea exactă a locului, deși am străbătut zona unde au fost fotografiate unele pietre. Două din ele au fost duse la Muzeul din Gheorghieni, fără a fi marcat locul de unde au fost luate și fără a găsi reperele de identificare⁴.

Avem informații că în vremea celui de Al Doilea război au fost transportate de la locul original și alte piese, fără a le putea identifica exact, când și unde sunt acum, deși unele cercetări au dus la descoperirea altor piese cu semne.

¹ Șt. Kovács, *A tászoktetői sziklakarczolatok*, în *Dolgozatok-Cluj*, V, 1914, p. 229–276, fig. 3–14; G. Bakó, *Reprezentări neolitice la Ditrău*, în *SCIV*, 19, 1968, 4, p. 649–658.

² Gh. Lazarovici, S. Angeleski, Marc Dorel, *Sanctuare naturale la Ditrău-Borsec – Teasc*, 2005, Proiect de Etnoreligie, ms. inedit.

³ Colaboratorul nostru Cristi Pop din Toplița, împreună cu prietenii săi Erick Rebendici, Marcel Stoian și Czirjak Karoly, toți pasionați de istorie.

⁴ Gh. Lazarovici, S. Angeleski, Marc Dorel, *op. cit.*

Fig. 3. Gălăuțaș – Pârâul Toloșeni, piatra 1.

Zona Toplița – Ditrău Am marcat astfel partea de sud-vest a muntelui Teasc (▲ 1320m), care se învecinează cu hotarul Topliței la vest, Gălăuțaș și Sărmaș la sud-vest și Ditrău la sud. Zona de nord-vest o formează Depresiunea Topliței și Munții Giurgeului (la sud) și Călimani (la nord).

Gălăuțaș

De lângă prima casă, pe dreapta drumului Toplița – Gălăuțaș, la intrarea în localitatea Gălăuțaș un drum pleacă pe valea unor mici pâraie, drum de culme ce ajunge în hotarul Sărmaș – Borsec pe muntele Teasc, de fapt cumpăna munților între Ardeal și Moldova.

De la intrarea în Gălăuțaș, două drumuri pornesc imediat după primele case spre munte. Unul mai scurt o ia pe primul pârâu, fiind un drum de pădure, spălat recent de ape, greu practicabil chiar și cu căruța. Pe acest prim drum ce urcă pe coasta de sud pe lângă un hogaș sunt două pietre megalitice din care unul prezintă urme de tăiere și încercări de tăiere. Deoarece piatra se afla pe drum, fiind mare și greu de ocolit, s-a încercat tăierea ei. Drumul a fost refăcut, iar blocul a fost probabil mutat cu ajutorul unor utilaje grele.

Fig. 4a. Gălăuțaș – Pârâul Toloșeni.

Fig. 4b. Toplița, cătun Valea Tarnița.

Localitatea iese din spațiul nostru de analiză, dar socotim necesar a atrage atenția nu atât asupra semnelor rupestre de pe pietre, despre care prof. Ioan Mârza a scris, ci mai ales asupra toponimiei locale a cătunului Piciorul Măștii aflat sub munte și a denumirii vârfului de munte Vârful Feții. Ne mai frappează aranjamentele unor pietre ce aduc aminte de construcțiile megalitice, punct ce ar trebui studiat mai atent pe viitor.

Pe lângă pâraul Toloșeni, se află o piatră mare, de $2,50 \times 2,80$ m, înălțime de 1,10 m, pe mijloc cu urme de pene de la tăiere, fig. 4a, a cărei localizare GPS (nr. 268 în baza noastră de date) este următoarea: N – $46^{\circ}55.356''$; E – $025^{\circ}24.561''$; altitudine 736m, Gălăuțaș, jud. Harghita. Urmele de pe piatră reflectă un gen de tăiere folosit vreme îndelungată, din epoca romană până la mijlocul sec. XX (inf. amabile Gerhard Tranka). Pentru cele romane sunt analogii în lucrarea lui Volker Wollmann, de la Eifel, Germania⁵.

Valea Tarnița, cătun al Topliței, pe stânga Mureșului spre vest de Toplița

Pe Valea Tarnița, un cătun al orașului Toplița unde sub vârful Tarnița se afla o carieră de piatră, a fost găsit un bolovan cu găuri de la urme de pene (fig. 5).

Cea de a doua piatră, aflată în marginea dinspre deal a drumului, avea unele semne. Localizarea GPS a punctului 269 este următoarea: N – $46^{\circ}55.374$; E – $025^{\circ}24.716$; altitudine, 754m, Gălăuțaș, jud. Harghita.

Pe piatră sunt trei găuri și două linii paralele incizate orizontale, peste care este alta verticală, formând o ligatură cu doi de xx și două găuri. Piatra (fig. 5) se afla la circa 200m în sus de cea mare cu urme de pene pentru desprindere prezentată anterior. În jurul orificiului sunt unele semne sau săgeți incizate. Mergând pe cărare în sus se ajunge pe culmea care ocolește o mare vale, dar care urcă pe Ditrău. Cei din Gălăuțaș foloseau acest drum pentru care și oi, când urcau la Teasc unde aveau stânele. Maniera în care sunt marcate semnele este similară cu cea de pe unele pietre de la Teasc. Semnul este cunoscut în „scrierea” danubiană sub cod. 128a, 128b, apărând pe funduri de vas cu semne la Turdaș⁶ la nivel Vinča C, ca și la Vrșac – At⁷, pe un fragment ceramic la Târpești⁸, la același nivel cronologic, dar și la Parța în „depozitul ceramic” (de fapt un șanț de fortificare umplut cu resturi de la locuințe din nivelurile 7)⁹. Pe o altă parte a pietrei descrise mai sus apare un orificiu și o săgeată spre el. Din cauza mușchiului imaginea nu este prea clară. Asemenea motive apar și în forme apropiate dar nu identice, pe blocuri de același material și geneză geologică pe Teasc, marcând poate direcții față de un centru sau o poiană (gaura ar marca poiana).

Fig. 5a–b. Gălăuțaș – Pâraul Toloșeni, piatră 2.

⁵ V. Wollmann, *Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de piatră în Dacia romană / Der Erzbergbau, die Salzgewinnung und die Steinbrücke in römischen dakien*, Cluj-Napoca, 1996, pl. CXV/2.

⁶ M. Roska, *Die Sammlung Zsofia von Torma*, Cluj, 1941 pl. 93/9.

⁷ A. Starović, *Signes of Civilisation. Exhibition catalogue*, Novi Sad, 2004; J. Makkay, *Tartariai leletek*, Ed. Akademiai Kiadó, Budapest, 1990, fig. 35/XXII.5.

⁸ J. Makkay, *op. cit.*, fig. 37/10; *Eneolit SSSR*, Moskva 1982. pl. LXXXIII.

⁹ K. Germann, *Archäologische Bekentnis*, 1986, ms.

Muntele Preluca, Vârful Feții, cătunul Piciorul Măștii

Geologul și profesorul Ioan Mârza a semnalat unele din primele blocuri megalitice pe vârful de munte¹⁰, în Maramureș, în cadrul unor expediții și cercetări cu studenții geologi, în practică. Ambele toponimii sunt interesante deoarece definesc în mitologia populară uneori blocurile megalitice. Inciziile late seamănă cu cele de la Teasc – **Poiana Prelucii** (Piatra 42) și Borlova. Adesea ele sunt botezate ca față sau mască și sunt considerate că ar fi aparținut unor *urieși*, *giganți* sau *jidovi* de care este plină mitologia românească¹¹, bineînțeles influențată și de alte mitologii¹².

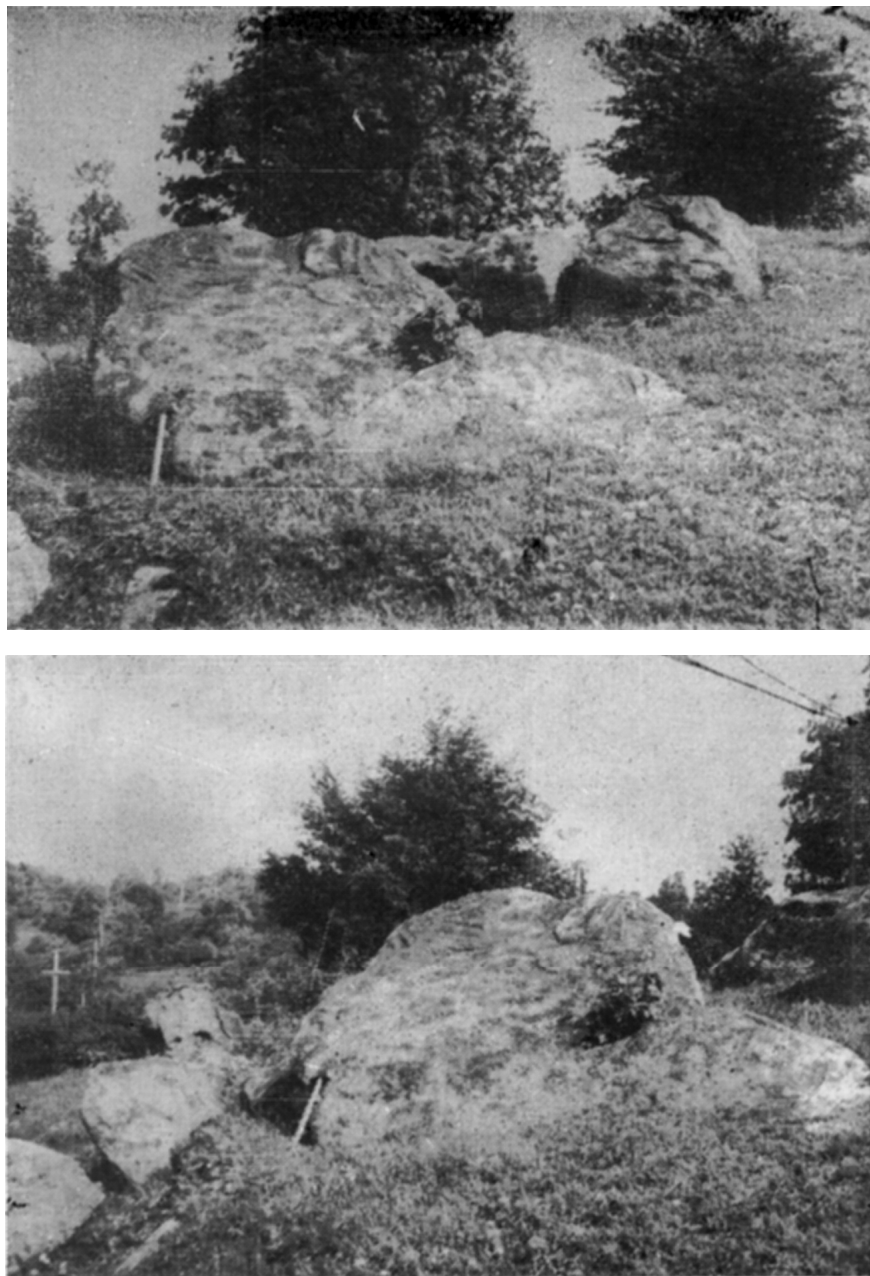

Fig. 6a–6b. Muntele Preluca, Vârful Feții, cătunul Piciorul Măștii, după I. Mârza 1966.

¹⁰ I. Mârza, *Prima semnalare a unor urme rupestre preistorice în Masivul Preluca (Maramureș)*, în *ActaMN*, 33, 1, 1996, pl. I–IV.

¹¹ R. Vulcănescu, *Mitologia română*, București, 1987, s.v. uriaș, jidovi, nefărtatul, ciclop.

¹² J. Chevalier, Al. Gheerbrant, *Dicționar de simboluri*, Ed. Artemis, București, 1995, p. 307–308.

Din cele trei pietre una era în lucru, ca aceea de la Gălăuțaș, având unele părți tăiate, similare ca formă cu cele romane. Blocul megalitic este de o formă regulată, iar pe margini avea trei dungi mai late, similare unor semnalări ale prof. Ioan Mârza, fiind descoperite pe vârful de munte¹³. Din păcate, datarea acestor tipuri de piese nu este asigurată.

Pe pietre se pot observa unele urme de incizii făcute cu diferite tipuri de instrumente, cel puțin în două perioade, cu grosimi și unelte diferite (fig. 5b–e). Unele din inciziile groase verticale se întâlnesc și pe blocurile de la Bolvașnița. O primă ipoteză a noastră, referitoare la cele din Vârful Feții, era că au servit la șlefuirea sau ascuțirea topoarelor de piatră, dar această ipoteză trebuie verificată, dacă sunt resturi în preajmă și dacă roca este potrivită pentru așa ceva. Forma curbă a unora nu rezultă din ascuțirea topoarelor. Pentru a sugera mai bine natura canalelor și liniilor le-am colorat diferit în funcție de instrument, lățime sau adâncime. Ca semne recunoaștem X, V, Y ș.a.

Asemenea blocuri megalitice tăiate au fost descoperite și semnalate de Sorin Petrescu în zona Caransebeș¹⁴ în satul Bolvașnița, pe drumul ce duce spre Muntele Mic. La anumite distanțe (30, 50 m) sunt unele resturi din care s-au tăiat blocuri de piatră (fig. 6c). Acolo sunt trei linii verticale mai groase care nu mai sunt legate de despicarea bolovanului, iar cele pentru despicat s-au oprit la jumătatea piesei. Din acest punct de vedere credem că ele serveau la altceva. În vecinătatea bolovanului mare se mai afla o stâncă în formă de tron, dar care ar putea fi și un joc al naturii, de aceea nu l-am ilustrat.

Locuirea paleolitică

Cărarea urcă pe drumul de creastă ce duce spre Teasc. Venind înapoi spre Gălăuțaș, pe drumul de creastă pe care a fost recent instalată o magistrală de gaz, din păcate nesupravegheată de arheologii din județ, am constatat că săpăturile la conductă au dus la deranjarea unor nivele paleolitice (fig. 8), mai multe așchii și unelte fiind descoperite din loc în loc pe traseul ei (fig. 7–8). Descoperirea unor urme de locuire sau ateliere paleolitice nu sunt de mirare, deoarece așa cum rezultă din cercetările noastre din 2010, sursele de opal din zonă sunt bogate. Foarte probabil în perioadele geologice reci, când vegetația era mai rară și eroziunile mai puternice opalul apărea la vedere. Descoperirea este importantă deoarece ne arată de când zona era locuită sau vizitată de vânătorii paleolitici.

Spre partea de vest a dealului este cel de al doilea drum care urca pe vale. Recent a fost lărgit. De pe coastele dealului, din rambleul drumului provin resturi de opal geologic, ceea ce explică și prezența locuirilor paleolitice în zonă, legate de ivirile de opal, folosit pentru confecționarea uneltelor (localizarea GPS 272: N – 46°55.486; E – 025°44.198; altitudine, 732m, Gălăuțaș – Toplița, jud. Harghita, opal geologic) (fig. 9).

Unele piese, dintre care un vârf este lucrat cu grijă având retușe pe două din laturi. Pe marginile dealului, în rambleul drumurilor sau în rupturi, iar uneori și în iarbă se găsesc bucăți de opal de culoare roșie sau galbenă. De altfel, de-a lungul conductei au fost culese în 17 mai și anterior unelte, așchii de opal sau alte materiale rezultate în urma debitajelor paleolitice (fig. 10b, 10d, 12). Pe botul de deal deasupra văii Cisc a fost descoperit pe traseul conductei un complex arheologic cu ceramică preistorică și un altul legat de o construcție din epoca modernă sau medievală târzie. Coordonatele GPS ale acestor puncte cu locuirile preistorice sunt 270–271: N – 46°55.589; E – 025°24.203; altitudine, 760m, Gălăuțaș – Cisc, jud. Harghita.

Toate acestea sunt indicii ale unor locuiri de păstori, deoarece la peste 700m altitudine nu se mai cultivă cereale. Deci este vorba de așezări de vânători (cele paleolitice), păstori sau legate de păstorit (cele dacice sau recente). Ele sunt pe drumurile de culme ce duc de la ieșirea din defileul Mureșului peste culmea muntelui Teasc spre Moldova.

Remetea

De pe pantele de nord-est ale Gurghiului, dintr-o poiană ce urca spre drumul de creastă a fost adus și depozitat în curtea bisericii din localitate un bloc megalitic ce avea incizate mai multe semne. Unele par vârfuri de săgeată opuse ce formează o stea, altele reprezintă semne diferite. Unele fotografii făcute pe vremea bună arată existența unor detalii ce mai trebuie studiate, la mai toate piesele de acest gen unghiul de lumină este important. Se pot vedea alte încercări de incizare sau detalii, cum ar fi unele puncte, care ar putea sugera direcția săgeții.

¹³ I. Mârza, *op. cit.*, pl. I–IV.

¹⁴ S. M. Petrescu, comunicare la *Simpozionul In Memoriam Constantin, Hadrian Daicoviciu și Marian Gumă*, Caransebeș 2007, ms.

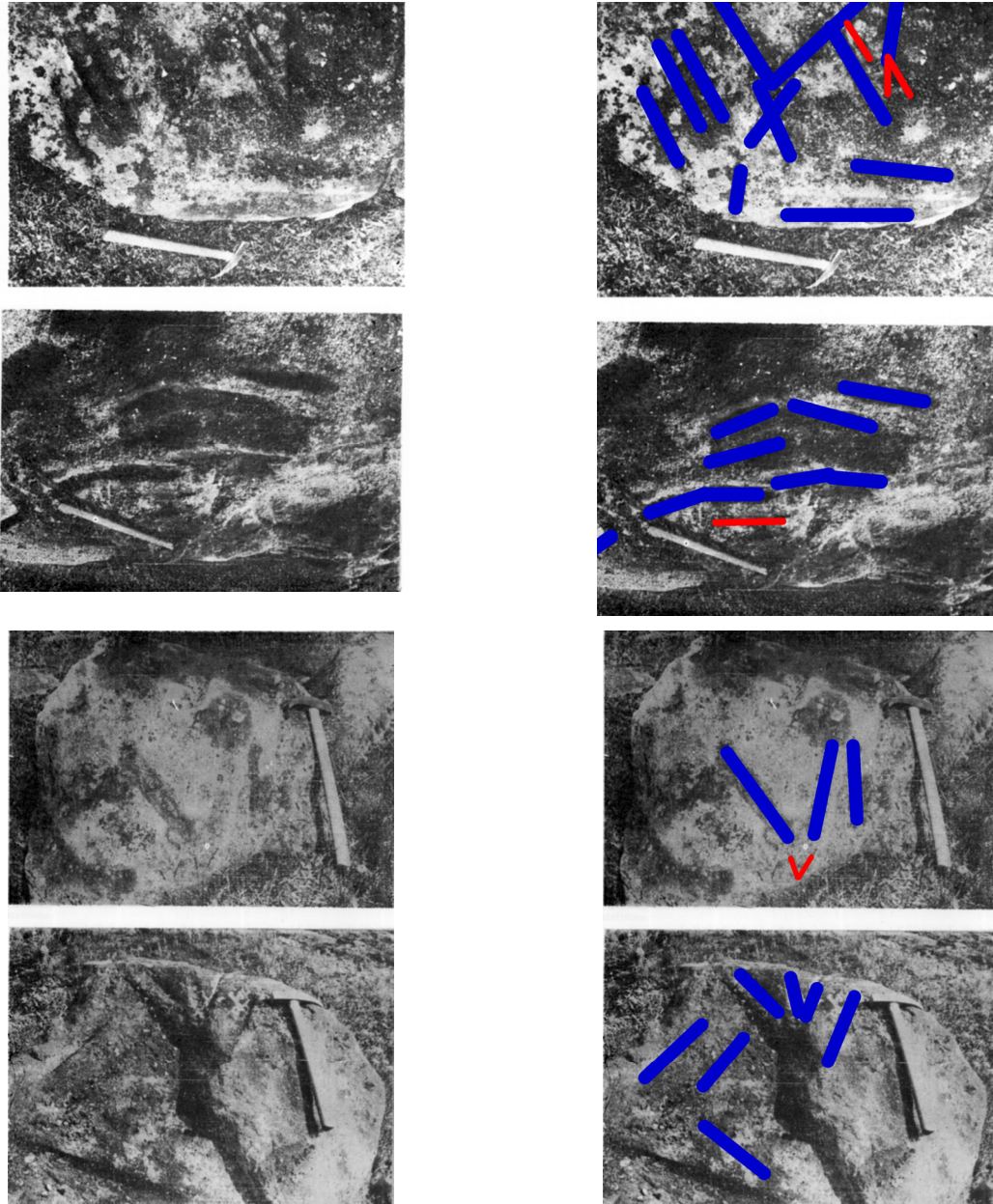

Fig. 7. Muntele Preluca, Vârful Feții, cătunul Piciorul Măștii, megaliti cu semne; b–c ▲, d–e ▼ marcajul nostru.

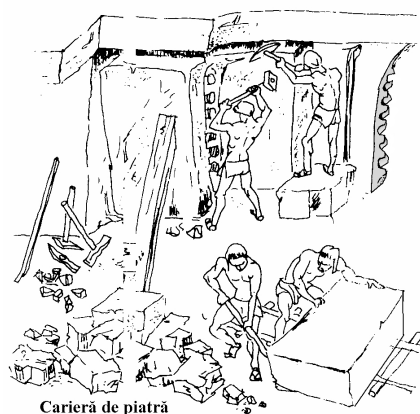

a

b

Fig. 8a–b. Bolvașnița, blocul mare cu găuri de tăiere și cioplituri paralele jos.

a

b

Fig. 9a. Carieră romană (după V. Wolmann); b) Bolvașnița, bloc despicaț cu pene de lemn.

Fig. 10a. Gălăuțaș – Pârâul Toloșeni, piatra 2.

Fig. 10b. Gălăuțaș – Dealul Cisc, burin.

Fig. 10c. ▲ Gălăuțaș – Dealul Cisc conducta ce trece prin sit; 10d. ▲ gratoar pe așchie și răzuitor.

Fiind situat pe marginea drumului credem că ar putea marca străvechi drumuri ale vânătorilor sau oierilor. Coordonatele aproximative GPS ale locului piesei sunt: N 46° 49.3602", E 025° 15.26.54".

Nu dorim a neglija nici ideea lansată mai de mult despre runele secuio-maghiare timpurii (*a szkely-magyar rovásírás ABC-je*), îmbrățișată și de unii „amatori” (un fel de tracomani de-ai noștri) care caută legături formale sau reale cu „scrierea sumeriană” de la Tărtăria. Nu ne vom ocupa aici de aceste lucruri, dorim doar a informa despre unele preocupări vechi și recente.

Fig. 11a. Gălăuș – Dealul Cisc, zona traseului conductei de gaz cu unelte paleolitice.

Fig. 11b. Gălăuș – Valea Ciscului, surse de opal.

Fig. 12. Gălăuș – Dealul Cisc, unelte și așchii paleolitice din diferite materii prime.

Semnele de pe piatră se reîntâlnesc în semnele din scrierea sacră („scrierea” danubiană¹⁵), dar nu numai în ea, apar pe pietre și pe vase, dar mai ales pe funduri de vase, unele ca simboluri. Steaua cu șase colțuri, obținută din suprapunerea a două săgeți, apare pe pietrele de la Teasc, fiind interpretată ca un fel de reprezentare a stelelor. Stele, pentagrame, hexagrame apar pe pietrele de la Teasc (fig. 13) precum și pe piatra 1, dar și pe altele (fig. 14/20–23), fiind interpretate de vechea literatură maghiară ca stele.

Dacă ar fi să le comparăm cu cele considerate a fi rune timpurii secuio-maghiare am recunoaște pe ele trei litere B, T, și K. Analogiile prezentate cu cataloagele „scrierii danubiene” sunt formale, nu putem stabili legături directe, dar trebuiesc căutate explicații pentru cele care sunt simboluri și sensurile lor, mesaje care sunt încă dificil de înțeles. Faptul că pe rocă este redată steaua cu șase colțuri, compusă din săgeți și nu din triunghiuri cum apare Steaua lui David, ne determină a urmări ideea de direcție, nu doar aceea de stea. Desigur, speculând am putea recunoaște în stea desenul N de la nord, dar piatra fiind mutată de la locul ei rămâne o simplă speculație. În acest caz poate fi vorba de simbol și semn. Oricum sunt mijloace de comunicare în ambele situații. Unele din ele reapar pe pietrele 1 și 2 de pe muntele Teasc (localizate la Ditrău – *tászoktetői*). Altele sunt pe alte pietre cu interpretări diferite, posibile sau nu, nu ne ocupăm acum de ele, le prezentăm doar pentru a arăta o legătură între aceste semne, toate marcând zonele înalte sau drumul spre ele, zone specifice păstorilor, culegătorilor și vânătorilor, cei care folosesc din punct de vedere economic bogățiile muntelui. Fotografiind recent blocurile din Muzeul de la Gheorghieni cu lumini razante am observat existența mai multor grupe de semne sau semne izolate, care nu au fost marcate ori publicate, dar studiul lor nu se oprește aici.

Desigur, nu cunoaștem poziția inițială a pietrelor din care motive nici semnele nu pot fi identificate, poziția lor diferă în funcție de unghiul din care sunt privite și din care cade lumina și multe altele.

Valea Strâmbă

O altă piatră a fost semnalată deasupra carierei de piatră unde se află și o capelă. Coordonatele GPS sunt N 46°41.630” și E 025°36.2762”. Pe bloc pot fi observate două semne, un I și un X. După studiul prezentat de Silvia Iosif și I. Cojocaru¹⁶ ar putea fi o invocație către I(sus) X(Hristos), cum ar apare pe unele din pietrele de la Teasc, marcate, la fel, cu o unealtă mai lată la tăiș (poate topor ?). Cert este faptul că, creasta pe care apare ar marca un drum de culme pe direcția sud-est a muntelui Giurgeu, trecători spre Moldova. Cele două semne ar reda o invocare pentru protejarea celor care trec muntele, cum apare și pe una din pietrele mari aflate la Muzeul din Gheorghieni. Dar nu trebuie să generalizăm, deoarece semnul apare și pe cel mai vechi altar de cult din neolitic și anume pe cel de la Ocna Sibiului¹⁷ acolo este o inversare X, I, dar și o repetare. Semnele I, X apar adesea asociate. În neolitic semnul 68 reprezintă un semn sacru, femeie cum este situația de la Kökenydomb, în Ungaria¹⁸ dar și din alte părți, în cultura Cucuteni la Ghelăești de exemplu unde figuri umane sunt asociate cu benzi în XX, la Viișoara și altele din România și Ucraina¹⁹. În alfabetul „runic” timpuriu maghiaro-secuiesc apare cu valoarea literei B. Dar despre acestea s-au emis deja unele rezerve²⁰.

Nu este cazul să analizăm acum aceste semne, ele au fost făcute de specialiști și amatori.

Semnele de pe altarul de la Ocna Sibiului sunt legate de lumină, de Marea Mamă, fiind foarte probabil simboluri sau semne legate tot de invocații. Este însă un semn larg răspândit în arhitectura pe lemn simbolizând spațiul, universul ș.a. dacă ne gândim la Coloana Infinitului.

¹⁵ Gh. Lazarovici, *Sacred Symbols on Neolithic Cults Objects from the Balkans*, în *Early Symbolic System for Communication in Southeast Europe*, BAR International Series 1139, 2003, p. 57–65; *Idem*, *Data base for spiritual life, signs and symbols*, în *Sings of Civilization. Neolithic Symbol System of Southeast Europe, Collected Papers from the International Symposium in Novi Sad, Serbian Academy of Sciences and Arts, May 24–29, 2004*, Institute of Archaeomythology, eds. J. Marler, M. Robbins Dexter, Sebastopol, USA, 2009, p. 63–86; M. Merlini, *An Inquiry into the Danube Script*, *Bibliotheca Brukenthal*, XXXIII, Sibiu, 2009, p. 110–163, 433 și urm. p. 581–589, ș.a.

¹⁶ S. Iosif, I. Cojocaru, *Date etno-arheologice de pe Muntele Teasc-Borsec/Ditrău/Gălățuș*, comunicare prezentată la *Simpozionul de etnoreligie Idei, Credințe, Simboluri cu tema Sanctuare naturale. Ritualuri în sanctuare*, Iași 22 aprilie 2010.

¹⁷ I. Paul, *Mitograma de acum 8 milenii*, în *Atheneum*, I, 1990, p. 28.

¹⁸ M. Gimbutas, *The Civilization of Goddess. The World of Old Europe*, San Francisco, 1991, fig. 3–23.3.

¹⁹ C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, S. Țurcanu, *Cucuteni. A Great Civilization of the Prehistoric World*, ed. L. Stratulat, Ed. Palatul Culturii, Iași, 2009, cat. Nr. 313, 321, 336, 337, 399; T. M. Tkaciuk T. M., Ia. G. Melînik, *Semiotičnii analiz Tripilisko-Kukutenskih znakovioh sistem (maliovanii posud)*, Ivano-Frankivsk, 2000, p. 164, fig. 6 X² apare în patru combinații; în formă de benzi apare în mai multe situații: p. 166 și urm. fig. 7, 10, 11, 16 ș.a.

²⁰ G. Bakó, *op. cit.*, nota 2.

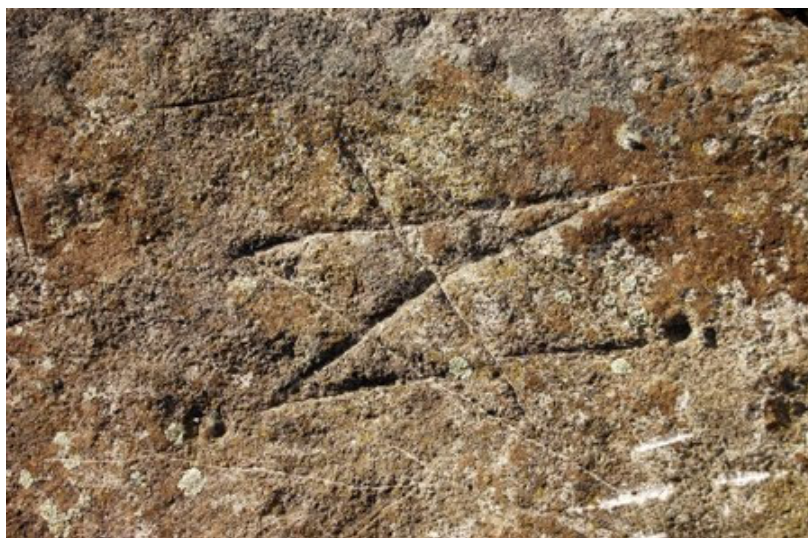

Fig. 13. Remetea, bloc cu semne în curtea bisericii.

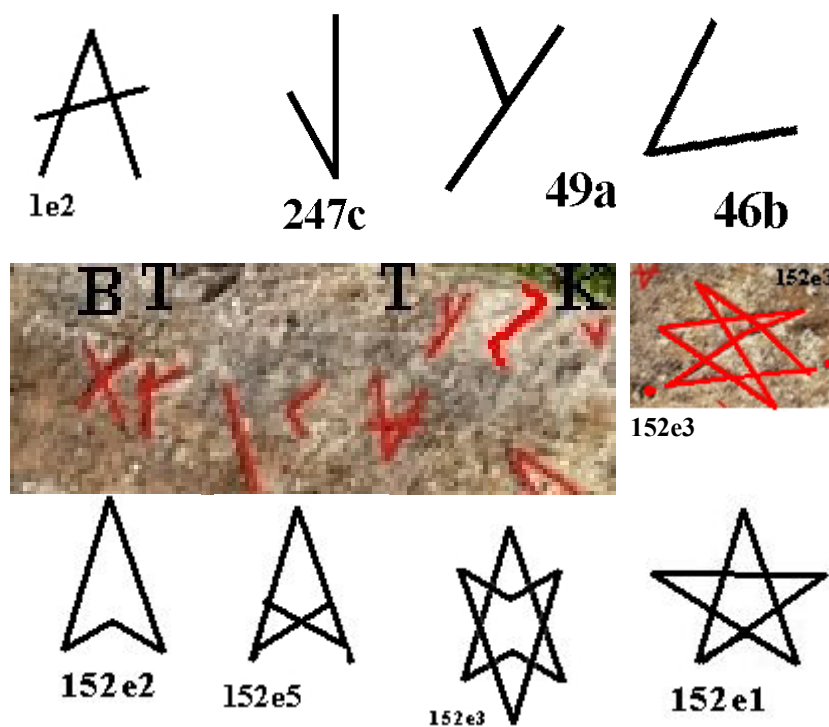

Fig. 14. Analogii între semnele și simbolurile din baza de date a „scrierii danubiene”, cărora în runele secuio-maghiare timpurii le-ar corespunde literele B, T și K.

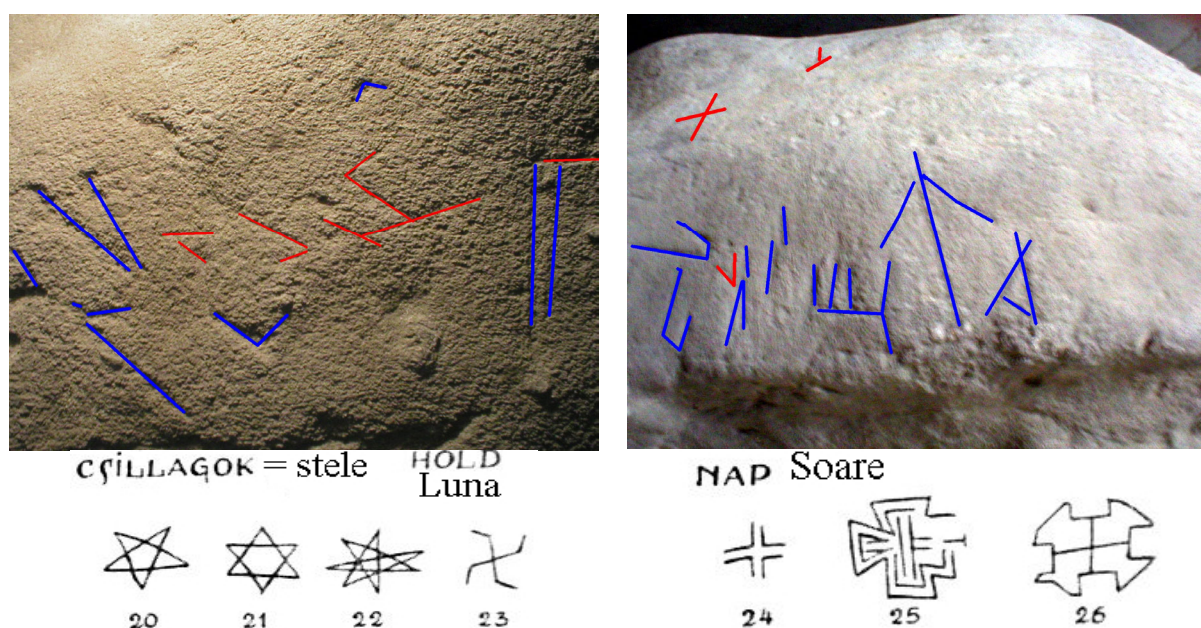

Fig. 15. Muntele Teasc – piatra 1, detalii (cu albastru sunt marcate inciziile mai groase).

Fig. 16. Valea Strâmbă, cariera și blocul cu I și X.

Fig. 17. Semnele alfabetului „runic” secui – maghiar.

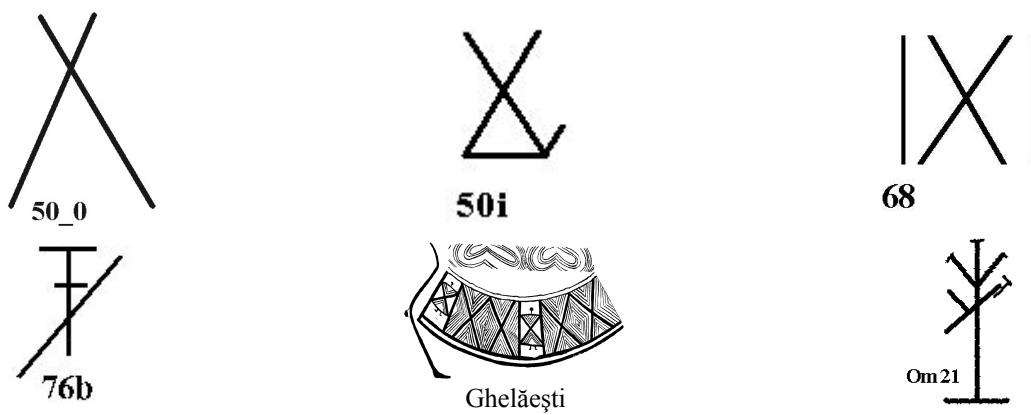

Fig. 18. Coduri din baza de date pentru semne și simboluri.

„Piatra Morții” de la Hodoșa

Despre piatră megalitică cântărind aproape două tone sunt diferite opinii, după unii denumirea ei ar fi „Piatra Morții”, după alții locul ar fi „La spânzurătoare”. Coordonatele GPS ale locului unde se găsește acest monument: N 46° 51' 21.30" și E 025° 26' 36.25". Pasionații de istorie din zonă ne-au informat despre realizarea recentă a unui studiu asupra ei, aflat sub tipar la Sfântu Gheorghe.

Este vorba de un bloc monumental, ca cele aflate în zonă (la poalele dealului Vârhegy este o carieră în care apar conglomerate cu asemenea blocuri, dar nu așa de mari). Pe el sunt două postamente, pe unul fiind înfiptă o cruce din alt material, iar pe cel de al doilea bloc a fost sculptată o figură umană stilizată. Figura ei sugerează ideea morții de unde și numele popular.

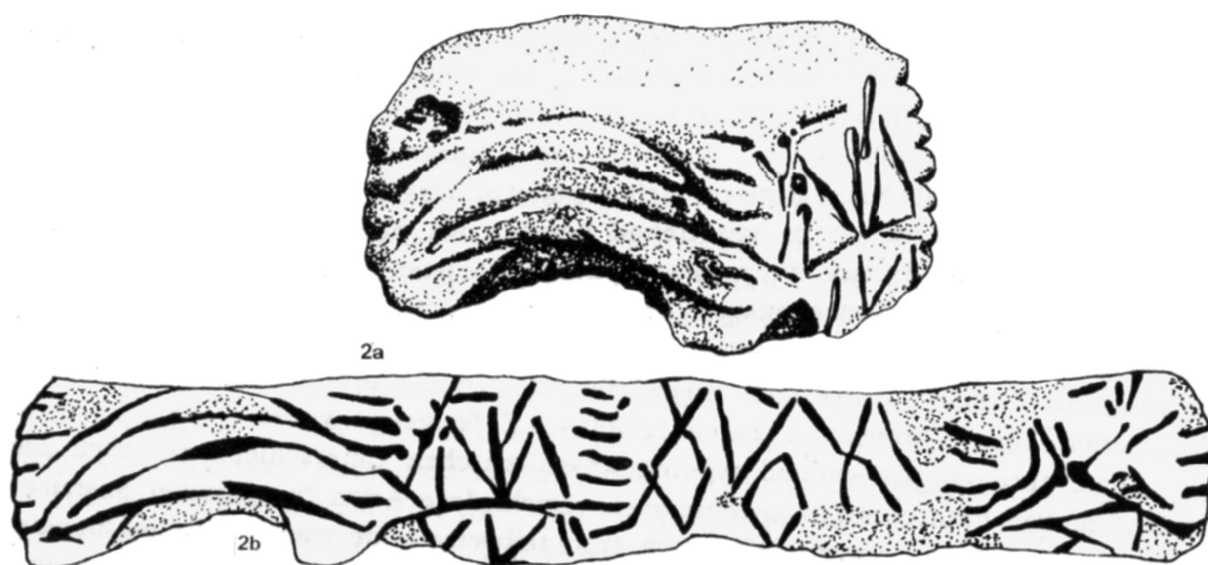

Fig. 19. Semne și simboluri neolitice pe altarul de la Ocna Sibiului (după I. Paul 1990).

Până nu de mult se făceau rugăciuni la zilele morților în această zonă. Pe aceeași terasă există o construcție ce are la gard o cruce și încăperi cu fundații de piatră, podea din lut și paviment. În pâraul din vecinătate sunt pietre cu elemente de sculptură. Există un orificiu unde era montată o cruce care are o bază cioplită. În vecinătate este o bază de cruce și o construcție abia vizibilă, cu un gard împrejmuitor cu ceramică (pipe, cute, seceră) din perioada modernă. Ar putea fi vorba de o fostă biserică sau mănăstire.

De la ea ar putea proveni unele piese arhitectonice aflate pe marginea râului ce desparte terasa de vârful Vârhegy (=Vârful cetății). Și aceste vestigii fac obiectul unui studiu aflat în curs de publicare²¹.

În pâraul care desparte Dealul Vârful Cetății (Vârhegy) de dealul cu Piatra Morții și pe coasta Dealului Vârful Cetății s-au găsit mai multe pietre cu semne, unele folosite ca hotărnicie, altele sunt scoase la marginea tarlalelor pentru a nu strica plugurile. Unele din ele au semne, altele doar simple incizii; semnele pot fi interpretate și ca eventuale „răbojuri” legate de timp, turme, repetări etc., dar este obiceiul locului de a scrie sau a pune semne pe pietre.

Toplița, Valea Măgheruș. Poiana lui Filip

În pășune, spre Muntele Gurghiu pe Valea Măgheruș există, ca de altfel în toată zona, o serie de pietre cu semne și nume pe ele.

În poiana lui Filip numele poate veni de la una din pietre ce are înscris numele Filip, fie un nume mai vechi legat de legendele locale ale păstorilor.

²¹ Informații amabile Marc Dorel.

Fig. 20 a–b). Hodoșa –Piatra Morții; c) ▼ inscripție cu anul 2000; bloc cu semnul Z.

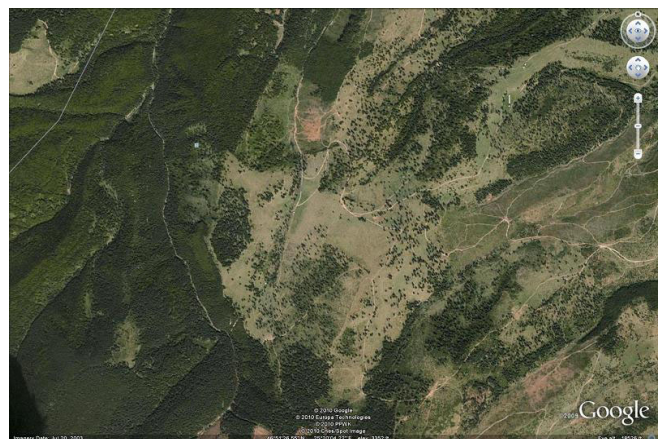

Fig. 21. Toplița, Valea Măgheruș, Poiana lui Filip.

Mai demult și până recent se păstora în acele zone, în ultima vreme ele sunt vizitate mai ales de culegătorii de ciuperci. Cu un astfel de prilej a fost fotografiată una din pietrele de mari dimensiuni. Zona este o poiană sub munte, prielnică păstoritului (fig. 19).

Pe pietrele de la Toplița *Valea Măgheruș, Poiana Filipii* (fig. 18) apar unele adâncituri similare celor de pe Muntele Preluca din Maramureș, mai sus pomenite. Trebuie verificat dacă aceste adâncituri sunt naturale sau au fost făcute de mână de om. Cu prilejul sesiunii de la Iași, colegii etnografi ne-au atras atenția asupra faptului că numele Filipii este comun, fiind întâlnit și în alte zone, legat de obiceiuri pastorale, de unele sărbători pastorale denumite astfel.

Filipii este numele unor sărbători din calendarul poporului, aflate între 25 ianuarie și 2 februarie : șapte Filipi după Florea Marian, în Prahova și Banat sunt sărbătorite la 29–31 ianuarie²²; în 26–28 septembrie sunt Berbecarii sau Filipii, pe 24 octombrie este Sf. Apostol Filip, pe 14 noiembrie este intrarea în Filipii de toamnă, iar la 21 noiembrie e Filipul cel șchiop (în calendarul iulian), când se ung cu var pereții, cuptorul²³ și începe postul Crăciunului. Filipii sunt sfinții stăpâni peste lupi.

În Oltenia Filipii sunt sfinți mari stăpâni peste lupi. În mitologia sârbilor din sudul Banatului (Radimna) Sfântul Sava este de asemenea stăpânul lupilor, iar zilele de sărbătorit erau în 24 sau 26 ianuarie.

Pentru a se închide gura lupului, se lipea gura sobei cu lut, se lega foarfecele ș.a., erau interdicții de muncă, mai ales pentru femei²⁴. În acele zile ca și la Filipii de toamnă, cenușa din foc sau gunoiul din casă nu se scot din locuință. Mihail Eminescu considera că românii au fost de-a lungul vremurilor un popor de ciobani²⁵. Ciobanii din Vrancea, după I. Evseev, fac o cruce la copac cu securea și se mărturisesc bradului mai bine decât la preot, taie așchii și le aruncă, așa și bradul este ferit și ei iertați de păcate²⁶. Desigur, pe unele pietre sunt marcate și povești locale de dragoste (fig. 22), prin redarea prenumelor și a inimioarei ca pe mărtisoare. Anii de pe pietre nu sunt prea vechi (pe una apare 1974).

Observăm din nou în zonă obiceiul de a scrie pe pietre, obicei început încă din neolitic, când sunt primele indicii despre pietrele de pe Muntele Teasc²⁷. O serie de semne de cruce făcute cu toporul pe pietrele găsite în diferite locuri ale Transilvaniei trebuiesc luate în seamă și studiate, ca și cele provenite din alte zone (vezi mai jos pietrele megalitice de la Colț și studiul despre Ditrău²⁸).

Zona Gruetu

Pe drumul de creastă ce duce de la Teasc spre nord, spre pasul Căprioara (pe drumul național dintre Toplița – Borsec) pe stânga drumului, lângă un izvor și o stână, se află un bloc de piatră pe care sunt redat clar șase semne și simboluri. Unele sunt făcute cu un compas realizându-se o rozetă, insuficient de clară din cauza mușchiului depus. Ele redau diferite semne care se întâlnesc în zonă, dar și în alte zone, pe diferiți megaliti din Europa.

Fiind realizată cu compasul (evident la trasarea cercului și a rozetelor folosindu-se raza cercului), piesa ne amintește de cea de la Gura Haitii și altele, cu simboluri solare, ca cele de pe porțile din Maramureș.

Gura Haitii

După cum se poate observa pe megaliti de la Gura Haitii unele simboluri sunt realizate cu compasul, fiind legate de astronomie sau rozeta solară. Rozeta este similară celei de pe muntele Teasc, piatra 33 de La Gruetu. Cele de la Gura Haitii se leagă de redarea unor elemente de astronomie (soare, lună, rotații, eclipse), precum și posibile constelații. Considerăm că este necesar un studiu detaliat asupra lor.

²² Florea S. Marian, *Sărbătorile la Români*, I, București, 1898, p. 253.

²³ I. Ghinoiu, *Vârstele timpului*, Chișinău, 1994, p. 338–353. I. Evseev, *Dicționar de magie, demonologie și mitologie românească*, Timișoara, 1998, p. 139–140, 170, 340.

²⁴ I. Evseev, *op. cit.*, p. 139–140, 170.

²⁵ *Ibidem*, p. 356.

²⁶ *Ibidem*, p. 359.

²⁷ Șt. Kovács, *op. cit.*; G. Bakó, *op. cit.*, 1962, p. 461 și urm.; 1968.

²⁸ Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, S.-M. Colesniuc, Alexandra Vereșan, *Sanctuale naturale la Ditrău-Borsec – Teasc*, 2009, Proiect de Etnoreligie, ms.; Gh. Lazarovici, S. Angeleski, *Sanctuale naturale la Ditrău-Borsec-Teasc*, 2010, ms.

a

b

c

Fig. 22a–b. Toplița, Valea Măgheruș, Poiana lui Filip.; c. Poiana lui Filip, poveste de dragoste.

Fig. 23a–b. Muntele Teasc – Nord, La Gruetu (stână și izvor).

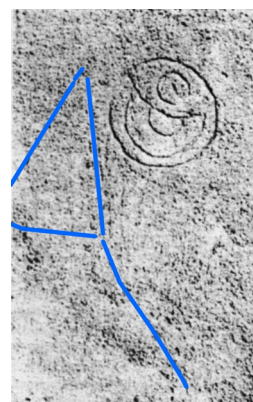

Fig. 24. Gura Haitii, megaliți cu semne și simboluri solare și astrale.

ALTE ZONE CU BLOCURI MEGALITICE DIN CARPAȚII RĂSĂRITENI

Zona Colț din Cotul Vrancei

Cunoscută prin sursele sale de chihlimbar fosil, muzeul chihlimbarului, prin vestigiile rupestre, bisericuțele, sihăstriile și chiliile săpate în rocă nisipoasă cu securea și târnăcopul de către monahi și pustnici, zona Vrancei (Aluniș, Begu, Colț, Mălăietul, Păltineni, Nucu și altele)²⁹ a trezit interesul primilor înaintași ai arheologiei (Al. Odobescu). Acolo sunt și o serie de blocuri megalitice, pe care de-a lungul timpului mai multe generații umane au dăltuit, scrijelit sau săpat pentru divinitate sau posteritate semne, simboluri, planuri de clădiri, dar mai ales cruci. Erau invocații și au considerat că roca le va păstra mesajul. Când au început aceste obiceiuri este greu de precizat, dar după forma uneltelor sau armelor reprezentate în unele din aceste grote, cele mai timpurii au început încă din epoca fierului³⁰.

a

b

Fig. 25a–b. Colț, megalitul cu semne și prof. Nica (după I. Mândricel, V. Bortaș 2008).

La Colț, pe dealul de deasupra satului, în punctul *Piatra Scrisă* se află un bloc megalitic pe care sunt o serie de semne rupestre. Deși este o zonă plină de monahi, biserici și chilii nu credem că toate semnele sunt creștine, din care motive atragem atenția asupra lor. Noi nu am vizitat și localizat blocul.

²⁹ C. Ștefan, V. Drâmbocianu, *Repertoriul vestigiilor rupestre din munții Buzăului*, în *Vestigiile rupestre din Munții Buzăului*, coordonator C. Ștefan, Arhivele Statului, Buzău, 1980. V. Drâmbocianu, *Elemente de datare arheologică*, în *Vestigiile rupestre din Munții Buzăului*, Arhivele statului, coordonator C. Ștefan, Buzău, 1980. I. Mândricel, V. Bortaș, *Vestigii rupestre și alte locuri magice din Munții Buzăului*, ed. Victor Bortaș, București, 2008.

³⁰ C. Ștefan, V. Drâmbocianu, *op. cit.*; V. Drâmbocianu, *op. cit.*; D. Gh. Teodor, *Inscripțiile rupestre de la Cotârğași – Suceava*, în *Închinare lui P. St. Năsturel la 80 de ani*, vol. îngrijit de I. Căndea, P. Cernovodeanu și Gh. Lazăr, Ed. Istros, Muzeul Brăilei, Brăila, 2003, p. 789–799.

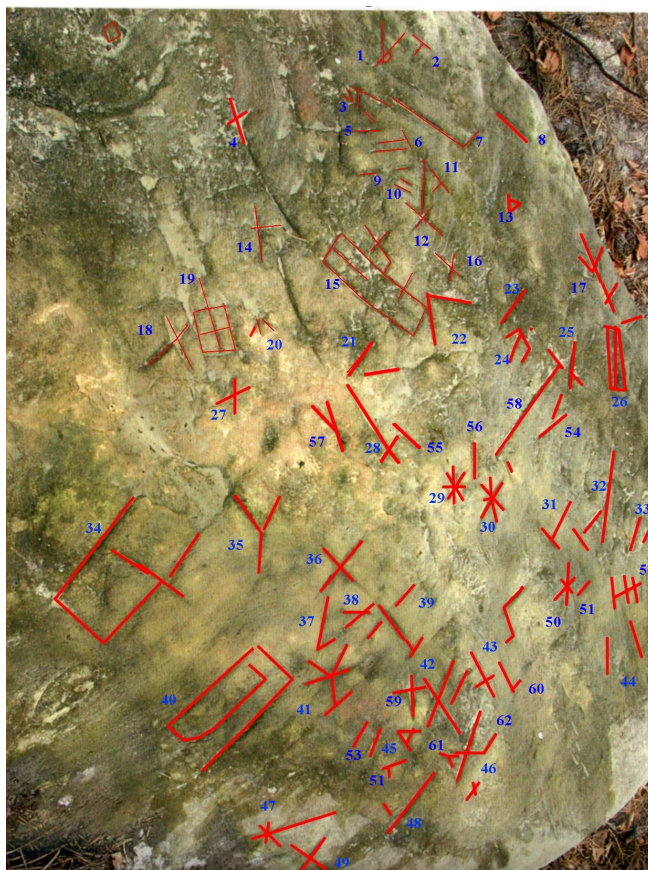

Fig. 25c. Colț, megalitul cu semne
(după I. Mândricel, V. Bortaș 2008).

În imaginea alăturată am marcat semnele și le-am numerotat cu intenția de a face referiri mai exacte și pentru a le introduce în baza noastră de date. Până la o verificare personală nu socotim necesar să le dezbatem. Blocul de piatră se află pe un drum de culme, drum ce duce la bisericuțele din stânci. Piatra ar putea fi o „hartă” cu marcarea drumurilor sau plasarea chiliilor sau a bisericuțelor. Dar în zonă sunt și semne rupestre mai vechi. Constatăm prezența a cca. 60 de semne ce se disting din imagine, ele fiind mai numeroase. Dintre acestea cinci sunt planuri de bisericuțe. La alte cinci crucea simplă sau în combinații apare de 13 ori, iar crucea Sf. Andrei de patru ori, Y de patru ori, V de patru ori, T de șase ori, om de două ori, steaua de trei ori și altele.

Dorim să prezentăm mai jos unele semne luate aleator (vezi codurile lor în tabelul de mai jos, de exemplu nr. 37 și 20 din baza noastră de date, aici catalog 87), semne care apar încă din paleolitic, reprezentând un simbol masculin sau feminin, în funcție de context³¹; nr. 41 din baza de date, aici catalog 76b, 76a, le întâlnim la Parța, în cultura Banatului pe idoli sau pe fragmente de vase, în cultura Vinča³², la Turdaș, dar, de asemenea, și pe un altar de la Nandru Vale³³. În Moldova, la Lozna, aceste semne se întâlnesc pe un fragment de vas cucutenian (semne legate de rune de unii colegi³⁴) sau pe un vas zoomorf folosit ca altăraș de

³¹ B. Hayden, *Prehistory of the Religion. Shamans, Sorcers and Saints*, Smithsonian Books, Washington, 2003, p. 133; Parța inventar col. Agotha A 2351 A 2940 apud K. Germann *op. cit.*; S. M. Winn, *Pre-writing in Southeastern Europe: The Sign System of the Vinča Culture ca. 4000 BC*, Western Publishers, Calgary, Alberta, 1981, p. 20 nr. 2, p. 61, 69, 104, 151, 154–156, 190, 215; M. Merlini, *op. cit.*, 2009, p. 458, cat. DS 0.16

³² M. Roska, *op. cit.*, p. 131/31; 94/19; 124/28, 136/18; S. M. Winn, *op. cit.*, p. 20 nr. 4, și p. 61, 78 cu variantele sale; M. Merlini, *op. cit.*, 2009, p. 458, cat. DS 0.17 cu variantele.

³³ Zsofia Torma, Manuscris în limba germană aflat în arhiva Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca, nr. 11879, IV5a–b; N. Vlăsa, *Contribuții la problema racordării cronologiei relative a neoliticului Transilvaniei la cronologia absolută a Orientului Apropiat (Partea I-a)*, în *Acta Musei Napocensis*, VII, 1970, p. 19; J. Makkay, *op. cit.*, pl. 16/2.

³⁴ S. Teodor, Gh. Lazarovici, *Un fragment de vas Cucuteni B cu semne și simboluri, în Cucuteni 120 – Valori universale, Lucrările Simpozionului Național Iași, 30 septembrie 2004*, ed. N. Ursulescu, C.-M. Lazarovici, 2006, p. 93–114. C.-M. Lazarovici, *Sanctuarele Precucuteni-Cucuteni*, în *ArhMold*, 25/2002, 2004, p. 47–64.

la Vinča³⁵; Crucea lui Andrei (catalog 50) simplă sau în combinații apare din neoliticul timpuriu până la simbolurile rutiere contemporane, fiind în baza noastră de date în peste 50 de situații și circa 10 combinații, nefiind cazul să le prezentăm aici, ele au fost tratate de Samuel Winn³⁶, Marco Merlini și alții³⁷.

Tabel 26. Semne și simboluri din baza noastră de date.

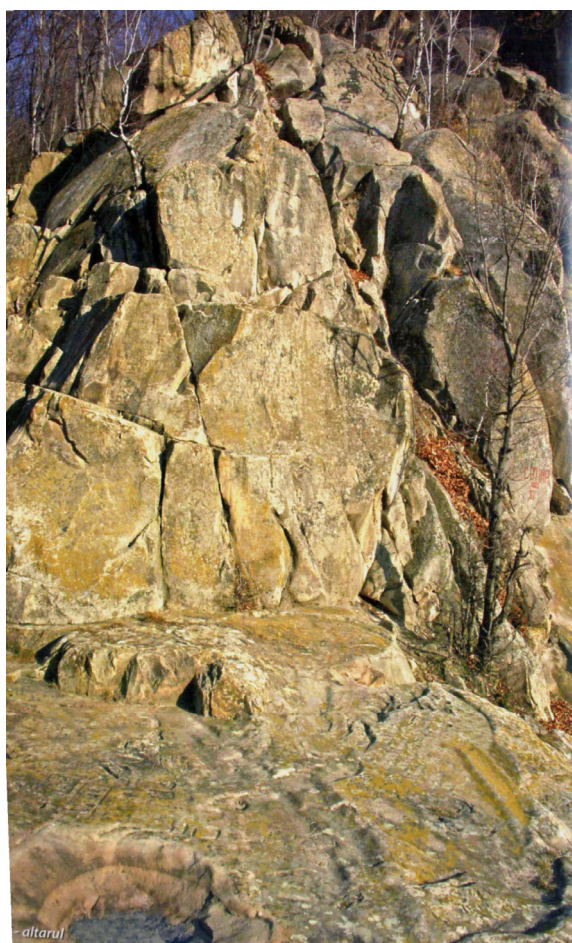

Fig. 27. Sanctuarul de la Piatra Rotarii, altarul (după I. Mândricel, V. Bortaș 2008).

Un studiu detaliat ar putea elucidă unele ipoteze. Unele desene ar putea marca planul chiliilor, iar pe piatră ar fi marcate amplasamentele, vârfurile de deal și altele. Pe de altă parte, doar din scanarea imaginii nu rezultă dacă sunt toate semnele. Am atras atenția asupra ei tocmai ca un model de a însemna drumuri spre sanctuare, căci aceste chilii nu sunt altceva decât sanctuare plasate în natură, a căror funcționalitate ar trebui să fie analizată mai adânc. Pe de altă parte poate fi o „piatră aducătoare de noroc” și atunci aici se făceau invocații, nefiind explorate toate interpretările posibile.

³⁵ M. M. Vasić, *Praistorijska Vinča*, PV III, 1936, p. 926.

³⁶ S. M. Winn, *op. cit.*, p. 26, nr. 66, p. 47, 61, 69, 83, 104, 1459, 151, 153–156, 199, 215;

³⁷ S. M. Winn, *The Sings of the Vinča Culture*, 1973; Idem, *Pre-writing in Southeastern Europe....*; M. Merlini, *op. cit.*, p. 119 și urm. care prezintă întreaga problematică și diferitele sisteme de catalogare și altele; p. 456 DS 006 cu variantele sale. Vezi la el și zecile de tabele, imagini, frecvența.

Altarul de la Piatra Rotarii

Situația este deosebit de interesantă, cei care au publicat-o au considerat-o altar, ceea ce prin formă pare foarte posibil³⁸. Credem că întreg ansamblul formează un sanctuar. Nu ne dăm seama ce este amenajat și ce este natural (știind că uneori natura se joacă), dar se pot observa unele intervenții umane ce trebuie studiate amănunțit, ca de altfel și împrejurimile, ceea ce necesită un proces de durată. Locul este situat la intersecția unor văi și vaduri.

Chiar dacă este naturală este posibil să fi fost folosită de om în diferite feluri.

Nu dorim să trecem peste ideea de altar sau sanctuar în natură fără să subliniem că la Lepenski Vir I (fig. 28), în marginea stațiunii, sub o stâncă, a fost amenajată o masă altar monumentală, o piatră străjuită de o parte și de alta de două sculpturi, sanctuar situat sub stâncă³⁹. Asemenea altare și sanctuare în natură au fost puțin studiate la noi sau aproape deloc, arheologii ferindu-se de a lua în discuție asemenea situații mai ales când unele ipoteze nu pot fi probate.

Fig. 28. Lepenski Vir I masa altar în sanctuar sub stâncă.

Nu am studiat prea mult zona, expedițiile noastre (Gh. Lazarovici, M. Lazarovici și G. Trnka) au fost dedicate chihlimbarului, sării și silexului, din care motive era mai mult o recunoaștere cu intenția de a relua cercetarea. Vremea nefavorabilă din mai 2010, când am investigat zona, a împiedicat studierea ei amănunțită și a făcut greu accesibil drumul la locurile izolate. Stâncă a fost considerată ca altar dacic pentru jertfe de sânge. Nu știm dacă ipoteza a fost demonstrată, dar merită cercetată și reținută situația ca o situație de etno-religie.

Tot în seria altarelor sau sanctuarelor în natură ar putea fi considerat și blocul monumental de „La Blide” de pe Muntele Mic din Banat. Locul este situat pe drumul de creastă ce urcă dinspre răsărit pe Muntele Mic, marcând intrarea în pășunea alpină și în golul de pe Muntele Mic. Am văzut că diferitele drumuri spre munte sunt marcate de obiecte megalitice, fiind necesare în acele zone noi expediții și cercetări amănunțite, de-a lungul drumurilor, la zona de intrare în pășunea alpină și zonele marcate de stânci.

Scopul expedițiilor inițiate de John Nandriș (1982–1986) era tocmai studiul muntelui și a ocupațiilor derulate pe el, studiul trecătorilor, al economiei și istoriei muntelui, pornind din prezent spre trecut.

În zonă, vis-à-vis de intrare, pe unele stânci de mari dimensiuni sunt inscripții recente sau mai vechi. Poteca este mărginită de blocuri mari de piatră, multe sunt acoperite de mușchi încât nu se pot observa bine simbolurile. În interiorul peșterii, pe perețele nisipos, sunt incizate inscripții în chirilică, semne, simboluri din mai toate timpurile, dar mai ales un număr mare de artefacte. Nu putem să nu reținem maniera de redare și asemănarea dintre capul figurii stilizate de sub cruce (fig. 31) și capul de pe Piatra Morții de la Hodoșa (fig. 18).

³⁸ I. Mândricel, V. Bortaș, *Vestigii rupestre și alte locuri magice din Munții Buzăului*, ed. Victor Bortaș, București, 2008, p. 172–178 și figurile.

³⁹ D. Srejović, *Lepenski Vir*, Beograd, 1969, fig. 24 sanctuar 28 nivel LV Ib; N. K. Sandars, *Prehistoric Art in Europe*, 1, Hermandswort, Middlesex, 1968/1985, p. 166, fig. 130,133; C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura Neoliticului și Epocii Cuprului din România. I. Neoliticul*, ed. V. Spinei, V. Mihailescu-Bîrliba, Ed. Trinitas, Iași, 2006, p. 54, fig. I.68.

Fig. 29a–b. Muntele Mic și blocurile de La Blide.

Fundul Peșterii

Deosebit de interesante pentru preistorie sunt unele semne rupestre din peștera cunoscută sub numele de *Fundul Peșterii*.

Fig. 30–31. Boziorul, Peștera Fundul Peșterii.

Dintre armele reprezentate, după unele interpretări unele ar reda pumnale tip *akinakes* din epoca fierului (sec. VI–III)⁴⁰. Peste aceste arme se suprapun multe din scrierile cu semne chirilice și simboluri creștine. O săpătură făcută de un oarecare Firicescu ar fi demonstrat existența a două nivele, unul vechi și altul medieval (informații prof. Nica).

Am dorit să subliniem existența unor semne și simboluri rupestre pe stânci megalitice, deoarece acest gen de cercetare a stat departe de interesul arheologilor români, studii sunt puține și disparate, fiind amintite doar câteva la Polovragi, în unele peșteri din Gorj în Oltenia, la care se adaugă Peștera din Gaura Chindiei în Banat, sau în cadrul complexului de la Basarabi⁴¹.

Nu dorim să tragem concluzii, cercetarea noastră fiind doar la început. Sunt necesare totuși câteva observații generale. Pe multe din blocuri sunt semne, simboluri și nume sau prescurtări. Numele mai ales sunt legate de intențiile omului de a marca trecerea lui prin acele locuri. Uneori apar semnele ... *oi PN* ce pot deriva din obișnuitul... **la oi P(ăstorul) N(icolae)**...cum apar prescurtări pe coaja unor copaci⁴². Unele sunt semne de invocare, altele pot avea felurite semnificații. Multe dintre semne au la bază mituri și legende care ne scapă astăzi. Dar, cei care colindau muntele sau stăteau sezonier acolo purtau aceste povestiri și le interpretau în sensul gândirii lor, a miturilor lor, iar semnele exprimau gânduri, dorințe, unele pot fi mărci personale.

⁴⁰ V. Drâmbocianu, *op. cit.*, 1980; D. Gh. Teodor, *op. cit.*

⁴¹ V. Boroneanț, *Arta rupestră din Peștera Gaura Chindiei. Comuna Pescari (județul Caraș-Severin)*, în *Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice*, 6, 1, 1977, p. 23–34.

⁴² Cercetări etno-arheologice John Nandriș, Gheorghe Lazarovici, Zoia Maxim, în Banat, pe muntele Cerna Vâr la locul numit de noi „*Silva Scripta*”.

Fig. 32. Boziorul, peștera Fundul Peșterii, scrieri medievale timpurii, recente, desene de artefacte, semne preistorice.

Într-un document privind recensămintele animalelor din 1875 din zonă, apar semne folosite de sătenii din zonă pentru a-și marca oile sau vitele personale⁴³. Unul din săteni, Pui Pavel, marca animalele cu un desen stilizat de pușor. Un altul pe nume Moldovan inserează inițiale ale numelui și pronumelui M, V, K. Vulkan Iakob folosește crucea pentru numele Sf. Iacob și multe altele.

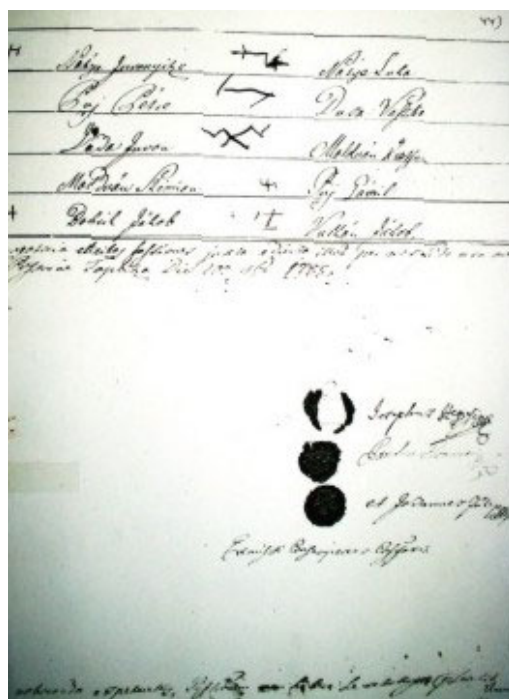

Fig. 33. Document din 1785 cu semnele ciobanilor, Arhivele Toplița.

⁴³ Imaginea și informații amabile din teza de doctorat a lui Dorel Marc, fost muzeograf la Miercurea Ciuc la Muzeul Carpaților Răsăriteni.

Am pomenit toate acestea pentru a arăta cât de dificile și complicate sunt interpretările semnelor de pe pietre, mai ales când cercetările în regiunile noastre sunt la început de drum, deși nu lipsesc. În regiunile din vestul Europei există un interes sporit pentru acest domeniu, mai ales din cauza monumentaliilor megaliti ce poartă semne și simboluri. Încă de la primii megaliti, legați de cultul morților, sunt semne și simboluri, desene de obiecte, animale, oameni, unelte, scene, cruci, stele cu cinci colțuri ș.a.

Prezentarea unora dintre pietrele din aceste zone cu semne, după cum am văzut mai sus, marchează adesea drumuri spre locuri sacre sau cărări ale oierilor și poate vânătorilor, oricum a tuturor călătorilor pe la munte, din felurite vremuri. Unele tradiții de a scrie pe pietre se păstrează și astăzi în câteva localități din zona Topliței (la Remetea de exemplu o inscripție recentă în fața bisericii este pe un bloc de stâncă).

MEGALITHS IN THE EASTERN CARPATHIANS MOUNTAINS. ROUTES TO THE SANCTUARIES IN THE NATURE AND TRACES OF SOME SETTLEMENTS. AN ETHNO-ARCHEOLOGIC AND ETHNO-RELIGION STUDY

SUMMARY

On the border of the Toplița – Izvorul Mureșului Depression in the Carpathian Mountains in the northern part of it (the only investigated until now), on several mountain pathways that descend or climb from this depression to Transylvania or Moldavia many monumental stones have been discovered.

These megalithic blocks of stones with signs and symbols we can find on Teasc Mountain, high area located on northeastern side of the Giurgeu Massive, areas from where start several pathways between Bistrița and Călimani Mountains to the north, nearby Ceahlău Mountain to the east and Gurghiu Mountain to the west and south. Through these pathways go the main national routes that connect east west and south. On the mountain ridges there are pathways to the north. On most of these pathways big blocks of stones with signs and symbols have been discovered.

On such big stones several signs and symbols have been found on the Teasc Mountain. So, at the beginning of 20 centuries 11 such stones have been discovered here and recently other 28 ones, and the investigation is not yet concluded. Primary was spread the idea of „runes”* that persist for a while, disprove by G. Bakó.

On the height of several mountains there are megalithic stones with signs from different historic periods related with astronomy (as those from Gura Haitii, Teasc – Gruetu) or hermits, and in the last case the signs has to be interpreted as marking directions, routes, locating (such as the megalith at Colț etc.).

At Remetea, in the churchyard a big stone (1 × 0.60 × 0.50m) was bringing without marking its place and original position. The stone has over 15 incised signs and symbols. These sorts of signs we can find on the Teasc Mountain (located on the north) and on several pathways that climb on the height of the mountains to the east and west.

Sometimes the signs indicate directions (Remetea, Gălăuș – Toloșeni stream, Teasc Mountain – La Gruetu, Valea Strâmbă) other times human activities (Preluca Mountain – Vârful Feții/Face Pick, Piciorul Măștii hamlet; Gălăuș, Toplița – Tarnița Valley). On some stones we find signs of invocation for the divine protection (orant), or the initials I (*isus*) H(*ristos*), some other times early Medieval or modern ligatures I (*isus*) H (*ristos*) T (*heos*) (Cotârșeni). Some persons have written their names in relation with memories, love memories (Toplița – Măgheruș Valley, Poiana lui Filip, Teasc– stone no. 29), or names related with occupation ... on sheep/Oi, P (*ăcurar*) V (*iorel* or *Vasile*), or Shepherd / *Păstor Ion Coșarcă* 1974... (Teasc Mountain, stones no. 18, 30).

TABLES OF FIGURES

Fig. 1. Massifs in the Eastern Carpathians Mountains.

Fig. 2. Gălăuș – Toloșeni stream, block with carved traces.

Fig. 3. Gălăuș – Toloșeni stream, stone no. 1.

Fig. 4a. Gălăuș – Toloșeni stream.

Fig. 4b. Toplița, Valea Tarnița hamlet.

Fig. 5a–b. Gălăuș – Toloșeni stream, stone no. 2.

Fig. 6a–6b. Preluca Mountain, Vârful Feții, Piciorul Măștii hamlet, after I. Mârza 1966.

Fig. 7. Preluca Mountain, Vârful Feții, Piciorul Măștii hamlet, megaliths with signs; b–c, d–e our hallmark.

Fig. 8a–b. Bolvașnița, the big block with cutting holes and parallel notches down.

Fig. 9a. Roman quarry (after V. Wolmann); b) Bolvașnița, block split with wooden wedges.

Fig. 10a. Gălăuș – Toloșeni stream, stone no. 2.

Fig. 10b. Gălăuș – Dealul Cisc, burin.

- Fig. 10c. Gălăuțaș – Dealul Cisc, the methane pipe gas passing through the archaeological site; 10d. end-scraper on sliver and scraper.
- Fig. 11a. Gălăuțaș – Cisc Hill, the area of methane pipe gas with Paleolithic tools.
- Fig. 11b. Gălăuțaș – Cisc Valley, opal sources.
- Fig. 12. Gălăuțaș – Cisc Hill, Paleolithic tools and slivers made of different raw materials.
- Fig. 13. Remetea – block with signs in the churchyard.
- Fig. 14. Analogies between the signs and symbols of the „Danubian script” from the database to whom might correspond in the early Szekler/székely-hungarian runes the B, T and K letters.
- Fig. 15. Teasc Mountain – stone no. 1, details (with blue we have marked the thicker incisions).
- Fig. 16. Valea Strâmbă, the quarry and the block with I and X.
- Fig. 17. Signs of the Szekler/székely-Hungarian „runic” alphabet.
- Fig. 18. Numeric codes for the signs and symbols of the database.
- Fig. 19. Neolithic signs and symbols on the Ocna Sibiului altar (after I. Paul 1990).
- Fig. 20 a–b). Hodoșa – Piatra Morții; c) inscription with year 2000; block with Z sign.
- Fig. 21. Toplița, Măgheruș Valley, Poiana lui Filip / Philip’ Glade.
- Fig. 22a–b. Toplița, Măgheruș Valley, Poiana lui Filip / Philip’ Glade.
- Fig. 22c. Poiana lui Filip / Philip’ Glade, love story.
- Fig. 23a–b. Teasc Mountain – North, La Gruețu (fold and spring).
- Fig. 24. Gura Haitii, megaliths with signs and solar, astral symbols.
- Fig. 25a–b. Colț, megalith with signs and prof. Nica (after I. Mândricel, V. Bortaș 2008).
- Fig. 25c. Colț, megalith with signs (after I. Mândricel, V. Bortaș 2008).
- Table 26. Signs and symbols in database.
- Fig. 27. Sanctuary at Piatra Rotarii, the altar (after I. Mândricel, V. Bortaș 2008).
- Fig. 28. Lepenski Vir I the table altar in the sanctuary under the rock.
- Fig. 29a–b. Mic Mountain and the blocks at La Blide.
- Fig. 30–31. Boziorul, the cave Fundul Peșterii.
- Fig. 32. Boziorul, the cave Fundul Peșterii, early medieval writings, recent writings, artefacts drawings and prehistoric signs.
- Fig. 33. Document from 1785 with shepherds’ signs, Toplița Archives.

PEȘTERA WERTEBA DE LA BILCZE ZŁOTE

DE

CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI

Keywords: *Cucuteni-Tripolye, Werteba cave, synthesis.*

PEȘTERILE: LOCUIRI TEMPORARE ȘI ZONA UNOR PRACTICI DE CULT

Peșterile reprezintă o categorie aparte de situri a căror importanță a fost deseori subliniată, fiind legate de cele mai vechi urme de locuire. În cele mai multe cazuri ele reprezintă locuiri temporare și sezoniere¹, unde uneori se desfășurau diferite activități legate de prelucrarea unor artefacte, precum unelte², ceramică³, obiecte de podoabă⁴.

Peșterile sunt legate fără îndoială și de practicarea unor activități de cult (adăposteau tezaure, ofrande, erau sanctuare⁵, puțuri rituale⁶) sau erau folosite ca necropolă (conținând inclusiv resturi umane asociate cu unele artefacte)⁷. În acest sens amintim câteva din cele mai reprezentative descoperiri de acest fel din România, legate de diferite momente ale istoriei: Peștera Huda lui Papară din Masivul Bedeleu din Munții Apuseni⁸, Peștera Igrîța⁹, Peștera Izbândiș Suncuiș¹⁰ (amplasate tot în Transilvania), Peștera Limanu din

¹ S. Petrescu, *Locuirea umană a peșterilor din Banat până în epoca romană*, BHAB XXVII, Timișoara, 2000, p. 83; Ch.-C. Roman, *Habitatul uman în peșterile din sud-vestul Transilvaniei*, *Bibliotheca Brukenthal*, XXV, Sibiu, 2008, p. 224–225.

² S. Petrescu, *op. cit.*; Ch.-C. Roman, *op. cit.*, p. 134.

³ S. A. Luca, Ch.-C. Roman, D. Diaconescu, *Cercetări arheologice în Peștera Cauce (I) (sat Cerișor, comuna Lelese, județul Hunedoara)*, *Bibliotheca Septemcastrensis*, IV, 2004, p. 103–104; S. A. Luca, Ch.-C. Roman, D. Diaconescu H. Ciugudean, G. El Susi, C. Beldiman, *Cercetări arheologice în Peștera Cauce (II) (sat Cerișor, comuna Lelese, județul Hunedoara)*, *Bibliotheca Septemcastrensis*, V, 2005, p. 41 loc sacru; p. 43, nota 2, peștera ca necropolă.

⁴ P. Ucelli Gnesutta, *La grotta di Settecannelle (Ischia di Castro, VT)*, în R. Peroni, L. Rittatore Vonwiller ed., *Ferrante Rittatore Vonwiller e la Maremma, 1936–1976*, Atti del Convegno 4–5 aprile 1998, Comune di Ischia di Castro, 1998, p. 141–154; C. Beldiman, D.-M. Sztancs, *Piese preistorice de podoabă descoperite în peșteri hunedorene, în Corviniana. Acta Musei Corvinensis*, IX, Hunedoara, 2005, p. 41–80; Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, *Cheile Turzii – Peștera ungurească/Peștera caprelor: Scheibenhennkel-Bodrogkeresztúr Horizon. Archaeological Excavations 2003–2004, în Itinera in Praehistoria. Studia in honorem Magistri Nicolae Ursulescu quinto et sexagesimo anno*, ed. V. Cotiugă, F. A. Tencariu, G. Bodi, Ed. Univ. „Al. I. Cuza” Iași, Iași, 2009, p. 211–226; ș.a.

⁵ Sunt mai multe exemple, din care vom cita doar câteva: în Peștera Theopatra este o stelă mare, de 15 cm: S. Hansen, *Bilder von Menschen der Steinzeit. Untersuchungen zur antropomorphen Plastik der Jüngsteinzeit und Kupferzeit in Südosteuropa*, Ed. Philip von Zabern, Mainz, 2007, tom II, Abb. 103/2; în Peștera Heraklion este amintită o coloană: M. Gimbutas, *The Goddesses and Gods of Old Europe. Myths and Cult Images*, Thames and Hudson, 1984, p. 79; în Peștera Cizmei (Transilvania) este un sanctuar: M. Cărciumaru, M. Nedopaca apud Ch. Popa, *Cultura Coșofeni. Cu privire specială asupra Transilvaniei*, teza de doctorat, Alba Iulia, 2009, p. 776–777, 878.

⁶ Puțuri rituale sunt menționate în Peștera Igrîța: Ch. Popa, *op. cit.*, p. 774.

⁷ S. Petrescu, *op. cit.*, p. 88; Ch.-C. Roman, *op. cit.*, p. 244–245; în Peștera Igrîța s-au găsit copii reînținuți, craniile separate de corp: Ch. Popa, *op. cit.*, p. 774, 776.

⁸ H. Ciugudean, D. Anghel, *O piesă de bronz descoperită în peștera „Huda lui Papară”*, 2006.

⁹ Ch. Popa, *op. cit.*, p. 774–777.

¹⁰ *Ibidem*, p. 773, depunere de vase sparte ritual, mărgea depusă ritual.

Dobrogea, cu urme din secolele I. î.e.n. – XI e.n.¹¹ sau Peștera Țapului din Banat, cu resturi ale unui sanctuar dacic¹² și altele din lume.

Începând cu Epoca Cuprului și apoi în Epoca Bronzului se pare că peșterile au jucat un rol important în ceea ce privește practicile de cult, unele din ele adăpostind alături de diferite ofrande chiar și morminte sau resturi umane¹³. Amintim astfel doar câteva din cele mai celebre descoperiri de acest fel, precum peșterile Bezdanjaca (Croatia), Han (în Munții Ardeni, Belgia), Heathery Burn (Anglia, oase umane, cranii, ca și obiecte de bronz și os), peștera Baradla în carstul de la Aggtelek (Ungaria) Grotta Pertosa, Peștera Camares și altele¹⁴. A. F. Harding notează că peșterile erau privite ca modalități de a intra în contact cu lumea subterană, fiind percepute ca o casă mitică¹⁵.

Astfel de peșteri cu resturi umane au fost descoperite și în spațiul geografic românesc¹⁶.

PEȘTERA WERTEBA ȘI AȘEZAREA CUCUTENI-TRIPOLIE DE LA BILCZE ŻŁOTE

Pentru complexul cultural Ariușd-Cucuteni-Tripolie singura peșteră ce conține artefacte ce demonstrează locuirea ei este cea de la Werteba-Bilcze Żłote. Din punct de vedere administrativ, peștera se află astăzi în regiunea Ternopil', momentan fiind în custodia muzeului raional Borshchiv, unde se află și o parte din artefactele găsite aici. Peștera se află într-o zonă carstică a Podișului Podoliei (Galiția), podiș nu foarte înalt în această zonă (317m în zona peșterii), cu aspect de câmpie (fig. 1–3). Coordonatele GPS: altitudine 275m, N 48°47'342", E 25°52' 301". Ea este mărginită la vest de râul Siret, la est de pâraul Zbruci (afluent de stânga al Nistrului), iar la sud de Nistru. Conform informațiilor de care dispunem, în zonă sunt circa 300 de peșteri, unele de mari dimensiuni (ca peștera Kricev de lângă Korolikova, ce are circa 22 km lungime), dar care se pare că nu au fost locuite¹⁷. Peștera Werteba (Werteba = peșteră în câmpie), cu o lungime de circa 8 km, situată la circa 2 km nord-vest de satul Bilcze Żłote, nu este foarte adâncă și a avut două intrări. Cea principală, amplasată pe linia lină a văii, s-a prăbușit încă din vechime și astăzi nu este accesibilă. Intrarea actuală, în formă de pâlnie, ușor adâncită, amplasată în zona carstică (fig. 2), a fost descoperită întâmplător în sec. al XIX-lea. Peștera conține mai multe nișe/labirinturi (fig. 6), iar în tavan sunt mici canale ce comunică cu suprafața. Zona este interesantă din punct de vedere arheologic, deoarece de-a lungul Nistrului au fost descoperite mai multe surse de silex¹⁸, care reprezentau un interes deosebit pentru comunitățile Cucuteni-Tripolie, ale căror așezări sunt destul de numeroase în zonă¹⁹, constituind chiar un de nucleu de așezări (fig. 4–5)²⁰. La aceasta se adaugă și prezența în zonă a surselor de cupru²¹ și chiar sare²², acestea constituind, alături de

¹¹ V. Boroneanț, *Labirintul de la Limanu*, în <http://www.dacia.org/congres/boroneant/boroneant.html>

¹² Fl. Medeț, *Descoperiri dacice pe Valea Carașovei*, comunicare la Sesiunea științifică a Muzeului de Istorie al Transilvaniei, Cluj-Napoca, 25–27 mai 1978; P. Rogozea, *Cercetări arheologice în endocarstul din sud-vestul României*, în *Banatica*, 9, 1987, p. 350, sanctuar închinat lui Zalmoxis; S. Petrescu, *Viață privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania*, Oradea-Cluj, 1995–1996, p. 27; Idem, *Locuirea umană...*, p. 88; V. Boroneanț, *Arheologia peșterilor și minelor din România*, Cimec, București, 2000, p. 32; ș.a.

¹³ Peșterile Igrița, Izbândiș, Misid, Moanei și altele: Ch. Popa, *op. cit.*, p. 773–776.

¹⁴ Ch. Picard, *Les religions préheleniques, Crète et Micène*, Paris, 1948, p. 61; A. F. Harding, *European societies in the Bronze Age*, 2000, p. 318–319; Idem, *The Bronze Age*, în S. Miliszkas ed., *European Prehistory. A Survey*, New York, 2002, p. 320.

¹⁵ Idem, *European societies in the Bronze Age*.

¹⁶ Ch.-C. Roman, *op. cit.*; Ch. Popa, *op. cit.*, p. 773–776.

¹⁷ Informații oferite în timpul vizitei noastre, de către Dr. Michailo Sokhatskij, directorul muzeului raional Borshchiv.

¹⁸ Parte din acestea au fost verificate de C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici și G. Trnka în anul 2009, în cadrul unei expediții în care am fost însoțiți de colegii T. Tkachuk și M. Sokhatskij.

¹⁹ K. Majeński, *Studia nad kulturą Trypilska*, în *Archeologia*, I, Wrocław, 1947, p. 49, fig. 2, nr. 55.

²⁰ S. Kodrow, M. Sokhaciuk, T. Tkachuk, E. Trela, *Sprawozdanie ze studiów i wyniki analiz materiałów Zabytkowych kultury Trypolskiej z Bilcza Żłotego znajdujących się w zbiorach muzeum archeologicznego w Krakowie*, în *Materiały Archeologiczne*, XXXIV, 2003, Kraków, p. 53–143.

²¹ Surse native de cupru (malahit) sunt menționate în apropiere, în zona Nistrului, lângă satul Ivano Zolote : V. I. Klochko, V. I. Manichev, V. N. Kvasnitsa, S. I. Kozak, L. V. Demchenko, M. P. Sokhatskiy, *Issues concerning Tripolye Metallurgy and the Virgin Copper of Volhynia*, în *Baltic Pontic Studies*, 9, 2000, p. 177, fig. 4.

²² Informații oferite de Prof. Dr. Bogdan Riduș de la Facultatea de Geologie a Universității din Cernăuți.

sistemul hidrografic, o atracție pentru comunitățile acestei culturi. Printre alte așezări din zonă, menționate în literatura de specialitate, este și cea de la Bilcze Złote, din punctul *Ogród* (= *grădină*), cu o întindere de circa 8 ha, cu mai multe nivele de locuire, nefortificată, aflată la doar câteva sute de metri de peșteră (fig. 5), ambele fiind corelate²³ și aflându-se în secolul XIX în teritoriul moșiei familiei ducelui Sapieha. Pentru așezarea Bilcze Złote – *Ogród*, T. Sulimirschi menționează investigațiile realizate de G. Ossowski în 1889–1892; în nivelul Bilcze Złote I s-au găsit peste 20 de locuințe cu platformă de lemn și lut, incendiate. Ceramica era preponderent pictată (75%, ceea ce o integrează arealului Cucuteni!), dar era reprezentată și categoria uzuală, cea decorată cu pieptenele sau cea de tip C²⁴. În partea de est a așezării era o zonă cu materiale Precucuteni (strat de 0,50–1m). Nivelul de jos, Bilcze Złote II, diferă de cel de deasupra, fiind caracterizat prin locuințe de tip colibă. Vasele aproape întregi, sau întregibile, 20 la număr, pictate cu brun sau roșu deschis, pe brun, sunt caracteristice pentru Cucuteni A–B. Aici au fost găsite numeroase topoare de silex, cuțite mici din silex, gratoare, împungătoare din os, vârfuri din corn de cerb. Erau și multe figurine din lut, comune²⁵.

Istoricul cercetărilor. Peștera a fost descoperită în cursul sec. al XIX-lea, oferind numeroase artefacte interesante, unice, ceea ce a determinat interesul public și implicarea unor instituții, precum Comisia Antropologică a Academiei de Științe de la Cracovia (1820) și Comisia Arheologică a Academiei de Științe polone (1876)²⁶. Conform ultimelor informații, primele cercetări au fost realizate chiar în 1822, de către un arendaș local, Jan Chmielecki, care a găsit aici oase umane, piese din os arse și o monedă mai târzie, din argint²⁷. Primele săpături sistematice se datorează lui A. Kirkor și datează din 1876, când acesta a trasat două secțiuni, în peșteră, în una din ele descoperind două schelete umane, înconjurate de ceramică pictată²⁸, fiind urmate de cele ale lui G. Ossowski, din intervalul 1892–1893, care a alcătuit și primul plan al peșterii²⁹. În anul 1904 artefactele descoperite au fost date muzeului Academiei de Arte și Științe din Cracovia, ele dispărând ulterior, apoi fiind regăsite la Muzeul din Lwow. Proprietarii moșiei pe terenul cărora au fost descoperite cele două situri, Ducesa Teresa și Ducele Leon Sapieha au făcut o înțelegere cu Academia din Cracovia pentru organizarea unei expoziții și a unui catalog. De acest aspect a fost delegat a se ocupa W. Demetrykiewicz, care a făcut săpături în peșteră la sfârșitul sec. XIX și începutul sec. XX (1898, 1904, 1907), dar și în așezarea din apropiere. Acesta a început să studieze colecția, dar nu a publicat decât puține lucruri despre aceasta, din cauza morții sale³⁰. Ulterior fișarea tuturor pieselor se datorează Mieczysławei Ruxer, muncă pe care a realizat-o în timpul celui de al doilea război mondial, când a lucrat la muzeul din Cracovia, dar nici ea, din păcate, nu a mai apucat să publice materialele, deoarece a murit³¹.

Investigațiile în peșteră au continuat de-a lungul sec. XX (1928) și după al doilea război mondial, care a determinat schimbarea granițelor, astfel încât arondismentul Borszczów (Polonia), pe teritoriul căruia se află obiectivul ce ne interesează, este astăzi integrat Ucrainei. Sunt amintite cercetări în 1952 și 1956 (V. N. Eravets, I. E. Svyshnikov, G. M. Vlasova); în 1966–1997, Muzeul regional din Borshchiv, pe lângă săpăturile propriu-zise din peșteră (opt secțiuni în diferite puncte, ajungându-se până la adâncimea de -2–2,50m) a realizat cercetări și în zonă, pe o rază de circa 30–40 km³². Secțiunea 7, amplasată la intrarea în peșteră, a arătat că doar zona peretelui de vest nu a fost deranjată, astfel încât pe baza stratigrafiei s-au putut stabili trei nivele cronologice, legate de grupurile tripoliene Zaleschyki, Koszyłowice și Kasperov. Pe baza acestor cercetări s-a stabilit că peștera a fost locuită de-a lungul unei perioade lungi de timp, dar numai în anumite momente, critice³³. În intervalul 2005–2006, Myhailo Sokhatskyi, directorul muzeului din Borshchiv, împreună cu o echipă de la Universitatea din Chicago, a întreprins noi cercetări arheologice în peșteră, ocazie

²³ S. Kodrow, M. Sokhatskyi, T. Tkachuk, E. Trela, *op. cit.*

²⁴ T. Sulimirski, *Tripolian Notes*, în *The Prehistoric Society*, no. 4, 1964, p. 59–60: denumirea de Bilcze Złote I și II îi aparține.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Catalogul expoziției *Kultura Trypolska*, Muzeum Regionale w Stalowej Woli, redactor M. Kuraś, 2005; E. Rook, El. Trela, *Stanowiska kultury trypolskiej w Bilczu Złotym w dawnym powiecie Borszczów, w świetle zbiorów krakowskich*, red. J. Lech, J. Partyka, *Z Archeologii Ukrainy i Jury Ojcowskiej*, Ojców, 2001, p. 183–206.

²⁷ Cercetări menționate de B. Z. Steczynski în 1879, conform W. W. Wisniewski, *Wikipedia, Google*.

²⁸ E. Rook, El. Trela, *op. cit.*, p. 205.

²⁹ M. Sokhatskyi, *Archaeological excavations in Verteba cave in Podilia*, în *Z Archeologii Ukrainy i Jury Ojcowskiej*, Ojców, 2001, p. 207–227.

³⁰ E. Rook, El. Trela, *op. cit.*, p. 205.

³¹ *Ibidem*, p. 206.

³² M. Sokhatskyi, *op. cit.*

³³ *Ibidem*.

cu care au fost descoperite 16 crani umane, împreună cu materiale de tip Șipeniț. S-au recoltat probe pentru datări radiocarbon și determinarea ADN³⁴. Astfel, s-a realizat un studiu pilot asupra oaselor umane, prin analiza mitocondrială a ADN. S-au prelevat oase umane din mai multe morminte, aflate la mică adâncime lângă intrarea în peșteră și de pe suprafața interiorului peșterii. Analizele primare arată că oasele descoperite și analizate aparțin tipului mitocondrial H, legat de tipul arhaic vechi, paleolitic. În studiul publicat se consemnează faptul că Werteba este o peșteră, loc special, ritual, cu numeroase morminte și cu artefacte, specificându-se că unele figurine antropomorfe au fost descoperite în nișe de către primii cercetători³⁵. Cele trei date radiocarbon, obținute pentru peșteră acoperă un interval de timp cuprins între 3960–3530 B.C., 3790–3360 B.C. și 3350–2550 B.C.³⁶.

Materialele provenind din peștera Werteba și din așezarea de la Bilcze Złote – *Ogród* fac parte astăzi din colecțiile muzeelor din Cracovia, Lwów, din Polonia și Borschiv, din Ucraina. Conform informațiilor publicate acum câțiva ani de colegele poloneze, întreaga colecție de la Bilcze Złote, aflată în muzeul din Cracovia, cuprinde 35.000 fragmente ceramice, peste 300 de vase întregibile, 120 idoli antropomorfi și zoomorfi, întregi și fragmentari, peste 60 alte artefacte (fusaiole, greutăți de lut ars, un mosor), peste 200 de artefacte din os și corn, 300 unelte din silex și piatră, ornamente din os și scoici³⁷. Nu cunoaștem numărul pieselor aflate în teritoriul ucrainean, dar cele mai multe fac parte din colecția muzeului din Borschiv.

Deși multă vreme nu s-a publicat nici un raport cu privire la cercetările arheologice de aici, o parte din materiale au fost publicate de-a lungul timpului de mai mulți autori³⁸.

Din peștera Werteba provin circa 40 de pumnale din os, din care doar unele au fost publicate, alături de vase de tip C, cu decor incizat pe buză și pe umăr³⁹, statuete antropomorfe, vase pictate cu motive animaliere, piese din aramă⁴⁰. Materialele ceramice din peșteră, ca și alte artefacte indică un nivel cronologic legat de faza Cucuteni B / Tripolie CI de sfârșit și de cultura Horodiștea-Erbiceni/Tripolie CII. În publicațiile poloneze se consemnează și faptul că în unele galerii au fost descoperite vetre, în perioada anterioară celui de Al Doilea Război Mondial.

În 2003, materialul ceramic și litic provenind din peștera Werteba, ca și cel din așezarea de suprafață, Bilcze Złote – *Ogród* a fost valorificat în cadrul unui proiect internațional, ce a reunit arheologi polonezi (Slawomir Kadrow, Elżbieta Trela) și ucraineni (M. Sokhatskiy, Taras Tkaciuk). Conform analizei publicate, întreg materialul ceramic (75% pictat!; 25% categoria uzuală) din cele două situri se încadrează în intervalul Tripolie BI/BII până în CII (Cucuteni A–B, B, Horodiștea-Erbiceni, fig. 7)⁴¹. Locuirea în așezare a fost de durată mai mare (Tripolie BI/BII – CII). Cel mai timpuriu material ceramic din peșteră (Werteba I) se leagă de ultima parte a fazei Cucuteni B /Tripolie CI, prezentând analogii cu grupul Șipeniț; orizontul Werteba II este contemporan cu grupul Koșilovți, de la începutul fazei Tripolie CII / Horodiștea-Erbiceni; locuirea în peșteră (Werteba IIIab) se încheie, ca și cea din așezarea *Ogród*, cu materiale contemporane cu grupul Kasperovți⁴².

Din păcate, publicarea parțială a restului inventarului a făcut imposibilă recompunerea contextului arheologic, așa încât trebuie să folosim doar sursele care ne-au fost accesibile.

³⁴ M. Sokhatskiy, A. Nikitin, M. Kovaliukh, M. Videiko, *Pilot DNA studies using anthropological material of the Trypillian Culture from the Werteba Cave*, în *Tripilska cultura, Poșuki vidkrithja svitovi kontekst zbirka naukovih prací do 100 richija vidneja narodjennia O. Olžiča*, Kiiv, 2007, p. 141–146.

³⁵ M. Sokhatskiy, A. Nikitin, M. Kovaliukh, M. Videiko, *op. cit.*

³⁶ S. Kodrow, M. Sokhatskiy, T. Tkachuk, E. Trela, *op. cit.*, p. 121, Abb. 54.

³⁷ E. Rook, El. Trela, *op. cit.*, p. 205; *Ențiklopedia Tripolskoi țivilizații*, tom II, ed. S. M. Liașko, N. B. Burdo, M. Ju. Videiko, Kiiv, 2004, p. 85.

³⁸ K. Hadaczek, *La colonie industrielle de Koszylowce (aron.-t de Zaleszczyki) de l'époque énéolithique*, *Album des fouilles*, Lwów, 1912, diferite planșe, p. 5–6; V. G. Childe, *Shipenitz: A Late Neolithic station with painted Pottery in Bukovina*, în *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 1923, p. 263–288; L. Kozłowski, *Młodsza epoka kamienna w Polsce (neolit)*, Lwów, 1924; B. Bogaevsky, *Les instruments de production et les animaux domestiques de Tripolié*, Leningrad, 1937, pl. XI/5, XII/5, XIII/1, 3–4, XVI/2; W. Antoniewicz, *Archeologia Polski wędrowek ludów. Preistoria Ziemi Polskich*, Kraków, 1928; J. Kostrzewski, *Od mezolitu do okresu wędrowek ludów. Ziemi Polskich*, Kraków, 1938–1948, pl. 56; M. Gimbutas, *The Goddesses and Gods of Old Europe. Myths and Cult Images*, Thames and Hudson, 1984, fig. 160, 165, 178, desenul 125.

³⁹ V. G. Childe, *op. cit.*, p. 277, fig. 24, forma 2.

⁴⁰ K. Hadaczek, *op. cit.*, p. 5, pl. XXV, XXVII ș.a.; între piesele de cupru, un pumnal, o lamă, o sulă, 2 perle cilindrice; M. P. Sokhatskiy, *op. cit.*, p. 222, 16 mărgel de cupru și o sulă.

⁴¹ S. Kodrow, M. Sokhatskiy, T. Tkachuk, E. Trela, *op. cit.*

⁴² *Ibidem*, p. 134: Werteba I, Abb. 11–20; Werteba II, Abb. 21–24; Werteba IIIab, Abb. 24–26.

Din scurta descriere a peșterii, am văzut că ea a adăpostit un număr mare de artefacte, realizate din diferite materiale, multe din ele comune și altor situri. Ceea ce atrage atenția în mod deosebit este asocierea acestor materiale cu resturile umane (de la circa 120 indivizi, chiar și mormintele!)⁴³, element întâlnit uneori și în alte situri ale acestei culturi. Vom analiza pe scurt fiecare categorie de materiale, cu elementele deosebite.

În ceea ce privește ceramica, în studiile publicate se menționează chiar și pentru peșteră existența categoriei nepictate, a celei de bucătărit, ca și a celei de tip C. Referitor la ceramica pictată, din materialul ilustrat, în etapa Cucuteni B/Tripolie C I, întâlnim cel mai mare număr de vase de tip bitronconic și castroane (fig. 10–12), la care se adaugă cele de tip amforetă sau binoclu (fig. 13)⁴⁴. Multe din aceste vase prezintă un decor compozit, în care sunt îmbinate elemente geometrice cu cele vegetale (fig. 11b), cu reprezentări zoomorfe (fig. 10a–b, 11a, 11c, 12c, 13a–b). Pe unele vase, elementele geometrice sunt combinate cu cele astrale (soare fig. 10c–d, lună fig. 12c), cu pomul vieții (fig. 11b, redat stilizat, fig. 10a), asociate reprezentărilor zoomorfe (fig. 10b, 11a, 11c, 12c, 13b). Cel mai des este redat câinele, în două cazuri bovidee și un cal⁴⁵. Câinele este asociat de Maria Gimbutas zeiței luna⁴⁶, aserțiune observabilă și în vasele ilustrate de noi. Astfel, pe registrul superior al vasului bitronconic din fig. 10/b câinele este asociat celui de al doilea pătrar al lunii, iar în registrul următor capetele de spirale ar putea reda luna nouă asociate cu un alt câine, ca și în vasul din fig. 11/c. Asocierea dintre luna plină, câini și șerpi este ilustrată pe alte două vase, fig. 10a, 11a. Luna plină reprezintă perioada cea mai fertilă pentru procreare la populațiile agricole, idee preluată probabil din mentalul populațiilor preistorice⁴⁷. O compoziție interesantă cu două grupe de reprezentări ale lunii (se pare cel de al doilea pătrar) apar pe castronul din fig. 12/c, asociate cu două rânduri de coarne de cerb, stilizate, ce se rotesc în jurul unui semn cruciform, marcat cu puncte; câinele apare într-o margine, ca păzitor al zeiței⁴⁸. Șerpii (păzitori ai casei, simbol al regenerării) sunt prezenți în mai multe compoziții (fig. 10a, 11a, 12a–b, 13a), alături de elemente geometrice sau astrale. Reprezentările cruciforme apar singure (fig. 16a–b) sau în alte combinații (fig. 12a, 12c). La vasele din etapa Horodiștea-Erbiceni /Tripolie CII, predomină mai ales elementele geometrice⁴⁹, dar avem și câteva exemplare la care acestea apar combinate cu arborele vieții (fig. 14a), cu șarpele și cercul cu cruce interioară (fig. 14c) sau cu o siluetă feminină (fig. 14b)⁵⁰. Așa cum specificam cu altă ocazie, combinarea acestor elemente nu este întâmplătoare, ele redând elemente asociate mai ales cultului Marii Zeițe Mame⁵¹. Prezența numeroaselor vase cu astfel de reprezentări în peșteră poate fi considerată intenționată, ea ilustrând caracterul practicilor de cult derulate aici, chiar dacă ele sunt asociate și altor materiale obișnuite (săpăligi de os, piese de silex), sau o râșniță cu frecător⁵², pe care am putea să o legăm și de râșnitul sacru. Analiza mai veche și recentă a ceramicii din peșteră a pus în valoare existența unor materiale ce ilustrează relații cu alte civilizații, cea a amforelor sferice, din cultura Malice, Ljublin-Volinia și Baden, asemănări sesizate în cadrul ceramicii uzuale⁵³.

Reprezentările antropomorfe ilustrate nu sunt foarte numeroase (unele sunt rupte, ce sugerează, ca în alte cazuri, o fragmentare rituală, fig. 27, 28a), dar dintre cele pe care le-am avut la dispoziție observăm o statueta feminină cu capul pictat cu roșu (culoare a vieții, regenerării), ce are la gât figurat cu roșu un pandantiv simplu (fig. 26a). Pe spatele unei alte statuete, publicată de K. Hadaczek, este redat un element de tip pieptene sau un artefact cu franjuri, manieră de redare a vestimentației ceremoniale a reprezentărilor feminine din faza Cucuteni B și asociată de diferiți cercetători ploii, ca parte a cultului fertilității⁵⁴. M. Gimbutas interpreta același element ca un simbol al protecției și însănătoșirii⁵⁵. Ideea este susținută și de A. Golam, care consideră

⁴³ Publicațiile existente accesibile nouă nu precizează clar numărul de subiecți; informația provine de pe Wikipedia.

⁴⁴ S. Kodrow, M. Sokhachiy, T. Tkachuk, E. Trela, *op. cit.*, Abb. 11–19.

⁴⁵ B. Bogaevsky, *op. cit.*, pl. XVI-2.

⁴⁶ M. Gimbutas, *The Goddesses and Gods of Old Europe...*, p. 171.

⁴⁷ M. Merlini, *Religious calendar systems from the prehistoric Southeastern Europe*, prezentare la simpozionul EAA 2010, Haga.

⁴⁸ M. Gimbutas, *op. cit.*, p. 174, desen 125.

⁴⁹ S. Kodrow, M. Sokhachiy, T. Tkachuk, E. Trela, *op. cit.*, Abb. 21–24.

⁵⁰ *Ibidem*, Abb. 23/5, 22/4, 23/7.

⁵¹ C.-M. Lazarovici, *Semne și simboluri în cultura Cucuteni*, în *Cucuteni 120. Valori universale*, coord. N. Ursulescu, C.-M. Lazarovici, Iași, 2005, p. 57–92.

⁵² *Ancient Trypillia. Seven Thousand Years of Spiritual Art*, ed. A. Mrozicki, Found for Reseach of Ancient Civilizations, New York, 2010 (catalogul expoziției), p. 32.

⁵³ T. Sulimiski, *op. cit.*; S. Kodrow, M. Sokhachiy, T. Tkachuk, E. Trela, *op. cit.*, p. 134–135.

⁵⁴ C.-M. Lazarovici, *op. cit.*, p. 68–69, fig. 11/2, 12/6, 14/1; D. Monah, *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, BMA, III, 1997, p. 201–215.

⁵⁵ M. Gimbutas, *The Language of the Goddess*, Harper & Row Publisher, New York, 1989, p. 301, fig. 481.

că pandantivul de pe spatele statuetei reprezintă mâna zeiței, având sens de protecție, element întâlnit și în alte civilizații⁵⁶. O altă statueta feminină, cu brațele în poziție de orantă, are la gât un șirag marcat prin incizii fine, dublat de o linie continuă de care atârână un pandantiv circular (element solar!), marcat tot prin incizii, element mai rar întâlnit (fig. 27/4). Alte două statuetă feminine prezintă elemente decorative la gât (șiraguri redată prin puncte sau linii) zona inghinală fiind marcată de un triunghi incizat⁵⁷. Între piesele publicate se remarcă și o statueta masculină, cu sexul redat schematic, cu diagonală pe piept și brâu, ambele realizate prin linii fine incizate⁵⁸. Reprezentările zoomorfe sunt mai puțin spectaculoase, ilustrând mai ales animale modelate sumar (fig. 27f–g). La aceste piese se adaugă și un fragment de vas zoomorf (fig. 18).

Din peșteră mai provin două pandantive realizate din os (fig. 10a–b). Prima piesă, devenită celebră încă de la descoperirea ei și interpretată ca un *hieros gamos*⁵⁹, este deosebit de sugestivă, fiind realizată cu mare grijă (fig. 19a). Cea de a doua piesă, redând parte dintr-o reprezentare feminină până la nivelul abdomenului (fig. 19b), prezintă orificii de diferite dimensiuni pe margini, ceea ce sugerează faptul că putea fi cusută și pe o piesă vestimentară. Piesele de podoabă din peșteră sunt completate de altele la fel de sugestive: opt pandantive realizate din canini de cerb și de câine (fig. 22a), un colier ce reunește 37 mici melcușori marini (fig. 22b)⁶⁰, ca și alte amulete realizate din scoici de tip *Pectunculus* și *Unio*⁶¹. La acestea se adaugă mai multe mărgel tubulare din cupru (fig. 23, 24/3), cunoscute din diferite publicații.

În peșteră au fost descoperite alte numeroase piese din os și corn (fig. 20, 21). Cele mai interesante sunt fără îndoială pumnalele, circa 40, așa cum am menționat anterior, din care au fost publicate doar câteva până acum⁶². Piesele respective reprezintă, alături de pandantivele din diferite materiale (fig. 22a–b), de alte obiecte de podoabă (mărgelile din fig. 23), o expresie a statutului social al membrilor comunității, ca și o reflectare a bogăției acestora. Numărul mare de pumnale (o parte din ele atribuite etapei Tripolie CII), din care unele par a fi replici ale unor piese din cupru (fig. 20 și pumnalul din fig. 24), pot fi și expresia unor depuneri votive. Nu știm starea celorlalte pumnale de os, dacă sunt sau nu fragmentare. Diferite alte piese din os (împungătoare, spatule) sau din silex (gratoare, vârfuri de săgeată, lame retușate, străpungător, topoare) au fost descoperite în peșteră, dar nici de această dată nu cunoaștem contextul lor exact⁶³.

Din păcate, în momentul de față, nu putem preciza tipul de asociere dintre artefactele prezentate pe scurt și mormintele sau oasele umane izolate. Din acest motiv considerăm absolut necesară publicarea exhaustivă a materialului din peșteră, a condițiilor descoperirilor, cel puțin atât cât se cunosc. Fără îndoială articolul substanțial, publicat de S. Kodrow, M. Sokhatskiy, T. Tkachuk, E. Trela reprezintă un pas înainte, dar nu ne oferă întreg ansamblul, astfel că importanța descoperirilor de aici rămâne insuficient valorificată. Sunt încă multe întrebări care își așteaptă răspunsul: sunt artefactele din peșteră rezultatul vizitării ei temporare de către comunitățile din preajmă sau doar a unei singure comunități, a celei din imediata apropiere? Reprezintă peștera loc de înmormântare a unei comunități (reamintim morminte, resturi osoase dispartate, provenind de la circa 120 de indivizi) sau reflectă și înmormântarea simbolică a unor membri sau părți din scheletul acestora? Reprezintă, piesele descoperite aici, părți ale inventarului funerar, chiar simbolic sau sunt doar expresia unor depuneri votive? Cele 16 crani descoperite în ultimele investigații din peșteră pot reflecta și un cult al craniului, respectiv al strămoșilor (situație întâlnită și în alte numeroase cazuri), dar și de această dată, deși piesele provin din cercetări recente, asocierea acestora cu materialele ceramice nu este prezentată detaliat!

În concluzie, considerăm că problemele legate de peștera Werteba, ce reprezintă fără îndoială un sit de valoare deosebită, unic în cadrul complexului cultural Cucuteni-Tripolie, vor fi elucidate în timp printr-o abordare complexă a întregului material și a condițiilor descoperirii, care vor oferi și noi abordări cu privire la activitățile de cult practicate aici.

⁵⁶ A. Golan, *Prehistoric Religion, Mythology. Symbolism*, Jerusalem, 2003, p. 365, face însă și legătura cu simbolismul pieptănelui, respectiv al ploii, trimise de zeiță.

⁵⁷ D. Monah, *op. cit.*, fig. 188/2, 11, ultima cu brațele ridicate, în poziție de orantă.

⁵⁸ *Ibidem*, fig. 140/5.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 211, fig. 232/6.

⁶⁰ *Ancient Trypillia...*, p. 29–30.

⁶¹ M. Sokhatskiy, *op. cit.*, p. 220–221, piesele marcate k, *Pectunculus* și l, *Unio*.

⁶² K. Hadaczek, *op. cit.*, Tafel IV/27 pumnale os; Tafel IV/28–31, pumnale și spatule din os; Tafel IV/32, piese din cupru; T. Sulimirska, *op. cit.*; ș.a.

⁶³ M. Sokhatskiy, *op. cit.*, piese din os, fig. 8, 9/a–h; piese din silex, fig. 6–7.

Fig. 1. Amplasarea peșterii Werteba de la Bîlce Złote.

Fig. 2. Intrarea în peștera Werteba.

Fig. 3. Vedere asupra localității Bîlce Złote din zona peșterii.

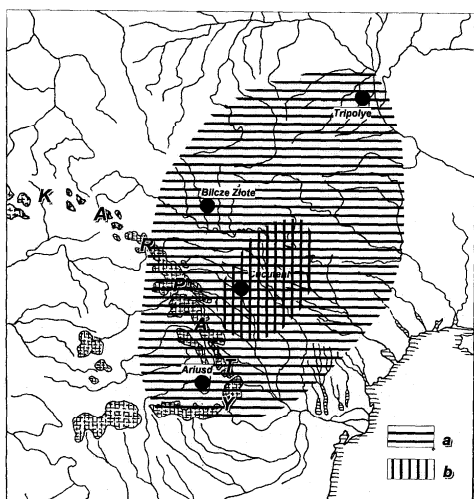

Abb. 1. Lage von Bilcze Złote und den anderen wichtigen Fundstellen im Verbreitungsbereich der Cucuteni-Tripolje-Kultur zu Beginn der Stufe CII (a) und in der Stufe A (b).

Fig. 4. Amplasarea zonei Bilcze Złote în cadrul complexului Cucuteni-Tripolie, după Kadrow *et alii* 2003.

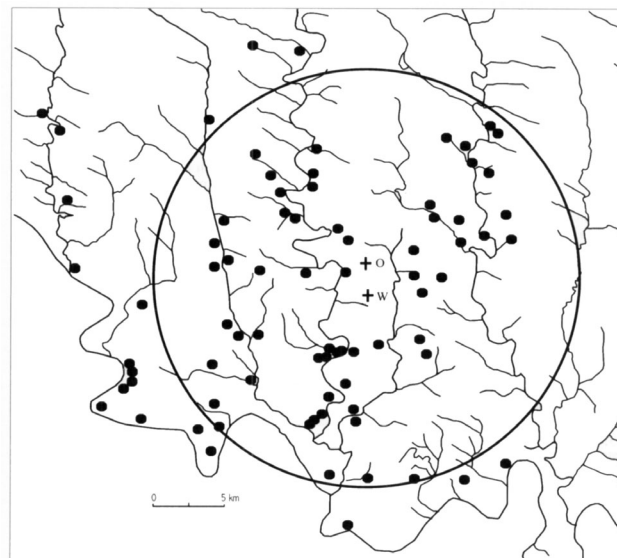

Abb. 4. Fundstellen der Tripolje-Kultur (Stufen BII-CII) in der Umgebung von Bilcze Złote.

Fig. 5. Amplasarea siturilor Bilcze Złote – Ogród și Werteba în cadrul unui nucleu de așezări, după Kadrow *et alii* 2003.

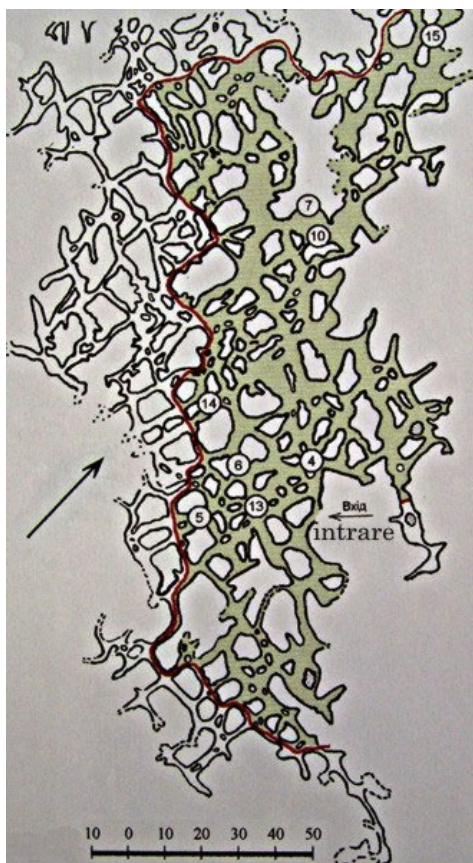

Fig. 6. Planul peșterii Werteba și intrarea actuală.

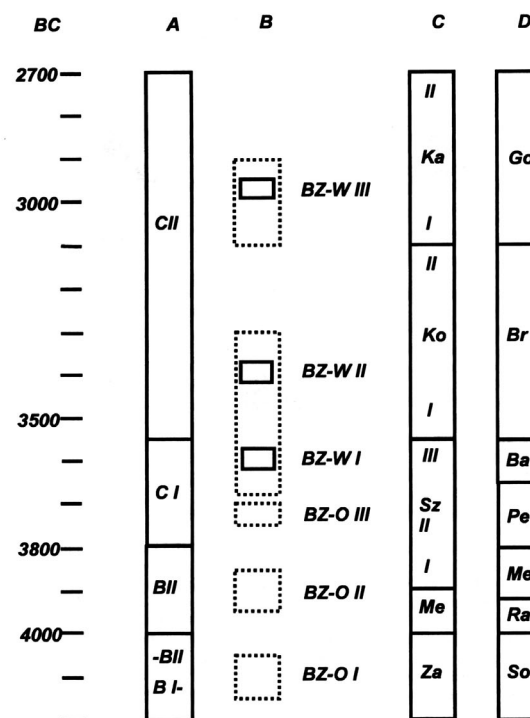

Abb. 55. Chronologie der Besiedlung an den Fundstellen Ogród und Werteba in Bilcze Złote vor dem Hintergrund der zeitgleichen Kulturscheinungen. A – Gliederung der Tripolje-Kultur in Entwicklungsstufen (nach Passek 1949 mit späteren Ergänzungen), B – Besiedlungsphasen der Fundstelle Ogród (BZ-O) und Werteba (BZ-W) in Bilcze Złote, C – Chronologie der lokalen Gruppen der Tripolje-Kultur im oberen Dnestrgebiet, D – Chronologie der lokalen Gruppen der Tripolje-Kultur im mittleren Dnestrgebiet: Ka – Kasperivcy-Gruppe, Ko – Kosiłivcy-Gruppe, Sz – Šipency-Gruppe, Me – Merešovka-Gruppe, Za – Zaleskiki-Gruppe, Go – Gordinești-Gruppe, Br – Brănești-Gruppe, Ba – Badragi-Gruppe, Pe – Petreni-Gruppe, Ra – Rakovce-Gruppe, So – Solončeny-Gruppe.

Fig. 7. Intervalele de evoluție surprinse la Bilcze Złote-Ogród (BZ-O) și Werteba (BZ-W), după Kadrow *et alii* 2003.

Fig. 8. Nișă din peșteră cu ceramică în situ.

Fig. 9. Amenajări recente, reflectând tipurile de vase descoperite în peșteră.

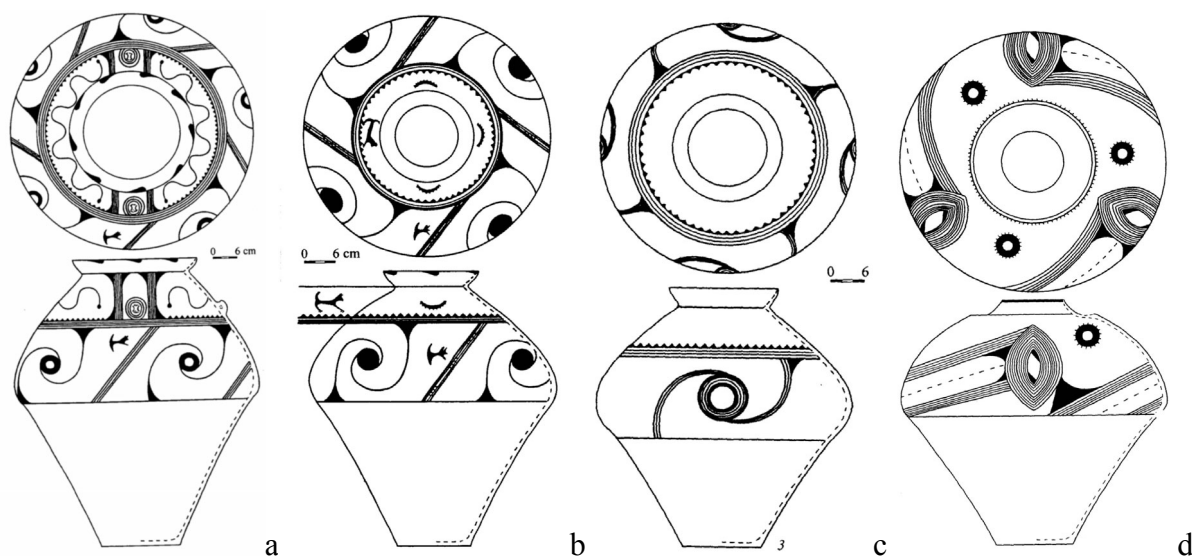

Fig. 10. Nivel Werteba I, vase bitronconice, Cucuteni B / Tripolie CI, după Kadrow *et alii* 2003.

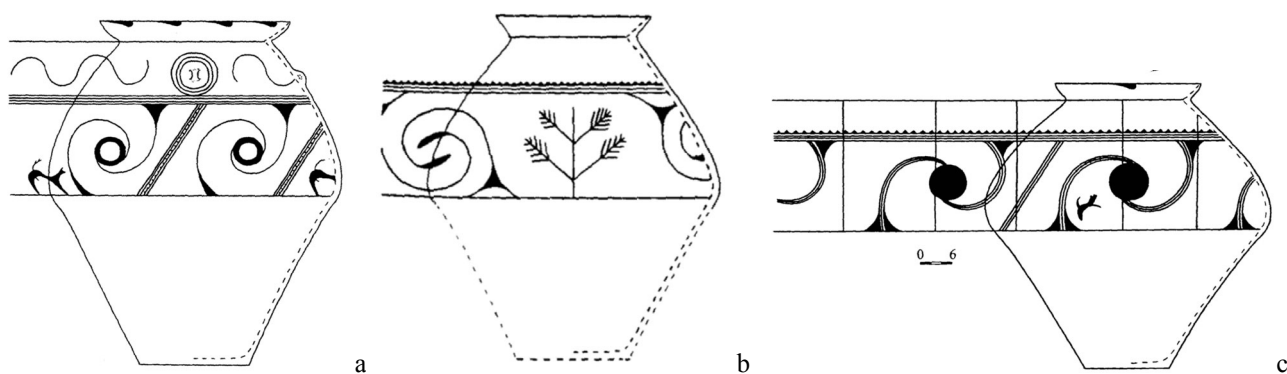

Fig. 11. Nivel Werteba I, vase bitronconice, Cucuteni B / Tripolie CI, după Kadrow *et alii* 2003.

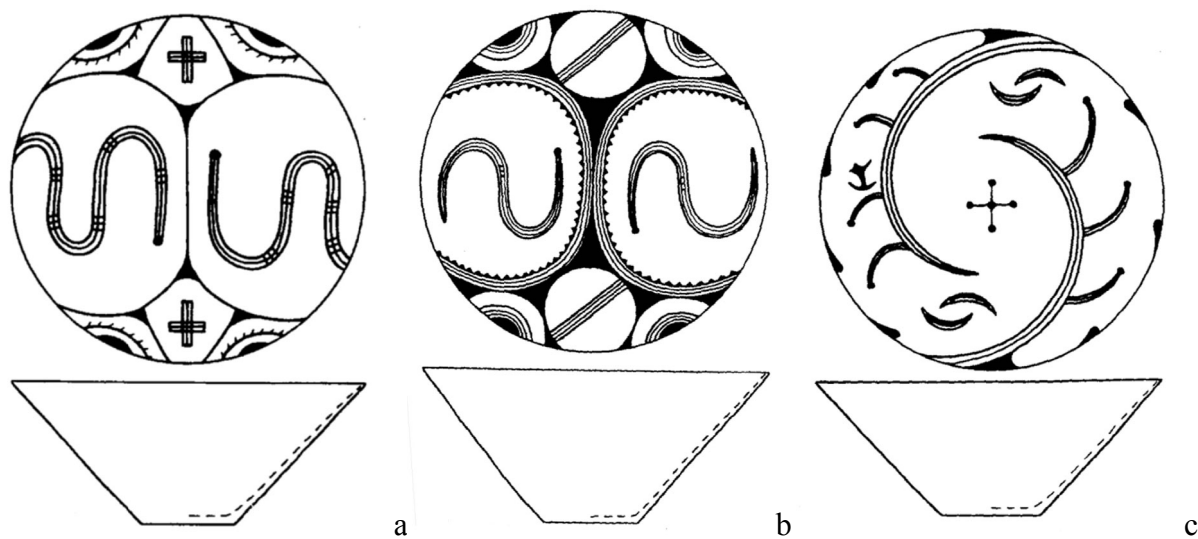

Fig. 12. Nivel Werteba I, castroane, Cucuteni B / Tripolie CI, după Kadrow *et alii* 2003.

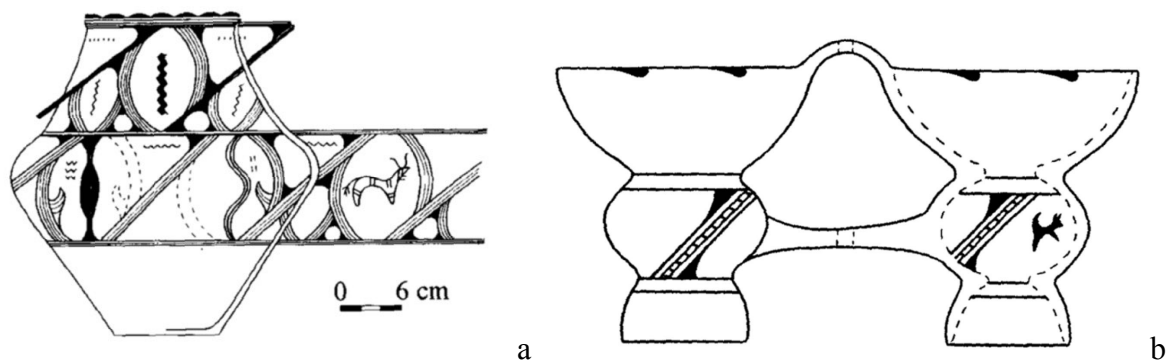

Fig. 13. Nivel Werteba I, amforetă (a) și vas binoclu (b), Cucuteni B / Tripolie CI, după Kadrow *et alii* 2003.

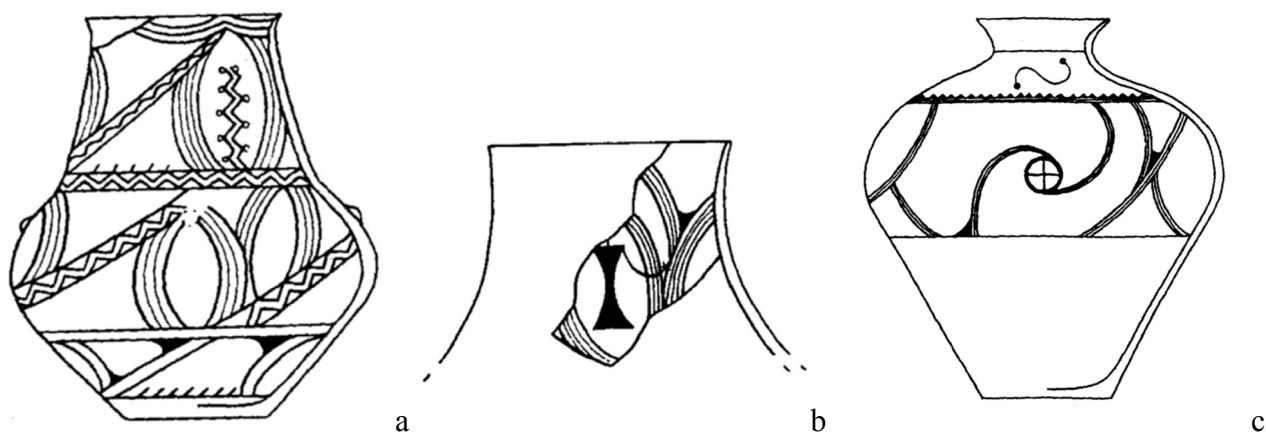

Fig. 14. Nivel Werteba II, Horodiștea – Erbiceni / Tripolie CII: a, b) amforete; c) vas bitronconic; după Kadrow *et alii* 2003.

Fig. 15. Nivel Werteba I, crater (a) și vas tip amforă (b), Cucuteni B / Tripolie CI, după *Kultura Trypolska* 2005.

Fig. 16. Nivel Werteba I, capac (a) și bol cu motive cruciforme (b), Cucuteni B / Tripolie CI, după *Ancient Trypillia* 2010.

Fig. 17. Nivel Werteba II, Horodiștea – Erbiceni / Tripolie CII, după *Ancient Trypillia* 2010.

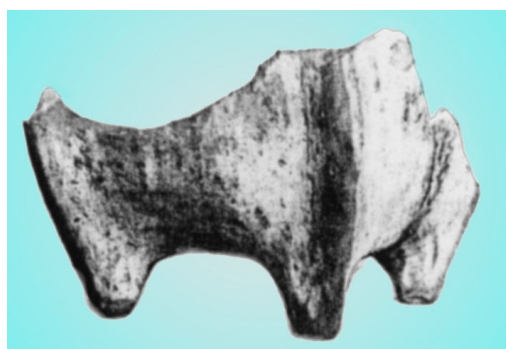

Fig. 18. Fragment vas zoomorf, după K. Hadaczek 1912, pl. XI/89.

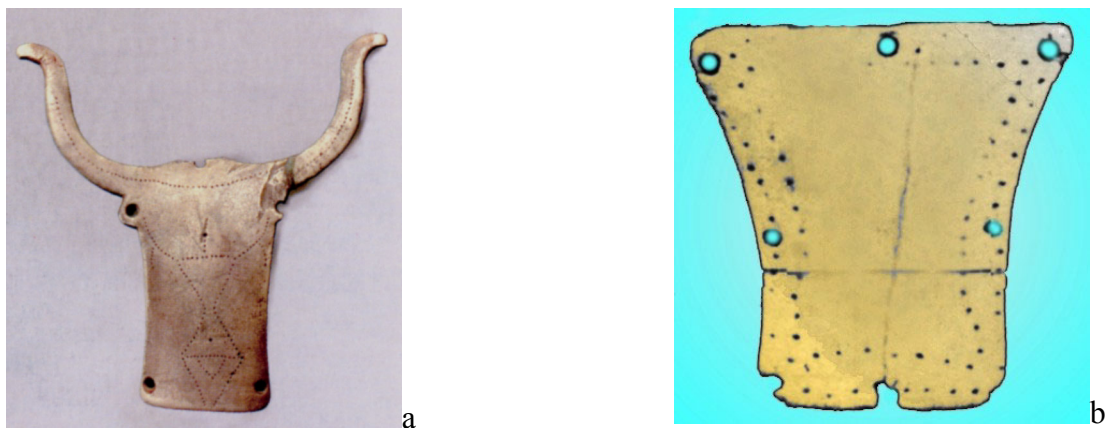

Fig. 19. Pandative din os: a) după *Kultura Trypolska* 2005; b) după K. Hadaczek 1912.

Fig. 20. Pumnale și spatulă din os descoperite în peșteră, după *Ențiklopedia Tripolskoi țivilizații* 2004.

Fig. 21. Diferite piese din os: a) după *Kultura Trypolska* 2005; b) după Wikipedia.

Fig. 22a–b. Piese de podoabă din diferite materiale, după *Ancient Trypillia* 2010.

Fig. 23. Piese din cupru, după *Ancient Trypillia* 2010.

Fig. 24. Pumnal, cuțit și mărgică din cupru, după T. Sulimirski 1964.

Fig. 25. Fusaiole, după *Ancient Trypillia* 2010.

Fig. 26. Statuete feminine: a) după *Kultura Trypolska* 2005; b) după *Ancient Trypillia* 2010.

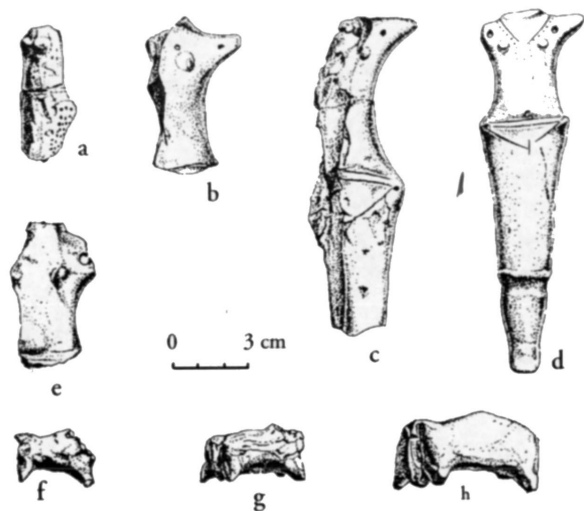

Fig. 27. Plastică antropomorfă și zoomorfă, după M. Sokhatskyi 2001.

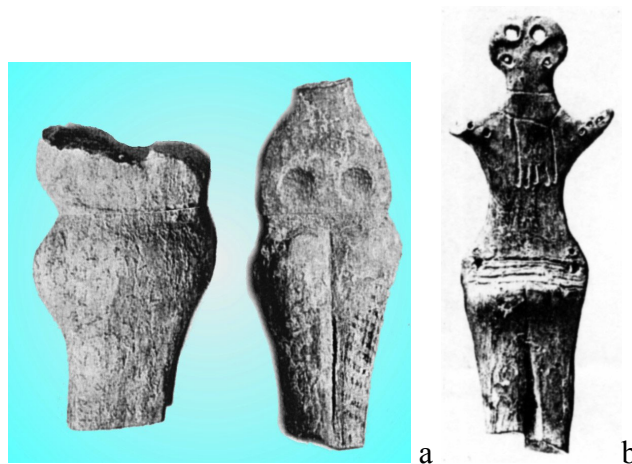

Fig. 28. Plastică antropomorfă: a) după K. Hadaczek 1912, pl. XXV/227-228; b) pl. XXVII/248.

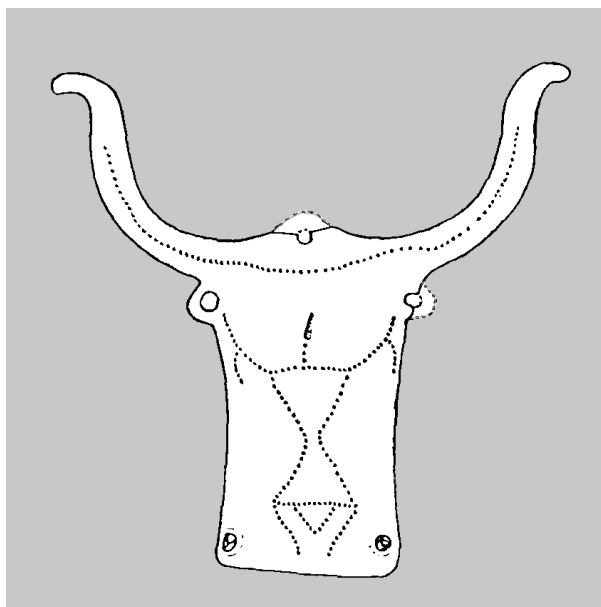

Fig. 29. Pandativul cu zeița între coarnele taurului, după M. Gimbutas 1991.

Fig. 30. Statuetă cu pieptene pe partea dorsală, după M. Gimbutas 1989.

THE WERTEBA CAVE AT BILCZE ZŁOTE

ABSTRACT

Since times immemorial caves have been known as temporary and seasonal living places. In some cases they were used as places for different activities, such as processing artifacts (pottery, tools, weapons, jewels) or cult. In this study we are especially interested in the last aspect, involving cult activities. We briefly present other different caves used for such a purpose, in Romanian and in Europe. Some discoveries prove that caves used to shelter sanctuaries, offerings, ritual wells, and sometimes they were used as necropolises by some communities. It seems that, starting with the Copper Age, cult practices in the caves became more frequent.

For the Cucuteni-Tripolye horizon the unique cave with traces of habitation is Werteba, near Bilcze Złote (Podolian Plateau), today in the Ukrainian territory. We make a short incursion in the history of its discovery, and of the artifacts found there. In the same area, there are other sites related to the cultural complex under discussion; the nearby copper and salt-water sources, together with the hydrographic system (the Siret, the Dniester and their tributaries) and the soil quality account for the location of these sites. Very interesting are the artifacts that were found in the cave. Unfortunately, not all of them have been published until now. Another problem is the relation between these artifacts and the human graves, human skulls or dispersed human bones (pieces from about 120 persons) in the cave. From that point of view the site is very important, since, generally, we know few things about the graves or necropolises of this cultural complex.

Many and various artifacts have been discovered (a main characteristic of such communities!); however, there has been no comprehensive publication, but only some reports and articles. Pottery represents the main kind of finds, the painted one prevailing (75%). Various motifs and symbols (geometric, zoomorphic, astral, vegetal) were used, many related with fertility and fecundity, and to attributes of the Great Mother Goddess. There are also anthropomorphic and zoomorphic statuettes, as well as stone artifacts. Very interesting and various are also the bone artifacts: spatulas, awls, 40 daggers, pendants (one of which became famous immediately after its the discovery, namely the one shaped as a bull's head with a feminine deity incised on it). The jewels are also represented by amulets made by perforated fangs (dog, deer), as well as shells and copper beads.

The richness and diversity of the artifacts found in the cave, their association with human remains, the hearths, the statuettes found in some of the cave's niches, impose the idea that the place was used for cult practices. We also agree to this interpretation; and still there are some enigmas, related to unsolved problems: the so-far superficial presentations of the discoveries, the nature of the relation between artifacts and human remains (graves, skulls, dispersed bones). Another problem is to what site the cave belongs: to the nearest one at Bilcze Złote – *Ogród*, or to other communities of the area too. Did the cave represent a necropolis for one community (human bones from 120 persons), or does it also reflect some symbolic burials (skulls, other dispersed bones)? Did the artifacts in the cave represent parts of the funerary inventory, or did they represent offerings? The recently discovered 16 skulls can reflect a skull cult, or an ancestor cult, as also manifest on other sites of the same cultural complex; but even the latest publication presents too general data, without the context of the discoveries or the association of the artifacts!

Radiocarbon data for Bilcze Złote – *Ogród* and for the Werteba cave, as well as the analysis of the archaeological material (pottery and stone artifacts) provide a chronological frame for both sites, the cave having being occasionally used throughout a period of about 1000 years.

As a conclusion, we believe that the Werteba cave is a unique, very important site of the Cucuteni-Tripolye cultural complex. In the future, a new, complex analysis of the conditions of the discoveries and on the relation between the artifacts and the human remains will provide new data that can make possible a better understanding of the cult practices that took place there.

LIST OF FIGURES

Fig. 1. Location of the Werteba cave at Bilcze Złote.

Fig. 2. The entrance in the Werteba cave.

Fig. 3. View on Bilcze Złote from the cave area.

Fig. 4. Location of the Bilcze Złote area in Cucuteni-Tripolye cultural complex, after Kadrow et alii 2003.

Fig. 5. Location of the sites Bilcze Złote – *Ogród* and Werteba in a sites' nucleus, after Kadrow et alii 2003.

Fig. 6. The plan and today's entrance of the Werteba cave.

Fig. 7. The stages of evolution manifest at Bilcze Złote – *Ogród* (BZ–O) and at Werteba (BZ–W), after Kadrow et alii 2003.

Fig. 8. Niche in the cave with pottery in situ.

Fig. 9. Recent arrangements reflecting the pot shapes discovered in the cave.

Fig. 10. Level Werteba I, bitronconic pots, Cucuteni B / Tripolie CI, after Kadrow et alii 2003.

Fig. 11. Level Werteba I, bitronconic pots, Cucuteni B / Tripolie CI, after Kadrow et alii 2003.

Fig. 12. Level Werteba I, bowls, Cucuteni B / Tripolie CI, after Kadrow et alii 2003.

- Fig. 13. Level Werteba I, amphorettes (a) and binocular pot (b), Cucuteni B / Tripolie CI, after Kadrow et alii 2003.
- Fig. 14. Level Werteba II, Horodiștea – Erbiceni / Tripolie CII: a, b) amphorettes; c) bitronconic pot; after Kadrow et alii 2003.
- Fig. 15. Level Werteba I, crater pot (a) and an amphora shape (b), Cucuteni B / Tripolie CI, after Kultura Trypolska 2005.
- Fig. 16. Level Werteba I, lid (a) and bowl with cross motives (b), Cucuteni B / Tripolie CI, after Ancient Trypillia 2010.
- Fig. 17. Level Werteba II, Horodiștea – Erbiceni / Tripolie CII, after Ancient Trypillia 2010.
- Fig. 18. Fragment of a zoomorphic pot, after K. Hadaczek 1912, pl. XI/89.
- Fig. 19. Bone pendants: a) after Kultura Trypolska 2005; b) after K. Hadaczek 1912.
- Fig. 20. Bone daggers and spoon discovered in the cave, after Enciklopedia Tripolskoi civilizacii 2004.
- Fig. 21. Different bone artifacts: a) after Kultura Trypolska 2005; b) after Wikipedia.
- Fig. 22a–b. Adornment pieces made on different materials, after Ancient Trypillia 2010.
- Fig. 23. Copper pieces, after Ancient Trypillia 2010.
- Fig. 24. Copper dagger, knife and bead, after T. Sulimirski 1964.
- Fig. 25. Spindle-whorls, after Ancient Trypillia 2010.
- Fig. 26. Female statuettes: a) after Kultura Trypolska 2005; b) after Ancient Trypillia 2010.
- Fig. 27. Anthropomorphic and zoomorphic plastic, after M. Sokhatskyi 2001.
- Fig. 28. Anthropomorphic plastic art: a) after K. Hadaczek 1912, pl. XXV/227–228; b) pl. XXVII/248.
- Fig. 29. The pendant with the goddess between the bull's horns, after M. Gimbutas 1991.
- Fig. 30. Statuette with a comb on the back side, after M. Gimbutas 1989.

SANCTUARE ÎN LUMEA GERMANICĂ ȘI NORDICĂ ÎN EPOCA FIERULUI¹

DE

ALEXANDER RUBEL

Keywords: *sanctuaries, Iron Age, antic sources, archaeological finds.*

Abstract: During the Iron Age Germanic tribes used mainly open air sanctuaries, such as holy groves or spring sanctuaries for sacrifice. This article describes such open air sanctuaries and their use by the worshippers according to the sources and reconstructed with the help of the archaeological evidence. Closer attention is paid to the complex practice of human sacrifice, which has attracted the attention of scholars since the 18th century.

„Ceterum nec cohibere parietibus deos neque in ullam humani oris speciem adsimulare ex magnitudine caelestium arbitrantur: lucos ac nemora consecrant deorumque nominibus appellant secretum illud, quod sola reverentia videntur”².

Relatările lui Tacitus, cel mai important izvor relativ la prima fază din cultura și religia popoarelor germanice, despre modul în care acestea își venerau zeii doar sub cerul liber, fără a-i închide între pereți și fără a-i reprezenta antropomorfic, constituie cea mai potrivită introducere în tematica simpozionului cu tema „Sanctuare naturale. Ritualuri în sanctuare”³. Prezentăm în cele ce urmează elemente privind sanctuarele germanice în aer liber, izvoare sacre, crânguri, lacuri, mlaștini și practicile cultice legate de acestea, în măsura în care au putut fi verificate din punct de vedere arheologic. Am ales forma mai puțin originală a unei prezentări de ansamblu, deoarece am plecat de la ideea că multe aspecte din spațiul germanic sunt mai puțin cunoscute în România.

Dintre toate domeniile Antichității lumii germanice, în special cercetarea religiilor precreștine ale popoarelor germanice a constituit obiectul unor controverse științifice, dar mai ales ideologice. Odată cu secolul al XIX-lea au devenit evidente anumite conotații naționaliste, iar istoria vechilor germani a fost ridicată la

¹ Mulțumesc călduros Gianinei Bistrițan pentru traducerea din limba germană. De asemenea vreau să mulțumesc colegilor Marius Alexianu și Roxana Curcă pentru revizuirea textului. Abrevieri utilizate: RGA = *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*, inițiat de J. Hoops, editat de H. Beck, D. Geuenich, H. Steuer, 35 vol. și 2 volume de indici, Berlin și New York, 1973–2008. Citarea se realizează prin precizarea numărului volumului și a anului de apariție; Jankuhn = H. Jankuhn (ed.), *Vorgeschichtliche Heiligtümer und Opferplätze in Mittel- und Nordeuropa. Bericht über ein Symposium in Reinhausen bei Göttingen vom 14.–16. Oktober 1968*, Göttingen, 1970; *Religionsgeschichte* = H. Beck, D. Ellmers, K. Schier (ed.): *Germanische Religionsgeschichte – Quellen und Quellenprobleme* (Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Band 5), Berlin – New York, 1992 și: Simek = R. Simek, *Götter und Kulte der Germanen*, München, ediția a treia, 2009. Depășită din anumite puncte de vedere, dar de neegalat în ceea ce privește bogăția materialului: De Vries = J. de Vries, *Altgermanische Religionsgeschichte*, două volume, a treia ediție, Berlin und New York, 1970 (prima ediție 1936).

² Tac. *Germ.* IX, 6. „De altminteri, germanii cred că nici a-i închide pe zei între pereți, nici a-i plăsmui în chip de om nu se potrivește cu măreția celor de sus: ei le-nchină dumbrăvi și păduri și dau nume de zei unei taine pe care, în acele singurătăți, o văd numai cu ochii evlaviei lor” (trad. T. Naum, vezi *Cornelii Taciti. De origine et situ Germanorum*, trad. din limba latină, comentariu și apendice critic de prof. Teodor Naum. Prefața de prof. N. Lascu, București, 1963).

³ Comunicare prezentată în cadrul „Simpozionului național de etnoreligie: idei, credințe, simboluri” cu tema „Sanctuare naturale. Ritualuri în sanctuare”, 22 aprilie 2010, Iași.

rangul de știință națională datorită influenței unor cercetători naționaliști precum Gustaf Kossina în primul sfert al secolului XX, după care a fost pervertită cu totul de către națiști⁴. Interesul politic și ideologic al politicianilor național-socialiști și al administrației culturale pentru această temă a fost împărtășit din păcate și de oamenii de știință, care au văzut în contextul respectiv o oportunitate de a atrage atenția asupra intereselor lor profesionale, de a obține succese personale și de a face carieră. În consecință, după Al Doilea Război Mondial interesul pentru această problematică a dispărut complet și acest câmp de cercetare contaminat a rămas în umbră. Compendii și lucrări de referință au fost repuse în circulație prin ediții noi, din care s-au eliminat prefetele depășite și formulările nefericite. Dar abordarea susținută a trecutului problematic al acestui domeniu al pre- și protoistoriei și, precum și reevaluarea critică a exegezei axate pe religia triburilor germanice au început abia la sfârșitul anilor 60 și în deceniul șapte al secolului trecut. Cercetarea legată de popoarele germanice și în special de religia acestora implică această ipotecă ideologică, care se resimte și astăzi ori de câte ori se abordează această temă și din acest motiv devin necesare astfel de precizări.

Pe lângă aceste aspecte problematice, care țin de caracterul științific al istoriei, există și o altă serie de probleme obiective și epistemice în ceea ce privește abordarea așa-numitei „religii germanice”, legate de lipsa izvoarelor și de interpretările limitate asupra descoperirilor arheologice controversate. Fără intenția de a insista asupra acestei tematici mai mult teoretice, se cuvine doar să precizez faptul că și cei mai buni cunoscători ai Antichității lumii germanice privesc cu scepticism probleme fundamentale legate de această disciplină, ca de pildă chestiunea, controversată și în prezent, cine și ce au fost, de fapt, popoarele germanice⁵.

În ceea ce privește fenomenele religioase, se vorbește, pe bune dreptate la plural, despre „religiile popoarelor germanice”⁶. În definitiv, este vorba despre mai mult de un mileniu de evoluție istorică a unui număr ridicat de „triburi” și „grupuri etnice”, marcate de fenomene precum migrația și contactul cultural. Mai ales în legătură cu perioada timpurie, „perioada scandinavă”⁷ a fenomenului germanic, și până aproape în secolele IV–V d. Chr., nu se poate spune aproape nimic despre zeitățile triburilor germanice, în comparație, de exemplu, cu perioada ulterioară vikingă. Informațiile, pe care mai degrabă le presupunem despre panteonul germanic din care fac parte Odin, Frigg, Thor, Balder, Loki⁸ etc., țin de o epocă ulterioară, dar și aceste informații au fost supuse unor transformări considerabile⁹. Trebuie precizat că, prin valorificarea runelor, a

⁴ H. Grünert: *Gustaf Kossinna. Ein Wegbereiter der nationalsozialistischen Ideologie*. în: A. Leube (ed.): *Prähistorie und Nationalsozialismus: Die mittel- und osteuropäische Ur- und Frühgeschichtsforschung in den Jahren 1933–1945*, Heidelberg, 2002, p. 307–320.

⁵ Unele aprecieri generale H. Beck (ed.), *Germanenprobleme aus heutiger Sicht*, Berlin și New York, 1986 (ed. 2 1999). În special etnogeneza germanilor reprezintă o problemă controversată. După lucrarea importantă a lui Reihard Wenskus din 1961 (*Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes.*, 2, Köln, 1977) nu mai sunt dominante conceptele raportate la origine și etnie de „trib” sau „uniuni de triburi”, care definesc „germanii”, drept o comunitate determinată biologic, ci „triburile” germanice sunt considerate – într-o exprimare puternic simplificată – drept uniuni de armate și comunități electiv formate din diferite grupuri etnice care au în comun o anumită „tradiție”. Rămâne însă o chestiune deschisă dacă putem data începuturile popoarelor germanice în jurul anului 600 î. Chr. sau dacă putem vorbi de germani abia în secolul I î. Chr. prin sinteza mai multor cercuri culturale. Vezi lucrările ample recente și cele clasice: Herwig Wolfram (de ex.: *Das Reich und die Germanen. Zwischen Antike und Mittelalter*, Siedlers Deutsche Geschichte, 1, Berlin, 1990, ediție nouă 1998) sau Walter Pohl (spre ex.: *Die Germanen, Enzyklopädie deutscher Geschichte Band 37*, München, 2000). V. și antologia editată de H. Wolfram, W. Pohl, *Typen der Ethnogenese*, Wien, 1990. În final, tot cu caracter general, A. Galk, *Ethnogenese und Kulturwandel – Der Versuch einer Begriffsklärung*, München, 2008, precum și o lucrare mai accesibilă cititorilor români semnată de S. Brather, *Archaeology and Identity. Central and East Central Europe in the Earlier Middle Ages*, volum editat de V. Spinei și A. Rubel, București, 2008.

⁶ Vezi R. Simek, *Germanic Religion and the Conversion to Christianity*, în B. Murdoch, M. Read (eds.), *Early Germanic Literature and Culture*, Rochester NY, 2004, p. 73–102.

⁷ Sintagma se referă nu la așa-numita origine scandinavă a popoarelor germanice, un mit de altfel, ci la „tradiția sacră accentuată” exportată din Scandinavia (H. Wolfram, *Die Germanen*, ed. 3., München, 1997, p. 15), care a persistat foarte mult și a devenit emblematică pentru acele grupuri, care s-au reunit spre sud în cele mai diferite „triburi” germanice.

⁸ Al doilea volum din lucrarea lui De Vries este dedicat în întregime acestei problematice.

⁹ Izvoarele cele mai vechi (Cezar și în primul rând Tacitus) relatează despre o varietate de divinități corespunzătoare diversității de „triburi” și asociate numai în cazuri izolate zeilor cunoscuți din perioada mai târzie și sistematizați de către cercetătorii scandinavi în „panteonul germanic”. Situația devine cu atât mai neclară cu cât Tacitus înclină să dea acestor divinități o *interpretatio romana* care induce în eroare (Tac. *Germ.* IX), în timp ce Cezar dorește să descrie aceste popoare germanice drept barbari sălbatici, cărora le atestă doar o religie a naturii, primitivă și animistă (Caes. *Gall.* VI, 21), fapt care aruncă o umbră de îndoială asupra valorii de izvoare istorice pentru această epocă timpurie a lucrărilor acestor doi autori. Vezi la modul general: E. C. Polomé, *Quellenkritische Bemerkungen zu antiken Nachrichten über die germanische Religion*, în *Religionsgeschichte*, p. 399–412, în special 410. Despre importanța lui Tacitus în istoria religiilor, cf. D. Timpe, *Tacitus' Germania als religionsgeschichtliche Quelle*, în *Religionsgeschichte*, p. 434–485.

toponimelor și textelor de legi, lingvistica a adus contribuții foarte importante la cercetările legate de epoca fierului în nordul Europei¹⁰.

Ceea ce se cunoaște până acum în urma descoperirilor arheologice și ceea ce este confirmat de către puținele izvoare existente (în primul rând Tacit, dar și autorii din perioada migrației popoarelor sau, mai târziu, literatura misionarilor din Evul Mediu timpuriu) sunt aspecte privind practica sacrificiului la primele triburi germanice și utilizarea exclusivă a sanctuarelor sub cerul liber¹¹. Observațiile care urmează pornesc de la acest context.

Informațiile privind cele mai cunoscute sanctuare germanice – de aceea am ales să încep cu acest aspect – le aflăm în opera lui Tacit. Este vorba despre crângul sacru al semnonilor, tribul principal al suebilor, pe care istoricul și etnograful roman îl descrie după cum urmează:

„Vetustissimos nobilissimosque Sueborum Semnones memorant; fides antiquitatis religione firmatur. stato tempore in silvam auguriis patrum et prisca formidine sacram omnes eiusdemque sanguinis populi legationibus coeunt caesoque publice homine celebrant barbari ritus horrenda primordia. est et alia luco reverentia: nemo nisi vinculo ligatus ingreditur, ut minor et potestatem numinis prae se ferens. si forte prolapsus est, attolli et insurgere haud licitum: per humum evolvuntur. eoque omnis superstitio respicit, tamquam inde initia gentis, ibi regnator omnium deus, cetera subiecta atque parentia¹²”.

Așa cum aflăm de la Tacit, dar și din numeroase alte surse, sacrificiul¹³ era elementul central în cultele germanice. Plecând de la descoperirile arheologice, putem distinge următoarele tipuri de sacrificii: sacrificarea armelor, sacrificarea animalelor urmată de banchete, sacrificiul uman, precum și sacrificiile private, mai greu de urmărit și de analizat. Bineînțeles, sacrificiile umane au suscitat cel mai mare interes la autorii izvoarelor de care dispunem și prin urmare acestea au fost descrise cu mai multă atenție¹⁴. Există foarte puține informații privind locurile și sanctuarele legate de aceste ritualuri de sacrificare. Iar categoria cea mai importantă, cea a crângurilor sacre, nu prezintă concretețe arheologică, din cauza alterării complete în timp a elementelor semnificative. Există însă în Europa Centrală și de Nord urme de depuneri rituale din perioada popoarelor germanice care s-au dovedit a fi sacrificii aduse la izvoare și râuri¹⁵. Mai ales în cazul sacrificiilor legate de râuri nu putem demonstra cu exactitate dacă este vorba de depuneri cultice, prin urmare cu caracter repetabil și

¹⁰ Așa-numitele Saga joacă un rol mult mai puțin important decât acela care li s-a atribuit foarte mult timp. O. Olsen, *Vorchristliche Heiligtümer in Nordeuropa*, în Jankuhn, p. 259–278. și K. Düwel, *Germanische Opfer und Opferriten im Spiegel altgermanischer Kultworte*, în: Jankuhn, p. 219–239. T. Andersson, *Orts- und Personennamen als Aussagequelle für die altgermanische Religion*, în *Religionsgeschichte*, p. 508–540; vezi și Partea a III-a dedicată limbii și literaturii din *Religionsgeschichte*, p. 397–720.

¹¹ Generalități despre locurile sacre în De Vries, I, p. 344–354. Cercetările mai noi iau în considerare și utilizarea cel puțin parțială a unor săli imense cu funcția de sanctuare acoperite. Însă conceptul de clădire (templu) dedicată doar practicării unei religii sau unui cult este necunoscut în lumea germanică (a se observa erori mai vechi precum la A. Thümmel, *Der germanische Tempel*, în *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*, 35, 1909, p. 1–123). Teoriile asupra templelor germanice se bazează, de fapt, doar pe relatările lui Adam von Bremen care a descris pe la 1070 celebrul sanctuar suedez de la Uppsala; evident, este vorba de un text care nu se prea poate raporta la epoca fierului. A se vedea și Olsen (nota 10), 265; despre lipsa unor argumente pentru temple, cf. p. 267–278. Pentru perspectiva actuală, cf. Simek, p. 35–41.

¹² Tac. *Germ.* XXXIX, 1–4. „Semnonii spun că ei sunt cei mai vechi și mai de viță dintre suebi. Dovada vechimii lor e întărită de religie: în zile hotărâte, solii trimise de toate semințiile de același sânge s-adună-ntr-o pădure sfințită prin semnele cerești ispitite de strămoși și printr-o cucernicie străveche, și acolo, ucigînd un om în numele obștii, împlinesc rînduieșile îngrozitoare ale acestei ceremonii barbare. Ei își arată evlavia pentru această pădure sfîntă și altfel: nime nu intră-n ea decît numai legat cu lanțuri, ca un supus care mărturisește puterea dumnezeirii. Dacă pică jos, nu-i voie nici să-l ridice alții, nici să le scoale singur; el iese din pădure rostogolindu-se pe pămînt. Toată datina aceasta cată s-arate că de-acolo li se trage neamul, că zeul, țiitorul a toată făptura, acolo se află și că toate celelalte-s supuse s-asculte de el” (trad. T. Naum, notă 2).

¹³ Pentru perspectiva generală de bază, cf. De Vries, I, p. 406–428.

¹⁴ Rezumat în H. Beck, *Germanische Menschenopfer in der literarischen Überlieferung*, în Jankuhn, p. 240–258. Descoperirile arheologice din mlaștinile din nordul Germaniei și Scandinavia demonstrează că domină cantitativ alte categorii de ofrande (în primul rând alimente în vase de ceramică, dar mai ales sacrificii animale). Mai multe despre sacrificiile umane: M. Green, *Humans as Ritual Victims in the Later Prehistory of Western Europe*, în *Oxford Journal of Archaeology*, 17, 1998, p. 169–190.

¹⁵ B.-M. Näsström, W. R. Teegen, *Quellheiligtümer und Quellkult*, în RGA, 24, 2003, p. 15–29 cu bibliografie; vezi și B. Stjernquist, *Germanische Quelloffer*, în Jankuhn, p. 78–99.

intenționat, sau dacă trebuie considerate doar descoperiri accidentale¹⁶. Carsten Colpe a stabilit trei criterii în funcție de care putem defini o descoperire arheologică drept sanctuar: 1. continuitatea, uneori indiferent de schimbarea religiei, demonstrabilă prin depuneri specifice și alte semne de continuitate; 2. descoperirea, în sensul că sanctuarele nu sunt rodul unor amenajări imense, ambientul natural sacru fiind doar descoperit; 3. puterea simbolică a locului sacru, în sensul că locurile sacre sunt de obicei locuri neobișnuite care prezintă vizibilitate arheologică¹⁷.

Dacă este vorba, la modul general, de practici germanice de sacrificare, trebuie menționate întâi de toate descoperirile cele mai spectaculoase și mai revelatoare din punct de vedere arheologic, care au contribuit în mod considerabil la cunoașterea cultului sacrificiului în epoca fierului în Europa de Nord, și anume descoperirile din zonele mlaștinoase¹⁸. Încă din secolul al XIX-lea, aceste urme foarte bine conservate de depuneri rituale reprezintă un domeniu deosebit de intens cercetat. Starea deosebit de bună a acestora se explică mai ales prin condițiile deosebite de conservare din mlaștinile din Nordul Europei, datorită acidului humic și acidului tanic. Cele mai importante descoperiri arheologice, care pot fi interpretate în mod cert drept locuri de cult cu o anumită continuitate, se află în Germania și mai ales în Danemarca. Amintim printre acestea descoperirile realizate în mlaștinile de la Thorsberg¹⁹, Nydam²⁰, Vimose²¹, Ejsbøl²², Oberdorla în Thuringen²³ și mai ales Illerup Ådal²⁴. Sacrificarea armelor ca pradă de război – este vorba de cantități considerabile de arme de război sacrificate în mod intenționat, fiind luate de la învinși, arse în mod ritualic și apoi scufundate în mlaștină – prezintă o valoare deosebită în contextul tuturor descoperirilor. În așezările sus-menționate s-au descoperit mai multe straturi de depuneri care se diferențiază clar între ele din punct de vedere cronologic. Acest fapt confirmă că astfel de locuri de cult din zona mlaștinilor erau utilizate cu o anumită continuitate și în mod repetat pentru depunerea unor cantități considerabile de arme. De pildă, în apropiere de Nydam, în regiunea daneză Angeln, s-au efectuat în secolul al III-lea și până la jumătatea secolului al IV-lea d. Chr. cinci depuneri, alte două au avut loc la începutul secolului al V-lea, iar o ultimă depunere datează de la sfârșitul aceluiași secol²⁵. Au fost astfel descoperite mii de arme în Nydam și Illerup. În alte locuri, plecându-se de la numărul de arme descoperite s-a putut estima și cât de mare a fost armata

¹⁶ W. Torbrügge, *Die bayerischen Innfunde*, în *Bayerische Vorgeschichtsblätter*, 25, 1960, p. 16–69; J. Driehaus, *Urgeschichtliche Opferfunde aus dem Mittel- und Niederrhein*, în Jankuhn, 40–54; de asemenea, G. Wegner, *Flußfunde*, în RGA, 9, 1995, p. 263–276

¹⁷ C. Colpe, *Theoretische Möglichkeiten zur Identifizierung von Heiligtümern und Interpretation von Opfern in ur- und parahistorischen Epochen*, în Jankuhn, p. 18–39.

¹⁸ La modul general, cu bibliografie cuprinzătoare: T. Capelle, B. Maier, A. Pesch, S. Saar, Ch. Stefan, *Opfer und Opferfunde*, în RGA, 22, 2003, p. 107–127; vezi și P. Pieper, *Moorleichen*, în RGA, 20, 2001, p. 222–229; mai departe H. Jankuhn, *Nydam und Thorsberg. Moorfunde der Eisenzeit*, Neumünster, 1962. O sinteză despre cele mai multe locuri cu descoperiri arheologice: J. Bemmman, G. Hahne, *Ältereisenzeitliche Heiligtümer im nördlichen Europa nach den archäologischen Quellen*, în *Religionsgeschichte*, p. 29–69.

¹⁹ R. Blankenfeldt, *Der Thorsberger Moorfund – Allgemeines zur Fundstelle*, în *Archäologische Nachrichten aus Schleswig-Holstein*, 14, 2008, p. 36–39; C. von Carnap-Bornheim, *Thorsberg. Archäologisch*, în RGA, 35, 2007, p. 123–127; C. von Carnap-Bornheim/S. Matešić, *The Thorsberg Bog Find: Some Remarks on Roman-Germanic Relationships Regarding Early Third Century Militaria*, în: A. Bliujiene (ed.), *Weapons, Weaponry and Man*, în *Archaeologia Baltica*, 8, 2007, p. 133–140; K. Raddatz, *Der Thorsberger Moorfund-Katalog. Teile von Waffen und Pferdegeschirr, sonstige Fundstücke aus Metall und Glas, Ton- und Holzgefäße, Steingeräte*, Neumünster, 1987.

²⁰ G. Bemmman, J. Bemmman (eds.): *Der Opferplatz von Nydam – die Funde aus den älteren Grabungen Nydam-I und Nydam-II.*, Neumünster, 1998.

²¹ J. Ilkjær, N. L. Nielsen, M. Stoklund, *Vimose*, în RGA, 32, 2006, p. 401–412.

²² M. Ørsnes, *Ejsbøl. Waffenopferfunde des 4.–5. Jahrhunderts nach Christus*, Nordiske Fortidsminder Serie B 11, København, 1988.

²³ G. Behm-Blancke, *Heiligtümer der Germanen und ihrer Vorgänger in Thüringen – die Kultstätte Oberdorla*, Stuttgart, 2003.

²⁴ J. Ilkjær, *Das Mooropfer von Illerup Ådal – Der Stand der Bearbeitung im Jahr 1994*, în C. v. Carnap-Bornheim (ed.), *Beiträge zu römischer und germanischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten*, Lublin/Marburg, 1994, p. 233–248. Pentru detalii, vezi cele 12 volume editate între 1990 și 2006 de către J. Ilkjær „Illerup Ådal”, dedicate fiecărei categorii de descoperiri în parte.

²⁵ Situația este similară și în cazul altor descoperiri arheologice. A se vedea privirea de ansamblu la Simek, p. 13.

înfrântă; astfel în depunerile de la Ejsbøl este vorba de o armată de aproximativ 200 de oameni, iar în Vimose pe Fünen de 500 de învinși²⁶.

De fiecare dată armele au fost în prealabil distruse. Săbiile, lăncile și pumnalele au fost îndoite, pentru a se împiedica orice posibilă refolosire. Ideea religioasă din spatele acestor depuneri rituale este credința că i se aducea zeului drept jertfă de mulțumire pentru victoria în luptă tot ceea ce aparținea armatei înfrânte, inclusiv supraviețuitorii din această armată²⁷. Această practică era inexplicabilă și lipsită de sens pentru romani sau pentru alți observatori cu o gândire practică. Uimirea romanilor se deduce din relatările lui Orosius care se bazează pe izvoare mai vechi despre comportamentul cimbrilor după lupta de la Arausio (105 î. Chr.). Autorul menționat nu-și ascunde stupefacția că aceste popoare germanice barbare au distrus o pradă atât de prețioasă, că aurul și argintul au fost aruncate în râu, că armurile au fost distruse, caii înecați, iar prizonierii, pe care i-ar fi putut vinde ca sclavi, au fost spânzurați de copaci²⁸.

Confirmarea arheologică a acestui ritual barbar de sacrificare în masă a învinșilor, de altfel bine cunoscut din izvoare, s-a produs abia în 2009 în urma săpăturilor recente de la mlaștina din Illerup, unde s-au identificat aproximativ 200 de victime, care în mod cert au fost ucise de către învingători în cadrul unor astfel de ceremonii rituale²⁹. Alături de arme, în mlaștină erau scufundate, de obicei, toate obiectele ce aparțineau învinșilor. În unele cazuri au fost descoperite chiar corăbii (fapt ce presupunea efortul uriaș de transportare a vaselor de la țărm la locul ritualului). Despre ritual în sine nu deținem multe informații. Există doar referiri izolate pe unele inscripții folosind rune, de exemplu pe o cataramă de bronz de la Vimose unde s-a păstrat inscripția fragmentară: „Asilor (zeilor) le dedic....”³⁰. Trebuie menționate pe scurt, fără a intra în detalii, și sacrificiile animaliere, care probabil că se desfășurau în aceste locuri de cult sub forma unor banchete la care participa întreaga comunitate³¹. Carnea animalelor sacrificate era consumată de către comunitate, iar craniul și blana erau scufundate în mlaștină (sau erau așezate pe pari).

Alături de aceste descoperiri spectaculoase există, bineînțeles, și acelea legate nu de sacrificarea prăzilor de război, ci de ritualuri de „jertfe civile”, de exemplu la Oberdorla în Thüringen, unde nu s-au găsit depuneri de arme.³² Cel mai reprezentativ exemplu de mlaștină folosită drept loc de sacrificiu în mod continuu de-a lungul mai multor secole este situl arheologic de la Thorsberg (Schleswig) cercetat încă din anul 1858³³. S-au găsit urme care arată că aici aveau loc depuneri rituale de obiecte private, de exemplu vase de lemn, încă din 150 î. Chr. Aceste vase de cult sunt un fenomen tipic până la sfârșitul mileniului I î. Chr., când sunt înlocuite de ofrande sub formă de podoabe sau obiecte de lux sau de uz casnic din metal (în special fibule, iar începând cu secolul III inele de aur rupte în mod intenționat).

Din categoria descoperirilor legate de mlaștini fac parte, desigur, și cadavrele, „bog people”, acestea fiind cele mai spectaculoase și mediatizate în filme documentare ori în prezentări științifice. Bineînțeles,

²⁶ Ilkjær (nota 21); Ørsnes (nota 22); vgl. Simek, p. 17.

²⁷ Tac. *Ann.* I, 61, 2–3 relatează despre acest aspect, că centurionii și legații lui Varus au fost uciși de către triburile germanice după înfrângerea lui Varus din anul 9 a. Chr. Tacit menționează și o luptă între hermunduri și chatti în anul 58 d. Chr., care a fost atât de dură, deoarece ambele părți au promis, în cazul în care zeii le acordă lor victoria, să jertfească atât oameni cât și caii înfrânților (Tac. *Ann.* XIII, 57). Încă în anul 405 p. Chr. Radagaisus, un rege al goților, promite să sacrifice zeilor pe romanii capturați (Orosius VII, 37).

²⁸ Orosius, V, 16, 1–7 (aici 5–6): „hostes binis castris atque ingenti praeda potiti noua quadam atque insolita execratione cuncta quae ceperant pessum dederunt; uestis discissa et proiecta est, aurum argentumque in flumen abiectum, loricae uirorum concisae, phalerae equorum disperditae, equi ipsi gurgitibus inmersi, homines laqueis collo inditis ex arboribus suspensi sunt, ita ut nihil praedae uictor, nihil misericordiae uictus agnosceret”. Vezi și Strab. *Geogr.* VII, 2, 3, 294.

²⁹ Nu există publicații, ci doar articole în presă: *Der Spiegel*, 14.09.2009. (<http://www.spiegel.de/wissenschaft/mensch/0,1518,647876,00.html>, 31.3.2010). 200 de indivizi au fost identificați numai în 2009 și este foarte probabil că vor fi descoperiți mai mulți.

³⁰ Această traducere nu este certă; M. Stoklund, *Vimose Runologisch*, în RGA, 32, 2006, p. 410–414. A se vedea la modul general: F. E. Grünzweig, *Runeninschriften auf Waffen: Inschriften vom 2. Jahrhundert n. Chr. bis ins Hochmittelalter*, Wien, 2004. Vezi și Simek, p. 16.

³¹ A se vedea pe scurt la De Vries, I, p. 414–426. H. Jankuhn, *Archaeologische Beobachtungen zu Tier- und Menschenopfern bei den Germanen in der römischen Kaiserzeit*, Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen I. philologisch-historische Klasse, Jg. 1967, Nr. 6, Göttingen, 1967, p. 117–147.

³² Behm-Blancke (nota 23).

³³ Vezi bibliografia de la nota 19.

sacrificiile umane au stârnit fantezia și au atras atenția autorilor antici. Conform descoperirilor arheologice, însă, este vorba de un fenomen mai degrabă rar³⁴. În comparație cu miile de oase de animale, numărul urmelor de sacrificii umane este mult mai mic. Cele mai multe schelete umane s-au descoperit la Oberdorla, dar și în acest loc de cult utilizat timp de aproape un mileniu nu s-au găsit decât urmele a 40 de oameni.

În sudul Scandinaviei s-au descoperit în mlaștini acele cadavre celebre, care nu sunt legate de anumite locuri de cult utilizate în mod continuu, ci reprezintă descoperiri individuale fără context arheologic. În acest caz interpretarea nu este simplă. De cele mai multe ori aceste „bog bodies” au fost interpretate drept sacrificii umane, iar în literatura mai veche drept așa numite „sacrificii punitive” (cu referire la Tacitus, *Germania*, 12). Teoria sacrificiilor punitive, pusă în circulație în 1922 de către Karl von Amira³⁵ și receptată în diferite moduri, pleacă de la ideea că aceste cadavre (uneori încătușate) reprezentau ofrande expiatorii aduse de către comunitate, ca urmare a comiterii unor delictе, nelegiuiri atât de grave încât au stârnit mânia zeilor. Este vorba de o combinație între pedeapsa cu moartea și actul sacral, de pedeapsa cu moartea într-o formă ritualică. Această interpretare foarte populară multă vreme, este însă acum contestată și considerată drept o pistă falsă, întrucât nu există dovezi suficiente în izvoare³⁶. Doar câteva din aceste cadavre descoperite în mlaștini pot fi interpretate drept sacrificii prin execuție (dar nu în sens cultic sau criminalistic). În cele mai multe cazuri, este mai pauzibil că aceste cadavre au ajuns în mlaștină din cauza unor accidente, crime, funerarii în condiții mai mult sau mai puțin obișnuite, abandonarea copiilor sau alte tipuri de fenomene „normale”³⁷.

Există, cum am precizat, și descoperiri mai puțin spectaculoase, respectiv locuri de cult unde se aduceau jertfe zeilor doar de către persoane private. Ca număr, este vorba de sute de astfel de mici locuri de cult, în mlaștinile din sudul Scandinaviei³⁸. Din aceeași categorie fac parte descoperirile de sanctuare din jurul izvoarelor, cazuri în care se poate observa o anumită evoluție a depunerilor. În epoca fierului, în perioada preromană (La Tène), domină vasele de ceramică și cele de lemn, în care erau păstrate substanțe organice (de multe ori grăsime animală). Într-o oarecare măsură le putem interpreta drept ofrande tipice pentru o populație agrară în semn de mulțumire pentru roadele naturii³⁹. În perioadele următoare ale epocii fierului se observă preferința pentru ofrande de valoare, precum podoabe, metale prețioase, brățări, inele, dar mai ales fibule, și, ocazional, arme⁴⁰.

La final adăugăm câteva precizări legate de zeii venerați în aceste sanctuare sub cerul liber. Cine erau zeii cărora li se aduceau aceste jertfe? Pe baza descoperirilor arheologice putem demonstra că sanctuarele erau localizate ca atare în mlaștini și izvoare. Dar rareori putem deduce despre ce divinități este vorba, întrucât lipsesc indicii despre destinatarii acestor practici ritualice. Pentru perioada preromană din epoca fierului deținem puține informații. Totuși, descoperirea unor idoli antropomorfi (de ambele sexe) oferă câteva indicii ce contrazic informațiile prezentate de Cezar, conform cărora popoarele germanice aveau doar o religie primitivă, animistă⁴¹. Dimpotrivă, existența acestor idoli de lemn poate să indice un panteon politeist. Trebuie

³⁴ Despre aceasta și despre concluziile care urmează, cf. Simek, p. 22 și urm.

³⁵ K. von Amira, *Die germanischen Todesstrafen. Untersuchungen zur Rechts- und Religionsgeschichte*, Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-philologische und Historische Klasse, Bd. 31, 3, München, 1922.

³⁶ Pentru detalii, cf. Beck (nota 14), passim, în special p. 245–249; v. și Capelle *et al.* (nota 18), p. 110–114. A se compara și cu bibliografia mai veche în ceea ce privește dezbaterile lui De Vries, I., p. 412–414.

³⁷ Simek, p. 23. Este posibil ca teama celor în viață de „cei care lezau legea” și de spirite să fi contribuit la faptul că unii erau depuși în mlaștini. Pentru generalități, cf. volumul-sinteză dedicat unui public larg: Th. Brock, *Moorleichen. Zeugen vergangener Jahrtausende*, Stuttgart, 2009. De referință este lucrarea lui P. V. Glob, *Mosefolket: jernalderens mennesker bevaret i 2000 år*. Gyldendal, København, 1965 (traducerea în engleză: *Bog People: Iron Age Man Preserved*, Cornell University Press, 1969).

³⁸ Simek, p. 25 și urm.

³⁹ Demne de remarcat sunt, în acest context, descoperirile arheologice de la Varbrogaard în Nordjütland, unde s-au găsit numeroase obiecte de uz cotidian, vase de lut și oase de animale, cf. Bemann/Hahne (nota 18), p. 38.

⁴⁰ Despre jertfele de la izvoare, vezi în special Stjernquist (nota 15).

⁴¹ Despre astfel de idoli, cf. H. Steuer, *Über anthropomorphe Moorpfähle der vorrömischen Eisenzeit*, în W. R. Teegen, R. Cordie, O. Dörner, S. Rieckhoff, H. Steuer (eds.), *Studien zur Lebenswelt der Eisenzeit. Festschrift für Rosemarie Müller*, Berlin, New York, 2006, p. 69–87. Pentru detalii, cf. T. Capelle, *Antropomorphe Holzdole in Mittel- und Nordeuropa* (Scripta minora Regiae Societatis Humaniorum Litterarum Lundensis, 1995/96), Stockholm, 1995. Pentru considerațiile lui Caesar referitoare la religia germanilor, cf. *Caes. Gall.* VI, 21.

însă privite cu circumspecție încercările de a trage concluzii asupra structurii și valențelor acestui panteon, prin transferarea unor informații pe care le avem din epoca ulterioară, cea a vikingilor.

În concluzie, putem afirma următoarele în ceea ce privește epoca fierului⁴²: în ciuda lipsei izvoarelor sau a insuficienței și caracterului lor contradictoriu se pot observa anumite constanțe arheologice certe. O formă constantă de sacrificare este distrugerea prăzii de război în ideea de recunoștință față de promisiunea făcută unei zeiță sau a unei puteri care, în concepția acestor popoare, facilita victoria în luptă. O altă formă este cea a banchetelor în grup, unde animalele erau sacrificate și apoi consumate ritualic. Anumite fragmente (de cele mai multe ori craniul și blana) erau depuse ritualic.

Un alt aspect frapant este legătura între aceste ritualuri de sacrificiu și spațiile umede, mai ales în cazul jertfelor private. Mlaștinile și izvoarele au furnizat cele mai multe descoperiri arheologice, în cazul mlaștinilor fiind vorba de condiții speciale de conservare. Dar și fântânile și râurile joacă un rol important, chiar dacă în aceste cazuri nu se pot invoca dovezi arheologice sigure⁴³.

Jertfele sunt caracterizate prin forme variate. Alături de animale, alimente și podoabe, în special armele au trezit interesul arheologilor. Un alt aspect demn de remarcat este absența, fără excepție, a oricăror reprezentări antropomorfe ale zeităților sau a unor imagini votive ale părților corpului. Cultul popoarelor germanice în epoca fierului are, așadar, caracter aniconic.

GERMANISCHE HEILIGTÜMER DER EISENZEIT

ZUSAMMENFASSUNG

Dieser Artikel präsentiert einen typologischen Überblick über die germanischen Heiligtümer in der freien Natur, Quellheiligtümer, Haine, Seen und Moore und die mit ihnen verbundenen Kultpraktiken, sofern sie von der archäologisch erschlossen werden können. Nach einer Vorstellung der jüngeren Literatur zur Germanenforschung, die die klassische ethnische Deutung weit hinter sich gelassen hat, wird die Religion der Germanen und die Verehrung ihrer Gottheiten in Heiligtümern in der freien Natur näher beleuchtet. Dabei kommt vor allem das Problem der Menschenopfer zur Sprache. Neue Befunde aus Dänemark und Norddeutschland liefern die Bestätigung für die in den Quellen öfters erwähnten Tötungen der Feinde und die damit einhergehende Versenkung der Getöteten und ihrer Habe in Mooren. Die wichtigsten Fundplätze wie Thorsberg, Vimose, Oberdorla etc. werden vorgestellt. Vor diesem Hintergrund werden auch die oft fälschlicherweise mit Menschenopfern in Verbindung gebrachten Moorleichen erwähnt, die nach neueren Erkenntnissen wohl meistens als Unfallopfer oder als Ergebnisse irregulärer Bestattungen gedeutet werden müssen. Abschließend werden die weniger spektakulären Opferplätze wie Quellheiligtümer in ihrem Kontext vorgestellt und die Bedeutung von Fruchtbarkeits- und Erntekulten in der germanischen Welt betont.

⁴² Urmez aici concluziile lui von Simek, p. 27 și urm.

⁴³ Colpe (nota 17); Driehaus (nota 16); Stjernquist (nota 15).

PRACTICI FUNERARE BIRITUALE PRELUNGITE ÎN SPAȚIUL CARPATO-DUNĂREAN ÎN SECOLELE V–III A. CHR.

DE

MIRCEA BABEȘ, NICOLAE MIRIȚOIU

Keywords: *Disposal of the dead; Prolonged burial practices; Provisional graves; Cremation; Inhumation; Biritualism; Carpatho-Danubian region; 5th–3rd c. B. C.; Getae; Thracians; Skythians; Agathyrsi.*

Abstract. The excavations carried out by the present authors in the Getic cemeteries at Borosești (Iași County) and Poienești (Vaslui County), dated to the 5th – 3rd c. BC, brought new data concerning funerary practices typical for this period; they consist mainly in the alternative use of inhumation and cremation during prolonged burial practices. Our starting point was the discovery of two funerary structures having the shape and dimensions of inhumation graves as well as grave goods, but lacking bones (at Borosești); at the same time were found graves with cremated bones laid in similarly over dimensioned pits, i.e. pits which had the sizes of inhumation graves (at Borosești, and especially at Poienești). This phenomenon is widely distributed, from Dniester (Nistru, Dnestr) to Tisza (Tisa) River; it is most clearly attested in the cemeteries from Slobozia-Onești, Stelnica, Zimnicea, Fântânele, Telița, Murighiol, Băița, Olteni (Romania), Dănceni and Pîrjolteni (Moldovan Republic), Szentes-Vekerzug and Tápiószéle (Hungary). In these authors opinion, the large grave pits served initially as „provisional graves”; after some time, the corpses were exhumed and cremated, the cremated bones being afterwards either laid back in the initial pits or put in other places. When the latter was the case, in the former „provisional graves” – considered by some authors „cenotaphs” –, one can find remains of grave goods, but no bones. The outfit of the funerary structures with wood, stone and clay (e.g. at Dănceni, Zimnicea, Olteni, etc.) shows that they were accessible for the duration of the prolonged funerary practices, thus allowing for repeated ceremonies and ritual acts to take place at/in the graves. The existence of biritual, prolonged funerary practices is also attested by the ethnography of indigenous populations, both recent and contemporary.

Cercetările de teren întreprinse de autorii acestui studiu în ultimele patru decenii în Moldova Centrală, având ca obiect principal de studiu monumentele culturii germanice de tip Poienești-Lukașevka (secolele II–I a. Chr.)¹, au prilejuit, de asemenea, descoperirea unor necropole mai vechi, databile în secolele V–III a. Chr. și atribuite îndeobște populației autohtone a geților. În două dintre aceste situri, la Borosești, jud. Iași, și la Poienești, jud. Vaslui, este vorba de săpături de lungă durată și de caracter exhaustiv, cu rezultate consistente, în timp ce în cel de al treilea caz, la Buhăiești, jud. Vaslui, avem de-a face doar cu descoperiri fortuite și periegeze ocazionale². Aceste descoperiri au avut darul de a spori cu aproape 50 numărul mormintelor getice timpurii

¹ M. Babeș, *Die Poienești-Lukaševka-Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, Bd. 30, Bonn, 1993.

² La Buhăiești în 1954 și 1975 au fost descoperite întâmplător două morminte Poienești-Lukașevka, publicate de D. Gh. Teodor (*O necropolă La Tène la Buhăiești-Negrești*, în *SCȘIași, istorie*, 8, 1957, p. 339–342) și de colecționarul local N. Ciubotaru (*Cercetări arheologice de suprafață în comuna Vulturești (jud. Vaslui)*, în *ActaMM*, 5–6, 1983–1984, p. 355 și fig. 10/1–4). În 1982, cu prilejul unei periegeze, am putut culege de la suprafață resturi dintr-un al treilea mormânt bastarn, precum și din două morminte getice de incinerare în urnă. Aceeași succesiune getic-bastarnic este de presupus și în așezarea identificată de noi la 100–200 m nord de necropolă (M. Babeș, *op. cit.*, p. 194 și pl. 45/1–2; 53/5; idem, *EAIVR*, 1, 1994, p. 221, s.v. *Buhăiești*).

din Moldova, puțin numeroase de altfel, atunci ca și acum, dar mai ales de a constitui punctul de pornire al unei discuții speciale, respectiv al unei ipoteze originale privind practicarea simultană a incinerăției și înhumăției în spațiul mai larg carpato-dunărean la sfârșitul primei și la începutul celei de-a doua epoci a fierului³. După aproape zece ani de reflexie și de acumulare a unor noi descoperiri semnificative, o expunere pe larg a problemei ne apare azi a fi în egală măsură necesară și justificată. Este normal ca ea să înceapă cu prezentarea descoperirilor noastre, încă inedite, care se află la originea acestei ipoteze.

1. Borosești, com. Scânteia, jud. Iași. Săpăturile întreprinse în anii 1968–1978 în punctul „Pe lesă” au permis sondarea unei așezări și dezvelirea integrală a necropolei bastarne învecinate, care a livrat 150 de morminte (M. 1 – M. 150) aparținând fazelor I–II ale culturii Poienești-Lukașevka⁴. În același spațiu al necropolei (suprafața săpată măsurând 2550 m.p.) au mai fost descoperite cinci alte structuri funerare de caracter net diferit, pe care le-am atribuit unei mici necropole getice anterioare, databile în secolele IV–III a. Chr. (fig. 1). Situația avea o deplină corespondență în așezare, unde, pe lângă 5 locuințe de suprafață și 7 gropi atribuite locuirii bastarne, au fost descoperite și câteva gropi cu ceramică exclusiv getică timpurie.

Cele cinci complexe funerare pre-bastarne (M. I–V, vezi Anexa I, p. 130–131) pot fi clasificate în trei tipuri, dintre care primele două sunt deja bine cunoscute în necropolele contemporane din spațiul getic:

– *Tipul I:* morminte de incinerăție în urnă cu capac (**M. III**, intact, și **M. IV**, deranjat și parțial distrus). Urnele și capacele sunt modelate de mână, într-o manieră și cu forme tipice pentru ceramica băstinașă, getică [fig. 3; 6; 8/4, 6];

– *Tipul II:* mormânt de incinerăție (**M. V**) cu groapă rectangulară mare, de dimensiunile unui mormânt de înhumăție (2,15×1,05 m). Resturile cinerare au fost depuse în centru, formând un „pachet” concentrat, de 12×12 cm, gros de 10 cm, în timp ce cele trei vase de ofrandă, dintre care două răsturnate (unul fiind spart *in situ*), se aflau la extremitățile marii gropi. Trebuie notat că atât osemintele, cât și vasele, nu zăceau direct pe fundul gropii, aflat la – 0,73 m, ci cu 10–20 cm mai sus, în umplutură. Groapa era orientată NNV 6100 – SSE 2900 [fig. 2 jos; 7; 8/5];

– *Tipul III:* reprezentat prin structurile numite **M. I** [fig. 2 sus; 4; 8/1–2] și **M. II** [fig. 2 mijloc; 5; 8/3], cu particularități neșemnalate până acum în alte necropole din aceeași epocă. Este vorba de două gropi de formă ovală-alungită, de mari dimensiuni (2,10×0,75 m și 2,00×0,75 m), comparabile cu cele ale mormântului de incinerăție de tip II (**M. V**). Orientarea lor este, de altfel, aproximativ aceeași: NNE 400 – SSV 3600 (**M. I**), respectiv NNV 6200 – SSE 3000 (**M. II**). Spre deosebire însă de **M. V**, în cele două gropi nu s-a găsit nici o urmă de oseminte, nici incinerate, nici înhumate. În schimb, s-au descoperit mai multe vase getice: 6 în **M. I** [fig. 4/1–6] și 5 în **M. II** [fig. 5/1–4], răspândite fără nici o ordine în umplutură, uneori răsturnate sau sparte, plasate mai ales spre extremitățile gropilor. În plus, în **M. I** au fost descoperite două mărgeli [fig. 4/7–8], iar în **M. II**, spre extremitatea sa de sud, pe fundul gropii, o placă de gresie de 32×17×2 cm („rășniță”) și un cuțit de fier cu plăsele de os, de tip scitic [fig. 5/5; 8/3]. Prezența acestor piese, care par a constitui componente de inventar funerar, în gropi din care lipsesc cu desăvârșire resturile umane, părea să indice că **M. I** și **M. II** ar fi reprezentat înmormântări simbolice – cenotafuri.

Cu toate acestea, poziția dezordonată și starea fragmentară a celor mai multe dintre vasele de ofrandă arată că cele două gropi au fost redeschise în antichitate și anume, credem noi, nu pentru a fi prădate (căci inventarul a rămas pe loc), ci, cel mai probabil, pentru exhumarea resturilor defuncțiilor depuși acolo inițial, astăzi dispărute. Dacă ar fi fost vorba de resturile unor cadavre incinerate (cum este cazul în **M. V**), după o asemenea intervenție în gropi ar fi trebuit să se mai găsească cel puțin câteva oase calcinate rătăcite. Cum nu aceasta este situația, având în vedere forma și dimensiunile acestor gropi, se poate presupune că inițial în ele au fost depuse cadavre complete, orientate N–S sau S–N, împreună cu inventarul lor funerar. Se poate, de

³ M. Babeș a prezentat această ipoteză, într-o primă formă, în comunicarea de la cel de-al IV-lea *Colocviu internațional de arheologie funerară* de la Tulcea din mai 2000. Am reluat această discuție la cel de-al XIV-lea *Congres UISPP de la Liège*, din septembrie 2001 (M. Babeș, *Pratiques funéraires birituelles prolongées chez les Gètes du Bas-Danube (V^e–IIIe s. av. J.-C.)*, în *XIVe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Pré-Actes*, Liège, 2001, p. 295–296), comunicare pe care am susținut-o și în fața colegilor din Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, în decembrie 2002. Nici una dintre comunicările în cauză nu a fost publicată integral.

⁴ Materialele bastarne au fost în mare măsură valorificate în monografia acestei culturi; cf. M. Babeș, *op. cit.*, p. 34–52, cu fig. 8, 10–14, 16; p. 134–139 și fig. 36–39; p. 183–192; pl. 1–20, 53/1–2 și 54–55; idem, în *EAIVR*, 1, 1994, p. 196–197 (s.v. *Borosești*); *ibidem*, 3, 2000, p. 136 și fig. 62 (s.v. *mormânt*). La cercetările de la Borosești din anii 1974–1978, atât în activitatea de teren, condusă de M. Babeș, cât și prin studiul de laborator de specialitate, o contribuție importantă a fost adusă de antropologul dr. Nicolae Mirițoiu, autorul expertizei anexate (Anexa II, *infra.*, p. 131–132).

asemenea, presupune că după un timp relativ scurt (evident înainte de descompunerea completă a ligamentelor și a părților moi, care poate dura între câteva luni și un an), aceste cadavre au fost exhumate pentru a suferi un nou tratament funerar și pentru a fi depuse finalmente în alt loc. În cazul concret de la Borosești ne-am putea închipui că, după înhumarea lor temporară în **M. I** și **M. II**, cadavrele vor fi fost incinerate și eventual depuse în urne, cum ar fi cele înregistrate de noi ca **M. III** și **M. IV**. Pe linia aceleiași judecăți ipotetice, s-ar putea de asemenea presupune că în cazul **M. V** corpul defunctului a fost înhumat temporar în aceeași groapă în care – după exhumare și incinerare – resturile sale calcinate aveau să fie îngropate definitiv. Dimensiunile mari ale acestei gropi, bulversarea vaselor de ofrandă (două din trei erau răsturnate, unul era spart), ca și poziția lor și a pachetului de oase calcinate cu 10–20 cm deasupra fundului gropii, în umplutură, sunt tot atâtea argumente semnificative în favoarea acestei ipoteze⁵.

2. Poienești, jud. Vaslui. În situl „Măgura”, din extremitatea *Dealului Teilor*, săpăturile întreprinse de Radu Vulpe în anul 1949 au dus la descoperirea a două morminte getice care erau evident mai vechi decât necropola eponimă a culturii Poienești-Lukașevka, atribuită bastarnilor (la acea dată 55 de morminte)⁶. Săpăturile noastre îndelungate, din anii 1979–2000, efectuate în colaborare cu Muzeul Județean Vaslui și cu participarea unui important număr de tineri arheologi⁷, au dus în final la epuizarea necropolei bastarne (total 275 morminte)⁸ și la dezvelirea de asemenea integrală a unei veritabile necropole getice de incinerare, datată în mare în secolele V–III a. Chr., care cuprindea 42 de morminte (fig. 11). În afară de mult-discutatul „mormânt-cuptor” (*infra*, p. 106), este vorba de 10 morminte de incinerare în urnă și de 31 morminte de incinerare cu oasele calcinate depuse direct în groapă. Atunci când au putut fi bine observate, acestea din urmă s-au dovedit a fi de formă alungită, rectangulară sau ovală, și aveau dimensiuni mari. Într-adevăr, cca 20 de morminte aveau lungimi de la 1,50 la 2,35 m, iar trei chiar ajungeau la 2,80–2,90 m, în timp ce lățimea lor varia între 0,75 și 1,25 m. O astfel de groapă, care ar fi putut adăposti fără probleme un corp înhumat, era flagrant supradimensionată pentru oasele rezultate din incinerarea defunctului și pentru inventarul relativ modest destinat a-l însoți în viața de apoi (fig. 12). Piese de inventar au apărut doar în 17 dintre cele 31 morminte în discuție; este vorba de armament (pumnale-akinakai, vârfuri de săgeți), ustensile casnice (cuțitașe), podoabe (mărgel, butoni, brățări) și, doar în șase cazuri, de recipiente ceramice (de la 1 la 6, uneori sparte). Într-un singur mormânt (**M. 1045**, fig. 12 jos, stânga) a fost depusă o placă de piatră, cu dimensiunile de 30×25 cm, probabil o rășniță primitivă. Oasele calcinate, amestecate cu obiectele mărunte de inventar, au fost depuse mai mult sau mai puțin grupat direct pe fundul plat sau ușor albiat al gropii, în mijloc sau excentric, ocupând o pătrime sau o treime, cel mult o jumătate din suprafața acesteia.

Așa cum am presupus pentru **M. V** de la Borosești, se pare că și în mormintele cu gropi mari de la Poienești, inițial, cadavrele au fost înhumate temporar, uneori însoțite de vase de ofrandă depuse la cap sau/și la picioare; ulterior ele au putut fi exhumate și incinerate, iar resturile lor adăpostite în aceleași gropi.

⁵ În chip rezumativ M. Babeș a formulat această ipoteză în *EAIVR*, 3, 2000, p. 134 (s.v. *mormânt*). Informațiile și interpretarea noastră a situației de la Borosești sunt citate de T. Arnăut, *Vestigii ale sec. VII–III a. Chr. în spațiul de la răsărit de Carpați*, Chișinău, 2003, p. 190.

⁶ Este vorba de așa-zisul „mormânt-cuptor”, cu akinakes și cu 14 vârfuri de săgeată „scitice”, și de mormântul de incinerare în groapă **M. 307**, cu pumnal de fier, precum și de unele „elemente răzlețe”, de aspect „relativ arhaic”, atribuite unei așezări getice pre-bastarne, dar provenind probabil, de asemenea, din morminte; cf. R. Vulpe, *Săpăturile dela Poienești din 1949*, în *Materiale*, 1, 1953, p. 277–280 (cu fig. 58–61), p. 312–315 (cu fig. 97–99), 400–401 (cu fig. 307), 419–420 și 490–491. Cifra de „șase morminte getice” avansată de Silvia Teodor (*Săpăturile de la Cucorani, jud. Botoșani*, în *ArhMold*, 8, 1975, p. 138–139 și nota 44) nu se regăsește în publicația lui R. Vulpe, care vorbea de „două cimitire principale succesive, din La Tène și din secolele III–IV e.n.”, dar separa mormântul-cuptor și **M. 307**, dateate „cca secolele IV–III în. e.n.”, de prima necropolă, cea bastarnă, ajungând să distingă „printre descoperirile noastre funerare nu mai puțin de trei faze cronologice” (*op. cit.*, p. 466). Astfel, ținând seama și de rezultatele cercetărilor mai noi, discutate aici, teza contemporaneității mormintelor getice și bastarne de la Poienești, respectiv a caracterului mixt al necropolelor de tip Poienești-Lukașevka, dovedind chipurile „amestecul etnic geto-bastarnic”, promovată de autoarea citată, ar trebui definitiv înlăturată.

⁷ Ținem să mulțumim pentru contribuția adusă în perioade diferite pe șantierul Poienești colegelor și colegilor Magda Mantu-Lazarovici, Ruxandra Alaiba, Elvira Safta, Tamalia Marin, Margareta Arsenescu, Liana Oța, Corina Ursache, Daniel Spânu, Dragoș Măndescu, Andrei Soficaru, Silviu Oța, Florin Petrescu. Se cuvine să omagiem aici memoria lui Ioan Mancaș, vechi muzeograf și, din 1998, directorul Muzeului Județean „Ștefan cel Mare” din Vaslui, recent dispărut dintre noi, care de-a lungul multor ani a sprijinit din toate puterile sale mersul înainte al cercetărilor de la Poienești.

⁸ M. Babeș, *op. cit.*, p. 33–48, cu fig. 9, 11–12, 17; p. 131–134 cu fig. 32–35; p. 208–213 și pl. 32–38, 53/3–4 și 56; idem, *EAIVR*, 3, 2000, p. 337–340, s.v. *Poienești*.

Redeschiderea gropii inițiale după un răgaz de timp ar putea explica unele fapte constatate de noi în cursul săpăturilor: dimensiunile mari ale excavației, abateri de la forma regulată a gropii, uneori vătămarea vaselor de ofrandă (de ex. M. 1045 și 1389; fig. 12 jos). La Poienești nu există structuri de felul M. I și M. II de la Borosești, ceea ce ar însemna ca aici gropile mari folosite pentru înhumarea temporară a cadavrelor vor fi devenit întotdeauna locul de depunere finală a resturilor cinerare.

Cele zece morminte de incinerare în urnă de la Poienești conțin ceramică de tip getic (urne și capace), iar în patru cazuri și inventar metalic (un mormânt cu akinakes, două cu vârfuri de săgeți și unul cu un cuțitaș) dovedind fără dubiu contemporaneitatea lor cu mormintele de incinerare în groapă discutate mai sus. În cazul mormintelor cu urne nu se poate face însă nici o supoziție privind derularea procesului funerar. În fapt, și în acest caz, este posibil ca înainte de incinerare cadavrele să fi fost păstrate o vreme în afara necropolei (îngropate sau pur și simplu expuse în așezare sau în alt loc), după cum este în egală măsură posibil ca ele să fi fost incinerate imediat după deces. Această din urmă ipoteză pare mai probabilă în cazul indivizilor decedați „departe de casă”, în condiții care făceau necesare transportul și păstrarea până la locul și momentul înmormântării finale, într-o urnă, în necropola comunității respective.

În sfârșit, la Poienești, în 1949, a fost documentat în chip excepțional și un al treilea tip funerar, cu totul ieșit din comun. Este vorba de așa-numitul „mormânt-cuptor”, interpretat de Radu Vulpe ca reprezentând o „cremație pe loc”, practică într-un cuptor cu diametrul de 2,30 m, „căptușit cu un perete probabil emisferic de vălătuci amestecați cu paie”, special clădit în acest scop⁹. Însă, așa cum rezultă din publicația originală, ca și din unele observații făcute de noi la redeschiderea acestei săpături în 1988, arderea vetrei așa-zisului cuptor, pe care s-a aflat un strat subțire de cărbune și puțină cenușă, a fost relativ slabă, iar scheletul (lung de 1,70 m), deși influențat de foc, și-a conservat *in situ* ordinea anatomică, oasele păstrându-și „consistența, formele și dimensiunile”; de aici constatarea lui Vulpe că „incinerarea nu a fost desăvârșită”¹⁰. După părerea noastră, aici nu este vorba de un cuptor, respectiv de o instalație de incinerare, ci mai curând de o cameră funerară cu structură de lemn, în care inițial s-a săvârșit înhumarea unui personaj de seamă (războinic) și care ulterior a fost incendiată; ca urmare, vălătucii de lut ce constituiau „căptușeala pereților” s-au înroșit și s-au întărit, păstrând urme ale eșafodajului de lemn (urme de pari), iar focul a putut acționa direct, nu însă foarte intens, asupra resturilor unui cadavru în stare avansată de descompunere sau chiar în stare de schelet.

Motivația diferitelor tipuri de comportament funerar descrise mai sus este greu de pătruns în prezent. Pentru început, importantă este însă constatarea și reconstituirea ipotetică a unor practici rituale care nu au reținut până acum în deajuns atenția cercetătorilor și pentru care descoperirile de la Borosești și Poienești aduc un plus considerabil de documentare. Ținând seama și de alte descoperiri funerare contemporane din spațiul înconjurător, precum și de sugestiile oferite de studiile etnologice, la care ne vom referi mai departe, observațiile noastre ar putea fi preliminar astfel formulate:

1. În mormântarea pare a cunoaște mai multe etape (înhumare, exhumare, incinerare, depunere finală), care se derulează de-a lungul unei perioade mai mult sau mai puțin îndelungate. Putem deci presupune că, în anumite cazuri, nu avem de-a face cu înmormântarea într-un singur act, ci cu una desfășurată în mai multe etape distincte, decalate în timp. Ca urmare, tratamentul funerar al decedatului este prelungit, iar finalizarea sa intenționat întârziată. Ar fi deci vorba despre ceea ce specialiștii au definit de mai bine de un secol drept „în mormântare în mai multe etape” (în limba germană *mehrstufige Bestattung*), respectiv „în mormântare prelungită” sau „în mormântare întârziată” (*verzögerte Bestattung*), pentru care atestările etnologice sunt demult cunoscute și înregistrate în literatura de specialitate, în timp ce acelea arheologice rămân încă incerte, rare și, în general, au fost trecute cu vederea¹¹.

2. Practica funerară poate implica pentru unul și același individ decedat, de manieră succesivă, cele două rituri principale: înhumarea și incinerarea. Înhumarea reprezintă ritul primar, practicat acum temporar, în timp ce incinerarea constituie tratamentul final, cu care se încheie procesul funerar. Este deci vorba de un fel de

⁹ R. Vulpe, *op.cit.*, p. 312–315, 466, 474.

¹⁰ *Ibidem*, p. 312–313 și fig. 97. Autorul ne oferă o reconstituire neconvingătoare, puțin naivă, a amenajării mormântului: „S-a săpat o groapă potrivit de mare, s-a construit cuptorul, a fost apoi încălzit intens și, după ce a fost curățat de cenușă și cărbuni, s-a introdus cadavru în îndemănare pe vatra încinsă, cu ajutorul unor unelte potrivite, și a fost lăsat să se consume pe încetul la dogoarea căldurii. Apoi, după ce cuptorul s-a răcit, totul a fost astupat cu țărână”. Lipssește o fotografie și un profil al „cuptorului”, iar scheletul din fig. 97 este unul „de manual”, cu brațele îndoite și mâinile depuse pe bazin, deși în text se vorbește de „brațele întinse pe lângă solduri”.

¹¹ R. Meyer-Orlac, *Mensch und Tod: Archäologischer Befund – Grenzen der Interpretation*, Klaus Renner Verlag, Hohenschäftlarn, 1982, p. 123–143, 155–178; vezi *infra* p. 126).

biritualism, în care cele două rituri nu se exclud, ci se completează și se aplică în cadrul unor etape succesive, distincte, ale înmormântării.

*

În căutarea analogiilor pentru practicile funerare neobișnuite discutate aici trebuie început cu spațiul imediat înconjurător al Moldovei, unde pentru secolele V–III a. Chr. sunt cunoscute doar câteva mici cimitire de incinerare. Analogia cea mai apropiată o întâlnim la **Onești-Slobozia**, jud. Bacău, unde în 1962–1963 a fost descoperită și parțial cercetată o astfel de necropolă, la acea dată deja puternic afectată de eroziunea și alunecarea terenului¹². Condițiile precare ale descoperirii explică în bună măsură imprecizia descrierii și clasificării celor 11 morminte descoperite de C. Buzdugan¹³. Cu toate acestea, cele două tipuri funerare distincte, prezente – mormintele de incinerare în urnă și cele cu oasele calcinate depuse direct în gropi de mari dimensiuni – au putut fi în chip net documentate. Pentru discuția de față importante sunt mormintele celui de-al doilea tip, având gropi rectangulare cu lungimea de 2,20–2,50 m și lățimea de 0,80–1,00 m. În M. II (2,20×1,00 m), vasele de ofrandă, impropriu denumite „urnă” și „capac” (o oală în poziție înclinată și o strachină așezată cu gura în jos), se aflau la extremitățile opuse ale gropii; oasele calcinate și piesele mărunte de inventar ar fi fost depuse pe fundul gropii, între cele două vase. Și în M. V (2,40×0,80 m) oasele calcinate au fost depuse „direct în groapă”, împreună cu inventarul mărunț (cuțitaș de fier, cca 150 vârfuri de săgeată din bronz), însă aici cele două vase de ofrandă se aflau unul lângă celălalt (nu se spune însă în ce parte a gropii). În sfârșit, ca și în M. II, în M. IX cele două vase sunt așezate la extremitățile gropii (2,50×0,80 m): cea din capul de sud era folosită într-adevăr ca urnă, conținând oase calcinate și piese de inventar, iar cealaltă era așezată înclinat lângă oasele calcinate depuse direct în groapă¹⁴. În ciuda incertitudinilor semnalate, se poate afirma că la Onești au existat cel puțin trei morminte cu depunerea resturilor cremației, a inventarului și a vaselor de ofrandă în gropi care, judecând după dimensiuni, au putut adăposti inițial, înainte de incinerare, trupurile celor decedați.

Situația necropolei getice de la **Strahotin**, jud. Botoșani, cu 26 morminte de incinerare până nu demult cea mai mare din Moldova, nu este din păcate mai bine documentată, dimpotrivă. Pentru primele 18 morminte, salvate în 1981–1982, dispunem de un raport din care rezultă că 16 ar fi fost „morminte plane de incinerare în urne” și doar două erau cu „resturile cinerare depuse direct pe fundul gropii” (M. 8 și M. 19)¹⁵. Lipsa planurilor de detaliu și a fotografiilor de complexe *in situ*, ca și imprecizia descrierilor din catalog ne îndeamnă să luăm aceste cifre cu prudență. În fapt, în cazul mormintelor M. 1, 2, 7, 9, 11, 16, 17 și 18 în text nu se menționează în chip expres prezența oaselor calcinate în vasele presupuse a fi „urne”. În M. 12 și M. 13 olăria este reprezentată doar prin fragmente, în timp ce în M. 1, 2, 5, 10, 15, 16, 17 și 18 numărul vaselor întregi sau fragmentare este de 3–5, mai mult deci decât perechea standard „urnă-capac”. În M. 6 se aflau chiar 6 vase grupate, unele lipite între ele, dintre care 4 conțineau oase calcinate și unele piese de inventar (săgeți, cuțitașe, perle). Acesta este de altfel și singurul mormânt la care autorul săpăturii a putut observa

¹² C. Buzdugan, *Necropola getică de la Slobozia*, în *Carpica*, 1, 1968, p. 77–94; idem, *Necropola getică de la Slobozia – orașul Gheorghe Gheorghiu-Dej*, în *Sesiunea de comunicări științifice a muzeelor de istorie, decembrie 1964*, vol. I, București, 1971, p. 232–242 (variantă mai veche, fără catalog, a articolului din *Carpica*, 1).

¹³ Deși planul publicat în *Carpica*, 1, fig. 1, indică o săpătură amplă și sistematică, avem a regreta lipsa oricărui plan, profil sau fotografie de mormânt *in situ*. Regretabilă este și confuzia terminologică făcută de autor atunci când numește „urnă” sau „capac” vase care în mormintele respective nu aveau această funcțiune, ci au reprezentat vase de transport sau de ofrandă. Doar în cazul M. IX aflăm că groapa era orientată N–S.

¹⁴ În lipsa unui studiu antropologic este evident imposibil de stabilit dacă M. IX este un mormânt dublu sau dacă este vorba de oasele unuia și aceluiași individ. Carența, practic lipsa determinărilor antropologice pentru osemintele din mormintele acestei vremi reprezintă un handicap de nebiruit pentru toate studiile de arheologie funerară, atât în România, cât și în țările vecine.

¹⁵ P. Șadurschi, *Necropola getică de la Strahotin-Dângenii, jud. Botoșani*, în *Materiale. A XVII-a Sesiune anuală de rapoarte (Ploiești, 1983)*, partea I, București, 1992, p. 173–185. Nu este exclus ca „rămășițele unui mormânt de înhumare răvășit” (M. 14) să aparțină aceleiași necropole, dar este mai probabilă legătura cu cele două morminte sarmatice descoperite ulterior, menționate în *Cronica cercetărilor arheologice 1983–1992*, București, 1997, p. 104–105. Din păcate, această *Cronică* nu oferă nici o informație concretă despre cele opt morminte getice cercetate în anii 1983–1988.

„groapa de formă ovală”, cu dimensiunile de 1,50×0,90 m¹⁶. Am putea reconstitui o groapă similară și în cazul M. 7 – M. 8, presupunând că „urna” din M. 7 (vas-clopot fără oase calcinate) este de fapt un vas de ofrandă ce aparține de M. 8, situat doar la un metru depărtare, cu oasele calcinate depuse pe fundul gropii, la aceeași adâncime de 0,50 m¹⁷. În cele din urmă, analiza critică a publicațiilor citate justifică bănuiala că la Strahotin numărul mormintelor de incinerare cu oasele depuse direct în groapă va fi fost mai mare decât cel indicat de autorul săpăturilor (1–2 din 26).

În Basarabia, necropola getică de la **Hansca-Lutărie**, datată în secolele IV–III a. Chr., este aceea care a livrat cel mai mare număr de înmormântări (cca 70), dar, din păcate, în lipsa unei publicații monografice finale, din diferitele rapoarte parțiale și din unele lucrări de sinteză ale autorului săpăturilor, I. Niculiță, rezultă date și informații contradictorii. Descoperită în anul 1964¹⁸, această necropolă livrase până în 1969 (pe o suprafață săpată de 1106 mp) un număr de 44 morminte, dintre care 35 de incinerare: 22 în urne, 5 cu oasele calcinate depuse direct în groapă, 6 cu oasele calcinate depuse (se înțelege, direct în groapă) împreună cu fragmente ceramice aglomerate, și două cenotafuri. Lor li se adăugau 9 morminte de înhumare: un schelet în poziție întinsă și două chircite (toate cu capul spre NV) și șase puternic deranjate, respectiv distruse¹⁹. La încheierea săpăturilor, anterior anului 1977, în cartea sa dedicată geților dintre Nistru și Carpați, I. Niculiță vorbea de un total de 68 morminte descoperite pe o suprafață de 1860 m. p.²⁰. Din tabelul general al necropolelor getice, publicat în această carte (tab. 4, p. 64–65), rezultă unele nedumeriri privind situația de la Hansca. Adunând mormintele de incinerare în groapă (doar 3 ?), cu cele în urnă (39), cu cele de înhumare (doar 6?) și cu cele două „cenotafuri”, obținem un total de 50 morminte – mult sub totalul de 68, anunțat câteva pagini mai departe. Mai constatăm cu acest prilej că a dispărut categoria mormintelor cu oase calcinate depuse împreună cu fragmente ceramice, întâlnită în raportul anterior, care și-ar fi găsit locul într-o categorie generală a mormintelor de incinerare în groapă²¹. O fotografie recent publicată de T. Arnăut ilustrează cu claritate un astfel de mormânt (Hansca M. 5 ?) cu oasele calcinate masate pe fundul unei gropi mari, alături de trei vase, dintre care unul mare, culcat și spart²². Numeroasele incertitudini semnalate ne determină ca, în cele din urmă, în cercetarea noastră să nu ne putem baza pe necropola de la Hansca-Lutărie, fără a uita totuși să punctăm faptul că aici s-a practicat și înhumarea, ca formă de tratare temporară sau finală a corpului uman²³.

¹⁶ P. Șadurschi, *op. cit.*, p. 176. În acest mormânt, vasele 3 și 5 erau așezate la adâncimi diferite: 0,70, respectiv 0,88 m, ceea ce ar putea sugera că urna 3 a fost depusă mai târziu, în umplutura gropii. În capul de nord al aceleiași gropi, la – 0,88 m, se afla o „lespede de piatră”, care ne amintește de situația din M. II de la Borosești. La Strahotin lespezi de piatră au mai apărut în alte două morminte, fiind ipotetic considerate drept capace de urnă.

¹⁷ *Ibidem*, p. 181.

¹⁸ I. T. Niculiță, *Issledovanija getskogo mogil'nika Luterija u s. Hanska*, în vol. *Dalekoe prošloe Moldavii*, Chișinău, 1969, p. 134–145.

¹⁹ Idem, *Issledovanie getskogo mogil'nika Hanska- Luterija*, în vol. *Arheologičeskie issledovanija v Moldavii v 1968–1969 gg.*, Chișinău, 1972, p. 105–121, în special tabela de la p. 110. După I. Niculiță, cele șase aglomerări de cioburi asociate cu oase calcinate (M. 17, 18, 22, 24, 39, 44) nu se pot explica prin distrugerea unor urne, căci alături au apărut urne intacte, iar terenul nu a fost afectat vreodată de lucrări agricole (*op. cit.*, p. 112–113). Interesantă este și observația că cele șase schelete puternic deranjate erau asociate cu vase de ofrandă similare celor din mormintele de incinerare, cu care erau deci sincrone (*ibidem*, p. 116). Recunoaștem aici posibilitatea ca în ambele categorii de morminte să se fi produs încă din antichitate intervenții (probabil de caracter ritual), care nu au putut fi nemijlocit observate în săpătură, datorită adâncimii mici a complexelor.

²⁰ Idem, *Gety IV–III vv. do n.e. v dnestrovsko-karpatskih zemljah*, Chișinău, 1977, p. 68 și urm.

²¹ În următoarea sa carte, *Severnye frakijcy v VI–I vv. do n.e.*, Chișinău, 1987, p. 117–119 și fig. 39, I. Niculiță s-a mulțumit să publice, fără comentarii, un plan al necropolei, pe care am putut număra 70 de morminte, dintre care 62 de incinerare și 8 de înhumare. La rândul său, punând la socoteală și cele două „cenotafuri”, T. Arnăut (*op. cit.*, supra nota 5, p. 221) vorbește de un total de 72 morminte. Cf. și T. Arnăut și R. Ursu Naniu, *Vestigii getice din cea de-a doua epocă a fierului în interfluviul pruto-nistrean*, Iași, 1996, p. 49–52.

²² T. Arnăut, *op. cit.*, p. 369, fig. 47/6; alăturat (fig. 47/5) vedem o altă grupare de trei vase mari din M. 3 (?), care nu au putut fi astfel așezate decât într-o groapă de mari dimensiuni. La p. 51, T. Arnăut menționează gropi de morminte de formă oval-alungită (150×90 cm), orientate N–S, fără a da exemple concrete.

²³ Într-o recentă analiză a aceleiași necropole, A. N. Levinschi (*K voprosu o progrebal'nom obrjade i obrjadnosti u getov dnestrovsko-prutskogo meždureč'ja, VI–IV vv. do n.e.*, în *Stratum plus*, 3, 2005–2009, p. 167–171 și 174) presupune că practicarea înhumării la Hansca s-ar limita la o grupă aparte de populație, de exemplu „străini – de altă credință” sau „membri ai comunității, nedemni de a fi înmormântați conform tradițiilor și obiceiului”, de ex. „vrăjitorii” (*kolduny*), ritual funerar caracteristic al geților de acolo fiind incinerarea. Reținem și comentariul său critic cu privire la cuptorul descoperit în zona de margine a necropolei, considerat de I. Niculiță drept „crematoriu”. Din păcate, nici presupunerea lui A. Levinschi, după care incinerarea și întregul ritual s-ar fi săvârșit la casa mortului, nu poate fi pozitiv argumentată.

În fapt, descoperirile cele mai importante pentru discuția de față s-au făcut în necropola de la **Dănceni**, raionul Ialoveni, datată între sfârșitul secolului VI și începutul secolului IV a. Chr. și atribuită de descoperitorul său, V. L. Lăpușnean, și de mai mulți cercetători moldoveni și ruși culturii getice timpurii²⁴. Spre deosebire de cimitirele getice de incinerare de dincoace de Prut deja citate (Borosești, Poienestii, Onești, Strahotin), dar oarecum similar situației de la Hansca, aici avem de-a face cu o *necropolă birituală* din care s-au săpat 42 morminte: 27 (64%) de incinerare și 15 (36%) de înhumare. Între mormintele de *incinerare* predomină net cele cu depunerea oaselor calcinate direct în groapă (22 = 81,5%), în timp ce înmormântările în urnă sunt în minoritate (5 = 18,5%). Din prima categorie fac parte atât mormintele cu gropi rotunde (diam. 0,30–0,50 m, adânc. 0,40–0,50 m), cât și acelea cu gropi rectangulare, de mari dimensiuni (lung. 1,40–2,70 m, lat. 0,80–0,90 m, adânc. 0,50–1,10 m). Se remarcă în chip special M. 86, cu o groapă de 2,70×0,90 m, adâncă de 0,65 m, la fundul căreia s-au săpat patru gropi mici (diam. 0,30–0,40 m, adânci de 0,15 m) în care s-au depus oase calcinate²⁵. Cel puțin alte cinci morminte de incinerare (M. 94, 236, 240, 243 și 259)²⁶ au avut de asemenea gropi mari, așa cum cunoaștem la Borosești și Poienestii. În cele mai multe dintre cele 15 morminte de *înhumare* de la Dănceni, de exemplu în M. 129, 139, 211, 246, 256, 284, 290, s-au produs încă din antichitate intervenții, respectiv deranjamente, vizibile în tulburarea ordinii anatomice sau chiar lipsa unor părți din schelete. Autorul săpăturilor credea că ar fi vorba de jaf, dar astăzi, în contextul acestei discuții, ne putem întreba dacă nu cumva este vorba, mai curând, de urmele unor acțiuni și ceremonii de caracter ritual. Un indiciu în acest sens îl reprezintă faptul că în patru cazuri (M. 73, 129, 139, 149), pentru înhumați s-au amenajat adevărate camere funerare (dimens. max. 3×1,80 m), cu acoperiș de lemn lipit cu lut, sprijinit pe patru stâlpi, iar în alte zece cazuri s-au săpat gropi funerare de mari dimensiuni (lung. 2,15 – 2,70 m; lat. 1,30 – 1,70 m) – totul, se pare, în intenția de a se asigura un acces facil la cel decedat încă o vreme după depunerea în mormânt, în cadrul unor ceremonii prelungite, succesive. Că aceste practici se încheiau cu incendiarea eșafodajului de lemn al acestor camere, semnificând practic și simbolic încheierea înmormântării, o dovedesc resturile de scânduri carbonizate și lipitura de lut arsă, provenind de la tavan, sesizate în M. 73, 129 și 146.

Incendierea camerei funerare este atestată și în cazul unui cunoscut mormânt de incinerare, descoperit izolat la **Pârjolteni**²⁷. Aici camera era de formă rectangulară, cu colțuri rotunjite (dimens. 3,20×2,00 m, adânc. fund 1,90 m); pereții săi, ușor arcuiți la partea superioară, erau arși la roșu, iar în umplutură, deasupra unui strat consistent de cărbune și cenușă, gros de 8–12 cm, s-a găsit o mare cantitate de lipitură arsă (bucăți de până la 20–30 cm), purtând amprente de la tavanul de lemn și stuf. Tot din tavan proveneau și bucățile de lemn ars, groase de 3–4 cm. Din structura pe care se sprijinea acoperișul s-au păstrat lăcașurile adâncite a doi stâlpi (diam. 0,20 m, adâncime 0,10–0,20 m). Evident incinerarea mortului s-a efectuat în altă parte, căci oasele calcinate, adăpostite într-o urnă cu capac, au fost depuse pe podeaua camerei odată cu inventarul funerar (5 vase, akinakes, cuțit, cute, lance, 37 vârfuri de săgeți de bronz, zăbală, ornamente din os) înainte de incendiarea întregului eșafodaj²⁸. Dimensiunile și modul de amenajare a camerei funerare ne permit să presupunem, eventual, că ea a servit inițial pentru adăpostirea temporară a corpului celui decedat, înainte de

²⁴ În lipsa unei publicații monografice, cea mai valoroasă sursă de informație o reprezintă cartea lui V. L. Lăpușnean, *Rannie frakijcy X – naceala IV v. do n.e. v lesostepnoj Moldavii*, Chișinău, 1979, în care cultura getică timpurie este ilustrată în principal prin descoperirile de la Dănceni (v. în special p. 18–26, 44–60, 88–99 și 113–120). Informații suplimentare și comentarii relative la Dănceni se întâlnesc și la: I. Niculiță, *Severnnye frakijcy...*, p. 55–57; T. Arnăut, *op.cit.*, p. 51–56, 211 și fig. 38/3, 42, 43 (în varianta inedită a acestei lucrări, prezentată ca teză de doctorat la Universitatea din București în anul 1997, ilustrațiile aferente necropolei de la Dănceni, pl. IX–XIV, cuprind mai multe relevee de morminte și piese de inventar inedite). Apartenența getică a necropolei de la Dănceni a fost susținută și de A. I. Meliukova (*Skifija i frakijskij mir*, Moscova, 1979, p. 142), care o considera ca ilustrând o etapă de tranziție între cultura Basarabi (variantea Șoldănești) și cultura getică propriu-zisă din secolul IV a. Chr.

²⁵ V. Lăpușnean, *op. cit.*, p. 53–55, fig. 14/5 și inventar în fig. 6/11 și 30/1. În lipsa determinărilor antropologice și aici este imposibil de spus dacă osemintele provin de la unul sau de la mai mulți indivizi.

²⁶ T. Arnăut, *op. cit.*, fig. 43/1–4, 8, 10–11.

²⁷ V. Lăpușnean, *op.cit.*, p. 55–56, 59 și fig. 3–5, 15. Mereu reluat în discuție, inventarul acestui mormânt este ilustrat și de M. Tkaciuk, *Manifestări culturale din sec. V–I a. Chr.*, în *Thraco-Dacica*, 15, 1994, p. 225 și urm. și fig. 4/1–21; v. și T. Arnăut, *op. cit.*, p. 245 și fig. 41.

²⁸ O interpretare întru totul neverosimilă a acestui complex ne-a fost recent oferită de A. N. Levinschi (*op. cit.*, p. 172–173), care crede că incinerarea ar fi avut la fața locului, pe solul antic; groapa mormântului, în care s-au depus urna și inventarul, ar fi fost săpată ulterior chiar prin suprafața rugului, antrenând în ea resturile acestuia. În sprijinul acestui scenariu nu poate fi adus nici un argument, iar analogiile lipsesc.

incinerarea sa în alt loc, de depunerea urnei și inventarului și, în final, de incendiarea întregii amenajări funerare. Mormântul a fost datat la sfârșitul secolului VI – prima jumătate a secolului V a. Chr. V. Lăpușnean a văzut corect asemănarea situației de la Pârjolteni nu numai cu mormintele cu camere incendiate de la Dănceni, ci și – privind spre apus – cu așa-zisele „morminte-cuptor”, ceva mai târzii, de la Poienesti și Zimnicea²⁹. Interesantă este și analogia cu camerele funerare incendiate din necropola de la Seliște (M. 11, 31, 68), aparținând fazei Șoldănești a așa-zisului Hallstatt tracic din Basarabia (secolele VIII–VI a. Chr.)³⁰ și, pe de altă parte, cu unele amenajări funerare din lemn și obiceiul incendiarii lor, constatat în câteva necropole tumulare scitice din zona Nistrului (Balabani, Corjevo, Butorî, Dubăsari) și de la răsărit de marele râu, până la Nipru³¹.

Ca și necropola de la Dănceni, descoperirea de la Pârjolteni a fost considerată ca ilustrând tranziția dintre monumentele mai vechi de tip Seliște-Șoldănești și cele getice „clasice”. Totodată, reputata cercetătoare moscovită, A. I. Meliukova, identifica la Dănceni și Pârjolteni o serie de obiecte tipice (arme, piese de harnașament, ornamente în stil zoomorf), care „vorbesc despre pătrunderea elementelor de cultură materială scitică în mediul local tracic dintre Nistru și Prut, în secolele VI–V î. e. n.”. După A. I. Meliukova, mormintele scitice timpurii, descoperite izolat la Suruceni și Cuconești Vechi, arătau că, dincolo de contactele culturale, trebuiau avute în vedere și unele pătrunderi scitice timpurii în ținuturile getice din silvostepa Basarabiei³². În scrierile lui M. Tkaciuk, elev al școlii din Sankt Petersburg, aceleași descoperiri capătă o interpretare diferită. Fără a discuta aici despre concepția generală a acestor scrieri, despre construcțiile istorice aventuroase și despre subtextul lor politic³³, ne vom limita la implicațiile nemijlocite ale opiniilor formulate de M. Tkaciuk cu privire la „orizontul de tip Pârjolteni-Dănceni”. Punând accentul pe „particularitățile ritului funerar” și pe acele piese de inventar „confectionate după tradiția scitică”, spre deosebire de V. Lăpușnean și A. I. Meliukova, autorul de la Chișinău ajungea la concluzia că „în vestigiile sec. VI–V a. Chr., noi trebuie să întrevădem nu cultura getică timpurie, ci o anumită comunitate complexă, a cărei apartenență etnică nu poate fi determinată univoc”³⁴. În termeni etnici, M. Tkaciuk încadra totuși aceste vestigii în „orizontul geto-scitic Pârjolteni-Dănceni”, care ar fi apărut ca urmare a pătrunderii „elementelor getice de la sudul Dunării în teritoriul carpato-nistrian”³⁵. În același sens, câțiva ani mai târziu, autorul citat credea că, admitând sincronismul vestigiilor în

²⁹ Pentru A. I. Meliukova, *op. cit.*, p. 124, incendiarea camerei funerare împreună cu defunctul deosebește „mormintele-cuptor” de la Poienesti și Zimnicea de cele traco-getice, dar le apropie în schimb de mormintele scitice ale grupei vest-podoliene, de cele din silvostepa de la vest de Nipru (*pravoberežie*) și, rareori, din stepele nord-pontice.

³⁰ V. Lăpușnean, *op. cit.*, p. 42–44, 48 și fig. 11–12.

³¹ *Ibidem*, p. 58–59; A. I. Meliukova, *op. cit.*, p. 148 și urm.; cf. și N. L. Serova, E. V. Jarovoj, *Grigoropol'skie kurgany*, Chișinău, 1987, p. 136–138; N. Chetaru, N. Serova, *Necropola aristocrației scitice de la Dubăsari (sec. V–IV î.e.n.)*, Chișinău, 2001, în special p. 67–68; M. Tkaciuk, *Getika, kotoruju my poterjali (Iz antologii hronologičeskikh razryvov)*, în *Stratum plus*, 3, 1999, p. 281 (care menționează un mormânt scitic de la Corjevo cu „schelet parțial incinerat”); pentru silvostepa din dreapta Nistrului, vezi V. G. Petrenko, *Pravoberežie Srednego Pridneprov'ja*, în col. *Arheologija SSSR–SAI, D1–4*, Moscova, 1967, p. 15–19 și pl. 2 (amenajări funerare din lemn, eventual incendiate).

³² A. I. Meliukova, *op. cit.*, p. 142–144.

³³ M. Tkaciuk, *op. cit.*, în *Thraco-Dacica*, 15, 1994, p. 215–256, în special p. 225–228; idem, în *Stratum plus*, 3, 1999, p. 274–304, în special p. 281–287. Cele două texte, apărute la cinci ani diferență, au multe puncte de pornire și concluzii comune, iar mesajul este unul singur: în spațiul pruto-nistean geții nu sunt autohtoni, deoarece ei ar veni din Dobrogea abia la sfârșitul secolului V – începutul secolului IV a. Chr. Ei nici nu ar fi rămas multă vreme aici, căci sub presiunea „scirilor-galați” ei se vor fi deplasat spre sud-est, spre zona Nistrului inferior, iar mai târziu, spre sfârșitul secolului III a. Chr., sub presiunea bastarnilor spre vest, spre Transilvania, unde ar fi dat naștere dacilor. Prezența geților în Basarabia este redusă astfel la un episod de mai puțin de două secole, încheiat cu „catastrofa Geției” (*Thraco-Dacica*, 15, p. 236–237). Textul în limba rusă (*Stratum plus*, 3, 1999, p. 274) exprimă și mai explicit prejudecățile și tendințele, evident politice, ale autorului, începând chiar cu titlul: *Getika, kotoruju my poterjali* (Getica pe care am pierdut-o) și continuând cu declarația din prima frază a textului său: „Scopul acestui articol – (este de) a prezenta argumentele privind lipsa de credibilitate și de temeinicie a ideologiei autohtoniste, astăzi dominante, a dezvoltării culturale în Moldova”. O replică detaliată dată poziției lui M. Tkaciuk a fost publicată de I. Niculiță, *Les Thraces septentrionales dans l'historiographie des Etats de l'Europe de l'Est: la Moldova, l'Ukraine, la Russie*, în vol. *The Thracian World at the Crossroads of Civilisations. Reports and Summaries*, București, 1996, p. 63–67 (text retipărit în I. Niculiță, *Thraco-Getica. Studii și materiale*, Chișinău, 2004, p. 32–35); la fel de severă este și replica dată de O. Munteanu, *Weak chain or where have the Gets disappeared ?*, în *Revista arheologică*, S.N., 1, 2005, 2, p. 247–257, care însă, după părerea noastră, păcătuiește prin „autohtonism” în definirea culturii Poienesti-Lukașevca, respectiv prin minimalizarea originii esențialmente străine, germanice, a acestei culturi.

³⁴ M. Tkaciuk, *op. cit.*, în *Thraco-Dacica*, 15, p. 226.

³⁵ *Ibidem*, p. 228.

cauză, se poate vorbi de „un fel de orizont geto-scitic de antichități, asemănătoare doar prin diversitatea de origine și haosul tipologic. Nici unul dintre caracterele acestui orizont nu se arată a fi determinant: nici ritul funerar, nici ceramica, nici armamentul. Faptul că nici elementele scitice, nici cele getice nu pot fi socotite autohtone reprezintă un fapt unificator suplimentar”³⁶. În cele din urmă, M. Tkaciuk afirmă că „se poate vorbi doar despre faptul că orizontul Olănești-Pârjolteni-Dănceni-Suruceni-Korjovo a adus o anumită contribuție la cultura geților din sec. IV–III, dar nu este de admis a vedea aici o mărturie a autohtonismului geților în spațiul Carpați-Nistru și totodată ca vatră independentă a formării culturii lor”³⁷. Indiferent de caracterul radical al acestei încheieri, din contribuțiile lui M. Tkaciuk ar putea fi reținută ideea așa-zisului „sincretism cultural” atribuit „orizontului geto-scitic Pârjolteni-Dănceni”³⁸. La acest nivel cronologic, în secolele VI–V a. Chr., se plasează și primele manifestări ale practicilor funerare care fac obiectul studiului de față și care, nu întâmplător, au analogii nu numai în lumea traco-getică, ci și în aceea scitică.

Părăsind spațiul moldo-basarabeian, aria imediat învecinată de pe ambele maluri ale Dunării de jos ne oferă cele mai semnificative manifestări ale fenomenului studiat. În primul rând, se impune atenției noastre marea necropolă din secolele V–III a. Chr. de la **Stelnica** – Grădiștea Mare (jud. Ialomița), situată între Dunărea veche și brațul Borcea, nu departe de Fetești. Ca și în Basarabia, la Dănceni și Hansca, dar spre deosebire de necropolele din Moldova (Onești, Strahotin, Poieniști, Borosești) aici avem de-a face cu un cimitir biritual, în care mormintele de înhumatie (185, cu 189 indivizi) apar în număr aproape egal cu mormintele de incineratie (199), rezultând un total actual de 384 morminte. Dintre incinerati, în 124 de cazuri oasele calcinate au fost depuse în urne, iar în 75 oasele și inventarul au fost așezate direct pe fundul unor gropi mari, rectangulare³⁹. Acestea din urmă (fig. 13)⁴⁰ prezintă cea mai mare asemănare cu mormintele de la Borosești și Poieniști în ceea ce privește: 1. forma rectangulară, cu colțuri rotunjite, eventual ovală; 2. dimensiunile mari (64% dintre gropi aveau lungimi de peste 2 m, iar lățimea varia între 0,50 și 1,10 m);

³⁶ Idem, *op. cit.*, în *Stratum plus*, 3, 1999, p. 282 (traducerea noastră din limba rusă, M. B.).

³⁷ *Ibidem*, p. 282.

³⁸ Idem, în *Thraco-Dacica*, 15, p. 226–228. În legătură cu mormântul de la Pârjolteni, A. Levinschi (*op. cit.*, p. 173) crede și el că ar fi vorba de „o uimitoare sinteză a tradițiilor getică și scitică în ritualul de înmormântare”, îmbinând amenajări funerare de tip scitic cu ritul getic al incineratiei. Drept analogii scitice el aduce în discuție „cimitirul plan scitic timpuriu cu înhumați de la Dănceni”. Spre deosebire de predecesorii săi și chiar de M. Tkaciuk, A. Levinschi (*op. cit.*, p. 163–167) crede într-adevăr că la Dănceni, în necropolă, am avea de-a face cu „două orizonturi diferite ca vreme și etnos – unul scitic (perioada mijlocie a culturii scitice) și altul getic”, în fapt ar fi vorba de două necropole diferite: cea scitică, de înhumatie, databilă în secolul VI, urmată, la o distanță nu mare de timp, de cea getică, exclusiv de incineratie, din secolul V și de la începutul secolului IV a. Chr. În lipsa unei publicații complete a necropolei (necropolelor) de la Dănceni, ipoteza lui A. Levinschi are cel puțin un punct slab: dacă prezența celor două elemente etno-culturale diferite pare asigurată, cronologia lor relativă și absolută necesită încă o analiză tipologică și combinatorie comparativă aprofundată și bine ilustrată, din care să rezulte cu siguranță dacă elementele scitice și cele getice sunt sincrone sau succesive.

³⁹ Cifrele indicate aici ne-au fost comunicate cu multă amabilitate de Anca Ganciu, care a condus aceste săpături după dispariția mult regretatului nostru coleg Nicolae Conovici, și reflectă situația statistică după ultima campanie (2008). Avem a mulțumi d-nei A. Ganciu și pentru planurile mormintelor inedite de la Stelnica, ilustrate aici pentru întâia oară, în fig. 13. Discuția de față se bazează însă, în principal, pe informațiile și datele cuprinse în raportul general pe anii 1987–1996, publicat de N. Conovici și Gh. Matei, *Necropola getică de la Stelnica – Grădiștea Mare (jud. Ialomița). Raport general pentru anii 1987–1996*, în *Materiale*, S.N., 1, 1999 (2001), p. 99–144. La acea dată, în clasificarea mormintelor de incineratie, autorii preferau să folosească drept criteriu de bază forma gropii și, astfel, să încadreze mormintele cu urnă în categoria „morminte de incineratie cu groapă rotundă și urnă, cu sau fără capac” (p. 105 și urm.), distinctă de aceea a mormintelor de incineratie „cu oseminte depuse pe sol în groapă alungită sau ovală” (p. 108 și urm.). În prima categorie, pe lângă 56 morminte cu urnă, ei au încadrat și cinci fără urnă, iar în cea de-a doua 40 morminte. Lor li se mai adăgau 96 morminte de înhumatie, rezultând la nivelul anului 1996 un total de 197 morminte. Dificultățile de observare a formei complexelor funerare, cauzate de specificul solului, dar și de numeroasele deranjamente antice, medievale sau moderne, duceau însă la „unele observații și fotografii incomplete, chiar înregistrarea posibil greșită a unor morminte” (CCA, 2001 (2002), p. 297). De aceea, dacă în *Cronica cercetărilor arheologice, 1983–1992*, București, 1997, p. 101–104, s-a folosit încă vechea tipologie a mormintelor, începând cu campania 1997 cei doi autori au operat cu o clasificare modificată a incineratiilor, separând de acum net mormintele de incineratie „cu urnă”, de cele „cu osemintele depuse pe fundul gropii”; pentru săpăturile mai noi de la Stelnica, vezi CCA, 1996 (1997), p. 58–59; CCA, 1997 (1998), p. 71–72; CCA, 1998 (1999), p. 109–110; CCA, 2000 (2001), p. 232–235; CCA, 2001 (2002), p. 297–301 și pl. 107; CCA, 2002 (2003), p. 300–302 și pl. 116; CCA, 2003 (2004), p. 315–317; CCA, 2004 (2005), p. 359–362; CCA, 2006 (2007), p. 346–349 și pl. 68; CCA, 2007 (2008), p. 291–292 și pl. 63; CCA, 2008 (2009) = *Valachica*, 21–22, 2008–2009, p. 204–205.

⁴⁰ N. Conovici, Gh. Matei, *op. cit.*, p. 108–116 și fig. 11–14.

3. depunerea oaselor calcinate direct în groapă, de obicei la mijlocul acesteia, în timp ce vasele de ofrandă, adesea răsturnate și/sau sparte, ocupau extremitățile; 4. prezența frecventă a unor plăci de piatră (desemnate de autori drept „lespezi” sau „pietre de rășniță”, uneori sparte), atât în mormintele de incinerare în groapă (3), cât și, mai ales, în mormintele de înhumare (16), depuse de asemenea la extremitățile gropilor, la capul și/sau la picioarele scheletelor⁴¹. Această din urmă observație, ca și faptul că gropile alungite de incinerare au, de regulă, aceleași dimensiuni și aceeași orientare ca și cele de înhumare, arată că la Stelnică între aceste două categorii de morminte există o strânsă relație și că, astfel, ipoteza transformării mormântului primar/provizoriu de înhumare în mormântul final/definitiv de incinerare, adăpostit în aceeași groapă funerară, este una verosimilă.

O sugestie în această direcție ne este oferită de unele complexe funerare de la Stelnică din care lipseau osemintele, precum M. 152 și M. 249, înregistrate ca morminte cu gropi lungi și cu inventar tipic (vase getice, fusaiolă, lespezi de piatră) și interpretate fie ca morminte deranjate, fie ca „cenotafuri”; și M. 261, care conținea o „urnă” fără oseminte, așezată pe fragmente mari dintr-un castron, a fost considerată „probabil *cenotaf*” sau eventual „groapă de ofrandă”⁴². Luând în considerare analogia acestor morminte, în special a primelor două, cu M. I și M. II de la Borosești, aici s-ar impune mai curând, poate, ipoteza unor înhumări temporare, urmate de recuperare, incinerare și depunerea oaselor calcinate în alte complexe, de presupus în morminte cu urnă. De altfel, la Stelnică, în mai multe ocazii s-au constatat și deranjamente/intervenții în mormintele de înhumare, ducând la ceea ce autorii au denumit „reînhumări”⁴³. Intervenții ulterioare primei înmormântări pot fi bănuite și în cazul mai multor morminte de incinerare, în care care s-a constatat că osemintele, vasele în stare fragmentară și unele piese de inventar au apărut în umplutura gropilor la adâncimi diferite⁴⁴. Dacă mai adăugăm și „gropile de ofrande”, care, adesea, prin conținut, nu par deloc să corespundă unei asemenea definiri, precum și o ipotetică „groapă de jefuire”⁴⁵, tabloul intervențiilor antice, respectiv al unor acțiuni rituale succesive produse în această necropolă ne apare și mai variat, dar evident nu mai clar.

La stadiul actual al publicării este imposibil de spus dacă aceste intervenții au avut loc de-a lungul întregii perioade de utilizare a necropolei de la Stelnică. În lipsa unei săpături complete, respectiv a unei analize statistice combinatorii, în prezent nu este posibilă nici stabilirea cu certitudine a unei cronologii relative a mormintelor, respectiv a tipurilor funerare prezente aici. Cartările întreprinse după primul deceniu de săpături (1987–1996) au permis totuși constatarea unei distribuții a mormintelor de diferite tipuri, care ar putea avea o anumită relevanță. Astfel, N. Conovici și Gh. Matei au observat că mormintele de incinerare cu gropi alungite lipseau în partea de nord-est, dar și în zona centrală a săpăturilor⁴⁶. În chip complementar, în aceste zone se putea constata o concentrare cvasi-exclusivă a mormintelor de înhumare⁴⁷. Mormintele de incinerare cu urne, mai numeroase, respectă în mare distribuția celor cu oasele calcinate depuse direct pe fundul gropilor alungite⁴⁸, ceea ce indică, cel puțin pentru o anumită perioadă, o separare destul de netă a celor două rituri funerare, înhumarea și incinerarea. În această perioadă, probabil cea mai timpurie, înhumările sunt definitive, în timp ce într-o perioadă ulterioară, presupunem, am avea de-a face mai ales cu înhumări temporare/provizorii, care se transformă în morminte de incinerare cu depunerea oaselor calcinate în aceeași groapă de mari dimensiuni. Simplificând, cu titlul de ipoteză, la Stelnică am putea separa o perioadă mai timpurie, de predominare a înhumării, și o alta mai târzie, de predominare a incinerării în urne. În această ipoteză ar trebui să acceptăm și ideea unei perioade de tranziție, în care s-a practicat înhumarea temporară a celor ce urmau a fi incinerați. O anumită asemănare cu situația de la Dănceni se impune. Doar săparea și publicarea integrală a celor două necropole și analiza inventarului lor pe complexe pot duce la stabilirea unei cronologii relative sigure și, implicit, ar putea confirma sau infirma această ipoteză.

⁴¹ La nivelul anului 2008 este vorba de 50 de înhumați și de 5 incinerați care posedau asemenea lespezi (informație Anca Ganciu). Cercetătorii de la Stelnică semnalează faptul că lespezile în cauză se asociază frecvent cu bulgărași de ocră, dar și cu piese tipice de inventar feminin, precum fusaiolele și măgelele. Reamintim aici că astfel de plăci de gresie au apărut în M. II de la Borosești, în M. 1045 de la Poieniști și în M. 6 de la Strahotin.

⁴² N. Conovici, Gh. Matei, *op. cit.*, p. 111; CCA, 2000 (2001), p. 233; CCA, 2001 (2002), p. 299.

⁴³ N. Conovici, Gh. Matei, *op. cit.*, p. 102; CCA, 2004 (2005), p. 359–362; CCA, 2006 (2007), p. 291–292.

⁴⁴ De ex. M. 278, 286, 309 etc.; CCA, 2002 (2003), p. 301; CCA, 2004 (2005), p. 360–361.

⁴⁵ N. Conovici, Gh. Matei, *op. cit.*, p. 117–118.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 110 și cartarea, fig. 10, greșit orientată cu nordul în jos, spre deosebire de planul general (fig. 2).

⁴⁷ *Ibidem*, p. 100, fig. 3, de asemenea orientată cu nordul în jos.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 106, fig. 6, cu aceeași orientare greșită.

Tot în Balta Ialomiței, între Dunăre și brațul Borcea, la cca 50 km spre sud-vest de Stelnică se află necropola getică de pe **Grădiștea Coslogeni**, jud. Ialomița⁴⁹, cercetată ocazional în ultimul sfert de veac⁵⁰. Cea mai nouă relatare, oferită recent de V. Sîrbu, consemnează 18 complexe, dintre care 15, cu oseminte, sunt sigur morminte; în celelalte trei cazuri, conținând doar ceramică, autorul oscilează între *morminte-cenotaf* și *gropi cu ofrande* (de ex. M. 17). Interesantă pentru discuția noastră este informația după care „câteva morminte de incinerare, precum și un alt complex (cenotaf ? groapă de ofrande?) au gropi mari, rectangulare sau ovale”⁵¹. Din păcate, nu ni se comunică numărul exact al acestor morminte și nici dimensiunile gropilor nu ne sunt cunoscute decât în câteva cazuri (M. 13, M. 17), datorită deranjamentelor „neputându-se stabili anumite dimensiuni ale gropilor”⁵². Planurile și fotografiile publicate nu ne sunt nici ele de mult folos în acest sens⁵³. Importantă rămâne mai ales prezența unor gropi cu inventar, dar fără oseminte (așa-zisele *morminte-cenotaf*), care ne aduc aminte de situația de la Borosești, precum și asocierea unui incinerat cu un copil înhumat (infans I) în groapa de mari dimensiuni a M. 13.

Situată de asemenea la stânga Dunării de jos (la cca 200 km în amonte de Grădiștea Coslogeni, binecunoscuta necropolă „Câmpul Morților” de la **Zimnicea**, jud. Teleorman, în care predomină categoric mormintele de incinerare (162, dintre care peste 140 cu urne, față de doar patru morminte de înhumare), a livrat și ea un număr de structuri funerare, care, prin dimensiunile lor relativ mari ar fi putut găzdui morminte de înhumare, dar care au livrat mereu morminte de incinerare⁵⁴. Este vorba de cele 14 morminte cu oasele calcinate și inventarul depuse în gropi direct pe pământ, fără urne⁵⁵. Dintre ele, nouă au fost considerate „morminte principale”, datorită dimensiunilor lor mari (4–6 m. p.), uneori folosirii pietrei în amenajarea funerară și, în sfârșit, datorită inventarului bogat în ceramică, vase de metal, piese de port și podoabă, arme (fig. 14). Fie că este vorba de camere subterane căptușite cu zidărie din piatră nefasonată⁵⁶, fie că este vorba

⁴⁹ A se evita confuzia între Grădiștea Coslogeni și Grădiștea Călărași, unde de asemenea au fost descoperite morminte getice (V. Culică, *Morminte de incinerare din necropola geto-dacică de la Grădiștea (jud. Ialomița)*, în *SCIV*, 19, 1968, 1, p. 135–145). Cele două situri au fost semnalate pentru întâia oară de N. Anghelescu, *Cercetări și descoperiri arheologice în raioanele Călărași și Slobozia*, în *SCIV*, 6, 1955, 1–2, p. 312–314 și pl. I. Întâlnim această confuzie la E. Teleaga, *Griechische Importe in den Nekropolen an der unteren Donau. 6. Jh. – Anfang des 3. Jhs. v. Chr.*, Rahden/Westf., 2008, p. 25, care înregistrează sub cat. nr. 91 – Grădiștea Coslogeni (greșit localizată la sud de Călărași) unul dintre cele două morminte publicate de V. Culică.

⁵⁰ Primele morminte au fost descoperite în ampla săpătură din 1985–1986. În raportul preliminar publicat de M. Neagu și D. Basarab Nanu (*Considerații preliminare asupra așezării eponime de la Grădiștea Coslogeni, județul Călărași*, în *CCDJ*, 2, 1986, p. 99) se vorbește despre „patru morminte de înhumare dintr-o necropolă geto-dacă”, dar în legenda de la fig. 3 (p. 102) este vorba de „aspecte din necropola de incinerare geto-dacă (sec. V–IV î.e.n.)”, fiind ilustrate două morminte: o urnă și un mormânt cu oase calcinate răspândite. Pe planul săpăturilor din fig. 2 sunt marcate cu semne diferite morminte numerotate de la 1 la 11, provenind probabil din epoci diferite. În urma săpăturilor conduse de V. Sîrbu în anii 1995–1997, însumând o suprafață de cca 350 m. p., în lista mormintelor getice, datate în secolele IV–III a. Chr., au fost adăugate complexele M. 3 – M. 16; cf. *CCA*, 1995 (1996), p. 54–55; *CCA*, 1996 (1997), p. 14–15 și pl. 15; *CCA*, 1997 (1998), p. 24 și pl. 33.

⁵¹ V. Sîrbu, *Geto-Dacian settlements and necropolises: three case studies (Olteni, Coslogeni, Hunedoara)*, în *Mousaios*, 14, 2009, p. 140.

⁵² *CCA*, 1997 (1998), p. 24.

⁵³ Este, de exemplu, cazul M. 13 – ilustrat în *Mousaios*, 14, p. 153–154 – care în desenul din fig. 5/1 și fotografia din fig. 6/1 arată diferit, nepermițând a se recunoaște scheletul de copil. Din unele ilustrații rezultă în schimb că gropile M. 13 și M. 15, care intrau în taluzul săpăturii, nu au fost săpate integral.

⁵⁴ Analiza noastră se întemeiază pe descoperirile din anii 1948–1949 și 1967–1974, publicate de A. D. Alexandrescu, *La nécropole gète de Zimnicea*, în *Dacia*, N.S., 24, 1980, p. 19–126. Săpăturile preventive executate în 2007–2009 la vest de movila C7, sub îndrumarea subsemnatului, de către Anca Ganciu și D. Măndescu, au sporit cu 51 numărul mormintelor getice, fără însă a aduce noi descoperiri relevante pentru discuția de față; cf. *CCA*, 2007 (2008), p. 331–332; *CCA*, 2008 = *Valachica*, 21–22, 2008–2009, p. 232–233.

⁵⁵ Terminologia folosită de A. D. Alexandrescu ar lăsa să se înțeleagă că depunerea resturilor cremației în aceste morminte „à même le sol” ar fi altceva decât depunerea directă în groapă (*op.cit.*, p. 42–43). În fapt, descrierile din catalog ne arată că la Zimnicea nu există depuneri pe solul antic, ci doar depuneri direct în gropi. Acest lucru este clar exprimat în cazul C17 M. 32: „petit tas d’ossements à même le sol dans une fosse à peu près rectangulaire”, groapa fiind adâncită cu 0,50–0,75 m față de nivelul ei de săpare (*ibidem*, p. 37).

⁵⁶ Este vorba de mormântul C1 M. D. (*ibidem*, p. 20, fig. 5 și 67/1–3), cu dimensiunile exterioare ale zidului de 4,00×2,80 m și cele interioare de 2,40×1,60 m, și de C12 M. 1 (*ibidem*, p. 32, fig. 9/2 și 68/1–3) cu dimensiunile exterioare de 4,00×2,00 m. Dimensiunile măsurate de noi pe relevul C1 M. 1 diferă de cele indicate de I. Nestor (*Săpăturile arheologice dela Zimnicea, jud. Teleorman*, în *Studii*, 2, 1949, 1, p. 121–122): 2,80×2,70 m. După I. Nestor,

de gropi rectangulare simple⁵⁷, dimensiunile sunt evident potrivite pentru adăpostirea unui corp uman și depășesc cu mult spațiul necesar pentru depunerea unei grămăjoare de oase calcinate și a inventarului aferent, oricât de bogat și de voluminos ar fi el⁵⁸. În general, se observă că oasele calcinate sunt depuse oarecum grupat în mijloc, iar piesele de inventar spre extremitățile gropii; în unele cazuri s-a constatat că acestea au apărut la adâncimi diferite în umplutură, ceea ce ar indica intervenții la date diferite în mormânt, în cadrul unor ceremonii prelungite⁵⁹. Asemenea intervenții ar putea explica lipsa osemintelor din C3 M. 21 sau bulversările constatate în mormintele C15 M. 1, C15 M. 69 și C18 M. 14.

Un caz aparte în necropola de la Zimnicea îl reprezintă mormântul M. 6 descoperit în movila C7 și considerat inițial a fi „o instalație pentru arderea morților”. Din descrierea furnizată în raportul privind campania din 1949 rezulta că, „corpul decedatului a fost găsit în resturi clare, calcinat în cuprinsul instalației”, fiind evidentă poziția sa, întins pe spate, cu capul spre sud, și prezența unui inventar funerar constituit din piese metalice și ceramice. Printr-o interpretare și generalizare pripită, I. Nestor și colaboratorii au ajuns totuși la concluzia că „incinerarea morților nu se făcea, cum s-ar fi putut crede, pe un rug, ci într-un cuptor construit din pietre și lut”, se înțelege, menit a fi folosit de mai multe ori la rând. În cazul respectiv, înainte de ipotetica evacuare a oaselor calcinate și a ofrandelor și de înmormântarea lor în alt loc, „instalația” ar fi fost însă abandonată „din cauze necunoscute, prăbușindu-se și îngropându-se apoi în pământ”⁶⁰. Într-adevăr raportul consemnează prezența inventarului funerar compus din două vârfuri de lăncii din fier, depuse lângă cap, și dintr-un „număr destul de mare de vase de lut găsite calcinate, zdrobite deasupra corpului decedatului”⁶¹, dar, din păcate, descrierea este insuficient detaliată și este lipsită de ilustrații. Acest raport a rămas până acum singura sursă de informație disponibilă; mormântul C7 M. 6 lipsește și din publicația monografică a Alexandrinei D. Alexandrescu, unde aflăm doar o fugară mențiune a acestui „tombe-four”⁶². Documentația, oasele și inventarul funerar s-au aflat vreme de mai multe decenii în posesia lui C. N. Mateescu, cel care a săpat și înregistrat cu multă minuție acest complex și care astfel câpătase dreptul de a-l publica, dar care nu a dus la capăt acest proiect. Deoarece o publicare completă este în curs de pregătire⁶³ nu vom putea intra aici în detalii, dar credem că putem avansa o

în acest caz „camera mortuară”, înaltă de 0,70 m, a fost săpată dinspre sud prin scobire în subteran („cuptorire”) pornind dintr-un „culoar de acces”(dromos), ce atingea adâncimea de 1,50 m, și dintr-un „vestibul”, care ar fi stat o vreme deschis, după zidirea camerei. În fapt, am avea de-a face cu o catacombă similară mormântului M. 8 din cimitirul getic de la Brăilița, unde însă camera subterană în care au fost depuse oasele calcinate și inventarul era ceva mai mică (2,10×1,15 m, înălțimea maximă a boltei de 1,40 m); cf. N. Harțușche, *Complexul arheologic Brăilița*, Bibl. Thracologica, 35, București, 2002, p. 154–155 și fig. 120–121.

⁵⁷ Mormintele C2 M. 10 (*ibidem*, fig. 8/1; dimensi. 2,50×1,50 m), C3 M. 21 (fig. 8/2), C 6 (fig. 9/4; cu groapă ușor colorată de 2,00×2,00 m), C7 M. 4 (dimensi. 1,50×1,00 m), M. 70 (fig. 9/3 și 69/1–3; dimensi. 2,50×1,20 m), C17 M. 32 (fig. 10/1; dimensi. 3,20×2,10 m), C18 M. 68 (fig. 9/4; dimensi. 2,00×0,80 m). Delimitarea și măsurarea gropilor este la Zimnicea foarte dificilă datorită umpluturii foarte asemănătoare, ca textură și culoare, cu solul nisipos în care sunt săpate. Prezența pietrelor și distribuția oaselor calcinate și a pieselor de inventar au fost indicii utile, dar nu suficient de precise pentru a trasa conturul mormintelor în discuție; doar conturul gropii mormântului C17 M. 32 este trasat de A. D. Alexandrescu, în fig. 10/1. Despre camera funerară a mormântului C2 M. 10 raportul din *Studii*, 2, 1949, 1, p. 124, ne spune că era „scobită tot subteran în loess și adâncită puțin față de nivelul culoarului de acces” și se indică dimensiuni mai mici decât cele indicate de A. D. Alexandrescu (1,80×1,50 m?).

⁵⁸ Această observație a fost făcută deja în 1948, cu ocazia cercetării primului „mormânt principal” din C1 („Cimitir, movila 1”), având o cameră subterană croită „pe dimensiuni care să cuprindă un cadavru neincinerat, întins” (I. Nestor, *op. cit.*, p. 121–122).

⁵⁹ În cazul C10 M. 70 două vârfuri de lance au apărut cu 20 cm mai sus și un alt vârf cu 15 cm mai jos decât fundul gropii plasat la – 0,80 m (A. D. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 28). Și în cazul mormântului C1 M. D. se vorbește de „la violation de la sépulture”, care a făcut ca pietre din peretele de est să ajungă până în mijlocul camerei funerare (*ibidem*, p. 20 și fig. 5/2). Din păcate, pe planurile de detaliu ale mormintelor în cauză (fig. 5, 8–10) nu au fost marcate adâncimile diferitelor elemente înregistrate.

⁶⁰ I. Nestor și colab., *Raport sumar asupra campaniei de săpături arheologice dela Zimnicea*, în *SCIV*, 1, 1950, 1, p. 98 și figura de la p. 95 (planul movilei C7).

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² A. D. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 23–24. Mormântul nu este descris și nici nu se dă o explicație a acestei absențe. Folosirea termenului de *tombe-four* = mormânt-cuptor marchează o certă distanțare față de interpretarea din 1950, ca „instalație pentru arderea morților”. Anterior, în cartea sa, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971, p. 58–59, D. Protase considera că era mai verosimilă interpretarea acestui complex ca mormânt „cu cuptor” și invoca în această direcție descoperirea similară de la Poienesti.

⁶³ M. Babeș, A. Ganciu, Ph. Charlier, „Mormântul-cuptor” din necropola getică de la Zimnicea (în pregătire).

opinie personală, apropiată de interpretarea dată mai sus „mormântului-cuptor” de la Poienesti⁶⁴, ca și de aceea propusă pentru mormintele similare de la Dănceni și Pârjolteni⁶⁵, considerând că nu este vorba de o incinerare primară într-un cuptor și, deci, nu este vorba nici de un mormânt tip *bustum*, ci de o înhumare într-o cameră funerară cu eșafodaj de lemn, a cărui incendiere ulterioară a generat resturile de cărbune și de pământ ars din mormânt ca și urmele de acțiune a focului pe scheletul păstrat *in situ* în poziție anatomică.

În legătură cu Zimnicea mai trebuie subliniat faptul că pentru câteva „morminte principale” cu gropi de mari dimensiuni, disproporționate față de spațiul necesar adăpostirii unui incinerat, și cu inventar bogat, ieșit din comun, s-au construit tumuli (C1-3 și C6-7). O situație similară s-a întâlnit, nu departe de Zimnicea, la **Fântânele**, jud. Teleorman, unde deasupra unui mormânt de incinerare cu groapă mare, de 3,80×2,28 m, a fost construit un tumul cu înălțimea de 1,15 m și diametrul de 27 m. Camera funerară, căptușită cu bârne de stejar și acoperită de asemenea cu un „capac” de lemn, oferea un spațiu generos pentru grămăjoara de oase calcinate și inventarul format din șapte vârfuri de lance, cinci mărgelă de lut, o amforă și un vas de bronz, precum și pentru reprezentarea pictată în alb și roșu a unui altar pătrat, cu latura de 25 cm (*eschara*), realizată direct pe podeaua de lut crud (fig. 14 jos)⁶⁶. Reprezentarea altarului în pictură la Fântânele, ca și prezența unor altare miniaturale de lut ars, cu aceleași dimensiuni, în mormintele C2 M. 10 și C18 M. 68 de la Zimnicea⁶⁷ sugerează că de-a lungul unui proces funerar prelungit în aceste morminte s-au putut desfășura noi acțiuni rituale, care presupuneau prezența unor asemenea accesorii de cult.

Unele dintre constatările prilejuite de analiza descoperirilor funerare din secolele V–III a. Chr. din regiunile extra-carpătice ale României și din spațiul pruto-nistriean se regăsesc și în dreapta Dunării. La **Telița**, jud. Tulcea, unde movila înaltă de 2–2,50 m, ridicată pentru a adăposti mormântul principal, cu cameră de piatră (M. 6), suprapunea cinci morminte plane mai vechi (M.1–5) și era la rândul ei suprapusă de un mormânt secundar (M. 7), toate mormintele sunt de incinerare. Camera funerară a M. 6, construită din blocuri de piatră „dispuse în formă de potcoavă”, avea dimensiunile exterioare de 4,10×3,50 m și o suprafață interioară de 2,60×1,70 m, era acoperită „tot cu blocuri mari de piatră”, iar intrarea, orientată spre SSV, era astupată cu alte două blocuri. O astfel de cameră era suficientă pentru a adăposti unul sau două corpuri înhumate cu inventarul funerar, dar în fapt ea nu conținea decât două urne cu oase calcinate, provenind probabil de la două persoane, capacele respective și vasele de ofrandă (4 amfore, 2 kantharoi, o strachină locală). Din păcate, nici din text, nici din ilustrația publicată nu rezultă datele necesare unei interpretări clare a contextului arheologic: înălțimea zidurilor camerei, poziția urnelor și vaselor adiacente, dispunerea lor în spațiul camerei și în raport unele față de celelalte. În fața intrării, solul prezenta un strat subțire de arsură cu o suprafață de 4×2 m, mai curând o ardere legată de anumite acțiuni rituale, decât urma rugului funerar. La nivelul de amenajare a M. 6 s-au identificat și două complexe masive de fragmente de amfore, a căror explicație ar trebui să fie de asemenea de natură rituală⁶⁸.

Tot în nordul Dobrogei, în cele două necropole de la **Murighiol**, jud. Tulcea, însumând în total 60 morminte de incinerare și 2 de înhumare, au fost descoperite mai multe structuri care au o anumită importanță pentru discuția noastră⁶⁹. Dintre mormintele de incinerare este de reținut cel puțin unul (cim. II, M. 16), cu o groapă lungă de 2 m, placată lateral și parțial acoperită cu lespezi de piatră. Este posibil ca această groapă, orientată N–S/S–N, să fi adăpostit inițial cadavrul înhumat și cele trei vase, iar deranjarea capacului acestei ciste să se poată explica prin exhumare și eventuala depunere a oaselor calcinate în același loc⁷⁰. Faptul că unul din cele două morminte de înhumare de la Murighiol (cim. II, M. 19) avea de asemenea

⁶⁴ *Supra*, p. 106 și notele 9–10.

⁶⁵ *Supra*, p. 109–110 și notele 26–31.

⁶⁶ C. N. Mateescu, M. Babeș, *Cercetări arheologice și săpături de salvare la Fântânele*, în *SCIV*, 19, 1968, 2, p. 283–291; M. Babeș, în *EAIVR*, 2, 1996, p. 128, s.v. *Fântânele*.

⁶⁷ A. D. Alexandrescu, *op.cit.*, p. 21, 39 și fig. 58/2–3.

⁶⁸ G. Simion, Gh. I. Cantacuzino, *Cercetările arheologice de la Telița (com. Poșta, r. Tulcea, reg. Dobrogea)*, în *Materiale*, 8, 1962, p. 373–382, în special p. 379 și fig. 1, 2/5, 3/1–5, 4/1–3, 5/13–25 și 7.

⁶⁹ E. Bujor, *Săpăturile de salvare de la Murighiol*, în *SCIV*, 6, 1955, 3–4, p. 571–580; idem, *Contribuție la cunoașterea populației geto-dace din nord-estul Dobrogei*, în *SCIV*, 7, 1956, 3–4, p. 243–252; idem, *Săpăturile de salvare de la Murighiol (reg. Constanța, r. Tulcea)*, în *Materiale*, 3, 1957, p. 247–254; idem, *Șantierul arheologic Murighiol*, în *Materiale*, 5, 1959, p. 373–378; idem, *Șantierul arheologic Murighiol (r. Tulcea, reg. Constanța)*, în *Materiale*, 6, 1959, p. 325–330; idem, *O geto-dakijskoj kulture v Murigiole*, în *Dacia*, N.S., 2, 1958, p. 125–141.

⁷⁰ E. Bujor, *op. cit.*, în *Dacia*, N. S., 2, 1958, p. 126 și fig. 2 (din greșeală, în legenda figurii se spune că ar fi vorba de un mormânt de înhumare). În *Materiale*, 6, 1959, p. 325–326 și fig. 1–2, același mormânt M. 16 este ilustrat *in situ* iar inventarul său compus din trei vase grupate în poarta de nord a gropii este descris în detaliu, dar lipsește menționarea oaselor calcinate.

o groapă lungă de 2 m, căptușită cu pietre plate, pare să susțină interpretarea noastră. Orientarea acestui mormânt, ca și a M. 5 din cimitirul I este dată de poziția celor două schelete, ambele cu capul spre sud. În ciuda absenței unui catalog sistematic, a insuficienței descrierilor și ilustrațiilor din publicațiile citate, în special în ce privește forma și dimensiunile mormintelor fără urne, unele dintre observațiile lui E. Bujor permit a presupune că un număr destul de mare de morminte de la Murighiol (mormintele 8, 10, 11, 13, 20/21, 23–28, 32) aveau gropi de mari dimensiuni, cu oase calcinate, vase și pietre aflate în dezordine și, în consecință, ar putea fi clasate în categoria înmormântărilor în mai multe etape, implicând înhumarea temporară și incinerarea ca rit final. Așa s-ar putea explica deranjarea mormintelor, constatată de mai multe ori de E. Bujor. În M. 32 osemintele lipseau cu totul (!), la fel ca și în ceea ce E. Bujor numea „groapa de ofrande” (gr. 1) – o groapă de mari dimensiuni, în care, de-a lungul pereților, pe două rânduri, au fost depuse 10 vase grecești (amfore, kylix) și locale. Fotografia publicată ne arată o groapă rectangulară de mari dimensiuni, în care, între cele două rânduri paralele de vase (mai multe sparte sau răsturnate), rămânea suficient loc pentru depunerea unui corp uman⁷¹. Ținând seama de lipsa oricăror oseminte, ne putem gândi la o situație similară complexelor M. I și M. II de la Borosești, respectiv la un mormânt de înhumare provizoriu, de unde cadavrul sau scheletul a fost recuperat în vederea tratamentului funerar final (incinerarea) și a înmormântării oaselor calcinate în alt loc.

Descoperiri mai vechi și mai noi ne determină să extindem această discuție asupra spațiului intracarpatic și, mergând mai spre apus, până în bazinul Tisei. De mai multă vreme este cunoscută mica necropolă de la **Băița**, jud. Mureș, aparținând grupului Ciunbrud, atribuit agatirșilor. Aici, în urma unor descoperiri fortuite din 1967 și a săpăturilor de salvare conduse de V. Vasiliev în anul 1970, pe lângă cinci morminte de înhumare, prezentând ritul, ritualul și inventarul funerar caracteristic acestui grup, au apărut și șapte morminte de incinerare cu gropi de mari dimensiuni. Important este faptul că, așa cum arată autorul citat, „forma, mărimea și orientarea gropilor mormintelor de incinerare sunt absolut identice cu ale mormintelor de înhumare, deși resturile cinerare (așa cum erau depuse, într-o grămadă compactă) și inventarul funerar ar fi necesitat o groapă mult mai mică”⁷². Într-adevăr, la Băița mormintele de incinerare au gropi rectangulare, cu colțuri rotunjite, cu lungimi cuprinse între 1,65 și 1,95 m și lățimi între 0,92 și 1,23 m, orientate ca și mormintele de înhumare pe direcția VNV/NV–ESE/SE. Oasele calcinate erau depuse grupat, compact, de regulă în partea de NV a gropii, acolo unde în cazul înhumării se aflau capul și toracele mortului. Vasele de ofrandă (de la unul la trei exemplare) au fost de regulă așezate la extremitățile gropii, iar celelalte piese de mobilier mărunț (akinakai, săgeți, aplici de tolbă, cuțitașe, brățări) se aflau și ele în poziția în care s-ar fi aflat asupra unui cadavru înhumat. Este, de exemplu, situația analoagă a mormintelor M. 7, de înhumare, și M. 10, de incinerare. Aceste observații l-au condus pe V. Vasiliev la concluzia că „practicarea unor gropi identice pentru mormintele de incinerare a fost făcută deliberat, astfel de gropi fiind necesare tocmai pentru a putea fi respectate obiceiurile și locul de depunere a fiecărei categorii de inventar, așa cum se află ele în mormintele de înhumare”⁷³. După același autor, am avea aici de-a face cu „rezultatul influenței exercitate de populația autohtonă traco-dacă asupra rămășițelor enclavei scito-iraniene din Transilvania”⁷⁴, trecerea la ritul incinerării fiind manifestarea nemijlocită a *tracizării* acestei enclave în secolul V a. Chr. După părerea mea, la Băița, ca și la Ciunbrud (tumulul 13), Blandiana (M. 10) și Șopteriu, este totuși mai curând vorba de un obicei concret, similar celui constatat la Borosești, Poieniști, Dănceni, Stelnica sau Zimnicea, și anume practicarea unor înmormântări prelungite, cu etape succesive, de înhumare, exhumare, incinerare și depunere finală în aceeași groapă de mari dimensiuni. Pentru Băița rămâne incertă prezența unor plăci de piatră („rășnițe”) în mormintele de incinerare 6 și 12, dar astfel de obiecte apar cu siguranță în M. 2 de la Blaj și M. 2 și 14 de la Tg. Mureș, fiind considerate de V. Vasiliev „zdrobitoare” pentru măcinarea grăunțelor⁷⁵.

⁷¹ Idem, *op. cit.*, în *SCIV*, 7, 1956, 3–4, p. 244 și fig. 2–3, 9; idem, în *Dacia*, 2, 1958, p. 127 și fig. 3. Autorul nu ne oferă o descriere a acestui complex, nici un plan la scară, nici dimensiunile în plan orizontal sau vertical și nici orientarea.

⁷² V. Vasiliev, *Necropola de la Băița și problema tracizării enclavei scitice din Transilvania*, în *Marisia*, 6, 1976, p. 58.

⁷³ *Ibidem*, p. 64; idem, *Sciții agatirși pe teritoriul României*, Cluj-Napoca, 1980, p. 58–59. Observația lui V. Vasiliev întărește ipoteza înhumării provizorii, dacă admitem păstrarea obiectelor în cauză în poziția lor inițială în faza depunerii finale a oaselor calcinate.

⁷⁴ Idem, *op. cit.*, în *Marisia*, 6, p. 81.

⁷⁵ În publicația necropolei de la Băița, ele nu sunt menționate, dar par a fi reprezentate în fotografia M. 6 și pe planul desenat al M. 12 (*ibidem*, p. 53–56 și pl. XIV/b și XVII/b); pentru „zdrobitoare” vezi V. Vasiliev, *Sciții agatirși...*, p. 73.

Mai nou, cunoaștem din Transilvania încă o necropolă vizibil legată de fenomenul studiat, aceea de la **Olteni**, jud. Covasna⁷⁶. Spre deosebire de Băița, toate mormintele descoperite la Olteni sunt de incinerare; este vorba de zece morminte (M. 1–M. 10), în care studiul antropologic al oaselor calcinate a permis identificarea a 15 indivizi: doi indivizi în M. 3, cinci în M. 10, câte unul în restul mormintelor⁷⁷. Cu o singură excepție (M. 2), mormintele au gropi rectangulare sau ovale, în majoritate orientate aproximativ N–S (M. 1, 3–9), cu lungimi între 2 și 3 m și lățimi de 1–1,30 m, așadar au dimensiuni potrivite pentru mormintele de înhumare sau chiar mai mult, ceea ce ne face să credem că răposații, împreună cu inventarul funerar, au fost adăpostiți în ele provizoriu, înainte de a fi incinerati și depuși în același loc (fig. 15)⁷⁸. Deosebit de interesant este faptul că în șapte din cele zece morminte arheologii au sesizat resturile, uneori consistente, ale unor „structuri” din scânduri sau trunchiuri despicate. Lemnele au apărut de regulă de-a lungul pereților, ca o căptușeală (M. 1, 5, 7), dar uneori și în interiorul gropii, provenind eventual de la capac/acoperiș (M. 3, 5, 10). Gropițele, adâncite câte două în axul longitudinal al unora dintre morminte (M. 1, 4, 5, 6, 10), au putut într-adevăr servi la fixarea unor stâlpi care susțineau acoperișul⁷⁹. Ne-am putea deci gândi că lemnele au folosit la amenajarea gropilor în chip de camere funerare – spații protejate și o vreme chiar accesibile pentru efectuarea diferitelor operațiuni rituale succesive, eșalonate de-a lungul unei perioade mai lungi de timp. În cazul M. 10 este evident că, într-un anumit moment, după efectuarea celor trei depuneri (A, B, C), structura de lemn a fost incendiată, lăsând urme clare la partea superioară a pereților gropii, „puternic arsă”⁸⁰. În celelalte cazuri mărturia arheologilor este, din păcate, neclară. Dacă urmărim cu atenție articolul din *Angustia*, 12, vom constata că în text, în cazul M. 1, M. 3, M. 5, M. 7 și M. 8 se vorbește de scânduri groase și bărne „carbonizate” sau „acum carbonizate”. În legenda imaginilor din M. 1, M. 4, M. 5 și M. 7 se vorbește însă de „lemn ars”/„burnt wood” sau de „scânduri arse”/„burnt planks”. Bănuind eventual că autorii fac în chip conștient o distincție între lemnul „(acum) carbonizat” în chip natural și „lemnul ars” ne aflăm în dilema de nerezolvat, de a nu ști dacă și în care morminte s-a dat foc la lemnul structurii și în care nu. Dificultatea este maximă în cazul M. 4 (p. 111), în care s-ar fi găsit un fragment de scândură arsă, dar și mici fragmente de lemn „carbonizat”. Având în vedere nesiguranța autorilor, să ne amintim de cazurile deja menționate de amenajări/camere de lemn incendiate de la Poieniști și Zimnicea (așa-zisele „morminte-cuptor”) sau de la Dânceni și Pârjolteni. După clarificările

⁷⁶ V. Sîrbu, V. Căvruc, D. Buzea, *A 4th–3rd centuries BC Dacian community in Southeastern Transylvania: The findings from Olteni, Covasna County*, în vol. *Thracians and Celts. Proceedings of the International Colloquium from Bistrița* (ed. V. Sîrbu și D. L. Vaida), Cluj-Napoca, 2006, p. 229–237, în special p. 230–233 și fig. 8–13; V. Sîrbu, V. Căvruc, D. Buzea, *O comunitate dacică din sec. IV–III a. Chr. la Olteni, jud. Covasna*, în *Angustia*, 12, 2008, p. 109–148 (cu variantă în limba engleză, *A Dacian Necropolis from 4th–3rd Centuries B.C., Found in Olteni (South-Eastern Transylvania)*, în vol. *Funerary Practices of the Bronze and Iron Ages in Central and South-Eastern Europe. Proceedings of the 9th International Colloquium of Funerary Archaeology* (ed. V. Sîrbu, D. L. Vaida), Cluj-Napoca, 2008, p. 191–228); V. Sîrbu, *op. cit.*, în *Mousaios*, 14, 2009, p. 141–143 și fig. 1, 10–13; vezi și rapoartele anuale publicate de V. Căvruc și colab. (nu și V. Sîrbu, care nu pare să fi participat la săpături și, oricum, nu era membru al colectivului de șantier), în: *CCA*, 2006 (2007), p. 246–250 și pl. 53; *CCA*, 2007 (2008), p. 209–210 și pl. 50; *CCA*, 2008 (= *Valachica*, 21–22, 2008–2009), p. 323–326.

⁷⁷ A. Soficaru, N. Mirițoiu, A. Bălășescu, *Analiza osteologică a mormintelor de incinerare de la Olteni, jud. Covasna*, în *Angustia*, 12, 2008, p. 149–156 (cu variantă engleză în vol. *Funerary Practices of the Bronze and Iron Ages in Central and South-Eastern Europe. Proceedings of the 9th International Colloquium of Funerary Archaeology* (ed. V. Sîrbu, D. L. Vaida), Cluj-Napoca, 2008, p. 229–236). Extrem de detaliată, expertiza antropologică ne comunică numărul de oase sau de fragmente descoperite în fiecare mormânt și atribuite fiecărui individ, dar nu și cantitatea în grame, care ar exprima cel mai direct modalitatea de selecție, respectiv de depunere a oaselor calcinate în mormânt.

⁷⁸ Această ipoteză, pe care M. Babeș a formulat-o încă din anul 2000, este evocată de V. Sîrbu și colab. (*Angustia*, 12, 2008, p. 120), fără citarea sursei, ca „o ipoteză tentantă”, dar lipsită de „dovezi concludente”. Se aduc chiar argumente contrare la adresa autorului anonim al ipotezei. Evident „discreția” criticii nu slujește unei adevărate discuții sau chiar dispute științifice. Pe lângă rezumatul comunicării de la Congresul UISPP de la Liège din 2001 (*supra* nota 3), această ipoteză putea fi găsită, cu mai multe detalii, în contribuția lui M. Babeș la vocea *mormânt* din *EAIVR* (ed. C. Preda), 3, 2000, p. 134. Cel mai recent, V. Sîrbu a întâlnit-o în rezumatul comunicării propuse de M. Babeș pentru Colocviul de arheologie funerară din mai 2008, de la Bistrița, rezumat pe care l-a primit în calitate de organizator al aceluia colocviu. Chiar și numai pentru a fi combătute, aceste texte ar fi trebuit corect citate, sub numele autorului lor. Altfel, cititorul ar putea crede că este vorba doar un joc al imaginației și un exercițiu al colegului V. Sîrbu și al coautorilor săi V. Căvruc și D. Buzea, care ar fi inventat această ipoteză numai pentru a o respinge. În fapt, însă, sursa „inspirației” celor trei este evidentă, iar corectitudinea procedurii lor trebuie pusă la îndoială.

⁷⁹ V. Sîrbu, V. Căvruc, D. Buzea, *op. cit.*, în *Thracians and Celts*, p. 230 și fig. 8.

⁸⁰ V. Sîrbu, *op. cit.*, în *Mousaios*, 14, 2009, p. 141 („strongly burned”) și fig. 1/5–6 și 13/2–4.

necesare pe care numai autorii săpăturii le pot aduce, situația de la Olteni ar putea confirma și, la rândul ei, ar putea fi confirmată de aceste exemple.

Unele clarificări mai sunt de așteptat și în privința modalității de tratare și depunere a oaselor calcinate și a ceramicii în mormintele de la Olteni. Graba autorilor de a-și valorifica săpăturile a făcut ca în cele două ample articole apărute în 2008 mormintele descoperite în acel an (M. 8–10) să fie descrise sumar în *addenda* și să fie ilustrate doar fotografic, fără plan și profil⁸¹. La acea dată vasele descoperite în M. 4 (6 vase), 5 (un vas), 6 (7 vase) sau în mormintele nou cercetate M. 8 (7 vase), 9 (3 vase) și 10 (11 vase) nu fuseseră restaurate și studiate; oricum, ele nu au fost descrise exact și nici ilustrate în cele două publicații⁸². În aceste condiții studiul tratamentului osemintelor și inventarului funerar de la Olteni are de suferit. Sigur pare a fi doar faptul că în două cazuri (M. 2 și 5) toate oasele calcinate au fost depuse în urne și că în alte trei cazuri (M. 1, 6, 7) ele au fost răspândite în groapă, fără vreun recipient. Problematică este categoria „mormintelor de incinerare în urnă și în groapă” în care s-ar înscrie M. 3–4 și 8–10; dificultatea provine chiar din faptul că în unele cazuri vasele erau sparte și incomplete, făcând dificilă identificarea „urnei”. În M. 4 au fost definite trei depuneri (A, B, C) de ceramică asociate cu puține oase incinerate, provenind de la un singur individ; unicul vas întreg (M. 4B) era situat în umplutura gropii, deasupra nivelului fundului, dar drept urnă a fost desemnată una din strachinile sparte și incomplete, așezată „pe o parte” (M. 4A)⁸³. În M. 3 identificarea urnei, o oală (M. 3A) „aproape plină cu oase calcinate”, acoperită cu o strachină și așezată pe fundul gropii, a fost mai simplă; în schimb în M. 3B, definit ca „incinerare în groapă”, oasele erau amplasate în umplutura gropii, cu 10–15 cm mai sus decât fundul acesteia⁸⁴. Între cele două depuneri trebuie să fi existat o diferență de timp, iar antropologii au arătat că ele provin de la doi indivizi diferiți. În mormintele M. 8 și M. 9 motivul depunerii oaselor calcinate atât în urne, cât și pe fundul gropii rămâne neclar, din moment ce aceiași antropologi ne asigură că în fiecare caz în parte este vorba de câte un singur individ. În sfârșit, în M. 10, osemintele a trei indivizi (bărbați între 25 și 40 ani) au fost depuse în trei urne diferite (M. 10 B și C), dar nu este exclus ca și oasele celorlalți doi (o femeie de 25–40 ani și un copil de 4–5 ani), aflate într-o aglomerare de fragmente provenind din patru vase, să fi fost inițial adăpostite în urne. Ordinea în care s-au desfășurat aceste înmormântări nu ne-a fost sugerată de observațiile din teren. Se pare însă că în M. 10 toate depunerile s-au făcut în umplutura gropii, nu pe fundul ei, și au fost (toate ?) sigilate prin arderea structurii de lemn a gropii funerare⁸⁵. O concluzie mai generală pe care o datorăm comparației cu determinările antropologice este aceea că diferitele forme de dispunere a oaselor și inventarului, determinate de arheologi sub forma a 2–3 „depuneri” în morminte în care s-au depus oasele unui singur individ, cum este cazul în M. 4, 6, 8 și 9, sunt actualmente irelevante în ce privește actul funerar inițial, dar ar putea reprezenta indicii ale unor intervenții ulterioare în aceste morminte în cadrul unor practici funerare etapizate, prelungite.

Dacă lăsăm deoparte ceramica (în mare parte nerestaurată), inventarul mormintelor de la Olteni este sărac, ceea ce face ca încadrarea culturală și cronologică să fie încă în discuție. El se reduce la un vârf de săgeată „scitică”, un pumnal de fier (nedescris și neilustrat) și patru pietre plate („râșnițe” în M. 3 și M. 6). Practica depunerii de plăci de piatră în morminte constituie un important element de asemănare și de legătură cu alte descoperiri implicate în discuția de față și o vom reîntâlni și în necropolele culturii Vekerzug din regiunile învecinate ale Ungariei. Ceramica, atâta cât a fost publicată, prezintă și ea numeroase asemănări cu vasele de la Borosești, Poieniști, Stelnica, Murighiol, Zimnicea etc., asemănări suficiente pentru a o considera ca fiind de origine autohtonă. Faptul că aceste analogii provin în principal din regiunile extracarpatiche și dintr-o vreme când dacii nu apăruseră încă în izvoarele scrise grecești sau romane, ne determină să privim cu reținere

⁸¹ V. Sîrbu, V. Căvruc, D. Buzea, *op. cit.*, în *Angustia*, 12, p. 122–124 și fig. 20–21; aceiași, în *Funerary practices...*, p. 207 și fig. 19–20. În *CCA*, 2008 (= *Valachica*, 21–22, 2009), p. 324–325, se vorbește nu de trei, ci de patru noi morminte (M. 8–11) descoperite în anul 2008; ulterior, dar totuși în același an, din motive care ne scapă, M. 10 – de incinerare în groapă ovală – a fost eliminat și numărul 10 a fost preluat de fostul M. 11.

⁸² Ulterior, în catalogul expoziției *Dacii din Curbura Carpaților* (ed. V. Crișan, V. Sîrbu), Sf. Gheorghe, 2009, p. 29–42, D. Buzea publică zece dintre aceste vase și anume: trei din M. 4, unul din M. 5, cinci din M. 6 și unul din M. 10, precum și trei râșnițe din M. 6 și două perle din M. 10. În momentul de față rămân încă inedite cca 25 de vase din M. 4, 6 și 8–10, împrejurare care ne arată că graba și repetata revenire, în noi și noi publicații, asupra necropolei de la Olteni nu rezolvă, ci mai curând întârzie dezbaterile și clarificarea problemelor ridicate.

⁸³ V. Sîrbu, V. Căvruc, D. Buzea, *op. cit.*, în *Angustia*, 12, 2008, p. 111–113 și fig. 12–13.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 110–111 și fig. 8–9.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 122–124 și fig. 21; vezi și *infra* nota 102.

decizia autorilor cercetării de la Olteni de a defini populația îngropată acolo drept o „comunitate dacică” – opțiune justificată chipurile prin dorința de „a nu crea confuzii în terminologie”⁸⁶, dar care, în fapt, este de natură a genera confuzii istorice.

În vecinătatea spațiului transilvan, practicile funerare studiate în lucrarea de față par să fi avut o difuzare largă și în câmpia Tisei, în cultura Vekerzug a „epocii scitice”⁸⁷. În necropola eponimă de la **Szentes-Vekerzug**, M. Párducz a săpat în anii 1952–1953 cca 150 de structuri/complexe funerare, dintre care 74 morminte de înhumatie și 41 de incineratie (15 în urne și 26 în gropi mari, având aceeași formă, aceleași dimensiuni și aceeași orientare ca și mormintele de înhumatie)⁸⁸. În plus, la Szentes-Vekerzug au fost descoperite patru gropi asemănătoare, care însă nu conțineau decât ceramică, și alte cinci, în care nu s-au găsit nici oseminte, nici alte piese. După M. Párducz, în aceste cazuri ar fi vorba de „morminte simbolice”⁸⁹, dar după părerea noastră, având în vedere analogiile cu M. I și M. II de la Borosești, cu M. 152 de la Stelnica și cu „groapa cu ofrande” de la Murighiol, acestea puteau fi morminte provizorii din care cadavrul a fost îndepărtat. În fine, ar trebui de asemenea menționată și marea necropolă de la **Tápiószele**, săpată de același M. Párducz, care consemnează 230 morminte de înhumatie și 211 de incineratie, dintre care marea majoritate – 182 – sunt morminte în gropi mari, „cu cenușa dispersată” (*with strewn ashes*)⁹⁰. Să adăugăm și cele 13 gropi fără oseminte, pe care M. Párducz le definește ca „morminte simbolice”, fără să uităm „mutilările” constatate în 6 morminte de înhumatie (absența anumitor părți din schelete), care dovedesc intervenții în morminte, ulterioare înmormântării. Și aici, ca și la Szentes-Vekerzug, în unele morminte de înhumatie (M. 149, 162, 398), ca și în morminte de incineratie cu gropi mari (M. 24), au fost descoperite plăci de piatră interpretate de M. Párducz ca „râșnițe” (*grinding stones*). De fapt aceste piese, cu valoare mai curând simbolică decât practică, sunt prezente în contexte funerare din Bazinul Tisei încă mai de timpuriu, în grupa Fuzösabony-Mezöcsát⁹¹. Le-am întâlnit deja de mai multe ori în contextele funerare din spațiul extracarpatic din secolele V–III a. Chr., la Borosești (1 caz), la Poieniști (1 caz), la Strahotin (1 caz), la Stelnica (în 55 morminte !) și la Olteni (2 cazuri), dar și în contexte mai timpurii, din secolele VII–VI a. Chr., cum ar fi necropola de la Stoicani; semnificativă este apariția lor și în mormintele scitice din secolele V–IV a. Chr. din bazinul Nistrului și, mai departe spre răsărit, din bazinul Niprului⁹².

⁸⁶ *Ibidem*, p. 120–121.

⁸⁷ J. Chochorowski, *Die Vekerzug-Kultur. Charakteristik der Funde*, Prace Archeologiczne, vol. 36, Cracovia, 1985, p. 136–149.

⁸⁸ M. Párducz, *Le cimetière hallstattien de Szentes-Vekerzug II (Les fouilles de 1952 et 1953)*, în *AAH*, IV, 1954, p. 48–49; idem, *Le cimetière hallstattien de Szentes-Vekerzug III*, în *AAH*, VI, 1955, p. 1–18. Pot fi amintite aici mormintele de incineratie 27, 31, 66, 92, 134, având gropi mari, cu dimensiunile de 180×70 cm, 230×62 cm, 190×85 sau 190×53 cm.

⁸⁹ Idem, *op. cit.*, în *AAH*, IV, 1954, p. 48, unde se menționează, între altele, M. 88, în care s-a găsit o râșniță de piatră. Astfel de râșnițe, de altfel sparte, s-au descoperit și în afara mormintelor (*ibidem*, fig. 23–25 și pl. 7–8).

⁹⁰ Idem, *The Scythian Age cemetery at Tápiószele*, în *AAH*, XVIII, 1966, p. 35–91 și pl. 11–74.

⁹¹ C. Metzner-Nebelsick, *Abschied von den „Thrako-Kimmeriern”?*, în B. Hänsel, J. Machnik (ed.), *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe*, PAS, 12, 1998, p. 367 și p. 412, lista 3 și fig. 14; P. Ramsauer, *Zur Frage der Westgrenze der Mezöcsát-Gruppe*, în E. Jerem, I. Poroszlai (ed.), *Archaeology of the Bronze and Iron Age*, Budapest, 1999, p. 170–171 și fig. 2/2; 3/3; 4/3.

⁹² Supra, p. 112 și nota 41. În lumea scitică, începând chiar din zona Nistrului inferior, ele apar în mormintele de la Dubăsari, Butor și Nikolskoe (N. Chetraru, N. Serova, *Issledovanija skifskogo kurgana 21 u g. Dubossary*, în vol. *Arheologičeskie issledovanija v Moldavii 1985 g.*, Chișinău, 1990, p. 127–129 și fig. 4; N. L. Serova, E. V. Jarovoj, *op. cit.*, p. 111 și 138; S. Agulnikov, E. Sava, *Issledovanija kurganov na levoberež'e Dnestra*, Chișinău, 2004, p. 26, 221 și fig. 13/9). După N. Serova (*Skifskie ženskie zahoronienija s ritual'nymi plitami iz kurganov levoberež'ja moldavskogo Podnestrov'ja*, în vol. *Drevnejšie obščnosti zemledel'cev i skotovodov Severnogo Pričernomor'ja /V tys. do n. e. – V v. n.e.*, Kiev, 1991, p. 181–183) aceste „plăci rituale” ar fi apărut doar în mormintele unor femei, care ar fi avut calitatea de „preotese”. Pentru zona Niprului, vezi V. G. Petrenko, *op. cit.*, p. 36 și pl. 3/6; 25/29, 31, care menționează plăci de gresie, depuse în mormintele scitice de femei din secolele V–IV a. Chr., de ex. la Holodnyj Jar sau Žurovka, de regulă lângă capul mortului, uneori în asociere cu bulgăriși de ocră roșu. Este important de reținut că obiceiul depunerii de plăci de piatră în mormintele de înhumatie este cunoscut încă din secolele VII–VI atât în Moldova (la Stoicani, în opt morminte din ambele faze ale necropolei hallstattiene; cf. M. Petrescu-Dîmbovița, *Cimitirul hallstattian dela Stoicani*, în *Materiale*, 1, 1953, p. 157–204, în special p. 186–187 și pl. II, IV–VII), cât și în Basarabia (Giurgiulești – „Stâna lui Mocanu”; cf. O. Levițki, V. Haheu, *Necropola hallstattiană târzie de la Giurgiulești*, în vol. *Studia in honorem Ion Niculiță*, Chișinău, 1999, p. 122 și 133, fig. 3/15). El este atestat și în necropolele de epocă timpurie „scitică” (secolele VI–V) din Dobrogea, de la Ciucurova și de la Celic-Dere (G. Simion, *Culturi antice în zona Gurilor Dunării*, I, Tulcea, 2003, p. 188–190, 238 și 253–254, fig. 2/f, incineratie în groapă mare, și 3/b–d, înhumatie *in situ*, cu lespezi de piatră în groapă). La Chiscani, în preajma Brăilei, o astfel de „placă de gresie de formă aproape ovală” a apărut într-un mormânt

*

La sfârșitul acestei investigații suntem în situația de a constata că la începutul celei de-a doua jumătăți a mileniului I a. Chr. mormintele de incinerare cu gropi rectangulare sau ovale de mari dimensiuni, de felul acelor de la Borosești și Poienești, cunosc o răspândire foarte largă, care se întinde de la Dunărea mijlocie în apus, până la Nistru în răsărit (fig. 16). Descoperiri de acest fel au apărut nu numai în Moldova (Slobozia-Onești) și Basarabia (Dănceni, Pârjolteni), ci și în Muntenia (Stelnica, Grădiștea Coslogeni, Zimnicea, Fântânele), în Dobrogea (Telița, Murighiol), în Transilvania (Băița, Olteni) și în nord-estul Ungariei, în Câmpia Tisei (Szentcsanak, Tápiószek). Unele elemente similare, de caracter ritual, se întâlnesc în răsărit, între Nistru și Nipru.

Recapitulând, aceste morminte de incinerare se caracterizează în primul rând prin gropile lor mari, asemănătoare ca forme și dimensiuni cu cele care adăpostesc mormintele de înhumare. Lungimile lor oscilează la Poienești între 130 și 290 cm, la Onești între 220 și 250 cm, la Dănceni între 140 și 270 cm (înhumării 215–270 cm), la Stelnica între 75 și 250 cm (înhumării în medie 225–250 cm), la Olteni între 220 și 300 cm; în mai multe cazuri, de ex. la Dănceni, Pârjolteni, Zimnicea, Brăilița, Telița, este vorba de adevărate camere funerare mergând până la 6–8 m. p. Judecând după dimensiuni, este de presupus că inițial aceste morminte au fost destinate înhumării temporare a celor decedați, împreună cu ofrandele respective, iar în final, după incinerare, au devenit locul depunerii finale a oaselor calcinate. Uneori, devierea de la conturul normal al gropii (Poienești M. 1389) și starea fragmentară și dezordonată a inventarului ceramic (vase sparte și vase depuse culcat sau cu gura în jos, ca la Borosești M. V, Poienești M. 351, 1045, 1389, Slobozia – Onești M. II, Olteni M. 4, 7, 10A) sunt indicii, mai bine spus urmări ale operațiunii de dezgropare și extragere a cadavrului; depunerea unor vase și a oaselor calcinate în aceleași gropi, dar nu pe fund, ci cu 10–20 cm mai sus, în umplutură (Borosești M. V, Poienești, M. 1389, Olteni M. 3B, M. 4B, M. 7) ar putea indica că între cele două operații s-a scurs un interval de timp.

La amenajarea gropilor sau camerelor funerare de la Dănceni (pentru înhumare), Pârjolteni, Fântânele, Olteni (pentru incinerare), precum și a așa-ziselor „morminte-cuptor” de la Poienești și Zimnicea, ca material de construcție a fost folosit lemnul și, eventual, lutul. În toate aceste complexe urmele scândurilor sau bânelor care câptușeau pereții și au servit și la acoperirea spațiului funerar (acoperiș/tavan) s-au păstrat satisfăcător, eventual sub formă de cărbune atunci când mormântul a fost incendiat (Pârjolteni, Olteni M. 10). În câteva cazuri s-au păstrat și urmele adâncite ale stâlpilor ce susțineau acoperișul (Dănceni M. 86 și 129, Pârjolteni, Olteni M. 1, 4–6). Mai rar, gropile funerare au fost câptușite cu plăci de piatră (Murighiol, cimitirul II, M. 16 de incinerare și M. 19 de înhumare) sau cu ziduri din bolovani (Zimnicea C1 M. D., C12 M. 1). La Telița, ca și la Cucuteni-Gosan⁹³, din astfel de bolovani s-au construit încăpătoare camere funerare pe nivelul antic, acoperite cu tumuli. Rostul tuturor acestor amenajări – în majoritate plane – a fost, se pare, asigurarea unui spațiu funerar protejat și, în același timp, accesibil pentru o bună bucată de timp, permițând de-a lungul acelei perioade desfășurarea unor operațiuni rituale, adăugarea de ofrande, manipularea resturilor umane, în cele din urmă extragerea și incinerarea cadavrului sau scheletului recuperat, urmată de depunerea oaselor calcinate în aceeași cameră funerară. Sfârșitul acestui lanț de operațiuni era marcat într-o serie de cazuri de arderea structurii de lemn a camerei („mormintele-cuptor” de la Poienești și Zimnicea, diferite morminte de înhumare de la Dănceni sau de incinerare de la Pârjolteni și Olteni), care nu avea rostul practic al incinerării cadavrului, ci semnifica probabil purificarea și finalul înmormântării prelungite, respectiv trecerea definitivă a mortului în lumea de dincolo. Incendierea camerei funerare cu structură de lemn (pereți, acoperiș, stâlpi) este bine cunoscută în

scitic din secolul IV a. Chr., așezată pe pieptul mortului și servind ca suport pentru patru vase de ofrandă (N. A. Harțuchi, F. Anastasiu, *Brăilița*, Brăila, 1968, p. 52 și fig. 65).

⁹³ M. Dinu, L. Măgirescu, D. Boghian, *Unele considerații cu privire la necropola tumulară daco-getică, descoperită la Cucuteni, județul Iași*, în *CI*, 14–15, 1983–1984, p. 115–129; M. Dinu, *Quelques considérations sur la nécropole tumulaire daco-gétique découverte à Cucuteni (départ. de Jassy)*, în *SAA*, 2, 1995, p. 103–126; M. Babeș, în *EAIVR*, 3, 2000, p. 135 (s.v. *mormânt*). Construcția de piatră din tumulul 3 – o „construcție grandioasă și costisitoare” – este descrisă de M. Dinu și colaboratorii drept „o incintă în formă de pânză”, care după depunerea celor patru morminte de incinerare ar fi fost umplută cu „o mare cantitate de pietre”. În fapt, este de crezut că forma „ovală” și înclinarea pereților de piatră spre exterior sunt rezultatul deformării ulterioare a edificiului; putem presupune că acesta era inițial o cameră funerară dreptunghiulară de mari dimensiuni (spațiul interior cca 8×6 m), prevăzută cu acoperiș de lemn, peste care s-au depus pietrele căzute ulterior în interior. Intrarea se afla în colțul de SE al camerei și a fost probabil mai multă vreme practicabilă, permițând depunerea, probabil succesivă, a patru morminte de incinerare și efectuarea diferitelor ceremonii. Mormântul 4 a fost considerat mormântul princiar.

tumului scitici din secolele VI–V a. Chr. din zona de silvostepă cuprinsă între Nistrul mijlociu (grupa vest-podolică) și Niprul mijlociu („Pravoberezie”)⁹⁴, unde oricum nu poate fi vorba de practicarea incinerăției și de unde acest obicei a putut fi preluat în spațiul nord-tracic. Să reamintim că, după cei mai mulți autori, populațiile culturii Vekerzug și grupului Ciunbrud provin tocmai din aceste regiuni ale vechii Sciții.

Legat de amenajarea mormintelor se pune și problema orientării gropilor/camerelor funerare (inițial desigur și a cadavrului înhumat temporar). Analiza este dificilă având în vedere faptul că în multe publicații orientarea nu este deloc înregistrată, eventual se raportează în mare la cele patru puncte cardinale sau ar putea fi calculată pe baza ilustrației, în care nordul este marcat cu o săgeată; în nici una dintre publicațiile menționate mai sus nu am întâlnit indicarea orientării în grade sau miimi, cum este cazul la Borosești sau Poienești. În ciuda acestor dificultăți putem totuși constata pe ansamblul spațiului cercetat orientări asemănătoare, predominant pe o axă NV–SE, respectiv SE–NV, dar care într-o necropolă sau alta pot prezenta variații, probabil determinate de timp și loc. La Borosești cele trei structuri funerare cu gropi alungite (I–II și V) se încadrează într-un sector de numai 700 miimi, între NNV 6100‰–NNE 400‰, respectiv SSE 2900‰–SSV 3600‰. La Poienești acest sector preferat este mai larg, măsurând 1600 miimi (90°): cele mai multe orientări măsurate (18 morminte din 26) se înscriau între NV 5600‰–NE 800‰, respectiv SE 2400‰–SV 4000‰, în timp ce alte opt se apropiau mai mult de o axă est–vest. Scheletul din „mormântul-cuptor” era orientat cu craniul spre SE și picioarele spre NV. La Dănceni, ca și în mult discutatul mormânt de la Poienești, în șapte morminte de înhumăție scheletele erau, de asemenea, așezate cu capul spre SE și picioarele la NV. Cele trei schelete de la Hansca, care au putut fi măsurate, erau în schimb orientate invers, cu capul spre NV. Despre orientarea mormintelor de incinerăție de la Dănceni nu știm mai nimic; doar planul M. 86 ne indică aproximativ orientarea VNV–ESE. Știm în schimb, pe aceeași cale, că axul lung al mormântului cu cameră arsă de la Pârjolteni era orientat aproximativ SE–NV.

De această orientare se apropie și cele mai multe morminte de înhumăție descoperite la Stelnica în anii 1987–1996: în 57 de morminte (71,25%) scheletele erau orientate cu capul spre SSE, iar în alte 13 (12,5%) cu capul spre sud. Deosebit de semnificativ pentru discuția noastră este faptul că la Stelnica mormintele de incinerăție cu groapă mare (32 în 1996) manifestă aceeași predilecție pentru orientarea SSE–NNV (23), respectiv S–N (6), fapt care, pe lângă forma și dimensiunile gropilor, este de natură să sublinieze legătura particulară dintre aceste morminte și cele de înhumăție. Cu capul orientat spre sud (mai precis spre SSV 3400‰) a fost depus și mortul din „mormântul-cuptor” (C7 M. 6) de la Zimnicea, în timp ce alte patru morminte de înhumăție din aceeași necropolă erau orientate cu capul spre nord⁹⁵. Precum „mormântul-cuptor”, o anumită preferință pentru orientarea S–N o manifestă la Zimnicea și cele opt morminte „principale” de incinerăție. Judecând după datele din catalog și planurile de detaliu publicate, trei dintre aceste morminte erau exact orientate S–N, alte trei SE–NV și alte două SV–NE; preeminența direcției S este indicată de faptul că accesul în camerele funerare C1 M. D. și C12 M. 1 se făcea dinspre SE, ca și de faptul că în cinci morminte (C3 M. 21, C10 M. 70, C12 M. 1, C17 M. 32 și C18 M. 68) fiarele de lance, depuse constant în extremitatea de sud a gropii, erau mereu orientate cu vârful spre sud. Asemănarea cu „mormântul-cuptor”, în care cele două vârfuluri de lance erau de asemenea îndreptate spre sud, este evidentă. Să mai amintim că cele două morminte de înhumăție de la Murighiol (cimit. I, M. 5 și cimit. II, M. 19) erau și ele orientate cu capul spre sud; din păcate, din publicațiile lui E. Bujor nu aflăm nimic despre orientarea mormântului de incinerăție cu cistă de piatră (M. 16) sau a presupusei „gropi de ofrande” (gr. 1). În sfârșit, la Telița intrarea în camera funerară a M. 6 se făcea tot din direcția sudului, mai precis dinspre SSV.

O certă preferință pentru axa N–S/S–N, asemenea celei documentate la Stelnica și Zimnicea, se manifestă și în necropola de la Olteni, din Transilvania, unde opt morminte au această orientare⁹⁶, iar un al nouălea (M. 10) este orientat NV–SE. Fiind vorba de morminte exclusiv de incinerăție și lipsind alte indicii (cum este orientarea vârfulor de lance la Zimnicea), nu putem ști dacă, în ipoteza înhumării provizorii, morții

⁹⁴ G. I. Smirnova, *Naselenie Srednego Podnestrov'ja v VI–V vv. do n.e. i ego zapadnye sosedi*, în *Actes du IIe Congrès International de Thracologie* (Bucarest, 4–10 septembre 1976), I, București, 1980, p. 235–236, 250.

⁹⁵ *Supra*, nota 63. Pentru cei patru înhumați, vezi A. D. Alexandrescu, *op. cit.*, în *Dacia*, N. S., 24, 1980, p. 44 și fig. 10/2–5. Din motive necunoscute, în această publicație nu apar cele două morminte de înhumăție orientate cu capul spre sud („exact orientarea camerelor mortuare”), descoperite în 1948 în movilele C1 și C2 și menționate în raportul din *Studii*, 2, 1949, I, p. 123–124, ca aparținând „aceleiași populații care a locuit „Cetatea” și a folosit cimitirul vechi de la Zimnicea”.

⁹⁶ Exprimarea autorilor este uneori ezitantă, groapa fiind „săpată pe direcția nord-sud” (M. 1, 8, 9), „aproape pe direcția nord-sud” (M. 3, 5, 6, 7), „orientată pe direcția nord-sud, cu o ușoară deviere a părții nordice spre vest” (M. 4). În nici un caz nu se dă orientarea în grade sau miimi.

de la Olteni vor fi fost depuși cu capul spre sud sau spre nord. Lucrurile sunt mai clare și totodată sunt net diferite în cazul celei de-a doua necropole ardelenne în discuție. Într-adevăr, în necropola birituală de la Băița cele trei morminte de înhumatie cercetate sistematic documentează orientarea cu capul spre VNV (M. 1, 7) sau NV (M. 2). O orientare asemănătoare a fost înregistrată în cazul mormintelor de incineratie cu gropi mari pe axa VNV-ESE (M. 9, 10, 12) sau NV-SE (M. 6, 8, 11), evident fără a putea ști dacă și în aceste cazuri direcția VNV/NV semnifica poziția capului, ca la înhumați. Din publicația lui V. Vasiliev nu rezultă dacă vârful de lance aflat în colțul gropii dreptunghiulare a M. 10, care putea indica poziția virtuală a capului, era îndreptat spre VNV sau, dimpotrivă, spre ESE⁹⁷. Oricum ar fi, constatăm că în timp ce la Olteni orientarea mormintelor este asemănătoare celei din necropolele extracarpatiche de la Stelnica și Zimnicea, la Băița ea este diferită, apropiindu-se de cea predominantă în necropolele grupului agatirs (Ciumbud) din Transilvania. O statistică mai veche ne arată, într-adevăr, că dintre 95 morminte de înhumatie ale acestui grup, cunoscute în 1980, 50% erau îndreptate cu capul spre NV (Aiud, Ciumbud, Cristești, Ozd), 25% spre V (Tg. Mureș, Simeria, Războieni, Cipău etc.), 12% aveau orientarea opusă, spre E, iar 13%, alte diverse orientări⁹⁸. În grupa agatirsă avem deci de-a face cu o netă predominare a sectorului de V și NV, care diferă clar de aria extracarpatică, „getică”, unde predomină orientarea SE/S, dar care o apropie în chip semnificativ de aria învecinată a culturii Vekerzug, unde mormintele de înhumatie sunt orientate în principal în axul V-E, mai ales cu capul spre vest (43,9%), mai rar în direcția opusă, spre est (15%). În bazinul Tisei mai puțin frecvente sunt mormintele în axul SV-NE, cu capul orientat fie spre SV (16,3%), fie opus spre NE (7,8%)⁹⁹. O predominare a axului V-E/ E-V se constată și în cazul mormintelor de incineratie „cu gropi asemănătoare acelorale mormintelor cu schelete”¹⁰⁰.

O analiză atentă, de detaliu, pune în evidență și alte fapte interesante, care pot duce la o interpretare mai nuanțată a mormintelor de incineratie cu gropi mari – obiectul principal al acestei cercetări. Astfel, dacă în general se vorbește de depunerea oaselor calcinate și a pieselor de inventar „direct în groapă” sau „pe sol” (respectiv „à même le sol”)¹⁰¹, înțelegându-se prin aceasta depunerea pe fundul gropilor, descrierile și ilustrațiile publicate (fotografii, planuri și profile) ne arată că în unele cazuri atât oasele, cât și obiectele (în special vasele, adesea sparte) au fost de fapt depuse, respectiv deplasate, la diferite adâncimi în umplutura gropii și nu pe fund, deci, s-ar putea deduce, la o anumită distanță de timp după săparea ei inițială. Am menționat deja, mai sus, situațiile de acest fel întâlnite la Borosești (M. V), la Stelnica (M. 278, 286, 309 etc.) sau mai recent la Olteni (M. 3B, M. 7, M. 10), unde oasele calcinate și diferite recipiente apar cu 10–15 cm deasupra fundului gropii. Este posibil ca situații similare din alte necropole să fi scăpat observației autorilor sau să fi fost omise la publicare¹⁰². Pe lângă acestea pot fi invocate alte numeroase cazuri când vase întregi culcate pe o parte sau cu gura în jos, mai frecvent sparte și eventual incomplete, apar fără o regulă anume în umplutura gropii, cel mult aglomerate spre extremitățile acesteia: Poieniști M. 351, 1045, 1389, Stelnica M. 25, 148, 149, 194 etc., Olteni M. 1, 3, 4A, C, 6, 7, 10. Cea mai plauzibilă explicație ar fi că această ceramică a acompaniat mortul în faza înhumării provizorii și că deplasarea, spargerea și descompletarea ei s-au produs cu prilejul redeschiderii mormântului pentru diferite acțiuni rituale, iar în final pentru extragerea și incinerarea cadavrului; ea a rămas de regulă în aceeași groapă în care, în cele din urmă, aveau să fie depuse oasele calcinate.

Trebuie admis, pe de altă parte, că unele vase au ajuns în mormânt abia cu ocazia actului final al înmormântării. Acest lucru este aproape sigur în cazul în care urne cu oase calcinate au fost depuse în gropile funerare de mari dimensiuni, alături de oase calcinate răspândite pe fundul gropii, așa cum se întâmplă la Onești-Slobozia (M. IX), la Pârjolteni, la Stelnica (M. 148/150/151, 159/161, 260) sau la Olteni (M. 3, 4, 8–10),

⁹⁷ V. Vasiliev, *op. cit.*, p. 55 și pl. XVI b.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 46–48.

⁹⁹ J. Chochorowski, *Die Vekerzug-Kultur*, p. 136.

¹⁰⁰ De exemplu, la Szentes-Vekerzug, unde în 1952–1953 cele mai multe astfel de morminte de incineratie erau orientate în sectorul VNV/VSV-ESE/ENE (M. Párducz, *op. cit.*, în *AAH*, 4, 1954, p. 28 și urm. și 48).

¹⁰¹ C. Buzdugan, *op. cit.*, în *Carpica*, 1, 1968, p. 81, 86–91; N. Conovici, Gh. Matei, *op. cit.*, p. 110; A. D. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 42–43.

¹⁰² În cazul mormintelor de la Olteni, de mai sus, autorii nu menționează și nu comentează situarea oaselor sau vaselor în umplutură, deasupra fundului gropilor, dar această situație rezultă cu claritate din desenul profilelor respective; cf. V. Sîrbu, V. Cavruc, D. Buzea, *op. cit.*, în *Angustia*, 12, 2008, p. 111–113 și 122–124 și fig. 8–9, 12–13 și 21. În M. 10, dispunerea vaselor în umplutura gropii a devenit clară doar foarte recent, prin publicarea profilului longitudinal al gropii, de asemenea fără comentarii (cf. V. Sîrbu, *Observații privitoare la un ritual funerar insolit la tracia nordici din sec. V–III a. Chr.*, în *Istros*, 15, 2009, p. 51–53 și fig. 3/3).

unde probabil „urnele” au servit în primul rând ca „ambalaj” pentru transportul osemintelor la mormânt. La Olteni, uneori, în urnă și în groapă erau oasele unui singur individ, dar în cazul M. 3 este vorba de doi indivizi: unul depus în urnă, chiar pe fundul gropii (M. 3A), celălalt în umplutura gropii cu 10–15 cm mai sus, depus probabil mai târziu. Un mormânt „colectiv”, cu depuneri succesive, este cu certitudine M. 10, dar ordinea înmormântărilor/acțiunilor rămâne incertă, chiar după cea mai recentă ipoteză emisă de V. Sîrbu¹⁰³. La Stelnica nu dispunem de determinări antropologice publicate și, de aceea, autorii au formulat cu multă prudență, cu semnul întrebării, ipoteza unor morminte „colective”, explicate prin „mutarea unor urne din locul inițial pentru a fi adăpostite în același loc cu osemintele unor rude foarte apropiate, după modelul mormintelor de înhumatie cu oseminte reînhumate”¹⁰⁴. În cazul grupărilor dezordonate de oase, a fost într-adevăr invocată practica reînhumării parțiale a scheletelor¹⁰⁵, dar lipsește încă un studiu aprofundat, implicând determinările antropologice, care să ducă la o clară definire a fenomenului. În aceste condiții va trebui să ne mulțumim a vorbi, în general, despre practici de manipulare a cadavrelor/osemintelor în cadrul unui proces funerar prelungit, care va fi presupus diferite intervenții în mormânt, între momentul depunerii inițiale a trupului (mormântul provizoriu) și cel al înmormântării finale a resturilor incinerate.

Aici, în sfârșit, trebuie discutate și complexele funerare fără oseminte, considerate de diferiți autori „cenotafuri”, „morminte simbolice” sau eventual „gropi de ofrande”, dar care după părerea noastră constituie un argument important – poate cel mai important – în favoarea ipotezei practicilor funerare prelungite, în etape, implicând inițial o înmormântare temporară a trupului și, ulterior, incinerarea acestuia și depunerea finală în mormânt. Atunci când aceste „morminte fără oase” au forma și dimensiunile unor morminte de înhumatie, cum este cazul la Borosești, situl de la care a plecat această cercetare, la Stelnica sau la Murighiol, există bune motive pentru a bănuși că este vorba într-adevăr de *morminte provizorii* de înhumatie din care corpul a fost extras, fără ca resturile incinerării să se mai întoarcă în același loc, unde a rămas însă inventarul depus inițial. Astfel, la Borosești în complexul notat M. I s-au păstrat șase vase întregi sau sparte și două mărgel, în M. II cinci vase, o placă de gresie („rășniță”) și un cuțit de fier cu plăsele de os, iar în așa-numita „groapă de ofrande” (gr. 1) de la Murighiol zece vase, aliniate pe marginile lungi ale gropii, unele fiind răsturnate sau sparte. Și la Stelnica au fost înregistrate câteva astfel de „morminte” cu gropi alungite, cu inventar, dar fără oseminte, considerate deci „cenotafuri”; este cazul M. 152, cu două vase, al M. 249, cu două lespezi („rășnițe”) de piatră și o fusaiolă, și al M. 261, cu o oală și un castron fragmentar¹⁰⁶. Și la Grădiștea Coslogeni au fost descoperite trei complexe fără oseminte, despre care autorul nu poate spune „dacă sunt morminte sau gropi cu ofrande, deoarece ele conțineau doar ceramică”¹⁰⁷. Observații similare s-au făcut și cu ocazia săpăturilor de la Szentes-Vekerzug și Tápiószele, unde M. Párducz a înregistrat un număr de așa-zise „morminte simbolice”, cu obișnuitele gropi de mari dimensiuni, caracteristice atât pentru înhumați, cât și pentru incinerați, având piese de inventar (rășnițe, ceramică), dar lipsite de oseminte. În aceeași necropolă, manipularea scheletelor înhumate a fost definită ca „mutare”¹⁰⁸.

*

Datele sintetizate mai sus ne arată că mormintele de incineratie cu gropi mari, ca pentru înhumați, prezentând în comun o serie întreagă de detalii constructive, de amenajare, de tratament ritual și de inventar, sunt larg răspândite de la Nistru la Tisa și din nordul arcului carpatic până la sud de Dunărea de Jos, așadar în

¹⁰³ *Ibidem*.

¹⁰⁴ N. Conovici, Gh. Matei, *op. cit.*, p. 116–117; cei doi autori recunosc cu o exemplară onestitate posibilitatea ca „observarea gropilor să fi fost incompletă sau nesigură” sau chiar „cazuri când nu am distins deloc gropile”.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 102; CCA, 2007 (2008), p. 291–292.

¹⁰⁶ N. Conovici, Gh. Matei, *op. cit.*, p. 110–111; CCA, 2000 (2001), p. 233; CCA, 2001 (2002), p. 298. Separat, N. Conovici și Gh. Matei (*ibidem*, p. 117–118) au înregistrat și un număr de „gropi de ofrande”, care uneori conțineau câte un vas și care au fost puse în legătură cu anumite morminte.

¹⁰⁷ V. Sîrbu, *op. cit.*, în *Mousaios*, 14, 2009, p. 140 și fig. 5/3 și 6/2 (M. 17= groapa 2 ?).

¹⁰⁸ M. Párducz, *op. cit.*, în *AAH*, IV, 1954, p. 48–50; idem, *AAH*, VI, 1955, p. 1–18 (Szentes-Vekerzug: 7 gropi de forma mormintelor obișnuite, cu inventar, dar fără oseminte; 5 gropi complet goale); idem, *AAH*, XVIII, 1966, p. 82–83 (Tápiószele, unde, alături de 230 înhumați și 211 incinerați (182 în gropi mari) au apărut și 13 „morminte simbolice”, cu ceramică sau complet goale; tot aici s-au înregistrat și cazuri de schelete „mutate”, cărora le lipseau diferite oase, chiar membrele sau capul).

marele spațiu carpato-dunărean (fig. 16). Cadrul cronologic larg în care se manifestă acest fenomen particular se întinde în limitele secolelor VI–III a. Chr., prezentând totuși o intensitate mai mare în secolele V–IV¹⁰⁹.

Analiza întreprinsă aici ne permite ca, ținând seama de asocierea diferitelor tipuri funerare și de posibila lor evoluție, să stabilim existența mai multor grupe sau categorii distincte de necropole:

I. Necropole birituale, în care mormintele de înhumatie se asociază doar cu morminte de incineratie cu gropi mari. Se înscrie aici doar necropola de la Băița (5 înhumatie, 7 incineratie în gropi mari), care se distinge de celelalte necropole de tip Ciombrud tocmai prin apariția /prezența semnificativă a incineratiei.

II. Necropole birituale, în care înhumatii, prezenți în număr mare (la Stelnica – stadiul 2008 – 185 față de 199 incinerati; la Dănceni 15 față de 27 incinerati), eventual chiar majoritari (Szentes Vekerzug 74, față de 41 incinerati; Tápiószek 230 față de 211 incinerati) se asociază cu numeroase morminte de incineratie cu groapă mare (Dănceni 22, Stelnica 74, Szentes Vekerzug 26, Tápiószek 182), dar și cu un număr variabil de incineratii în urnă (mai puține la Dănceni 5, ca și la Szentes Vekerzug 15 și Tápiószek 28, dar foarte numeroase la Stelnica 124). În aceste necropole se cunosc cazuri de morminte de înhumatie sau incineratie care au fost puternic deranjate („jaf”); de asemenea, au fost înregistrate complexe de forma mormintelor de înhumatie, cu inventar, dar lipsind osemintele, sau cu gropi complet goale („cenotafuri”, „morminte simbolice).

III. Necropole birituale, în care înhumatia nu este decât în chip excepțional practică, față de numărul relativ mare de incinerati depuși în gropi mari și, mai ales, în urne (Zimnicea, 4–6 înhumati față de 162 incinerati, dintre care 140 în urne, Hansca, 8 față de 62 incinerati, majoritatea în urne, Murighiol, 2 față de 60, Grădiștea Coslogeni 1 față de 15). În toate aceste necropole apar uneori și așa-zisele „cenotafuri”.

IV. Necropole monorituale, de incineratie, în care mormintele cu gropi mari se asociază cu cele în urne, uneori amplasate împreună chiar în aceleași gropi (Onești-Slobozia, Strahotin, Olteni). La Poienești raportul este de 31 la 10; la Borosești avem un mormânt cu groapă mare (M. V) și două cu urne (M. III–IV), cu oasele calcinate aparținând, probabil, celor doi indivizi înhumati temporar în „cenotafurile” M. I–II. Aici s-ar înscrie și mormintele de incineratie adăpostite în tumulii cu cameră funerară din piatră de la Telița și Cucuteni-Gosan.

Distincția între aceste categorii, atribuirea unor morminte sau complexe funerare la una sau alta dintre ele, datele statistice relative la fiecare necropolă în parte – toate acestea prezintă încă elemente de incertitudine, cauzate în general de caracterul incomplet al săpăturilor și implicit al publicațiilor respective, nu rareori de superficialitatea observațiilor și înregistrărilor din teren, respectiv de insuficiența descrierilor și ilustrațiilor publicate, în sfârșit și nu în ultimul rând, de lipsa studiilor și a determinărilor antropologice. De acest handicap suferă, desigur, și cercetarea de față, dar o nouă încercare de a sintetiza și de a înțelege mai nuanțat problema mormintelor de incineratie cu gropi mari, de forma și dimensiunile mormintelor de înhumatie, merita a fi întreprinsă. Unele rezultate, pe care le prezentăm în continuare, par chiar să justifice acest demers.

Am pus cele patru categorii sau grupe de necropole definite mai sus în cea mai plauzibilă ordine relativ-cronologică, înțelegându-le deci, totodată, și ca posibile faze succesive de evoluție a fenomenelor funerare în spațiul dat. Admițând, în funcție de numărul mormintelor descoperite, că durata înmormântărilor va fi fost diferită de la caz la caz, se înțelege că evoluția unei necropole mari a putut fi foarte lungă și a putut astfel să depășească în sus sau în jos durata grupei (respectiv fazei) în care am încadrat-o. Este, foarte probabil, înainte de toate, cazul mării necropole de la Stelnica (384 morminte până în 2008), unde, având în vedere stratigrafia orizontală¹¹⁰ s-ar putea bănui existența unei faze caracterizate prin practicarea exclusivă a înhumatiei¹¹¹, urmată de începutul biritualismului (grupa/faza I), de maxima dezvoltare a biritualismului (grupa/faza II) și apoi de restrângerea biritualismului, cu foarte puțini înhumati și cu proporție mai mare a incineratilor în urne,

¹⁰⁹ Pentru problemele de ansamblu și de detaliu ale cronologiei acestei epoci în spațiul cercetat, vezi merituosă lucrare de sinteză recent apărută, prima în domeniu, datorată lui D. Măndescu, *Cronologia perioadei timpurii a celei de-a doua epoci a fierului (sec. V–III a. Chr.) între Carpați, Nistru și Balcani*, Brăila, 2010.

¹¹⁰ *Supra*, p. 112 și notele 46–48.

¹¹¹ Ipoteza practicării exclusive a înhumatiei în Hallstattul mijlociu și târziu în unele zone ale spațiului cercetat se întemeiază pe evidența produsă de necropolele de la Stoicani și Giurgiulești (*supra*, p. 119, nota 92), apropiate geografic de Stelnica, și de necropolele grupului Ciombrud, din Transilvania (*supra* p. 122, notele 97–98) sau ale culturii Mezöcsát din bazinul Tisei, toate puse în legătură cu pătrunderea unei populații răsăritene „prescitică” în spațiul carpato-dunărean (v. și A. László, *La nécropole de Stoicani et quelques aspects du problème „thraco-cimmérien”*, în *SAA*, 2, 1995, p. 87–102). Nu este mai puțin adevărat că în alte zone ale acestui spațiu, în același interval Ha C–D se constată practicarea exclusivă a incineratiei, de ex. în grupa Ferigile-Bârsești din Subcarpații meridionali și în necropolele orizontului Basarabi, de la Seliște și Șoldănești, din Basarabia (V. Lăpușnean, *op. cit.*, p. 37–50).

față de cei în gropi mari (grupa/faza III). Este mai puțin probabil, dar nu este exclus, ca la Stelnica să existe și grupa/faza IV, în care să se fi practicat exclusiv incinerarea. Mai multă siguranță în atestarea fiecăreia din fazele amintite la Stelnica ar putea-o aduce, chiar în etapa actuală a cercetărilor, doar o analiza statistică-combinatorie aprofundată a inventarului funerar și studiul stratigrafiei orizontale, – singurele metode capabile să genereze o cronologie relativă a necropolei, care să poată fi comparată cu schema evolutivă imaginată aici. Mai mult decât atât, cercetarea exhaustivă și publicarea monografică a necropolei de la Stelnica ar putea oferi, într-un viitor nu prea îndepărtat, o soluție sigură de clarificare a evoluției practicilor funerare la Dunărea de Jos, eventual din întreg spațiul carpato-danubian, în secolele V–III a. Chr.¹¹². Indicii pozitive în sensul acestei scheme evolutive par a oferi și necropolele de la Dănceni (pentru grupa/faza II)¹¹³, de la Zimnicea, Hansca și Murighiol (pentru grupa/faza III)¹¹⁴ sau de la Poieniști, Strahotin, Onești și Olteni (pentru grupa/faza IV)¹¹⁵, dar certitudinea lipsește încă. Este motivul pentru care continuarea săpăturilor de la Zimnicea și Olteni, sau chiar reluarea celor la Dănceni, Hansca, Strahotin și Murighiol, după o lungă întrerupere, ar fi foarte de dorit. Pentru început însă, în cazul ultimelor necropole citate, prioritatea ar trebui acordată publicării sistematice a descoperirilor de până acum, pornind de la documentele de arhivă și de la materialele păstrate în depozitele arheologice de la București, Chișinău, Botoșani și Tulcea.

Schema prezentată aici ar putea fi valabilă din punct de vedere cronologic în ipoteza unei tranziții bine documentate, generale sau doar locale, de la ritul înhumăției la ritul incinerăției. Primul care s-a gândit la o asemenea ipoteză a fost Ion Nestor, care, în încercarea sa de a explica depunerea resturilor incinerării din movila C1 (1948) de la Zimnicea în „mijlocul unei gropi obișnuite la mormintele de înhumăție”, ajunsese la concluzia că este vorba de „o formă de trecere de la ritul înhumăției la cel al incinerăției” sau de „o contaminare între cele două rituri” (*supra*, nota 58). Două decenii mai târziu, în cartea sa dedicată riturilor funerare la daci și daco-romani, D. Protase opina că nu ar fi exclus ca gropile mari, rectangulare, ale incinerărilor de la Onești-Slobozia „să reprezinte o reminiscență din cadrul ritului de înhumăție”, considerând că este vorba de o vreme „când anumite elemente caracteristice înhumăției din epoca premergătoare se transpun în domeniul incinerăției”. În fapt, D. Protase reia explicația lui I. Nestor de la Zimnicea și admite înlocuirea ritului înhumăției prin acela al incinerăției, respectiv o succesiune a celor două rituri implicând păstrarea unor „reminiscențe” și posibilitatea unei „contaminări” între ele¹¹⁶. La rândul său, în 1980, V. Vasiliev explica apariția unui număr de incinerări în necropola „agatirsă” de la Băița prin „trecerea la ritul caracteristic populației locale traco-dacice”, aspect nou care ar fi marcat în plan ritual „etapa de tracizare, de asimilare a grupului intrusiv”¹¹⁷. Abordând problema într-o optică strict pragmatică, V. Vasiliev credea că

¹¹² Anca Ganciu pregătește un raport general privind săpăturile conduse de N. Conovici după 1996 și până la prematurul său deces. Problema practicilor funerare getice la Dunărea de Jos în principal în lumina săpăturilor de la Stelnica este tema lucrării de doctorat pe care A. Ganciu o va realiza în cadrul Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” din București, sub îndrumarea lui C. Schuster.

¹¹³ Judecând după inventar, și mormântul izolat de la Pârjolteni ar trebui încadrat în această fază, echivalentă „orizontului geto-scitic Pârjolteni-Dănceni”, definit de M. Tkaciuk (*supra* p. 111 și notele 34–38) și datat în mare la sfârșitul secolului VI și în secolul V a. Chr.

¹¹⁴ La Zimnicea săpăturile sistematice de urgență din 2007–2009 au sporit cu 51, la un total de 217, numărul mormintelor înregistrate începând din 1948; noile morminte sunt în marea lor majoritate incinerări cu urnă (38), la care se adaugă 7 incinerări cu oasele depuse direct în groapă, 3 urne fără oase („cenotafuri”) și 3 morminte de înhumăție fără inventar, deci nedatabile (cf. *supra* p. 113, nota 54). Astfel, în prezent la Zimnicea ponderea maximă o au în continuare mormintele cu urne (178), nu au apărut noi morminte de incinerăție cu cameră sau groapă funerară mare („principale”), iar numărul înhumăților atribuiți cu siguranță necropolei getice este pe mai departe neglijabil (4–6 ?). „Mormântul-cuptor” C7 M. 6 rămâne în continuare un unicat.

¹¹⁵ Fiind săpată integral, necropola getică de la Poieniști rămâne definitiv ca una exclusiv de incinerăție (în groapă 31, în urne 10), cu singura posibilă excepție a așa-zisului „mormânt-cuptor”, care, cred, reprezintă camera funerară incendiată a unui înhumat (*supra* p. 105–106 și notele 6, 9–10). Având însă în vedere tipul de akinakes și de săgeți de bronz, acest mormânt ar putea fi puțin mai vechi decât mormintele de incinerăție de pe „Măgura”. Continuarea săpăturilor la Olteni ar putea, în schimb, să aducă surpriza descoperirii unor morminte de înhumăție, bine documentate în mediul „agatirsă” imediat învecinat.

¹¹⁶ D. Protase, *op. cit.*, p. 69; la p. 75, cu referire la incinerări cu camere funerare de la Zimnicea, spune că amenajarea acestor morminte ar putea reflecta (sau nu ?) „anumite elemente și practici din cadrul înhumăției sau o contaminare între cele două rituri”. Același este și sensul afirmației lui I. Niculiță (*Gety IV–III vv. do n.e. v dnestrovsko-karpatskih zemljah*, Chișinău, 1977, p. 85–86), după care „între mormintele de incinerăție și cele de înhumăție se observă o anumită legătură genetică”.

¹¹⁷ V. Vasiliev, *Sciții agatirși...*, p. 60.

folosirea pentru incinerare „a unor gropi mortuare care au aceeași mărime, formă și orientare ca și mormintele de înhumare, era necesară tocmai pentru respectarea strictă a tuturor elementelor ritualului funerar, inclusiv modul de dispunere al inventarului”¹¹⁸. Așadar, agatirșii ar fi preluat ritul funerar al incinerării de la băștinași, dar ar fi păstrat forma și organizarea mormântului după modelul propriu anterior al înhumării.

Acest raționament, care a putut funcționa în cazul grupului Ciumbrud, de pe cursul mijlociu și superior al Mureșului, nu se confirmă în cazul orizontului de morminte de înhumare izolate, adesea înzestrate cu *akinakai* și vârfuri de săgeți de bronz, din Moldova¹¹⁹ sau al celor similare din estul Câmpiei Române, în particular din Câmpia Brăilei¹²⁰, orizont a cărui existență se încheie cel mai târziu în secolul IV a. Chr. fără a manifesta vreo tendință de trecere spre incinerare. În schimb, în cazul necropolelor încadrate mai sus (p. 124) în grupa II, precum Stelnica sau Dănceni, biritualismul pare a reprezenta mai curând materializarea statistic bine reprezentată a acestei tendințe, decât un ipotetic amestec etno-cultural geto-scitic. Caracterul excepțional al practicării înhumării în necropolele grupei III și absența ei în necropole grupei IV ne împiedică, totuși să mai considerăm că în aceste necropole mormintele de incinerare cu gropi sau camere rectangulare, de mari dimensiuni, constituie forme de amenajare funerară ale tranziției de la ritul înhumării, a cărei amintire ar conserva-o, la ritul incinerării.

În aceste condiții, explicația furnizată de descoperirile de la Borosești și argumentată prin studiu comparativ în acest articol, are cele mai mari șanse de a fi cea adevărată. Înhumarea sau depunerea temporară, provizorie, ne poate apare ca normală în cazul comunităților care prin tradiție își înhumau morții și care la un moment dat, în anumite condiții, treceau la incinerare. Ea ar putea de asemenea avea sens și la comunitățile care din vechime sau de dată mai recentă practicau exclusiv incinerarea, cum este cazul necropolelor grupei IV. Explicația ar fi una și aceeași, și anume una de caracter strict practic, să-i zicem „tehnic”: nevoia de a adăposti corpul mortului în intervalul de timp dintre data decesului și data înmormântării – un interval care putea fi destul de îndelungat, de la câteva săptămâni la câteva luni, punctat de noi intervenții și acțiuni cultice la mormântul provizoriu și de diferite manipulări ale cadavrului sau scheletului. Este vorba de ceea ce putem desemna drept „însmormântare în etape”, respectiv „însmormântare prelungită” sau „întârziată”¹²¹.

În această ipoteză, tratamentul funerar ar presupune: 1. Însmormântarea primară, temporară, prin înhumarea într-un mormânt provizoriu; 2. Exhumarea resturilor umane (cadavru, schelet sau părți din el) și, integral sau parțial, a inventarului funerar; 3. Incinerarea; 4. Depunerea finală a oaselor calcinate, a pieselor de inventar și, eventual, a unor noi ofrande, în aceeași groapă de mari dimensiuni sau într-o altă structură funerară. Am avea deci de-a face cu tip particular de *biritualism*, implicând mai întâi înhumarea, ca tratament temporar, provizoriu, iar apoi incinerarea ca tratament final, definitiv. În măsura în care această practică funerară a fost consecvent urmată, au rezultat necropole exclusiv de incinerare (Poieniști) sau, prin excepții limitate de la regulă, necropole cu un număr extrem de mic de înhumați (Hansca, Zimnicea, Murighiol). Și în aceste cazuri, însă, trebuie explicat numărul relativ mare de morminte de incinerare în urne (de la 10 la Poieniști până la 178 la Zimnicea), pentru care ipoteza noastră ar presupune descoperirea unui număr egal de gropi de dimensiuni mari lipsite de oseminte, așa cum s-a întâmplat la Borosești, unde celor două „morminte” fără oase (M. I și II) le corespund exact două mormintele de incinerare în urnă (M. III și IV). Cum o asemenea corespondență nu se întâlnește în celelalte necropole, unde așa-zisele „cenotafuri” sunt rare, nu ne rămâne decât să credem că practicile funerare birituale prelungite erau rezervate unei anumite categorii de persoane, selectate/definite după criterii care ne scapă. La Poieniști cele mai multe morminte cu gropi mari, ovale sau rectangulare, au avut un mobilier modest sau chiar sărac, în timp ce la Zimnicea este vorba de „morminte principale”, cu gropi sau camere funerare mari și cu un inventar de valoare, ilustrând un statut social superior. În lipsa unor determinări antropologice pe serii mari de morminte, nu putem ști nici dacă sexul sau vârsta au jucat un anumit rol în determinarea practicii funerare respective.

Nici în privința substratului cultic-religios al acestor practici nu putem avansa ipoteze întemeiate și convingătoare. Însmormântările prelungite par a dovedi dorința comunității celor vii de a amâna cât mai mult

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 59.

¹¹⁹ A. Vulpe, *Archäologische Forschungen und historische Betrachtungen über das 7. bis 5. Jh. im Donau-Karpatenraum*, în *MemAntiq*, 2, 1970, p. 158–162 („grupa din Moldova”); idem, în *Istoria românilor*², vol. I, București, 2010, p. 504–507, fig. 83 și 92.

¹²⁰ V. Sîrbu, *Cîmpia Brăilei în secolele V–III î.e.n. Descoperiri arheologice și interpretări istorice*, în *SCIVA*, 34, 1983, 1, p. 11–41; idem, *Probleme de arheologie și istorie ale Câmpiei Române privite în contextul estului României (secolele VI–IV î. e. n.)*, în *Istros*, 4, 1986, p. 13–24.

¹²¹ R. Meyer-Orlac, *op. cit.* (supra nota 11), p. 123–143 și 155–178.

momentul morții simbolice și de a păstra un timp cât mai îndelungat relația dintre cel mort și colectivitatea căreia îi aparține încă multă vreme după moartea sa fizică. Fără a intra în detaliile unei asemenea discuții, pe lângă unele cazuri amintite mai sus, ne mulțumim să amintim amenajările constructive speciale și intervențiile, respectiv deranjamentele frecvent produse încă din antichitate asupra mormintelor regale getice de la Sveštari (Ginina Mogila, tumulii 12 și 13), unde, după Diana Gergova, nu este vorba de jaf, ci de manifestări repetate ale unor ritualuri funerare specifice ale *imortalizării*¹²², implicând manipulări ale corpului/osemintelor unui personaj important în cadrul mormântului său, devenit sanctuar al unui cult al eroizării (*heroon*). În cazul tumulului 13, de exemplu, s-a constatat ridicarea mobilei în trei etape; în timpul primelor două, fațada frumos lucrată a camerei funerare a fost vizibilă și accesul în mormânt liber. Astfel au fost posibile repetatele acțiuni care au dus la deranjarea și descompletarea celor trei schelete și la fragmentarea inventarului funerar. La fel s-a întâmplat în tumulul 12, unde s-au recuperat resturile descompletate, adesea fracturate, a șase schelete (între care doar două mici fragmente de craniu!), dar și oase calcinate provenind de la trei indivizi¹²³. După D. Gergova, chiar în cadrul unei singure doctrine religioase, cele două rituri funerare – înhumarea și incinerarea – nu sunt ireductibil opuse; ea consideră că exemplul trupului de bărbat din mormântul de la Vergina atribuit lui Filip al II-lea, incinerat în așa fel încât scheletul s-a păstrat perfect, în timp ce oasele calcinate ale unei femei, din același mormânt, indică o manieră tradițională de incinerare, constituie un astfel de caz ce trebuie luat în considerare¹²⁴. Mai mult decât atât, în lumea tracică a fost sesizată chiar practicarea (concomitentă sau decalată) a ambelor rituri pe părți diferite ale aceluiași trup uman: este cazul tumulului de la Koprinka, unde craniul nears al unei fete a fost depus alături de resturile corpului incinerat¹²⁵, al mormântului M. 15 de la Ravna, cu craniu nears depus deasupra uneia din cele două urne¹²⁶, și al unei urne de la Dobrina, care ar fi conținut oase calcinate (de femeie?) și un craniu nears (de bărbat?)¹²⁷. În acest context ar fi de amintit cazul mormântului getic M. 940 de la Poieniști, în care craniul ars a fost depus pe fundul gropii, probabil, în stare întreagă (la descoperire se prezenta sub forma unei grupări aplatizate de oase de mari dimensiuni, însoțite de cărbune și de o materie spongioasă neagră), net separat, dar în imediata apropiere de gruparea oaselor calcinate mărunte ale scheletului postcranial (fig. 12, stânga sus). Ca și în mormintele citate din Bulgaria avem a constata aici un tratament special al capului/craniului, care face trimitere spre practici binecunoscute încă din pre- și protoistorie (de exemplu în *Urnenfelderzeit* și Hallstatt) și până în vremurile moderne, la primitivii actuali¹²⁸.

*

Analogii pentru unele practici funerare discutate în lucrarea de față se întâlnesc și în alte regiuni și alte perioade și au prilejuit discuții care pot fi relevante și în cazul nostru. Pentru epoca bronzului, A. Harding citează astfel de morminte de incinerare în sicrie de lemn sau în ciste mari (Danemarca) sau în gropi „suficient de mari pentru o înhumare, dar conținând în fapt o incinerare” (Champagne)¹²⁹. La fel, sunt cunoscute cazuri din Hallstatt, când „resturile calcinate au fost răspândite pe lungimea unui corp, într-un

¹²² Diana Gergova, *Obredăt na obezsmärtovaneto v Drevna Trakija*, Sofia, 1996, p. 129–140 (rezumat englez: *The Rite of the Immortalization and the Tumuli in Sveshtari*); autoarea arată că „the explanation of the situations discovered and of the empty tombs with the <plundering> hypothesis cannot be acceptable” și că „entering the tombs could have been a normal practice in some burial rites and could be connected with a later treatment of the bones and of the gifts, a secondary burial of some of them in another place, etc.” (p. 130–131). Folosirea repetată, îndelungată, a mormintelor de caracter monumental drept sanctuare a fost argumentată, pe baza numeroaselor sale săpături, de G. Kitov, *Trakijskite mogili*, în *Thracia*, 10, 1993, p. 72 urm.; mai nou, idem, *The Valley of the Thracian Rulers*, Sofia, 2005. Cf. și K. Rabadjiev, *The Thracian King's Tomb*, în *The Thracian World at the Crossroads of Civilizations*, I, București, 1997, p. 558–570.

¹²³ D. Gergova, *op. cit.*, p. 13–44, fig. 6–16 și pl. XI–XII, XVII; pentru expertiza antropologică, vezi p. 185–201 și pl. I–V.

¹²⁴ *Ibidem*, p. 94 și 135. În problema biritualismului în spațiul nord-tracic în secolele V–III a. Chr., vezi studiul regretatului Emil Moscalu, *Quelques aspects du „problème scythe” dans l'aire thrace septentrionale*, în *Thraco-Dacica*, 2, 1981, în special p. 31–35, punând la îndoială originea scitică a practicării înhumării și explicarea biritualismului printr-un amestec etnic.

¹²⁵ K. Juglev, *Razkopki i proučvanija na mogila No. 1 – Koprinka*, I, în *Godišnik Fakultet*, 47, 1952, p. 245 urm. și 283–284.

¹²⁶ M. Mirčev, *Rannotrakijskijat mogilen nekropol pri s. Ravna*, în *Izvestija-Sofia*, 25, 1962, p. 107.

¹²⁷ D. Gergova, *op. cit.*, p. 67.

¹²⁸ R. Meyer-Orlac, *op. cit.*, p. 170–173.

¹²⁹ A. F. Harding, *European societies in the Bronze Age*, Cambridge, 2000, p. 113.

mormânt de lungimea unui om, cu depunerea inventarului ca în mormintele de înhumare¹³⁰. După A. Harding, ar fi vorba de „un joc (*interplay*) între înhumare și incinerare”, respectiv „un fel de conflict al simbolurilor”; „deși în chip obișnuit privită ca indicând o schimbare majoră a credințelor, menținerea formelor de morminte ale unei perioade mai timpurii poate sugera că simbolismul învelișului (*container*) era mai puternic decât acela al tratamentului”¹³¹. Într-o formă mai sofisticată, la Harding regăsim de fapt interpretările mai sus citate ale lui I. Nestor, D. Protase și V. Vasiliev¹³², care vorbeau de schimbarea acestui tratament (trecerea de la înhumare la incinerare), cu păstrarea vechii forme de adăpostire a mortului incinerat, în gropi potrivite ca dimensiuni pentru înhumați.

Nu am găsit în literatura arheologică consultată exprimarea unei ipoteze sau a unei interpretări care să corespundă celei la care am ajuns pornind de la descoperirile de la Borosești. Se cunosc însă fapte similare, care ar trebui reexamineate. Dintre cele 67 morminte din epoca bronzului de la Streda nad Bodrogom (Slovacia), 24 erau înhumați, 34 incinerati, iar 9 erau „morminte simbolice” – morminte cu inventar funerar, dar nici o urmă de mort (*graves with grave-goods but no sign of a body*)¹³³. Și în cultura Hallstatt-ului C–D din sudul Germaniei, studiile întreprinse de G. Kossack au relevat, pe lângă mormintele de incinerare și de înhumare, un procentaj ridicat (27–51%) de înmormântări „nedeterminabile” (*unbestimmbare Bestattungen*), neconvingător explicate prin descompunerea totală a corpului, inclusiv a scheletului uman¹³⁴. R. Meyer-Orlac sesizează punctul slab al explicației lui G. Kossack, arătând că în mormintele fără oase umane s-au păstrat totuși oasele de animale. Propria ipoteză a incinerării unor schelete descărnate, uscate, care ar fi produs oseminte ușor de distrus mecanic ar trebui probată prin descoperiri semnificative și pe cale experimentală¹³⁵. Pentru moment, nu putem invoca cu certitudine decât cazul unui adult din Bronzul final din Franța, care a fost mai întâi înhumat „vreme de câteva săptămâni sau câteva luni” și apoi incinerat la o temperatură ridicată¹³⁶. Analize antropologice aprofundate, bazate pe metode moderne de investigație, ar putea să ne spună dacă în cazul mormintelor cu gropi de mari dimensiuni, care au constituit obiectul acestui studiu, au fost incinerate resturile unor trupuri înhuma anterior (oase descărnate) sau trupurile celor recent decedați, care păstrează caracteristicile așa-numitului „os proaspăt” (*fresh bone* sau *bois vert*).

În aceste condiții se impune apelul la studiile etnografice, care încă de la începutul secolului trecut (R. Hertz, 1907; A. Van Gennep, 1909) au arătat că la unele populații primitive înmormântările prelungite, în mai multe etape, corespund unei concepții eschatologice conform căreia moartea nu este imediată, ci dimpotrivă se instalează treptat, de-a lungul unei perioade de tranziție sau de *pasaj*, pe durata descompunerii corpului. Este perioada mormântului provizoriu (*la sépulture provisoire*, după R. Hertz), în care corpul putea ajunge la stadiul de schelet. Abia după aceasta, când mortul va fi depășit starea de „incertitudine” și de „slăbiciune”, când era în pericol, dar și periculos pentru cei vii, avea loc „înmormântarea secundară”, de fapt o a doua înmormântare a oaselor exhumate, depuse acum într-un mormânt individual definitiv sau într-o casă funerară colectivă; abia acum, „cu această ceremonie finală, cu înmormântarea resturilor, cu despărțirea de mort, este asigurată intrarea sa în lumea de dincolo și se încheie perioada de doliu”¹³⁷. Uneori, în intenția accelerării „tranziției” în vederea depunerii finale, aceste resturi exhumate – cadavre sau schelete – erau incinerate. Astfel, U. Schlenther menționează triburi aborigene din Australia, care practicau incinerarea scheletelor descărnate în urma unei îndelungate expunerii în aer liber. În insulele Ryukyu, din Pacific, pentru cei bogați se practica

¹³⁰ R. Meyer-Orlac, *op.cit.*, p. 121 (după G. Kossack, *Gräberfelder der Hallstattzeit an Main und Fränkischer Saale*, 1970, p. 158).

¹³¹ A. F. Harding, *loc.cit.*

¹³² Supra, p. 125–126. Mai nou, la fel și V. Sîrbu, *op. cit.*, în *Istros*, 15, 2009, p. 66, varianta *a*, care emite și o ipoteză *b*, când o populație care se incinera ar fi preluat forma gropilor de la o altă care se înhuma, „poate și din rațiuni practice” (amenajări complexe, spațiu pentru mai mulți morți depuși succesiv, mai multe ofrande). La Poienești, unde nu există înhumați, nici incinerati depuși succesiv în aceeași groapă și nici ofrande bogate, explicațiile lui V. Sîrbu nu se potrivesc.

¹³³ A. F. Harding, *op.cit.*, p. 112.

¹³⁴ G. Kossack, *Südbayern während der Hallstattzeit*, *Römisch-Germanische Forschungen*, 24, 1959, p. 119–120 și tab. 5.

¹³⁵ R. Meyer-Orlac, *op. cit.*, p. 173 și 176–178. Este citat antropologul german B. Hermann (1976), care crede că în funcție de forma crăpăturilor produse de foc poate distinge „cu o anumită probabilitate” între oasele care la momentul incinerării erau acoperite cu părți moi și cele „curate”, supuse unei „arderii secundare”.

¹³⁶ G. Grévin, C.-A. Baud și A. Susini, *Étude anthropologique et paléopathologique d'un adulte inhumé puis incinéré provenant du site de Pincevent (Seine-et-Marne)*, în *Bull. et Mém. de la Soc. d'Anthrop. de Paris*, n. s., 2, 1990, 3–4, p. 78–80. Dovada a fost adusă de microradiografii ale oaselor găsite într-o urnă cinerară de la Pincevent (Seine-et-Marne), care au pus în evidență un atac bacterian al oaselor, posibil doar în ipoteza înhumării corpului anterior incinerării.

¹³⁷ R. Meyer-Orlac, *op. cit.*, p. 124–125.

înhumarea temporară, urmată de exhumare și incinerare, cu depunerea oaselor calcinate în urne în formă de casă sau de templu. Un tratament similar era prevăzut pentru căpeteniile populației sud-americane *tupi*. Aceeași autoare menționează și cazuri (*bantu*) când exhumarea și incinerarea vizează doar pe acei morți – spirite rele, care îi vizitează și îi chinuie pe cei vii, și pe vraci/șamani¹³⁸.

Tot pe baza observațiilor etnografice, W. Stöhr (1959) face distincție netă între „înmormântarea simplă” (*einfache Bestattung*), care implică încheierea, dintr-o dată, a oricărei legături cu cadavrul, eventual distrugerea sa radicală prin incinerare, și, pe de altă parte, „înmormântarea în etape” (*mehrstufige Bestattung*), care presupune „păstrarea cadavrului pentru un mare act de comunicare între cei vii și cei morți”; în mod concret, distincția dintre cele două forme de înmormântare trebuie făcută în funcție de „folosirea sau nefolosirea unor părți din cadavru în scopuri rituale”¹³⁹. În cadrul înmormântării prelungite, în etape, prin „scheletare” naturală sau mecanică și prin incinerare cadavrul este adus în forma sa finală, care arheologic se exprimă prin înhumări de oase selecționate („reînhumări”) sau prin depuneri de oase calcinate¹⁴⁰. Este evident că unele dintre constatările și interpretările propuse de etnografi își găsesc corespondențe în documentarea arheologică a studiului nostru și ar putea puncta o cale viitoare de cercetare în spiritul antropologiei culturale.

*

Pornind de la o bază documentară care nu poate fi contestată, dar care poate fi încă mult îmbogățită, problema practicilor funerare prelungite din secolele V–III a. Chr. din spațiul nord-tracic nu poate fi rezolvată, după cum se vede, decât în termeni ipotetici. Noi descoperiri și valorificarea deplină a celor vechi, de exemplu prin publicarea monografică a unora dintre necropolele amintite, vor prilejui desigur concluzii mai precise, mai sigure. Viitoarele săpături, făcute cu metodele cele mai noi și mai rafinate vor permite observații mai fine privind forma și etapele amenajării mormintelor, poziția resturilor umane și a mobilierului funerar în contextul arheologic, starea lor de păstrare etc. Studiile antropologice de detaliu, pe serii mari de oseminte înhumate sau incinerate, vor prilejui și ele precizări indispensabile privind tratamentul funerar la care au fost supuși morții. O astfel de abordare combinată, pluridisciplinară, este singura de natură să ducă la o înțelegere corectă, apropiată de realitatea originală, a practicilor funerare ieșite din comun și a ceea ce numim „înmormântări speciale” (*Sonderbestattungen*)¹⁴¹.

Conștienți de fragilitatea unora dintre argumentele aduse și, implicit, a unora dintre încheierile acestui studiu, care ar putea fi considerate prea îndrăznețe, autorii cred că reluarea dezbaterii privind practicile funerare de la sfârșitul primei și începutul celei de-a doua epoci a fierului în spațiul carpato-danubian are o șansă de succes, doar dacă dezvelirea și publicarea necropolelor relevante se vor face la nivelul standardelor celor mai înalte din arheologia și antropologia actuală¹⁴². Sub aceeași condiție, o discuție asupra semnificației

¹³⁸ U. Schlenther, *Brandbestattung und Seelenglauben. Verbreitung und Ursachen der Leichenverbrennung bei außereuropäischen Völkern*, Berlin, 1960, p. 111–113; R. Meyer-Orlac, *op. cit.*, p. 174–175.

¹³⁹ W. Stöhr, *Das Totenritual der Dajak*, în *Ethnologika*, N. F., 1, Köln, 1959, p. 6–7.

¹⁴⁰ R. Meyer-Orlac, *op. cit.*, p. 128–130; în schema grafică de la p. 138, sunt redată cele 4 etape posibile ale înmormântării, pornind de la interpretările lui R. Hertz și W. Stöhr. Aducem aici în discuție, ca un posibil studiu de caz, necropola hallstattiană târzie de la Cajvana, jud. Suceava, în care 5 tumuli erau lipsiți de oseminte, iar alți 5 cuprindeau „morminte cu oase reînhumate”, rezultate ale unui tratament special care va fi presupus „descompunerea rapidă a cadavrelor”, selecționarea aleatorie a oaselor rezultate și depunerea lor în cadrul unei „reînhumări simbolice” (cf. M. Ignat, *Necropolele tumulare din zona Rădăuți în cadrul lumii traco-getice. Sec. VII–V a. Ch.*, Târgoviște, 2006, p. 39–46). Pentru aceeași epocă hallstattiană târzie, studiul unui număr de schelete de la Celic-Dere i-a permis lui R. Rowlett (*Differential Skeletal Preservation in the Mound Cemetery at Celic-Dere in Northern Dobruja*, în vol. *Pratiques funeraires dans l'Europe des XIIIe–IVe s. av. J.-C.*, Tulcea, 2000, p. 139–147) să constate deosebiri pregnante în gradul de preservare a oaselor, determinându-l să presupună că anumite morminte ar fi fost acoperite cu întârziere, „for some time” (schelete deteriorate), în timp ce altele au fost închise imediat. Constatarea ar fi importantă, dacă nu cumva este vorba de schelete rămase *in situ* în săpătură timp de încă 1–2 ani după momentul descoperirii lor.

¹⁴¹ Vezi, în vol. K.-F. Rittershofer (ed.), *Sonderbestattungen in der Bronzezeit im östlichen Mitteleuropa*, Internationale Archäologie, 37, 1997, p. 1–10 (R. Meyer-Orlac, *Zur Problematik von Sonderbestattungen in der Archäologie*) și p. 11–13 (M. Schultz, *Sonderbestattungen in der Bronzezeit aus der Sicht der Anthropologie*).

¹⁴² Un standard superior se cere și în publicistica arheologică, care are a se conforma principiilor deontologiei științifice. Articolul recent publicat de V. Sirbu (în *Istros*, 15, 2009, p. 47–80, în special p. 63 urm.), întemeiat de altfel pe o foarte subțire documentare comparativă, ne oferă un exemplu mai curând negativ de „inspirație” nemărturisită din cercetările altora, de dragul unei îndoielnice priorități. O comparație cu lucrarea de față, ținând seama de cele arătate mai sus, la notele 3, 5 și 78, îi va permite cititorului să tragă singur concluziile necesare.

„etno-culturale” a largii răspândiri a practicilor funerare birituale prelungite din spațiul dintre Nistru și Tisa, Stara Planina și Carpații nordici, ar putea încă aștepta. Pentru moment, chiar dacă ipoteza unui element etnic comun de origine răsăriteană, care ar fi stat la originea acestui fenomen, este tentantă, ar trebui vorbit mai curând de o modă răspândită peste diferitele granițe etno-culturale, într-o epocă agitată, marcată de acțiunea unor puternici factori externi: răsăritul scitic, apusul celtic și sudul greco-macedonean.

Anexa I: Catalogul necropolei getice de la Borosești

M. I (s. 2–3/1973, □ 3–4): groapă ovală adâncită, orientată NNE 400 – SSV 3600, cu dimensiunile maxime, la partea superioară, de 2,10×0,75 m; adâncimea fundului 0,80–0,93 m de la nivelul de prindere; umplutura: pământ brun-marونیu, dens, cu incluziuni de nisip din roca-mamă în care a fost săpată groapa. În pământul de umplutură, la adâncimi cuprinse între 0,25 și 0,70 m s-au găsit: o căniță întreagă, culcată cu gura spre SV (**1**); resturile sparte, răvășite, incomplete, din cinci vase lucrate de mână (**2–6**) și două mărgelile (**7–8**). Vasele **1–2** și **5** se aflau în jumătatea nordică a gropii, iar vasele **3, 4, 6** se grupau în capătul ei sudic (fig. 2/M. I; 8/1–2). Nu s-au descoperit nici un fel de oase.

Inventar: **1. Căniță** cu toartă supraînălțată, lucrată la roată din pastă fină, cenușie, cu slip lustruit orizontal; ornată pe umăr cu o linie în val, ușor adâncită; intactă, Î. (la buză) 8,1 cm; cu toarta 10,5 cm [fig. 4/1]; **2. Oală-clopot**, lucrată de mână din pastă poroasă, galben-cărămizie; pe umăr 4 (?) apucători plate, intercalate într-un brâu alveolat orizontal; vas păstrat în proporție de cca 30%, reconstituit în desen: Î. (inițială) cca 22 cm [fig. 4/2]; **3. Oală cu două torți** („amforă”), lucrată de mână, din pastă relativ fină, gălbui-roșcată, cu slip negru lustruit; păstrată cca 70% și reconstituită în desen: Î. (inițială) cca 25 cm [fig. 4/3]; **4. Strachină** tronconică, cu marginea arcuită spre interior, lucrată de mână; pastă cafenie-brună; păstrată cca 30% și reconstituită în desen: Î. (inițială) cca 10 cm, Diam. max. cca 28 cm [fig. 4/4]; **5. Strachină** similară, de mână, de culoare cărămizie la exterior și neagră la interior; păstrate doar două fragmente din buză și corp: Diam. (inițial) cca 22 cm [fig. 4/5]; **6. Fundul** masiv al unei **oale** lucrate de mână, cu suprafața lustruită, galben-cenușie; Diam. fund 14,8 cm [fig. 4/6]; **7. Mărgea** din sticlă albastră, în formă de pepene – *Melonenperle*; Diam. 1,4 cm [fig. 4/7]; **8. Mărgea** de lut ars, de formă conică; Diam. bază 1,3 cm, Î. 1,5 cm [fig. 4/8].

M. II (s. 2/1973, □ 3): groapă ovală alungită, similară cu M. I, orientată NNV 6200 – SSE 3000, cu dimensiunile maxime 2×0,75 m; adâncită în solul nisipos până la 0,85 m de la nivelul de prindere și umplută cu pământ marونیu dens. Piese ceramiche de inventar, în general fragmentate și incomplete, erau răvășite în partea inferioară a umpluturii, la adâncimi cuprinse între 0,60 și 0,85 m, fiind totuși evidentă concentrarea lor spre capetele gropii (fig. 2/M. II). La capătul de sud (fig. 8/3), pe fundul gropii, zăcea o placă de piatră rectangulară, înconjurată de fragmentele unei căni (**1**), iar în imediata apropiere, în poziție orizontală, un cuțit (**6**). La capătul de nord erau grupate vasele **2–3**, ambele culcate cu gura în jos, și fragmente din vasele **4–5**. Nu s-au descoperit oseminte de nici un fel.

Inventar: **1. Cană** cu corp bitronconic, cu toartă în bandă, supraînălțată, lucrată de mână; pastă fină, cu slip lustruit vertical, de culoare cenușie-brună, cu tentă gălbuie; păstrată cca 40%, dar restaurată: Î. (la buză) 18,4 cm [fig. 5/1; 9/4]; **2. Ulică** de corp svelt, bitronconic, și gât îngust, lucrată de mână; pastă fină, gălbuie-cenușie, cu slip lustruit; intactă; Î. 13,2 cm [fig. 5/2; 9/3]; **3. Borcan** miniatural, lucrat de mână, prevăzut sub buză cu patru proeminente aplatizate, intercalate într-un șir de creștături oblice, imprimate cu unghia; pastă poroasă, de culoare gălbuie; păstrat cca 70%; Î. 5,2 cm [fig. 5/3; 10/2]; **4. Oală cu două torți**, lucrată de mână; pastă relativ fină, cu slip bine netezit, de culoare gălbuie-cenușie; păstrată cca 75%, restaurată; Î. 28,4 cm [fig. 5/4; 9/2]; **5. Strachină** tronconică, cu marginea arcuită spre interior, lucrată de mână; pastă fină, cu slip negru la interiorul vasului și cenușiu-gălbui la exterior; pe diametrul maxim erau plasate 2–4 apucători plate, arcuite în sus; fundul este inelar (*Standing*), imitând suportul vaselor lucrate la roată (diam. fund 6,8 cm); păstrate doar câteva fragmente nerestaurabile; **6. Cuțit** din fier, cu plăsele de os, prinse cu cinci nituri; lama, cu tăișul drept și muchea curbată, este separată de limba mânerului printr-o îngroșare care formează garda; plăselele prezintă câte trei fațete longitudinale; L. 20,4 cm [fig. 5/5; 10/3]; **7. Placă** de piatră nisipoasă, plată, de formă rectangulară, cu dimensiunile de 32×17×2 cm.

M. III (s. 4/1974, □ 7): mormânt de incinerare în urnă cu capac (fig. 3/M. III; 8/4). Urna (**1**), conținând multe oase calcinate (1050 g), de dimensiuni mari, dar nici un obiect de inventar, a fost depusă vertical (cu fundul la adâncimea de 0,78 m) și acoperită cu o strachină (**2**), așezată cu gura în jos. Groapa nu a putut fi observată; s-a constatat însă apariția izolată a unor oase calcinate până la 30 cm distanță de urnă. În groapă, lipit de partea inferioară a urnei, s-a descoperit un fragment mare, nears, de calotă craniană umană (parietal), care în chip cert nu aparține individului incinerat. La 0,70 m și SE de urnă, probabil în aceeași groapă, la adâncimea de 0,70–0,80 m a apărut o căniță (**3**), așezată vertical, iar în preajma ei câteva oase calcinate.

Inventar: **1. Urna – oală** cu două torți, lucrată de mână, din pastă cu granulație mare, cu suprafața inițial lustruită, de culoare cărămizie-brună; Î. 23,7 cm [fig. 6/M. III 1; 9/1]; **2. Capacul – strachină** tronconică, cu marginea arcuită spre interior, lucrată de mână, din pastă poroasă, de culoare gălbui-cărămizie; la partea superioară se observă fațete largi, oblice; Î. 10 cm [fig. 6/M. III 2; 9/5]; **3. Căniță** cu toarta supraînălțată, șanțuită la partea superioară; lucrată de mână, din pastă gălbuie-cafenie, lustruită; Î. (la buză) 9,7 – 10,3 cm [fig. 6/M. III 3; 10/4].

M. IV (s. 8/1976, □ 10): mormânt de incinerare în urnă cu capac (?), deranjat (fig. 3/M. IV; 8/6). Într-o groapă, al cărei contur nu a putut fi precizat, dar având probabil dimensiunile de 0,70×0,50 m, la adâncimea de 0,45–0,70 m, s-a găsit o strachină fragmentară (**2**), răsturnată oblic pe o parte, iar mai jos, la – 0,82–0,90 m, resturi dintr-o oală mare (**1**), între care au apărut puține oase calcinate (415 g). Cele două vase reprezentau, probabil, urna și capacul unui mormânt

deranjat, în mare parte distrus. Cum deranjamentul nu a fost provocat vizibil de o intervenție recentă și nu au fost găsite decât relativ puține oase calcinate, ar putea fi vorba, ca și în cazul M. I–II, de o intervenție intenționată, petrecută în antichitate.

Inventar: **1. Urna – oală** cu două torți („amforă”), lucrată de mână; pastă grosieră, de culoare predominant cenușie-brună (neagră la interior), cu urme de slip lustruit; păstrată cca 25%, reconstituită grafic; Diam. max. cca 30 cm [fig. 6/M. IV 1]; **2. Capacul – strachină** tronconică, cu marginea arcuită spre interior, lucrată de mână; pastă fină, cu slip galben-cenușiu, inițial lustruit; pe umăr sunt dispuse în cruce patru torți mici, aplatizate; păstrată cca 80%; Î. (la buză) 7,9 cm; Diam.max. 25 cm [fig. 6/M. IV 2];

M. V (s. 24/1978, □ 1): mormânt de incinerare în groapă (fig. 2/M. V; 8/5). Groapă de formă dreptunghiulară (dimens. 2,14×1,05 m), orientată NNV 6100 – SSE 2900, adâncită în solul nisipos până la adâncimea de 0,73 m. În umplutură, la nivelul – 0,52 m au fost depuse trei vase: spre capătul de nord al gropii o oală (**1**), răsturnată cu gura în jos, și o căniță (**2**), în poziție verticală, iar spre capătul opus o strachină (**3**) așezată cu gura în jos și spartă. La mijloc, ceva mai jos, dar încă cu 8–10 cm deasupra nivelului fundului gropii, se afla pachetul de oase calcinate, având o întindere de 12×12 cm și o grosime de 10 cm (225 g, fragmente relativ mari).

Inventar: **1. Oală** în formă de clopot, lucrată de mână; pastă relativ fină, cu suprafața netezită, de culoare gălbui-cafenie; pe pântec este prevăzută cu două apucători plate, iar pe umăr – în axul perpendicular – cu doi mici butoni cilindrici; intactă; Î. 19,3 cm [fig. 7/1; 10/1]; **2. Căniță** cu toartă supraînălțată, lucrată de mână; pastă fină, suprafața bine netezită, gălbui-cărămizie; toarta prezintă două șanțuri verticale; o parte din buză lipsește; Î. (la buză) 10,7 cm [fig. 7/2; 10/5]; **3. Strachină** tronconică, cu marginea arcuită spre interior, lucrată de mână; pastă relativ fină, de culoare neagră-cenușie; crăpată și reparată în vechime prin practicarea a două perechi de orificii; Î. 10,4 cm, diam. max. 25 cm [fig. 7/3; 9/6].

Mircea Babeș

Anexa II : Expertiza antropologică a mormintelor de incinerare getice de la Borosești (jud. Iași)

M. III – 1050 g de oase incinerate, foarte fragmentate, de culoare alb gălbui murdar, cu depuneri de crustă calcaroasă. Doar foarte puține fragmente prezintă o culoare gri deschis, nici un fragment de culoare neagră. Se observă deformările și fisurile caracteristice. Duritatea este mare și sunetul metalic. Se poate aprecia că rugul funerar a atins o temperatură de peste 800° C. Din craniu se înregistrează fragmente destul de mici, aparținând, în cea mai mare parte calotei și bazei craniului. Tablele craniene sunt desprinse și deformate de foc. Sunt identificabile și localizabile anatomic:

- porțiunea anterioară a frontalului drept, precum și marginea supraorbitală groasă, obtuză, de tip masculin;
- mastoida dreaptă, fragmentară, ascuțită, dar cu un relief accentuat, temporalele dreapta și stânga cu cavitățile glenoide și conductele auditive externe;
- basioccipitalul cu sutura basilară închisă;
- un condil occipital;
- aripa mare a sfenoidului stâng.

Fragmentele de suturi craniene sunt în general obliterate (închise) endo și ectocranian. Se pot localiza: o porțiune de sutura sagitală din regiunea posterioară și altele din sutura lambdoidă stângă și dreaptă, de asemenea un fragment din sutura coronară, pars bregmatica, care era totuși deschisă endocranian. Grosimile oaselor calotei de 5,6; 5,7; 5,8; 7,2 se încadrează în limitele sexului masculin.

Din masivul facial și mandibulă, sunt prezente: un fragment mare din maxilarul stâng, cu alveolele I 1, Pm 2 și marginea aperturii nazale de tip antropin; o porțiune mare, reîntregită, din corpul și ramul vertical al mandibulei, cu gonioanele reliefate și răsfrânte în afară; un fragment din stânga mandibular, cu alveola lui M 3; un fragment cu orificiul mentonier precum și ambii condili mandibulari de dimensiuni mari (lățime 22 mm, diam. anteroposterior 14,5 mm). Este prezentă o singură rădăcină dentară, probabil canin, cu apexul închis.

Din scheletul postcranian diafizele oaselor lungi constituie marea majoritate a fragmentelor osoase din mormânt. Au putut fi reîntregite porțiuni din toate oasele membrului superior și inferior. Se poate observa că femurele aveau o linie aspră foarte dezvoltată și probabil pilastru, iar tibiile aveau creasta anterioară foarte ascuțită și robustă. Grosimile compactelor: humerus 3,5; 3,8 și 4,2 mm; radius 2,5; 2,8 mm; femur 6,5; 6,8; 7 mm, se încadrează în limitele de variabilitate ale sexului masculin. Epifizele sunt însă foarte fragmentare și dificil de identificat. Se pot observa fragmente mici din capul și condiliile femurali, platourile tibiale și trohlea humerusului. Țesutul spongios este rarefiat.

Centurile sunt mai bine reprezentate. Din bazin, se pot identifica numeroase fragmente: incizura sciatică care pare a fi fost strâmtă, masculină, tuberozitatea ischiadică robustă, fațetele auriculare reliefate, creasta iliacă etc. Nici un fragment din simfizele pubiene. Din centura scapulară sunt prezente mici fragmente din cavitatea glenoidă și acromioanele omoplatului.

Din coloana vertebrală se înregistrează numeroase fragmente din toate regiunile, dar neîntregibile. Corpul axisului este aproape întreg, robust, masculin. Marginile corpurilor vertebrale (lombare ?), prezintă exostoze de dimensiuni moderate.

Din scheletul mâinii și piciorului sunt prezente fragmente de dimensiuni mici. Conform celor prezente se poate concluziona că osemintele au aparținut unui individ de sex masculin, robust supra-mijlociu. Vârsta este mai dificil de diagnosticat. Judecând după suturile craniene, rarefierea țesutului spongios din epifize, precum și exostozele prezente, putem estima o vârstă din categoria matură 40–60 ani.

Scheletul este bine reprezentat, iar incinerarea a fost făcută pe un rug de mare eficiență.

Ofrandă animală: împreună cu oasele umane a fost identificat și un fragment din diafiza femurală a unui porc (*sus scrofa*). Fragmentul are o culoare albăstruie, ce indică o temperatură de ardere de cca 500° C. Probabil a fost depus pe rugul funerar spre sfârșitul ceremoniei. Alături de urna funerară din acest mormânt a fost descoperit și un fragment de calota craniană umană, neincinerat. Fragmentul de 100×85 mm reprezintă partea postero-mediană a parietalului stâng cu *pars obelica* și *pars postica* din sutura sagitală, *pars labdoideea* din sutura lambdoidă deschise (neobliterate) exo și endocranian. Grosimea maximă la bosa parietală este de 5,8 mm și se încadrează în limitele sexului feminin.

Vârsta probabilă – adult 20–30 ani. Fragmentul parietal nu poate aparține individului incinerat depus în urnă. Starea sa de conservare și patina sunt asemănătoare cu cele ale scheletelor din mormântul triplu de înhumare din perioada de tranziție descoperite în suprafața cercetată, fără ca aceasta să implice obligatoriu aceeași datare.

M. IV – 415 g de oase incinerate, prezentând o fragmentare extremă. Culoare alb-gălbuie murdară, deformări și fisuri caracteristice, duritate mare și sunet metalic. Incinerarea a fost făcută pe un rug cu temperatura de peste 800° C.

Din craniu sunt prezente multe fragmente cu tablele interne și externe exfoliate și rulate, aparținând oaselor calotei. Sunt identificabile și localizabile: fragment cu creasta sagitală internă, ambele stânci temporale, precum și cavitățile glenoide ale temporalului, planșeul superior al orbitei. Este de subliniat că fragmentele din partea posterioară a parietalelor, precum și cel al orbitei prezintă hiperostoza porotica într-un grad minimal de expresie. Grosimea oaselor calotei este de 2,2 și 2,6 mm – arătând că este vorba de un subadult. Din maxilare nu se înregistrează nici un fragment osos. O singură rădăcină a unui molar permanent, are canalul radicular destul de larg.

Din scheletul postcranian sunt prezente numeroase fragmente din diafizele oaselor membrelor. S-au reîntregit porțiuni din toate oasele membrelor. Grosimile compactelor sunt mici (radius: 1,8–2 mm; hum. 2,0, 2,2 și 2,5 mm; femur 3,0 și 4,7 mm). Morfologia lor este foarte gracilă. Epifizele sunt bine reprezentate de multe fragmente de dimensiuni mici. În general discurile epifizare sunt nesudate. Se pot identifica fragmente din trohleea humerală sudată și epifizele distale ale radiusului și tibiei nesudate. Sunt de asemenea prezente porțiuni din aripa osului iliac, omoplat și coaste, precum și câteva mici fragmente din scheletul mâinii și piciorului.

Din cele prezentate putem aprecia că osemintele au aparținut unui individ ce abia depășise vârsta celei de-a doua copilării – 14 ani. Sexul este indeterminabil. Scheletul este destul de bine reprezentat anatomic. Nu s-au identificat fragmente de oase animale.

M. V – 225 g de oase incinerate, extrem de fragmentate și dificil identificabile. Culoarea alb-murdar, duritatea mare și sunetul metalic indică o incinerare pe un rug ce a depășit temperatura de 800° C. Din craniu sunt prezente numeroase fragmente de calotă, cu tablele desprinse și deformate de foc. Au fost identificate stâncile temporale, fragmente din osul occipital, cu liniile nucleale abia vizibile, zigomaticul și apofiza ascendentă a maxilarului drept. Mai multe fragmente de frontal prezintă o creastă sagitală internă, foarte dezvoltată și marginea supraorbitală ascuțită, feminină. Puține fragmente de suturi craniene sunt deschise atât exo, cât și endocranian, dar nu pot fi precis localizate. Grosimile calotei craniene sunt de 2,5; 3,2; 4, 0 mm. Din scheletul postcranian se înregistrează în special fragmente din diafizele oaselor membrelor. Grosimea compactei femurului este de 3,8; 4,2 și 4,5 mm. Se încadrează în limitele sexului feminin. În rest, sunt prezente mici fragmente din epifize, vertebre și coaste. Este de remarcat un fragment din dens axis, de dimensiuni mici, gracil, feminin.

După gracilitatea generală a scheletului (calotă, diafize), precum și după marginea supraorbitală, osemintele au aparținut unei femei. Vârsta este dificil de estimat, în lipsa unor indicii mai precise. Preferăm o încadrare largă în categoria adult. Deși sunt prezente fragmente din toate regiunile corpului, scheletul este subreprezentat din punct de vedere cantitativ.

*

Nu putem discuta aici ipoteza înmormântării în două etape principale, înhumare – exhumare – incinerarea cadavrelor. Osemintele studiate în aceste trei cazuri nu se deosebesc aproape cu nimic de cele din mormintele de incinerare obișnuite. Aceste observații nu confirmă, dar nici nu infirmă însă, această ipoteză. Din punct de vedere metodologic, problema este dificil de abordat, criteriile nefiind altceva decât bariere în nisipuri mișcătoare. Cert este doar faptul că fragmentul de parietal neincinerat din M. III nu aparține mormântului respectiv și deci nu poate fi folosit ca argument. Probabil a ajuns acolo în urma activității animalelor subterane. Totuși, pe baza celorlalte elemente și observații arheologice, precum și a paralelelor etnografice, și după părerea mea ipoteza celor două etape, respectiv a celor două modalități ale tratamentului funerar este întemeiată și plauzibilă.

Un element secundar ce ar putea, de asemenea, să pledeze pentru această ipoteză, anulând lipsa unei confirmări osteologice, poate fi durata de timp dintre înhumare și incinerare. Astfel, chiar dacă am fi perfect acoperiți metodologic în separarea osemintelor incinerate provenind dintr-o incinerare primară de cele incinerate după o exhumare a scheletului, trebuie să ținem cont de faptul că noțiunea (calitatea) de os proaspăt (*fresh bone*) acoperă o durată de timp destul de îndelungată (în funcție de climă și sezon) mergând până la câteva luni, perioadă în care oasele se comportă la fel din punct de vedere fizico-chimic, sub influența temperaturilor înalte.

Nicolae Mirițoiu

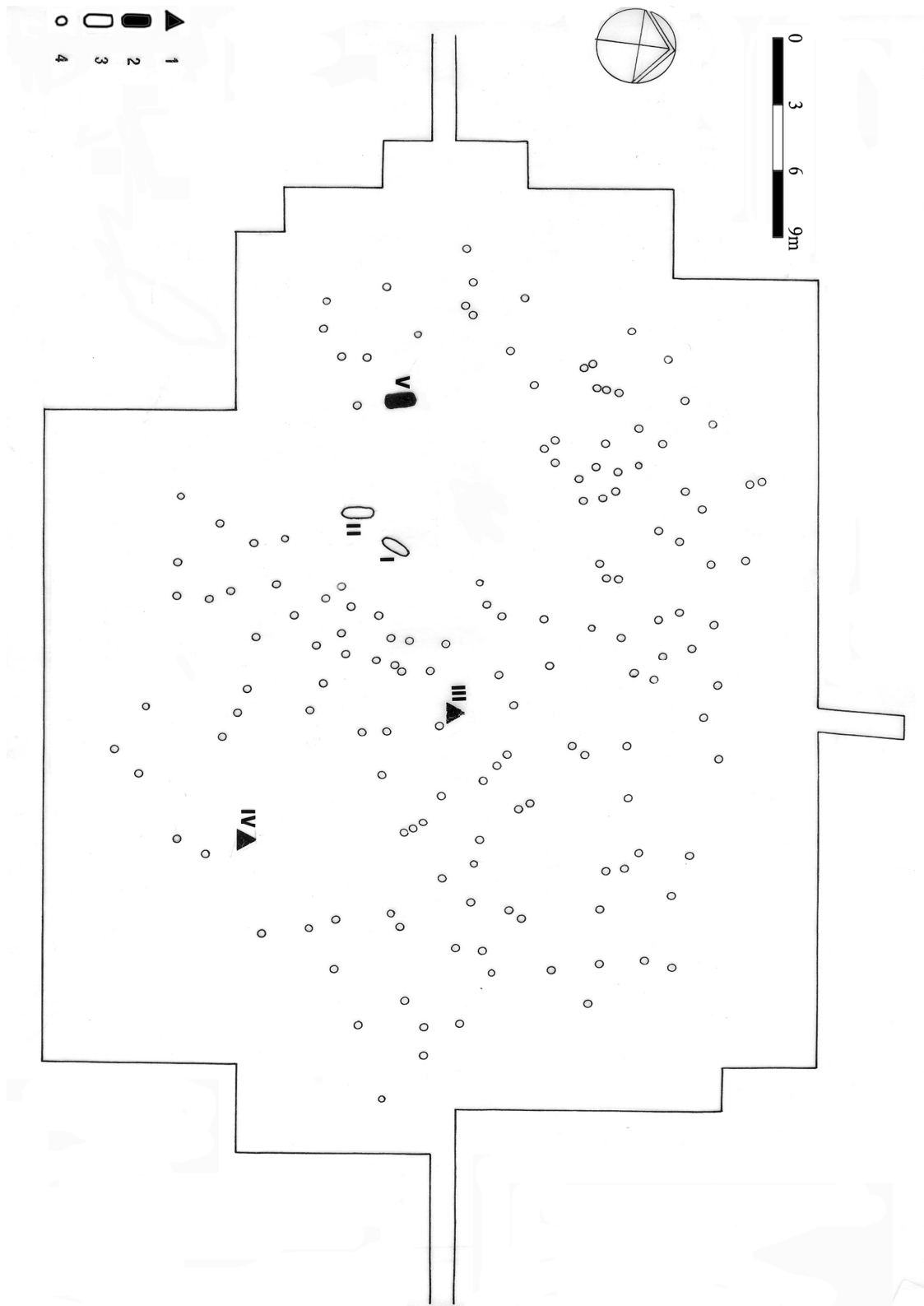

Fig.1. Borosești, jud. Iași (săpături M. Babeș, 1972-1978). Amplasamentul mormintelor getice din secolele IV-III a. Chr. (legenda: 1, mormânt de incinerare în urnă; 2, mormânt de incinerare în groapă mare; 3, structuri funerare fără oseminte; 4, mormânt de tip Poienesti-Lukașevka, din secolele II-I a. Chr.).

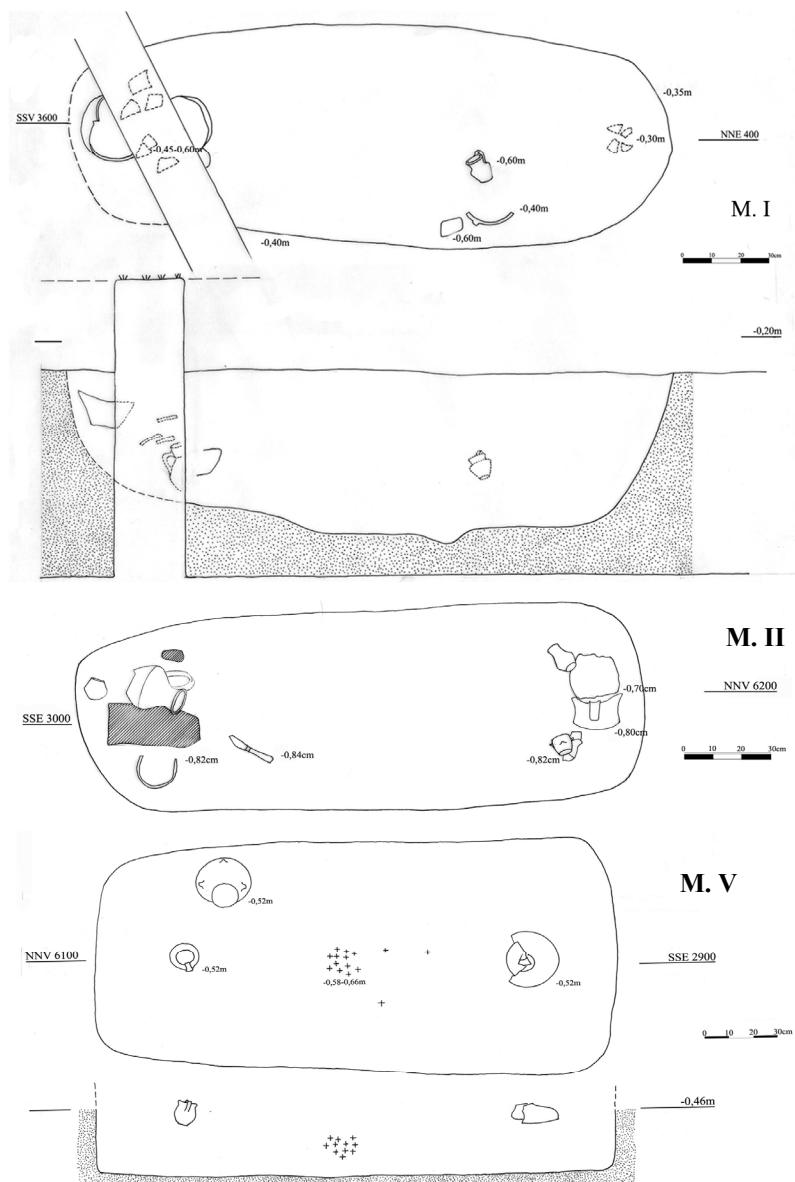

Fig. 2. Borosești, jud. Iași. Structuri funerare cu gropi mari: M. I, M. II și M. V.

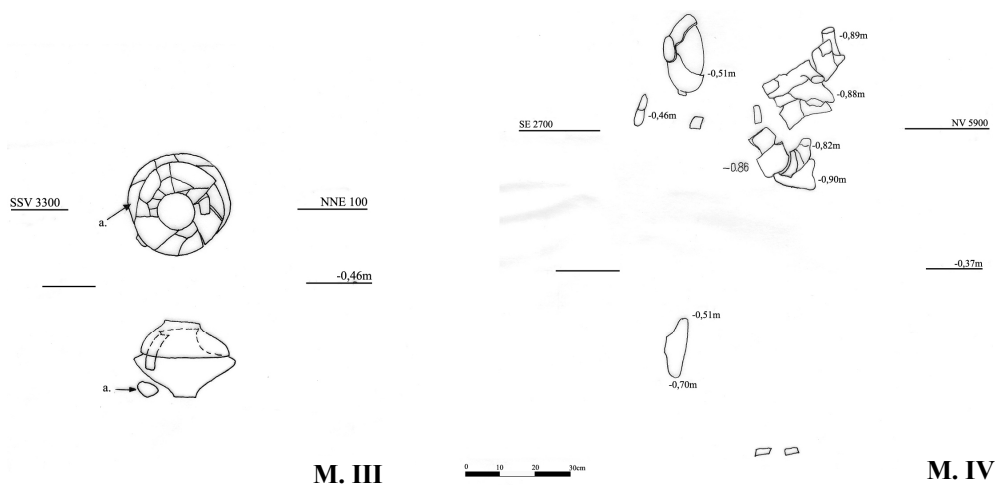

Fig. 3. Borosești, jud. Iași. Morminte de incinerare în urnă: M. III și M. IV.

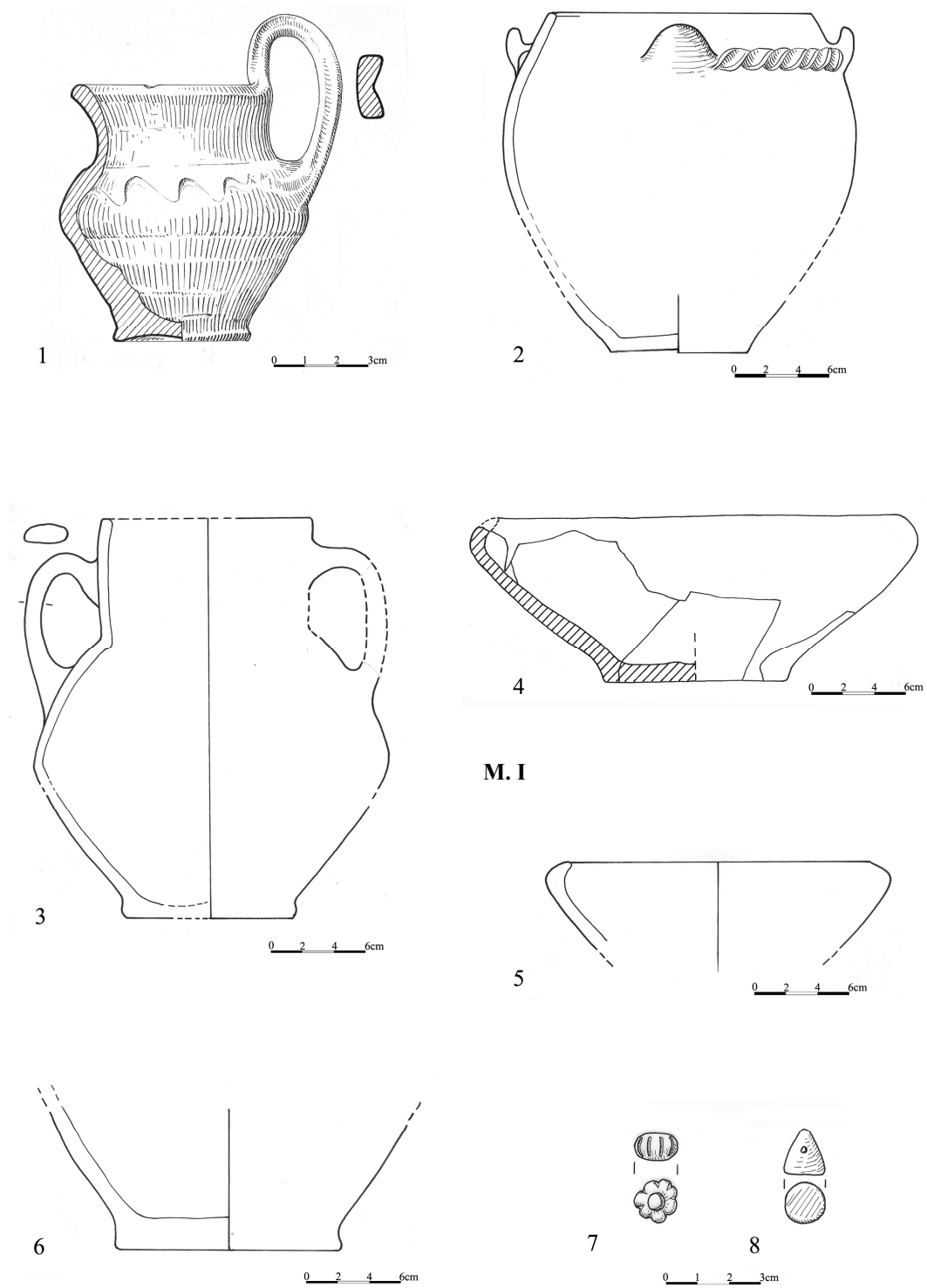

Fig. 4. Borosești, jud. Iași. M. I: inventarul funerar (vase ceramice și perle).

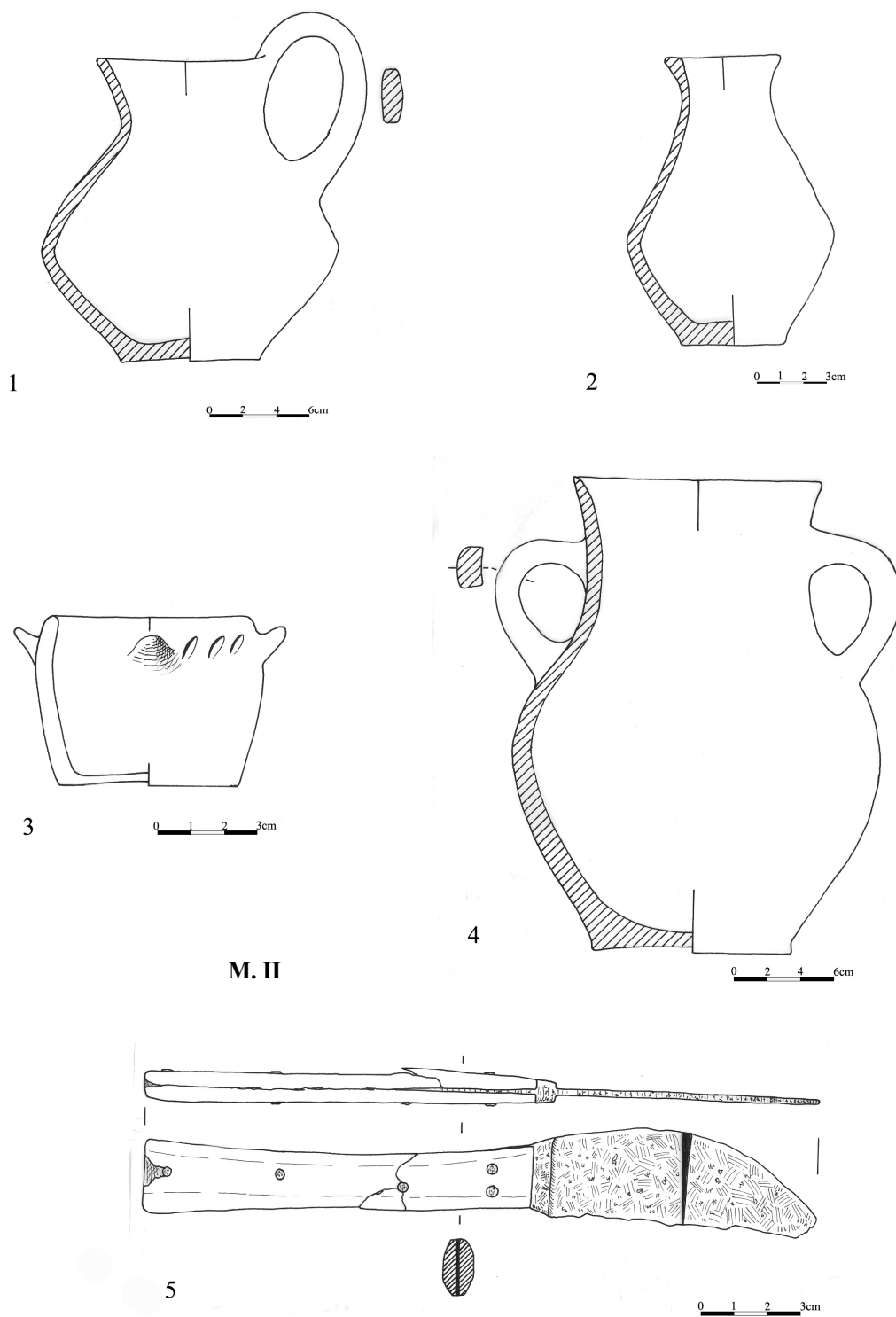

Fig. 5. Borosești, jud. Iași. M. II: inventarul funerar (vase ceramice și cuțit).

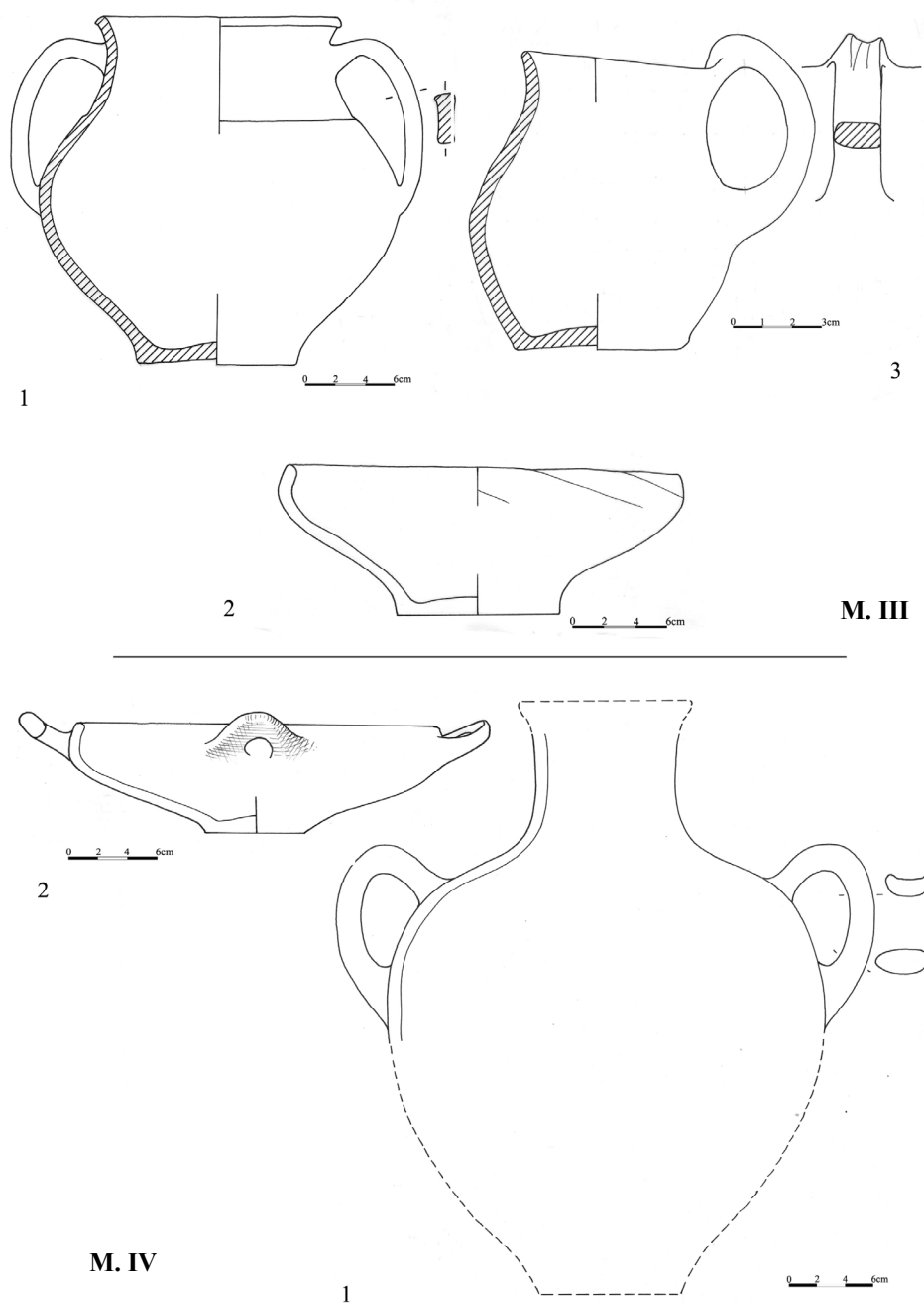

Fig. 6. Borosești, jud. Iași. M. III și M. IV: inventarul funerar (urne, capace și vas adiacent).

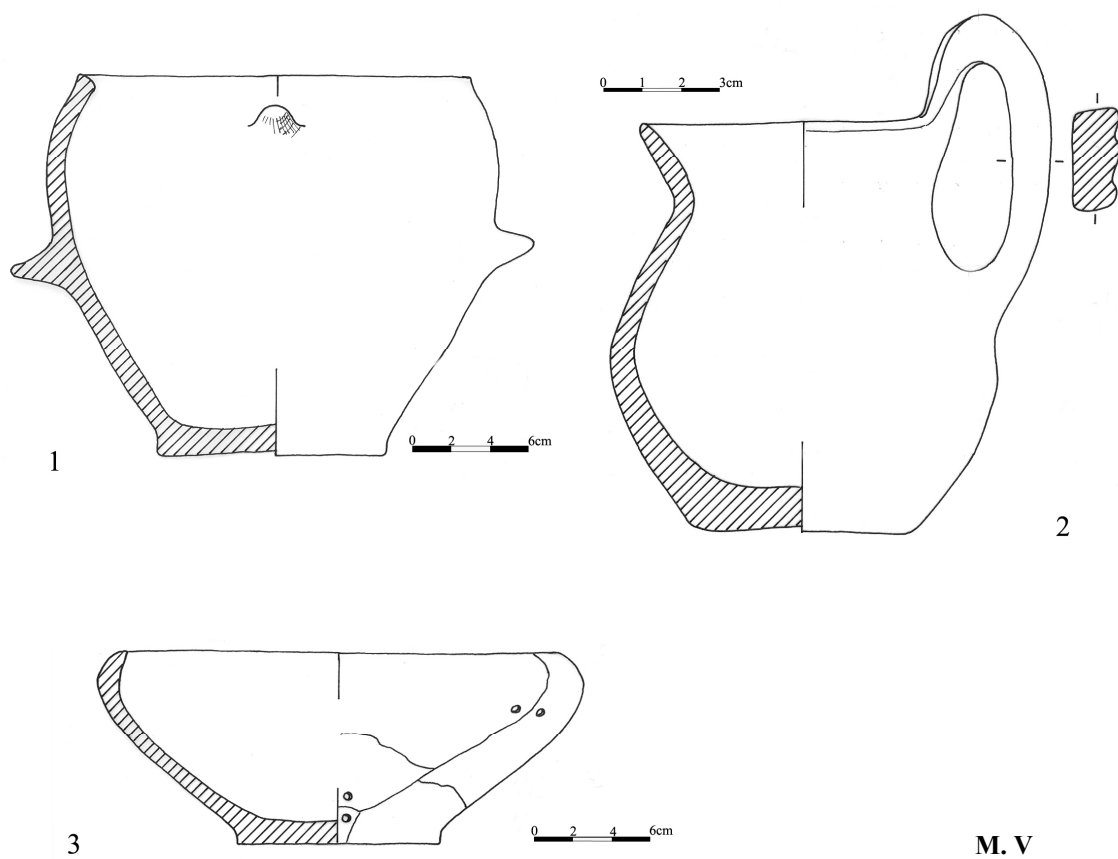

Fig. 7. Borosești, jud. Iași. M. V: inventarul funerar (vase ceramice).

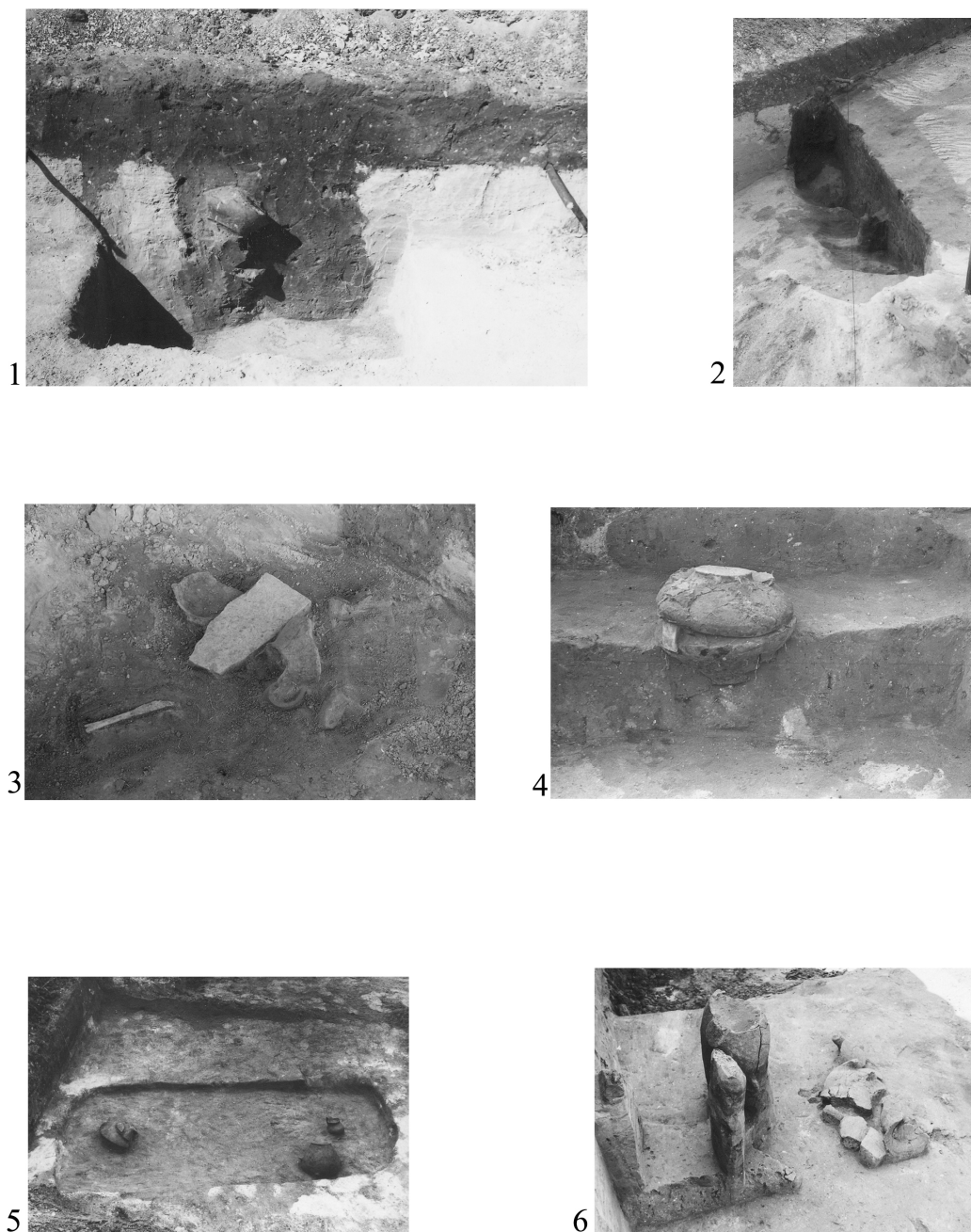

Fig. 8. Borosești, jud. Iași. Vederea mormintelor *in situ*: 1–2, M. I (în secțiune și în plan); 3, M. II (detaliu cu placa de gresie și cuțit); 4, M. III (din profil); 5, M. V (deasupra nivelului fundului gropii); 6, M. IV (deranjat).

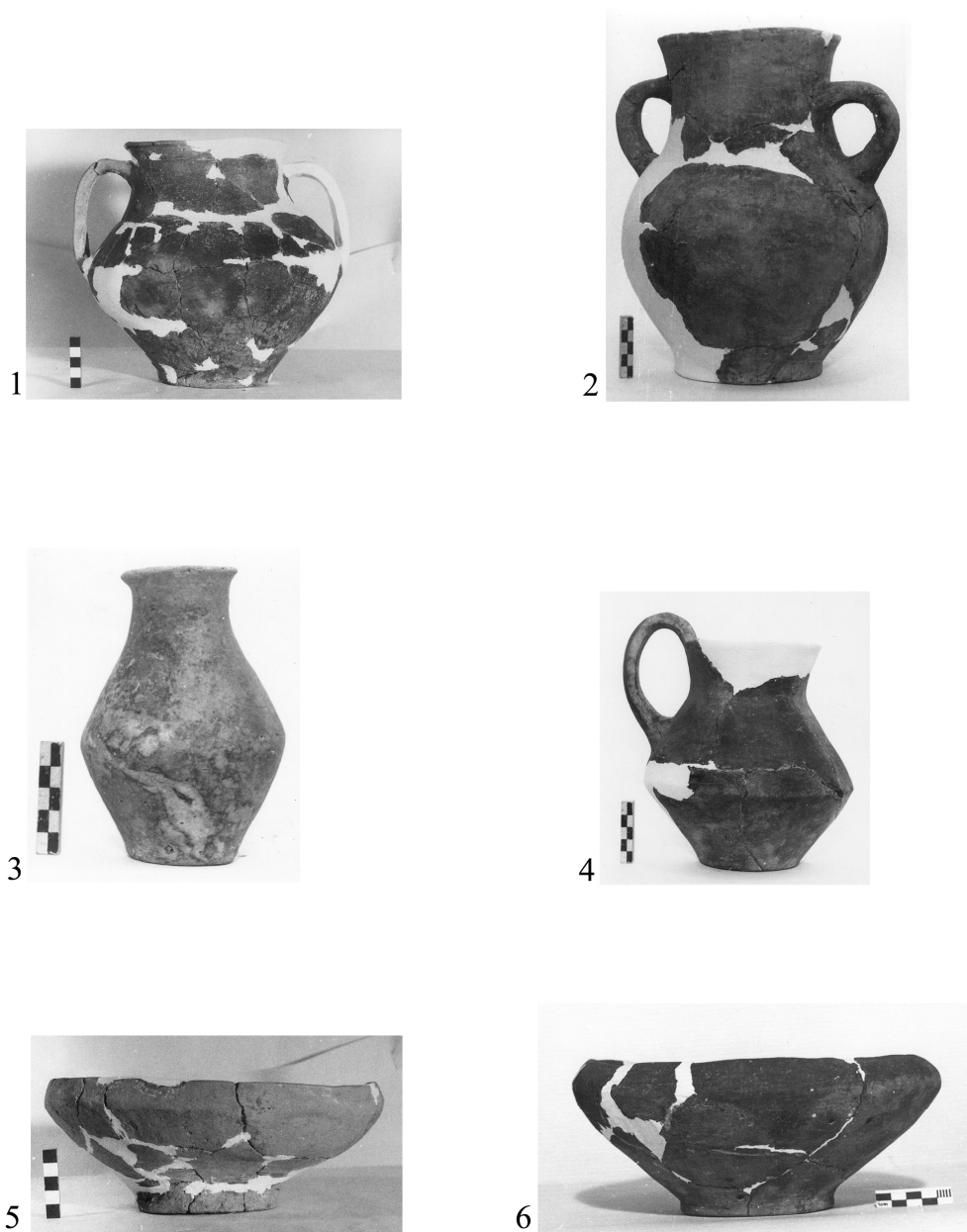

Fig. 9. Borosești, jud. Iași. Ceramică din mormintele M. II (2–4), M. III (1, 5) și M. V (6).

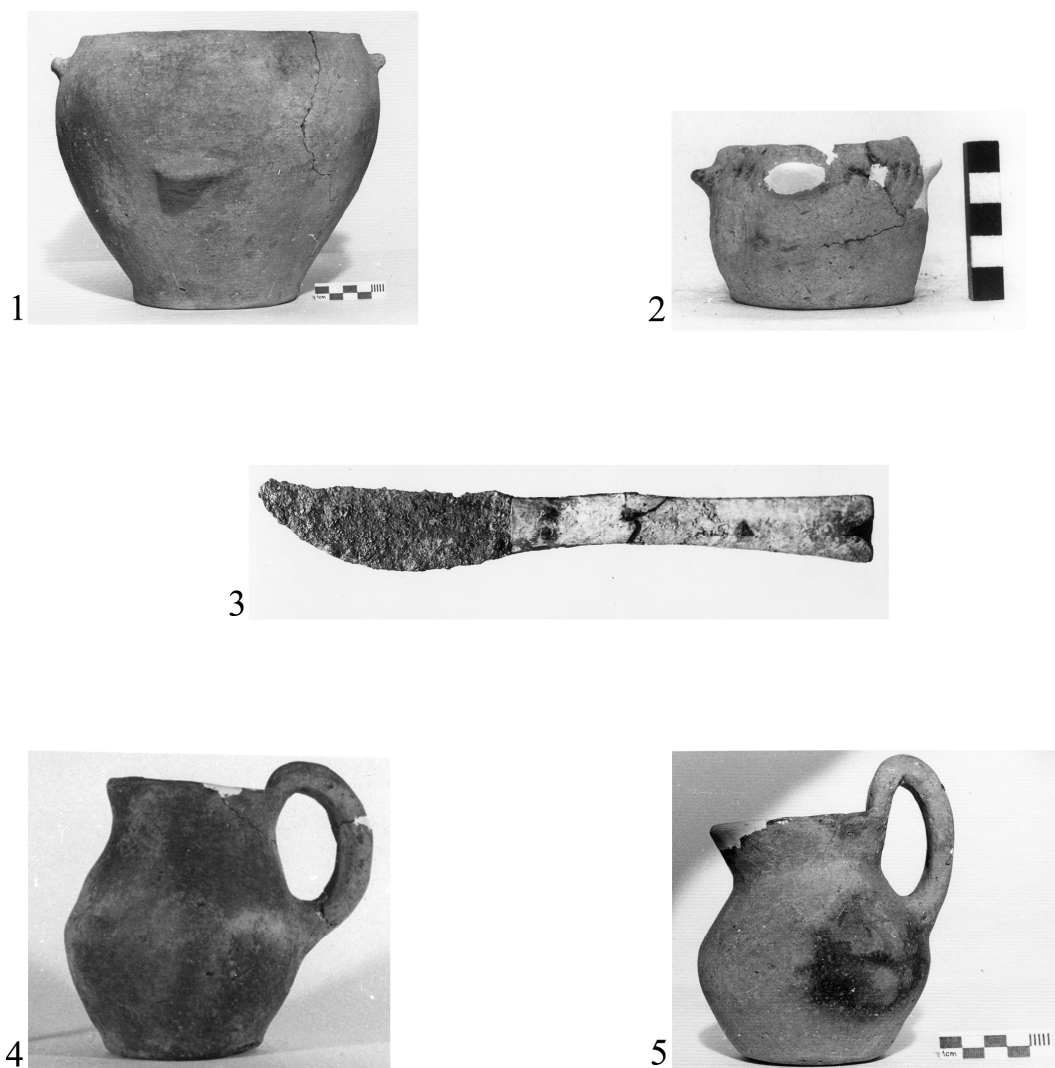

Fig. 10. Borosești, jud. Iași. Ceramică din mormintele M. II (2), M. III (4) și M. V (1, 5);
cuțit cu plăsele de os din M. II (3).

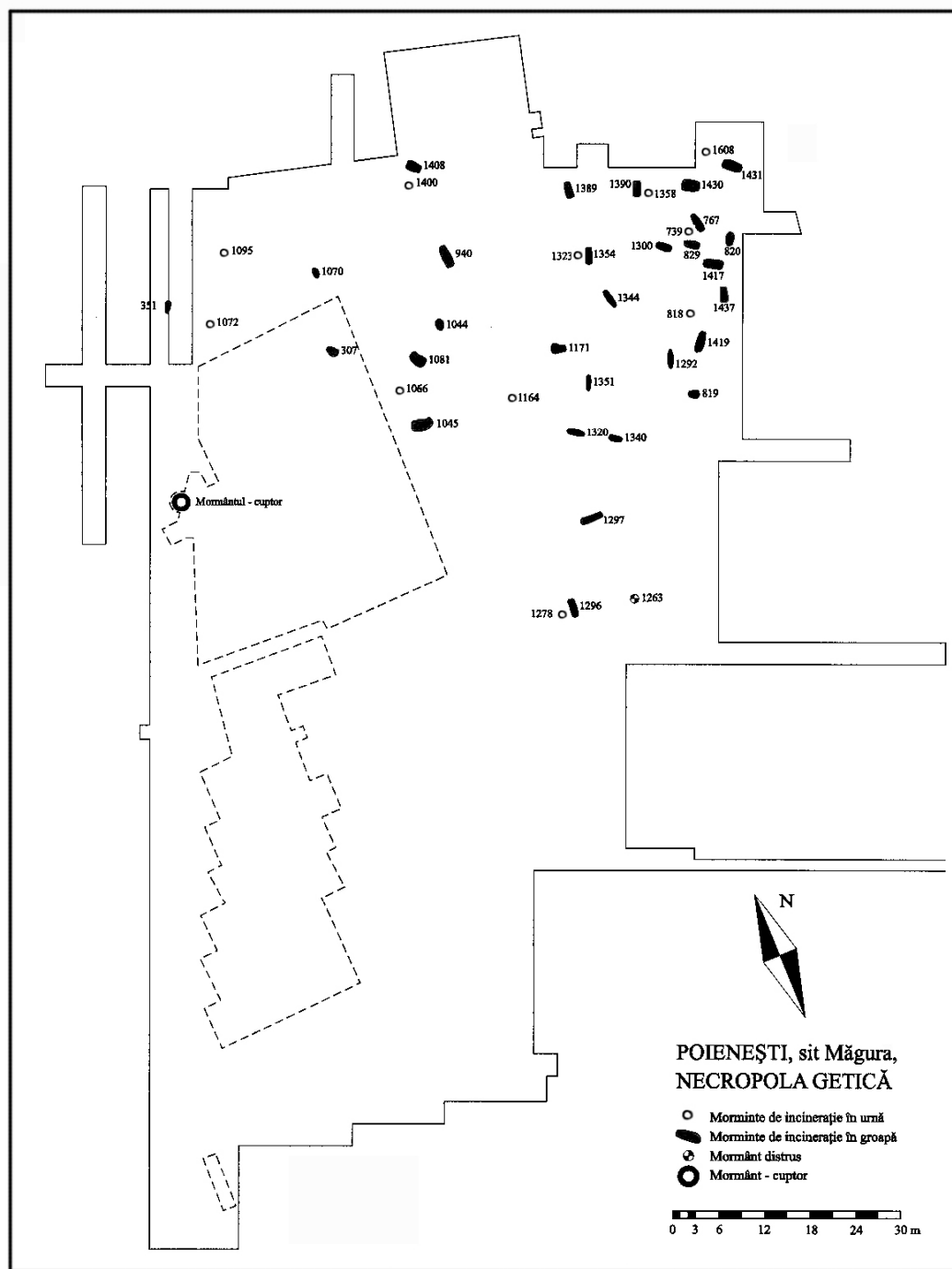
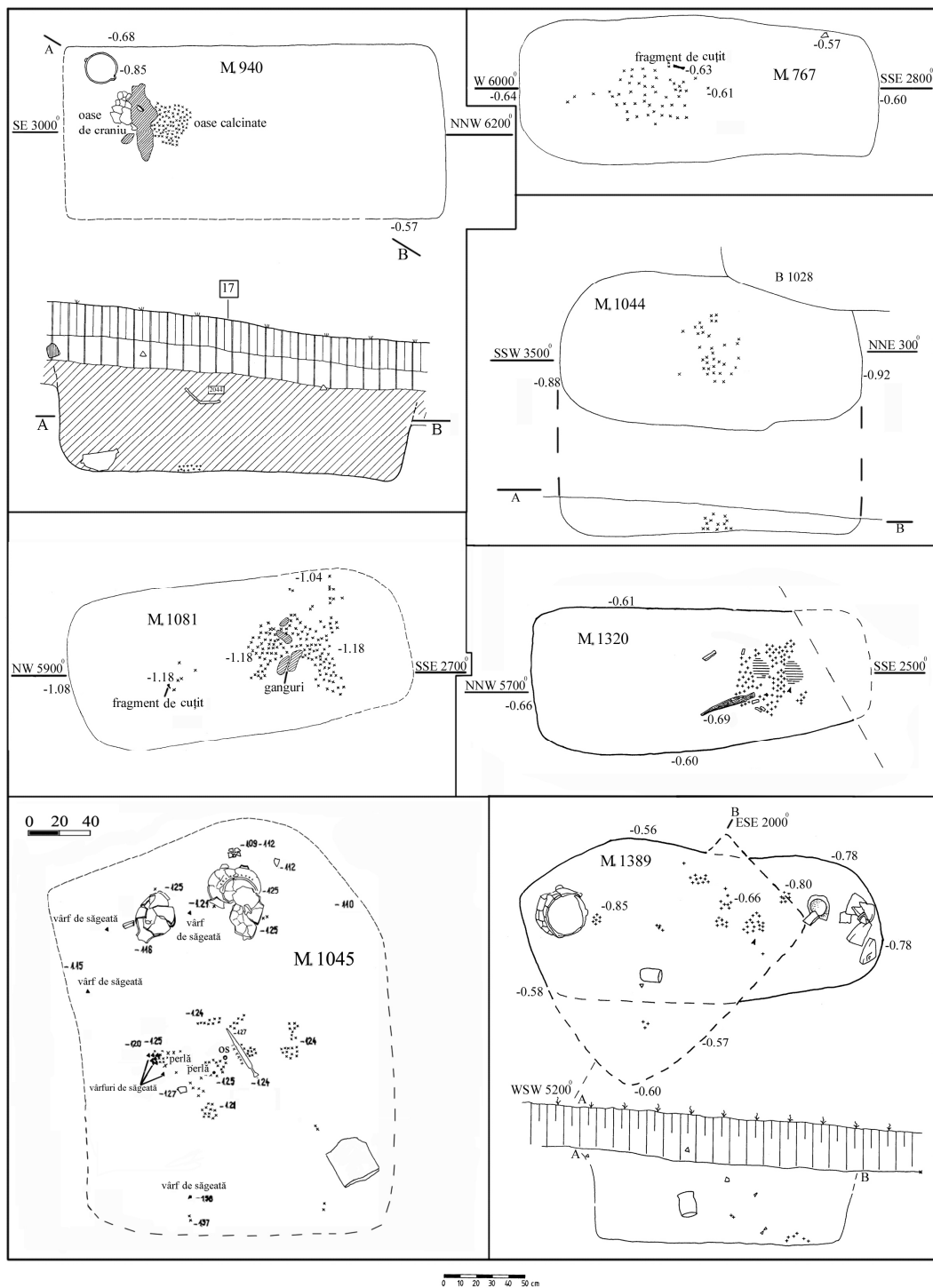

Fig. 11. Poieniști, jud. Vaslui (săpături R. Vulpe, 1949, marcate cu line întreruptă, și M. Babeș, 1979–2000).
Planul necropolei getice din secolele V–III a. Chr.

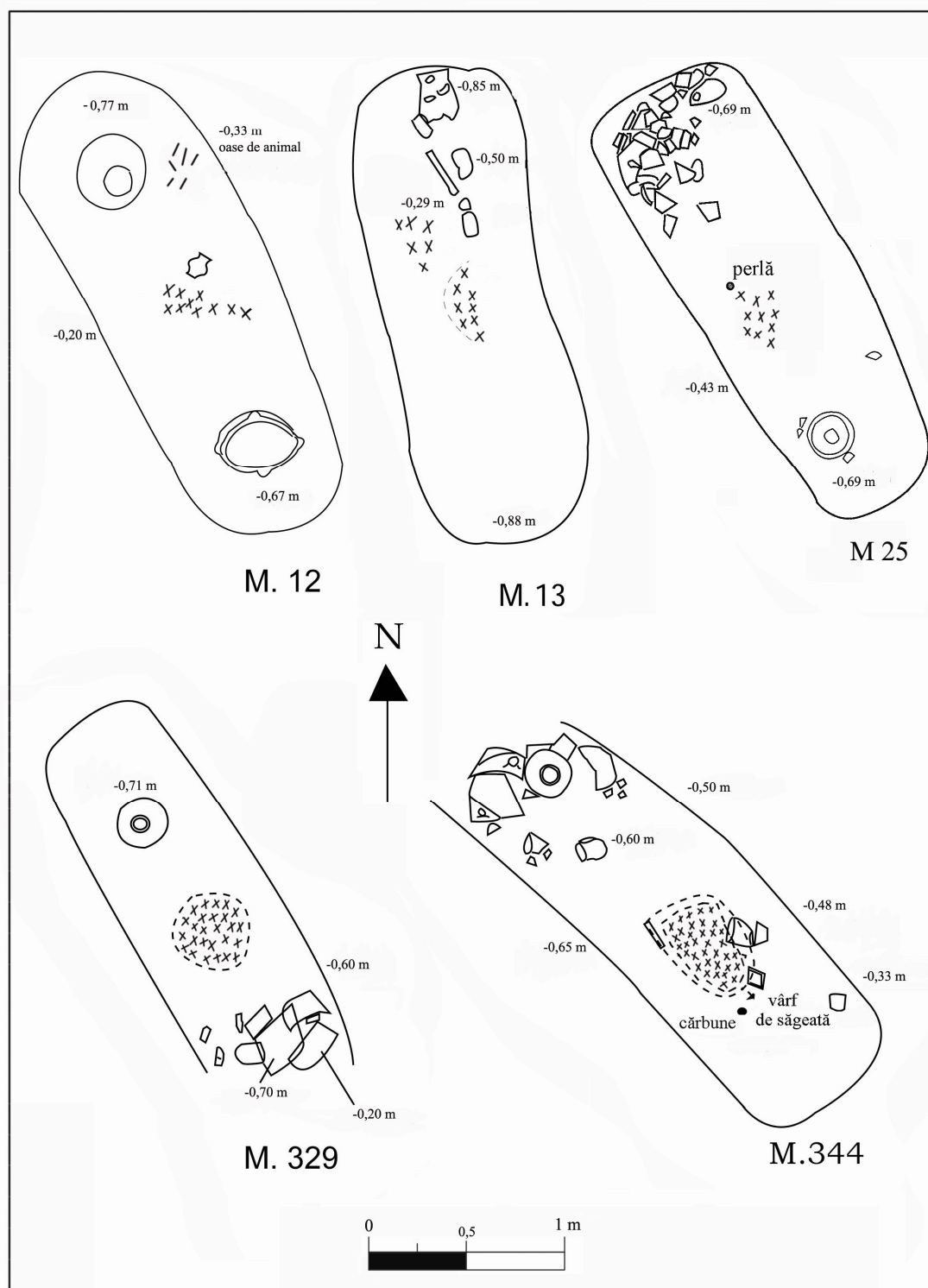

Fig. 13. Stelnica, jud. Ialomița (săpături N. Conovici, Gh. Matei și Anca Ganciu).
Morminte getice de incinerare cu gropi mari: M. 12, 13, 25, 329 și 344.

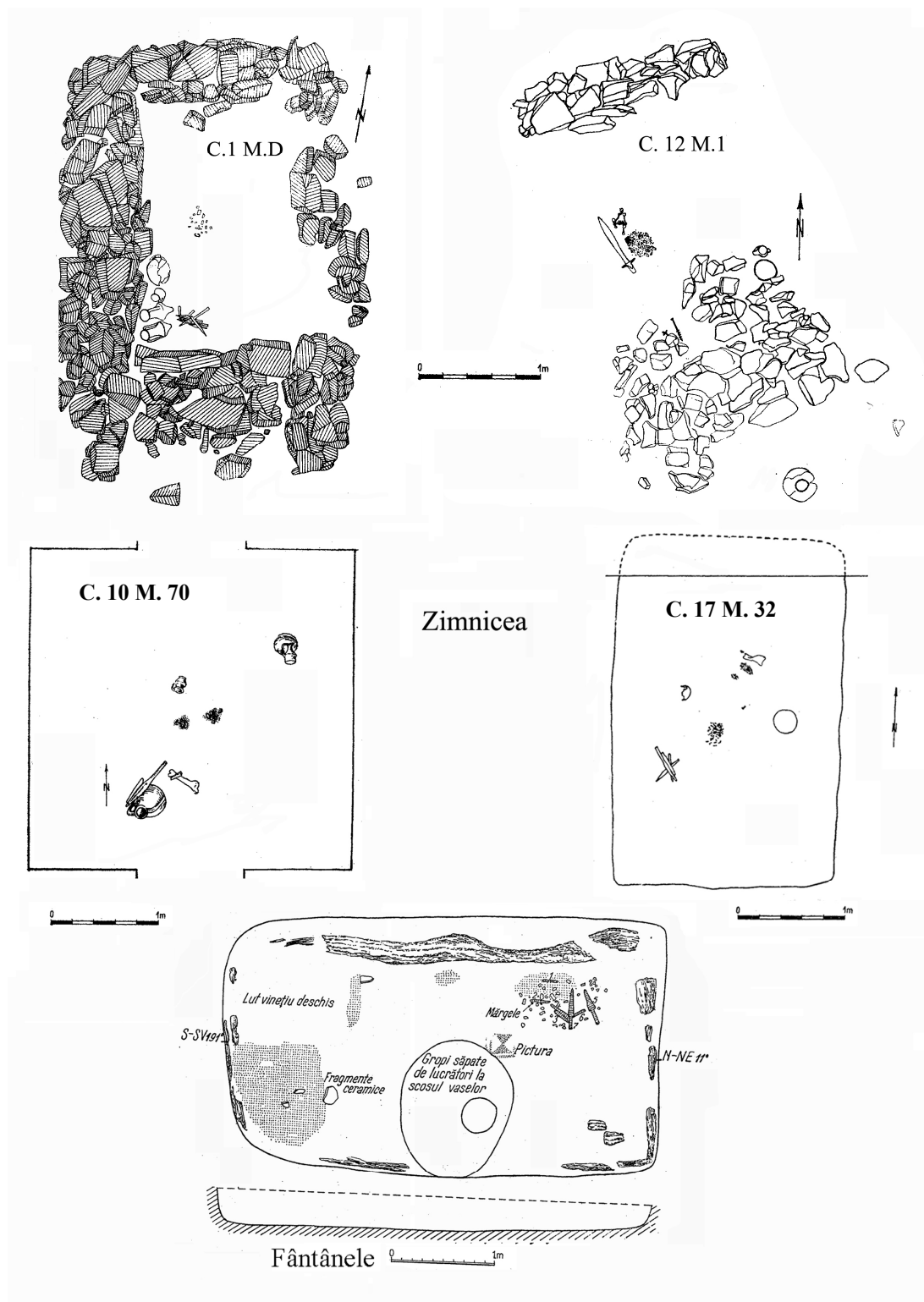

Fig. 14. Zimnicea, jud. Teleorman („Câmpul Morților”, după A. D. Alexandrescu): morminte de incinerare „principale”, cu gropi mari (C10 M. 70 și C17 M. 32) sau cu camere zidite în piatră (C1 M. D. și C12 M. 1); Fântânele, jud. Teleorman (după C. N. Mateescu și M. Babeș): mormânt getic de incinerare în cameră funerară cu eșafodaj de lemn.

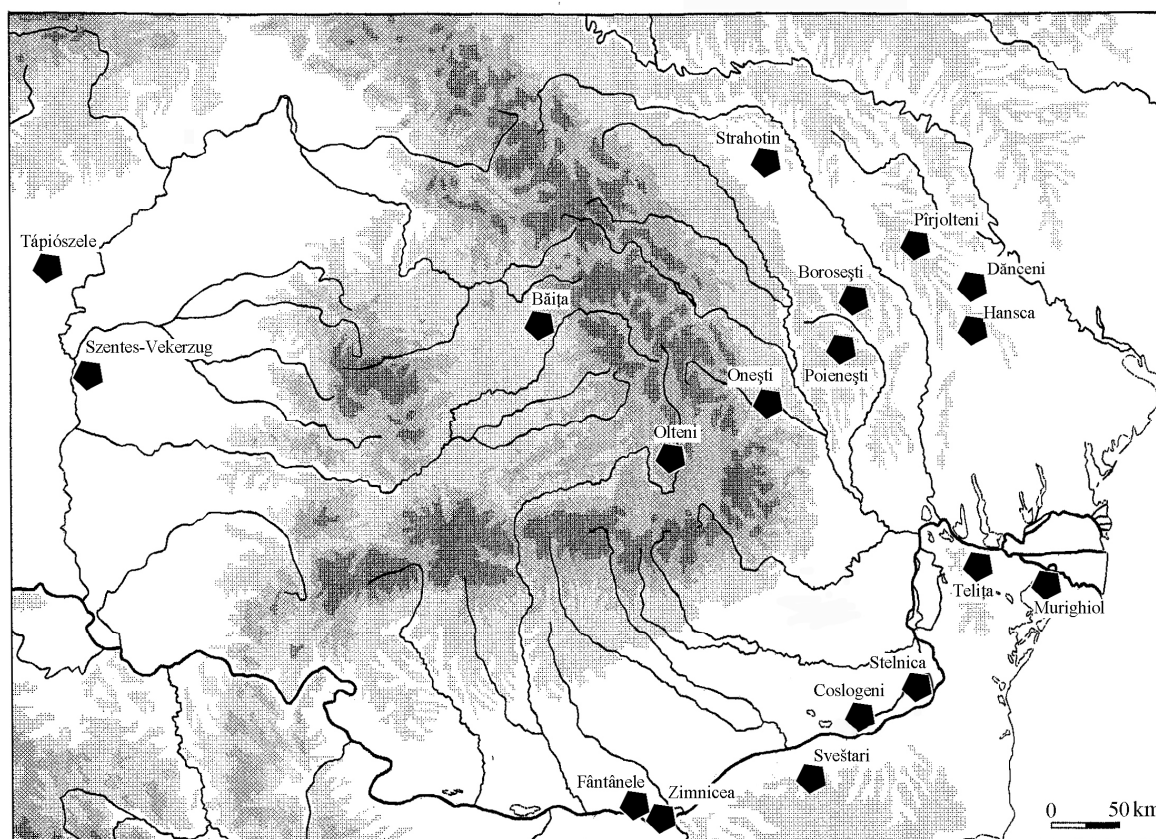

Fig. 16. Răspândirea mormintelor de incinerare cu gropi mari în spațiul carpato-danubian (secolele V–III a. Chr.).

PRATIQUES FUNÉRAIRES BIRITUELLES PROLONGÉES DANS L'ESPACE CARPATHO-DANUBIEN AUX Ve–IIIe S. AV. J. C.

RÉSUMÉ

Les recherches entreprises en Moldavie Centrale ces derniers 40 années sur la civilisation germanique de Poieniști-Lukaševka (note 1) ont abouti aussi à la découverte de quelques nécropoles plus anciennes, qui sont attribuées à la population locale des Gètes. Dans deux de ces nécropoles : Borosești, dép. de Iași, et Poieniști, dép. de Vaslui, nous avons fait des fouilles exhaustives. Ces découvertes mènent à une augmentation sensible du nombre encore assez réduit des sites funéraires gètes de l'espace est-carpathique et apportent des informations inédites sur le rite et les pratiques funéraires spécifiques pour la période de début du Second Âge du Fer (V^e–IIIe s. av. J. C.). Sur cette base, en reprenant une communication faite en 2001 au XIVe Congrès UISPP à Liège (note 3), nous allons essayer d'argumenter une hypothèse originelle sur l'utilisation alternative de l'inhumation et de l'incinération dans le cadre des certaines pratiques funéraires prolongées, connues dans un espace plus large situé entre le Dniestr et la Tisza.

À **Borosești** nous avons découvert cinq structures funéraires de caractère spécial, attribués à une petite nécropole gète des IVe–IIIe s. av. J. C. (fig. 1): deux tombes à incinération avec urne couverte (**T. III–IV** ; fig. 3; 6; 8/4, 6), une tombe d'incinération à fosse rectangulaire, ayant les dimensions d'une tombe à inhumation: 2,15×1,05 m (**T. V** ; fig. 2 en bas; 7; 8/5) et deux structures dénommées **T. I** et **T. II**, avec des fosses de forme ovale-allongée et grandes dimensions (2,10×0,75 et 2,00×0,70 m), ne contenant aucune trace d'ossements, ni incinérés, ni inhumés; en échange, on y a découvert plusieurs vases gètes, déposés sans ordre, parfois cassés, dans le remplissage, surtout vers les extrémités des fosses, qui semblent représenter les restes du mobilier funéraire, qui comprenait aussi deux perles, une plaque de pierre (grès) et un couteau en fer de type scythe (fig. 2; 4; 5; 8/1–3). Vue la forme et les dimensions, on peut supposer que dans ces fosses ce sont des cadavres complets, avec leur mobilier funéraire, qui ont été inhumés temporairement. Après un délai de temps, qui pouvait durer entre quelques mois et une année, ces corps ont été exhumés pour subir un nouveau traitement funéraire et pour être mises finalement en tombe dans un autre endroit. Dans notre cas, on pourrait supposer que après l'inhumation temporaire dans les **T. I** et **T. II**, les cadavres auraient été incinérés et éventuellement enterrés dans les structures à urnes désignées comme **T. III** et

T. IV. En poursuivant ce jugement hypothétique on pourrait aussi supposer que dans la T. V un cadavre a été enseveli temporairement, dans la même fosse où, après l'incinération, ses os calcinés ont trouvé leur dépôt final. Les grandes dimensions de cette fosse, le bouleversement des vases d'offrande (deux des trois étaient renversées, un était cassé), ainsi que leur position et le dépôt des os calcinés en dessus du fond de la fosse, dans le remplissage – sont des arguments pas de tout négligeables à cet égard.

Cette dernière hypothèse semble bien s'accommoder avec les observations qui ont été faites sur la nécropole gète de **Poienestî**, fouillée par nous entre 1979 et 2000 qui, mis à part la soit-disant „tombe-four” découverte par R. Vulpe en 1949 (notes 6, 9–10), comprenait 41 tombes à incinération : 10 avec urnes et 31 à fosses (fig. 11), dont la majorité avaient évidemment des dimensions beaucoup plus grandes (longueur de 1,50 à 2,90 m, largeur entre 0,75 et 1,25 m), qu'il aurait été nécessaire pour les ossements résultés d'une incinération et pour le mobilier qui les accompagne, mais qui auparavant aurait pu abriter légèrement un corp inhumé (fig. 12). Il semble que, ainsi que nous l'avons supposé pour la T. V de Borosești, dans les tombes à grandes fosses de Poienestî des cadavres, accompagnés parfois de la vaisselle (à la tête ou aux pieds), ont été ensevelis à titre temporaire; plus tard elles ont été exhumées, incinérées et leurs restes déposés dans les mêmes fosses.

La motivation de ce type de comportement funéraire nous échappe. Pour l'instant, importante c'est la constatation et la restitution hypothétique de certaines pratiques rituelles, longtemps ignorées, mais révélées ce dernier temps par nos découvertes de Borosești et de Poienestî. Il semble donc que:

1. L'enterrement comprend plusieurs étapes (inhumation, exhumation, incinération, dépôt final) qui se déroulent pendant un laps de temps plus ou moins long. Il s'agit donc des sépultures prolongées, à plusieurs étapes, de ce que, suivant R. Hertz (1907) et W. Stöhr (1959), Renate Meyer-Orlac (note 11) appelle „*verzögerte Bestattung*”/„*mehrstufige Bestattung*”.

2. La pratique funéraire implique pour le même individu décédé, de manière successive/alternative, le deux rites principaux: l'inhumation et l'incinération. L'inhumation représente le rite primaire, utilisé provisoirement (*la sépulture provisoire*), tandis que l'incinération représente le traitement final des dépouilles mortelles. Il s'agit donc d'une pratique funéraire birituelle, où les deux rites ne s'opposent et ne sont pas incompatibles.

À notre avis, cette hypothèse trouve une certaine confirmation par les découvertes semblables de Moldavie (Slobozia-Onești, notes 12–14), de Bessarabie (Dănceni et Pârjolteni, notes 24–38), de Valachie (Stelnica, notes 39–48 et fig. 13 ; Zimnicea, notes 54–65 et fig. 14; Fântânele, note 66–67 et fig. 14 en bas), de la Dobroudja (Telița et Murighiol, notes 68–71), de la Transylvanie (Băița, notes 72–75, et plus récemment Olteni, notes 76–86 et fig. 15) et même plus loin vers l'ouest, dans la plaine de Tisza (Szentes-Vekerzug et Tápiószéle, notes 87–91). Voir aussi la carte à fig. 16. Dans ces nécropoles on a découvert un certain nombre de tombes d'incinération à fosse rectangulaire, ayant les dimensions d'une tombe à inhumation, parfois aménagées en utilisant la pierre, le bois et la terre glaise pour constituer des vraies chambres funéraires, accessibles longtemps après le premier ensevelissement, ce qui explique les nombreuses traces d'interventions ultérieures, qui ont affecté le mobilier et les dépouilles mortelles. Quand ceux-ci font défaut (comme à Borosești, T. I–II) il ne s'agit pas, à notre avis, des *cénotaphes* (notes 105–108) mais plutôt des *sépultures provisoires*, d'où les cadavres ou les squelettes ont été retirés pour être incinérés et pour l'enterrement final dans un autre endroit.

Le nombre des personnes qui ont subi ces pratiques funéraires particulières diffère d'une nécropole à l'autre. La question se pose de savoir quelles sont les critères qui ont déterminé le choix de ces pratiques inouïs. À Poienestî la majorité des tombes à grande fosse possèdent un mobilier pauvre, tandis qu'à Zimnicea elles sont des „tombes principales” à riche mobilier. En absence des déterminations anthropologiques pour les grandes séries (Poienestî, Stelnica, Murighiol) on ne sait pas si le sexe ou l'âge du décédé jouaient un certain rôle dans le choix du rite. Les sépultures prolongées, par étapes successives d'inhumation et d'incinération, semblent prouver chez les Gètes et les autres populations de la Thrace du nord le désir d'ajourner la mort le plus long possible et de conserver la relation entre le mort et la collectivité. Sans entrer dans les détails de la discussion, il convient d'évoquer ici les interventions antiques dans les tombes royales de Sveshtari, en Bulgarie, qui, selon Diana Guergova (notes 122–123) ne sont pas des traces de pillage, mais des manifestations des pratiques rituelles en relation avec la croyance et les pratiques de *l'immortalisation*.

Les auteurs sont conscients de l'audace des hypothèses avancées, mais ils sont néanmoins convaincus qu'une telle discussion était depuis longtemps nécessaire. Nous espérons bien que les efforts concertés des collègues archéologues et anthropologues, tenant aussi compte des données ethnologiques, ne manqueront pas à donner des résultats plus convaincants dans un proche avenir.

LÉGENDE DES FIGURES

- Fig. 1. Borosești, dép. de Iași (fouilles M. Babeș, 1972–1978). Position des tombes gètes des IVe–IIIe siècles av. J. C. (1, tombe d'incinération à urne; 2, tombe d'incinération à grande fosse; 3, structure funéraire sans ossements; 4, tombe de la culture de Poienestî-Lukaševka, IIe–Ier s. av. J. C.).
- Fig. 2. Borosești, dép. de Iași. Structures funéraires à grande fosse: M. I, M. II et M. V.
- Fig. 3. Borosești, dép. de Iași. Tombes à urne: M. III et M. IV.
- Fig. 4. Borosești, dép. de Iași. Tombe M. I: mobilier funéraire (poterie et perles).
- Fig. 5. Borosești, dép. de Iași. Tombe M. II: mobilier funéraire (poterie et couteau).
- Fig. 6. Borosești, dép. de Iași. Tombes M. III et M. IV: mobilier funéraire (urnes, couvercles et cruche).

- Fig. 7. Borosești, dép. de Iași. Tombe M. V: mobilier funéraire (poterie).
- Fig. 8. Borosești, dép. de Iași. Tombes *in situ*: 1–2, M. I; 3, M. II (détail avec plaque de grès et couteau); 4, M. III (vue latérale); 5, M. V (niveau en dessus du fond de la fosse); 6, M. IV (détruite).
- Fig. 9. Borosești, dép. de Iași. Poterie des tombes M. II (2–4), M. III (1, 5) et M. V (6).
- Fig. 10. Borosești, dép. de Iași. Poterie des tombes M. II (2), M. III (4) et M. V (1, 5); couteau à manche en os de la tombe M. II (3).
- Fig. 11. Poienești, dép. de Vaslui (fouilles de R. Vulpe, 1949, délimitées par des lignes interrompues, et de M. Babeș, 1979–2000). Plan de la nécropole gète des Ve–IIIe siècles av. J. C.
- Fig. 12. Poienești, dép. de Vaslui. Tombes gètes d’incinération à grande fosse: M. 767, 940, 1044, 1045, 1081, 1320 et 1389.
- Fig. 13. Stelnica, dép. de Ialomița (fouilles de N. Conovici, Gh. Matei et Anca Ganciu). Tombes gètes d’incinération à grande fosse: M. 12, 13, 25, 329 et 344.
- Fig. 14. Zimnicea, dép. de Teleorman, „Câmpul Morților” (d’après A. D. Alexandrescu): tombes „principales” d’incinération à grande fosse (C10 M. 70 et C17 M. 32), voire à chambre funéraire bâtie en pierre (C1 M. D. et C12 M. 1); en bas, Fântânele, dép. de Teleorman (d’après C. N. Mateescu et M. Babeș): tombe d’incinération à chambre avec échafaudage en bois.
- Fig. 15. Olteni, dép. de Covasna (d’après V. Sîrbu, V. Căvruc, D. Buzea). Tombes d’incinération à grande fosse, souvent avec des traces d’échafaudage en bois: M. 1, 3, 4, 5 et 7.
- Fig. 16. Diffusion des tombes d’incinération à grande fosse dans l’espace carpatho-danubien (V^e–IIIe siècles av. J. C.).

CONSIDERAȚII PRIVIND VASELE DE STICLĂ EDITE PROVENIND DIN AȘEZĂRILE DACICE DE LA EST DE CARPAȚI (SECOLELE II Î.HR.–II D.HR.)*

DE

SEVER-PETRU BOȚAN, COSTEL CHIRIAC

Keywords: *East-Carpathian region, Geto-Dacian davae, glassvessels, imports.*

Între numeroasele categorii de descoperiri arheologice, vasele și obiectele de sticlă ocupă o pondere destul de însemnată. Din păcate, datorită fragilității lor sunt extrem de rare cazurile în care acestea ne parvin întregi, fiind vorba în special de descoperiri făcute în complexe arheologice închise, precum mormintele. Cele mai multe piese descoperite *in situ* au dimensiuni extrem de reduse, îngreunând considerabil identificarea lor tipologică. Poate și datorită acestui fapt vaselor de sticlă nu li s-a acordat o atenție deosebită, chiar și în literatura de specialitate din țara noastră. Ioan Glodariu atrăgea atenția asupra acestui fapt încă din 1974, referindu-se la piesele de sticlă descoperite în așezările dacice intra și extra-carpătice¹. Astăzi, după mai bine de 30 de ani, lucrurile nu s-au schimbat radical și de aceea o privire de ansamblu asupra pătrunderii și circulației vaselor de sticlă romane în mediul dacic, este destul de dificil de conturat.

Datele privind sticlăria de influență elenistică și romană în spațiul est-carpatic între secolele II î.Hr. și II d.Hr. sunt extrem de puține iar publicarea în sine a materialului s-a dovedit a fi de cele mai multe ori sumară poate și pentru că nu au existat preocupări canalizate doar în această direcție. Totuși, potențialul arheologic din zona sudică a Moldovei s-a dovedit a fi extrem de ridicat². În lucrarea sa, I. Glodariu afirma că din aproximativ 200 de piese de sticlă cunoscute până la acea dată pe teritoriul României (excluzând desigur Dobrogea), 34 de piese proveneau de pe teritoriul Moldovei, ceea ce înseamnă un procentaj de aproape 18% din total³. Dintre acestea o pondere covârșitoare au avut-o descoperirile de la Poiana, care prin așezarea sa geografică îndeplinea, așa cum afirma cercetătorul clujean, „funcția de centru de schimb, de emporiu comercial pentru o largă zonă din jur”⁴. După cum se știe, în perioada clasică de dezvoltare a civilizației dacice, cuprinsă aproximativ între secolele de care ne ocupăm, se observă un aflus masiv de produse de import – vase de ceramică, amfore, obiecte de bronz, piese de podoabă – fapt ce subliniază, alături de monede, legăturile comerciale intense cu lumea elenistică și romană⁵. Concentrarea acestor descoperiri în centrele de tip *dava* de pe valea Siretului, care poate fi astfel privită drept „adevărata coloană vertebrală a zonei est-

* Acest articol a apărut cu sprijin financiar în cadrul proiectului POSDRU/CCP 107/DMI 1.5/S/78342 cofinanțat din Fondul Social European prin Autoritatea de Management pentru Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013.

¹ I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974, p. 70.

² R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava. Așezarea geto-dacică de la Poiana*, Bibliotheca Thracologica XXXIX, București, p. 95.

³ I. Glodariu, *op.cit.*, p. 73; R. Vulpe, S. Teodor, *op. cit.*, p. 95; S. Teodor, C. Chiriac, *Vase de sticlă din așezarea geto-dacică de la Poiana (Jud. Galați). I*, în *Arh.Mold.*, Nr. XVII, 1994, p. 185.

⁴ I. Glodariu, *op. cit.*, p. 77.

⁵ R. Vulpe, S. Teodor, *op. cit.*, p. 95.

carpatice”⁶, ni se pare firească, atâta timp cât cererea de asemenea produse dar și puterea de cumpărare, erau determinate de o elită locală bine conturată. Astfel, așezările de la Poiana, Brad, Răcătău, Barboși sau Bâta Doamnei, devin adevărați poli de atracție pentru negustorii orientali sau nord-italici care urmau rutele comerciale din bazinul nord-pontic sau de pe linia Dunării, pentru a satisface cererea crescândă de produse „de lux” a elitelor barbare. De altfel, ca o caracteristică de ansamblu, se poate observa că majoritatea pieselor pe care le vom prezenta mai jos se înscriu în categoria aceasta a vaselor de lux, caracterizate prin finețea formelor, calitatea pastei vitrice și măiestria execuției.

În ceea ce privește materialul publicat până acum, pe primul loc se situează cum era firesc, așezarea de la Poiana (jud. Galați), care s-a bucurat de o atenție pe măsura materialului arheologic descoperit aici de-a lungul celor mai bine de 80 de ani de cercetări efectuate în această zonă. Ioan Glodariu publica un prim lot de 34 de obiecte de sticlă aflate în colecțiile fostului Muzeu Național de Antichități⁷. Din păcate însă, autorul nu a reușit să identifice corect toate formele și nici nu a operat conform unei clasificări tipologice, fapt ce îngreunează considerabil analiza materialului vitric.

Un studiu mult mai aprofundat este cel realizat de Silvia Teodor și Costel Chiriac pe un lot inedit de 85 de piese (din care 63 identificabile) aflat în colecțiile Muzeului de la Tecuci și provenit din săpăturile efectuate pe teritoriul anticei *Piroboridava* din 1926 și până la începutul anilor '90⁸. Cu acest prilej au fost identificate 15 forme notate de autori cu sigle de la A la O, în vreme ce exemplarele neidentificabile au fost împărțite pe segmente constitutive ale unui vas: buze, funduri, toarte și notate cu sigle de la Q la T⁹. Fiecare piesă este minuțios descrisă, avându-se în vedere proveniența, caracteristicile fizice și dimensiunile, datarea pe baza analogiilor dar și o serie de referințe tipologice și bibliografice care completează tabloul răspândirii lor pe tot cuprinsul Imperiului. Până astăzi aceasta este cea mai completă clasificare a materialului vitric descoperit în arealul dacic astfel că ne vom raporta și noi la ea în ceea ce privește discuția particulară a formelor. Această tipologie a fost preluată într-o manieră mai schematică și de către Radu Vulpe și Silvia Teodor în lucrarea monografică destinată davei de la Poiana¹⁰.

În ceea ce privește piesele edite din celelalte centre pe care le avem în discuție, situația nu se prezintă la fel ca la Poiana, poate și datorită faptului că materialul arheologic este mai sărac sau amploarea cercetărilor arheologice a fost mai redusă. Pentru cetățuia geto-dacică de la Barboși (jud. Galați) este publicat sumar un lot de 9 piese (unguentarii, boluri, pahare) provenite din săpăturile arheologice efectuate acolo până în anii '90 ai secolului trecut¹¹ la care se adaugă trei fragmente aparținând unor boluri executate în tehnica „millefiori”, de un rafinament artistic deosebit¹². La toate acestea mai pot fi menționate și o serie de descoperiri provenite din două colecții particulare, asupra cărora planează însă incertitudini cu privire la adevăratul loc de descoperire. Este vorba despre o serie de 6 unguentarii și un *guttus* din Colecția Alexandru Nicolae Macelariu, aflate la Muzeul din Galați și despre care se crede că ar proveni de la Barboși-Șendreni¹³. Cel de-al doilea lot, provenind din Colecția Paul Bălcănescu și aflat astăzi la Muzeul din Brăila, e compus din 48 de piese din care 22 sunt databile în secolele I–II d.Hr. Este vorba despre o serie de unguentarii variate ca formă și dimensiuni despre care se crede că au fost descoperite tot la Barboși-Șendreni¹⁴. Dat fiind că aparțin unor colecții particulare, nu este exclus ca aceste piese să fi fost achiziționate din alte părți, o ipoteză în acest sens fiind spațiul dobrogean (probabil din preajma Mangaliei de azi). De altfel, un număr atât de mare de unguentarii este oarecum atipic pentru teritoriul în discuție, aici fiind predominante tipuri aparținând în general veselei de masă, de uz cotidian.

În cazul cetății dacice de la Brad (jud. Bacău), vasele de sticlă (32 de piese fragmentare) sunt prezentate de către descoperitori, foarte sumar, în continuarea celor ceramice¹⁵. Din aceste fragmente, foarte puține pot fi

⁶ V. Ursachi, *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad*, Bibliotheca Thracologica X, București, p. 283.

⁷ I. Glodariu, *op. cit.*, p. 246–247.

⁸ S. Teodor, C. Chiriac, *op. cit.*, p. 186–187.

⁹ *Ibidem*, p. 192.

¹⁰ R. Vulpe, S. Teodor, *op. cit.*, p. 95–99.

¹¹ S. Sanie, Ș. Sanie, *Cetățuia geto-dacică de la Barboși (IV)*, în *Arh. Mold.*, Nr. XV, 1992, p. 91–94.

¹² S. Sanie, *Descoperiri mărunte de la Barboși-Galați (I) 1. Un tipar pentru turnare; 2. Fragmente de sticlă policromă*, în *Arh. Mold.*, Nr. XXV, 2002, p. 163–164.

¹³ I. T. Dragomir, *Vestigii milenare inedite în patrimoniul Muzeului Județean de istorie Galați – Colecția dr. Alexandru Nestor Macelariu*, în *Peuce*, Nr. IX, 1984, p. 173–174. Pl. X (578).

¹⁴ N. Harțușche, O. Bounegru, *Sticlăria romană de la Șendreni (județul Galați)*, în *Istros*, Nr. II–III, 1981–1983, p. 197–218.

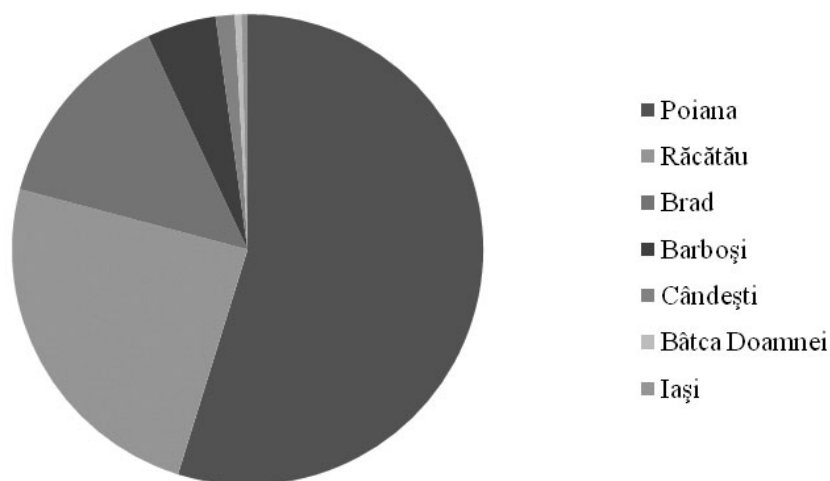
¹⁵ V. Ursachi, *op. cit.*, p. 224–225, Pl. 202, 325.

identificate cu aproximație, în special cu ajutorul desenelor și al imaginilor publicate, acolo unde ele există. Se precizează că toate fragmentele au fost descoperite în ultimul nivel de locuire dacică, corespunzător secolului I d.Hr. perioadă în care comerțul cu astfel de produse era extrem de dinamic și de activ¹⁶.

Și mai rău stau lucrurile în cazul davei de la Răcățâu (jud. Bacău), unde mențiunile despre vasele de sticlă sunt foarte puține, materialul nefiind nici măcar identificat tipologic, cu excepția unui pahar decorat cu muguri de lotus (tip Isings 31) și a unui număr neprecizat de boluri „ornamentate cu nervuri și coaste”, dintr-un total de circa 56 de piese fragmentare¹⁷. Cea de-a doua mențiune despre vasele de sticlă de la Răcățâu subliniază că acestea „sunt omogen colorate de la albastru viu și până la slabe tente de gălbui, verzui și roziiu”¹⁸.

Mai pot fi amintite cele trei piese fragmentare descoperite la Căndești (jud. Vrancea), pe Cetățuie – în punctul „Coasta Nacului”¹⁹ precum și un fragment „din partea inferioară a unui alabastron din pastă de sticlă în dungi bleu și cărămizii” descoperit în cetatea de la Bâta Doamnei²⁰. În rest, până în prezent, nu mai există informații asupra altor descoperiri de vase de sticlă în spațiul est-carpatic dar, chiar și așa, se poate face o statistică generală, preliminară, asupra materialului vitric publicat până acum.

În alcătuirea situației de mai jos am avut în vedere criteriul cantitativ, fiind luate în discuție totalitatea pieselor (identificate sau ne-identificate) menționate în diversele articole de specialitate. Suntem conștienți că valorile obținute sunt aproximative ele variind în funcție de numărul fragmentelor de vase descoperite până acum dar și de stadiul publicării materialului. De asemenea nu excludem posibilitatea ca mai multe fragmente să fi aparținut aceluiași vas dat fiind că au fost descoperite în apropiere, unele de altele.

Grafic 1 – Reprezentarea grafică a ponderii materialului vitric publicat, în siturile arheologice

În ceea ce privește discuția propriu-zisă a tipurilor de vase de sticlă, am preferat abordarea canonică urmărind criteriul funcțional. La cele 14 forme identificate de Silvia Teodor și Costel Chiriac pentru așezarea de la Poiana (neincluzând aici piesele de joc ca formă distinctă) am mai identificat și adăugat încă 7 forme noi, analizând, atât cât a fost posibil, materialul vitric din celelalte publicații avute la îndemână. Am renunțat de asemenea la numerotarea acestora cu sigle, preferând utilizarea cifrelor arabe.

Pentru fiecare formă în parte am făcut o scurtă descriere a caracteristicilor principale, urmată de o încadrare cronologică aproximativă. Acolo unde a fost cazul, am punctat răspândirea acestor vase în arealele învecinate și am formulat o serie de considerații cu privire la posibilele areale de proveniență și căile de pătrundere în mediul dacic.

¹⁶ *Ibidem*, p. 225.

¹⁷ Vezi V. Căpitanu, *Principalele rezultate ale săpăturilor arheologice în așezarea geto-dacică de la Răcățâu (județul Bacău)*, în *Carpica*, Nr. VIII, 1976, p. 61–62.

¹⁸ *Idem*, *Importuri elenistice și romane în dăva de la Răcățâu – județul Bacău*, în *Symp. Thrac.*, Nr. 7, 1989, p. 280.

¹⁹ C. Chiriac, V. Bobi, *Vases en verre du site geto-dace de Căndești (dép. de Vrancea)*, în *T.D.*, Nr. XVI, 1–2, 1995, p. 221–223; V. Bobi, *Civilizația geto-dacilor de la curbura Carpaților*, *Bibliotheca Thracologica* XXIX, 1999, p. 167–168, Pl. CII (414).

²⁰ S. Sanie, *Importuri elenistice și romane în câteva cetăți și așezări dacice din Moldova*, în *SCIV(A)*, Tom 24, Nr. 3, 1973, p. 430.

Din punct de vedere cronologic printre cele mai timpurii vase de sticlă se numără așa numitele *alabastroane* (**Tip 1**) realizate prin modelare pe miez de argilă nisipoasă. Aceste tipuri de vase, folosite pentru păstrarea unor substanțe aromatice sau a unor unguente, au fost produse atât în lumea greco-elenistică din bazinul răsăritean al Mării Mediterane cât și în Egipt până spre începutul secolului I î.Hr. Exemplarul de la Poiana (Fig. 1/1) și posibil cel de la Bâtea Doamnei (Fig. 11/2), se înscriu în cadrul tipurilor târzii de așa numite alabastroane fusiforme ce au fost extrem de răspândite mai ales în Grecia, Cipru și zona siro-palestiniană²¹.

Următorul tip întâlnit în spațiul est-carpatic (**Tip 2**) îl reprezintă bolurile hemisferice cu pereții masivi, realizate prin turnare în tipar²². Principalul centru de producție a acestora pare să fi fost sudul Siriei²³. La Tel Anafa au fost descoperite peste 3000 de fragmente de asemenea boluri, datate în context arheologic începând cu ultimul sfert al secolului al II-lea î.Hr.²⁴ Pe baza acestor descoperiri, D.F.Grose le-a împărțit, după caracteristicile tipologice, în patru grupe principale notate de la A la D²⁵. Astfel, fragmentul de la Poiana (Fig. 1/2) pare să se circumscrie Grupei A²⁶ (cea mai timpurie) fiind similar cu un exemplar siro-palestinian de secol I î.Hr. aflat în colecțiile Muzeului din Ontario²⁷. Tipurilor târzii ale acestei forme ar putea să-i aparțină un alt fragment lucrat în sticlă „marmorată” (albastru cu vinișoare albe) descoperit tot la Poiana și menționat de Ioan Glodariu în 1974²⁸ (Fig. 10/2).

Tot în categoria bolurilor turnate în tipar se încadrează și cele trei fragmente executate în tehnica „millefiori” (**Tip 3–4**) și descoperite la Barboși, ce reprezintă, cu certitudine, până acum singurele vase de acest gen din spațiul est-carpatic²⁹. Cele două fragmente decorate cu motive florale (Fig. 11/4) par să fi aparținut unui bol adânc ce își găsește bune analogii cu o descoperire de epoca augustană de la Locarno³⁰, în vreme ce fragmentul decorat cu „ochi de păun” (Fig. 11/3) este similar atât ca formă cât și ca decor cu un exemplar aflat la Muzeul Corning³¹.

Extrem de bine reprezentate în davele dacice sunt bolurile cu coaste (**Tip 5**) – Poiana (17 piese³² – Fig. 1/3,4, Fig. 2, Fig. 3, la care se adaugă alte 10 fragmente menționate de Glodariu³³ – Fig. 10/3,4,9,10), Barboși (1 piesă³⁴ – Fig. 12/5), Brad (1 piesă identificabilă³⁵ – Fig. 14/2) și Răcățău (număr neprecizat³⁶). La acestea se mai poate adăuga un fragment de bol „marmorat” din sticlă albastră cu dungi albe (Fig. 11/1),

²¹ P. Fossing, *Glass Vessels Before Glass Blowing*, Copenhagen, 1940, p. 112–114, Fig. 84–85; vezi și J.W. Hayes, *Roman and Pre-Roman Glass in the Royal Ontario Museum*, Toronto, 1975, p. 13, No. 27.

²² Acest tip de bol nu este însă cel mai vechi exemplar realizat prin turnare în tipar, descoperit în țara noastră. Două fragmente de sticlă imitând așa numitele „cupe deliene” de ceramică au fost descoperite în așezarea dacică de la Zimnicea – vezi I. Casan-Franga, *Contribuții cu privire la cunoașterea ceramicii geto-dacice. Cupele „deliene” getice de pe teritoriul României*, în *Arh.Mold.*, Nr. V, 1967, p. 14, Fig. 6/29.

²³ J.W. Hayes, *op.cit.*, p. 16.

²⁴ D.F. Grose, *The Syro-Palestinian Glass Industry in the Later Hellenistic Period*, în *MVSE*, No. 13, 1979, p. 54.

²⁵ *Ibidem*, p. 56.

²⁶ Trebuie menționate aici cele cinci fragmente de asemenea boluri descoperite în așezarea de la Grădiștea (jud.Brăila) care sunt similare ca formă și execuție cu vasul de la Poiana înscriindu-se în categoria produselor meșteșugărești de factură elenistică. Faptul că asemenea piese nu se întâlnesc deocamdată și în Dobrogea sugerează „o probabilă vehiculare directă pe traseul râurilor Buzău și Siret...” așa cum este cazul multor piese întâlnite exclusiv în mediul dacic – vezi C. Chiriac, V. Sârbu, *Boluri elenistice de sticlă descoperite în dăva getică de la Grădiștea, județul Brăila*, în *Mem.Antiq.*, Nr. XX, 1995, p. 99–109.

²⁷ J.W. Hayes, *op.cit.*, p. 18, Nr. 41.

²⁸ Apud S. Teodor, C. Chiriac, *op. cit.*, p. 187; vezi și I. Glodariu, *op. cit.*, p. 246, Nr. 1, Pl.XLVIII.

²⁹ S. Sanie, *op.cit.*, 2002, p. 163; Un alt asemenea fragment provenind de la un platou sau bol „millefiori” a fost descoperit de dr. Dorel Paraschiv, în localitatea Poșta din județul Tulcea.

³⁰ C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, Archaeologia Traiectina II, Groningen/Djakarta, 1957, p. 15–16, forma 1.

³¹ S.M. Goldstein, *Pre-Roman and Early Roman Glass in The Corning Museum of Glass*, New York, 1979, p.185, Nr. 492 – așa numita „Patella Cup”; se încadrează ca formă generală în Isings 2, fiind derivată din exemplarele similare de metal – vezi și C. Isings, *op.cit.*, p. 17.

³² S. Teodor, C. Chiriac, *op. cit.*, p. 194–197, Nr. 3–19.

³³ I. Glodariu, *op. cit.*, p. 246, Nr. 2,3,4,8,9,10,11,12,13,14.

³⁴ S. Sanie, Ș. Sanie, *op.cit.*, p. 94, Pl.XIV/10.

³⁵ V. Ursachi, *op.cit.*, p. 225, Nr. 20, Pl. 325/3.

³⁶ V. Căpitanu, *op.cit.*, 1976, p. 61.

descoperit într-un mormânt de înhumatie situat în zona de sud-est a municipiului Iași și datat, pe baza materialului arheologic, în ultimele decenii ale secolului I d.Hr.³⁷. Totuși, după maniera de execuție și tehnica decorativă folosită, acest bol se poate circumscrie exemplarelor mai timpurii de asemenea vase, datate în prima jumătate a secolului I d.Hr.

Executate printr-o gamă largă de procedee tehnice, de la presare în tipar și până la tehnica cerii pierdute³⁸, aceste boluri au fost extrem de răspândite în special în primul secol al erei noastre, fiind considerate drept forma fanion a industriei vitrice din acea perioadă³⁹. Bolurile cu coaste se întâlnesc frecvent în majoritatea așezărilor romane civile sau militare. Varietatea formelor, a culorilor și a dimensiunilor denotă că acestea s-au produs pe scară largă atât în Orient cât și în Occident. Ele apar în cantități apreciabile în nordul Mării Negre, la Chersonesos și Panticapaeum⁴⁰, în davele dacice din Muntenia și Transilvania – Costești, Luncani, Popești⁴¹, la sud de Dunăre – la *Novae* și *Oescus*⁴² dar și în arealul dobrogean – la *Tomis*⁴³, *Capidava*⁴⁴, *Carsium*⁴⁵, *Noviodunum* și *Ibida*⁴⁶.

În special fragmentele de la Poiana provin, fie de la boluri bicrome lucrate în sticlă de culoare albastru închis cu dungi albe, fie de la boluri monocrome cu un colorit ce variază între albastru-cobalt și alb opac, fie de la boluri transparente sau semi-transparente executate din pastă de sticlă comună, de culoare albastru-verzui⁴⁷. Larga varietate calitativă și decorativă poate astfel sublinia atât orizonturi cronologice diferite cât și, eventual, ateliere de producție diverse, unele poate chiar itinerante.

Oarecum derivate din forma precedentă sunt și vasele cunoscute ca boluri cu coaste subțiri – *Zarte Rippenschalen* (**Tip 6**) – ce s-au răspândit și au circulat în Imperiu în special în prima jumătate a secolului I d.Hr.⁴⁸. Concentrarea acestor descoperiri în special în vest, poate indica un eventual areal de producție nord-italic sau gallo-renan⁴⁹ deși, mai mult ca sigur, acestea au fost produse și în atelierele levantine. Cele șase exemplare de la Poiana⁵⁰ (Fig. 4/3,4,5,6,7,9) la care se mai adaugă cel puțin două exemplare prezentate de Ioan Glodariu⁵¹ (Fig. 10/6,8) denotă că acest tip de vas era extrem de apreciat în mediul dacic. Astfel de descoperiri se mai semnalează la Barboși⁵² și posibil la Răcățau și Brad. În arealul înconjurător se remarcă prezența acestor boluri în nordul Mării Negre⁵³ în vreme ce din Dobrogea nu ne parvine până în prezent, decât un singur exemplar dintr-o descoperire fortuită de la Tomis⁵⁴.

În categoria bolurilor cu coaste subțiri erau plasate de către Silvia Teodor și Costel Chiriac alte două fragmente amintite de Glodariu (Nr. 15–16, Pl. XLVIII)⁵⁵ – vezi Fig. 10/11,12. În opinia noastră însă aceste piese se încadrează unui alt tip de bol suflat în tipar, de proveniență sidoniană (**Tip 7**) diferit de forma precedentă – Isings 17⁵⁶ însă mai apropiat de cupele cu canelură verticală provenind tot de la Poiana⁵⁷

³⁷ Ș. Sanie, *Însemnări arheologice*, în Ioan Neculce, S.N., Nr. 1, 1995, p. 57–62.

³⁸ Vezi D.F. Grose, *Forming Methods in Classical Antiquity: Some considerations*, în J.G.S., Vol. 26, 1984, p. 28–29; R. Lierke, *Rippenschalen und die Spuren einer unbekannten Glastechnologie; heißes Glas auf der Töpferscheibe*, în *Antike Welt. Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte*, 1993, p. 218–234.; F.Schuler, *Ancient Glassmaking Techniques: The Molding Process*, în *Archaeology*, Vol. 12, No.1, 1959, p. 48–50.

³⁹ S. Teodor, C. Chiriac, *op. cit.*, p. 188.

⁴⁰ N. Sorokina, *Steklo iz raskopok Pantikapeja 1945–1959 vv.*, în *MIA*, Nr. 103, 1962, p. 215.

⁴¹ I. Glodariu, *op. cit.*, p. 245–246.

⁴² A. Belivanova, *Early Roman Glass from Bulgaria*, în *Arch.Bulg.*, Nr. III, 1999, p. 38.

⁴³ M. Bucovăla, *Vase antice de sticlă la Tomis*, Constanța, 1968, p. 37–38, Nr. 28–29.

⁴⁴ C. Matei, *Cercetări arheologice în zona instalației portuare antice de la Capidava (II)*, în *Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos*, Nr. V–VII, 1988–1989, p. 125.

⁴⁵ C. Chiriac, *Vase de sticlă de epocă romană descoperite la Carsium (II)*, în *Arh.Mold.* Nr. XXII, 1999, p. 67, Nr. 1–3.

⁴⁶ Piese inedite discutate de unul dintre semnatarii acestui articol într-un studiu privind sticlăria romană din Dobrogea.

⁴⁷ S. Teodor, C. Chiriac, *op. cit.*, p. 187.

⁴⁸ Vezi A. Antonaras, *Romaïke kai palaiochristianike yalurgia: Ios. ai. p. Ch. – 6os. ai. m. Ch. Aggeia apo te Thessalonike kai ten perioche tes*, Athena, 2009, p. 112–113, tipul 8.

⁴⁹ S. Teodor, C. Chiriac, *op. cit.*, p. 188.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 198, Nr. 22–27.

⁵¹ I. Glodariu, *op. cit.*, p. 246, Nr. 6,7, Pl. XLVIII.

⁵² Ș. Sanie, Ș. Sanie, *op.cit.*, p. 94, Pl. XI/6.

⁵³ N. Kunina, *K voprosu o zapadnom importe stekla na Bosfor*, în *Trudy Gosudarstvennogo Ermitaža*, Nr. 24, 1984, p. 148–149; N.Sorokina, *op.cit.*, p. 214, fig.2/6.

⁵⁴ M. Bucovăla, *op.cit.*, p. 40–41, Nr. 32.

⁵⁵ S. Teodor, C. Chiriac, *op. cit.*, p. 188, nota 72, vezi și R. Vulpe, S. Teodor, *op. cit.*, p. 122, nota 360.

⁵⁶ Vezi J.W. Hayes, *op.cit.*, p. 47, Nr. 82.

⁵⁷ S. Teodor, C. Chiriac, *op. cit.*, p. 201–202, Nr. 42–43.

(Fig. 6/1,2). Datat în prima jumătate a secolului I d.Hr., acest bol hemisferic cu coaste subțiri și umăr pronunțat a circulat pe tot cuprinsul Imperiului roman⁵⁸. În număr mare asemenea piese se întâlnesc în Crimeea (la Panticapaeum, Chersonesos și Kepoi), fiind un motiv în plus să le semnalăm prezența și în spațiul est-carpatic. Faptul că nu sunt menționate de-a lungul Dunării și în Moesia Inferior poate arăta că au fost aduse direct din nordul Mării Negre de către negustorii orientali împreună cu alte mărfuri similare, evitându-se drumurile comerciale dunărene sau vest-pontice.

Un alt tip de bol întâlnit la Poiana (Fig. 4/8,10) e cel cu buza groasă, puternic profilată în exterior (**Tip 8**) – Isings 69 a. Apărut încă de la jumătatea secolului I d.Hr. acest vas rămâne în uz până în secolul al III-lea d.Hr. fiind de asemenea atestat în nordul Mării Negre⁵⁹ dar „inexistent” pe litoralul vest-pontic și la Dunărea Mijlocie și Inferioară, la fel ca și în cazul tipului precedent.

Următorul tip de vas (**Tip 9**) este reprezentat de un fragment de cană *modiolus* descoperit la Poiana (Fig. 5/1), din sticlă de culoare albastră decorată la exterior cu pete alb opac⁶⁰. În aceeași manieră de lucru se încadrează și patera descoperită într-un mormânt de înhumare din secolul I d.Hr. de la Constanța, din sticlă albastră cu picături albe⁶¹.

Un exemplar de *modiolus* asemănător celui de la Poiana provine de la Panticapaeum fiindu-i atribuită o origine nord-italică, posibil din *officinele* de la Aquileia⁶². Descoperirile de pe coasta dalmată foarte asemănătoare cu cele din nordul Mării Negre, pledează pentru o origine nord-italică a acestor produse care ar fi putut să ajungă pe filieră crimeeană în sudul Moldovei, la fel ca și vasele analizate mai sus⁶³.

Un alt tip de cupă (**Tip 10**) frecvent întâlnit îl reprezintă tipul Isings 12, numit și „Cupă Hofheim” (Fig. 4/1,2) după numele castrului militar de pe Rin unde au fost descoperite la începutul secolului trecut mai bine de 30 de asemenea exemplare⁶⁴. Ele sunt extrem de răspândite începând încă din vremea lui Tiberius pe tot cuprinsul Imperiului roman dar concentrarea descoperirilor în special în partea de vest poate susține o eventuală origine italică a exemplarelor mai timpurii.

Trecând mai departe, ajungem la paharele de tip sidonian ce erau decorate cu diverse inscripții în limba greacă încadrate de motive vegetale (**Tip 11**) – Fig. 5/2–5. Aceste pahare au circulat și s-au răspândit în special în secolul I d.Hr. în toată lumea romană cunoscând o mare varietate de forme și motive decorative⁶⁵. Tot în categoria paharelor suflate în tipar se înscriu și cele decorate cu o serie de protuberanțe în relief de forma mugurelui de lotus (**Tip 12**). Aceste piese variază atât în ceea ce privește dimensiunile cât și forma protuberanțelor (mugurii fiind stratificați sau simpli). Ele au circulat în a doua jumătate a secolului I d.Hr. și sunt răspândite pe tot cuprinsul Imperiului dar în special în zona castrului militar situate de-a lungul Rinului⁶⁶. Cum era de așteptat, acestea se întâlnesc și în așezările de la sud de Dunăre⁶⁷ și în spațiul dobrogean la *Tomis*⁶⁸, *Troesmis*⁶⁹, *Capidava*⁷⁰ și *Ibida*⁷¹.

În sudul Moldovei asemenea piese au fost semnalate la Poiana (opt exemplare⁷² – Fig. 5/6, 7–13) la care se adaugă trei piese prezentate de I. Glodariu⁷³ (Fig. 10/14–16) și Răcățau⁷⁴.

⁵⁸ E.M. Stern, *Roman Mold-Blown Glass. The First through Sixth Centuries*, Roma, 1995, p. 111–112, cu referințe bibliografice.

⁵⁹ Apud. S. Teodor, C. Chiriac, *op. cit.*, p. 188–189, nota 78.

⁶⁰ Pentru tehnica de producție și descriere vezi S. Teodor, C. Chiriac, *op. cit.*, p. 189, forma G, Nr. 30.

⁶¹ C. Chiriac, *About a glass imitation of the sigillata form Dragendorff 27 = Conspectus 32.2*, în *RCRF*, Acta 34, 1996, p. 103.

⁶² N. Kunina, *Ancient Glass in the Hermitage Collection*, St. Petersburg, 1997, p. 291, Nr. 185, Pl. 115.

⁶³ S. Teodor, C. Chiriac, *op. cit.*, p. 189.

⁶⁴ J. Price, S. Cottam, *Romano-British Glass Vessels: A Handbook*, York, 1998, p. 72.

⁶⁵ Pentru clasificarea acestor vase vezi D.B. Harden, *Romano-Syrian Glasses with Mold-Blown Inscriptions*, în *J.R.S.*, Vol. 25, 1935, p. 176–180.

⁶⁶ E.M. Stern, *op. cit.*, p. 103–107.

⁶⁷ A. Belivanova, *op. cit.*, p. 38.

⁶⁸ M. Bucovăla, *op. cit.*, p. 52, Nr. 57.

⁶⁹ C. Chiriac, O. Bounegru, *Noi descoperiri arheologice și numismatice la Troesmis*, în *Peuce*, Nr. IV, 1973–1975, p. 99, Pl. III/1.

⁷⁰ C. Matei, *Cercetările arheologice în zona instalației portuare antice de la Capidava (LIX)*, în *Cultură și civilizație la Dunărea de Jos*, Nr. III–IV, 1987, p. 98, Fig. 3/16.

⁷¹ Fragmente inedite provenind de la trei vase distincte, atât ca tehnică de execuție cât și ca formă și dispunere a decorației.

⁷² S. Teodor, C. Chiriac, *op. cit.*, p. 200–201, Nr. 34–41.

⁷³ I. Glodariu, *op. cit.*, p. 247, Nr. 30,31,32, Pl. XLIX.

⁷⁴ V. Căpitanu, *op. cit.*, 1976, p.61.

Un alt tip de pahare sunt cele decorate prin tăiere, cu motive în forma fagurelui de miere (**Tip 13**). Acestea se caracterizează printr-o sticlă groasă de culoare alburie având zona decorată delimitată de părțile nedecorate. În funcție de formă și de dispunerea decorației s-au încercat mai multe clasificări ale acestor vase⁷⁵. Considerate a fi produse orientale ele au circulat de la jumătatea secolului I d.Hr. până spre jumătatea secolului următor, răspândindu-se și în afara granițelor Imperiului din Suedia și până la Begram, în Afghanistan⁷⁶. Tot ca o dovadă a aprecierii de care s-au bucurat, aceste pahare au fost imitate și în ceramică mai ales în atelierele gallo-renane⁷⁷. Astfel, Andrew Oliver nota că aceasta este prima dovadă clară de transmitere a influențelor decorative de la sticlă la ceramică și nu invers⁷⁸.

Paharul descoperit la Poiana (Fig. 6/4) se încadrează forme tipice a acestui vas fiind similar cu cele două exemplare cunoscute până acum în Dobrogea – la *Noviodunum*⁷⁹ și *Ibida*⁸⁰. De asemenea, un exemplar asemănător a fost semnalat într-un mormânt sarmatic descoperit la Boguslav, pe teritoriul Ucrainei de azi și datat la sfârșitul secolului I d.Hr.⁸¹

Următorul tip de pahar (**Tip 14**) este cel aparținând forme Isings 34 ce se caracterizează prin talpa groasă și plată (uneori cu umbo la interior) și corpul cilindric înalt, decorat cu linii paralele incizate. Aceste piese se încadrează într-un orizont cronologic destul de larg (secolele I–III d.Hr.) și au fost răspândite mai cu seamă în spațiul italic și gallo-renan deși exemplare de acest tip au fost semnalate și în Grecia sau Cipru⁸². De asemenea ele sunt bine reprezentate, așa cum era de așteptat, și în nordul Mării Negre la Panticapaeum⁸³.

În davele dacice est-carpatice se cunosc până acum cinci exemplare la Poiana⁸⁴ (Fig. 6/3,5–10), cel puțin două exemplare la Brad⁸⁵ (Fig. 13/1 și posibil Fig. 14/9) și un exemplar la Barboși⁸⁶ (Fig. 12/7) dar nu excludem ca acestea să fie prezente și în celelalte așezări de pe valea Siretului.

Destul de bine reprezentate sunt și unguentariile (**Tip 15**) deși acestea se întâlnesc mai frecvent în descoperirile funerare. Aceste piese sunt extrem de variate atât ca formă cât și ca dimensiuni, constituindu-se chiar într-o clasă distinctă de vase de sticlă⁸⁷. O identificare a tuturor tipurilor în cazul de față ar fi imposibilă datorită stării proaste de conservare a materialului, astfel că am procedat la o abordare globală. Asemenea piese se întâlnesc la Poiana⁸⁸ (Fig. 7/1–9), Răcățeu⁸⁹, Brad⁹⁰ și Barboși⁹¹ (Fig. 12/1,4). Ele aparțin formelor comune, întâlnite în primele două secole ale erei noastre și au fost utilizate pentru păstrarea diverselor parfumuri sau produse cosmetice mai degrabă decât pentru a fi depuse în morminte.

Următorul tip este reprezentat de recipientele prismatice folosite pentru transportul și păstrarea diferitelor lichide (**Tip 16**). O parte din aceste piese aveau imprimată pe bază chiar marca fabricantului, facilitând astfel identificarea eventualelor ateliere de producție secundare. Pentru descoperirile din Gallia a fost alcătuit chiar un *Corpus* de semnături aflate pe aceste sticle, în care predomină numele meșterului FRONTINVS și ale cărui produse s-au răspândit până la Olbia, în nordul Mării Negre⁹². Exemplare similare dar fără marcă de fabricant au mai fost semnalate în mormintele sarmatice de la Mihajlovka și Pervomajsk⁹³.

⁷⁵ H. J. Eggers, *Die Römische Import im Freien Germanien*, Hamburg, 1951, p. 178, tip 185 și 187; A. Oliver Jr., *Early Roman Faceted Glass*, în *J.G.S.*, No. 26, 1984, p. 34; L. Berger, *Römische Gläser aus Vindonissa*, Basel, 1960, p. 67–70.

⁷⁶ P. Hamelin, *Matériaux pour servir à l'étude des verreries de Bégram*, în *Cahiers de Byrsa*, III, Paris, 1953, p. 127, grupa A.

⁷⁷ T. Martin, *Vases sigillés de Montans imitant des forms en verre?*, în *Gallia*, No. 35, 2, 1977, p. 249–257.

⁷⁸ A. Oliver Jr, *op. cit.*, p. 42.

⁷⁹ G. Simion, *Ensemble funéraire de la nécropole tumulaire de Noviodunum (Isaccea)*, în *Dacia*, N.S., Nr. 38–39, 1994–1995, p. 125, fig. 6/a

⁸⁰ Fragment inedit descoperit în campania arheologică 2009 împreună cu material arheologic divers datat în secolul I d.Hr.

⁸¹ V. Bârcă, O. Symonenko, *Călăreții stepelor. Sarmatii în spațiul nord-pontic*, Cluj-Napoca, 2009, p. 198, Fig. 73/7.

⁸² Vezi A. Antonaras, *op. cit.*, p. 147–148, Forma 26.

⁸³ N. Sorokina, *op. cit.*, p. 224.

⁸⁴ S. Teodor, C. Chiriac, *op. cit.*, p. 202–203, Nr. 45–49.

⁸⁵ V. Ursachi, *op. cit.*, p. 224–225, Nr. 4,13.

⁸⁶ S. Sanie, Ș. Sanie, *op. cit.*, p. 94, Pl. XIV/12.

⁸⁷ Vezi G. De Tomasso, *Ampullae Vitreae. Contenitori in vetro di unguenti e sostanze aromatiche dell'Italia romana*, Roma, 1990, pentru tipologia generală a unguentariilor provenind mai ales din spațiul italic.

⁸⁸ S. Teodor, C. Chiriac, *op. cit.*, p. 203–204, Nr. 50–56.

⁸⁹ V. Căpitanu, *op. cit.*, 1976, p. 61.

⁹⁰ V. Ursachi, *op. cit.*, p. 225.

⁹¹ S. Sanie, Ș. Sanie, *op. cit.*, p. 91, Pl. XIV/1; XIV/9.

⁹² D. Foy, M.D. Nenna, *Corpus des signatures et marques sur verres antiques*, Lyon, 2006, p. 152–155.

⁹³ V. Bârcă, O. Symonenko, *op. cit.*, p. 196–197, Fig. 73/2 și 73/3.

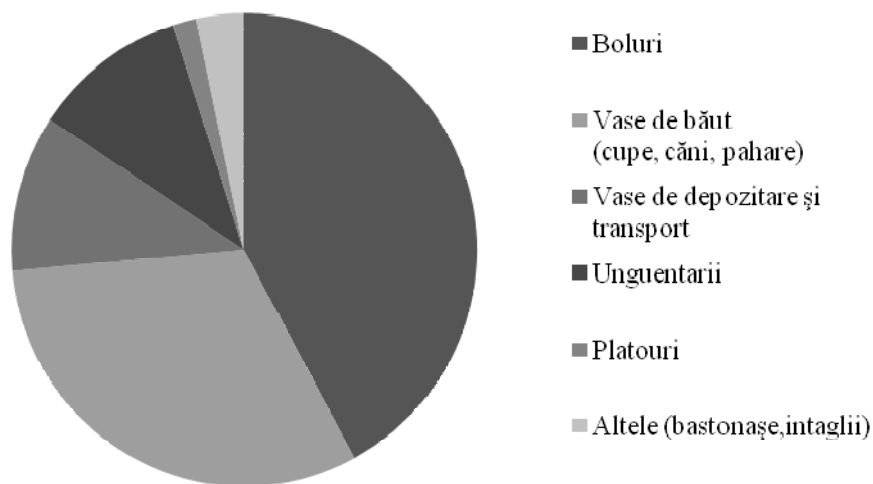
Aceste vase au circulat de la sfârșitul secolului I și până în secolul al IV-lea, cunoscând o mare varietate de forme și dimensiuni. În sudul Moldovei asemenea recipiente prismatice sunt atestate la Poiana⁹⁴ (Fig. 7/7,10,11), Barboși⁹⁵ (Fig. 12/2,3,6), Brad⁹⁶ (Fig. 14/3,10) și Căndești⁹⁷ (Fig. 15/1,2).

Ultimul tip de vas identificat de Silvia Teodor și Costel Chiriac la Poiana, pe baza materialului avut la dispoziție, sunt vasele deschise de tip platou, cu picior inelar (**Tip 17**) – Fig. 8/1,2,6. Ele sunt răspândite până în secolul al IV-lea d.Hr. și au fost inspirate din vasele similare de ceramică *terra-sigillata* și *terra-nigra*⁹⁸.

În afară de aceste tipuri prezentate mai sus, mai apar câteva care nu se regăsesc în lotul publicat în 1994. Este vorba despre vase tip *kantharos* (**Tip 18**) cu picior înalt și torți, descoperite la Poiana⁹⁹ și Brad¹⁰⁰ (Fig. 14/1) precum și un *skyphos* (**Tip 19**) descoperit tot la Poiana (Fig. 10/13), dar pe care Glodariu l-a identificat greșit drept *kantharos*¹⁰¹. Mai trebuie amintită aici prezența unui fragment de toartă bilobată care părea fi aparținut unei urne globulare (**Tip 20**)¹⁰² dar și a baghetelor de sticlă (**Tip 21**) executate prin răsucire în torsadă (Isings 79) folosite pentru amestecarea diverselor substanțe de uz cosmetic sau farmaceutic și chiar ca ace de păr¹⁰³. Asemenea baghete au fost semnalate la Poiana¹⁰⁴ (Fig. 10/17), Barboși¹⁰⁵ sau Răcătău¹⁰⁶.

În ceea ce privește piesele de joc, considerate a fi o formă aparte¹⁰⁷, am socotit că acestea nu se pot circumscrie efectiv unei forme vitrice anume și de aceea au fost omise din această prezentare.

Ținând cont de datele consemnate mai sus putem efectua o statistică aproximativă la nivel general, ținând cont de criteriul funcțional al vaselor. Astfel, piesele au fost împărțite în șase categorii – boluri, vase de băut (cupe, căni, pahare), vase de depozitare și transport, unguentarii, platouri și alte piese variate (baghete, intagii, etc.).

Grafic 2. Ponderele principalelor categorii tipologice de vase de sticlă din arealul est-carpatic

Se observă că din punct de vedere cantitativ predomină diversele tipuri de boluri, urmate de vasele folosite pentru băut în cadrul cărora o pondere însemnată o au paharele „sidoniene” suflate în tipar, având diferite inscripții sau decoruri. Urmează vasele de depozitare și transport, între care cele mai răspândite sunt

⁹⁴ S. Teodor, C. Chiriac, *op.cit.*, p. 204–205, Nr. 57–59; I. Glodariu, *op. cit.*, p. 247, Nr. 33.

⁹⁵ S. Sanie, Ș. Sanie, *op.cit.*, p. 91–92, Pl. XIV/7, XIV/8, XIV/11.

⁹⁶ V. Ursachi, *op.cit.*, p. 224, Nr.1.

⁹⁷ V. Bobi, *op.cit.*, p. 167–168, Nr. 1–2.

⁹⁸ S. Teodor, C. Chiriac, *op.cit.*, p. 191, Nr. 60–61.

⁹⁹ I. Glodariu, *op. cit.*, p. 246, Nr. 20,21,22.

¹⁰⁰ V. Ursachi, *op.cit.*, p. 224–225, Nr. 2,31.

¹⁰¹ I. Glodariu, *op. cit.*, p. 247, Nr. 29. Forma torții se încadrează tipului Isings 39 și nu Isings 38.

¹⁰² *Ibidem*, p. 246, Nr. 24.

¹⁰³ E. Dusenbery, *The Nekropoleis. Catalogues of Objects by Categories*, în K. Lehmann (ed.), *Samothrace*, Vol. 11, Princeton, 1998, p. 1133.

¹⁰⁴ I. Glodariu, *op. cit.*, p. 247, Nr. 26.

¹⁰⁵ S. Sanie, Ș. Sanie, *op.cit.*, p. 94, Pl. XI/4.

¹⁰⁶ V. Căpitanu, *op.cit.*, 1976, p. 61.

¹⁰⁷ S. Teodor, C. Chiriac, *op.cit.*, p. 205, forma P, Nr. 62–63.

sticlele prismatice de diferite dimensiuni. Bine reprezentate sunt și unguentariile, însă în statistica de față nu am luat în considerare cele două loturi semnificative provenind din colecții particulare ce figurau ca provenind de la Șendreni (jud. Galați), din motive pe care le-am enunțat mai sus. Mai slab reprezentate sunt platourile (doar două exemplare provenind de la Poiana) dar și diverse alte piese confecționate din pastă vitrică.

O concluzie a repartiției numerice și arheologice a pieselor vitrice prezentate de noi, ce au fost descoperite în Moldova și datate între secolele II î.Hr. – II d.Hr., ne confirmă de altfel constatări mai vechi privind slaba prezență a bolurilor de sticlă turnate în tipar aparținând primei perioade (secolele II î.Hr. – I î.Hr.), lucru valabil și în alte zone circumscrise Pontului Euxin de vest. Nici în Bulgaria nici în Dobrogea românească nu se cunosc decât sporadic așa numitele „boluri plane” hemisferice sau conice. Acest lucru pare să dovedească, fie o pătrundere a acestor produse de pe mare, direct pe valea Siretului și Buzăului (ca la Poiana și Grădiștea) ocolind marile centre comerciale din vestul Mării Negre, fie o proveniență a acestora direct din atelierele grecești nord-pontice¹⁰⁸. În privința rolului orașelor pontice în producerea și vehicularea vaselor de sticlă în secolele II î.Hr. – II d.Hr. nu vom încerca o extindere a discuțiilor pe această temă, în această etapă a cunoștințelor noastre, cu promisiunea de a interveni cu o altă ocazie. Nu putem însă trece sub tăcere aportul pe care orașe grecești precum Olbia-Berezan, ca mare centru meșteșugăresc și comercial, pe Bugul Inferior, l-a adus în această privință, alături de alte centre precum: Tyras (Belgorod-Dnestrovskiy), Chersonesus (Sevastopol) și Panticapaeum (Kerch) la prosperitatea relativă a unor regiuni „barbare” din imensul *Hinterland* al interfluviului Siret-Nipru.

În etapa actuală a cercetării înclinăm să credem că produsele vitrice din Moldova dacică ținând de etapa mai veche a intervalului cronologic abordat (sec. II–I î. Hr.) proveneau și din această regiune economică prosperă (ca și din Crimeea) fără a exclude posibilitatea pătrunderii vaselor de sticlă direct pe ruta Marea Neagră – Gurile Dunării Siret venind dinspre Asia Mică și estul Mediteranei, pe calea apei sau prin intermediul meșterilor itineranți¹⁰⁹.

La finalul comentariilor și observațiilor noastre privind îndeosebi vesela de sticlă din așezările fortificate aflate în mediul dacic al Moldovei în secolele II î.Hr. – II d.Hr., considerăm că e necesar să punctăm unele concluzii, fie ele și cu caracter parțial.

În 1985, doi cercetători occidentali – Sophia van Lith și Klaus Randsborg, au abordat într-o manieră modernă, stadiul de cunoaștere a descoperirilor vitrice din regiunile vestice ale Imperiului roman¹¹⁰. După ce au trecut în revistă clasificarea veselei de sticlă în funcție de scopul utilizării ei (veselă de masă, de depozitare, de transport, de toaletă), au făcut conexiunea cu tipurile de așezări romane cercetate în Occident. Din punctul de vedere al multitudinii și varietății studiilor dedicate acestei zone, autorii se declară relativ satisfăcuți, în comparație cu situația înregistrată în partea est-europeană a Imperiului. S-a remarcat, totuși, lipsa unor studii exhaustive privind sticlăria antică din mai multe stațiuni arheologice (orașe, centre militare, castre, așezări rurale, mici așezări civile pe lângă fortificații etc.). Printre concluziile acestui amplu studiu al celor doi cercetători, se remarcă o serie de observații ce pot fi considerate drept valabile și în cazul veselei de sticlă din așezările dacice fortificate din Moldova (vezi Grafic 2). S. Van Lith și K. Randsborg remarcă poziția dominantă cantitativ a veselei de masă în așezări, la începutul erei creștine (grupa A 1–3: boluri, platouri, pahare, cupe, urcioare)¹¹¹. De la mijlocul secolului al II-lea d.Hr. însă, se remarcă creșterea numerică a veselei de depozitare (grupa B 1–2: căni, borcane, urne) și a celei de toaletă (grupa C: unguentarii și *aryballoi*)¹¹². Spre deosebire de situația din așezări, sticlăria din necropolele occidentale arată o realitate diferită, îndeosebi în epoca timpurie, când predomină evident unguentariile, lucru care în cazul Moldovei nu poate fi luat încă în discuție. La Poiana, conform unor informații mai vechi, s-au descoperit câteva unguentarii, chiar într-un mormânt de incinerare ce conținea în cadrul inventarului funerar și o urnă de sticlă.

Astfel, situația din spațiul est-carpatic ne apare similară cu cea din Germania Liberă, acolo unde ponderea materialului vitric, păstrând desigur proporțiile cantitative, este oarecum asemănătoare.

¹⁰⁸ V. Sîrbu, *Dava getică de la Grădiștea, județul Brăila*, I, Brăila, 1996, p. 32.

¹⁰⁹ Pentru problemele evoluției economice a orașelor grecești din Pontul Euxin vezi, mai recent, studiile dedicate acestora și publicate în cele două volume editate de D. V. Grammenos – E. K. Petropoulos sub titlul: *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*, vol. I–II, Thessaloniki, 2003, *passim* (pentru Olbia, cu precădere, vezi în vol. I contribuția colectivului ucrainean: S. D. Kryzhytskyy, V. V. Krapivina, N. A. Lejpunskaja, V. V. Nazarov, p. 389–505).

¹¹⁰ S. Van Lith, K. Randsborg, *Roman Glass in the West: A Social Study*, în *Bericht van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* (35), 1985, p. 413–532.

¹¹¹ *Ibidem*, p. 432–433.

¹¹² *Ibidem*, p. 434–436.

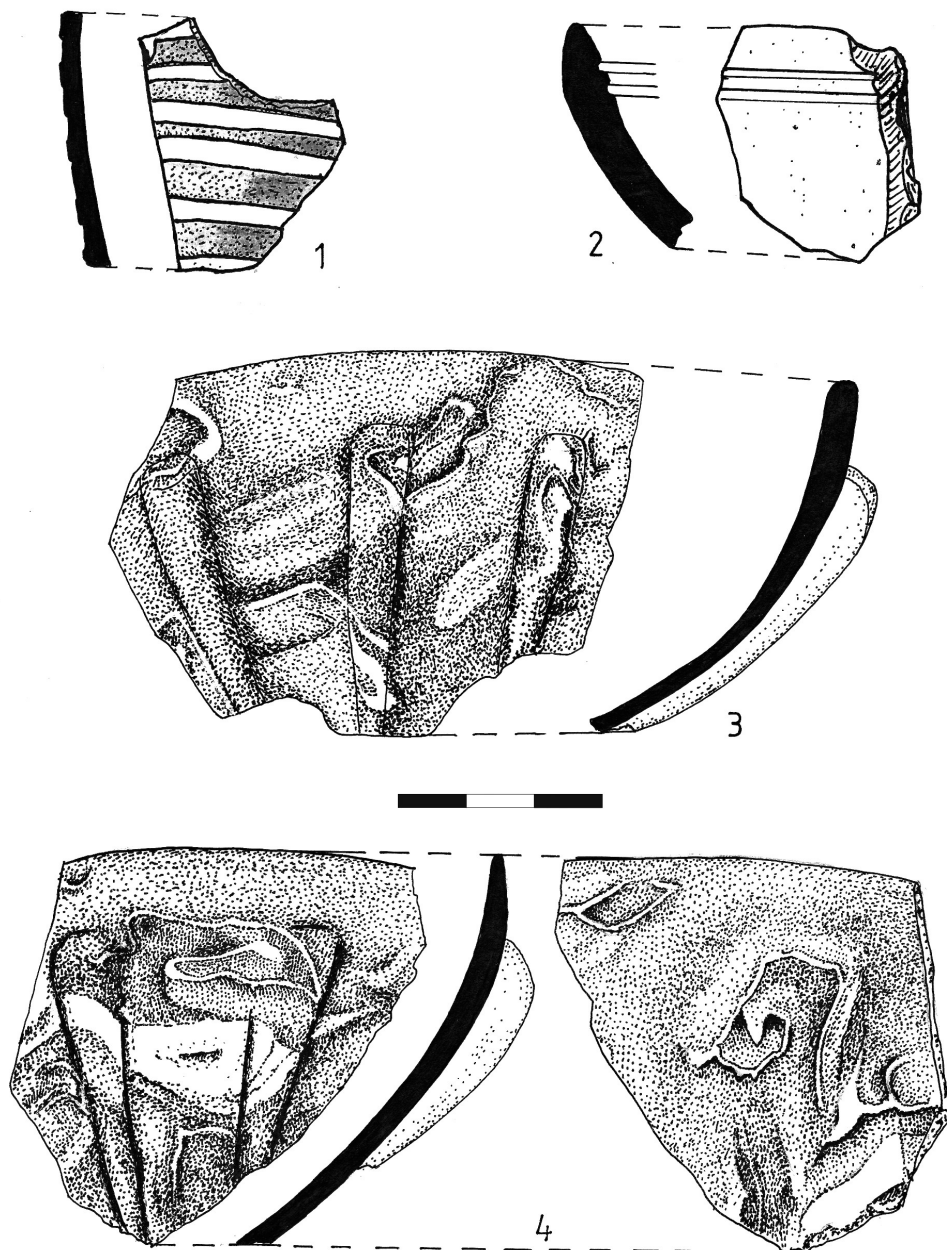

Fig. 1. Vase de sticlă de la Poiana (jud. Galați)
după S. Teodor, C. Chiriac, *op. cit.*, 1994.

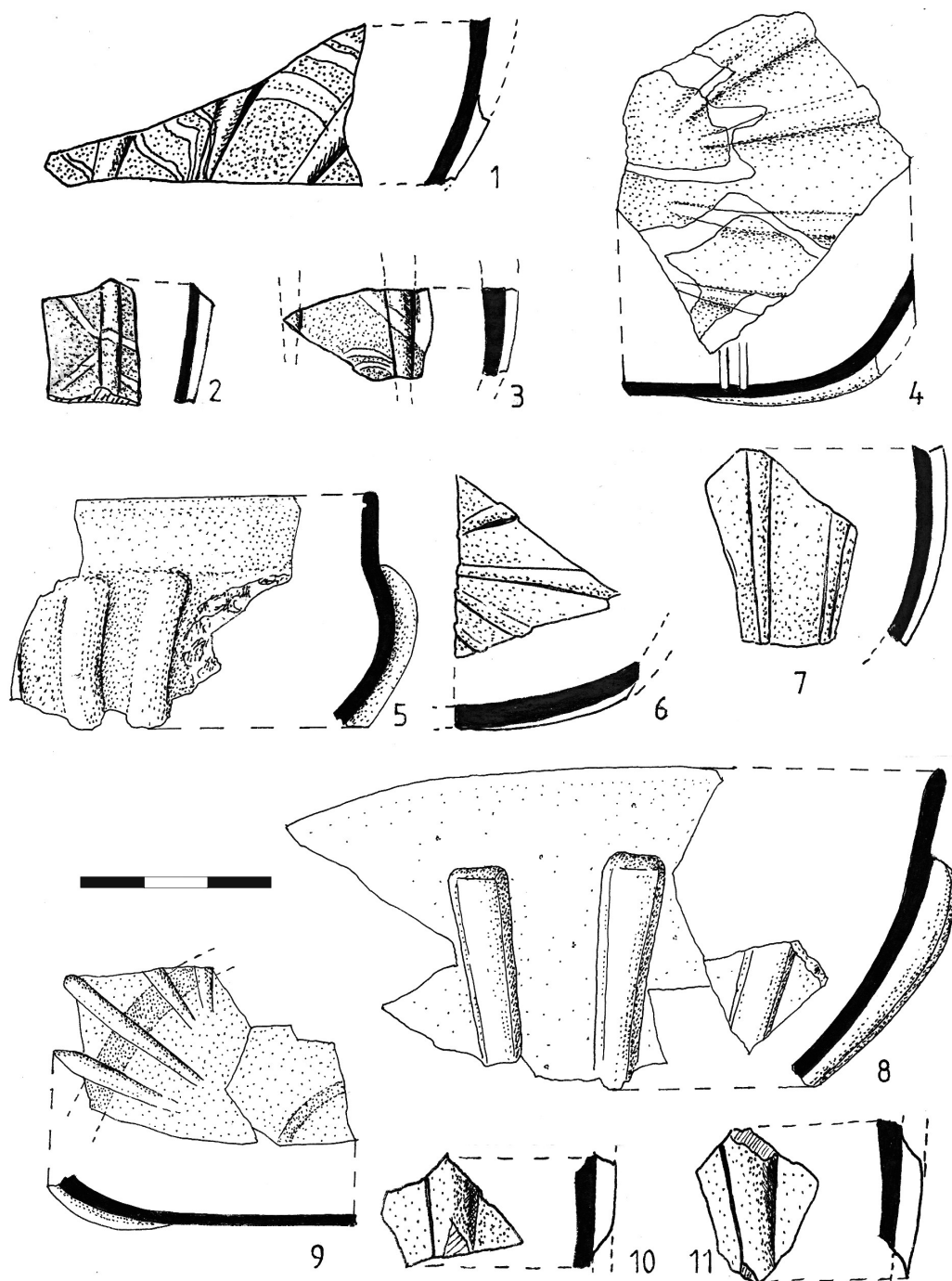

Fig. 2. Vase de sticlă de la Poiana (jud. Galați)
după S. Teodor, C. Chiriac, *op. cit.*, 1994.

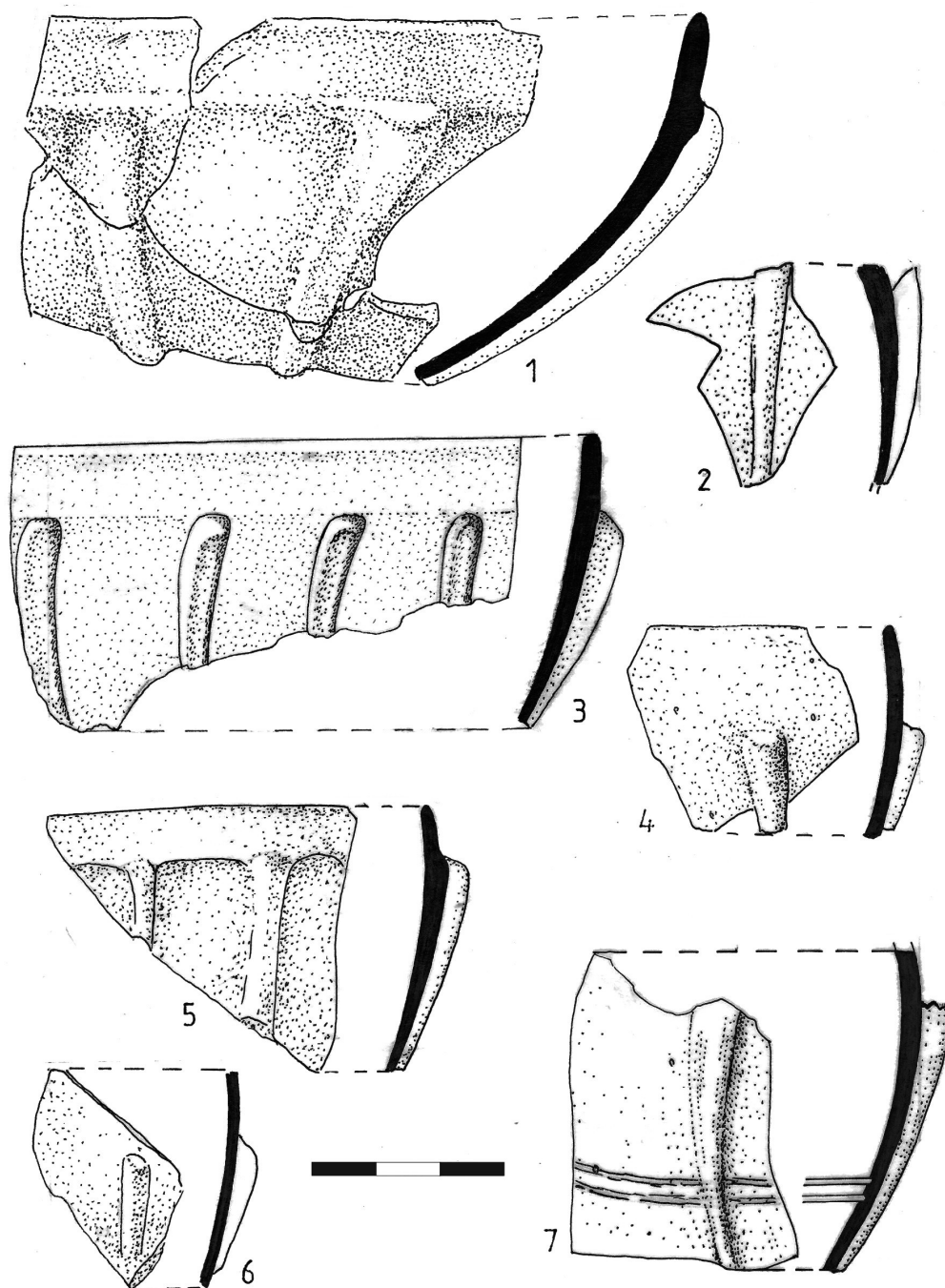

Fig. 3. Vase de sticlă de la Poiana (jud. Galați)
 după S. Teodor, C. Chiriac, *op. cit.*, 1994.

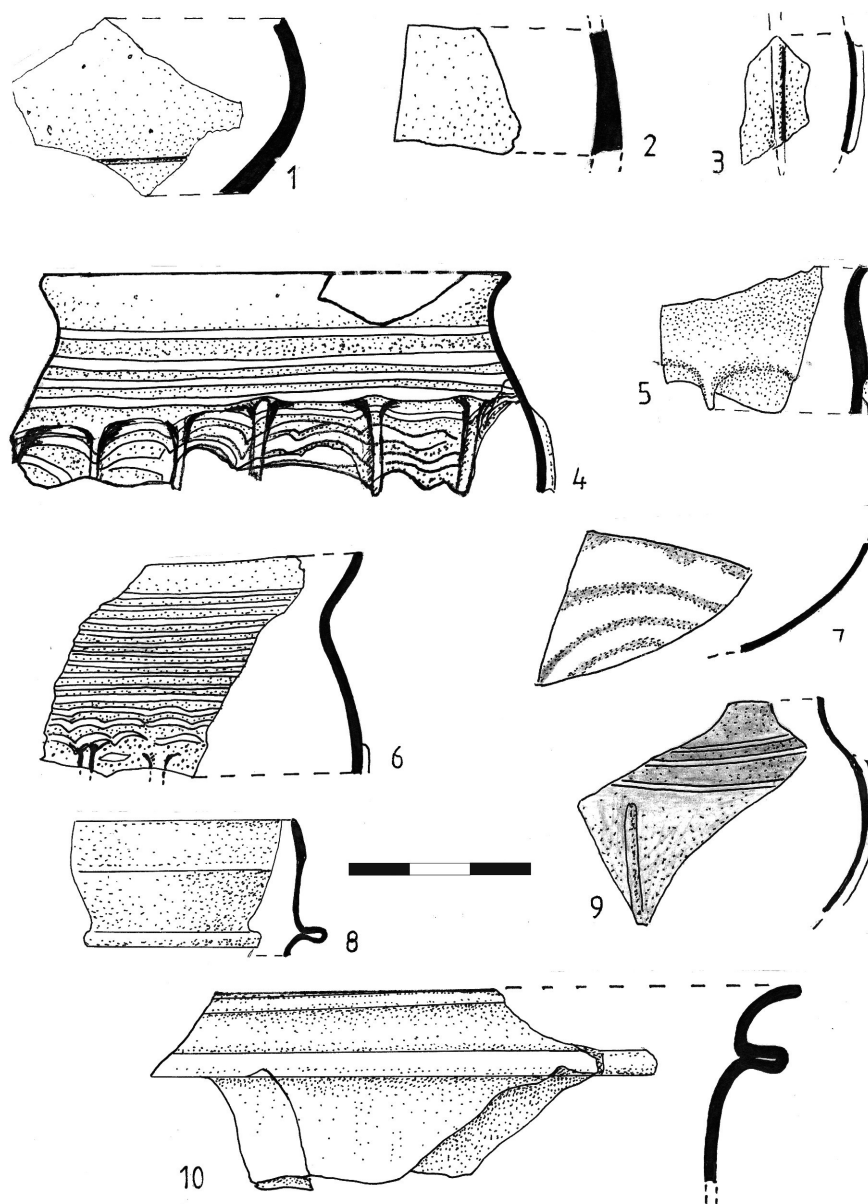

Fig. 4. Vase de sticlă de la Poiana (jud. Galați)
după S. Teodor, C. Chiriac, *op. cit.*, 1994.

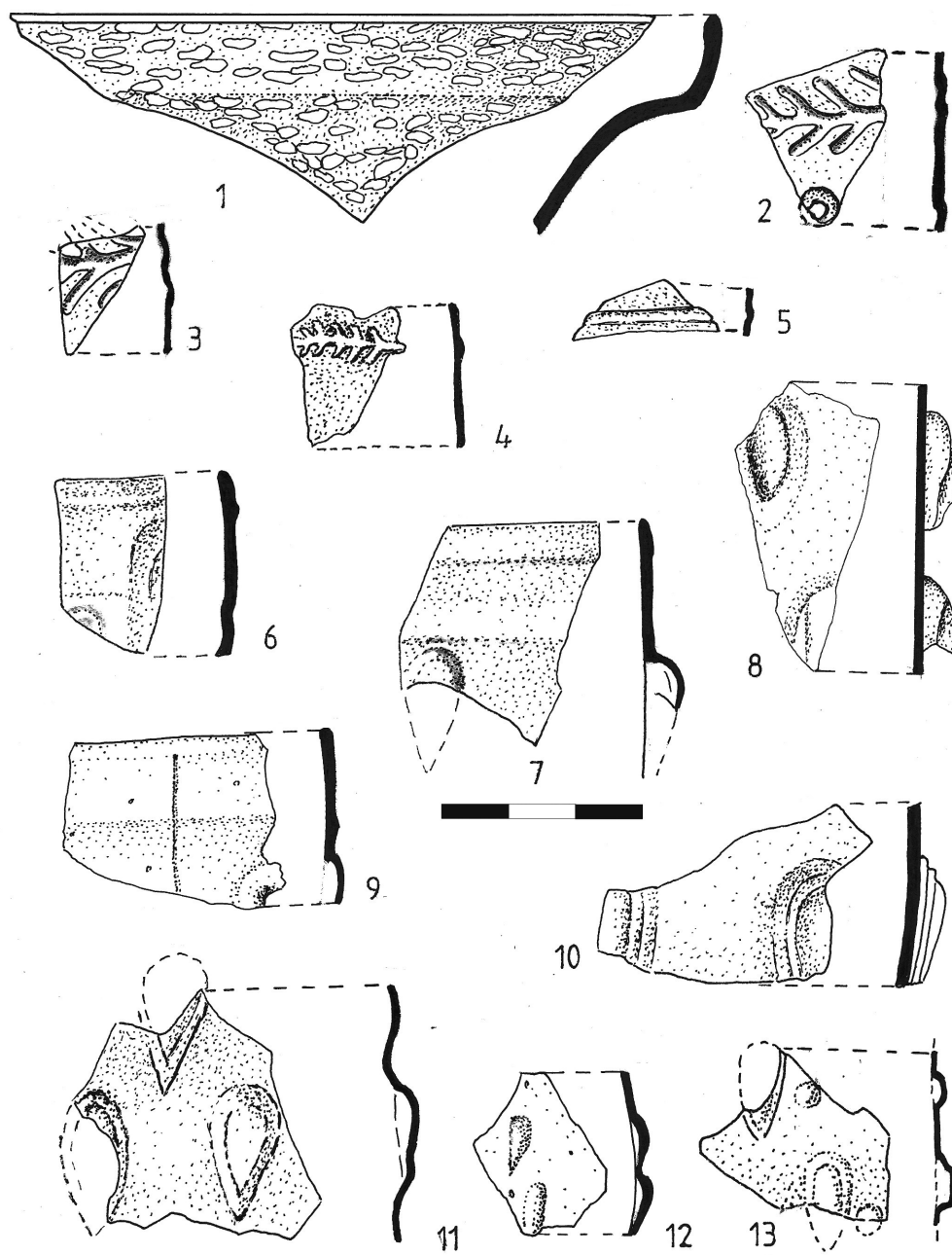

Fig. 5. Vase de sticlă de la Poiana (jud. Galați)
după S. Teodor, C. Chiriac, *op. cit.*, 1994.

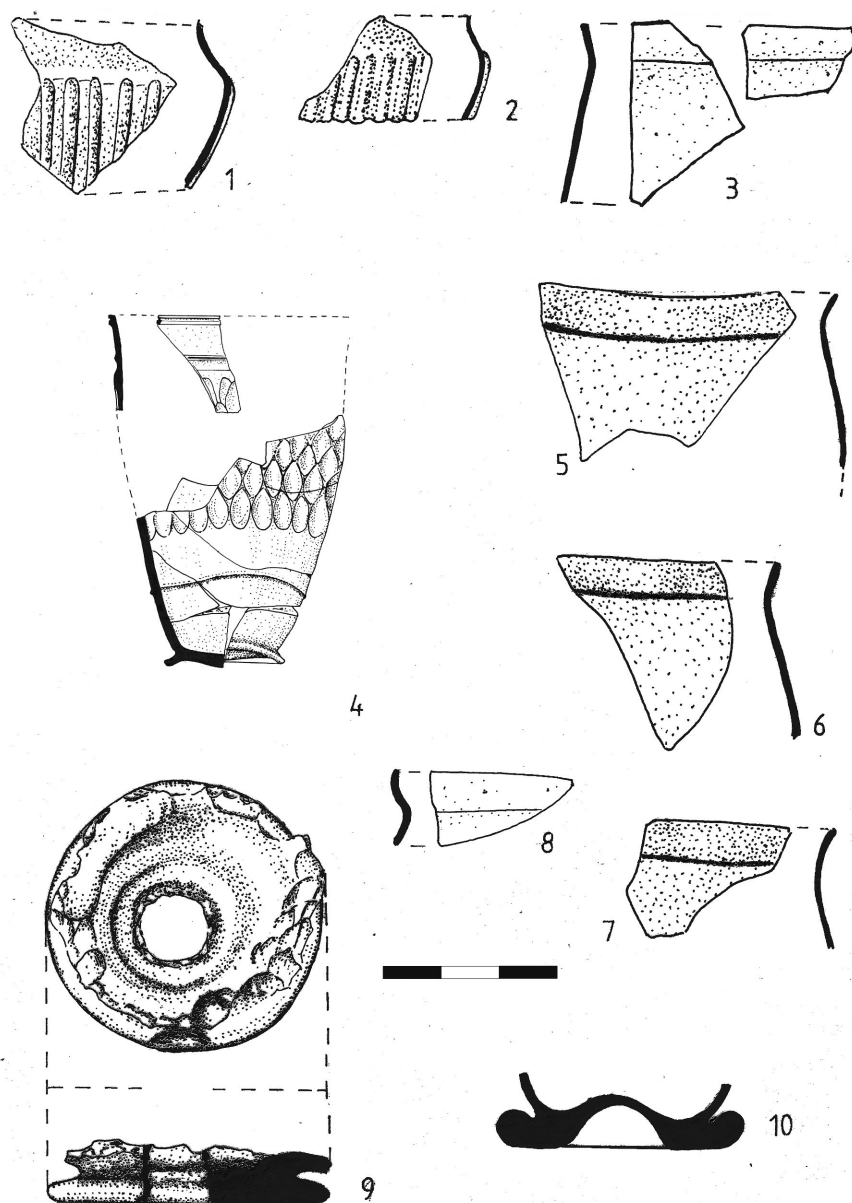

Fig. 6. Vase de sticlă de la Poiana (jud. Galați)
după S. Teodor, C. Chiriac, *op. cit.*, 1994.

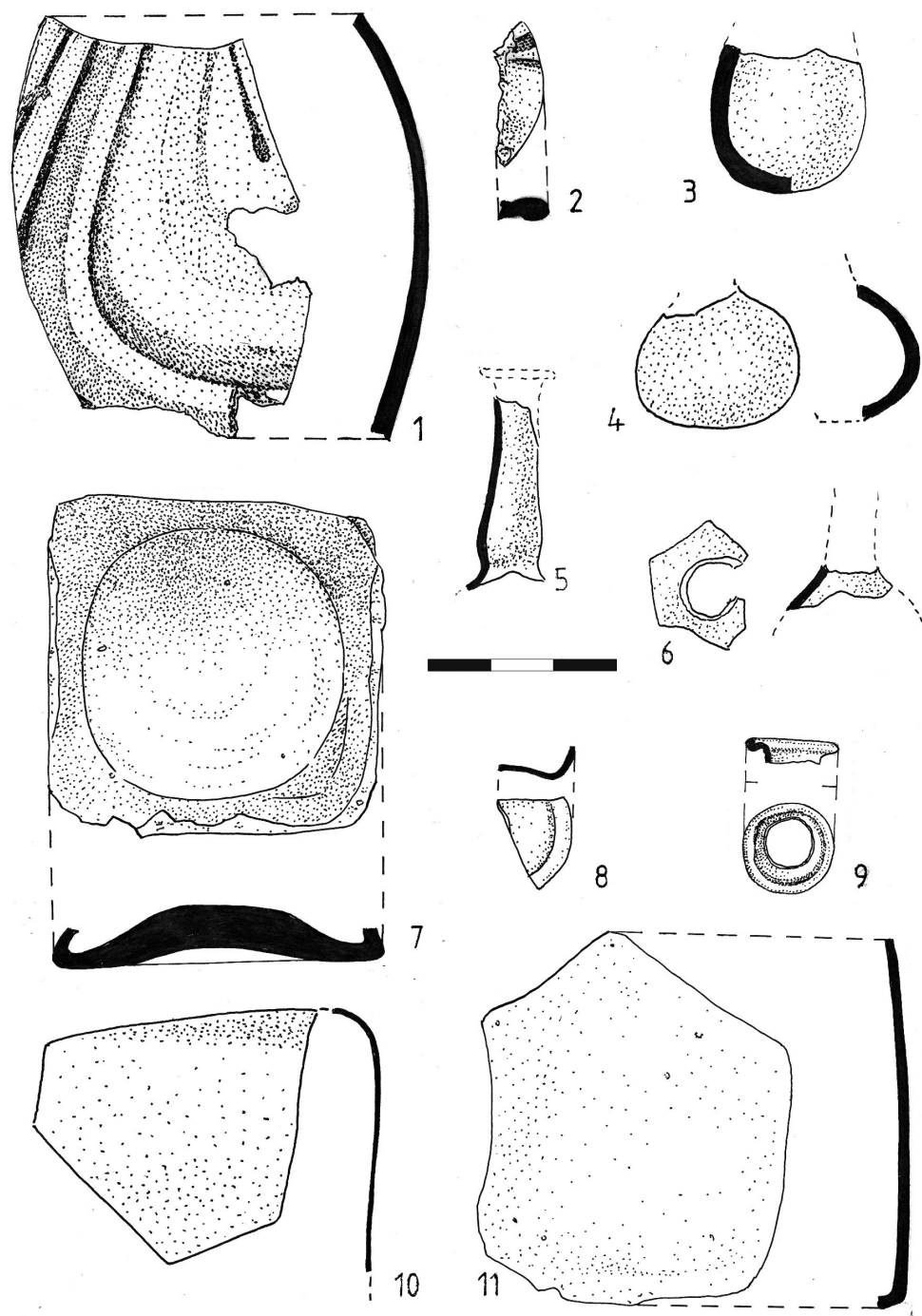

Fig. 7. Vase de sticlă de la Poiana (jud. Galați)
după S. Teodor, C. Chiriac, *op. cit.*, 1994.

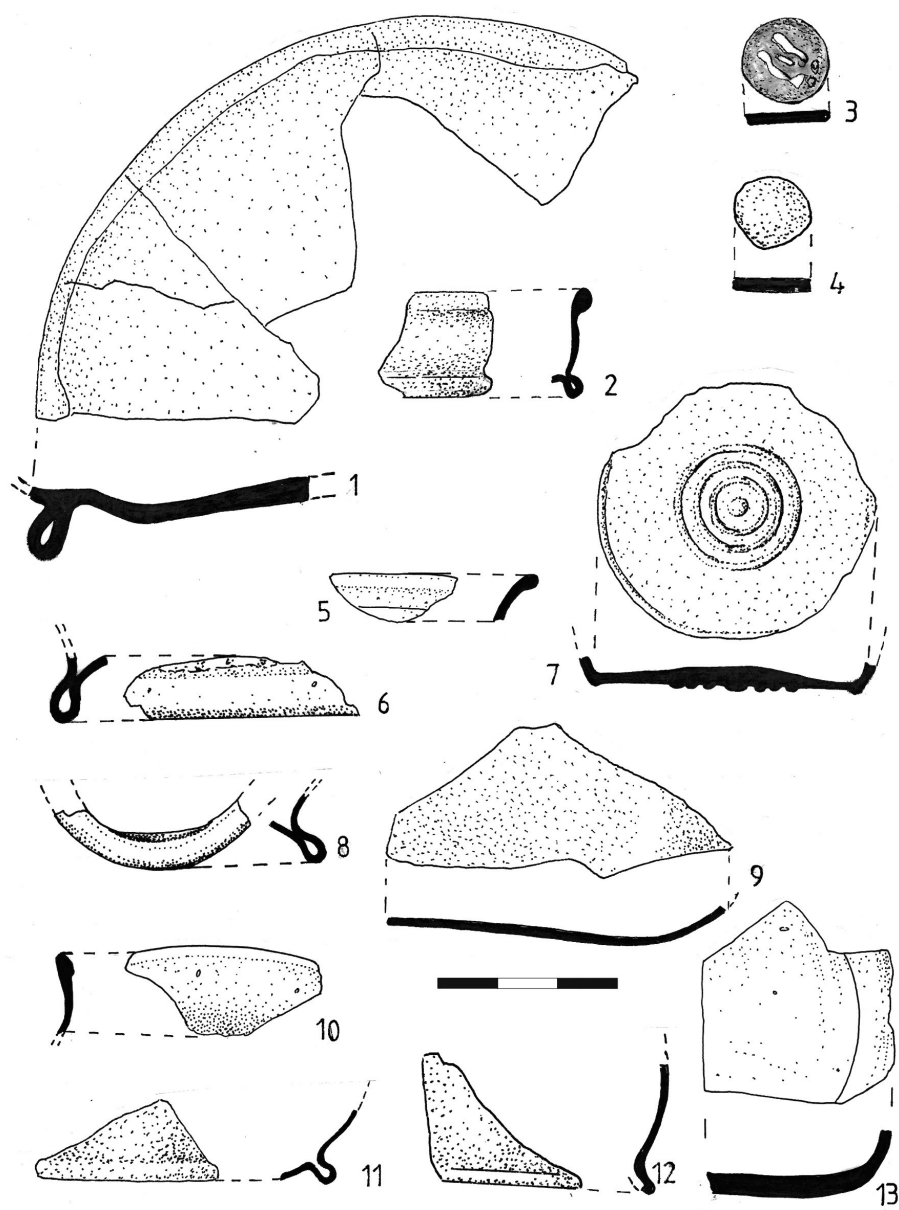

Fig. 8. Vase de sticlă de la Poiana (jud. Galați)
după S. Teodor, C. Chiriac, *op. cit.*, 1994.

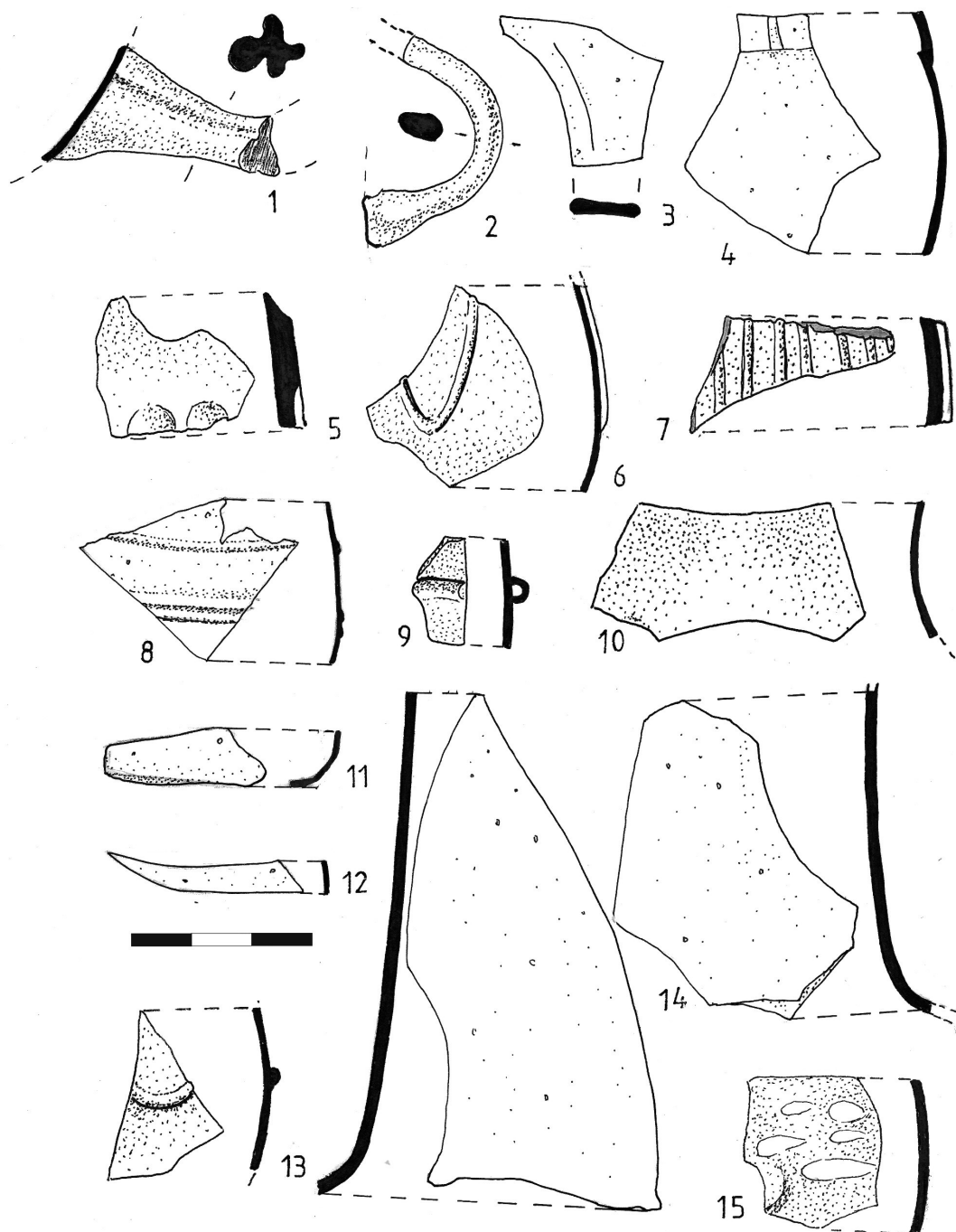

Fig. 9. Vase de sticlă de la Poiana (jud. Galați)
după S. Teodor, C. Chiriac, *op. cit.*, 1994.

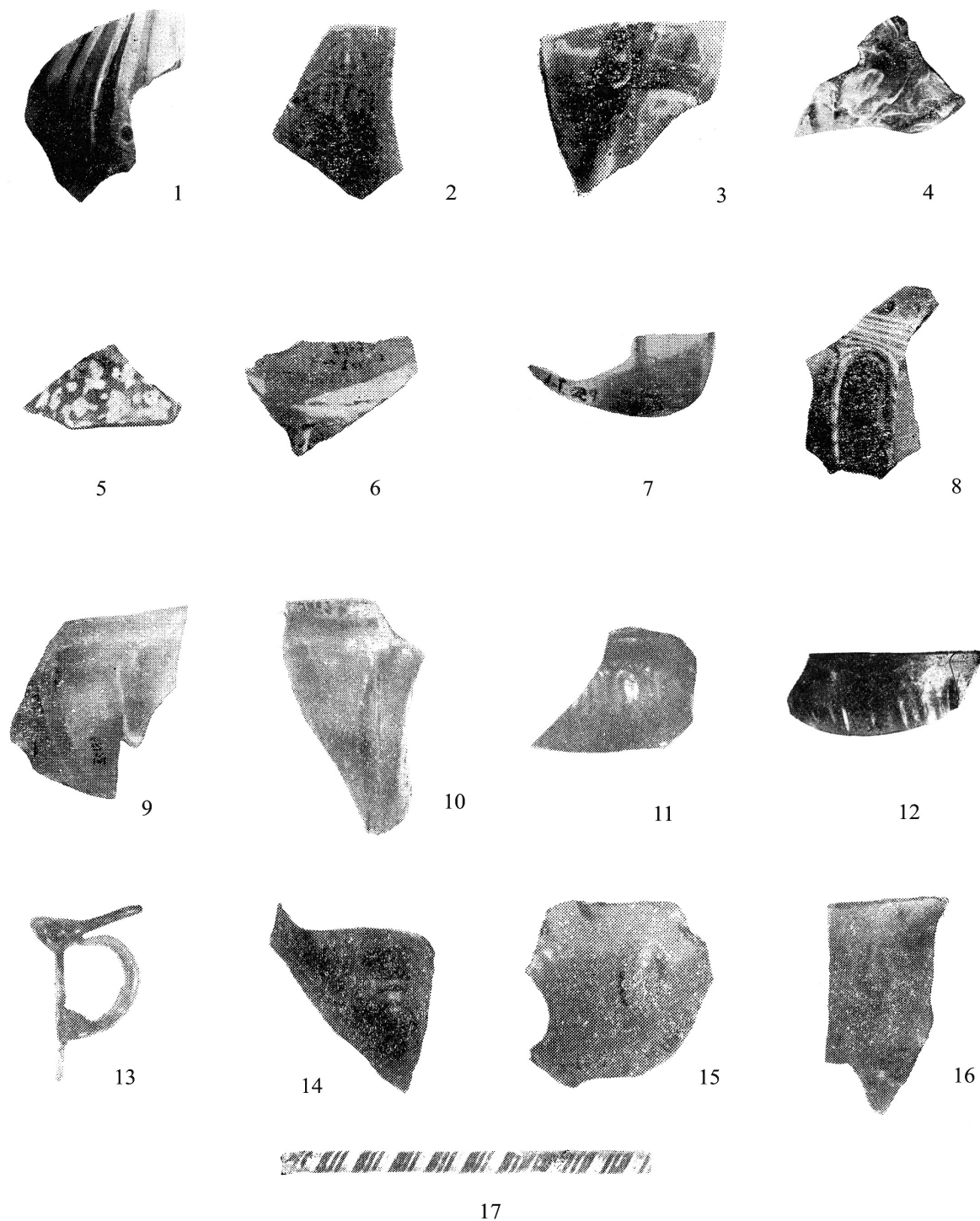

Fig. 10. Vase de sticlă de la Poiana (jud. Galați)
după I. Glodariu, *op. cit.*, 1974.

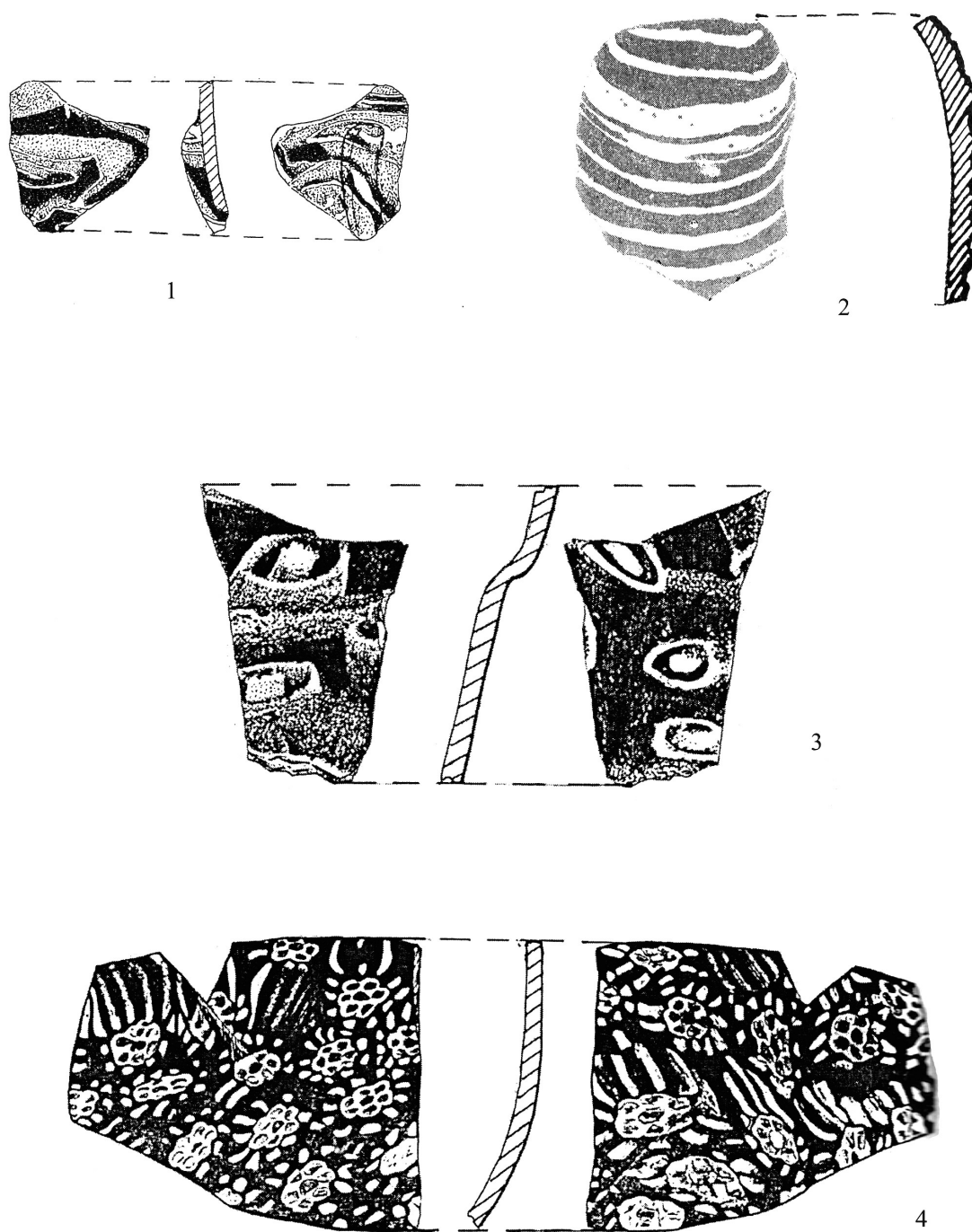

Fig. 11. Vase de sticlă de la: 1. Iași, după Ș. Sanie, *op. cit.*, 1995; 2. Bâta Doamnei (jud. Neamț), după S. Sanie, *op. cit.*; 1973 ; 3–4. Barboși (jud. Galați) după S. Sanie, *op. cit.*; 2002.

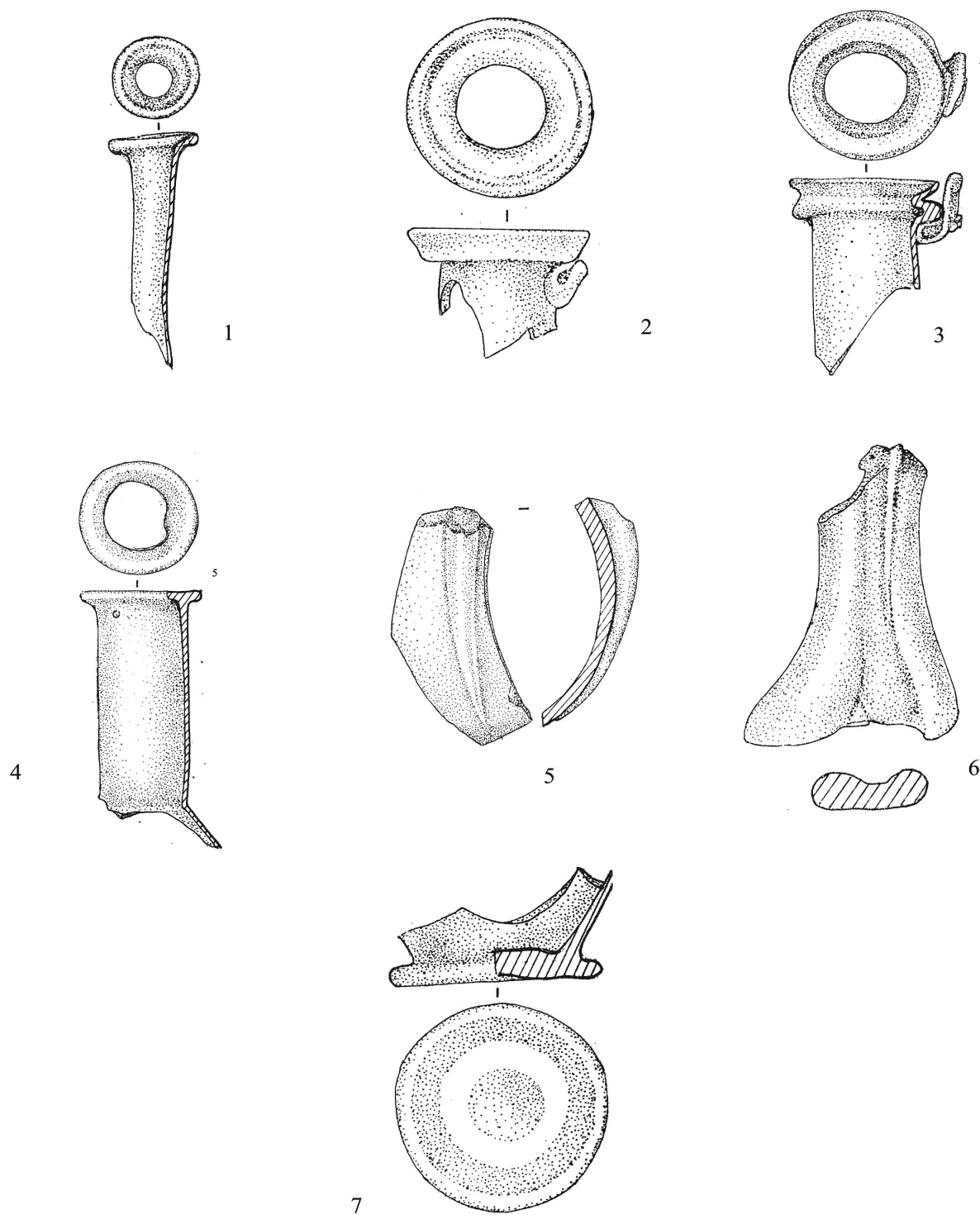

Fig. 12. Vase de sticlă de la Barboși (jud. Galați) după S. Sanie, Ș. Sanie, *op. cit.*, 1992.

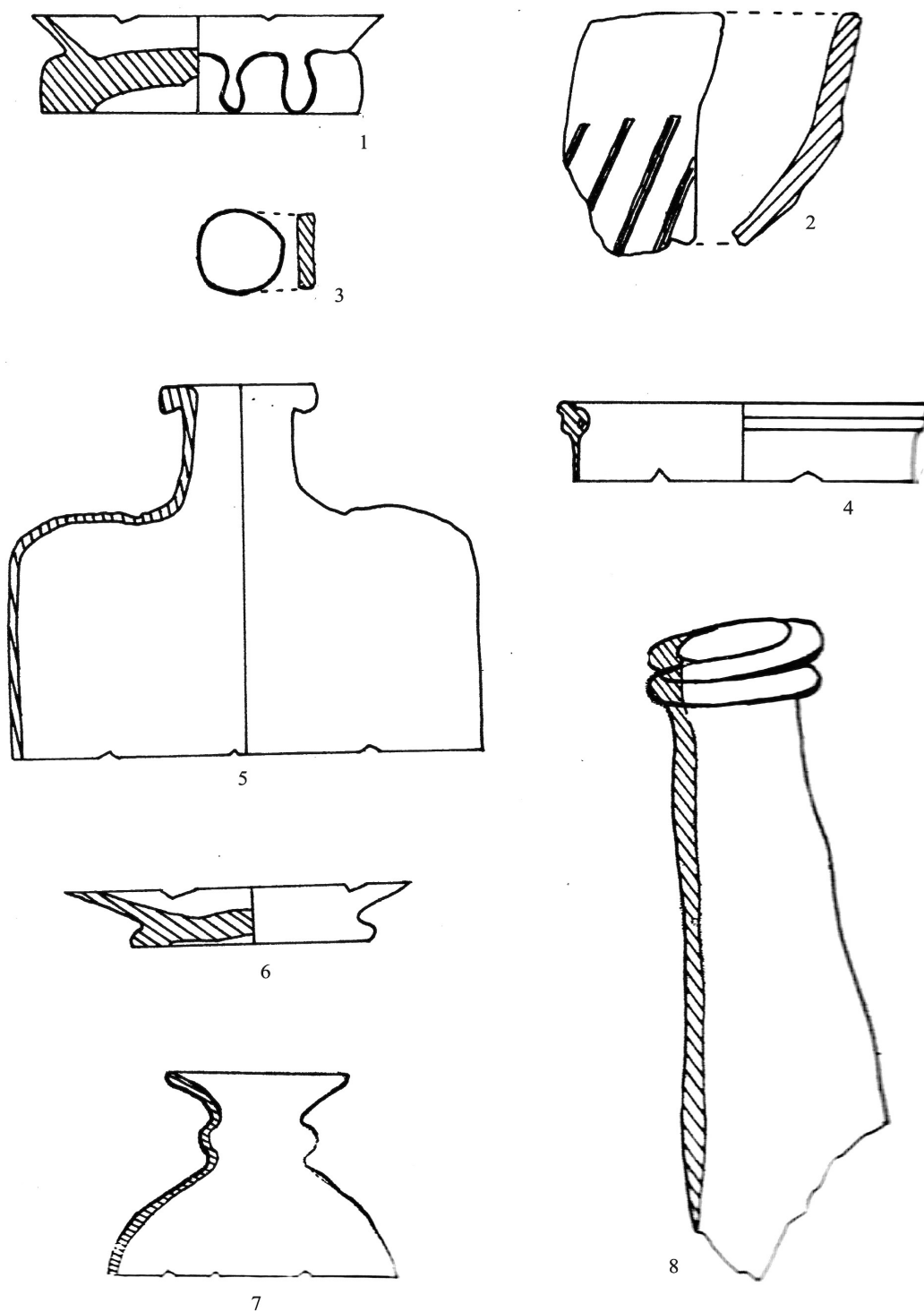

Fig. 13. Vase de stică de la Brad (jud. Neamț) după V. Ursachi, *op. cit.*, 1995.

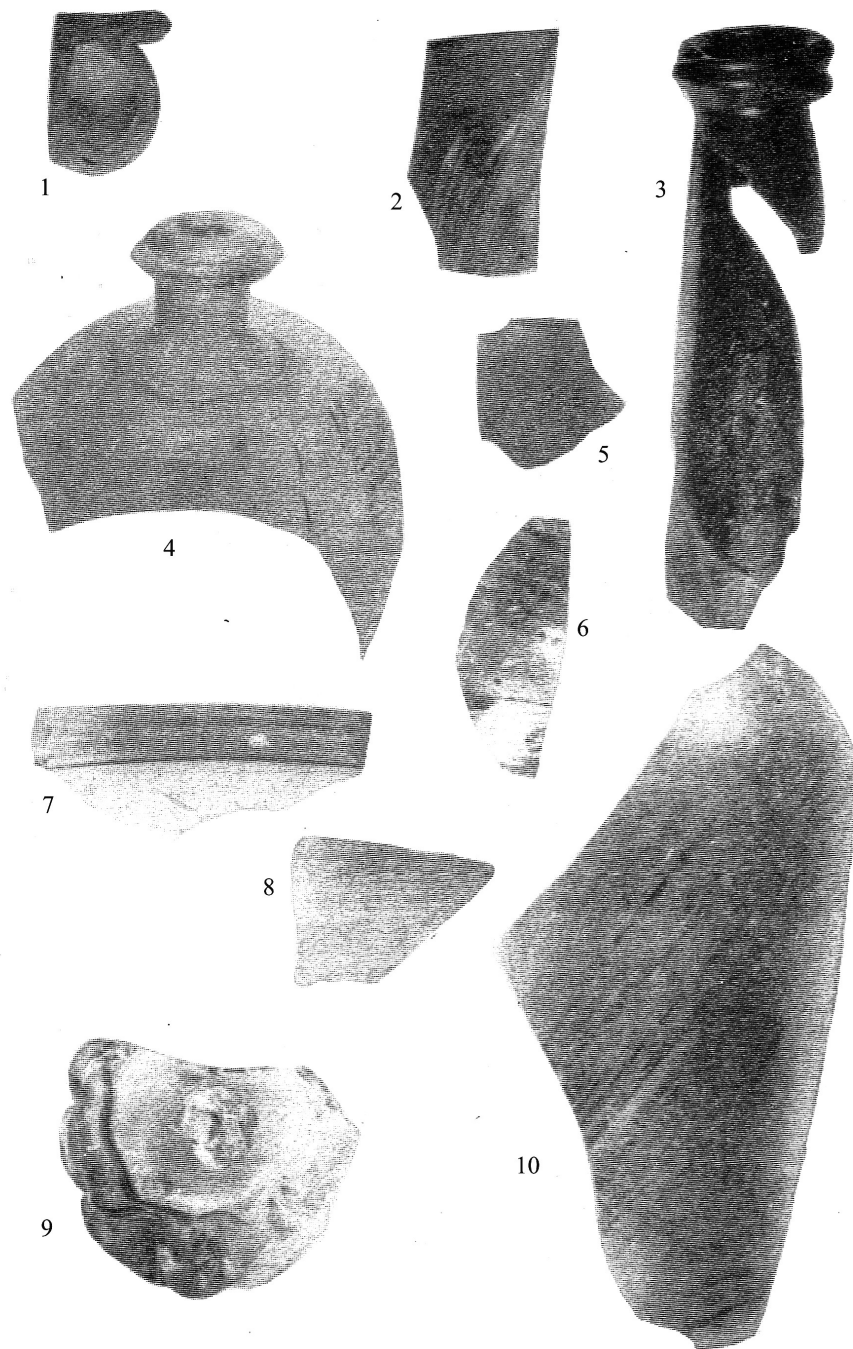

Fig. 14. Vase de sticlă de la Brad (jud. Neamț) după V. Ursachi, *op. cit.*, 1995.

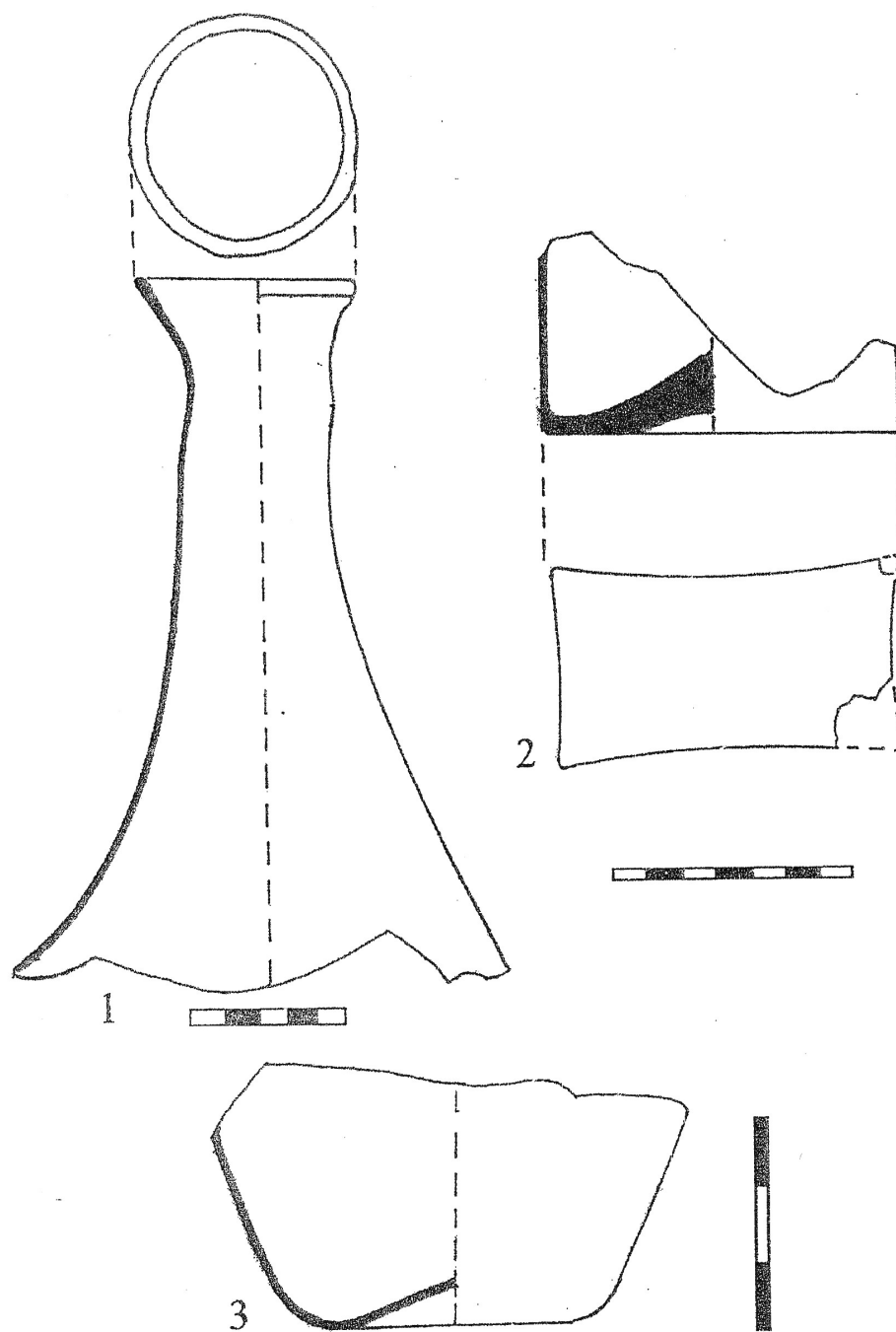

Fig. 15. Vase de stică de la Căndești (jud. Vrancea) după V. Bobi, *op. cit.*, 1999.

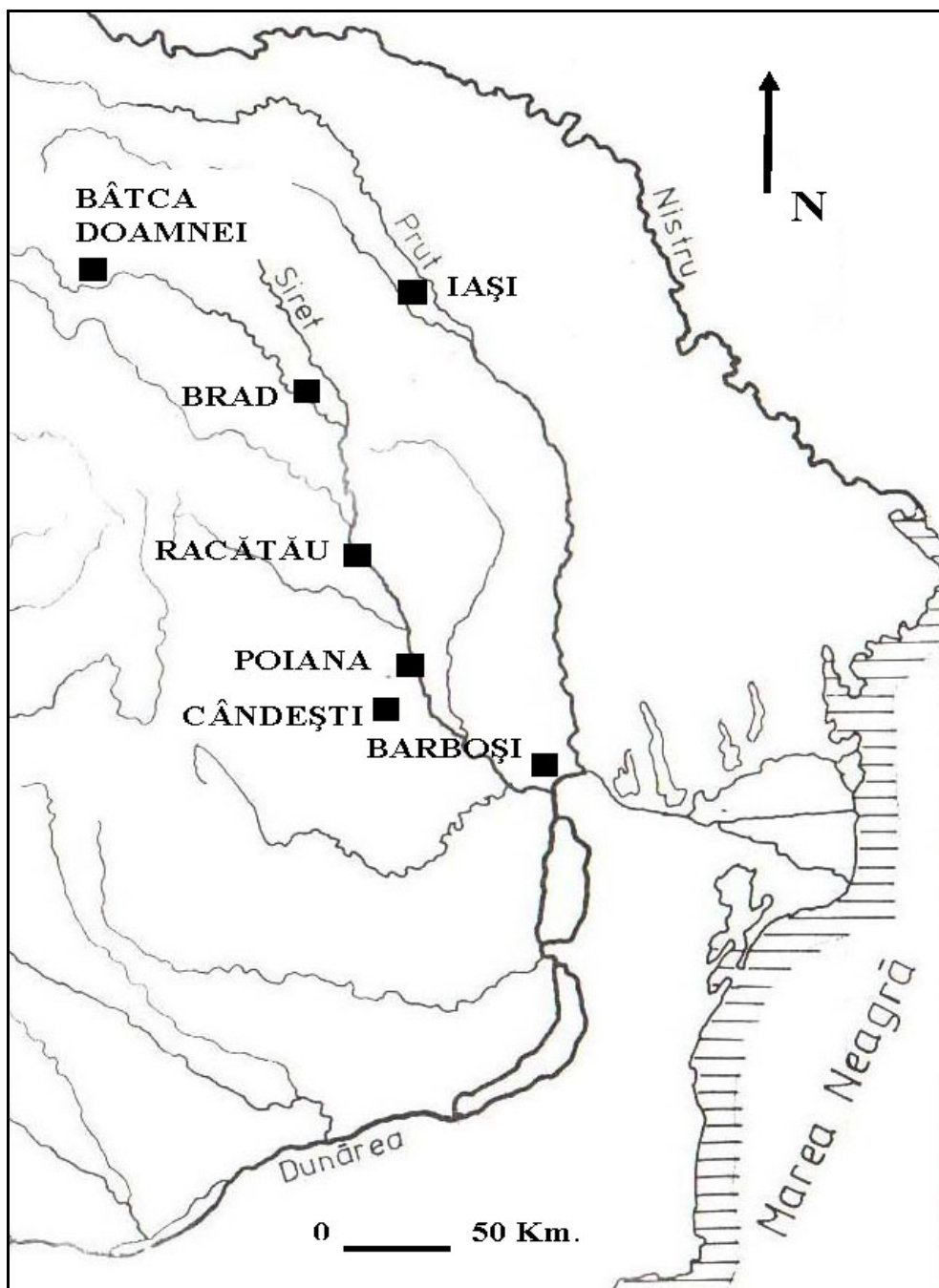

Fig. 16. Harta așezărilor dacice în care au fost descoperite vase de sticlă (sec. II î.Hr. – II d.Hr.).

Trebuie luați în considerare aici factori precum: gradul de stratificare socială, competiția socială, dar și monopolul achiziționării produselor „de lux” precum sticlăria, pentru a avea o panoramă mai bună asupra ponderii acestor produse în uzul cotidian. Cei doi cercetători atrag atenția asupra necesității extinderii eforturilor de studiere a sticlăriei romane în zonele geografice situate în părțile centrale ale Imperiului roman, acestea neputând fi evaluate prin extinderea observațiilor de la centru spre periferie¹¹³.

Avem convingerea însă că cercetările viitoare asupra materialului vitric inedit aflat în colecțiile muzeale de pe teritoriul Moldovei vor reuși să reflecte cu o mai mare acuratețe observațiile preliminare făcute în studiul de față. Continuarea cercetărilor și corelarea rezultatelor cu date similare obținute în urma analizei altor categorii de materiale arheologice devin astfel imperios necesare, pentru completarea unor lacune în informațiile de ordin istorico-arheologic pe care le deținem până acum cu privire la arealul geografic în discuție.

SOME CONSIDERATIONS REGARDING THE EDITED GLASS VESSELS FROM THE EAST-CARPATHIAN DACIAN SETTLEMENTS (2nd century B.C. – 2nd century A.D.)

ABSTRACT

In this study the authors aim to present a series of considerations regarding the distribution and circulation of imported glassware in the East-Carpathian territory. The main sources of analysis are represented by the **dava** fortified settlements like Poiana, Barboși, Răcățâu, Brad and Bîtca Doamnei, which were in that period the nuclei of political authority but also, strong centers of commercial demand. Thus, the Dacian elite were continuously supplied by merchants and craftsmen with Roman-type luxury goods, among which the glass vessels can also be counted. Although the edited glass fragments are until now quite scarce and the most important group of glass fragments comes from Poiana (about 98 fragments) – as can be seen in Graphic No. 1 –, some important observations can be made. By analyzing the data from Graphic No. 2 which shows the percentage recorded by the main categories of glass vessels, we can notice the high values of the tableware (especially all types of bowls, beakers and cups), as compared to the small amount of *unguentaria*, which are widespread in large quantities mainly in funerary contexts, throughout the Roman Empire. This situation is somehow similar, in terms of percentage, to the one encountered in the area of free Germans, and it reflects the taste of the barbarian elite for luxury goods of daily use. Another observation can be made in regard to the origin of these goods. Taking into consideration shapes and decorative techniques, it seems that the great majority of the vessels have an oriental origin (Syrian-Palestinian and Asiatic workshops), although we cannot deny the possibility of Italic provenance, at least for some types of beakers and bowls. Their ways of penetration in the East-Carpathian territory are not easy to trace, but we can assume that they came either from the North Pontic area in the case of oriental products, or following the main water routes from the Danube to the Siret River. The hypothesis of a local production, by itinerant craftsmen, can also be taken into consideration, due to the evident high demand.

Still, the overall picture is far from being complete. We hope that future study of the unpublished archaeological material stored in museum collections will throw new light on the issue.

LIST OF PLATES

- Figs. 1 – 9 – Glass vessels from Poiana (Galați County) after S. Teodor, C. Chiriac, 1994.
Fig. 10 – Glass vessels from Poiana (Galați County) after I. Glodariu, 1974.
Fig. 11 – Glass vessels discovered in: 1. Iași, after Ș. Sanie, 1995; 2. Bîtca Doamnei (Neamț County), after S. Sanie, 1973; 3–4. Barboși (Galați County), after S. Sanie, 2002.
Fig. 12 – Glass vessels from Barboși (Galați County), after S. Sanie, Ș. Sanie, 1992.
Fig. 13 – Glass vessels from Brad (Neamț County), after V. Ursachi, 1995.
Fig. 14 – Glass vessels from Brad (Neamț County), after V. Ursachi, 1995.
Fig. 15 – Glass vessels from Cîndești (Vrancea County), after V. Bobi, 1999.
Fig. 16 – Map of the main Dacian sites with discoveries of glass vessels (2nd century B.C. – 2nd century A.D.)

¹¹³ *Ibidem*, p. 464.

CONSIDERAȚII PRIVIND UNELE ASPECTE ALE ETNOGENEZEI ROMÂNEȘTI

DE

DAN GH. TEODOR

Keywords: *Romanian ethnogenesis, romanisation, Ipotești-Cândești culture, Dridu culture.*

În ansamblul cercetărilor privind perioada primului mileniu al erei creștine, problema etnogenezei românești prezintă, fără îndoială, o importanță de prim ordin. Această importanță nu este evidențiată numai de ampla dezbateră științifică, continuată mai bine de un secol, referitoare în principal la epoca și locul de formare a uneia din cele mai vechi popoare din sud-estul Europei¹, ci și de semnificația istorică aparte a unui îndelungat și complex proces care, în contextul desfășurării marilor migrații și a multiplelor și profundelor prefaceri social-economice, etno-lingvistice și culturale înregistrate în sânul societății locale a avut ca finalitate în spațiul geografic menționat dăinuirea *romanității orientale*.

Dacă, până spre jumătatea secolului trecut, cercetarea procesului de formare a poporului și a limbii române s-a bazat aproape exclusiv doar pe interpretarea știrilor transmise de puținele izvoare scrise privitoare la istoria spațiului carpato-dunăreano-pontic și pe studiul limbii române și a dialectelor ei, în a doua parte a veacului menționat situația s-a schimbat radical, investigațiile arheologice, dar și cele din domeniul lingvisticii, a etnologiei și ale antropologiei întreprinse pentru cunoașterea realităților din primul mileniu al erei creștine, s-au intensificat considerabil obținând rezultate deosebit de valoroase. Acestea au contribuit esențial la conturarea unei imagini noi privind realitățile din perioada menționată, incomparabil mai completă și mai coerentă decât aceea din trecut, în felul acesta oferindu-se largi posibilități de a înțelege corect coordonatele principale în care a evoluat etnosul și limba din regiunile menționate.

Cu toate acestea, în pofida acumulării unui număr considerabil de informații și a unor interesante și corecte interpretări, unele aspecte ale procesului de etnogenază românească au rămas încă puțin elucidate, astfel că în stadiul actual al cercetărilor se impun firesc nuanțări și chiar amendări a multora din concluziile formulate până acum.

Firește, în studiul de față ne vom limita doar la câteva probleme, după opinia noastră esențială, evidențiate de investigațiile arheologice, încercând să reevaluăm unele din datele pe care le avem la dispoziție și să formulăm câteva concluzii, cu certitudinea că pot deschide noi căi de abordare care să ofere la rândul lor posibilități sporite de a reconstitui, cât mai aproape de adevăr, unele din realitățile din mileniul marilor migrații.

În acest context o importanță de prim ordin o prezintă problema romanizării, vizând îndeosebi cunoașterea căilor prin care romanitatea s-a implantat și în zonele de la est și sud de Carpați care, după cum se știe, nu au făcut efectiv parte din posesiunile teritoriale ale imperiului dar care, aflându-se în imediata lor vecinătate și în condiții politice deosebite au receptat în bună măsură și ele elementele civilizației romane.

¹ N. Stoicescu, *Continuitatea românilor*, București, 1980, p. 9–86; N. Stoicescu, I. Hurdubețiu, *Continuitatea Daco-Românilor în istoriografia română și străină*, București, 1984, p. 7–76.

În ceea ce privește regiunile dintre Carpați și Nistru, după cum este bine cunoscut, doar părțile acestora dinspre sud au făcut temporar parte din provincia Moesia Inferior². Restul arealului est-carpatic a rămas doar în contact economic cu imperiul și supravegheat atent de trupele cantonate în castrele de la Barboși, Cartal, Ismail, Chilia sau Tyras³, situație care s-a menținut probabil până cel puțin la sfârșitul secolului al III-lea și poate chiar mai târziu până în vremea domniei lui Constantin cel Mare.

Vasile Pârvan în cunoscutele sale lucrări aprecia pe drept cuvânt că posesiunile romane din sudul Moldovei au avut un rol important în răspândirea romanismului aici, schimburile comerciale, utilizarea drumurilor de legătură, unele deosebit de active precum a fost cel dintre Barboși și Brețcu pe valea Oituzului, menținând strânse relații între geto-daci și lumea romană implantată în zonă⁴.

Cu toate acestea, în pofida aserțiunilor unor reputați specialiști privind realitățile sugerate de formulările unor sintagme precum *Roma de dincolo de frontiere*, *Frontierele invizibile ale lumii romane* sau *Frontierele invizibile ale influenței romane*⁵, nu pot explica satisfăcător o romanizare efectivă a întregului teritoriu de la est de Carpați, ci mai curând un amplu proces de aculturație. Desfășurarea romanizării într-o anumită regiune are drept finalitate impunerea limbii latine, precum și unele obiceiuri, cultura și structurile organizatorice, specifice civilizației statului roman. Lingviștii, pe drept cuvânt, consideră că romanizarea nu s-a implementat doar ca urmare a colonizărilor masive de populație romană în Dacia, ci mai ales din învățarea de către băștinași a limbii latine⁶ și că eficiența însușirii acestei limbii a depins nu numai de necesitatea și voința populațiilor de o învăța, ci și de o serie de alți factori⁷.

Un asemenea proces etno-lingvistic s-a putut în mod real desfășura, întrunind toate condițiile derulării sale, doar în zonele ocupate de romani, constituite în provincia Dacia. Regiunile respective, încă de la început au fost temeinic organizate administrativ și militar, încurajându-se agricultura, meșteșugurile și comerțul, activități în care a fost direct implicată și populația autohtonă geto-dacică, alături de coloniștii și militarii numeroaselor garnizoane staționate aici⁸. Așa cum s-a arătat în repetate rânduri, procesul de romanizare în fosta provincie Dacia a dus cu timpul la unificarea culturii materiale locale și a activităților religioase și politice cu acelea romane, limba latină devenind limba oficială și cel mai răspândit mijloc de comunicare, graiurile locale dispărând treptat⁹.

Cercetătorii români din ultimele decenii care au investigat acest aspect al etnogenezei românești, au acceptat însă cu unele nuanțe desfășurarea procesului de romanizare și în regiunile carpato-nistrene, sprijinindu-se pe descoperirile arheologice și epigrafice, pe intensă circulație monetară romană, ca și pe ampla activitate comercială susținută constant și ilustrată de numărul considerabil al importurilor din imperiu. O atare concluzie se întemeia, de asemenea și pe strânsele relații clientelare existente în unele zone, pe numărul așezărilor romane, pe forțele militare cantonate în castre, răspândirea creștinismului, precum și pe numărul captivilor latinofoni aduși aici de barbari, distingându-se în desfășurarea evenimentelor câteva etape principale¹⁰.

² C. C. Petolescu, *Moesia Inferior și ținuturile extracarpatiche*, în *Symposia Thracologica*, 7, Tulcea, 1989, p. 178–189; S. Sanie, *Moesia nord-dunăreană și nord-pontică*, în *Istoria Românilor*, vol. II, București, 2001, p. 373–388.

³ C. C. Petolescu, *Dacia și imperiul roman de la Burebista până la sfârșitul antichității*, București, 2000, p. 45–51; S. Sanie, *op. cit.*, p. 382–388.

⁴ V. Pârvan, *Începuturile vieții romane la Gurile Dunării*, București, 1923, p. 222; idem, *Dacia. Civilizațiile din regiunile carpato-dunărene*, ed. nouă, revăzută și adnotată de R. Vulpe, București, 1957, p. 169–172.

⁵ K. Christ, *Römer und Barbaren in der hohen Kaiserzeit*, în *Saeculum*, 10, 1959, p. 273–288; G. Wirth, *Zur frage der foederierten Staaten in der späteren römischen Kaiserzeit*, în *Historiae Zeitschrift für alte Geschichte* (Wiesbaden), XIV, 1967, p. 231–251; I. Nestor, *Sfârșitul lumi antice și barbarii*, în *Aluta*, I, 19971, p. 121.

⁶ I. Fischer, *Latina dunăreană*, București, 1985, p. 13–14.

⁷ G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, 1980, p. 86–90; I. I. Russu, *Etnogeneza românilor*, București, 1981, p. 190–195; I. Fischer, *op. cit.*, p. 14–15; H. Mihăiescu, *La romanité dans le sud-est de l'Europe*, București, 1993, p. 13–23.

⁸ Mai recent, D. Protase, *Romanizarea*, în *Istoria Românilor*, vol. II, București, 2001, p. 159–168.

⁹ V. Pârvan, *op. cit.*, București, 1923; idem, *op. cit.*, București, 1957; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969; D. Tudor, *Romanizarea Munteniei*, în *Apulum*, XII, 1974, p. 111–117; idem, *Olenia Romană*, ed. IV, București, 1978.

¹⁰ N. Gostar, *Vechimea elementului roman la răsărit de Carpați*, în *Istros*, 2–3, 1981–1983, p. 225–234; S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei*, Iași, 1981; I. Ioniță, *Romanitatea Daciei răsăritene în prima jumătate a mileniului I d. Hr.*, în *Limba română*, 5–6 (29–30), Chișinău, 1996, p. 187; D. Gh. Teodor, *Romanitatea spațiului carpato-nistrian*, în *Carpica*, XXX, 2001, p. 43–52.

O situație similară este atestată și în regiunile dintre Carpații Sudici și Dunăre. În afară de teritoriile Olteniei și Banatului, care au făcut efectiv parte din provincia romană Dacia de la început până la părăsirea ei către sfârșitul secolului al III-lea, restul spațiului menționat delimitat de Muntenia nu a fost posesiune a imperiului decât până în anul 117–118, când a fost scoasă de sub administrația provinciei Moesia Inferior¹¹. În timpul cât a făcut parte din provincia romană, imperiul a construit aici o serie de castre, precum cele de la Filipeștii de Pădure, Drajna de Sus, Târgșor, Băneasa, Mălăești, Pietroaele sau Rucăr, care asigurau controlul drumurilor de legătură cu celelalte teritorii romane, din Transilvania sau din sudul Dunării¹².

Chiar și după anii 117–118, Muntenia a rămas constant în atenția autorităților romane, datorită poziției sale geografice, ca zonă de convergență economică și militară de o importanță aparte. De aceea, în regiune s-au construit și unele fortificații cum este aceea de la sfârșitul veacului al II-lea, cunoscută sub numele de *limes-ul trans Alutanus*¹³, întărit pe traseu cu numeroase castre și aceea din secolul al IV-lea ridicată sub domnia lui Constantin cel Mare, cunoscută sub denumirea *Brazda lui Novac de nord*, care străbătea zonele de la sud de Carpați de la Drobeta până la Pietroasele, poate chiar mai departe, până la Barboși¹⁴. Tot în vremea lui Constantin cel Mare și a urmașilor săi se construiesc unele cetăți noi, se refac altele mai vechi și sunt aduse detașamente militare în castrele de la graniță¹⁵. Și în regiunile de la sud de Carpați un anumit proces de romanizare s-a putut desfășura, evident nu cu intensitatea cu care un atare proces s-a derulat în Oltenia, Banat sau Transilvania. Și aici cercetările arheologice întreprinse pe întreg cuprinsul regiunii au dovedit concret că a existat permanent o numeroasă populație geto-dacică, care a fost într-un susținut contact cu civilizația romană.

Numeroasele produse ale atelierelor din imperiu, intensă circulație monetară, răspândirea creștinismului și unele inscripții în limba latină arată limpede că autohtonii din Muntenia receptaseră direct și firesc elementele esențiale ale civilizației romane. Captivii latinofoi aduși aici de barbari și populația și militarii din orașele și castrele romane au constituit constant factorii principali ai răspândirii romanismului aici. Pe baza acestor dovezi, mulți specialiști ai problemei sunt de părere că și în Muntenia s-a putut petrece un proces de romanizare, având aceleași consecințe ca și cel desfășurat în restul Daciei¹⁶.

Credem că evenimentele petrecute la est și sud de Carpați s-au derulat la fel și în regiunile din vestul provinciei Dacia, situate între Munții Apuseni și Bazinul Tisei, care nu au intrat în posesiunile statului roman și unde, de asemenea, cercetările arheologice au înregistrat prezența unor numeroase importuri romane, o bună circulație monetară și alte dovezi ale strânselor legături dintre localnici și civilizația imperiului¹⁷.

Elementele și influențele civilizației romane au continuat să se facă prezente și după retragerea administrației imperiului din Dacia, interesul statului roman pentru spațiul de la nordul Dunării de Jos fiind justificat din punct de vedere militar și economic¹⁸. Resursele de materii prime de care dispunea acest teritoriu, dar și amenințările imediate ale diferitelor populații aflate în migrație, au impus imperiului o politică fermă față de

¹¹ R. Vulpe, *La valachie et la Basse Moldavie sous les Romains*, în *Dacia*, N.S., V. 1961, p. 377–393; D. Tudor, *op. cit.*, în *Apulum*, XII, 1974, p. 111–117; C. C. Petolescu, *op. cit.*, București, 2000, p. 47–50.

¹² G. Cantacuzino, *Le grand camp romain situé près de la commune de Băneasa (dép. Teleorman)*, în *Dacia*, IX–X, 1941–1944, p. 441–472; Gh. Ștefan, *Le camp romain de Drajna de Sus*, în *Dacia*, XI–XII, 1945–1947, p. 115–144; Gr. Florescu, Exp. Bujor, *Săpăturile arheologice de la Mălăești*, în SCIV, 6, 1955, 1–2, p. 271–280; Gr. Florescu, *Problema castrilor romane de la Mălăești, Drajna de Sus și Pietroasa*, în *Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, București, 1960, p. 225–232; Gh. Diaconu, *Regiunile din sud-estul Daciei în prima jumătate a mileniului I e.n. în lumina cercetărilor de la Târgșor*, în *Studii și Materiale privitoare la trecutul istoric al jud. Prahova*, II, Ploiești, 1969, p. 13–14; idem, *Castrul de la Pietroasa*, în Alexandru Odobescu, *Tezaurul de la Pietroasa*, Opere, vol. IV, București, 1976, p. 1055–1064; D. Tudor, *op. cit.* în *Apulum*, XII, 1974, p. 113; idem, *op. cit.*, București, 1978, p. 253, 265.

¹³ D. Tudor, *op. cit.*, 1978, p. 253–256.

¹⁴ *Ibidem*, p. 244–249.

¹⁵ I. Barnea, Oc. Iliescu, *Constantin cel Mare*, București, 1982, p. 92–123.

¹⁶ D. Tudor, *op. cit.* 1974, p. 111–117; Gh. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, București, 1984; I. Ioniță, *Dacii liberi din Muntenia*, în *Istoria Românilor*, vol. II, București, 2001, p. 421–422.

¹⁷ S. Dumitrașcu, *Dacia Apuseană*, Oradea, 1993, p. 108–109, 124–134, 140–149.

¹⁸ D. Tudor, *Legături dintre imperiul romano-bizantin și teritoriul din stânga Dunării în sec. IV–VI*, în *Istoria României*, I, București, 1960, p. 647–655; idem, *Preuves archéologiques attestant la continuité de la domination romaine au nord du Danube après l'abandon de la Dacie sous Aurelianus (IIIe–Ve siècles)*, în *Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität*, I, Freiburg-München, 1973, p. 149–161.

zonele menționate, în felul acesta explicându-se și revenirea la nordul Dunării a stăpânirii romane în timpul lui Constantin cel Mare sau în vremea lui Justinian I¹⁹.

Investigațiile arheologice efectuate pentru cunoașterea perioadei secolelor V–VII d. Hr. atestă, în pofida situației politice precare instaurată în zonă, schimburi economice intense, o circulație monetară curentă, transformări multiple în structura social-economică a comunităților sătești, numeroase și importante elemente și influențe romano-bizantine în cultura materială și viața spirituală autohtonă²⁰.

Rezultatele cercetărilor arheologice referitoare la perioada secolelor V–VII d. Hr. sugerează pentru multe zone de la nordul fluviului constituirea unor grupări compacte de sate, probabil întemeierea acelor *romanii populare*, intuite mai demult de Nicolae Iorga²¹, structuri social-administrative și politice alcătuite pentru a rezista în condițiile vitrege determinate de desfășurarea marilor migrații.

Analiza culturii materiale locale din regiunile de la nordul Dunării de Jos evidențiază în conținutul ei, încă din perioada secolelor IV–V, multiple elemente de caracter provincial roman, alături de altele de tradiție geto-dacică.

Aspectul cultural de tip *Cireșanu*²² din această vreme, caracteristic pentru regiunile de la sud de Carpați sau cel corespunzător fazei timpurii a culturii *Costișa-Botoșana-Hansca*²³, din zonele de la est de Carpați sunt rezultatul unei evoluții locale derivate din cultura anterioară de tip *Sântana de Mureș*, cu importante adaosuri noi, de sorginte romană²⁴.

În perioada următoare, a secolelor V–VII, cultura materială specifică regiunilor dintre Carpații sudici și Dunăre, cunoscută sub denumirea de *Ipotești-Cândești*²⁵ vădește însă trăsături noi, care nu pot fi puse în legătură cu cele din perioada imediat anterioară (aspectul *Cireșanu*). Este evident că, în această vreme în regiunile menționate s-au petrecut o serie de prefaceri de ordin social-economic, care au avut ca rezultat constituirea unui orizont cultural deosebit, cu trăsături specifice civilizației romano-bizantine. Studiul comparativ al conținutului culturii de tip *Ipotești-Cândești* etalează existența unei producții ceramice lucrată la roată, cu strânse analogii în obiectivele din secolele V–VII de la sud de Dunăre, din Serbia, Bulgaria sau Macedonia, alături de alte numeroase produse, de asemenea de sorginte romano-bizantină, precum obiecte vestimentare și de podoabă, piese de cult creștin, utilizarea unor noi tipuri de locuință și cuptor și o intensă circulație monetară bizantină²⁶.

Având în vedere că aspectul cultural de tip *Cireșanu* din secolele IV–V este derivat în mod cert din cultura *Sântana de Mureș* și că între el și civilizația ulterioară din secolele V–VII nu sunt conexiuni directe, noi am opinat în mai multe rânduri că, civilizația de tip *Ipotești-Cândești* a fost vehiculată aici de la sud de Dunăre de către grupuri romanice dislocate de numeroșii migratori, care au atacat frecvent orașele și satele din Peninsula Balcanică²⁷. De altfel, izvoarele scrise ale vremii amintesc în repetate rânduri despre deplasările

¹⁹ Gh. Ștefan, *Justiniana Prima și stăpânirea bizantină la Dunărea de Jos în secolul al VI-lea*, în *Drobeta*, I, 1974, p. 65–70; Gh. Popilian, *Stăpânirea romano-bizantină la Dunărea de Jos*, în *Istoria Românilor*, vol. II, 2001, p. 607–616.

²⁰ C. Preda, *Circulația monedelor bizantine în regiunea carpato-dunăreană*, în *SCIV*, 23, 1972, 3, p. 375–417; D. Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V–XI e.n.*, Iași, 1981, p. 11–42; V. Butnaru, *Răspândirea romană bizantină din secolele VI–VII în teritoriile carpato-dunărene*, în *B.S.N.R.*, LXXVII–LXXIX, 1983–1985, nr. 131–133, p. 199–135.

²¹ N. Iorga, *La „Romanie” danubienne et les barbares au VIe siècle*, în *Revue belge de philologie et d’histoire*, 4, 1924, p. 35–50; D. Gh. Teodor, *Satul roman și vechi românesc în mileniul marilor migrații*, în *Prelegeri Academice*, vol. V, 5, Iași, 2006, p. 117.

²² V. Teodorescu, *Cireșanu – un aspect cultural aparținând populației daco-romane din secolele IV–V e.n. la sud de Carpați*, în *Anuarul Muzeului de istorie și arheologie Prahova*, 1, Ploiești, 1984, p. 55–100.

²³ D. Gh. Teodor, *Conceptul de cultură Costișa-Botoșana. Considerații privind continuitatea populației autohtone la est de Carpați în secolele V–VII e. n.*, în *SAA*, 1, 1983, p. 215–225; idem, *Civilizația romană la est de Carpați în secolele V–VII e. n. Așezarea de la Botoșana-Suceava*, București, 1984.

²⁴ Idem, *Cu privire la unele aspecte etno-culturale de la nordul Dunării de Jos în secolele V–VII d. Hr.*, în *Musaio*, X, 2005, p. 86–88; idem, *Interferențe etno-culturale la est și sud de Carpați în secolele V–XI d. Hr.*, în *Musaio*, XII, 2007, p. 140.

²⁵ V. Teodorescu, *Despre cultura Ipotești-Cândești în lumina cercetărilor arheologice din N-E Munteniei*, în *SCIV*, 1, 1964, 4, p. 485–502; idem, *O nouă cultură precizată în țara noastră – cultura Ipotești-Cândești (sec. V–VII e.n.)*, în *Sesiunea de comunicări științifice a muzeelor de istorie*, vol. II, București, 1971, p. 104–130; Susana Dolinescu-Ferche, *La culture Ipotești-Ciurel-Cândești (V^e–VIIe siècles). La situation en Valachie*, în *Dacia*, N.S., XXVIII, 1984, 1–2, p. 117–147.

²⁶ D. Gh. Teodor, *op. cit.*, în *Musaio*, X, p. 86–88 și *Musaio*, XII, p. 140.

²⁷ *Ibidem*.

locuitorilor din imperiu, constrânși să-și părăsească ținuturile de baștină din cauza situației economice precare cu care se confruntau. Destul de multe grupuri de latinofoni din regiunile de la sud de Dunăre s-au refugiat la nordul fluviului, cu începere de pe la sfârșitul secolului al IV-lea și vor continua să pătrundă treptat la nordul fluviului și în secolele V și VI, după cum menționează scrierile lui Salvianus, Priscus din Panion, Procopius din Caesarea, Mauricius, Teophilact Simocatta și alții, contemporani evenimentelor²⁸. La aceste grupuri de transfugi romani s-au adăugat în timp și mulți prizonieri aduși de barbari din raidurile lor întreprinse la sudul Dunării, o bună parte din ei rămași să viețuiască printre localnici unde, după cum relatează izvoarele scrise ale vremii, găseau adesea condiții mai bune de trai decât în ținuturile imperiului²⁹.

Într-o anumită măsură transferul de latinofoni din sudul Dunării a putut fi favorizat și de situația politică existentă în anumite perioade, când stăpânirea romană sau bizantină revenea temporar la nordul fluviului, ca în vremea lui Constantin cel Mare sau Justinian, oferind posibilități mai lesnicioase de deplasare a grupurilor umane.

Pătrunderea unor grupuri mai reduse de latinofoni pare să se fi petrecut și în unele zone din Moldova, în special în arealele de relief mai ferite, cum sunt cele submontane și de podișuri înalte, altă dată puternic împădurite, prezența lor fiind atestată și pe cale arheologică. Într-adevăr, în așezările culturii *Costișa-Botoșana-Hansca*, ca în cazul celor, de exemplu de la Davideni și Târpești-Neamț, se întâlnesc și câteva produse de olărie tipice pentru cultura *Ipoțești-Cândești*, precum și alte obiecte specifice zonelor de la sud de Carpați, cum sunt fibulele digitate de tipul celor atestate cu deosebire în Oltenia și Muntenia, fibule de tip romano-bizantin, obiecte creștine produse în imperiu și altele³⁰. Asemenea obiecte vestimentare și de podoabă de sorginte romano-bizantină sunt atestate însă și în alte numeroase așezări autohtone de la est de Carpați, ceea ce dovedește existența multiplelor relații ale acestora cu centrele meșteșugărești din Oltenia, Muntenia și de la sud de Dunăre.³¹

Așa cum s-a mai afirmat, nu este exclus ca unele grupuri de romanici să fi pătruns la est și sud de Carpați și din Transilvania³², unele din acestea fiind forțate probabil să-și părăsească locurile de origine ca urmare a raidurilor întreprinse de huni sau dislocate de pătrunderea și stabilirea gepizilor în zonele podișului intra-carpatic. De altfel, anumite vestigii din conținutul culturii *Costișa-Botoșana-Hansca*, ca și unele descoperite în unele obiective de la sud de Carpați, care prezintă strânse analogii cu anumite descoperiri din Transilvania³³, par să sprijine concret o asemenea opinie.

²⁸ Salvianus, *De gubernatione Dei*, în P. L. Migne, 53, Paris, 1883, p. 113–114, 133–134, 144–147; Priscus Panites, *Ambasadele*, în FHDR, II, București, 1970, p. 265, 267, 277, 279; Procopius din Caesarea, *Istoria secretă*, ed. H. Mihăiescu, București, 1972, p. 105–106, (11, 38–39), 199 (25,25), 203 (26,20); Teophilact Simocatta, *Istorie bizantină*, II, 18, 26, ed. H. Mihăiescu, București, 1985, p. 58.

²⁹ În acest sens sunt de reținut relatările lui Priscus Panites, *op. cit.*, p. 283, 289 și Procopius din Caesarea, *Despre războaie*, II, 4, 6, 7; VII, 13, 24; 14,7: 38, 23; 40, 37 în FHDR, II, București, 1970, p. 435, 439, 449, 451.

³⁰ Silvia Marinescu-Bîlcu, *Târpești. From Prehistory to History in Eastern Romania*, BAR, 107, Oxford, 1981, p. 12–133, 136; I. Mitrea, *Comunități sătești la est de Carpați în epoca migrațiilor. Așezare de la Davideni din secolele V–VII*, Piatra Neamț, 2001, p. 138–148, 150–152, 160–162, fig. 66/2–3; 1–5; 67; 68/3–4; 84/4; 94/1–2; 97/1–7; 105/1–2,4.

³¹ D. Gh. Teodor, *Considerații privind fibulele romano-bizantine din secolele V–VII e. n. în spațiul carpato-dunăreano-pontic*, în Arh. Mold., XII, 1988, p. 197–223; idem, *Piese vestimentare bizantine în spațiul carpato-dunăreano-pontic*, în ArhMold. XIV, 1991, p. 117–138; idem, *Fibule „digitate” din secolele V–VII în spațiul carpato-dunăreano-pontic*, în ArhMold. XV, 1992, p. 119–152; idem, *Cercei cu pandantiv stelat din secolele V–VIII, d. Hr. în spațiul carpato-dunăreano-pontic*, în ArhMold., XVIII, 1995, p. 187–206; idem, *Importuri creștine romano-bizantine la nordul Dunării de Jos*, în *Carpica*, XXIX, 2000, p. 11–26; idem, *Medallions byzantins à symboles chrétiens des IVe–VIIe siècles de l'espace carpato-danubienno-pontique*, în *Études byzantines et post-byzantines*, IV, 2001, pp. 19–27.

³² Idem, *op. cit.*, în *Carpica*, XXX, 2001, p. 50.

³³ Pentru exemplificare, referitor la ceramica lucrată cu roata, din pastă zgrunțuroasă, vezi: M. Rusu, *The Prefeudal Cemetery of Noșlac (VIth–VIIth Centuries)*, în *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 285, fig. 5/6; 6/4; 7/5; Ligia Bârză, *Continuitatea populației autohtone în Transilvania în secolele IV–V (Cimitirul nr. 1 de la Bratei)*, București, 1973, p. 35–41, pl. VI/2,7; VII/7, 10; VIII/3, 10–11; X/2, 9, 11; K. Horedt, *Morești. Grabungen in einer vor-und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*, București, 1979, p. 94–100, fig. 47/1, 3; 55/6, 15; 56/7, 14; pl. 32/6; 35/3–4; Eugenia Zaharia, *La station nr. 2 de Bratei, dép. de Sibiu (VIe–VIIIe siècles)*, în *Dacia*, N.S., XXXVIII–XXXIX, 1994–1995, p. 302, 322, fig. 10/2; 11/1; 12/20; D. Protase, *Autohtonii în Dacia. Dacia postromană până la slavi*, Cluj-Napoca, 2000, p. 187–189; idem, *Țaga. Două așezări din perioada finală a etnogenezei românilor (sec. IV–VI și VII–VIII)*, Cluj-Napoca, 2003, p. 43–49, pl. II/1, 5; IV/4; V/10.

Pe baza datelor menționate noi considerăm că, în aprecierea corectă a unora din realitățile perioadei secolelor IV–VII se poate formula ipoteza că, în spațiul carpato-dunărean s-a derulat o admigrație succesivă de latinofoni. Aceste elemente romanice, transfugi și prizonieri s-au alăturat populației daco-romane, deja existentă în regiunile carpato-dunărene, sporind astfel în timp ponderea romanității din spațiul menționat.

Așa cum am mai arătat, asemenea elemente etnolingvistice au vehiculat de-a lungul secolelor o cultură materială specifică romanității târzii și bizantine, precum și numeroase elemente de cult creștin și odată cu ele și destul de multe influențe din sfera social-economică și administrativă proprie imperiului, acestea din urmă reflectându-se chiar și în structura obștei satești locale din a doua jumătate a primului mileniu creștin³⁴. Desigur, numărul acestor adaosuri etnolingvistice latine nu a fost considerabil, dar a fost suficient și într-o anumită măsură determinant totuși pentru a menține *romanitatea orientală* aici și a impulsiona sensul în care s-a desfășurat procesul de asimilare a resturilor de alogeni stabilite definitiv la nordul Dunării de Jos. Toate aceste realități au putut fi posibile chiar și în situația în care se derulau pe scară largă aici marile migrații de populații dinspre răsăritul Europei, pentru că, într-o anumită măsură, ele au fost determinate tocmai de evenimentele menționate.

După cum se știe, pătrunderea unor migratori în unele regiuni de la nordul Dunării de Jos a amenințat direct existența anumitor comunități satești autohtone, având drept consecință în multe cazuri dispersarea lor și instaurarea temporară a unui climat de nesiguranță, precum și a unei situații economice și politice precare.

Retragerea pentru un timp a comunităților satești locale în zone mai bine apărate natural, cum au fost cele foarte împădurite, mai greu accesibile³⁵, ofereau temporar protecție și condiții favorabile pentru continuarea vieții și doar unele contacte limitate cu noii veniți. Cu vremea însă, relațiile cu aceștia au devenit posibile și necesare atât pentru băștinași, cât și pentru migratori.

După deplasarea în masă a alogenilor la sudul Dunării, în zonele de la nord de fluviu, cel puțin pentru o vreme, s-au putut crea condiții mai bune pentru dezvoltarea comunităților satești locale. Probabil acestea au fost și realitățile din perioada prezenței populațiilor gotice aici sau din vremea pătrunderii triburilor slave, migratori care s-au stabilit pentru mai mult timp în unele regiuni de la nordul Dunării de Jos și au avut contacte mai numeroase cu locuitorii satelor autohtone.

În ceea ce-i privește pe slavi, cercetările arheologice au arătat că, în pofida informațiilor transmise, cu evidente exagerări, de către izvoarele scrise ale vremii, numărul lor nu a putut fi atât de mare încât să poată slaviza întreaga populație autohtonă în mijlocul căreia s-au stabilit temporar³⁶. Părerea unor arheologi care consideră că prezența și numărul foarte mare al acestor migratori ar putea fi dovedite pe baza ceramicii lucrate cu mâna datând din secolele VI–VII, pusă cu destulă ușurință pe seama lor, este o eroare, de vreme ce o asemenea categorie ceramică cu tehnică de lucru și forme asemănătoare este documentată în numeroase părți ale Europei, unde slavii nu au ajuns niciodată³⁷. Fără îndoială, înainte de deplasarea lor în Peninsula Balcanică, slavii au trebuit, ca urmare a confruntărilor lor militare cu imperiul, să se organizeze din punct de vedere administrativ și militar, constituindu-se poate în unele zone de la nordul Dunării de Jos în adevărate *sclavinii*³⁸. Reamintim că nici unul din izvoarele scrise ale vremii nu menționează numele vreunui trib slav din

³⁴ Eugenia Zaharia, *Rolul istoric al obștiilor satești. Contribuții la cunoașterea istoriei românilor în mienul I. Închinare țărânimii române*, în Acta M.M., II, 1980, p. 133–154; D. Gh. Teodor, *Contribuții la cunoașterea obștei satești din mileniul marilor migrații*, în Carpica, XXVIII, 1999, p. 103–107; idem, *op. cit.*, în Prelegeri Academice, V, 2006, 5, p. 115–117.

³⁵ C. C. Giurescu, *Românii în mileniul marilor migrații. Considerații asupra unor aspecte*, în Discursuri de recepție la Academia Română, București, 1980, p. 346–350; D. Gh. Teodor, *Aspecte etno-demografice ale continuității la est de Carpați în secolele V–XI e. n.*, în Memoriile Academiei Române. Secțiunea științifică, seria IV, tom. XII, București, 1990, p. 173–178.

³⁶ D. Gh. Teodor, *Slavii la nordul Dunării de Jos în secolele VI–VII d. Hr.*, în ArhMold., XVII, 1994, p. 238–239.

³⁷ Cităm selectiv: W. Holmqvist, B. Arrhenius, A. Lundstrom, *Excavations at Helgö*, vol. I, Uppsala, 1961, p. 185, pl. 60–61; W. Völk, *Fundchronik für die Jahre 1963 und 1964*, în Bayerische Vorgeschichtsblätter, 33, 1968, p. 204; W. Hübener, *Absatzgebiete frühgeschichtlichen Töpfereien in der zone nördlich der Alpen*, Bonn, 1969, p. 35–165, pl. 175–177; J. N. L. Myres, *A Corpus of Anglo-Saxon Pottery of the Pagan Period*, vol. II, Cambridge, 1977, p. 130, 154–156, fig. 1; 5; 17–18; 26; 62; 65; L. Laing, *The Archeology of the Late Celtic Britain and Ireland c. 400–1200 A.D.*, London, 1981, p. 276–284, fig. 91; 93; 98.

³⁸ D. Gh. Teodor, *Autohtoni și slavi în spațiul carpato-dunăreano-pontic în secolele VI–VII d. Hr.*, în Din istoria Europei Romane, Oradea, 1995, p. 191; idem, *Precizări privind realitățile etno-culturale din secolele IV–X d. Hr.*, în spațiul extracarpatic (cu privire specială asupra zonelor carpato-nistrene), în Studia Historica et Theologica. Omagiu profesorului Emilian Popescu, Iași, 2003, p. 189.

vremea migrației lor în regiunile carpato-dunărene în secolul al VI-lea. Aceasta arată că structurile lor tribale fuseseră dislocate sub presiunea militară a hunilor sau a altor migratori, încă de la începutul deplasării lor către zonele centrale și de sud est ale Europei³⁹. În ceea ce privește așezările lor, după cum arată rezultatele investigațiilor arheologice, aceștia au preferat zonele de relief asemănătoare cu acelea din arealele geografice est europene din care au emigrat, în special de podișuri joase și câmpii colinare, situate mai ales de-alungul cursurilor unor râuri⁴⁰, astfel că o cercetare amănunțită a vestigiilor aparținând acestora ar putea delimita mai bine spațiile lor preferențiale de locuire. După opinia noastră numărul sensibil mai redus al acestor migratori (slavi), în comparație cu relațiile exagerate ale izvoarelor scrise ale vremii, stadiul social economic de dezvoltare inferior și intențiile vădite de a se stabili definitiv în regiunile stăpânite de imperiu, realizate, de altfel, odată cu căderea graniței dunărene, au constituit unii din factorii care au zădărnicit un eventual proces de slavizare a daco-romanilor.

După anul 602 când deplasarea slavilor în imperiu începe să se desfășoare în ritm alert, la nordul Dunării de Jos va rămâne un număr nesemnificativ de alogeni. În contextul instaurării unei perioade de relativă liniște politică și datorită stadiului superior de dezvoltare social-economică și culturală, potențialul etno-lingvistic autohton va spori considerabil, conservând astfel peste veacuri, în spațiul carpato-dunărean, vechea *romanitate orientală*⁴¹.

Schimbarea raportului de forță în favoarea romanicilor va permite, cu începere din secolul al VII-lea, declanșarea unor noi prefaceri de ordin etnolingvistic, demografic și cultural. Resturile slavilor rămase definitiv la nordul Dunării de Jos vor începe să se integreze treptat în sânul obștilor sătești locale și vor sfârși prin a fi asimilate, nu fără a lăsa și unele influențe în cultura materială a autohtonilor⁴². Aceste elemente și influențe s-au datorat nu numai contactelor stabilite între romanici și resturile alogenilor stabiliți aici încă din secolele VI–VII, ci și noilor grupuri de slavi (reduse însă numeric), dislocate de invaziile ultimului grup de avari și de protobulgarii de la sfârșitul secolului al VII-lea și începutul celui următor, grupuri care din zonele Niprului Mijlociu și din stepele nord-pontice, au vehiculat mai ales în regiunile de la est de Carpați, vestigii de tip *Romen, Volyntzevo și Borșevo sau alano-bulgar*⁴³. Cu toată prezența vizibilă a elementelor etno-culturale de factură romanică ilustrată de aspectul de tip *Lozna-Borniș*⁴⁴, repartiția descoperirilor arheologice din perioada secolelor VIII–X arată că în unele zone, în special în nord-estul arealului situat în interfluviul Prut Nistru sau în nordul Bucovinei și în Maramureș, vestigiile de factură slavă sunt mult mai numeroase, analogiile lor cu cele specifice aspectelor de cultură materială din Ucraina vestică fiind destul de vizibile. Situația începe însă să se schimbe încă din secolul al VIII-lea, în regiunile de la nordul Dunării de Jos fiind atestate elemente de cultură materiale noi. Analiza vestigiilor datând din perioada secolelor VIII–IX evidențiază o pondere crescută a ceramicii lucrată cu roata, sporirea numărului de unelte și arme, modificări în structura locuințelor, dar și constituirea necropolelor birituale, în care apar frecvent complexe funerare de inhumație cu ritualuri de certă sorginte creștină. Deși în spațiul sud-estului european se conturase o nouă situație geo-politică, care înlăturase vecinătatea nemijlocită a regiunilor de la nordul Dunării de Jos cu teritoriile statului bizantin, legăturile populației autohtone cu imperiul vor continua totuși (dar mai diminuate), după cum o dovedesc o serie de importuri⁴⁵.

În regiunile din sudul interfluviului Prut-Nistru și din estul Munteniei în aceeași vreme sunt documentate și câteva vestigii aparținând, după caracteristicile lor, grupurilor de protobulgari conduși de Asparuch, indicând un posibil traseu a deplasărilor acestora către sudul Dunării, evitând se pare Dobrogea, acolo unde se puteau confrunța din nou cu armatele bizantine, fie atestând unele prezențe temporare, ca urmare a unor

³⁹ I. Nestor, *Formarea poporului român*, în *Istoria poporului român*, sub red. A. Oțetea, București, 1970, p. 104.

⁴⁰ D.Gh. Teodor, *op. cit.*, în *ArhMold.*, XVII, 1994, p. 228.

⁴¹ Em. Condurachi, Gh. Ștefan, *La romanité Orientale*, extras din *Actele celui de al XIII-lea Congres internațional de științe istorice-Moscova 16–23 august*, Moscova, 1970, p. 1–32.

⁴² D. Gh. Teodor, *op. cit.*, în *Studia Historica et Theologica*, 2003, p. 191–192.

⁴³ Idem, *Elemente nomade din secolele VI–VIII d. Hr. în regiunile de la est și sud de Carpați*, în *Musaioș*, V, 1999, p. 71–90; idem, *op. cit.*, în *Studia Historica et Theologica*, Iași, 2003, p. 190; idem, *Eastern, Slav and nomadic elements of the Seventh-Ninth Centuries in the Carpathians-Dniester Regions*, în *Zbornik na počest Dariny Bialekovej*, Nitra, 2004, p. 399–403; idem, *op. cit.*, în *Musaioș*, XII, 2007, p. 147.

⁴⁴ Idem, *Unele probleme privind evoluția culturii materiale din Moldova în secolele VI–X e.n.*, în *Carpica*, II, 1969, p. 300–301; idem, *op. cit.*, în *Musaioș*, XII, 2007, p. 146–147.

⁴⁵ Idem, *op. cit.*, Iași, 1981, p. 59–76.

raiduri militare⁴⁶. De asemenea, în Muntenia sunt atestate și vestigii deosebite ca factură, pe care noi le-am pus în legătură cu prizonierii bizantini de la Adrianopol, colonizați de bulgari în anumite zone⁴⁷.

În vremea secolelor VIII–IX, când se constată aici instaurarea unei perioade de relativ liniște politică, determinată de încetarea temporară a marilor invazii, comunitățile autohtone din anumite zone de la nordul Dunării de Jos vor cunoaște un vizibil reviriment social, economic și cultural, concomitent cu sporirea numărului de așezări și necropole.

Datorită apariției unor conjuncturi favorabile, cauzate, paradoxal, tocmai de recrudescența ultimilor valuri de migratori (uzi, pecenegi, cumani, tătari) care, temporar, au delimitat parțial arealele de viață etno-lingvistică, a putut avea loc treptat și extinderea unui interesant și complex proces de românizare ce va cuprinde zonele ocupate temporar de slavi, în special cele ale dacilor slavizați (din unele părți ale Bucovinei de nord și din Maramureș), dar și altele, în care elementele alogene, ca cele turanice de exemplu, se stabiliseră mai compact. În plan arheologic, cristalizarea culturii materiale de tip *Dridu* din secolele IX–XI, atribuită populației vechi românești și atestată pe aproape întreg spațiul de la nordul Dunării de Jos, ilustrează, după opinia noastră, desfășurarea unui asemenea larg și ireversibil proces, explicând astfel prezența numeroasă și compactă a elementelor etno-lingvistice latine în vecinătatea lumii slave⁴⁸. În acest sens, trebuie semnalat faptul că cercetările efectuate până în prezent au putut contura, cu destulă certitudine, pe parcursul unor etape, arealele cu densă populație autohtonă și altele unde, dimpotrivă, sunt atestate doar grupuri reduse de băștinași.⁴⁹ Analiza comparativă a vestigiilor datând din perioada secolelor IX–XI din regiunile carpato-dunărene dovedește astfel, indubitabil, existența acestei populații vechi românești și multiplele ei contacte cu diferitele grupuri de alogeni. Pe baza lor, în stadiul actual al cercetărilor, pot fi respinse hotărât și anumite concluzii, formulate tendențios, potrivit cărora în vremea dezvoltării culturii vechi românești de tip *Dridu*, regiunile dintre Carpații de sud și Dunăre erau locuite efectiv de bulgari, după cum ar demonstra-o, după unii, așezările și necropole descoperite în spațiul menționat⁵⁰, părere în totală contradicție cu realitățile pe care le-au evidențiat amplele investigații arheologice efectuate timp de peste o jumătate de veac, care au atestat aici existența câtorva mii de așezări și necropole din perioada secolelor VIII–X.

Încheind aceste considerații cu privire la istoria spațiului carpato-dunărean în primul mileniu al erei creștine, subliniem hotărât că, punctele noastre de vedere, formulate ca urmare a analizei rezultatelor obținute de investigațiile arheologice, nu prejudiciază în esența lor principalele concluzii ale istoriografiei românești privind continuitatea, autohtonă, romanizarea, locul și timpul de formare a poporului și limbii române ci, dimpotrivă, încearcă să aducă unele clarificări privitoare la realitățile social-economice, culturale și etno-demografice din perioada de timp menționată.

CONSIDÉRATIONS SUR CERTAINS ASPECTS DE L'ETHNOGENÈSE ROUMAINE

RÉSUMÉ

Les fouilles archéologiques entreprises pendant la deuxième moitié du siècle précédent dans les régions de l'espace carpato-danubien-pontique et liées aux réalités du millénaire de grandes migrations ont donné de nombreux et importants résultats. En se fiant à ces résultats, l'auteur de cette étude entreprend une nouvelle analyse des aspects concernant la romanisation de la population géto-dace entre le Ier et le VIème siècle après J. Ch. On a supposé toutefois que les régions de l'est et du sud des Carpats, qui n'ont pas été détenues par l'Empire Romain, ont tout de même pu être engagée dans un

⁴⁶ Idem, *Precizări cronologice și culturale privind două piese feudale timpurii din Câmpia Munteniei*, în Arh.Mold., XVI, 1993, p. 287.

⁴⁷ Idem, *Din nou despre dominația Bulgariei la nordul Dunării de Jos*, în *Musaio*, IX, 2004, p. 127–135.

⁴⁸ Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Dridu. Contribuții la arheologia și istoria perioadei de formare a poporului român*, București, 1967; eadem, *Données sur l'archéologie des VIe–Xe siècles sur le territoire de la Roumanie. La culture Bratei et la culture Dridu*, în *Dacia*, N.S., XV, 1971, p. 269–287; D. Gh. Teodor, *Contribuții la cunoașterea culturii Dridu pe teritoriul Moldovei*, în SCIV, 19, 1968, 2, p. 227–278; idem, *Teritoriul est carpatic în veacurile V–XI*, Iași, 1978, p. 67–144; O. Toropu, *Romanitatea târzie și străromânii în Dacia Traiană sud-carpatică (secolele III–XI)*, Craiova, 1976, p. 150–217.

⁴⁹ În acest sens, vezi hărțile cu descoperirile arheologice din *Istoria Românilor* vol. II, București, 2001, p. 557, fig. 70 și din vol. III, p. 40–42; 146–148, fig. 1 și 28.

⁵⁰ U. Fiedler, *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 7. Jahrhunderts an der unteren Donau*, vol. I–II, Bonn, 1992, *passim*.

processus plus large de romanisation, au déroulement duquel ont contribué non seulement les échanges économiques et culturels intenses avec les régions du sud du Danube, mais aussi la présence de nombreux prisonniers latinophones emmenés ici par les barbares, les transfuges venus de l'empire ou certains groupes de Romains provenant de l'ancienne province de la Dace romaine.

L'auteur considère que les prisonniers emmenés au nord du Bas Danube suite à de nombreux raids entrepris par les migrateurs entre IVème et le VIème siècles après J. Ch., les transfuges provenant de certaines régions de l'empire réfugiés ici ou les groupes de population romaine-byzantine disloqués par l'arrivée et l'établissement temporaire de nombreux barbares au sud du fleuve ont contribué à l'augmentation de la survenue des éléments ethnolinguistiques romaines qui existaient déjà dans l'espace carpato-danubien.

L'analyse de la culture matérielle des Vème–VIIème du type *Ipotești-Cândești* a relevé son origine romaino-byzantine certaine et le fait que ceux qui l'on véhiculés dans les régions situées entre les Carpates du sud et le Danube ont été surtout les groupes latinophones disloqués par les invasions des Gotes, des Huns, des Slaves et des Avars. Il est également possible que certains groupes de latinophones aient pénétré à l'Est et le Sud de Carpates depuis la Pannonie ou la Transylvanie. Quelques éléments du type *Ipotești-Cândești* ont été attestés aussi à l'Est du Carpates.

Pendant la période suivante, notamment aux VIIIème et Xème siècles. Lorsque les invasions des migrateurs baissent et un relatif calme politique s'installe, la société autochtone subit un visible revirement économique et culturel, soutenu par le nombre considérable d'objectifs et par la cristallisation de l'ancienne culture roumaine du type *Dridu*, répandue presque sur tout l'espace carpato-danubien-pontique. L'extension progressive de l'aire de l'ancienne habitation roumaine a probablement eu lieu à la même époque, qui finira par inclure également les régions plus au nord où certains groupes géto-daces avaient probablement été slavisés durant les VIème et VIIème siècles après J.Ch.

Cette même époque a également vu survenir l'assimilation des groupes d'allogènes qui se sont définitivement établis dans certaines régions au nord du Bas Danube.

MONEDELE DESCOPERITE ÎN CETĂȚUIA GETO-DACĂ DE LA POIANA*

DE

BUCUR MITREA

Keywords: *Dacian site Poiana, coins, single finds, hoards, paramonetary objets.*

Abstract: Dacian site of Poiana is situated east of Romania. There have been found 1,269 coins in it and other 11 single finds and three hoards in the neighbourhood. It is the greatest number of coins found in a Dacian fortress (excepting Sarmizegetusa).

During the archaeological researches there have been found Greek and Hellenistic coins (15), Geto-Dacian ones (27), Roman Republican ones (the most numerous category) and Roman Imperial issues; two dies (one for Geto-Dacian coins and another for the Roman Republican denarii) have been found too.

Most of the coins are published for the first time by the author.

Monedele descoperite în cuprinsul cetății geto-dace de la Poiana și din împrejurimile ei imediate sunt numeroase și variate**. Trebuie să adăugăm de la bun început că marea majoritate a monedelor a fost aflată în cursul lungilor campanii de săpături executate aci între 1927 și 1951 de către soții Radu și Ecaterina Vulpe¹. Acestora, li se adaugă și altele, despre care se referă la locul potrivit.

* După cum aminteam cu alte ocazii (B. Mitrea și V. Mihailescu-Bîrliba, *Un tezaur monetar roman puțin cunoscut: Văleni, jud. Neamț, în Simpozion de numismatică dedicat împlinirii a patru secole de la prima unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul, Chișinău, 28–30 mai 2000, Studii și comunicări*, București, 2001, p. 69, nota 1; B. Mitrea, V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de monede romane de la Bălănești (jud. Neamț)*, în *ArhMold*, 23–24, 2000–2001 (2003), p. 199, nota 1), după câțiva ani de la decesul lui B. Mitrea, domnul dr. A. Popescu (pe atunci, cercetător la Institutul de Arheologie din București) a avut bunăvoința de a-mi trimite două manuscrise ale profesorului, pe care le-am publicat cu semnătura ambilor, potrivit dorinței sale (datată în 1993). Probabil, în aceeași perioadă (1994–1995), când sănătatea savantului părea să dea semne de rău augur, la secretariatul Institutului de Arheologie din Iași a fost lăsat pentru subsemnatul, *fără altă indicație* (ca în cazurile amintite), de către un membru al familiei profesorului (ginerel), un dosar voluminos, care conținea toate materialele privitoare la monedele de la Poiana. Era munca sa de lungă durată și îmi cer iertare memoriei sale și colegilor, întrucât numai din vina mea s-a întârziat nepermis de mult valorificarea acestei foarte importante cercetări. Deși studiul este departe de a fi fost definitivat, din multiple considerente – pe care nu le mai enumăr aici, dar pe care cercetătorii temei le intuiesc – am apreciat ca fiind foarte necesară publicarea sa. Am respectat textul original și am reorganizat doar catalogul (adăugând și noile descoperiri), făcând mici completări și corecturi când a fost cazul (încadrate în paranteze drepte [...]), am lăsat neatins chiar eventualele inadvertențe între datele comunicate în manuscris, atunci când nu le-am putut găsi o explicație ș. a. m. d.; pentru toate acestea îmi asum responsabilitatea (*Virgil Mihailescu-Bîrliba*).

** Ținem să exprimăm profesorului Radu Vulpe via noastră recunoștință și caldele noastre mulțumiri pentru faptul că ne-a încredințat monedele descoperite la Poiana pentru studiu și publicare (*Bucur Mitrea*).

¹ Descoperitorii monedelor, profesorul Radu Vulpe și Ecaterina Vulpe, au sesizat de la început importanța lor și au menționat-o în diferite studii sau rapoarte de săpături. Sub titlul, *Un tezaur de denari romani găsiți la Piroboridava*, în vol. *În memoria lui Vasile Pârvan*, București, 1934, p. 126–133, Ecaterina Vulpe a publicat tezaurul de denari romani republicani descoperit în anul 1928 (**Catalogul, Anexa nr. 2**, tezaurul nr. 1). De o atenție specială s-a bucurat fiecare categorie de monede în rapoartele publicate de Radu Vulpe cu privire la rezultatele săpăturilor de la Poiana. În acest sens putem cita *SCIV*: 1, 1950, p. 49–50; 2, 1951, p. 177, 187, 190 și 192; 3, 1952, p. 194 și 202. O privire de ansamblu asupra unei categorii de monede, este vorba de cele romane, am dat și noi în studiul *Descoperirile de monede romane din așezarea geto-dacă de la Poiana și importanța lor istorică*, în *SCIV*, 8, 1957, 1–4, p. 165–182.

Este grăitor cred să amintim în această privință că nu mai puțin de 1269 monede ne sunt cunoscute ca descoperite în spațiul mai larg al *oppidum*-ului geto-dacic. Din acest total un număr de 929 exemplare au fost examinate de noi și sunt descrise sumar, dar cu toate datele necesare în partea a doua a lucrării, în **Catalogul** monedelor. Restul reprezintă tezaure și monede izolate care nu ne-au parvenit, fie înstrăinându-se îndată după descoperire, fie risipindu-se între timp. Nu mai puțin de zece tezaure au fost găsite fie în cuprinsul citadelei, fie în împrejurimile ei imediate. Nu cunosc nici o altă cetățuie de pe întreg cuprinsul Daciei independente (poate în afară de Sarmizegetusa), în care să se fi descoperit asemenea cantități de monede.

Datele acestea de natură obiectivă ne dau posibilitatea să pătrundem, nu fără unele semne de întrebare și aspecte rămase încă neelucidate, în laboratorul intim al vieții economice, sociale, politice, culturale și chiar militare a geto-dacilor de pe Siretul inferior și, în general, din Moldova de Jos. Pentru moment ne vom limita doar la unele constatări generale.

Monedele descoperite la Poiana au fost clasificate, precum urmează: grecești, tracice, geto-dace, romane republicane și romane imperiale. Ele sunt descrise în această succesiune în partea a doua a lucrării de față, în **Catalogul** monedelor. Aceasta este și ordinea în care vom prezenta comentariile pe care le facem pe marginea lor.

1. Monedele grecești au fost aflate în număr de 16 exemplare și ele au fost emise de către unele cetăți grecești sau regi clientelari traci: Histria, 5 exemplare, Callatis, 3 ex. (și un tezaur cu 32 ex.), Odessos (?), 1 ex., Panticapaion, 1 ex., Dyrrachium, 2 ex., regii traci, 3 ex.

Dintre monedele grecești, cele emise de Histria ies în evidență față de toate celelalte. Mai întâi, toate sunt de argint și sunt relativ numeroase, și elementul cel mai important este că ele se datează devreme, în cursul secolului al IV-lea a. Chr.

În legătură cu ele remarcăm faptul că toate cele cinci drahme, așa cum reiese din descrierea lor (**Catalogul**) sunt de tipul obișnuit și au pe rv. sigla A². Ele corespund tipului Pick, 416. Dacă tipul monetar este același, dacă sigla apare ca un numitor comun, peste tot A, în schimb ponderea exemplarelor izolate variază. În ordine descrescând avem de înregistrat greutatea: 6,21 g; 5,54 g; 5 g; 4,62 g; și 4,49 g. Ponderea sensibil variată, ca și unele deosebiri de stil, ne fac să întrevădem posibilitatea unei eșalonări cronologice a lor în cadrul secolului al IV-lea a. Chr.³ Felul acesta de a vedea este întărit de faptul că alte exemplare din aceleași drahme histriene, descoperite mereu în teritoriul Moldovei, au și alte sigle, care sunt, după toate probabilitățile, anterioare emisiunilor cu sigla A.

Examinarea monedelor ne-a permis și unele observații nu lipsite de importanță, pentru interpretarea istorică ce o vom face în continuare. Este vorba de gradul de uzare prin folosire, mai exact spus, dacă moneda poartă urme vizibile de circulație sau, din contra, nu prezintă asemenea urme, fiind puțin folosită. Privite din acest punct de vedere, două din drahmele histriene nu sunt circulate și ca atare nu prezintă urme de tocire (**Anexa nr. 1**, nr. 1/1951 și nr. 3/1951). Alte două exemplare (**Anexa nr. 1**, nr. 1/1950 și nr. 2/1951) sunt puțin tocite datorită folosirii lor în procesul circulației. Una singură (**Anexa nr. 1**, nr. 2/1948), care este și slab conservată, are efigiile tocite.

Din cele expuse mai sus noi tragem concluzia că drahmele histriene au ajuns la Poiana în mod eșalonat în timp. O parte din ele, cele netocite și deci bine conservate, au ajuns la o dată apropiată de epoca lor de emisiune. Altele, după o scurtă vreme de circulație. În fine, cele care prezintă urme de tocire, sunt venite, după toate probabilitățile, în asemenea condiții din cetatea lor de origine. Este puțin probabil, după părerea noastră, ca ele să fi circulat și să fi fost folosite în procesul de schimb.

Dar atunci ce semnificație economică și istorică trebuie să atribuim noi acestor drahme, găsite în mediul geto-dacic de la Poiana?

Înainte de a încerca să dăm un răspuns la întrebarea formulată mai sus, socot că este util să precizăm în ce măsură documentația noastră actuală dispune și de alte descoperiri similare, aflate în același mediu arheologic geto-dac pe același teritoriu de la est de Carpați. Ne vom referi mai întâi la tezaure. Două asemenea depozite de drahme histriene ne sunt cunoscute ca întâlnite în teritoriul amintit. Unul din aceste tezaure s-a

² O singură îndoială la nr. 2, unde sigla este neclară în partea ei inferioară: ar putea fi un Δ (delta) sau un A. Înclin pentru ultima lectură.

³ Pentru cronologia monedelor Histriei, vezi C. Preda, *Über die Silbermünzen der Stadt Istros*, în *Dacia*, N. S., 19, 1975, p. 77–85 și același, *Histria III. Descoperirile monetare 1914–1973*, Ed. Academiei, București, 1973, p. 21 și 25. Cf. și O. Iliescu, în *Les systèmes monétaires et pondéraux à Histria, Callatis et Tomis aux Ve–IIe siècles avant notre ère*, în *Actes du 8e Congrès Internationale de Numismatique*, New York – Washington, Septembre 1973, Paris-Bâle, 1976, p. 85–98.

descoperit la Căbești, com. Podul Turcului, jud. Bacău⁴. Cel de-al doilea s-a descoperit pe malul stâng al fluviului Tyras, la Doroțcoe⁵, în URSS [R. Moldova]. Dacă aflările de tezaure de monede histriene de argint sunt relativ rare în mediul triburilor locale în secolul al IV-lea, și după părerea noastră ni se pare normal să fie așa, cu totul alta va fi situația descoperirilor singuratice, apărute mereu pe același teritoriu geografic și etnic. În privința aceasta, pentru regiunea pe care o avem în vedere, cea de la est de Carpați, încă din 1965 am putut nota 10 localități, exceptând Poiana, în care au fost aflate drahmele histriene: Piscu, Berești, Prisecani, Tăvădărești, Bârlad, Benești, Găiceana, Obârșeni, Vaslui și Căciulești⁶.

Între timp, mereu în cadrul aceluiași teritoriu geografic, au mai fost semnalate alte patru descoperiri izolate. Le menționăm și pe acestea, spre a completa documentarea noastră.

Astfel, la Galați, în împrejurimi⁷, a fost semnalată descoperirea unei drahme histriene; o alta ne este cunoscută ca aflată la Prodănești⁸, același județ, o a treia la Glăvănești⁹, jud. Bacău, cea de a patra, la Doroșcani¹⁰, com. Popești, jud. Iași, iar ultimele două: la Siretul (fost Ungureni), jud. Bacău¹¹ și Murgeni¹², jud. Vaslui.

Noile descoperiri apărute în ultimii ani și notate de noi mai sus, aduc cel puțin două elemente noi ce se cer subliniate. În primul rând, teritoriul geografic pe care drahmele Histriei erau răspândite este confirmat și de o parte din noile descoperiri. În această privință drahma de la Prodănești nu face altceva decât să confirme răspândirea ei în aria orașului Berești, cunoscut prin alte aflări anterioare. Situația este identică cu cea de la Glăvănești, jud. Bacău, care completează și întărește cunoștințele noastre prin material similar cunoscut de mai înainte în acea regiune.

Un element nou este adus de drahma histriană aflată la Doroșcani, localitate situată în partea de vest a jud. Iași. Prin aflarea ei în acea regiune, „aria” histrienelor se extinde mult spre nord. În acest context „regional” trebuie privită apariția monedei de argint a coloniei milesiene de pe malul lacului Sinoe.

În legătură cu prezența drahmelor histriene de la Poiana prima problemă care se pune este aceea a drumului pe care l-au străbătut. Mi se pare, chiar sunt sigur, că nu spun nimic nou, dacă reamintesc că drumul acesta a fost mai întâi pe Dunăre în sus, iar mai apoi pe Siret. Pe această ultimă porțiune drumul a putut fi pe apă sau pe uscat sau și pe una și pe alta. Cert este că tocmai descoperirile de drahme jalonează în mod sigur și clar traseul urmat. Dar foarte probabil că nu este singurul. Rămâne de văzut dacă nu va fi cazul să recunoaștem un al doilea drum, de data aceasta sigur de uscat, de la Galați spre orașul de azi Berești. Indicații sunt, iar altele sunt de așteptat. Pentru nevoile imediate ne rezumăm la primul.

⁴ O notiță informativă la B. Mitrea, *Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în Republica Populară Română*, în *SCIV*, 15, 1964, 4, p. 569, 3. Este vorba de un tezaur de circa 25–30 exemplare, din care au fost recuperate 13.

⁵ A. A. Nudelman, *Монеты Истрии и Тириса из с. Дороцкое*, în *Труды*, II, Chișinău, 1969, p. 121–128. Tezaurul cuprinde 145 drahme și 5 hemidrahme ale cetății Histria, precum și 113 drahme ale cetății Tyras.

⁶ Vezi în această privință B. Mitrea, *Descoperirile monetare și legăturile de schimb ale cetății Histria cu populațiile locale în secolele V–IV î. e. n.*, în *StCl*, 7, 1965, p. 143–167. Unele adăugiri de descoperiri mai noi, la I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană (sec. II î. e. n. – I e. n.)*, Ed. Dacia, Cluj, 1974, p. 255–256. Cu acest prilej menționăm că în cetățile dace de la Costești, *ibid.*, p. 255, 35 și la Luncani, *ibid.*, p. 256, 40, nu s-au găsit drahme histriene și mesembriote, ci monede de bronz, dintr-o vreme ulterioară drahmelor. Este vorba de altă etapă, alt nominal, alt metal. Deci alte împrejurări istorice și o altă explicație. Pentru regiunea de la sud de Carpați, vezi și C. Preda, *op. cit.*, p. 26 și urm. (cu harta), care aduce unele completări (cu descoperiri apărute între timp) la documentarea anterioară și o însoțește cu un amplu comentariu. Ordinea în care localitățile sunt menționate este aceea a lui C. Preda, care mi se pare judicioasă deoarece indică drumul de pătrundere. Mai nou, A. G. Zaginajlo, *К вопросу об экономических связях западного и северо-западного Причерноморья в VI–IV вв. до н. э. по нумизматическим данным*, în *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 8, Kiev, 1976, p. 70 și urm.

⁷ B. Mitrea, *Découvertes récentes et plus anciennes des monnaies antiques et byzantines en Roumanie*, în *Dacia*, N. S., 15, 1971, p. 399, 6.

⁸ Idem, *Découvertes monétaires en Roumanie, 1974 (XVIII)*, în *Dacia*, N. S., 19, 1975, p. 311, 19.

⁹ Idem, *Découvertes récentes de monnaies anciennes et byzantines sur le territoire de la Roumanie*, în *Dacia*, N. S., 14, 1970, p. 469, 8.

¹⁰ Idem, *Découvertes monétaires en Roumanie, 1977 (XXI)*, în *Dacia*, N. S., 22, 1978, p. 365, 2.

¹¹ Idem, *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie*, în *Dacia*, N. S., 5, 1961, p. 586, 13.

¹² Idem, *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie*, în *Dacia*, N. S., 11, 1967, p. 380, 13.

Prin poziția sa geografică, confirmată pe de-o parte de descoperirile arheologice și întărite de cele monetare, cetățuia de la Poiana se arată a fi fost un important centru economic, desigur dublat de unul politic și militar. Până la noi descoperiri similare cetății de la Poiana, dar de proporții mai mari, suntem înclinați să-i acordăm acesteia primul plan pentru regiunile de sud și de centru ale Moldovei. Este probabil că de aci s-au răspândit spre nord, la geto-daci, drahmele coloniei mileziene, despre care am văzut că sunt cunoscute până departe în regiunile din centrul și nordul Moldovei.

O altă problemă ce se cere rezolvată este aceea a datei la care au ajuns la Poiana monedele de argint ce ne solicită atenția. Un asemenea răspuns este legat nemijlocit de existența unei cronologii amănunțite a monedelor de argint histriene. În această privință, cu toate eforturile făcute¹³ și cu unii pași certți în ceea ce privește etapa de început, precizuni mai fine sunt de așteptat de la cercetările viitoare. Și aceasta în două direcții: cea a cronologiei absolute, cu specificarea succesiunii diferitelor variante în cursul secolelor V–IV, pe baza analizei descendeței și legăturii ștanțelor monetare, precum și aceea a datei de sfârșit a acestor emisiuni. Ambele aspecte rămân încă *sub iudice*. Ceea ce putem anticipa de pe acum este faptul că cele mai multe din emisiunile histriene descoperite în estul Carpaților apar în secolul al IV-lea și sunt relativ târzii. În lipsa preciziunilor de care am fi avut atâtă nevoie și care ne-ar fi adus prețioase indicații, cu implicații mult mai ample și în alte domenii, nu ne rămâne decât să formulăm o ipoteză, care rămâne să fie verificată de cercetările viitoare.

Lipsa monedelor de argint ale lui Filip al II-lea al Macedoniei din mediul arheologic geto-dac din estul Carpaților indică, după părerea noastră, că ne aflăm într-o etapă anterioară prezenței regelui macedonean la Dunărea de Jos. Deci anterioară anului 339. După toate probabilitățile descoperirile viitoare de drahme histriene în mediul arheologic geto-dac ne vor permite să delimităm o cronologie mai fină și să întrezărim unele faze mai precis delimitate. Materialul documentar de care dispunem la ora actuală pentru întreaga Moldovă ne lasă să întrevădem această posibilitate. Pondere variată a diferitelor exemplare, precum și diversitatea siglelor care apar pe drahme, constituie un indiciu obiectiv în această direcție.

Pentru Poiana, drahmele descoperite aci, ne limităm să le datăm, așa cum am mai spus, în cursul secolului al IV-lea, poate pe la jumătatea lui sau curând după aceea, în deceniile următoare.

Monedele histriene de argint descoperite la geto-dacii de la Poiana și odată cu ele, toate exemplarele asemănătoare descoperite pe întreg teritoriul Moldovei, reprezintă primele monede de argint cu care vin în contact geto-dacii. Privite pe un plan istoric și economic mai larg, putem spune că Histria creează premisele, oferă modelul pe care geto-dacii îl pot folosi în încercarea de a-și crea o monetărie proprie, în momentul în care evoluția lor economică internă va face necesară crearea unui asemenea instrument de schimb. Dacă evoluția nu a continuat pe drumul pregătit de Histria, cauza trebuie căutată în împrejurările externe. Este probabil că intervenția armată la Dunărea de Jos a regelui Macedoniei, de care am pomenit, a avut și unele consecințe destul de serioase, dacă nu chiar grave, pentru cetățile grecești, sau unele din ele, pe care documentația de care dispunem deocamdată nu le-a înregistrat și ca atare ne-au rămas necunoscute. Dar efectele, mai precis urmările acestei intervenții, reflexele ei pe plan economic sunt clare. Moneda histriană de argint care începea să facă școală la populațiile locale își va înceta apariția la un anumit moment din cursul celei de a doua jumătăți a secolului al IV-lea. În deceniile care au urmat, o altă monedă își va face apariția la geto-daci, cea a lui Filip al II-lea. Moneda lui va fi aceea care va înlătura pe cea a Histriei, spre a sfârși prin a-și impune pe cea proprie. Și apoi tot ea va servi ca prototip. Histria rămâne în această privință ca o precursoră, o inițitoare, o deschizătoare de drumuri.

Câteva cuvinte asupra unui alt aspect care se cere lămurit. Ce rol au avut drahmele histriene în procesul de schimb sau, mai precis, cum trebuie să explicăm prezența lor la geto-daci ?

În această privință cred că trebuie să plecăm de la realitatea economiei locale, de la nivelul ei economic, de la nivelul de dezvoltare a forțelor de producție locale. O privire cât mai sumară ne arată că, din acest punct de vedere, Dacia se afla în cadrul unei economii naturale în care schimburile se făceau bun contra bun sau marfă contra marfă. În această etapă moneda trebuie privită până la un anumit punct doar ca un element de curiozitate, de noutate, dar în legătură și cu valoarea metalului fin pe care-l conține, la care mai este de adăugat și elementul artistic, care reprezenta o noutate pentru localnici. Toate acestea o făceau să fie primită și chiar solicitată, dar în aceste limite și mai cu seamă cu asemenea caracteristici. În acest mod se poate explica și apariția ei în exemplare singuratece. Raritatea tezaurilor devine și mai ușor de înțeles acum, iar explicația prezenței lor trebuie căutată în domeniul politic, social, poate economic, ca metal prețios pentru nevoile confecționării [altor obiecte]. Apariția drahmelor în mici tezaure, așa cum ne arată descoperirile din Moldova sunt rare, foarte rare. Pentru ele va trebui să căutăm o altă explicație. Și aceasta nu este de investigat în

¹³ C. Preda, *op. cit.*, p. 21 și 25; idem, *op. cit.*, în *Dacia*, N. S., 19, 1975, p. 77–85.

domeniul economic, ci în cel politic, spre căpeteniile formațiunilor tribale. Spre ei erau îndreptate sau ele provin din acest sector.

În stadiul actual al documentării noastre suntem tentați să vedem la Poiana un important centru economic, pe cale de consolidare și afirmare în continuare, în care se întâlnesc pe de-o parte grecii histrieni, iar pe de altă parte localnicii geto-daci din regiunile apropiate, dar și mai îndepărtate. Aci era locul unde se înfăptuia schimbul de bunuri și tot de aci se răspândeau printre localnici produsele sudului și odată cu ele și un început de contact cu ceea ce va constitui ulterior instrumentul de schimb și măsură a valorii – moneda.

2. O altă categorie de monede grecești care s-a găsit la Poiana este constituită de monedele callatiene. O primă remarcă: în cazul de față avem de-a face exclusiv cu monede de bronz. Deși colonia doriană din Pontul Euxin a emis monedă de argint în secolul al IV-lea, aceste emisiuni nu se întâlnesc la Poiana, ca de altfel nici aiurea în mediul populațiilor autohtone. Ele se datează în cursul secolului al IV-lea, când teritoriul de care ne ocupăm era dominat economic de histrieni. Monedele cetății doriene au fost aflate în trei exemplare (**Anexa nr. 1**, nr. 2/1950, nr. 4–5/1951). Și toate trei sunt de bronz și de trei tipuri diferite: Apollo, Demetra și Dionysos. Și mai au o caracteristică comună, toate sunt contramarcate. Avem de-a face deci cu emisiuni din epoci diferite, care au fost revitalizate într-o epocă de criză, prin aplicarea unei contramărci.

Pentru a ne putea da seama de semnificația pe care urmează să o acordăm monedelor de bronz callatiene descoperite la Poiana socot că este util să aruncăm o privire asupra răspândirii lor pe întinsul teritoriului triburilor geto-dace.

Fără a avea de gând să întârziem acum și aici în a urmări repertoriizarea cât mai completă a unor astfel de descoperiri, ne vom limita să dăm unele exemple, care să schițeze doar situația, să ne arate la ce ne putem aștepta și să ne îngăduie o explicație.

Sunt cunoscute de mai multă vreme aflările de monede callatiene izolate, în cetățile aflătoare de-a lungul Dunării. Din rândul lor menționăm doar Aegissus, Noviodunum, Dinogetia, Canlia, Satu Nou. Dar monedele autonome de bronz callatiene nu se găsesc doar în așezările aflate de-a lungul Dunării, care este calea cea mai ușoară de pătrundere. Ele au fost sesizate și în interiorul teritoriului triburilor geto-dace de la sud de Carpați. Și putem cita unele exemple ce ne sunt cunoscute, cum este de exemplu cel de la Radovanu¹⁴, jud. Ilfov și cel de la Racovița¹⁵, com. Voineasa, jud. Olt. Acestor exemple li se mai adaugă unul mult mai vechi, dar semnalat abia în ultima vreme, care menționează monedele callatiene de bronz la Drobeta – Turnu Severin¹⁶.

Pentru Moldova, pe lângă cele trei exemplare de la Poiana, mai putem aminti descoperirea de la Ciorani¹⁷, com. Pufești, jud. Vrancea.

Exemplele pomenite mai sus le socotim suficiente pentru a arăta că monedele callatiene autonome de bronz, departe de a constitui o caracteristică specială a Poanei, un fenomen local, reprezintă unul general extins și complex, care cuprinde întreg teritoriul geto-dac de la sud și est de Carpați. În acest cadru, economic, dar și politic, cultural și etnic, trebuie privite cele trei monede de bronz callatiene de la Poiana. Este vorba de o nouă etapă de dezvoltare economică, în care situația cunoscută din secolul precedent s-a modificat profund, când locul Histriei este luat de întreprinzătoarea și curajoasa Callatis. Cronologic, fără a putea furniza, măcar pentru moment, alte precizii, ne aflăm în secolele III–II a. Chr.

Moneda callatiană de bronz, deci fără o valoare intrinsecă, este o monedă fiduciară. În cazul nostru, ea trebuie interpretată ca documentând și identificând pe noii reprezentanți ai comerțului pontic în teritoriile triburilor indigene. Este de imaginat că o parte din schimburi continuau să se facă în natură, iar în cazul când o parte din produse se valorifica prin intermediul monedei, și în această etapă procedeul era și cunoscut și aplicat, se recurgea la o monedă de metal prețios. Aceste monede puteau fi tetradrahme de tip Alexandru cel Mare sau Lysimach, multe din ele fiind emise chiar de către cetățile pontice. Ele au servit ca instrument de schimb în tranzacțiile economice dintre cele două părți. Mai adăugăm că asemenea monede au fost aflate la geto-dacii din regiunile extracarpatice și o parte din ele au fost și publicate. O interpretare însă în acest sens nu cunosc să se fi dat. Prezența monedelor de bronz callatiene o socot doar ca monedă mărunță aflată asupra negustorilor callatieni și ajunsă, într-un fel sau altul, în mâini autohtone, dar nu pe calea schimbului.

3. Printre monedele pontice este de semnalat și una de bronz, emisă după toate probabilitățile de către cetatea Odessos (**Anexa nr. 1**, nr. 1/1948). Despre ea putem spune că face parte din emisiunile autonome.

¹⁴ I. Glodariu, *op. cit.*, p. 254, 16.

¹⁵ B. Mitrea, *Découvertes anciennes et plus récentes de monnaies antiques et byzantines dans la République Populaire Roumaine*, în *Dacia*, N. S., 8, 1964, p. 373, 10; idem, *op. cit.*, în *SCIV*, 15, 1964, 4, p. 571, 10.

¹⁶ Idem, *Découvertes monétaires en Roumanie, 1977 (XXI)*, în *Dacia*, N. S., 22, 1978, p. 365, 3.

¹⁷ I. Glodariu, *op. cit.*, p. 254, 13.

Faptul că este mult tocită ne arată că, foarte probabil, a venit la Poiana după o perioadă de lungă circulație în patria ei.

Și moneda de bronz odessitană, ca și cele anterioare callatiene, face parte dintr-un fenomen economic și politic mai complex. Este vorba de relațiile pe care le desfășurau geto-dacii în schimburile cu cetățile pontice. Pentru moment ne vom limita să amintim unele descoperiri de monede odesitane pe teritoriul geto-dacic.

Începem cu cetatea de la Zimnicea, unde un număr de asemenea monede de bronz au fost descoperite cu prilejul săpăturilor sistematice executate în localitate¹⁸. Alte exemplare au fost descoperite la Popești¹⁹, com. Mihăilești, jud. Ilfov, apoi la Cetățeni²⁰, jud. Argeș, la Brâncoveanu²¹, com. Odobești, jud. Dâmbovița, precum și la Pângălești²², jud. Ilfov.

Monedele menționate mai sus acopăr mai multe secole, unele, poate rămân să fie atribuite secolului al IV-lea sau al III-lea a. Chr. Cele mai multe însă aparțin unor vremi mai recente și avem în vedere secolele II și I a. Chr. De altfel, tocirea multora din ele, la care se adaugă uneori aplicarea de contramărci, ne indică aceste vremi. Dar pe lângă moneda de bronz a cetății Odessos avem de semnalat prezența tetradrahmelor aceleiași cetăți, emisiuni din ultimele trei secole. Mai amintim că aceeași cetate va fi prezentă la geto-dacii de la Dunărea de Jos prin staterii de aur, pe care-i întâlnim în unele tezaure. Deci tradiția este mai veche, poate începe din secolul al IV-lea și este prezentă în cel de al treilea și al doilea, prin monedele de metal prețios. În cadrul acestei ultime etape, poate prelungită și în secolul I, avem de integrat descoperirile monetare de la Poiana. Un alt aspect care va trebui rezolvat este acela dacă avem de-a face cu relații directe sau este vorba de un alt intermediar pontic mai apropiat. Și în acest din urmă caz, pentru care etapă, și poate pentru care regiune. Aceste aspecte rămân să fie rezolvate în viitor.

4. Două monede, o drahmă emisă de cetatea Dyrrachium, precum și o imitație a uneia din emisiunile aceleiași cetăți, vin să completeze zestrea monetăriei grecești aflate la geto-dacii de la Poiana.

Drahmele emise de orașul Dyrrachium sunt bine cunoscute ca descoperite pe întreg teritoriul Daciei²³. Cercetările mai amănunțite care le-au urmărit apariția atât la sud, cât și la est de Carpați, ne-au documentat prezența lor, oareșcum peste tot. Le găsim, atât în tezaure²⁴, cât și în descoperiri izolate.

Anexa nr. 1.

CATALOGUL DESCOPERIRILOR MONETARE IZOLATE DE LA POIANA

Prezentăm mai jos monedele romane izolate, descoperite în cursul săpăturilor executate de soții Radu și Ecaterina Vulpe între anii 1927 și 1951. Lor li se vor mai adăuga unele exemplare găsite în aceeași localitate și care au ajuns la Institutul de Arheologie din București.

Știrile referitoare la alte descoperiri monetare, tezaure sau monede izolate, dar care s-au risipit și al cărui conținut nu mai poate fi controlat și precizat, sunt menționate în alte capitole.

Monedele romane izolate descoperite în cursul campaniilor de săpături au fost clasificate cronologic, luând ca bază lucrarea lui M. H. Crawford.

¹⁸ B. Mitrea, *Monede antice și feudale descoperite la Zimnicea*, în *SCIV*, 16, 1965, 2, p. 239–260.

¹⁹ Idem, *op. cit.*, în *Dacia*, N. S., 8, 1964, p. 373, 9; idem, *op. cit.*, în *SCIV*, 15, 1964, 4, p. 571, 9.

²⁰ Idem, *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines sur le territoire de la République Populaire Roumaine*, în *Dacia*, N. S., 7, 1963, p. 590, 3; idem, *Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în R. P. R.*, în *SCIV*, 14, 1963, 2, p. 467, 3.

²¹ Idem, *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie*, în *Dacia*, N. S., 13, 1969, p. 540, 4; idem, *Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în R. S. R.*, în *SCIV*, 20, 1969, 1, p. 162, 4.

²² Idem, *op. cit.*, în *Dacia*, N. S., 19, 1975, p. 311, 18; idem, *Descoperiri de monede antice și bizantine în România (XVIII)*, în *BSNR*, 67–69, 1973–1975 (1975), 121–123, p. 317, 18.

²³ B. Mitrea, *Penetrazione commerciale e circolazione monetaria nella Dacia prima della conquista*, în *ED*, 10, 1945, 79–99. Cf. I. Winkler, *Contribuții numismatice la istoria Daciei*, în *Studii și cercetări științifice*, Cluj, 6, 1955, 1–2, p. 40–43. Mai nou, I. Glodariu, *op. cit.*, p. 269–273 și pentru imitații, p. 174, 100–108.

²⁴ B. Mitrea, *Monedele orașelor Dyrrachium și Apollonia în Moldova*, în *SCN*, 2, 1958, p. 27–93; idem, *Alte drahme din Dyrrachium descoperite în Moldova și drumul lor de pătrundere la est de Carpați: tezaurul de la Grozești, jud. Bacău*, în *SCN*, 5, 1971, p. 21–38.

Înainte de 1903

1. În anul 1903, învățătorul I. Beldie (din Calmățui, jud. Tecuci) a găsit la Poiana, „în malul Siretului” și a strâns în colecția sa patru vase de lut, 18 monede de argint și 6 de bronz (grecești și romane), două bucăți de sticlă, cinci vârfuri de săgeți și 17 fibule de bronz, pe care le-a predat la MNA.

Bibl. C. Moisil, *Monete și tezaure monetare din România Mare – vechiul teritoriu geto-dac* –, în *BSNR*, 17, 1922, 41–42, p. 58, nr. 92; B. Mitrea, *Descoperirile de la Poiana*, p. 168; V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 294, Annexe II, nr. 26; idem, *Dacia răsăriteană*, p. 140, nr. 165 și p. 154–155, nr. 60.

1926

1–2. AE. Două monede *geto-dacice* de bronz (un exemplar pare a fi *fourrée*), care au fost trecute prin foc; una din monede este schifată. O piesă a apărut în timpul săpăturilor arheologice, în timp ce a doua a fost recoltată de la suprafața așezării.

Bibl. Radu și Ecaterina Vulpe, în *Dacia*, 3–4, 1927–1932, p. 339–340; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană*, p. 140, nr. 166.

3. AR. 2,60 g; 19 mm; →; slab conservată. *L. ANTESTIVS GRAGVLVS* (Grueber, 976, Roma, 124–103 a. Chr.; Sydenham, 451, Roma, 133–126 a. Chr.; Crawford, 238/1, Roma, 136 a. Chr.). Poate fi o imitație. IAB. Nr. Inv. 481, 2.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 353, nr. 140/a, 1; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană*, p. 155, nr. 62.

4. AR. 2,70 g; 19,15 mm; →; slab conservată; pe avers se află contramarca *T. M. MARCIVS MN. F.* (Grueber, 1008, Roma, 124–103 a. Chr.; Sydenham, 500, Roma, 119–110 a. Chr.; Crawford, 245/1, Roma, 134 a. Chr.). Poate fi o imitație. IAB. Nr. Inv. 481, 3.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 353, nr. 140/a, 2; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană*, p. 155, nr. 62.

5. AR. 3,57 g; 18,60 mm; ↓; slab conservată; pe avers se află incizată o semilună, iar pe revers sunt altele, diferite ca dimensiuni; ștanțele sunt uzate. *MAN. AEMILIVS LEPIDVS* (Grueber, 590, Italia, 91 a. Chr.; Sydenham, 554, Italia, 109 a. Chr.; Crawford, 291/1, Roma, 114 sau 113 a. Chr.). Poate fi o imitație. IAB. Nr. Inv. 481, 5.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 353, nr. 140/a, 3; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană*, p. 155, nr. 62.

6. AR. 3,29 g ?; 18,65 mm; ↙; bine conservată; pare a fi confecționată prin turnare. *C. POSTVMIVS* (Grueber, 3238, Roma, 77 a. Chr.; Sydenham, 785, Roma, 74–73 a. Chr.; Crawford, 394/1a, Roma, 74 a. Chr.). IAB. Nr. Inv. 481, 7.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 353, nr. 140/a, 4; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană*, p. 155, nr. 62.

7. AR. 3,63 g; 17,10 g; ↖; slab conservată; ștanțele sunt uzate. *C. IVLIVS CAESAR* (Grueber, 21, Africa, 46 a. Chr.; Sydenham, 1023, Africa, 46 a. Chr.; Crawford, 467/1a, monetărie nesigură, 46 a. Chr.). Poate fi o imitație. IAB. Nr. Inv. 481, 9.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 353, nr. 140/a, 6; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană*, p. 155, nr. 63.

8. AR. 2,54 g (fragment); slab conservată. *PETILLIVS CAPITOLINVS* (Grueber, 4220, Roma, 40 a. Chr.; Sydenham, 1150, Roma, 37 a. Chr.; Crawford, 487/2 a, Roma, 43 a. Chr.). IAB. Nr. Inv. 481, 13.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 353/a, 9; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană*, p. 155, nr. 62.

9. AR. 1,52 g (fragment); slab conservată; realizată prin turnare. *P. CLODIVS M. F IIIIVIR A. P. F.* (Grueber, 4290, Roma, 38 a. Chr.; Sydenham, 1117, Roma, 41 a. Chr.; Crawford, 494/23, Roma, 42 a. Chr.). Poate fi o imitație. IAB. Nr. Inv. 481, 14.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 353, nr. 140/a, 7; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană*, p. 155, nr. 63.

10. AR. 3,68 g; 17,55 mm; ↑; bine conservată; pe avers este incizată o semilună. *Q. CAEPIO BRVTVS PROCOS, cu L. SES TI. PROQ* (Grueber, 41, Est, 43–42 a. Chr.; Sydenham, 1290, Grecia, 43–42 a. Chr.; Crawford, 502/2, monetărie aflată în deplasare cu Brvtvs, 43–42 a. Chr.). IAB. Nr. Inv. 481, 12.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 353/a, 8; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană*, p. 155, nr. 63.

11. AE. Fragment dintr-o monedă *romană* de bronz. Săpătura B', stratul 8.

Bibl. R. și E. Vulpe, în *Dacia*, 3–4, 1927–1932, p. 339; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană*, p. 155, nr. 65.

1927

1. AR. 3,57 g; 19 mm; ↗; slab conservată; pe avers se află incizate literele **E, L, S**, precum și două puncte adâncite. *C. PLVTIVS* (Grueber, 454, Italia, 150–125 a. Chr.; Sydenham, 410, Roma, 137–136 a. Chr.; Crawford, 278/1, Roma, 121 a. Chr.). Săpătura A'''. IAB. Nr. Inv. 481, 1.

Bibl. R. și E. Vulpe, în *Dacia*, 3–4, 1927–1932, p. 338–339 și fig. 119, 3; M. Chițescu, în *BAR*, p. 353, nr. 140/b, 1; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană*, p. 155, nr. 63.

2. AR. 3,75 g; 18,90 mm; ↑; slab conservată și cu o imprimare neclară a efigiilor. *M. SERGIVS SILVS Q* (Grueber, 512, Italia, 99–94 a. Chr.; Sydenham, 544, Italia, 109 a. Chr.; Crawford, 286/1, Roma, 116 sau 115 a. Chr.). Poate fi o imitație. Săpătura Y. IAB. Nr. Inv. 481, 4.

Bibl. R. și E. Vulpe, în *Dacia*, 3–4, 1927–1932, p. 338–339 și fig. 119, 5; M. Chițescu, în *BAR*, p. 353, nr. 140/b, 2; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană*, p. 155, nr. 62.

3. AR. 3,20 g; 20,35×18,5 mm; →; bine conservată. *Imitație locală* a unui denar roman republican *hibrid*: av. Cap spre dreapta (capul lui *M. ANTONIVS* ? cf. Grueber, 89, Est; Sydenham, 1169, Roma, 42 a. Chr.; Crawford, 496/3, Est, 42 a. Chr.; rv. *M. VOLTEIVS M. F.* (Grueber, 3154, Roma, 78 a. Chr.; Sydenham, 774, Roma, 76 a. Chr.; Crawford, 385/1, Roma, 78 a. Chr.). Săpătura A⁷. IAB. Nr. Inv. 481, 6.

Bibl. R. și E. Vulpe, în *Dacia*, 3–4, 1927–1932, p. 338–339; M. Chițescu, în *BAR*, p. 353, nr. 140/b, 7; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană*, p. 155, nr. 62.

4. AR. 3,62 g; 18,75 mm; ↓; bine conservată; ștanțele sunt uzate; pe avers sunt contramărcile **C**, **I** și **Z**. *MAN. CORDIVS RVFVS IIIIVIR* (Grueber, 4037, Roma, 46 a. Chr.; Sydenham, 976, Roma, 46 a. Chr.; Crawford, 463/1a, Roma, 46 a. Chr.). Poate fi o imitație. Săpătura W. IAB. Nr. Inv. 481, 8.

Bibl. R. și E. Vulpe, în *Dacia*, 3–4, 1927–1932, p. 338–339 și fig. 119, 4; M. Chițescu, în *BAR*, p. 353, nr. 140/b, 3; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană*, p. 155, nr. 62.

5. AR. 2,87 g (fragment); slab conservată. *C. CONSIDIVS PAETVS* (Grueber, 4087, Roma, 45 a. Chr.; Sydenham, 992, Roma, 45 a. Chr.; Crawford, 465/3, Roma, 46 a. Chr.). IAB. Nr. Inv. 481, 10.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 353, nr. 140/a, 5; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană*, p. 155, nr. 62.

6. AR. 2,70 g; 18,5 mm; ↘; slab conservată; pe avers este incizată o semilună. *C. IVLIVS CAESAR (P. SEPVLLIVS MACER)* (Grueber, 4173, Roma, 44 a. Chr.; Sydenham, 1074, Roma, 44 a. Chr.; Crawford, 480/13, Roma, 44 a. Chr.). Săpătura A. IAB. Nr. Inv. 481, 11.

Bibl. R. și E. Vulpe, în *Dacia*, 3–4, 1927–1932, p. 338–339 și fig. 119, 6; M. Chițescu, în *BAR*, p. 353, nr. 140/b, 4; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană*, p. 155, nr. 63.

8. AR. 3,47; 18,35 mm; ↙; slab conservată; pe avers se află o incizie semicirculară. *M. ANTONIVS* (Grueber, 197, Est, 32–31 a. Chr.; Sydenham, 1223, Est, 32–31 a. Chr.; Crawford, 544/19, monetărie aflată în deplasare cu *M. Antonivs*, 32–31 a. Chr.). Săpătura A. IAB. Nr. Inv. 481, 15.

Bibl. R. și E. Vulpe, în *Dacia*, 3–4, 1927–1932, p. 338–339 și fig. 119, 2; M. Chițescu, în *BAR*, p. 353, nr. 140/b, 5; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană*, p. 155, nr. 63.

9. AE. *AVGVSTVS* (Cohen², 43; RIC, 350, *Lvgdvnvm*, 2 a. Chr. – 14 p. Chr.; Giard, 1651 și urm., *Lvgdvnvm*, 2 a. Chr. – 4 (?) p. Chr.). IAB. Nr. Inv. 482.

Bibl. R. și E. Vulpe, în *Dacia*, 3–4, 1927–1932, p. 338–339; M. Chițescu, *BAR*, p. 353, nr. 140/b, 6; V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 277, nr. 190; idem, *Dacia răsăriteană*, p. 155, nr. 63/66.

10. AR. 3,71 g; 18,93 mm; ↗; slab conservată. *OCTAVIANVS AVGVSTVS* (BMC, 542, 2 a. Chr. – 11 p. Chr.; RIC, I, 350, *Lvgdvnvm*, 2 a. Chr. – 14 p. Chr.; Giard, 1651 și urm., *Lvgdvnvm*, 2 a. Chr. – 4 (?) p. Chr.). Săpătura Z. IAB. Nr. Inv. 296, 38.

Bibl. R. și E. Vulpe, în *Dacia*, 3–4, 1927–1932, p. 339; M. Chițescu, în *BAR*, p. 355, nr. 140/f, 38.

11. AR. 3,23 g; 17 mm; ↙; bine conservată. *VESPASIANVS* (RIC, 326 var., Roma, 71 p. Chr.). Săpătura D (Z ?), pe val, la adâncimea de 0,50 m. IAB. Nr. Inv. 481/16.

Bibl. R. și E. Vulpe, în *Dacia*, 3–4, 1927–1932, p. 339; B. Mitrea, *Descoperirile de la Poiana*, p. 171; M. Chițescu, în *BAR*, p. 353, nr. 140/b, 8.

12. AR (*antoninianvs*). *TACITVS* (275–276): av. *IMPCMCLTACITVSAVG*/rv. *AEQUITAS AVG* și o figură care ține în mână o balanță (Cohen², 5; RIC, V/1, 14, Gallia, nedatate).

Bibl. C. Solomon, *Descoperiri recente și cercetări asupra câtorva stațiuni antice din jud. Tecuci*, în *BCMI*, 20, 1927, p. 105–106; R. Vulpe et alii, *Șantierul arheologic Poiana – 1950*, p. 193; B. Mitrea, *Descoperirile de la Poiana*, p. 168 și nota 13; V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 277, nr. 193; R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava*, p. 100.

1928

1. AR. 2,60 g; 19 mm; →; slab conservată. *L. ANTESTIVS GRAGVLVS* (Grueber, 976, Roma, 124–103 a. Chr.; Sydenham, 451, Roma, 133–126 a. Chr.; Crawford, 238/1, Roma, 136 a. Chr.). IAB. Nr. Inv. 481, 2.

2. AR. 2,70 g; 19,15 mm; →; slab conservată; pe avers este o incizie sub forma literei **T**. *M. MARCIVS* (Grueber, 1008, Roma, 124–103 a. Chr.; Sydenham, 500, Roma, 119–110 a. Chr.; Crawford, 245/1, Roma, 134 a. Chr.). IAB. Nr. Inv. 481, 3.

3. AR. 3,57 g; 18,60 mm; ↓; foarte slab conservată; pe avers se află o incizie în formă de arc de cerc, iar pe revers, alte trei (una semicirculară și două în formă de arcuri de cerc). *MAN. AEMILIVS LEPIDVS* (Grueber, 590, Italia, 91 a. Chr.; Sydenham, 554, Italia, 109 a. Chr.; Crawford, 291/1, Roma, 114 sau 113 a. Chr.). Emisiune locală ? IAB. Nr. Inv. 481, 5.

4. AR. 3,20 g; 18,65 mm; ←; bine conservată; urme de la turnare ? *C. POSTVMIVS* (Grueber, 3238, Roma, 77 a. Chr.; Sydenham, 785, Roma, 74–73 a. Chr.; Crawford, 394/1a, Roma, 74 a. Chr.). IAB. Nr. Inv. 481, 7.

5. AR. 3,63 g; 17,10 mm; ↗; slab conservată. *C. IVLIVS CAESAR: COS. TERT. DICT. ITER. AVGVS PONT. MAX* (Grueber, 21, Africa, 46 a. Chr.; Sydenham, 1023, Africa, 46 a. Chr.; Crawford, 467/1a, monetărie nesigură, 46 a. Chr.). IAB. Nr. Inv. 481, 9.

6. AR. Fragmentară; foarte slab conservată. *PETILLIVS CAPITOLINVS* (Grueber, 4220, Roma, 40 a. Chr.; Sydenham, 1150, Roma, 37 a. Chr.; Crawford, 487/2a, Roma, 43 a. Chr.). IAB. Nr. Inv. 481, 13.

7. AR. 3,68 g; 17,55 mm; ↑; bine conservată; o incizie semilunară pe avers. *L. SENTIVS, Q. CAEPIO BRVTVS* (Grueber, 41, Est, 43–42 a. Chr.; Sydenham, 1290, Grecia, 43–42 a. Chr.; Crawford, 502/2, monetărie în deplasare cu Brvtvs, 43–42 a. Chr.). IAB. Nr. Inv. 481, 12.

8. AR. Fragmentară; moneda a fost realizată prin turnare. *P. CLODIVS* (Grueber, 4290, Roma, 38 a. Chr.; Sydenham, 1117, Roma, 41 a. Chr.; Crawford, 494/23, Roma, 42 a. Chr.). Emisiune locală ? IAB. Nr. Inv. 481, 14.

1930

1. AR. Emisiune *geto-dacică*.

Bibl. R. Vulpe, *mss.*, p. 60.

1939

1. AR. Tetradrachmă *geto-dacică*, păstrată fragmentar, tăiată din antichitate (1/4). Săpătura F, sectorul 9, „cazmaua a 11-a”.

2. AR. Denar *roman republican anonim*: are reprezentate zeița Roma (av.) și o quadrigă (rv.), însoțite de contramarca *Q*. Săpătura F („în vechea săpătură B”), la adâncimea de 2,70 m („cazmaua a 12-a”).

3. AR. 3,24 g; 20,5 mm; ↙; slab conservată. *L. MEMMIVS* (Grueber, 643, Italia, 90 a. Chr.; Sydenham, 558, Italia, 109 a. Chr.; Crawford, 304/1, Roma, 109 sau 108 a. Chr.). Recoltată de către domnul Acad. M. Petrescu-Dîmbovița, în urma unei periegeze din anul 1939. IAB. Nr. Inv. 96.

Bibl. B. Mitrea, *Descoperirile de la Poiana*, p. 168 și nota 16; V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 294, Annexe II, nr. 25; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană*, p. 155–156, nr. 70; M. Chițescu, în *BAR*, p. 353, nr. 140/c, 1.

4. AR. 3,30 g; 18,30 mm; ↗; slab conservată. [*SEXTVS POMPEIVS*] *MAGNVS PIVS* (Grueber, 18, Sicilia, 38–36 a. Chr.; Sydenham, 1348, Sicilia, 38–36 a. Chr.; Crawford, 511/4a, Sicilia, 42–40 a. Chr.). Recoltată de către domnul Acad. M. Petrescu-Dîmbovița, în urma unei periegeze din anul 1939. IAB. Nr. Inv. 96.

Bibl. B. Mitrea, *Descoperirile de la Poiana*, p. 168 și nota 16; V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 294, Annexe II, nr. 25; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană*, p. 155–156, nr. 70; M. Chițescu, *BAR*, p. 353, nr. 140/c, 2.

5. AR. Monedă *nedeterminată* (?) care are reproduse un elefant și un cap de șarpe: se poate identifica cu reprezentarea unui elefant călcând în picioare un dragon, care apare pe un denar al lui *CAESAR* (Grueber, Galia, 27; Crawford, 443, monetărie în mișcare cu Caesar, 49–48 a. Chr.). Săpătura F, sector 6, la 0,70 m adâncime („cazmaua a 4-a”).

6. AR. Denar *roman republican*; slab conservat. *C. CASS...* Săpătura F, sectorul 1, în vest.

7. AR. Denar *roman republican*. *C. VIBIVS* ? (Sydenham, 683–690 sau 945–950; Crawford, 342, Roma, 90 a. Chr. sau 449, Roma, 48 a. Chr.). Săpătura F, sectorul 7, la 1,20 – 1,50 m adâncime („cazmaua a 6-a”).

8. AR (*fourrée* ?). Monedă (?) „cu efigia ștearsă” („de pe râpi” ?).

1940

1. AR. Denar *roman republican*: av. Roma și legenda *CLOD...*; rv. Quadrigă (corespunde cel mai bine cu *T. CLOVLI*: Crawford, 260, Roma, 128 a. Chr.). Găsit „pe râpile” din Est (?).

2. AR. Denar *roman republican*: av. Medvsa; familia *Plavtilla*; rv. Cal în galop și un om. *Q. TITI* ? (Sydenham, 691–697; Crawford, 341, Roma, 90 a. Chr.). Secțiunea G, sectorul IV, la 0,80–0,90 m adâncime („cazmaua a 3-a”).

3. AR. Denar *roman republican*: av. Roma și legenda *ROMA*; rv. Coroană de frunze, sceptru (?) și cornucopie; *T...CAR...G* (probabil *T. CARISIVS IIIVIR*: Grueber, 4065, Roma; Sydenham, 982–989, Roma; Crawford, 464/3a, Roma, 46 a. Chr.). Găsită la 3,0 m adâncime („cazmaua a 11-a”).

4. AR. Denar *roman republican*. A apărut în taluzul S al săpăturii F, la adâncimea de 0,60 m; nu a fost achiziționat (?).

5. AR. Denar *roman neidentificat*; conservare foarte slabă, trecut prin foc. Săpătura G, spre capătul de est („cazmaua I”).

6. AR. Denar *roman imperial*: *DOMITIANVS* (! ?). Provine din taluzul S al săpăturii F, la adâncimea de 0,60 m (împreună cu cel republican de la nr. 4); nu a fost achiziționat (?).

1948

1. AE. 24 mm. *Odessos ? Passim* („în regiune”). IAB. Nr. Inv. 325, 3.

2. AR. 4,49 g; 17,50 mm; slab conservată. *Histria* (Pick, 416 sau, mai sigur, 441 var., cu sigla Δ var.). *Passim* („în regiune” ?). IAB. Nr. Inv. 325, 2.

Bibl. B. Mitrea, în *StCl*, 3, 1961, harta; idem, în *StCl*, 7, 1965, p. 164, nr. 17/4; idem, *Etape cronologice*, p. 121, nr. 54; C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, p. 23; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană*, p. 140, nr. 168.

3. AR (*billon* ?). 3,21 g; 25 mm; schifată; conservată mediocru. Monedă *geto-dacică* de tip *Inotești-Răcoasa* (sub cal, litera Δ) (C. Moisil, *Monetele dacilor*, p. 74–75, tipul VIII, „ultima perioadă a monetăriei dacice”, fig. 19: călărețul este reprezentat prin litera Δ, iar sub cal este reprodusă, de asemenea, litera Δ; C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, p. 247 și urm.). *Passim* („în regiune” ?). IAB. Nr. Inv. 325, 8.

4. AR. 3,72 g; 20 mm; ✓; conservare satisfăcătoare; pe revers sunt trei incizii. *MN. AEMILIVS LEPIDVS* (Grueber, 590, Italia, 91 a. Chr.; Sydenham, 554, Italia sudică, 109 a. Chr.; Crawford, 291/1, Roma, 114 sau 113 a. Chr.). *Passim* („în regiune”?). IAB. Nr. Inv. 325, 10.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 353, nr. 140/d; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană*, p. 156, nr. 72.

5. AE. Fragmentară; foarte slab conservată. *Neidentificată*: „Slabe urme de efigie și legendă.” Săpătura H. IAB. Nr. Inv. 325, 4.

1948–1949

1. AE (*as*). 8,01 g; 27 mm; ⚡; slab conservată. *CLAVDIVS I* (Cohen², 84; BMC, 149; RIC, I, 1984, 100, c. 41 – 50 (?) p. Chr.). IAB. Nr. Inv. 325, 11.

Bibl. R. Vulpe și colab., *Șantierul arheologic Poiana – Tecuci, 1949*, p. 48.

2. AR. 1,74 g; 17,50 mm; ↓; bine conservată. *MARCVS AVRELIVS* (Cohen², 518; BMC, 188, 161–162; RIC, III, 51, decembrie 161–decembrie 162). Găsită „mai demult, pe râpile cetății”. IAB. Nr. Inv. 325, 12.

Bibl. R. Vulpe et alii, *Șantierul arheologic Poiana – 1950*, p. 192; B. Mitrea, *Descoperirile de la Poiana*, p. 167 și 170; R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava*, p. 100.

1949

1. AE. Fragment slab conservat. *Neidentificat*. Găsit în săpătura H, extrem V. 442 (?), în extrema Vo (?). IAB. Nr. Inv. 325, 4.

2. AR. 11,51 g; 24 mm; tăietură adâncă pe avers. Monedă *geto-dacică*, de tip *Huși – Vovriești*. Săpătura H, sectorul VS 520. IAB. Nr. Inv. 325, 6.

Bibl. R. Vulpe și colab., *Șantierul arheologic Poiana – Tecuci, 1949*, p. 48; C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, p. 120 și nota 370; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană*, p. 140, nr. 172.

3. AR. 6,02 g; 22 mm; schifată; slab conservată. Monedă *geto-dacică* de tip *Inotești-Răcoasa* (C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, p. 247 și urm.). Săpătura H, sectorul XIV S, 322. IAB. Nr. Inv. 325, 7.

Bibl. R. Vulpe și colab., *Șantierul arheologic Poiana – Tecuci, 1949*, p. 48.

4. AR (*billon* ?). 2,94 g; 24 mm; schifată; slab conservată. Moneda *geto-dacică* de tip *Vârteju-București* (?). Săpătura H, sectorul XV S, la adâncimea de 3,60 – 3,25 m. IAB. Nr. Inv. 325, 9.

Bibl. R. Vulpe și colab., *Șantierul arheologic Poiana – Tecuci, 1949*, p. 48; C. Preda, *Monede de tip Vârteju-București*, p. 67, nr. 29; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană*, p. 140, nr. 171.

5. AR. 3,44 g; 19 mm; →; slab conservată; câteva contramărci pe avers. *CN. DOMITIVS [AHENOBARBVVS]* (Grueber, 1025, Roma, 124–103 a. Chr.; Sydenham, 514, Roma, 119–110 a. Chr.; Crawford, 261/1, Roma, 128 a. Chr.). Săpătura H, sectorul XVII, centru 272. IAB. Nr. Inv. 258, 2.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 353, nr. 140/e, 2.

6. AR. 3,69 g; 18,5 mm; ⚡; slab conservată. *C. PORCIVS CATO* (Grueber, 461, Italia, 150–125 a. Chr.; Sydenham, 417, Italia, 137–134 a. Chr.; Crawford, 274/1, Roma, 123 a. Chr.). *Passim* (găsit pe râpile de nord ale săpăturilor din 1927–1930). IAB. Nr. Inv. 258, 1.

Bibl. B. Mitrea, *Descoperirile de la Poiana*, p. 167 și 171; V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 277, nr. 195; idem, *Dacia răsăriteană*, p. 156, nr. 75; M. Chițescu, în *BAR*, p. 353, nr. 140/e, 1.

7. AR. 3,28 g; 18 mm; ⚡; slab conservată; perforată central. *M. SERGIVS SILVS Q* (Grueber, 512, Italia, 99–94 a. Chr.; Sydenham, 544, Italia, 109 a. Chr.; Crawford, 286/1, Roma, 116 sau 115 a. Chr.). IAB. Nr. Inv. 258, 3.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 353, nr. 140/e, 3.

8. AR. 2,63 g; 17 mm; ↑; slab conservată. *APPIVS CLAVDIVS, T. MALLIVS* sau *T. MANL, Q. VR* (Grueber, 1293, Roma, 91 a. Chr.; Sydenham, 570a, Roma, 106 a. Chr.; Crawford, 299/1b, Roma, 111 sau 110 a. Chr.). Săpătura H, sectorul I S 533, la adâncimea de 2,50 m (în stratul unei gropi cu dungi galbene și cenușă lângă arsură). IAB. Nr. Inv. 258, 4.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 353, nr. 140/e, 4.

9. AR. 3,76 g; 18,5 mm; ∞; bine conservată; în exergă se află marca de control **M. C. COILIVS CALDIVS** (Grueber, 1479, Roma, 90 a. Chr.; Sydenham, 582a, Roma, 100–97 a. Chr.; Crawford, 318/1b, Roma, 104 a. Chr.). IAB. Nr. Inv. 258, 5.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/e, 5.

10. AR. 3,43 g; 17 mm; →; bine conservată; pe avers este incizată litera **K. C. ALLIVS BALLA** (Grueber, 1763, Roma, 89 a. Chr.; Sydenham, 595, Roma, 93 a. Chr.; Crawford, 336/1b, Roma, 92 a. Chr.). Săpătura H, sectorul VII N. IAB. Nr. Inv. 258, 6.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/e, 6.

11. AR. 3,62 g; 19 mm; ∞; slab conservată; pe avers este imprimată cifra **XXXXIII**, iar pe revers cifra **V. L. [CALPVRNIVS] PISO L. F. L. NFRVGI** (Grueber, 1900 tip gen., Roma, 88 a. Chr.; Sydenham, 650 tip gen., Italia, 90–89 a. Chr.; Crawford, 340/1, Roma, 90 a. Chr.). Săpătura H, sectorul II S 382, la adâncimea de 1,75 m (la baza „évaséului” (deschiderii) cenușiu brun – 338 – și lăsat *in situ*). IAB. Nr. Inv. 258, 7.

Bibl. M. Chișescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/e, 7.

12. AR. 3,60 g; 18,5 mm; ↑; slab conservată; „urme de contramărci”. *CN. [CORNELIVS] LENTVLVS [MARCELLINVS]* (Grueber, 2440, Roma, 86 a. Chr.; Sydenham, 702, Roma, 87 a. Chr.; Crawford, 345/1, Roma, 88 a. Chr.). IAB. Nr. Inv. 258, 8.

Bibl. M. Chișescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/e, 8.

13. AR. 3,95 g; 19,5 mm; →; slab conservată. *L. IVLIVS BVRSIO* (Grueber, 2485 tip gen., Roma, 85 a. Chr.; Sydenham, 728, Italia, 83 a. Chr.; Crawford, 352/1a, Roma, 85 a. Chr.). Săpătura C, la 2,60 m V de culme, la 1,35 m nivel față de culme, la 1,70 m S de taluzul S al secțiunii C, în pământul galben din structura valului și la 0,30 m sub bermă. IAB. Nr. Inv. 258, 9.

Bibl. M. Chișescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/e, 9.

14. AR (*serratus*). 3,80 g; 18 mm; ↗; slab conservată; pe revers este cifra **XXXXIIII**. *C. NAEVIVS BALBVS* (Grueber, 2926 tip gen., Roma, 81 a. Chr.; Sydenham, 769b, Italia, 78–77 a. Chr.; Crawford, 382/1b, Roma, 79 a. Chr.). *Passim* (găsită pe „Cetățuie”). IAB. Nr. Inv. 258, 10.

Bibl. M. Chișescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/e, 10.

15. AR (*serratus*). 3,72 g; 18,3 mm; ↑; slab conservată; pe revers este cifra **LXX[...]**. *TI. CLAVDIVS TI. F AP. N* (Grueber, 3096, tip gen., Roma, 80 a. Chr.; Sydenham, 770, Italia, 78–77 a. Chr.; Crawford, 383/1, Roma, 79 a. Chr.). Sectorul H. IAB. Nr. Inv. 258, 11.

Bibl. M. Chișescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/e, 11.

16. AR (*serratus*). 3,70 g; 19 mm; ↓; bine conservată; pe revers este cifra **A.XXV[...]**. *TI. CLAVDIVS TI. F AP. N* (Grueber, 3096, tip gen., Roma, 80 a. Chr.; Sydenham, 770, Italia, 78–77 a. Chr.; Crawford, 383/1, Roma, 79 a. Chr.). Săpătura H, sectorul VII N, 277. IAB. Nr. Inv. 258, 12.

Bibl. M. Chișescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/e, 12.

17. AR. 2,99 g; 19,5 mm; ↘; slab conservată. *C. POSTVMIVS* (Grueber, 3238, Roma, 77 a. Chr.; Sydenham, 785, Roma, 74–73 a. Chr.; Crawford, 394/1a, Roma, 74 a. Chr.). IAB. Nr. Inv. 258, 13.

Bibl. M. Chișescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/e, 13.

18. AR. 3,36 g; 18 mm; ↘; slab conservată. *C. SERVEILIVS C. F* (Grueber, 3816, Roma, 63 a. Chr.; Sydenham, 890, Roma, 63–62 a. Chr.; Crawford, 423/1, Roma, 57 a. Chr.). IAB. Nr. Inv. 258, 14.

Bibl. M. Chișescu, în *BAR*, p. 354/e, 14.

19. AR. 3,61 g; 18 mm; ↘; bine conservată; pe avers se află cifra **III**, însoțită de două incizii. *C. IVLIVS CAESAR* (Grueber, 3955, Roma, 49 a. Chr.; Sydenham, 1009, Gallia, 50 a. Chr.; Crawford, 452/4, monetărie în mișcare cu Caesar, 13 iulie 48 – 47 a. Chr.). Săpătura H, sectorul VII N. IAB. Nr. Inv. 258, 15.

Bibl. M. Chișescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/e, 16.

20. AR. 3,33 g; 18,5 mm; ↓; slab conservată; pe avers sunt două incizii. *C. IVLIVS CAESAR* (Grueber, 31, Est, 48 a. Chr.; Sydenham, 1013, Gallia, 48 a. Chr.; Crawford, 458/1, Africa, 47 – 46 a. Chr.). Săpătura H, sectorul II S 330, la 1,70 m adâncime (în lutul tare amestecat cu cenușă și la 2,20 m de taluzul S, aproape de limita dintre II și I). Sectorul H. IAB. Nr. Inv. 258, 16.

Bibl. M. Chișescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/e, 17.

21. AR. 3,32 g; 18 mm; →; slab conservată. *MN. CORDIVS RVFVS IIIVIR* (Grueber, 4037, Roma, 46 a. Chr.; Sydenham, 976c, Roma, 46 a. Chr.; Crawford, 463/1a, Roma, 46 a. Chr.). *Passim* (găsită „pe râpa Cetățuiei”). IAB. Nr. Inv. 258, 17.

Bibl. M. Chișescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/e, 15.

22. AR. 3,12 g; 19 mm; ↓; slab conservată. *P. ACCOLEIVS LARISCOLVS* (Grueber, 4211, Roma, 41 a. Chr.; Sydenham, 1148, Roma, 37 a. Chr.; Crawford, 486/1, Roma, 43 a. Chr.). Săpătura H, sectorul VI S 543, în același loc cu groapa cenușoasă (j), unde a apărut tezaurul cu 35 ex. („cazmaua a 10-a”), fără a fi înglobat în acesta. IAB. Nr. Inv. 258, 19.

Bibl. M. Chișescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/e, 20.

23. AR. 3,36 g; 20 mm; ↗; slab conservată. *P. CLODIVS M. F IIIVIR A. P. F* (Grueber, 4290, Roma, 38 a. Chr.; Sydenham, 1117, Roma, 41 a. Chr.; Crawford, 494/23, Roma, 42 a. Chr.). Săpătura h, sectorul VIII.17, la adâncimea de 1,80 m. IAB. Nr. Inv. 258, 20.

Bibl. M. Chișescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/e, 18.

24. AR. 3,37 g; 21 mm; ↓; slab conservată; aliaj cu mult cupru. *C. CLODIVS C. F. VESTALIS* (Grueber, 4196, Roma, 43 a. Chr.; Sydenham, 1135, Roma, 39 a. Chr.; Crawford, 512/2, Roma, 41 a. Chr.). Săpătura H, sectorul V N 105, la 1,75 m adâncime. IAB. Nr. Inv. 258, 18.

Bibl. M. Chișescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/e, 19.

25. AR. 3,40 g; 19,2 mm; →; slab conservată; pe avers este o incizie. *MARCVS ANTONIVS (ANT. AVG. IIIVIR R. P. C)* (Grueber, 202, Est, 32–31 a. Chr.; Sydenham, 1228, Est, 32–31 a. Chr.; Crawford, 544/24, Est, 32–31 a. Chr.). IAB. Nr. Inv. 258, 21.

Bibl. B. Mitrea, *Descoperirile de la Poiana*, p. 167 și 171; V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 277, nr. 195; idem, *Dacia rășăriteană*, p. 156, nr. 75; M. Chișescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/e, 21.

26. AR. 3,49 g; 19 mm; ↓; bine conservată. *AVGVSTVS* (RIC, I, 255, Caesaravgvsta, 25–22 a. Chr.; RIC, I, 1984, 77 b, Spania, monetărie incertă, 19 a. Chr.; Giard, 1154, Colonia Patricia, 19–18 a. Chr.). Săpătura H', sectorul V S 55, la adâncimea de 0,75 m. IAB. Nr. Inv. 258, 22.

Bibl. R. Vulpe și colab., *Șantierul arheologic Poiana – Tecuci, 1949*, p. 48; B. Mitrea, *Descoperirile de la Poiana*, p. 167 și 171; V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 277, nr. 195; idem, *Dacia răsăriteană*, p. 156, nr. 75; M. Chițescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/e, 22.

27. AE (as). 5,99 g; 26 mm; ↯; conservare slabă. *AVGVSTVS* (RIC, 137; Giard, p. 130, nr. 738 și urm., 6 a. Chr.). Sectorul H. IAB. Nr. Inv. 325, 31.

28. AR. 3,42 g; 18,5 mm; ↓; slab conservată. *CLAVDIVS I și AGRIPPINA* (BMC, 75, Roma, 50–54 p. Chr.; RIC, I, 1984, 81, Roma, 50–54 p. Chr.). Săpătura H', în țărâna din extrema V. IAB. Nr. Inv. 258, 23.

Bibl. R. Vulpe și colab., *Șantierul arheologic Poiana – Tecuci, 1949*, p. 48; M. Chițescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/e, 23.

29. AE. Medalion ? *CLAVDIVS I* sau *TRAIANVS* (?). Săpătura H, prelungirea NV.

30. AR. 2,66 g; 17,5 mm; ↑; bine conservată, dar cu mici fragmente marginale lipsă. *VESPASIANVS* (Cohen², 37; BMC, 428, Asia Mică, 69–70 p. Chr.; RIC, II, 311, Asia Mică, 69–70 p. Chr.). Săpătura H'', extrema V, dincolo de sectorul XV (*passim*, pe râpă). IAB. Nr. Inv. 258, 24.

Bibl. B. Mitrea, *Descoperirile de la Poiana*, p. 171; M. Chițescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/e, 24.

1950

1. AR. 6,21 g; 19,28 mm; foarte bine conservată. *Histria* (Pick, 416, cu litera A). Stratul Poiana II 1–2. IAB. Nr. Inv. 296, 47.

Bibl. R. Vulpe et alii, *Șantierul arheologic Poiana –1950*, p. 187; B. Mitrea, în *StCl*, 7, 1965, p. 164, nr. 17/1; idem, *Etape cronologice*, p. 121, nr. 54; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană*, p. 140, nr. 168.

2. AE. 4,33 g; 24,70 mm; slab conservată; pe avers se află o contramarcă rotundă. *Callatis* (Pick, 218 tip gen.). Săpătura K. IAB. Nr. Inv. 296, 50.

3. AE. 1,81 g; 18,15 mm; schifată; foarte slab conservată. *Monedă grecească* (Herakles ?). IAB. Nr. Inv. 296, 57.

4. AR. 2,99 g; 17,40 mm; ↑; slab conservată. *Dyrrhachium* (Maier, p. 20, nr. 92). Stratul Poiana II 1–2. IAB. Nr. Inv. 296, 48.

Bibl. R. Vulpe et alii, *Șantierul arheologic Poiana –1950*, p. 187; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană*, p. 140, nr. 174.

5. AE. 2,36 g; 20 mm. *Dyrrhachium* sau *Apollonia* (imitație ?) (Maier, *passim*). Săpătura K. Stratul Poiana II 1–2. IAB. Nr. Inv. 296, 49.

Bibl. R. Vulpe et alii, *Șantierul arheologic Poiana –1950*, p. 187; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană*, p. 140, nr. 174.

6. AE. 2,72 g; 18,72 mm; ↙; bine conservată. *Thracia: RHOEMETALCES I*, 11 a. Chr. – 12 p. Chr. (N. A. Mouchmov, *Les monnaies des rois Thraces*, în *Sbornik P. Diakovitch*, Sofia, 1927, p. 255, 193). Săpătura Lo. 85, caroul 8–53. IAB. Nr. Inv. 296, 51.

7. AE. 7,88 g; 21 mm. *Bosporul Cimmerian: RHESCVPORIS I* (14–42 p. Chr.): av. Capul lui Rhescvporis I și monogramă; rv. Capul gol al lui Caligula spre dreapta și ΓΑΙ[...Γ]ΕΡΜΑΝΙΚΟΥ. Săpături arheologice R. Vulpe.

Bibl. B. Mitrea, *Découvertes monétaires en Roumanie, 1977 (XXI)*, p. 366, nr. 63.

8. AR (*billon*). 6,33 g; 22,70 mm; ↗; schifată; conservată satisfăcător. Monedă *geto-dacică* de tip *Adâncata – Mănăstirea* (C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, p. 198 și urm. și pl. XLI). Stratul Poiana II 1–2. IAB. Nr. Inv. 296, 54.

Bibl. R. Vulpe et alii, *Șantierul arheologic Poiana –1950*, p. 187.

9. AR (*billon*). 4,90 g; 21,78 mm; ↯; slab conservată; ștanțele sunt uzate. Monedă *geto-dacică* de tip *Adâncata – Mănăstirea* (C. Preda, *loc. cit.*). Săpătura K – 3 m. Stratul Poiana II 1–2. IAB. Nr. Inv. 296, 55.

Bibl. R. Vulpe et alii, *Șantierul arheologic Poiana –1950*, p. 187.

10. AR (*billon*). 5,06 g; 24,50 mm; schifată; slab conservată. Monedă *geto-dacică* de tip *Inotești – Răcoasa* (C. Preda, *op. cit.*, p. 247 și urm.). Stratul Poiana II 1–2. IAB. Nr. Inv. 296, 52.

Bibl. R. Vulpe et alii, *Șantierul arheologic Poiana –1950*, p. 187; B. Mitrea, *Un tezaur de monede dacice descoperit la București de o echipă de muncitori a întreprinderilor Sfatului Popular*, în *Studii și referate privind istoria veche a României*, 1, 1954, p. 297; C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, p. 265, nr. 12; C. Preda și I. T. Dragomir, *Tezaurul de la Răcoasa*, p. 36; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană*, p. 140, nr. 173.

11. AR (*billon*). 4,31 g; 25,60 mm; slab conservată; schifată. Monedă *geto-dacică* de tip *Inotești – Răcoasa* (C. Preda, *loc. cit.*). Stratul Poiana II 1–2. IAB. Nr. Inv. 296, 53.

Bibl. R. Vulpe et alii, *Șantierul arheologic Poiana –1950*, p. 187; B. Mitrea, în *SRIR*, 1, 1959, p. 297; C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, p. 265, nr. 12; C. Preda și I. T. Dragomir, *Tezaurul de la Răcoasa*, p. 36; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană*, p. 140, nr. 173.

12. AR (*billon*). 18 mm; schifată; fragmente dintr-o monedă foarte slab conservată. Monedă *geto-dacică* de tip *Vârteju-București* (?) Săpătura I, groapa E. Stratul Poiana II 1–2. IAB. Nr. Inv. 296, 56.

Bibl. R. Vulpe et alii, *Şantierul arheologic Poiana –1950*, p. 187; C. Preda, *Monede de tip Vârteju-Bucureşti*, p. 67, nr. 29; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană*, p. 140, nr. 171.

13. AE. 3,32 g; 13 mm; foarte slab conservată. *Neidentificată*: „...nu se mai poate distinge efigia şi legenda de pe av şi rv.” IAB. Nr. Inv. 325, 5.

14. AE. 2,54 g; 20,35 mm; foarte slab conservată. *Neidentificată*. Săpătura L, la NE 0,25 m. IAB. Nr. Inv. 296, 58.

15. AE. 1,82 g; 19,27 mm; foarte slab conservată. *Neidentificată*. Săpătura K. IAB. Nr. Inv. 296, 59.

16. AR. 3,69 g; 18,25 mm; ↑; bine conservată; pe avers sunt trei incizii semilunare. *CN. LVCRETIVS TRIO* (Grueber, 929, Roma, 150–125 a. Chr.; Sydenham, 450, Roma, 133–126 a. Chr.; Crawford, 237/1a, Roma, 136 a. Chr.). Sectorul L. IAB. Nr. Inv. 296, 1.

Bibl. V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 278, nr. 200; M. Chiţescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/f, 2.

17. AR. 2,64 g; 19,55 mm; ↓; foarte slab conservată; incizii variate pe avers. *C. SERVEILIVS M. F* (Grueber, 540, Italia, 93–92 a. Chr.; Sydenham, 525, Italia, 110–108 a. Chr.; Crawford, 239/1, Roma, 136 a. Chr.). IAB. Nr. Inv. 296, 8.

Bibl. M. Chiţescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/f, 7.

18. AR. 3,58 g; 18,43 mm; ↗; slab conservată; pe avers sunt trei incizii (litera C, alta este semilunară şi a treia are formă de vârf de săgeată). *Q. PILIPVS* (Grueber, 1143, Roma, 94 a. Chr.; Sydenham, 477, Roma, 125–120 a. Chr.; Crawford, 259/1, Roma, 129 a. Chr.). Sectorul LM. IAB. Nr. Inv. 296, 7.

Bibl. M. Chiţescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/f, 1.

19. AR. 3,49 g; 20 mm; ←; slab conservată. *C. CASSIVS* (Grueber, 1032, Roma, 124–103 a. Chr.; Sydenham, 502, Roma, 119–110 a. Chr.; Crawford, 266/1, Roma, 126 a. Chr.). IAB. Nr. Inv. 296, 3.

Bibl. M. Chiţescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/f, 3.

20. AR. 3,51 g; 17,90 mm; ↙; slab conservată. *C. CASSIVS* (Grueber, 1032, Roma, 124–103 a. Chr.; Sydenham, 502, Roma, 119–110 a. Chr.; Crawford, 266/1, Roma, 126 a. Chr.). IAB. Nr. Inv. 296, 4.

Bibl. M. Chiţescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/f, 4.

21. AR. 3,55 g; 18,45 mm; ↖; slab conservată; pe avers sunt incizii superficiale. *M. PORCIVS LAECA* (Grueber, 1023, Roma, 124–103 a. Chr.; Sydenham, 513, Roma, 119–110 a. Chr.; Crawford, 270/1, Roma, 125 a. Chr.). IAB. Nr. Inv. 296, 2.

Bibl. M. Chiţescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/f, 5.

22. AR (*serratus*). 3,53 g; 18,15 mm; ↗; slab conservată; pe avers sunt incizii superficiale, iar pe revers este incizată litera grecească Γ. *C. POBLICIVS MALLEOLVS (L. LIC, CN. DOM şi asociaţii)* (Grueber, 1194, Roma, 92 a. Chr.; Sydenham, 524, Narbo, 112–109 a. Chr.; Crawford, 282/3, Narbo, 118 a. Chr.). IAB. Nr. Inv. 296, 9.

Bibl. M. Chiţescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/f, 6.

23. AR. 3,79 g; 20,28 mm; ←; slab conservată. *M. SERGIVS SILVS Q* (Grueber, 512, Italia, 99–94 a. Chr.; Sydenham, 544, Italia, 109 a. Chr.; Crawford, 286/1, Roma, 116 sau 115 a. Chr.). Sectorul K, 10. IAB. Nr. Inv. 296, 5.

Bibl. M. Chiţescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/f, 9.

24. AR. 3,25 g; 18,55 mm; →; foarte slab conservată; incizii pe avers. *APPIVS CLAVDIVS, T. MALLIVS* sau *T. MAN. Q. VR* (Grueber, 1293, Roma, 91 a. Chr.; Sydenham, 570a, Roma, 106 a. Chr.; Crawford, 299/1b, Roma, 111 sau 110 a. Chr.). IAB. Nr. Inv. 296, 10.

Bibl. M. Chiţescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/f, 10.

25. AR. 3,45 g; 19,63 mm; ↘; foarte slab conservată. *L. FLAMINIVS CILO* (Grueber, 537, Italia, 99–94 a. Chr.; Sydenham, 540, Italia, 106–105 a. Chr.; Crawford, 302/1, Roma, 109 sau 108 a. Chr.). IAB. Nr. Inv. 296, 6.

Bibl. M. Chiţescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/f, 8.

26. AR. 3,10 g; 17,80 mm; ↗; foarte slab conservată; pe avers sunt incizii. *C. COILIVS CALDVS* (Grueber, 1463 tip. gen., Roma, 90 a. Chr.; Sydenham, 582a, Roma, 100–97 a. Chr.; Crawford, 318/1b, Roma, 104 a. Chr.). Sectorul K, la adâncimea de 1,70 m. IAB. Nr. Inv. 296, 11.

Bibl. M. Chiţescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/f, 11.

27. AR. 3,50 g; 19,45 mm; ←; foarte slab conservată; pe avers sunt două incizii semilunare. *C. POBLICIVS MALLEOLVS (C. MALL, A. ALBINVS S. F. L. METEL)* (Grueber, 694, Italia, 92–91 a. Chr.; Sydenham, 614, Italia, 92–91 a. Chr.; Crawford, 335/2, Roma, 96 (?) a. Chr.). IAB. Nr. Inv. 296, 9 (?).

Bibl. M. Chiţescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/f, 13.

28. AR. 3,50 g; 18,70 mm; →; foarte slab conservată; pe avers sunt trei incizii, dintre care una are forma literei J; pe revers este o incizie unghiulară. *A. POSTVMIVS ALBINVS S. F (C. MALL, A. ALBINVS S. F. L. METEL)* (Grueber, 713, Italia, 89 a. Chr.; Sydenham, 613, Italia, 92–91 a. Chr.; Crawford, 335/9, Roma, 96 (?) a. Chr.). Sectorul L. IAB. Nr. Inv. 296, 13.

Bibl. M. Chiţescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/f, 12.

29. AR. 3,51 g; 18,20 mm; ←; foarte slab conservată; pe avers sunt două incizii (circulară şi semilunară), identice cu altele două de pe revers; pe avers se mai află imprimate literele E şi C. *L. CALPVRNIVS PISO FRVGI (L. PISO L. F. L. N FRVGI)* (Grueber, 1980 tip gen., Roma, 88 a. Chr.; Sydenham, 663, Italia, 90–89 a. Chr.; Crawford, 340/1, Roma, 90 a. Chr.). Sectorul HI (stratul vegetal). IAB. Nr. Inv. 296, 14.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/f, 15.

30. AR. 3,57 g; 18,15 mm; ⚡; slab conservată; pe avers sunt incizate literele **S** și **R**; pe revers se află alte două contramărci (semicirculară și semilunară). *L. CALPURNIVS PISO FRVGI* (*L. PISO L. F. L. N FRVGI*) (Grueber, 1944, Roma, 88 a. Chr.; Sydenham, 663 tip gen., Italia, 90–89 a. Chr.; Crawford, 340/1, Roma, 90 a. Chr.). Sectorul L. IAB. Nr. Inv. 296, 15.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/f, 14.

31. AR. 3,00 g; 18,40 mm; ↓; slab conservată. *GAR, OGV, VER* (Grueber, 2622, Roma, 84 a. Chr.; Sydenham, 723, Roma, 85–84 a. Chr.; Crawford, 350 A/2, Roma, 86 a. Chr.). Emisiune locală. IAB. Nr. Inv. 296, 16.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/f, 16.

32. AR. 3,70 g; 16,35 mm; ♣; slab conservată; pe avers sunt două incizii (una semilunară și alta, unghiulară). *L. MANLIVS* (*L. [CORNELIVS] SVLLA IMPE, L. MANLIVS PROQ*) (Grueber, 12, Est, 82–81 a. Chr.; Sydenham, 757a, 82–81 a. Chr.; Crawford, 367/5, monetărie în mișcare cu Svlla, 82 a. Chr.). Sectorul K, 10. IAB. Nr. Inv. 296, 18.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/f, 18.

33. AR. 3,45 g; 18,65 mm; †; foarte slab conservată. *A. [POSTVMIVS A. F S. N] ALBINVS* (Grueber, 2839, Roma, 82 a. Chr.; Sydenham, 746, Roma, 79 a. Chr.; Crawford, 372/2, Roma, 81 a. Chr.). IAB. Nr. Inv. 296, 17.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/f, 17.

34. AR. 3,48 g; 18,23 mm; ⚡; slab conservată. *L. RVTLIVS FLACCVS* (Grueber, 3242, Roma, 77 a. Chr.; Sydenham, 780, Roma, 75 a. Chr.; Crawford, 387/1, Roma, 77 a. Chr.). IAB. Nr. Inv. 296, 19.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/f, 19.

35. AR. 3,56 g; 19 mm; ↓; slab conservată. *L. SCRIBONIVS LIBO* (Grueber, 3377, Roma, 71 a. Chr.; Sydenham, 928, Grecia, 55 a. Chr.; Crawford, 416/1a, Roma, 62 a. Chr.). IAB. Nr. Inv. 296, 20.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 355, nr. 140/f, 23.

36. AR. 3,55 g; 19,95 mm; ↓; slab conservată; pe avers se află o incizie în formă de **T**. *L. SCRIBONIVS LIBO* (Grueber, 3377, Roma, 71 a. Chr.; Sydenham, 928, Grecia, 55 a. Chr.; Crawford, 416/1a, Roma, 62 a. Chr.). IAB. Nr. Inv. 296, 21.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 355, nr. 140/f, 24.

37. AR. 3,80 g; 20,25 mm; ↓; bine conservată; pe avers sunt 6 incizii (unele semilunare). *L. SCRIBONIVS LIBO* (Grueber, 3377, Roma, 71 a. Chr.; Sydenham, 928, Grecia, 55 a. Chr.; Crawford, 416/1a, Roma, 62 a. Chr.). Săpătura L, la adâncimea de 0,95 m. IAB. Nr. Inv. 296, 22.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 355, nr. 140/f, 25.

38. AR. 3,39 g; 17,25 mm; ↓; slab conservată. *M. AEMILIVS SCAVRVS, P. PLAVTIVS HYPSSAEVS* (Grueber, 3876, Roma, 58, a. Chr.; Sydenham, 912, Roma, 58 a. Chr.; Crawford, 422/1a, Roma, 58 a. Chr.). Sectorul I, 9. IAB. Nr. Inv. 296, 23.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/f, 20.

39. AR. 3,52 g; 18,55 mm; †; slab conservată; pe avers se află o incizie lunară. *MN. ACILIVS IIIVIR* (Grueber, 3943, Roma, 50 a. Chr.; Sydenham, 922, Roma, 55 a. Chr.; Crawford, 442/1b, Roma, 49 a. Chr.). IAB. Nr. Inv. 296, 24.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 355, nr. 140/f, 21.

40. AR. 3,00 g (fragmentară); 17,35 mm; ↓; foarte slab conservată; pe avers se află o incizie liniară. *MN. ACILIVS IIIVIR* (Grueber, 3943, Roma, 50 a. Chr.; Sydenham, 922, Roma, 55 a. Chr.; Crawford, 442/1b, Roma, 49 a. Chr.). *Passim*, sub cetate. IAB. Nr. Inv. 296, 25.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 355, nr. 140/f, 22.

41. AR. 3,63 g; 18 mm; ♣; foarte slab conservată. *C. IVLIVS CAESAR* (Grueber, 27, Gallia, 50–49 a. Chr.; Sydenham, 1006, Gallia, 54–51 a. Chr.; Crawford, 443/1, monetărie în mișcare cu Caesar, 49–48 a. Chr.). Sectorul L. IAB. Nr. Inv. 296, 26.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 355, nr. 140/f, 30.

42. AR. 3,33 g; 18,35 mm; ⚡; foarte slab conservată. *C. VIBIVS [C. F C. N] PANSI* (Grueber, 3978, Roma, 49 a. Chr.; Sydenham, 947, Roma, 48 a. Chr.; Crawford, 449/1a, Roma, 48 a. Chr.). Sectorul I. IAB. Nr. Inv. 296, 27.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 355, nr. 140/f, 26.

43. AR. 3,59 g; 17,10 mm; ↓; slab conservată; pe avers sunt două incizii (semilunară și liniară), iar alta pe revers. *MAN. CORDIVS RVFVS [IIIVIR]* (Grueber, 4037, Roma, 46 a. Chr.; Sydenham, 976c, Roma, 46 a. Chr.; Crawford, 463/1b, Roma, 46 a. Chr.). Săpătura J, caroul 12/11 ? IAB. Nr. Inv. 296, 28.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 355, nr. 140/f, 27.

44. AR. 3,41 g; 18 mm; †; slab conservată; pe avers sunt două incizii semilunare. *T. CARISIVS IIIVIR* (Grueber, 4070, Roma, 45 a. Chr.; Sydenham, 985, Roma, 45 a. Chr.; Crawford, 464/5, Roma, 46 a. Chr.). Sectorul L. IAB. Nr. Inv. 296, 29.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 355, nr. 140/f, 28.

45. AR. 3,62 g; 18,55 mm; ♣; slab conservată. *T. CARISIVS IIIVIR* (Grueber, 4064, Roma, 45 a. Chr.; Sydenham, 984, Roma, 45 a. Chr.; Crawford, 464/3c, Roma, 46 a. Chr.). Sectorul K–F. IAB. Nr. Inv. 296, 30.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 355, nr. 140/f, 29.

46. AR. 2,65 g; 18,75 mm; ♀; slab conservată; sunt incizii pe avers. *P. SEPVLLIVS MACER* (Grueber, 4168, Roma, 44 a. Chr.; Sydenham, 1072, Roma, 44 a. Chr.; Crawford, 480/11, Roma, 44 a. Chr.). IAB. Nr. Inv. 296, 31.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 355, nr. 140/f, 31.

47. AR (*fournée* ?). 2,81 g; 18,78 mm; ♂; slab conservată. *P. ACCOLEIVS LARISCOLVS* (Grueber, 4211, Roma, 41 a. Chr.; Sydenham, 1148, Roma, 37 a. Chr.; Crawford, 486/1, Roma, 43 a. Chr.). Sectorul K–L. IAB. Nr. Inv. 296, 32.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 355, nr. 140/f, 33.

48. AR. 2,73 g; 18,07 mm; ♂; slab conservată; pe avers se află o incizie liniară, care străpunge în întregime moneda. *PETILLIVS CAPITOLINVS* (Grueber, 4217, Roma, 40 a. Chr.; Sydenham, 1149, Roma, 37 a. Chr.; Crawford, 487/1, Roma, 43 a. Chr.). IAB. Nr. Inv. 296, 33.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 355, nr. 140/f, 34; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia rășăriteană*, p. 156, nr. 73.

49. AR. 3,16 g; 18,75 mm; ♂; bine conservată; pe avers este o incizie semilunară. *P. CLODIVS [M. F IIIIVIR A. P. F]* (Grueber, 4291, Roma, 38 a. Chr.; Sydenham, 1117, Roma, 41 a. Chr.; Crawford, 494/23, Roma, 42 a. Chr.). Sectorul L. IAB. Nr. Inv. 296, 34.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 355, nr. 140/f, 32.

50. AR. 2,94 g; 17,42 mm; ↓; foarte slab conservată. *Denar roman republican neidentificat* : av. Capul Romei; rv. Zeitate în bigă (secolul II a. Chr.). Emisiune locală ? Sectorul XI și XIX. IAB. Nr. Inv. 296, 35.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 355, nr. 140/f, 35.

51. AR. 2,89 g (fragmente); foarte slab conservată. *Denar roman republican neidentificat* (secolele II – I a. Chr.). IAB. Nr. Inv. 296, 36.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 355, nr. 140/f, 36.

52. AE (*as*). 6,54 g; 29 mm; ↑; slab conservată. *OCTAVIANVS AVGVSTVS: P. LVRIVS AGRIPPA* (BMC, 245, 5 a. Chr.; RIC, I, 186, Roma, 9–8 a. Chr.; RIC, I, 1984, 427–428, Roma, 7 a. Chr.). Sectorul I, caroul XXVIII, – 0,75 m. IAB. Nr. Inv. 296, 37.

Bibl. M. Chițescu, în *BAR*, p. 355, nr. 140/f, 37; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia rășăriteană*, p. 156, nr. 73.

53. AR. 3,76 g; 18,16 mm; ↑; slab conservată. *OCTAVIANVS AVGVSTVS* (BMC, 540, 2 a. Chr. – 11 p. Chr.; RIC, I, 350, Lvgdvnvm, 2 a. Chr. – 14 p. Chr.; Giard, p. 226–227, nr. 1651 și urm., Lyon, 2 a. Chr. – 4 (?) p. Chr.). IAB. Nr. Inv. 296, 39.

Bibl. V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia rășăriteană*, p. 156, nr. 73.

54. AR. 3,71 g; 18,93 mm; ♀; slab conservată. *OCTAVIANVS AVGVSTVS* (BMC, 540, 2 a. Chr. – 11 p. Chr.; RIC, I, 350, Lvgdvnvm, 2 a. Chr. – 14 p. Chr.; Giard, p. 226–227, nr. 1651 și urm., Lyon, 2 a. Chr. – 4 (?) p. Chr.). IAB. Nr. Inv. 296.

55. AE (*as*). 7,88 g; 21,0 mm: ↑; bine conservată. *BOSPORVS: GERMANICVS* (?). Săpătura KF, la 0,65 m adâncime. IAB. Nr. Inv. 296, 40.

56. AE (*as*). 7,01 g; 22,60 mm; foarte slab conservată; contramarcă romană (?). *Neidentificată*. IAB. Nr. Inv. 296, 41.

57. AE (*as*). 7,93 g; 29 mm: ↑; slab conservată. *CLAVDIVS I* (BMC, 149; RIC, I, 1984, 100, Roma, c. 41–50 ?). IAB. Nr. Inv. 296, 42.

58. AE (*sestertius*). 25,45 g; 32 mm; ♂; slab conservată. *NERO* (BMC, 127, 64–66 p. Chr.; RIC, I, 1984, 137, c. 64). Săpătura L, caroul S – 48, la 0,95 m adâncime. IAB. Nr. Inv. 296, 43.

Bibl. R. Vulpe et alii, *Șantierul arheologic Poiana –1950*, p. 192; V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 277, nr. 198.

59. AE (1/2 *sestertius* ?). Un sestertț tăiat în două bucăți aproximativ egale încă din antichitate; puțin uzat. *VESPASIANVS* (Cohen², 327; BMC, 554, 71 p. Chr.; RIC, I, 437, Roma, 71 p. Chr.). Săpătura L. IAB. Nr. Inv. 296, 44.

Bibl. B. Mitrea, *Descoperirile de la Poiana*, p. 171; V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 278, nr. 200.

60. AR. 3,34 g; 18,15 mm; ↑; slab conservată. *VESPASIANVS* (Cohen², 276, Efes, 71 p. Chr.; BMC, 458, Efes, 71 p. Chr.; RIC, I, 326, Asia Mică, 71 p. Chr.). IAB. Nr. Inv. 296, 45.

Bibl. B. Mitrea, *Descoperirile de la Poiana*, p. 171; V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 278, nr. 200.

61. AR. Fragment de monedă romană (*republicană sau imperială*): ilizibilă. Găsită în II Est – 250 (dărâmături). IAB. Nr. Inv. 296, 46.

62. AE (*as* ?). 6,61 g; 24,87 mm; foarte slab conservată. Monedă romană imperială. Săpătura L-2. IAB. Nr. Inv. 296, 60.

63. AR (*fournée*). 0,52 g. *RIGA: GUSTAV ADOLF*. Imitație locală (Suceava ?). IAB. Nr. Inv. 296, 63.

64. AR (*fournée*). *RIGA: GUSTAV ADOLF*. Imitație locală (Suceava ?). IAB. Nr. Inv. 296, 64.

65. AE. *Austria: FRANCISC II*. IAB. 296, 65.

66. AE. *Secolul XVIII* ? IAB. Nr. Inv. 296, 66.

67. AE. Emisiune de tip *Sadagura* (secolul XVIII). IAB. Nr. Inv. 296, 67.

68. AR. 5 bani. *România*, 1867. IAB. Nr. Inv. 296, 61.

69. AR. 5 bani. *România*, 1885. IAB. Nr. Inv. 296, 62.

1951

1. AR. 5,54 g; 19,25 mm; foarte bine conservată. *Histria* (Pick, 416; litera A sub delfin). Sectorul K–F (pe râpă). IAB. Nr. Inv. 325, 18.

Bibl. R. Vulpe, *Şantierul Poiana – 1951*, p. 202; B. Mitrea, în *StCl*, 7, 1965, p. 164, nr. 17/2; idem, *Etape cronologice*, p. 121, nr. 54; V. Mihailescu-Bîrliaba, *Dacia răsăriteană*, p. 140, nr. 168.

2. AR. 5,0 g; 18 mm; bine conservată. *Histria* (Pick, 416; litera A sub delfin). În săpătură, *passim*. IAB. Nr. Inv. 325, 1.

Bibl. R. Vulpe, *Şantierul Poiana – 1951*, p. 202; B. Mitrea, în *StCl*, 7, 1965, p. 164, nr. 17/3; idem, *Etape cronologice*, p. 121, nr. 54; V. Mihailescu-Bîrliaba, *Dacia răsăriteană*, p. 140, nr. 168.

3. AR. 4,62 g; 17,65 mm; foarte bine conservată. *Histria* (Pick, 416; litera A sub delfin). Săpătura K–F (pe râpă). IAB. Nr. Inv. 325, 19.

Bibl. R. Vulpe, *Şantierul Poiana – 1951*, p. 202; B. Mitrea, în *StCl*, 7, 1965, p. 164, nr. 17/5; idem, *Etape cronologice*, p. 121, nr. 54; V. Mihailescu-Bîrliaba, *Dacia răsăriteană*, p. 140, nr. 168.

4. AE. 9,11 g; 25 mm; 4; satisfăcător conservată; două contramărci pe avers (un cap şi o stea cu 8 raze). *Callatis* (Pick, 229 var.). IAB. Nr. Inv. 325, 20.

5. AE. 7,10 g; 23 mm; slab conservată; două contramărci pe avers (un cap spre dreapta, Perseu (?) şi capul lui Helios radiat) şi una pe revers (semicirculară). *Callatis* (Pick, 225 sau 227). Săpătura L, sectorul 5–41, la adâncimea de 1,60 m – 1,80 m, „cazmaua” a 8-a. IAB. Nr. Inv. 325, 21.

Bibl. R. Vulpe, *Şantierul Poiana – 1951*, p. 202; B. Mitrea, *Geto-dacii şi monedele vest-pontice*, p. 51, nr. 12; B. Mitrea, *Monedele pontice şi Burebista*, p. 91, nr. 2.

6. AR. 4,38 g; 26 mm; schifată; bine conservată. Monedă *geto-dacică* de tip *Inoteşti-Răcoasa*, tip gen. (C. Moisil, *Monetele dacilor*, p. 74–75, tipul VIII, „ultima perioadă a monetăriei dacice”, fig. 19: călăreţul este reprezentat prin litera Δ, iar sub cal este reproducă, de asemenea, litera Δ; C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, p. 247 şi urm., tip gen.). Săpătura L, sectorul 42–10, la 1,90 m adâncime. IAB. Nr. Inv. 325, 13.

Bibl. R. Vulpe, *Şantierul Poiana – 1951*, p. 194 şi 202.

7. AR. 1,88 g; 22×26 mm; schifată; slab conservată. Monedă *geto-dacică* de tip *Inoteşti-Răcoasa*, tip gen. (C. Moisil, *Monetele dacilor*, p. 74–75, tipul VIII, „ultima perioadă a monetăriei dacice”, fig. 19: similar cu tipul descris mai sus; C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, p. 247 şi urm., tip gen.). Săpătura L, groapa E³, într-o crustă de vatră. IAB. Nr. Inv. 325, 14.

Bibl. R. Vulpe, *Şantierul Poiana – 1951*, p. 194 şi 202.

8. AR. 1,82 g; 18,45 mm; schifată; conservată satisfăcător. Monedă *geto-dacică*. Săpătura L, sectorul 3–42, caroul 9, „cazmaua” a 9-a. IAB. Nr. Inv. 325, 15.

Bibl. R. Vulpe, *Şantierul Poiana – 1951*, p. 194 şi 202.

9. AE. 5,65 g; 21,83 mm; slab conservată. Monedă *geto-dacică* de tip *Inoteşti-Răcoasa* (C. Moisil, *Monetele dacilor*, p. 70–71, tipul V, fig. 9–12, „ultima perioadă a monetăriei dacice”, a doua jumătate a secolului I a. Chr. – secolul I p. Chr.). Săpătura L, sectorul 1–12, „cazmaua” a 8-a. IAB. Nr. Inv. 325, 16.

Bibl. R. Vulpe, *Şantierul Poiana – 1951*, p. 194 şi 202.

10. AE (*billon* ?). 5,47 g; 21,60 mm; uşor schifată; satisfăcător conservată. Monedă *geto-dacică* de tip *Inoteşti-Răcoasa*, tip gen. (C. Moisil, *Monetele dacilor*, p. 74–75, tipul VIII, „ultima perioadă a monetăriei dacice”, fig. 19: similar cu tipul descris mai sus la nr. 6–7; C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, p. 247 şi urm., tip gen.). Săpătura L, sectorul 4–44, „cazmaua” a 8-a. IAB. Nr. Inv. 325, 17.

Bibl. R. Vulpe, *Şantierul Poiana – 1951*, p. 194 şi 202.

11. AE (sau AR *fouillée* ?). 23 mm; schifată. *Neidentificată*. Săpătura KF, „cazmaua” a 12-a.

12. AR. 21 mm; schifată. Monedă *geto-dacică* ? Săpătura L, la dâncimea de 0,90 m – 1,0 m, „la marginea dinspre ya (?) a gropii lui Gh. Ştefan” (R. Vulpe).

13. AE (sau AR *fouillée* ?). 25 mm; schifată. Monedă *geto-dacică* ? Săpătura KF, la adâncimea de 2,60 m, „cazmaua” a 14-a.

14. AR. 20,0 mm. Monedă *geto-dacică*. Săpătura LJ, sectorul 2.

Bibl. R. Vulpe, *Şantierul Poiana – 1951*, p. 194 şi 202.

15. AR. 3,57 g; 17,34 mm; 1; slab conservată. *Q. MARCIVS PILIPVS* (Grueber, 1143, Roma, 94 a. Chr.; Sydenham, 477, Roma, 125–120 a. Chr.; Crawford, 259/1, Roma, 129 a. Chr.). Săpătura LJ, groapa K (împreună cu monedele de la nr. 16, 18, 22 şi 26); stratul Poiana II. IAB. Nr. Inv. 325, 23.

Bibl. R. Vulpe, *Şantierul Poiana – 1951*, p. 194; M. Chişescu, în *BAR*, p. 355, nr. 140/g, 1; V. Mihailescu-Bîrliaba, *Dacia răsăriteană*, p. 156, nr. 78.

16. AR (*serratus*). 3,46 g; 18,80 mm; 4; slab conservată; pe avers se află două contramărci (unghiulară şi semilunară); în câmp, pe revers, se află imprimată litera **O** sau **Q**. *L. CORNELIVS SCIPIO ASIAGENVS* (Grueber, 1399 var., Roma, 91 a. Chr.; Sydenham, 576c, Roma (?), 101 a. Chr.; Crawford, 311/1e, Roma, 106 a. Chr.). Săpătura LJ, groapa K, împreună cu monedele de la nr. 15, 18, 22 şi 26); stratul Poiana II. IAB. Nr. Inv. 325, 24.

Bibl. R. Vulpe, *Şantierul Poiana – 1951*, p. 194; M. Chiţescu, în *BAR*, p. 355, nr. 140/g, 2.

17. AR. 3,49 g; 18,65 mm; †; slab conservată. *L. CALPVRNIVS PISO, Q. SERVILIVS CAEPIO* (Grueber, 1125, Roma, 100 a. Chr.; Sydenham, 603, Italia, 96–94 a. Chr.; Crawford, 330/1a, Roma, 100 a. Chr.). Săpătura LJ, în cenuşarul galben, la 0,60 m adâncime, „cazmaua” a 2-a; stratul Poiana II. IAB. Nr. Inv. 325, 22.

Bibl. R. Vulpe, *Şantierul Poiana – 1951*, p. 194.

18. AR. 3,75 g; 20,42 mm; †; slab conservată; este imprimată litera C pe avers. *Q. TITIVS* (Grueber, 2225, Roma, 87 a. Chr.; Sydenham, 692, Roma, 88 a. Chr.; Crawford, 341/2, Roma, 90 a. Chr.). Săpătura LJ, groapa K, împreună cu monedele de la nr. 15–16, 22 şi 26; stratul Poiana II. IAB. Nr. Inv. 325, 25.

Bibl. R. Vulpe, *Şantierul Poiana – 1951*, p. 194; M. Chiţescu, în *BAR*, p. 355, nr. 140/g, 3.

19. AR (*serratus*). 2,53 g; 19,22 mm; ♄; slab conservată; pe avers se află o contramarcă liniară; pe revers, sub bigă, cifra CX. *TI. CLAVD TI. F AP. N* (Grueber, 3109 var., Roma, 80 a. Chr.; Sydenham, 770, Italia, 78–77 a. Chr.; Crawford, 383/1, Roma, 79 a. Chr.). Găsită pe „râpile Cetăţuii” (*passim*). IAB. Nr. Inv. 325, 26.

Bibl. M. Chiţescu, în *BAR*, p. 355, nr. 140/g, 4.

20. AR. 3,24 g; 18,10 mm; ♄; slab conservată; pe avers se află o contramarcă semilunară. *P. PLAVTIVS HYPSEAEVS* (Grueber, 3845, Roma, 61 a. Chr.; Sydenham, 911, Italia, 58 a. Chr.; Crawford, 420/2a, Roma, 60 a. Chr.). Găsită în săpătura L, în colţul de NV al săpăturii din 1950; stratul Poiana II. IAB. Nr. Inv. 325, 27.

Bibl. R. Vulpe, *Şantierul Poiana – 1951*, p. 194; M. Chiţescu, în *BAR*, p. 355, nr. 140/g, 5.

21. AR. 3,72 g; 19,54 mm; slab conservată. *MAN. ACILIVS [IIIVIR] GLABRIO* (Grueber, 3943, Roma, 50 a. Chr.; Sydenham, 922, Roma, 55 a. Chr.; Crawford, 442/1b, Roma, 49 a. Chr.). Săpătura L, sectorul 3–49, în martorul din centru, la adâncimea de 1,30 m, „cazmaua” a 6-a. IAB. Nr. Inv. 325, 28.

Bibl. M. Chiţescu, în *BAR*, p. 355, nr. 140/g, 6.

22. AR. 3,66 g; 18,91 mm; ♄; slab conservată; pe avers se află o contramarcă liniară, iar pe revers, alte două (un S culcat şi una, semicirculară). *L. VALERIVS ACISCVLVS* (Grueber, 4110, Roma, 45 a. Chr.; Sydenham, 1002, Roma, 45 a. Chr.; Crawford, 474/5, Roma, 45 a. Chr.). Săpătura LJ, groapa K, împreună cu monedele de la nr. 15–16, 18 şi 26. IAB. Nr. Inv. 325, 29.

Bibl. M. Chiţescu, în *BAR*, p. 355, nr. 140/g, 7; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsariteană*, p. 156, nr. 78.

23. AR. 3,02 g; 18 mm; ♄; slab conservată. Denar roman republican hibrid (av. Reprezentare de pe aversul denarului lui *L. MVSSIDIVS T. F LONGVS IIIIVIR A. P. F*, cf. Grueber, 4244, Roma; Sydenham, 1093a, Roma; Crawford, 494/42b, Roma, 42 a. Chr.; rv. Reprezentare de pe reversul denarului lui *P. FONTEIVS P. F CAPITO*, cf. Grueber, 3856, Roma; Sydenham, 901, Roma, 61 a. Chr.; Crawford, 429/2a, Roma, 55 a. Chr.). Pare a fi o imitaţie. IAB. Nr. Inv. 325, 30.

Bibl. M. Chiţescu, în *BAR*, p. 327, nr. 181 („imitaţii geto-dacice ale denarilor romani”); V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsariteană*, p. 156, nr. 79.

24. AE (*as*). 5,99 g; 26 mm; slab conservată. *AVGVSTVS: VOLVSVS VALERIVS MESALLA* (Grueber, 4665, Roma; BMC, 241, Roma, 5 a. Chr.; RIC, I, 1984, 441, 6 a. Chr.; Giard, 738 şi urm., Roma, 6 a. Chr.). Găsită „pe râpi”. IAB. Nr. Inv. 325, 31.

Bibl. R. Vulpe, *Şantierul Poiana – 1951*, p. 209; B. Mitrea, *Descoperirile de la Poiana*, p. 167; V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 277, nr. 194.

25. AE (*quadans*). 6,99 g. *AVGVSTVS* (BMC, 245, Roma, 5 a. Chr.; RIC, 198, Roma, 5 a. Chr.).

Bibl. M. Chiţescu, în *BAR*, p. 355, nr. 140/g, 8; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsariteană*, p. 156, nr. 78.

26. AR. 3,80 g; 18,82 mm; →; bine conservată. *TIBERIVS* (BMC, 34, Roma, 15–37 p. Chr.; RIC, I, 1984, 26, c. 14–37 p. Chr.). Săpătura LJ, groapa K, împreună cu monedele de la nr. 15–16, 18 şi 22; stratul Poiana II. IAB. Nr. Inv. 325, 32.

Bibl. R. Vulpe, *Şantierul Poiana – 1951*, p. 194 şi 209; B. Mitrea, *Descoperirile de la Poiana*, p. 167; V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 277, nr. 194.

27. AR. 19 mm; schifată. Monedă geto-dacică care imită un denar roman (?). Săpătura K–F, în pământul scos în 1950.

28. AR. *Denar roman republican*: Av. Capul zeiţei Roma; Rv. Victoria în quadrigă (secolul II a. Chr.). Descoperită în zona de nord a „Cetăţuii”.

29. AE. 20,0 mm. *Neidentificată*. Săpătura KF, la 2,20 m adâncime, „cazmaua” a 11-a.

1968

1. AE. 25×26 mm; uşor schifată. Probabil aparţine monetăriei geto-dacice. Secţiunea M, caroul 22, la adâncimea de 1,50 m. Informaţie S. Teodor (*carnetul de şantier*).

Bibl. S. Teodor, V. Mihailescu-Bîrliba, 1993, p. 129, nr. 59; R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava*, p. 100.

2. AE. 23×26 mm; schifată. Probabil aparţine tot monetăriei geto-dacice. Găsită în secţiunea M, caroul 22, la adâncimea de 2,10 m. Informaţie S. Teodor (*carnetul de şantier*).

Bibl. S. Teodor, V. Mihailescu-Bîrliba, 1993, p. 129, nr. 60; R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava*, p. 100.

3. AR. 3,48 g; 19 mm; †; uzată. *C. MAIANI* (Grueber, 436, Italia; Sydenham, 427, Roma; Crawford, 203/1a, Roma, 153 a. Chr.). Găsită în secţiunea M, caroul 20, la adâncimea de 1,30 m (apărută cu prilejul taluzării). MIMIaşi. Nr. Inv. 11309.

Bibl. V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană*, p. 157, nr. 83; S. Teodor, V. Mihailescu-Bîrliba, 1993, p. 129, nr. 61; R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava*, p. 100.

4. AR. C. *IVLIVS CAESAR* ? (av. Cap spre dreapta; rv. Roma și quadrigă, Caesar. Monedă neidentificată. Secțiunea M, caroul 20, la adâncimea de 1,80 m. Informație S. Teodor (*carnetul de șantier*).

Bibl. S. Teodor, V. Mihailescu-Bîrliba, 1993, p. 129, nr. 63; R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava*, p. 100.

5. AR. 3,28 g (un fragment lipsă); 16×18 mm; ↙; uzată; marcă de monetărie ☉. *VESPASIANVS* (RIC, II, Asia Mică, grupa a II-a, 70 p. Chr.). Secțiunea M, caroul 35, la 0,70 m adâncime. MIMIași. Nr. Inv. 11310.

Bibl. S. Teodor, V. Mihailescu-Bîrliba, 1993, p. 129, nr. 62; R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava*, p. 100.

1985

1. AR. 2,90 g; 16×17 mm; ↗; foarte uzată, cu două mici fragmente lipsă. *Denar roman republican neidentificat* (Roma ? și trigă); secolul II a. Chr. Secțiunea N₁, caroul 4/2, la adâncimea de 0,50 m. MITecuci. Nr. Inv. 1787.

Bibl. S. Teodor, V. Mihailescu-Bîrliba, 1993, p. 128, nr. 1; R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava*, p. 100.

2. AR. 3,34 g; 18 mm; →; uzată. *Denar hibrid: av. C. HOSIDI C. F. GETA III VIR* (Grueber, 3386, Roma; Sydenham, 904, Roma; Crawford, 407/1, Roma, 68 a. Chr.); *rv. P. CLODIVS M. F. IIIIVIR A. P. F* (Grueber, 4290, Roma, 38 a. Chr.; Sydenham, 1117, Roma, 41 a. Chr.; Crawford, 494/23, Roma, 42 a. Chr.). Secțiunea N₃, la adâncimea de 1,0 m. MITecuci. Nr. Inv. 1786. Emisiune locală ? IAB. Nr. Inv. 481, 14.

Bibl. S. Teodor, V. Mihailescu-Bîrliba, 1993, p. 128, nr. 2; R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava*, p. 100.

3. AR. 3,55 g; 17×18 mm; ↙; uzată. *MARCVS ANTONIVS* [ANT. AVG. IIIIVIR R. P. C] (Grueber, 199, Est; Sydenham, 1225, Est; Crawford, 544/21, monetărie în mișcare cu Marcus Antonivs, 32–31 a. Chr.). Secțiunea N₃, la adâncimea de 1,0 m. MITecuci. Nr. Inv. 1785.

Bibl. S. Teodor, V. Mihailescu-Bîrliba, 1993, p. 128, nr. 3; R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava*, p. 100.

4. AR. 3,33 g; 18 mm; ↘; bine conservată. *VESPASIANVS* (RIC, II, 50, anii 72, 73 p. Chr.). Secțiunea N₃, la adâncimea de 0,80 m. MITecuci. Nr. Inv. 1784.

Bibl. S. Teodor, V. Mihailescu-Bîrliba, 1993, p. 128, nr. 4; R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava*, p. 100.

1986

1. AR. 13,82 g; 24 mm; ↓; o tăietură adâncă pe revers; ștanța uzată. Monedă *geto-dacică* de tip *Huși-Vovriești* (Epureni), secolele II-I a. Chr. Secțiunea N₁, carourile 2/3, la adâncimea de 1,80 m. MITecuci. Nr. Inv. 2064.

Bibl. S. Teodor, M. Nicu, S. Țau, *Tezaurul de monede callatiene*, p. 134, nota 10; B. Mitrea, *Découvertes monétaires en Roumanie – 1986 (XXX)*, în *Dacia*, N. S., 31, 1987, 1–2, p. 175, nr. 7; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană*, p. 141, nr. 176; S. Teodor, V. Mihailescu-Bîrliba, 1993, p. 128, nr. 37; R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava*, p. 100.

2. AR. 2,95 g; 18×20 mm; ↙; foarte uzată. *M. SERGI SILVS Q* (Grueber, 512, Italia; Sydenham, 534, Italia; Crawford, 286/1, Roma, 116 sau 115 a. Chr.). Secțiunea N, *passim*. MITecuci. Nr. Inv. 2065.

Bibl. S. Teodor, V. Mihailescu-Bîrliba, 1993, p. 128, nr. 38; R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava*, p. 100.

3. AR. 3,83 g; 18 mm; ↑; un mic fragment lipsă; uzată. *M. HERENNI*, pe revers marca de control L (Grueber, 1258, Roma; Sydenham, 567a, Roma; Crawford, 308/1b, Roma, 108 sau 107 a. Chr.). Secțiunea N₃, caroul 3/1 Est, la adâncimea de 1,25 m. MITecuci. Nr. Inv. 2066.

Bibl. S. Teodor, V. Mihailescu-Bîrliba, 1993, p. 128–129, nr. 39; R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava*, p. 100.

4. AR. 3,48 g; 17 mm; ↘; foarte uzată; pe revers are contramarca S ✓. *L. RVBRI DOSSENI* (Grueber, 2448, Roma; Sydenham, 705, Roma; Crawford, 348/1, Roma, 87 a. Chr.). *Passim*. MITecuci. Nr. Inv. 2067.

Bibl. S. Teodor, V. Mihailescu-Bîrliba, 1993, p. 129, nr. 40; R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava*, p. 100.

5. AR. 3,75 g; 21×22 mm; ↗; uzată și cu o adâncitură pe revers, realizată cu un vârf ascuțit (în urma unei încercări de perforare). *AVGVSTVS* (RIC, I, 1984, 269a, 29–27 a. Chr.). Secțiunea N₁, caroul 4/Est, la adâncimea de 1,50 m. MITecuci. Nr. Inv. 2068.

Bibl. S. Teodor, V. Mihailescu-Bîrliba, 1993, p. 129, nr. 41; R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava*, p. 100.

6. AR. 4,15 g; 19 mm; ←; foarte uzată. *Imitație a unui denar roman republican*; secolele II–I a. Chr. Secțiunea N, metrul 52,50/5, la adâncimea de 2,20 m. MITecuci. Nr. Inv. 2069.

Bibl. S. Teodor, V. Mihailescu-Bîrliba, 1993, p. 129, nr. 42; R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava*, p. 100.

1987

1. AE (*fourrée* ?). 7,81 g; 25×27 mm; ←; schifată; foarte uzată, arsă puternic, cu un mic fragment lipsă. Monedă *geto-dacică* de tip *Vârteju-București* (secolul I a. Chr.). Secțiunea N₁, metrul 2,60/Sud, la adâncimea de 2,80 m. MITecuci. Nr. Inv. 2070.

Bibl. S. Teodor, V. Mihailescu-Bîrliba, 1993, p. 129, nr. 43; R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava*, p. 100.

2. AR. 3,39 g; 17×19 mm; →; foarte uzată și puternic arsă; pe avers este contramarca **P. L. PROCILI F** (Grueber, 3147, Roma; Sydenham, 771, Roma; Crawford, 379/1, Roma, 80 a. Chr.). Secțiunea N. MITecuci. Nr. Inv. 2071.

Bibl. S. Teodor, V. Mihailescu-Bîrliba, 1993, p. 129, nr. 44; R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava*, p. 100.

3. AE (*dypondivs*). 13,28 g; 26×28 mm; ↑; foarte uzată și puternic arsă. *TIBERIVS* (RIC, I, 1984, 43, 22–23 p. Chr.). Secțiunea N, metrul 41, la adâncimea de 0,50 m. MITecuci. Nr. Inv. 2072.

Bibl. S. Teodor, V. Mihailescu-Bîrliba, 1993, p. 129, nr. 45; R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava*, p. 100.

4. AR. 2,82 g; 16,5×18 mm; ↓; uzată și trecută prin foc. *ANTONINVS PIVS* (RIC, III, 200 (c), 150–151). Secțiunea N₁, metrul 12/Sud, la adâncimea de 3,0 m (!). MITecuci. Nr. Inv. 2073.

Bibl. S. Teodor, V. Mihailescu-Bîrliba, 1993, p. 129, nr. 46; R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava*, p. 100.

5. AR. 3,20 g; 18,5×19,5 mm; ?; foarte uzată și arsă atât de puternic încât suprafața sa a fost topită și face imposibilă identificarea. *Denar roman* (?). Secțiunea N, locuința 3 (L 3), metrul 39,30, la adâncimea de 1,10 m. MITecuci. Nr. Inv. 2074.

Bibl. S. Teodor, V. Mihailescu-Bîrliba, 1993, p. 129, nr. 47; R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava*, p. 100.

1988

1. AR. 2,15 g; 17 mm; ↘; schifată; aliaj cu puțin argint; un mic fragment lipsă; uzată, dar și ștanța se pare că a fost îndelungat folosită. Monedă *geto-dacică* de tip *Inotești-Răcoasa* (degenerat, târziu): *av.* Tip Inotești-Răcoasa, dar fără elemente accesorii; *rv.* Literele **X** și **V**, împreună cu trei șiruri de protuberanțe; sfârșitul secolului I a. Chr. – secolul I p. Chr. Secțiunea N₁ (începută în anul 1987), metrul 129, la adâncimea de 3,0 m. MITecuci. Nr. Inv. 2075.

Bibl. S. Teodor, V. Mihailescu-Bîrliba, 1993, p. 129, nr. 48; R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava*, p. 100.

2. AE (Cu). 11,47 g; 26×28 mm; ↓; uzată. *THRACIA: RHOEMETALCES I* (BMC – B. V. Head, *Greek, Dacia, Moesia, Thracia and & co.*, p. 208, nr. 1, 11 a. Chr. – 12 p. Chr.). *Passim*. MITecuci. Nr. Inv. 2076.

Bibl. S. Teodor, V. Mihailescu-Bîrliba, 1993, p. 129, nr. 49; R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava*, p. 100.

1990

1. AR. 2,42 g; 17×18 mm; ↓ ?; schifată; aliaj cu puțin argint; foarte uzată. Monedă *geto-dacică* de tip *Inotești-Răcoasa* (tip degenerat, târziu, asemănător cu cel precedent, găsit în anul 1988 (nr. 1)): *av.* Tipul Inotești-Răcoasa, dar fără elementele accesorii; *rv.* Litera **X** și 4 șiruri de protuberanțe; sfârșitul secolului I a. Chr. – secolul I p. Chr. Secțiunea P, caroul 6 (mijloc), la adâncimea de 2,0 m. MITecuci. Nr. Inv. 2084.

Bibl. S. Teodor, V. Mihailescu-Bîrliba, 1993, p. 129, nr. 57; R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava*, p. 100.

Anexa nr. 2.

TEZAURELE MONETARE DESCOPERITE LA POIANA

1928

1. *Tezaur* format din 152 denari romani (145 denari republicani și 7 de la *AVGVSTVS*), datați între 206/201 și 27/15 a. Chr. (Cohen, 137, 12 a. Chr.; RIC, 327, *Lvgdvnvm*, 14–12 a. Chr.; Giard, 1373–1382, *Lvgdvnvm*, 15 a. Chr.). A fost găsit în săpătura **T**, care a tăiat valul de apărare al stațiunii antice (secțiune orientată E–V), la adâncimea de 1,70 m, într-un strat de pământ negru, cu cenușă, cărbuni și arsură. Stratigrafic, tezaurul a apărut la baza valului, deasupra stratului IV (Latène II – început de Latène III), datat în secolele II–I a. Chr.; stratul următor (V) a fost atribuit secolului I p. Chr. Monedele au contramărci și sunt trecute prin foc, deci provin dintr-o locuință incendiată, peste care s-a construit valul de pământ, ceea ce justifică și atribuirea lor secolului I p. Chr. (editorul descoperirii crede că abandonarea tezaurului a avut loc cu prilejul expediției lui Tib. Plautius Silvanus Aelianus).

Greutatea medie a celor 135 exemplare pentru care avem datele necesare este de 3,5585 g; 129 denari republicani (fără emisiunile lui *Avgvstvs*) au greutatea medie de 3,5617 g și, dacă excludem și pe cei doi denari de la *Marcvs Antonivs*, ceilalți 127 denari rămași au greutatea medie de 3,5602 g. Greutatea totală a monedelor este de 533,12 g. IAB. Nr. Inv. 482.

Bibl. Ec. Dunăreanu-Vulpe, *Un tezaur de denari romani găsiți la Piroboridava*, în vol. *În memoria lui Vasile Pârvan*, București, 1934, p. 126–133; B. Mitrea, *Penetrazione commerciale e circolazione monetaria nella Dacia prima della conquista*, ED, X, 1945, p. 113 și 119; B. Mitrea, *Descoperirile de la Poiana*, în *SCIV*, 8, 1957, 1–4, p. 166; I. Winkler, în *JNG*, 17, 1967, p. 150; M. Chițescu, *Cîteva tezaure monetare romane republicane din Moldova*, în *Carpica*, 4, 1971, p. 160; eadem, în *BAR*, p. 233–236; V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 294, Annexe II, nr. 27; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia rășăriteană*, p. 155, nr. 64.

1938

2. *Tezaur* alcătuit din 82 denari romani republicani și imperiali (16 ex. *AVGVSTVS*), împreună cu bijuterii de argint și o fibulă de tip *AVCISSA* (?). Descoperire făcută în timpul săpăturilor arheologice. Deși acest depozit s-a pierdut, se pare că unele piese au fost păstrate în colecția dr. M. Dimitriu.

Bibl. M. Dimitriu, *Noi contribuțiuni*, p. 135; B. Mitrea, *Descoperirile de la Poiana*, în *SCIV*, 8, 1957, 1-4, p. 168 și 170; I. Winkler, în *JNG*, 17, 1967, p. 150, nr. 108; V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 277, nr. 192; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia rășăriteană*, p. 155, nr. 69; M. Chițescu, în *BAR*, p. 236, nr. 149 (Poiana II).

3. *Tezaur* constituit din 23 (sau 25 ?) denari romani și două tetradrahme ale insulei Thasos, adăpostit într-un vas de mici dimensiuni (ceșcuță). Și acest depozit s-a pierdut.

Bibl. M. Dimitriu, *Noi contribuțiuni*, p. 136, nota 1; B. Mitrea, *Descoperirile de la Poiana*, p. 167; idem, *Asupra unui tezaur monetar roman republican din estul Transilvaniei*, în *BSNR*, 42–66, 1948–1972 (1974), 96–120, p. 79; J. Winkler, în *JNG*, p. 150, nr. 107; V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 295, nr. 30; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia rășăriteană*, p. 155, nr. 68; M. Chițescu, în *BAR*, p. 236, nr. 150 (Poiana III).

1949

4. *Tezaur* alcătuit din 35 denari romani (33 ex. republicani și 2 ex. *Avgvstvs*), începând cu emisiunea de la *NATTA* (Grueber, 844, Roma, 172–151 a. Chr.; Sydenham, 390, Roma, 145–138 a. Chr.; Crawford, 208/1, Roma, 149 a. Chr.) și încheiat cu două exemplare de la *AVGVSTVS* (a. Grueber, 125, Spania, 23–22 a. Chr.; RIC, 222, Emerita; Giard, 1028, Emerita, 25 – mijlocul lui 23 a. Chr. b. BMC, 519, 2 a. Chr. – 11 p. Chr.; Giard, 1651, *Lygdvnm*, 2 a. Chr. – 4 (?) p. Chr.). Printre monedele republicane sunt și 4 emisiuni pentru legiuni (Est) de la *Marcvs Antonivs*. Greutatea totală a celor 35 ex. (unul este fragmentar) atinge 118,44 g, iar cea medie ajunge la 3,4832 g; greutatea medie a denarilor de la *Avgvstvs* este de 3,525 g, iar ponderea celorlalți denari republicani atinge 3,48 g. Săpătura H', sectorul VI S. 403, la 0,40 m de limita cu sectorul VII, apărând pe taluz, în țărâna moale cenușoasă, la „cazmaua a 8-a” (groapa „j”). IAB. Nr. Inv. 251 (34 ex. ?).

Catalog

1. AR. 3,64 g; 17,50 mm; slab conservată. *NATTA* (Grueber, 844, Roma, 172–151 a. Chr.; Sydenham, 390, Roma, 145–138 a. Chr.; Crawford, 208/1, Roma, 149 a. Chr.).

2. AR. 3,39 g; 20 mm; slab conservată; pe avers se află o incizie semilunară, iar pe revers, o alta, în formă de X. *SEX. POMPEIVS FOSTLVS* (Grueber, 926, Roma, 150–125 a. Chr.; Sydenham, 461, Italia, 133–126 a. Chr.; Crawford, 235/1a, Roma, 137 a. Chr.).

3. AR. 3,31 g; 20 mm; slab conservată; pe avers este o profundă incizie semilunară. *MAN. AEMILIVS LEPIDVS* (Grueber, 590, Italia, 91 a. Chr.; Sydenham, 554, Italia sudică, 109 a. Chr.; Crawford, 291/1, Roma, 114 sau 113 a. Chr.).

4. AR. 3,49 g; 17,50 mm; slab conservată; pe avers se află o incizie în formă de ciocan. *C. CLAUDIVS PVLCHER* (Grueber, 1288 ?, Roma, 91 a. Chr.; Sydenham, 569, Roma, 106 a. Chr.; Crawford, 300/1, Roma, 110 sau 109 a. Chr.).

5. AR. 3,44 g; 20,30 mm; slab conservată. *C. CLAUDIVS PVLCHER* (Grueber, 1288 ?, Roma, 91 a. Chr.; Sydenham, 569, Roma, 106 a. Chr.; Crawford, 300/1, Roma, 110 sau 109 a. Chr.).

6. AR. 3,47 g; 19,25 mm; slab conservată; pe avers se află o incizie în formă de E. *L. VALERIVS FLACCVS* (Grueber, 647, Italia, 90 a. Chr.; Sydenham, 565, Italia, 103 a. Chr.; Crawford, 306/1, Roma, 108 sau 107 a. Chr.).

7. AR. Fragmentar. *D. IVNIVS SILANVS* (Grueber, 1772 tip gen., Roma, 88 a. Chr.; Sydenham, 646, Roma, 90–89 a. Chr.; Crawford, 337/3, Roma, 91 a. Chr.).

8. AR. 3,40 g; 18,50 mm; slab conservată; pe avers sunt patru incizii, dintre care una este în formă de E. *Q. TITIVS* (Grueber, 2225, Roma, 87 a. Chr.; Sydenham, 692, Italia, 88 a. Chr.; Crawford, 341/2, Roma, 90 a. Chr.).

9. AR. 3,36 g; 20 mm; slab conservată; pe avers sunt trei incizii sub formă de semilună, arc de cerc și cerc. *C. VIBIVS PANSA* (Grueber, 2244, Roma, 87 a. Chr.; Sydenham, 684, Italia, 89–88 a. Chr.; Crawford, 342/5b, Roma, 90 a. Chr.).

10. AR. 3,57 g; 16,50 mm; slab conservată; pe avers sunt incizii superficiale. *CN. CORNELIVS LENTVLVS* (Grueber, 2440, Roma, 86 a. Chr.; Sydenham, 702, Roma, 87 a. Chr.; Crawford, 345/1, Roma, 88 a. Chr.).

11. AR. 3,04 g; 19 mm; slab conservată; pe avers sunt două incizii: una în formă de L și alta, de J. *C. LICINIVS MACER* (Grueber, 2467, Roma, 85 a. Chr.; Sydenham, 732, Italia, 83 a. Chr.; Crawford, 354/1, Roma, 84 a. Chr.).

12. AR. 3,56 g; 19,20 mm; slab conservată; pe avers sunt două incizii (una semicirculară și una, liniară) și alta pe revers. *A. POSTVMIVS ALBINVS* (Grueber, 2836, Roma, 82 a. Chr.; Sydenham, 745, Italia, 79 a. Chr.; Crawford, 372/1, Roma, 81 a. Chr.).

13. AR. (*serratus*). 3,77 g; 20 mm; slab conservată. *A. POSTVMIVS ALBINVS* (Grueber, 2839, Roma, 82 a. Chr.; Sydenham, 746, Italia, 79 a. Chr.; Crawford, 372/2, Roma, 81 a. Chr.).

14. AR. (*serratus*). 3,56 g; 19,20 mm; bine conservată; pe avers se află o incizie superficială. *L. ROSCIVS FABATVS* (Grueber, 3394 tip gen., Roma, 70 a. Chr.; Sydenham, 915, Italia, 58 a. Chr.; Crawford, 412/1, Roma, 64 a. Chr.).

15. AR. 3,48 g; 19 mm; bine conservată; pe avers sunt incizii superficiale. *L. FVRIVS BROCCIVS* (Grueber, 3896, Roma, 55 a. Chr.; Sydenham, 902, Roma, 61 a. Chr.; Crawford, 414/1, Roma, 63 a. Chr.).

16. AR. 3,67 g; 19,30 mm; slab conservată; pe avers sunt incizii liniare. *PAVLLVS AEMILIVS LEPIDVS* (Grueber, 3373, Roma, 71 a. Chr.; Sydenham, 926, Roma, 55 a. Chr.; Crawford, 415/1, Roma, 62 a. Chr.).
 17. AR. 3,65 g; 20 mm; ?; pe avers se află imprimată litera **H. L. SCRIBONIVS LIBO** (Grueber, 3377, Roma, 71 a. Chr.; Sydenham, 928, Roma, 55 a. Chr.; Crawford, 416/1, Roma, 62 a. Chr.).
 18. AR. 3,53 g; 19 mm; slab conservată pe avers și bine conservată pe revers. *Q. CAEPIO BRVTVS* (Grueber, 3861, Roma, 59 a. Chr.; Sydenham, 906, Roma, 60 a. Chr.; Crawford, 433/1, Roma, 54 a. Chr.).
 19. AR. 3,42 g; 19,20 mm; slab conservată; pe avers sunt incizii. *C. IVLIVS CAESAR* (Grueber, 27, Gallia, 50–49 a. Chr.; Sydenham, 1006, Gallia, 54–51 a. Chr.; Crawford, 443/1, monetărie în deplasare cu Caesar, 49–48 a. Chr.).
 20. AR. 3,46 g; 19,35 mm; slab conservată. *C. IVLIVS CAESAR* (Grueber, 27, Gallia, 50–49 a. Chr.; Sydenham, 1006, Gallia, 54–51 a. Chr.; Crawford, 443/1, monetărie în deplasare cu Caesar, 49–48 a. Chr.).
 21. AR. 3,36 g; 19 mm; ?; pe revers se află o incizie unghiulară. *C. VIBIVS PANSIA* (Grueber, 3976, Roma, 49 a. Chr.; Sydenham, 946, Roma, 48 a. Chr.; Crawford, 449/2, Roma, 48 a. Chr.).
 22. AR. 3,59 g; 18,50 mm; slab conservată. *C. VIBIVS PANSIA* (Grueber, 3976, Roma, 49 a. Chr.; Sydenham, 946, Roma, 48 a. Chr.; Crawford, 449/2, Roma, 48 a. Chr.).
 23. AR. 3,63 g; 17,50 mm; slab conservată. *Q. CAECILIVS METELLVS PIVS SCIPIO, M. EPPIVS* (Grueber, 10, Africa, 47–46 a. Chr.; Sydenham, 1051, Africa, 47–46 a. Chr.; Crawford, 461/1, Africa, 47–46 a. Chr.).
 24. AR. 3,28 g; 19,50 mm; slab conservată; pe avers sunt incizii superficiale. *T. CARISIVS* (Grueber, 4073, Roma, 45 a. Chr.; Sydenham, 986, Roma, 45 a. Chr.; Crawford, 464/4, Roma, 46 a. Chr.).
 25. AR. 3,27 g; 18 mm; slab conservată; pe avers este o incizie. *T. CARISIVS* (Grueber, 4070, Roma, 45 a. Chr.; Sydenham, 985, Roma, 45 a. Chr.; Crawford, 464/5, Roma, 46 a. Chr.).
 26. AR. 3,26 g; 20 mm; slab conservată; pe revers este o incizie semilunară. *LOLLIVS PALIKANVS* (Grueber, 4014, Roma, 47 a. Chr.; Sydenham, 961, Roma, 47 a. Chr.; Crawford, 473/2a, Roma, 45 a. Chr.).
 27. AR. 3,41 g; 19,40 mm; bine conservată; pe avers sunt două incizii. *P. CLODIVS* (Grueber, 4290, Roma, 38 a. Chr.; Sydenham, 1117, Roma, 41 a. Chr.; Crawford, 494/23, Roma, 42 a. Chr.).
 28. AR. 3,58 g; 19,50 mm; slab conservată; pe revers este o incizie circulară. *C. CLODIVS VESTALIS* (Grueber, 4196, Roma, 43 a. Chr.; Sydenham, 1135, Roma, 39 a. Chr.; Crawford, 512/2, Roma, 41 a. Chr.).
 29. AR. 3,60 g; 19,50 mm; bine conservată. *OCTAVIANVS* (Grueber, 116, Gallia, 36 a. Chr.; Sydenham, 1334, Gallia, 36 a. Chr.; Crawford, 538/1, monetărie în deplasare cu Octavianvs, 37 a. Chr.).
 30. AR. 3,63 g; 18,25 mm; slab conservată; pe avers, în câmp, se află o incizie în forma literei **F. M. ANTONIVS** (Grueber, 189 tip gen., Est, 32–31 a. Chr.; Sydenham, 1215 tip gen., Est, 32–31 a. Chr.; Crawford, 544/13 tip gen., monetărie în deplasare cu M. Antonivs, 32–31 a. Chr.).
 31. AR. 3,53 g; 18 mm; slab conservată; pe avers sunt patru incizii (trei liniare și una circulară). *M. ANTONIVS* (Grueber, 190, Est, 32–31 a. Chr.; Sydenham, 1216, Est, 32–31 a. Chr.; Crawford, 544/14, monetărie în deplasare cu M. Antonivs, 32–31 a. Chr.).
 32. AR. 3,49 g; 17,50 mm; slab conservat reversul; pe avers sunt trei incizii, iar pe revers, altele două. *M. ANTONIVS* (Grueber, 211, Est, 32–31 a. Chr.; Sydenham, 1236, Est, 32–31 a. Chr.; Crawford, 544/31, monetărie în deplasare cu M. Antonivs, 32–31 a. Chr.).
 33. AR. 3,54 g; 18 mm; slab conservată; pe avers se află o incizie semicirculară. *M. ANTONIVS* (Grueber, 193 (?), Est, 32–31 a. Chr.; Sydenham, 1217 (?), Est, 32–31 a. Chr.; Crawford, 544/38 (?), monetărie în deplasare cu M. Antonivs, 32–31 a. Chr.).
 34. AR. 3,45 g; 20 mm; bine conservat aversul și slab conservat reversul. *AVGVSTVS* (Grueber, 125, Spania, 23–22 a. Chr.; RIC, 222, Emerita; Giard, 1028, Emerita, 25 – mijlocul lui 23 a. Chr.).
 35. AR. 3,60 g; 19 mm; bine conservată; pe avers este o incizie. *AVGVSTVS* (BMC, 519, 2 a. Chr. – 11 p. Chr.; Giard, p. 226, 1651, Lvgdvnvm, 2 a. Chr. – 4 p. Chr. ?).
- Bibl.** B. Mitrea, *Descoperirile de la Poiana*, p. 166; J. Winkler, în *JNG*, p. 150; V. Mihailescu-Bîrliaba, *La monnaie romaine*, p. 277, nr. 196; V. Mihailescu-Bîrliaba, *Dacia rășăriteană*, p. 156, nr. 74; M. Chișescu, în *BAR*, p. 236–237, nr. 15 (Poiana IV), care datează astfel ultimele monede de la Octavianvs/Avgvstvs: **a.** *P. CARISIVS* – Grueber, 118, Gallia, 36 a. Chr.; Sydenham, 1334, Gallia, 36 a. Chr.; Crawford, 538/1, monetărie în mișcare cu Octavianvs, 37 a. Chr. **b.** RIC, 229, Emerita, 25–22 a. Chr.

1950

5. *Tezaur* constituit din 66 denari romani republicani (61) și imperiali (5). Cele mai vechi monede sunt de la *C. ANTESTIVS* (Grueber, 855, Roma, 172–151 a. Chr.; Sydenham, 406, Roma, 137–136 a. Chr.; Crawford, 219, Roma, 146 a. Chr.). Ultimele emisiuni sunt de la *AVGVSTVS* (1 ex.), *TIBERIVS* (3 ex.: 1. BMC, 7, 15–16 p. Chr.; RIC, 2, Lvgdvnvm, 15–16 p. Chr. 2–3. BMC, 34, nedatate; RIC, 3, Lvgdvnvm) și *VESPASIANVS* (1 ex. *fleur de coin*: BMC, 457, Efes, 70 p. Chr.; RIC, 326, Asia Mică, 71 p. Chr.). Greutatea totală este de 230,96 g, iar greutatea generală medie atinge 3,4735 g. Greutatea generală medie a pieselor republicane este de 3,4632 g, pe când greutatea medie a emisiunilor de la Marcus Antonivs (8 ex.) ajunge la 3,27 g; greutatea generală medie a denarilor imperiali atinge 3,6325 g. Sectorul JF (Poiana IV 1). IAB. Nr. Inv. 294/1951.

Bibl. R. Vulpe et alii, *Şantierul arheologic Poiana –1950*, în *SCIV*, 2, 1951, 1, p. 192 (format din 66 denari romani republicani şi imperiali, „dintre care cei mai noi datează de la *Vespasian*”; în nivelul Poiana IV 1, spaţiul JF); B. Mitrea, *Descoperirile de la Poiana*, p. 166 şi 171; idem, Michael H. Crawford, *Roman Republican coin hoards* (recenzie), în *SCIV*, 20, 1969, 3, p. 510; I. Winkler, în *JNG*, p. 150; eadem, *Despre pătrunderea denarilor lui Marcus Antonius în Dacia*, în *SCIV*, 22, 1971, 1, p. 98; M. Chişescu, *Unele aspecte ale relaţiilor dintre Dicomes şi Marcus Antonius în lumina descoperirilor numismatice (O problemă de geografie istorică)*, în *SCIV*, 19, 1968, 4, p. 662; eadem, în *BAR*, p. 240–242, nr. 153 (Poiana VI); V. Mihailescu-Bîrliaba, *La monnaie romaine*, p. 278, nr. 199.

6. *Tezaur* alcătuit 194 denari romani republicani (175 ex.), imperiali timpurii (15 ex. de la Avgvstvs) şi imitaţii (4 ex.). Monedele se datează între *C. PLAVTIVS HYPSTAEVS* [L PL H] (Grueber, 553, Roma, 196–173 a. Chr.; Sydenham, 332, Roma, 155–150 a. Chr.; Crawford, 134/1a, Roma, 194–190 a. Chr.) şi *AVGVSTVS* (RIC, 350, Lvgdvnvm, 2 a. Chr.; Giard, 1651–1661, Lvgdvnvm şi ateliere auxiliare, 2 a. Chr. – 4 (?) p. Chr.).

Greutatea totală atinge 654,99 g, pe când greutatea generală medie pentru 187 ex., la care deţinem date, este de 3,3829 g (fără emisiunile de la M. Antonivs şi Avgvstvs ajunge la 3,3125 g); excluzând monedele de la Avgvstvs, greutatea generală medie este de 3,3094 g; piesele bătute în timpul lui Avgvstvs (15) au greutatea medie de 3,5341 g (!). Descoperit în nivelurile Poiana III 1–2, secţiunea J. IAB. Nr. Inv. 299.

Catalog

1. AR. 3,54 g; 19,85 mm; →; slab conservată. *L. PLAVTIVS HYPSTAEVS* ? (Grueber, 553 (?), Roma; Sydenham, 332 (?), Roma, 155–150 a. Chr.; Crawford, 134/1a ?, Roma, 194–190 a. Chr.).

2. AR. 2,77 g; 19,90 mm; ↗; slab conservată. *Fără nume de magistrat* (Grueber, 570, Roma, 196–173 a. Chr.; Sydenham, 338, Roma, 150–146 a. Chr.; Crawford, 139/1, Roma, 189–180 a. Chr.).

3. AR. 2,45 g; 17,80 mm; →; foarte slab conservată. *PVRPVREO* (?) (Grueber, 420, Italia, 172–151 a. Chr.; Sydenham, 424, Italia, 135–134 a. Chr.; Crawford, 187/1, Roma, 169–158 a. Chr.).

4. AR. 3,40 g; 17,80 mm; →; slab conservată; pe avers se află o incizie sub forma literei **G**. *Fără nume de magistrat* (Grueber, 428, Italia; Sydenham, 439, Roma ?, 135–134 a. Chr.; Crawford, 197/1b, Roma, 157–156 a. Chr.).

5. AR. 3,56 g; 18,35 mm; ↖; slab conservată. *C. MAIANIVS* (Grueber, 434, Italia, 172–151 a. Chr.; Sydenham, 427, Roma, 135–134 a. Chr.; Crawford, 203/1a, Roma, 153 a. Chr.).

6. AR. 2,65 g; 18 mm; ↘; foarte slab conservată; pe avers este o incizie sub forma literei **K**. *C. MAIANIVS* (Grueber, 434, Italia, 172–151 a. Chr.; Sydenham, 427, Roma, 135–134 a. Chr.; Crawford, 203/1a, Roma, 153 a. Chr.).

7. AR. 3,07 g; 19 mm; ↓; slab conservată. *SPVRIVS AFRANIVS* (Grueber, 670, Roma, 172–151 a. Chr.; Sydenham, 388, Roma, 145–138 a. Chr.; Crawford, 206/1, Roma, 150 a. Chr.).

8. AR. 3,25 g; 17,15 mm; ↑; slab conservată. *NATTA* (Grueber, 844, Roma, 172–151 a. Chr.; Sydenham, 390, Roma, 145–138 a. Chr.; Crawford, 208/1, Roma, 149 a. Chr.).

9. AR. 3,15 g; 18,40 mm; →; slab conservată. *M. IVNIVS SILANVS* (Grueber, 867, Roma, 172–151 a. Chr.; Sydenham, 408, Roma, 137–134 a. Chr.; Crawford, 220/1, Roma, 145 a. Chr.).

10. AR. 3,11 g; 20,35 mm; ↘; foarte slab conservată; pe avers este o incizie unghiulară profundă. *L. IVLIVS* (Grueber, 899, Roma, 150–125 a. Chr.; Sydenham, 443, Roma, 133–126 a. Chr.; Crawford, 224/1, Roma, 141 a. Chr.).

11. AR. 2,92 g; 17 mm; ↖; foarte slab conservată. *AVLVIS SPVRILIVS* (Grueber, 910 (?), Roma, 150–125 a. Chr.; Sydenham, 448, Roma, 133–126 a. Chr.; Crawford, 230/1, Roma, 139 a. Chr.).

12. AR. 3,49 g; 20,40 mm; ↘; slab conservată; o incizie semilunară se află pe avers. *M. BAEBIVS TAMPILVS* (Grueber, 935, Roma, 150–125 a. Chr.; Sydenham, 489, Roma, 120 a. Chr.; Crawford, 236/1e, Roma, 137 a. Chr.).

13. AR. 3,55 g; 18,25 mm; ↖; slab conservată; pe avers şi pe revers se află câte o incizie superficială. *CN. LVCRETIVS TRIO* (Grueber, 929, Roma, 150–125 a. Chr.; Sydenham, 450, Roma, 133–126 a. Chr.; Crawford, 237/1a, Roma, 136 a. Chr.).

14. AR. 3,40 g; 18,25 mm; ↗; slab conservată. *CN. LVCRETIVS TRIO* (Grueber, 929, Roma, 150–125 a. Chr.; Sydenham, 450, Roma, 133–126 a. Chr.; Crawford, 237/1a, Roma, 136 a. Chr.).

15. AR. 3,34 g; 17,85 mm; ↑; foarte slab conservată. *C. ABVRIVS GEMINVS* (Grueber, 999, Roma, 124–103 a. Chr.; Sydenham, 490, Roma, 119–110 a. Chr.; Crawford, 244/1, Roma, 134 a. Chr.).

16. AR. 3,59 g; 18,70 mm; ←; bine conservată; pe avers se află o incizie care are forma ⊥. *C. ABVRIVS GEMINVS* (Grueber, 999, Roma, 124–103 a. Chr.; Sydenham, 490, Roma, 119–110 a. Chr.; Crawford, 244/1, Roma, 134 a. Chr.).

17. AR. 3,51 g; 19 mm; ↖; slab conservată. *L. MINVCIVS* (Grueber, 963, Roma, 124–103 a. Chr.; Sydenham, 470, Italia, 133–126 a. Chr.; Crawford, 248/1, Roma, 133 a. Chr.).

18. AR. 2,95 g; 19,45 mm; ←; foarte slab conservată. *M. ACILIVS* (Grueber, 1118, Roma, 100 a. Chr.; Sydenham, 511, Roma, 119–110 a. Chr.; Crawford, 255/1, Roma, 130 a. Chr.). *Emisiune locală* (?).

19. AR. 2,93 g; 16,80 mm; ↗; foarte slab conservată. *Q. CAECILIVS METELLVS* (Grueber, 1053, Roma, 124–103 a. Chr.; Sydenham, 509, Roma, 119–110 a. Chr.; Crawford, 256/1, Roma, 130 a. Chr.).

20. AR. 2,50 g; 19,57 mm; ↖; foarte slab conservată. *M. VARGVNTIVS* (Grueber, 1068, Roma, 102 a. Chr.; Sydenham, 507, Roma, 119–110 a. Chr.; Crawford, 257/1, Roma, 130 a. Chr.).

21. AR. 3,44 g; 16,70 mm; ↗; foarte slab conservată. *Q. MARCIVS PILIPVS* (Grueber, 1143, Roma, 99–95 a. Chr.; Sydenham, 477, Roma, 125–120 a. Chr.; Crawford, 259/1, Roma, 129 a. Chr.).
22. AR. 3,39 g; 17,15 mm; ↓; foarte slab conservată. *M. PORCIVS LAECA* (Grueber, 1024, Roma, 124–103 a. Chr.; Sydenham, 513, Roma, 119–110 a. Chr.; Crawford, 270/1, Roma, 125 a. Chr.).
23. AR. 3,44 g; 19,25 mm; ←; slab conservată. *Q. FABIVS LABEO* (Grueber, 494, Italia, 102–100 a. Chr.; Sydenham, 532, Italia, 109 a. Chr.; Crawford, 273/1, Roma, 124 a. Chr.).
24. AR. 2,94 g; 19,65 mm; ↗; foarte slab conservată. *Q. FABIVS LABEO* (Grueber, 494, Italia, 102–100 a. Chr.; Sydenham, 532, Italia, 109 a. Chr.; Crawford, 273/1, Roma, 124 a. Chr.).
25. AR. 3,41 g; 17,37 mm; ↖; foarte slab conservată; efigia superficial imprimată. *M. FANNIVS* (Grueber, 468, Italia, 150–125 a. Chr.; Sydenham, 419, Italia, 137–134 a. Chr.; Crawford, 275/1, Roma, 123 a. Chr.).
26. AR. 3,56 g; 18 mm; ↙; foarte slab conservată. *M. FANNIVS* (Grueber, 468, Italia, 150–125 a. Chr.; Sydenham, 419, Italia, 137–134 a. Chr.; Crawford, 275/1, Roma, 123 a. Chr.).
27. AR. 3,59 g; 18,78 mm; ↖; foarte slab conservată; efigiile de pe avers și revers sunt slab imprimate și păstrate; pe avers sunt incizii. *M. PAPIRIVS CARBO* (Grueber, 472, Italia, 150–125 a. Chr.; Sydenham, 423, Italia, 137–134 a. Chr.; Crawford, 276/1, Roma, 122 a. Chr.).
28. AR. 3,24 g; 18,80 mm; ←; foarte slab conservată. *Q. MINVCIVS RVFVS* (Grueber, 464, Italia, 150–125 a. Chr.; Sydenham, 421, Italia, 137–134 a. Chr.; Crawford, 277/1, Roma, 122 a. Chr.).
29. AR. 3,65 g; 18,35 mm; ↑; foarte slab conservată. *C. PLVTIVS* (Grueber, 454, Italia, 150–125 a. Chr.; Sydenham, 410, Roma, 137–136 a. Chr.; Crawford, 278/1, Roma, 121 a. Chr.).
30. AR. 3,41 g; 20,25 mm; ↗; slab conservată; pe avers se află două incizii (una circulară și alta semicirculară). *PAPIRIVS CARBO* (Grueber, 449, Italia, 150–125 a. Chr.; Sydenham, 415, Italia, 137–134 a. Chr.; Crawford, 279/1, Roma, 121 a. Chr.).
31. AR. 3,42 g; 21 mm; ↖; foarte slab conservată; efigia de pe avers este slab imprimată; câte o incizie în formă de S se află atât pe avers, cât și pe revers. *PAPIRIVS CARBO* (Grueber, 449, Italia, 150–125 a. Chr.; Sydenham, 415, Italia, 137–134 a. Chr.; Crawford, 279/1, Roma, 121 a. Chr.).
32. AR. 3,04 g; 19,30 mm; ↓; foarte slab conservată; efigia slab imprimată. *PAPIRIVS CARBO* (Grueber, 449, Italia, 150–125 a. Chr.; Sydenham, 415, Italia, 137–134 a. Chr.; Crawford, 279/1, Roma, 121 a. Chr.).
33. AR. 3,43 g; 19,40 mm; ↘; slab conservată; pe avers se află o incizie în formă de C. *M. FOVRIVS PHILVS* (Grueber, 555, Italia, 93–92 a. Chr.; Sydenham, 529, Italia, 110–108 a. Chr.; Crawford, 281/1, Roma, 119 a. Chr.).
34. AR. 3,26 g; 19,12 mm; ↗; foarte slab conservată. *M. FOVRIVS PHILVS* (Grueber, 555, Italia, 93–92 a. Chr.; Sydenham, 529, Italia, 110–108 a. Chr.; Crawford, 281/1, Roma, 119 a. Chr.).
35. AR (*serratus*). 3,56 g; 19,22 mm; →; slab conservată. *L. COSCONIVS* (Grueber, 1189, Roma, 92 a. Chr.; Sydenham, 521, Narbo, 112–109 a. Chr.; Crawford, 282/2, Narbo, 118 a. Chr.).
36. AR. 3,57 g; 18,60 mm; ↘; foarte slab conservată. *M. CALIDIVS, Q. CAECILIVS METELLVS, CN. FOVLIVS* (Grueber, 474, Italia, 124–103 a. Chr.; Sydenham, 539, Italia, 110–109 a. Chr.; Crawford, 284/1a, Roma, 117–116 a. Chr.).
37. AR. 3,60 g; 19,25 mm; →; foarte slab conservată. *M. SERGIVS SILVS* (Grueber, 512, Italia, 99–94 a. Chr.; Sydenham, 544, Italia, 109 a. Chr.; Crawford, 286/1, Roma, 116 sau 115 a. Chr.).
38. AR. 3,55 g; 16,60 mm; ↘; foarte slab conservată. *M. CIPIVS* (Grueber, 522, Italia, 99–94 a. Chr.; Sydenham, 546, Italia, 107 a. Chr.; Crawford, 289/1, Roma, 115 sau 114 a. Chr.).
39. AR. 3,28 g; 20,10 mm; →; foarte slab conservată. *L. MANLIVS TORQVATVS* (Grueber, 518, Italia, 99–94 a. Chr.; Sydenham, 545, Italia, 109 a. Chr.; Crawford, 295/1, Roma, 113 sau 112 a. Chr.). *Emisiune locală (?)*.
40. AR. 3,15 g; 16,90 mm; ↙; foarte slab conservată. *APPIVS CLAVDIVS, T. MALLIVS* (Grueber, 1293, Roma, 91 a. Chr.; Sydenham, 570a, Roma, 106 a. Chr.; Crawford, 299/1b, Roma, 111 sau 110 a. Chr.).
41. AR. 3,66 g; 18,58 mm; ↖; foarte slab conservată; pe avers este o incizie liniară. *L. FLAMINIVS CILO* (Grueber, 537, Italia, 99–94 a. Chr.; Sydenham, 540, Italia, 106–105 a. Chr.; Crawford, 302/1, Roma, 109 sau 108 a. Chr.).
42. AR. 3,31 g; 19 mm; →; foarte slab conservată. *L. FLAMINIVS CILO* (Grueber, 537, Italia, 99–94 a. Chr.; Sydenham, 540, Italia, 106–105 a. Chr.; Crawford, 302/1, Roma, 109 sau 108 a. Chr.).
43. AR. 3,53 g; 21,25 mm; ↑; slab conservată; pe avers se află o incizie sub forma literei K. *MAN. AQVILIVS* (Grueber, 645, Italia, 90 a. Chr.; Sydenham, 557, Italia, 109 a. Chr.; Crawford, 303/1, Roma, 109 sau 108 a. Chr.).
44. AR. 3,46 g; 18,50 mm; ↖; foarte slab conservată. *M. HERENNIVS* (Grueber, 1231 tip gen., Roma, 91 a. Chr.; Sydenham, 567, Italia, 101 a. Chr.; Crawford, 308/1a, Roma, 108 sau 107 a. Chr.).
45. AR (*serratus*). 3,07 g; 18,50 mm; →; foarte slab conservată. *L. CORNELIVS SCIPIO ASIAGENVS* (Grueber, 1360, Roma, 91 a. Chr.; Sydenham, 576, Roma, 101 a. Chr.; Crawford, 311/1a, Roma, 106 a. Chr.).
46. AR. 3,37 g; 19,30 mm; ↖; slab conservată. *L. APPVLEIVS SATVRNINVS* (Grueber, 1493, Roma, 90 a. Chr.; Sydenham, 578 tip gen., Roma, 100–97 a. Chr.; Crawford, 317/3a, Roma, 104 a. Chr.).
47. AR. 3,47 g; 18,55 mm; ↙; foarte slab conservată. *C. COILIVS CALDVS* (Grueber, 1465 (cu litera D în exergă), Roma, 90 a. Chr.; Sydenham, 582a, Roma, 100–97 a. Chr.; Crawford, 318/1b, Roma, 104 a. Chr.).

48. AR. 3,31 g; 20,35 mm; →; foarte slab conservată; ștanțele sunt uzate. *Q. MINVCIVS THERMVS* (Grueber, 653, Italia, 90 a. Chr.; Sydenham, 592, Roma, 96–95 a. Chr.; Crawford, 319/1, Roma, 103 a. Chr.).
49. AR. 3,17 g; 21,45 mm; †; foarte slab conservată; ștanțele sunt uzate. *C. FABIVS* (Grueber, 1581, Roma, 90 a. Chr.; Sydenham, 589, Roma, 96–95 a. Chr.; Crawford, 322/1a, Roma, 102 a. Chr.).
50. AR. 2,89 g; 21,25 mm; √; foarte slab conservată; ștanțele sunt uzate. *C. FABIVS* (Grueber, 1581, Roma, 90 a. Chr.; Sydenham, 589, Roma, 96–95 a. Chr.; Crawford, 322/1a, Roma, 102 a. Chr.).
51. AR. 3,52 g; 20,80 mm; →; slab conservată. *L. IVLIVS* (Grueber, 1676, Roma, 89 a. Chr.; Sydenham, 585, Roma, 100–97 a. Chr.; Crawford, 323/1, Roma, 101 a. Chr.).
52. AR. 3,49 g; 18,55 mm; →; slab conservată. *L. IVLIVS* (Grueber, 1676, Roma, 89 a. Chr.; Sydenham, 585, Roma, 100–97 a. Chr.; Crawford, 323/1, Roma, 101 a. Chr.).
53. AR. 3,18 g; 22 mm; →; slab conservată. *M. LVCILIVS RVFVS* (Grueber, 1613 var. nedișată, Roma, 90 a. Chr.; Sydenham, 599, Italia, 100–95 a. Chr.; Crawford, 324/1, Roma, 101 a. Chr.).
54. AR. 3,52 g; 20,85 mm; ←; slab conservată; pe revers este o incizie semilunară. *M. LVCILIVS RVFVS* (Grueber, 1613 var. nedișată, Roma, 90 a. Chr.; Sydenham, 599, Italia, 100–95 a. Chr.; Crawford, 324/1, Roma, 101 a. Chr.).
55. AR. 3,02 g; 20,45 mm; ↓; foarte slab conservată. *M. LVCILIVS RVFVS ?* (Grueber, 1613 var. nedișată, Roma, 90 a. Chr.; Sydenham, 599, Italia, 100–95 a. Chr.; Crawford, 324/1, Roma, 101 a. Chr.).
56. AR. 3,26 g; 20,70 mm; →; slab conservată; efigia este neclară. *P. SERVILIVS RVLLVS* (Grueber, 1672, Roma, 89 a. Chr.; Sydenham, 601, Italia nordică, 100–95 a. Chr.; Crawford, 328/1, Roma, 100 a. Chr.).
57. AR. 3,10 g; 19,40 mm; ↗; slab conservată; efigia imprimată superficial. *NEPRECIZATĂ*: av. Capul Romei spre dreapta; rv. Quadrigă spre dreapta. Originalul este din secolul II a. Chr. *Emisiune locală (?)*.
58. AR. 2,98 g; 18,65 mm; †; slab conservată; efigiile imprimate superficial. *NEPRECIZATĂ*: av. Capul Romei spre dreapta; rv. Bigă spre dreapta. Originalul este din secolul II a. Chr. *Emisiune locală (?)*.
59. AR. 3,28 g; 18 mm; ↘; foarte slab conservată. *A. POSTVMIVS ALBINVS* (Grueber, 722, Italia, 89 a. Chr.; Sydenham, 612b, Italia, 92–91 a. Chr.; Crawford, 335/10b, Roma, 96 (?) a. Chr.).
60. AR. 3,58 g; 16,90 mm; ↘; slab conservată. *C. ALLIVS BALA* (Grueber, 1759, Roma, 89 a. Chr.; Sydenham, 595, Roma, 93 a. Chr.; Crawford, 336/1b–c, Roma, 92 a. Chr.).
61. AR. 3,36 g; 18,50 mm; →; slab conservată. *D. IVNIVS SILANVS* (Grueber, 1772 tip gen., Roma, 88 a. Chr.; Sydenham, 646, Roma, 90–89 a. Chr.; Crawford, 337/3, Roma, 91 a. Chr.).
62. AR. 3,15 g; 17 mm; ←; foarte slab conservată. *D. IVNIVS SILANVS* (Grueber, 1772 tip gen., Roma, 88 a. Chr.; Sydenham, 646, Roma, 90–89 a. Chr.; Crawford, 337/3, Roma, 91 a. Chr.).
63. AR. 3,55 g; 18,10 mm; →; slab conservată. *D. IVNIVS SILANVS* (Grueber, 1772 tip gen., Roma, 88 a. Chr.; Sydenham, 646, Roma, 90–89 a. Chr.; Crawford, 337/3, Roma, 91 a. Chr.).
64. AR. 3,41 g; 17,90 mm; †; slab conservată. *D. IVNIVS SILANVS* (Grueber, 1772 tip gen., Roma, 88 a. Chr.; Sydenham, 646, Roma, 90–89 a. Chr.; Crawford, 337/3, Roma, 91 a. Chr.).
65. AR. 3,46 g; 17 mm; →; slab conservată; pe avers este imprimată litera **E**. *D. IVNIVS SILANVS* (Grueber, 1772 tip gen., Roma, 88 a. Chr.; Sydenham, 646, Roma, 90–89 a. Chr.; Crawford, 337/3, Roma, 91 a. Chr.).
66. AR. 3,31 g; 18,55 mm; →; foarte slab conservată. *L. CALPVRNIVS PISO FRVGI* (Grueber, 1859 tip gen., Roma, 88 a. Chr.; Sydenham, 651 tip gen., Italia, 90–89 a. Chr.; Crawford, 340/1, Roma, 90 a. Chr.).
67. AR. 3,15 g; 18,70 mm; ←; slab conservată. *L. CALPVRNIVS PISO FRVGI* (Grueber, 1859 tip gen., Roma, 88 a. Chr.; Sydenham, 651 tip gen., Italia, 90–89 a. Chr.; Crawford, 340/1, Roma, 90 a. Chr.).
68. AR. 3,37 g; 18,10 mm; ↗; slab conservată. *L. CALPVRNIVS PISO FRVGI* (Grueber, 1859 tip gen., Roma, 88 a. Chr.; Sydenham, 651 tip gen., Italia, 90–89 a. Chr.; Crawford, 340/1, Roma, 90 a. Chr.).
69. AR. 3,48 g; 19 mm; →; slab conservată. *Q. TITIVS* (Grueber, 2225, Roma, 87 a. Chr.; Sydenham, 692, Italia, 88 a. Chr.; Crawford, 341/2, Roma, 90 a. Chr.).
70. AR. 2,94 g; 17,37 mm; √; foarte slab conservată. *Q. TITIVS* (Grueber, 2225, Roma, 87 a. Chr.; Sydenham, 692, Italia, 88 a. Chr.; Crawford, 341/2, Roma, 90 a. Chr.). *Aspect barbarizat*.
71. AR. 3,30 g; 18,70 mm; √; foarte slab conservată. *Q. TITIVS* (Grueber, 2225, Roma, 87 a. Chr.; Sydenham, 692, Italia, 88 a. Chr.; Crawford, 341/2, Roma, 90 a. Chr.).
72. AR. 3,45 g; 17,70 mm; ←; slab conservată. *C. VIBIVS PANSIA* (Grueber, 2244 tip gen., Roma, 87 a. Chr.; Sydenham, 684, Italia, 89–88 a. Chr.; Crawford, 342/5b, Roma, 90 a. Chr.).
73. AR. 2,71 g; 19,20 mm; ↓; foarte slab conservată. *C. VIBIVS PANSIA* (Grueber, 2244 tip gen., Roma, 87 a. Chr.; Sydenham, 684, Italia, 89–88 a. Chr.; Crawford, 342/5b, Roma, 90 a. Chr.).
74. AR. 3,13 g; 18,18 mm; †; bine conservată. *C. VIBIVS PANSIA* (Grueber, 2244 tip gen., Roma, 87 a. Chr.; Sydenham, 684, Italia, 89–88 a. Chr.; Crawford, 342/5b, Roma, 90 a. Chr.).
75. AR. 3,56 g; 17,80 mm; →; foarte slab conservată; pe avers sunt două incizii. *L. TITVRIVS SABINVS* (Grueber, 2322, Roma, 87 a. Chr.; Sydenham, 698, Roma, 88 a. Chr.; Crawford, 344/1a, Roma, 89 a. Chr.).
76. AR. 3,70 g; 19,55 mm; √; foarte slab conservată; pe avers sunt cinci incizii, dintre care trei au forma literelor **E**, **G** și **K**; pe revers se află o incizie liniară. *CN. CORNELIVS LENTVLVS* (Grueber, 2440, Roma, 86 a. Chr.; Sydenham, 702, Roma, 87 a. Chr.; Crawford, 345/1, Roma, 88 a. Chr.).

77. AR. 3,65 g; 18,10 mm; ↙; foarte slab conservată; pe avers este o incizie liniară. *CN. CORNELIVS LENTVLVS* (Grueber, 2440, Roma, 86 a. Chr.; Sydenham, 702, Roma, 87 a. Chr.; Crawford, 345/1, Roma, 88 a. Chr.).
78. AR. 3,66 g; 18,58 mm; ↓; foarte slab conservată. *CN. CORNELIVS LENTVLVS* (Grueber, 2440, Roma, 86 a. Chr.; Sydenham, 702, Roma, 87 a. Chr.; Crawford, 345/1, Roma, 88 a. Chr.).
79. AR. 3,76 g; 17,25 mm; ↓; foarte slab conservată. *CN. CORNELIVS LENTVLVS* (Grueber, 2440, Roma, 86 a. Chr.; Sydenham, 702, Roma, 87 a. Chr.; Crawford, 345/1, Roma, 88 a. Chr.).
80. AR. 3,24 g; 17,70 mm; ↑; foarte slab conservată; pe revers sunt trei incizii (două semilunare și una liniară). *CN. CORNELIVS LENTVLVS* (Grueber, 2440, Roma, 86 a. Chr.; Sydenham, 702, Roma, 87 a. Chr.; Crawford, 345/1, Roma, 88 a. Chr.).
81. AR. 3,27 g; 18,85 mm; ↖; foarte slab conservată. *CN. CORNELIVS LENTVLVS* (Grueber, 2440, Roma, 86 a. Chr.; Sydenham, 702, Roma, 87 a. Chr.; Crawford, 345/1, Roma, 88 a. Chr.).
82. AR. 3,86 g; 18,30 mm; ↓; slab conservată; pe avers sunt trei incizii liniare, iar pe revers se află o incizie circulară și trei globule sub cai. *C. MARCIUS CENSORINVS* (Grueber, 2367, Roma, 87 a. Chr.; Sydenham, 713, Italia, 86 a. Chr.; Crawford, 346/1 tip gen., Roma, 88 a. Chr.).
83. AR. 3,54 g; 17,80 mm; ↑; foarte slab conservată. *C. MARCIUS CENSORINVS* (Grueber, 2367, Roma, 87 a. Chr.; Sydenham, 713, Italia, 86 a. Chr.; Crawford, 346/1 tip gen., Roma, 88 a. Chr.).
84. AR. 3,51 g; 18,80 mm; ↙; foarte slab conservată; ștanțele tocite pe avers (sus) și revers (în dreapta). *L. RVBRIVS DOSSENVS* (Grueber, 2448, Roma, 86 a. Chr.; Sydenham, 705, Roma, 87–86 a. Chr.; Crawford, 348/1, Roma, 87 a. Chr.).
85. AR. 3,79 g; 16,12 mm; ↗; foarte slab conservată. *L. RVBRIVS DOSSENVS* (Grueber, 2448, Roma, 86 a. Chr.; Sydenham, 705, Roma, 87–86 a. Chr.; Crawford, 348/1, Roma, 87 a. Chr.).
86. AR. 3,40 g; 18,40 mm; ↙; foarte slab conservată. *L. RVBRIVS DOSSENVS* (Grueber, 2448, Roma, 86 a. Chr.; Sydenham, 705, Roma, 87–86 a. Chr.; Crawford, 348/1, Roma, 87 a. Chr.).
87. AR. 3,57 g; 18,80 mm; ↖; slab conservată; o incizie slabă se află pe avers. *Fără nume de magistrat (GAR, OGV, VER)* (Grueber, 2622, Roma, 84 a. Chr.; Sydenham, 723, Roma, 85–84 a. Chr.; Crawford, 350A/2, Roma, 86 a. Chr.).
88. AR. 3,41 g; 19,20 mm; ↑; foarte slab conservată; efigiile sunt slab imprimate. *Fără nume de magistrat (GAR, OGV, VER)* (Grueber, 2622, Roma, 84 a. Chr.; Sydenham, 723, Roma, 85–84 a. Chr.; Crawford, 350A/2, Roma, 86 a. Chr.).
89. AR. 3,36 g; 19,45 mm; ↘; foarte slab conservată. *L. IVLIVS BVRSIO* (Grueber, 2485 tip gen., Roma, 85 a. Chr.; Sydenham, 728, Italia, 83 a. Chr.; Crawford, 352/1a, Roma, 85 a. Chr.).
90. AR. 3,30 g; 19,50 mm; ↓; foarte slab conservată. *L. IVLIVS BVRSIO* (Grueber, 2485 tip gen., Roma, 85 a. Chr.; Sydenham, 728, Italia, 83 a. Chr.; Crawford, 352/1a, Roma, 85 a. Chr.).
91. AR. 2,80 g; 17,15 mm; ↗; foarte slab conservată. *L. IVLIVS BVRSIO* (Grueber, 2485 tip gen., Roma, 85 a. Chr.; Sydenham, 728, Italia, 83 a. Chr.; Crawford, 352/1a, Roma, 85 a. Chr.).
92. AR. 3,46 g; 19,50 mm; ↓; foarte slab conservată; pe avers se află o incizie semilunară și o alta sub formă de punct. *L. IVLIVS BVRSIO* (Grueber, 2485 tip gen., Roma, 85 a. Chr.; Sydenham, 728, Italia, 83 a. Chr.; Crawford, 352/1a, Roma, 85 a. Chr.).
93. AR. 3,34 g; 19,50 mm; ↙; foarte slab conservată; efigiile sunt imprimate superficial. *L. IVLIVS BVRSIO* (Grueber, 2485 tip gen., Roma, 85 a. Chr.; Sydenham, 728, Italia, 83 a. Chr.; Crawford, 352/1a, Roma, 85 a. Chr.).
94. AR. 3,63 g; 19,80 mm; →; slab conservată; efigiile sunt imprimate superficial. *MAN. FONTEIVS* (Grueber, 2476, Roma, 85 a. Chr.; Sydenham, 724, Italia, 84 a. Chr.; Crawford, 353/1a, Roma, 85 a. Chr.).
95. AR. 3,07 g; 20,25 mm; →; foarte slab conservată. *MAN. FONTEIVS* (Grueber, 2476, Roma, 85 a. Chr.; Sydenham, 724, Italia, 84 a. Chr.; Crawford, 353/1a, Roma, 85 a. Chr.).
96. AR. 3,75 g; 20,65 mm; ↓; foarte slab conservată. *MAN. FONTEIVS* (Grueber, 2476, Roma, 85 a. Chr.; Sydenham, 724, Italia, 84 a. Chr.; Crawford, 353/1a, Roma, 85 a. Chr.).
97. AR. 3,40 g; 20,65 mm; ↑; slab conservată. *P. FOVRIVS CRASSIPES* (Grueber, 2604, Roma, 85 a. Chr.; Sydenham, 735, Italia, 81 a. Chr.; Crawford, 356/1a, Roma, 84 a. Chr.).
98. AR. 3,65 g; 20,20 mm; ↙; foarte slab conservată; efigiile sunt slab imprimate. *C. NORBANVS* (Grueber, 2770 tip gen., Roma, 82 a. Chr.; Sydenham, 739, Roma, 80 a. Chr.; Crawford, 357/1b, Roma, 83 a. Chr.).
99. AR (*serratus*). 3,45 g; 17,50 mm; ↓; foarte slab conservată. *C. ANTONIVS BALBVS* (Grueber, 2730, Roma, 82 a. Chr.; Sydenham, 742, Italia, 81 a. Chr.; Crawford, 364/1b, Roma, 83–82 a. Chr.).
100. AR (*serratus*). 3,46 g; 18,30 mm; ↖; slab conservată. *C. ANTONIVS BALBVS* (Grueber, 2730, Roma, 82 a. Chr.; Sydenham, 742, Italia, 81 a. Chr.; Crawford, 364/1b, Roma, 83–82 a. Chr.).
101. AR. 3,38 g; 17 mm; ↙; foarte slab conservată. *L. MARCIUS CENSORINVS, P. CREPVSIUS, C. MAMILIVS LIMETANVS* (Grueber, 2636, Roma, 83 a. Chr.; Sydenham, 736a, Italia, 83 a. Chr.; Crawford, 360/1b, Roma, 82 a. Chr.).
102. AR. 2,77 g; 17 mm; ↓; slab conservată. *P. CREPVSIUS* (Grueber, 2664, Roma, 83 a. Chr.; Sydenham, 738, Roma, 82–81 a. Chr.; Crawford, 361/1b, Roma, 82 a. Chr.).
103. AR (*serratus*). 3,25 g; 19,15 mm; ↘; slab conservată. *C. MAMILIVS LIMETANVS* (Grueber, 2716, Roma, 83 a. Chr.; Sydenham, 741, Italia, 82–81 a. Chr.; Crawford, 362/1, Roma, 82 a. Chr.).

104. AR (*serratvs*). 3,57 g; 18,35 mm; ↖; foarte slab conservată. *C. MAMILIVS LIMETANVS* (Grueber, 2716, Roma, 83 a. Chr.; Sydenham, 741, Italia, 82–81 a. Chr.; Crawford, 362/1, Roma, 82 a. Chr.).
105. AR (*serratvs*). 2,66 g; 18,90 mm; ↖; foarte slab conservată; efigiile sunt abia schițate. *A. POSTVMIVS ALBINVS* (Grueber, 2836 tip gen., Roma, 82 a. Chr.; Sydenham, 745, Roma, 79 a. Chr.; Crawford, 372/1, Roma, 81 a. Chr.). *Emisiune locală* (?).
106. AR (*serratvs*). 3,36 g; 19,67 mm; ↙; foarte slab conservată. *A. POSTVMIVS ALBINVS* (Grueber, 2836 tip gen., Roma, 82 a. Chr.; Sydenham, 745, Roma, 79 a. Chr.; Crawford, 372/1, Roma, 81 a. Chr.).
107. AR (*serratvs*). 3,28 g; 19,40 mm; ↗; foarte slab conservată. *A. POSTVMIVS ALBINVS* (Grueber, 2836 tip gen., Roma, 82 a. Chr.; Sydenham, 745, Roma, 79 a. Chr.; Crawford, 372/1, Roma, 81 a. Chr.).
108. AR (*serratvs*). 3,32 g; 18,87 mm; ↗; slab conservată. *A. POSTVMIVS ALBINVS* (Grueber, 2836 tip gen., Roma, 82 a. Chr.; Sydenham, 745, Roma, 79 a. Chr.; Crawford, 372/1, Roma, 81 a. Chr.).
109. AR (*serratvs*). 3,41 g; 19,20 mm; ↘; foarte slab conservată; pe avers este o incizie adâncă în forma literei S. *A. POSTVMIVS ALBINVS* (Grueber, 2836 tip gen., Roma, 82 a. Chr.; Sydenham, 745, Roma, 79 a. Chr.; Crawford, 372/1, Roma, 81 a. Chr.).
110. AR. 3,23 g; 18,32 mm; ←; foarte slab conservată; pe revers sunt două incizii. *L. PROCILIVS* (Grueber, 3147, Roma, 78 a. Chr.; Sydenham, 771, Roma, 78–77 a. Chr.; Crawford, 379/1, Roma, 80 a. Chr.).
111. AR (*serratvs*). 3,40 g; 18,75 mm; ↘; slab conservată; pe avers se află o incizie semilunară, iar pe revers, deasupra cailor, cifra C LXXXI. *C. NAEVIVS BALBVS* (Grueber, 2970 var., Roma, 81 a. Chr.; Sydenham, 769, Italia, 78–77 a. Chr.; Crawford, 382/1a, Roma, 79 a. Chr.).
112. AR (*serratvs*). 3,75 g; 18,36 mm; ↓; slab conservată; pe avers sunt urmele a două incizii, iar pe revers, deasupra cailor, cifra LXXXX (?). *C. NAEVIVS BALBVS* (Grueber, 2970 var., Roma, 81 a. Chr.; Sydenham, 769, Italia, 78–77 a. Chr.; Crawford, 382/1a, Roma, 79 a. Chr.).
113. AR (*serratvs*). 3,05 g; 18 mm; ↙; foarte slab conservată; pe revers, sub cai, se află cifra XXX[X ?]. *TI. CLAVDIVS* (Grueber, 3101, Roma, 80 a. Chr.; Sydenham, 770, Italia, 78–77 a. Chr.; Crawford, 383/1, Roma, 79 a. Chr.).
114. AR (*serratvs*). 3,37 g; 19 mm; ↓; foarte slab conservată; pe revers, sub picioarele cailor, se află cifra XLXV (?). *TI. CLAVDIVS* (Grueber, 3101, Roma, 80 a. Chr.; Sydenham, 770, Italia, 78–77 a. Chr.; Crawford, 383/1, Roma, 79 a. Chr.).
115. AR (*serratvs*). 3,40 g; 21,60 mm; ←; foarte slab conservată. *TI. CLAVDIVS* (Grueber, 3101, Roma, 80 a. Chr.; Sydenham, 770, Italia, 78–77 a. Chr.; Crawford, 383/1, Roma, 79 a. Chr.). *Emisiune locală* (?).
116. AR (*serratvs*). 3,21 g; 19 mm; ←; foarte slab conservată; pe avers, ca simbol, se află o amforă culcată. *L. PAPIVS* (Grueber, 2977, Roma, 80 a. Chr.; Sydenham, 773, Italia, 78–77 a. Chr.; Crawford, 384/1, Roma, 79 a. Chr.).
117. AR (*serratvs*). 3,53 g; 18,10 mm; ↓; foarte slab conservată. *L. PAPIVS* (Grueber, 2977, Roma, 80 a. Chr.; Sydenham, 773, Italia, 78–77 a. Chr.; Crawford, 384/1, Roma, 79 a. Chr.).
118. AR. 3,42 g; 17,90 mm; ↙; foarte slab conservată. *M. VOLTEIVS* (Grueber, 3158, Roma, 78 a. Chr.; Sydenham, 775, Roma, 76 a. Chr.; Crawford, 385/2, Roma, 78 a. Chr.).
119. 3,57 g; 18 mm; →; foarte slab conservată. *L. CASSIVS* (Grueber, 3152, Roma, 78 a. Chr.; Sydenham, 779, Roma, 76 a. Chr.; Crawford, 386/1, Roma, 78 a. Chr.).
120. AR. 3,49 g; 18,70 mm; ↑; slab conservată. *L. RVTILIVS FLACCVS* (Grueber, 3242, Roma, 77 a. Chr.; Sydenham, 780, Roma, 75 a. Chr.; Crawford, 387/1, Roma, 77 a. Chr.).
121. AR. 3,08 g; 17 mm; ↓; foarte slab conservată. *P. SATRIENVS* (Grueber, 3209 tip gen., Roma, 77 a. Chr.; Sydenham, 781, Roma, 75–74 a. Chr.; Crawford, 388/1a, Roma, 77 a. Chr.).
122. AR. 3,98 g; 19 mm; ↓; bine conservată. *L. LVCRETIVS TRIO* (Grueber, 3247 var., Roma, 76 a. Chr.; Sydenham, 784, Roma, 74 a. Chr.; Crawford, 390/2, Roma, 76 a. Chr.).
123. AR. 3,20 g; 18,80 mm; →; foarte slab conservată. *L. LVCRETIVS TRIO* (Grueber, 3247 var., Roma, 76 a. Chr.; Sydenham, 784, Roma, 74 a. Chr.; Crawford, 390/2, Roma, 76 a. Chr.).
124. AR. 3,51 g; 18,46 mm; ↓; slab conservată; pe revers este o incizie în formă de V. *CN. CORNELIVS LENTVLVS* (Grueber, 52, Spania, 76–72 a. Chr.; Sydenham, 752, Spania, 76–74 a. Chr.; Crawford, 393/1a, probabil Spania, 76–75 a. Chr.).
125. AR. 3,38 g; 18,90 mm; ←; slab conservată. *CN. CORNELIVS LENTVLVS* (Grueber, 52, Spania, 76–72 a. Chr.; Sydenham, 752, Spania, 76–74 a. Chr.; Crawford, 393/1a, probabil Spania, 76–75 a. Chr.).
126. AR. 3,49 g; 19,16 mm; ←; foarte slab conservată. *C. EGNATIVS MAXSVIVS* (Grueber, 3285, Roma, 75 a. Chr.; Sydenham, 787, Italia, 73 a. Chr.; Crawford, 391/3, Roma, 75 a. Chr.).
127. AR. 3,45 g; 17,65 mm; ↘; slab conservată. *L. FARSVLEIVS MENSOR* (Grueber, 3306 tip gen., Roma, 75 a. Chr.; Sydenham, 789a, Roma, 73 a. Chr.; Crawford, 392/1a, Roma, 75 a. Chr.).
128. AR. 3,30 g; 18,17 mm; ↓; foarte slab conservată. *C. POSTVMIVS TATIVS* (Grueber, 3238, Roma, 77 a. Chr.; Sydenham, 785, Roma, 74–73 a. Chr.; Crawford, 394/1a, Roma, 74 a. Chr.). *Emisiune locală* (?).
129. AR. 3,00 g; 18,20 mm; ↘; slab conservată; pe avers se află o incizie unghiulară. *C. POSTVMIVS TATIVS* (Grueber, 3238, Roma, 77 a. Chr.; Sydenham, 785, Roma, 74–73 a. Chr.; Crawford, 394/1a, Roma, 74 a. Chr.).

130. AR (*serratus*). 3,24 g; 19 mm; ♀; foarte slab conservată. *Q. FVRIVS KALENVS* (Grueber, 3358, Roma, 72 a. Chr.; Sydenham, 797, Italia, 69 a. Chr.; Crawford, 403/1, Roma, 70 a. Chr.).
131. AR. 3,47 g; 17,50 mm; ↓; slab conservată. *P. SVLPICIVS GALBA* (Grueber, 3517, Roma, 69 a. Chr.; Sydenham, 838, Roma, 69 a. Chr.; Crawford, 406/1, Roma, 69 a. Chr.).
132. AR. 3,53 g; 17,75 mm; ↓; slab conservată. *Q. POMPONIVS MVSA* (Grueber, 3606, Roma, 67 a. Chr.; Sydenham, 811, Roma, 68–66 a. Chr.; Crawford, 410/2a, Roma, 66 a. Chr.).
133. AR (*serratus*). 3,52 g; 18,75 mm; ↓; slab conservată. *L. ROSCIVS FABATVS* (Grueber, 3394 tip gen., Roma, 70 a. Chr.; Sydenham, 915, Italia, 58 a. Chr.; Crawford, 412/1, Roma, 64 a. Chr.).
134. AR. 3,73 g; 19,70 mm; ↓; slab conservată. *PAVLLVS AEMILIVS LEPIDVS* (Grueber, 3373, Roma, 71 a. Chr.; Sydenham, 926, Grecia, 55 a. Chr.; Crawford, 415/1, Roma, 62 a. Chr.).
135. AR. 3,55 g; 19,70 mm; ↓; slab conservată. *L. SCRIBONIVS LIBO* (Grueber, 3377, Roma, 71 a. Chr.; Sydenham, 928, Grecia, 55 a. Chr.; Crawford, 416/1a, Roma, 62 a. Chr.).
136. AR. 3,56 g; 20,88 mm; ↓; foarte slab conservată; pe avers este o mică incizie liniară. *L. SCRIBONIVS LIBO* (Grueber, 3377, Roma, 71 a. Chr.; Sydenham, 928, Grecia, 55 a. Chr.; Crawford, 416/1a, Roma, 62 a. Chr.).
137. AR. 3,41 g; 19,75 mm; ↓; slab conservată. *PAVLLVS AEMILIVS LEPIDVS, L. SCRIBONIVS LIBO* (Grueber, 3383, Roma, 71 a. Chr.; Sydenham, 927, Grecia, 55 a. Chr.; Crawford, 417/1a, Roma, 62 a. Chr.).
138. AR. 3,44 g; 18,63 mm; ♀; slab conservată; pe avers este o incizie în formă de J. *M. AEMILIVS LEPIDVS* (Grueber, 3641, Roma, 65 a. Chr.; Sydenham, 828a, Roma, 66 a. Chr.; Crawford, 419/1e, Roma, 61 a. Chr.).
139. AR. 3,58 g; 17,65 mm; ♀; slab conservată; pe avers este o incizie profundă în formă de L. *M. NONIVS SVFENAS* (Grueber, 3820, Roma, 63 a. Chr.; Sydenham, 885, Roma, 63–62 a. Chr.; Crawford, 421/1, Roma, 59 a. Chr.).
140. AR. 3,46 g; 17,85 mm; →; slab conservată; pe avers se află o incizie circulară profundă (litera O). *M. AEMILIVS SCAVRVS, P. PLAVTIVS HYPSEVS* (Grueber, 3878, Roma, 58 a. Chr.; Sydenham, 913, Roma, 58 a. Chr.; Crawford, 422/1b, Roma, 58 a. Chr.).
141. AR. 3,45 g; 18,22 mm; ♀; slab conservată. *AVLVS PLAVTIVS* (Grueber, 3916, Roma, 54 a. Chr.; Sydenham, 932, Roma, 54 a. Chr.; Crawford, 431/1, Roma, 55 a. Chr.).
142. AR. 3,21 g; 18,35 mm; ✓; slab conservată. *AVLVS PLAVTIVS* (Grueber, 3916, Roma, 54 a. Chr.; Sydenham, 932, Roma, 54 a. Chr.; Crawford, 431/1, Roma, 55 a. Chr.).
143. AR. 3,65 g; 16,56 mm; ←; slab conservată. *Q. SICINIVS* (Grueber, 3947, Roma, 49 a. Chr.; Sydenham, 938, Roma, 49–48 a. Chr.; Crawford, 440/1, Roma, 49 a. Chr.).
144. AR. 4,08 g; 19,60 mm; ♀; foarte slab conservată. *MAN. ACILIVS GLABRIO* (Grueber, 3944, Roma, 50 a. Chr.; Sydenham, 922, Italia, 55 a. Chr.; Crawford, 442/1a, Roma, 49 a. Chr.).
145. AR. 3,30 g; 19,05 mm; ✓; slab conservată. *C. IVLIVS CAESAR* (Grueber, 27, Gallia, 50–49 a. Chr.; Sydenham, 1006, Gallia, 54–51 a. Chr.; Crawford, 443/1, monetărie în deplasare cu Caesar, 49–48 a. Chr.).
146. AR. 2,56 g; 20,05 mm; †; foarte slab conservată. *C. IVLIVS CAESAR* (Grueber, 27, Gallia, 50–49 a. Chr.; Sydenham, 1006, Gallia, 54–51 a. Chr.; Crawford, 443/1, monetărie în deplasare cu Caesar, 49–48 a. Chr.). *Emisiune locală (?)*.
147. AR. 2,90 g; 18,28 mm; ↓; foarte slab conservată; pe avers este o incizie liniară profundă. *C. VIBIVS PANSA* (Grueber, 3978, Roma, 49 a. Chr.; Sydenham, 947, Roma, 48 a. Chr.; Crawford, 449/1a, Roma, 48 a. Chr.). *Emisiune locală (?)*.
148. AR. 3,39 g; 17,30 mm; ↓; slab conservată; pe avers se află o incizie sub forma literei S. *D. POSTVMIVS ALBINVS* (Grueber, 3962, Roma, 49 a. Chr.; Sydenham, 941, Roma, 49–48 a. Chr.; Crawford, 450/1a, Roma, 48 a. Chr.).
149. AR. 3,44 g; 18,68 mm; †; slab conservată. *D. POSTVMIVS ALBINVS* (Grueber, 3962, Roma, 49 a. Chr.; Sydenham, 941, Roma, 49–48 a. Chr.; Crawford, 450/1a, Roma, 48 a. Chr.).
150. AR. 3,38 g; 19,38 mm; ?; foarte slab conservată. *D. POSTVMIVS ALBINVS* (Grueber, 3962, Roma, 49 a. Chr.; Sydenham, 941, Roma, 49–48 a. Chr.; Crawford, 450/1a, Roma, 48 a. Chr.). *Emisiune locală (?)*.
151. AR. 3,69 g; 19,60 mm; ♀; slab conservată. *C. IVLIVS CAESAR* (Grueber, 3955, Roma, 49 a. Chr.; Sydenham, 1009, Gallia, 50 a. Chr.; Crawford, 452/2, monetărie în deplasare cu Caesar, 13 iulie 48–47 a. Chr.).
152. AR. 3,47 g; 19,60 mm; ←; slab conservată. *L. PLAVTIVS PLANCVS* (Grueber, 4004, Roma, 47 a. Chr.; Sydenham, 959, Roma, 47 a. Chr.; Crawford, 453/1a, Roma, 47 a. Chr.).
153. AR. 3,49 g; 18,45 mm; ♀; slab conservată. *A. ALLIENVS* (Grueber, 5, Sicilia, 47 a. Chr.; Sydenham, 1022, Sicilia, 47 a. Chr.; Crawford, 457/1, Sicilia, 47 a. Chr.).
154. AR. 3,91 g; 18,17 mm; ↓; foarte slab conservată. *Q. CAECILIVS METELLVS PIVS SCIPIO* (Grueber, 1, Africa, 47–46 a. Chr.; Sydenham, 1046, Africa, 47–46 a. Chr.; Crawford, 459/1, Africa, 47–46 a. Chr.).
155. AR. 3,34 g; 18,75 mm; ↗; foarte slab conservată. *MAN. CORDIVS RVFVS* (Grueber, 4037, Roma, 46 a. Chr.; Sydenham, 976c, Roma, 46 a. Chr.; Crawford, 463/1a, Roma, 46 a. Chr.). *Emisiune locală (?)*.
156. AR. 3,55 g; 18,15 mm; ♀; foarte slab conservată; pe avers se află două mici incizii liniare; efigiile sunt șterse. *T. CARISIVS* (Grueber, 4067, Roma, 45 a. Chr.; Sydenham, 984, Roma, 45 a. Chr.; Crawford, 464/3b, Roma, 46 a. Chr.). *Emisiune locală (?)*.

157. AR. 3,76 g; 20,05 mm; ↓; slab conservată; pe avers sunt două incizii liniare. *C. CONSIDIVS PAETVS* (Grueber, 4090, Roma, 45 a. Chr.; Sydenham, 993, Roma, 45 a. Chr.; Crawford, 465/4, Roma, 46 a. Chr.). *Emisiune locală (?)*.
158. AR. 3,62 g; 20,40 mm; ←; slab conservată; pe avers se află o incizie în forma literei *C. L. VALERIVS ACISCVLVS* (Grueber, 4099, Roma, 45 a. Chr.; Sydenham, 998, Roma, 45 a. Chr.; Crawford, 474/1a, Roma, 45 a. Chr.). *Emisiune locală (?)*.
159. AR. 2,81 g; 18,62 mm; ←; foarte slab conservată; efigiile sunt superficial imprimate. *L. AEMILIVS BVCA* (Grueber, 4157, Roma, 44 a. Chr.; Sydenham, 1063, Roma, 44 a. Chr.; Crawford, 480/6, Roma, 44 a. Chr.). *Emisiune locală (?)*.
160. AR. 3,45 g; 18,30 mm; ↓; foarte slab conservată; efigiile sunt superficial imprimate. *P. SEPVLLIVS MACER* (Grueber, 4168, Roma, 44 a. Chr.; Sydenham, 1072, Roma, 44 a. Chr.; Crawford, 480/11, Roma, 44 a. Chr.). *Emisiune locală (?)*.
161. AR. 3,63 g; 18,75 mm; ↘; slab conservată; efigiile sunt șterse. *L. LIVINEIVS REGVLVS* (Grueber, 4271, Roma, 39 a. Chr.; Sydenham, 1112, Roma, 42 a. Chr.; Crawford, 494/30, Roma, 42 a. Chr.).
162. AR. 3,60 g; 19 mm; ↓; slab conservată; efigiile sunt slab imprimate; pe avers se află o incizie sub forma literei *C. M. ANTONIVS* (Grueber, 87, Est, 42 a. Chr.; Sydenham, 1168, Est, 42 a. Chr.; Crawford, 496/2, monetărie în deplasare cu M. Antonivs, 42 a. Chr.).
163. AR. 3,55 g; 18,50 mm; ←; slab conservată; efigiile sunt șterse. *SEX. POMPEIVS MAGNVS PIVS* (Grueber, 7, Sicilia, 42–38 a. Chr.; Sydenham, 1344, Sicilia, 43–42 a. Chr.; Crawford, 511/3a, Sicilia, 42–40 a. Chr.). *Emisiune locală (?)*.
164. AR. 3,98 g; 20 mm; ?; slab conservată. *M. ANTONIVS, M. BARBATIVS PHILIPPVS, C. CAESAR* (Grueber, 100, Est, 41 a. Chr.; Sydenham, 1181, Efes, 41 a. Chr.; Crawford, 517/2, monetărie în deplasare cu M. Antonivs, 41 a. Chr.).
165. AR. 3,50 g; 19,60 mm; ↗; foarte slab conservată; efigiile sunt șterse (vagi). *M. ANTONIVS, M. BARBATIVS PHILIPPVS, C. CAESAR* (Grueber, 100, Est, 41 a. Chr.; Sydenham, 1181, Efes, 41 a. Chr.; Crawford, 517/2, monetărie în deplasare cu M. Antonivs, 41 a. Chr.). *Emisiune locală (?)*.
166. AR. 3,55 g; 19,70 mm; ↑; slab conservată. *M. ANTONIVS, M. BARBATIVS PHILIPPVS, C. CAESAR* (Grueber, 100, Est, 41 a. Chr.; Sydenham, 1181, Efes, 41 a. Chr.; Crawford, 517/2, monetărie în deplasare cu M. Antonivs, 41 a. Chr.).
167. AR. 3,38 g; 19,70 mm; ↑; slab conservată. *M. ANTONIVS, M. BARBATIVS PHILIPPVS, C. CAESAR* (Grueber, 100, Est, 41 a. Chr.; Sydenham, 1181, Efes, 41 a. Chr.; Crawford, 517/2, monetărie în deplasare cu M. Antonivs, 41 a. Chr.).
168. AR. 3,53 g; 19,45 mm; ↑; slab conservată. *TI. SEMPRONIVS GRACCVS* (Grueber, 4319, Roma, 37 a. Chr.; Sydenham, 1129, Roma, 40 a. Chr.; Crawford, 525/4a, Roma, 40 a. Chr. (?) sau mai târziu).
169. AR. 3,57 g; 20,57 mm; ↗; slab conservată. *Q. VOCONIVS VITVLVS* (Grueber, 4308, Roma, 37 a. Chr.; Sydenham, 1132, Roma, 40 a. Chr.; Crawford, 526/2, Roma, 40 a. Chr. (?) sau mai târziu).
170. AR. 3,22 g; 20,40 mm; ↑; foarte slab conservată. *M. ANTONIVS* (Grueber, 141, Est, 38–37 a. Chr.; Sydenham, 1199, Grecia, 38–37 a. Chr.; Crawford, 533/2, monetărie în deplasare cu M. Antonivs, 38 a. Chr.).
171. AR. 3,04 g; 17 mm; ↑; foarte slab conservată. *M. ANTONIVS, CLEOPATRA* (Grueber, 179, Est, 32–31 a. Chr.; Sydenham, 1210, Asia Mică, 32–31 a. Chr.; Crawford, 543/1, monetărie în deplasare cu M. Antonivs, 32 a. Chr.).
172. AR. 3,05 g; 19,82 mm; ↑; slab conservată. *M. ANTONIVS, D. TVRPILLIVS* (Grueber, 227, Est, 31 a. Chr.; Sydenham, 1211, Asia Mică, 31 a. Chr.; Crawford, 545/1, monetărie în deplasare cu M. Antonivs, 31 a. Chr.).
173. AR. 3,55 g; 19,70 mm; →; slab conservată; pe avers se află o incizie sub forma literei *C. OCTAVIANVS* (Grueber, 4348, Roma, 29–27 a. Chr.; RIC, 37, f. a.; Giard, 66, Roma, 29 a. Chr.).
174. AR. 3,12 g; 19,45 mm; ↗; ștanțele uzate, tocite. *OCTAVIANVS* (Grueber, 4348, Roma, 29–27 a. Chr.; RIC, 37, f. a.; Giard, 66, Roma, 29 a. Chr.). *Emisiune locală (?)*.
175. AR. 3,49 g; 21,40 mm; ↖; slab conservată. *OCTAVIANVS* (Grueber, 4360, Roma, 29–27 a. Chr.). *Emisiune locală (?)*.
176. AR. 4,19 g; 20,60 mm; ←; slab conservată (pe avers). *AVGVSTVS* (Grueber, 56, Est, 19–15 a. Chr. (?); RIC, 56, Est, 19–15 a. Chr. (?); Giard, 936–939, Pergam, 28 a. Chr. ?).
177. AR. 3,39 g; 18,40 mm; ←; slab conservată. *P. PETRONIVS TVRPILLIANVS* (Grueber, 4525, Roma, 14 a. Chr.; RIC, 100, Roma, 18 a. Chr.; Giard, 139, Roma, 19 a. Chr.).
178. AR. 3,72 g; 18,35 mm; ↑; foarte bine conservată. *P. PETRONIVS TVRPILLIANVS* (Grueber, 4525, Roma, 14 a. Chr.; RIC, 100, Roma, 18 a. Chr.; Giard, 139, Roma, 19 a. Chr.).
179. AR. 3,19 g; 19,72 mm; ↑; foarte slab conservată; pe avers, ștanța este tocită și ștersă. *P. PETRONIVS TVRPILLIANVS* (Grueber, 4529, Roma, 14 a. Chr.; RIC, 114, Roma, 18 a. Chr.; Giard, 139, Roma, 19 a. Chr.).
180. AR. 3,48 g; 19,20 mm; ↓; slab conservată. *AVGVSTVS* (Grueber, 4400, Roma, 19 a. Chr.; RIC, 305, Spania, Colonia Patricia, f. a.; Giard, 1132, Spania, Colonia Patricia, 19–18 a. Chr.).
181. AR. 3,24 g; 18,68 mm; ↓; slab conservată. *AVGVSTVS* (Grueber, 4426, Roma, 18 a. Chr.; RIC, 294, Spania, f. a.; Giard, Spania, 1184, Colonia Patricia, 19–18 a. Chr.).
182. AR. 2,92 g; 19,80 mm; ↙; slab conservată. *AVGVSTVS* (Grueber, 135, Gallia, 18–17 a. Chr.; RIC, 271, Spania, Colonia Patricia, f. a.).
183. AR. 3,39 g; 20,50 mm; ↓; slab conservată; ștanțele tocite și marginile ușor dințate. *AVGVSTVS* (Grueber, 150, Gallia, 16–15 a. Chr.; RIC, 290, Spania, Colonia Patricia, f. a.; Giard, 1154, Spania, Colonia Patricia, 19–18 a. Chr.). *Emisiune locală (?)*.

184. AR. 3,76 g; 19,50 mm; ♂; bine conservată. *L. VINICIUS* (Grueber, 4474, Roma, 16 a. Chr.; RIC, 148, Roma, 16 a. Chr.; Giard, 357–361, Roma, 16 a. Chr.).
185. AR. 3,54 g; 19,85 mm; ♂; slab conservată. *C. MARIUS TROMENTINUS* (Grueber, 4643, Roma, 8 a. Chr.; RIC, 161, Roma, 13 a. Chr.; Giard, 515–516, Roma, 13 a. Chr.).
186. AR. 3,40 g; 19,66 mm; ←; foarte slab conservată; ștanțele uzate, efigiile neclare. *AVGVSTVS* (Grueber, 163, Gallia, 14–12 a. Chr.; RIC, 327, Lvgdvnvm, 14–12 a. Chr.; Giard, 1372–1382, 1386–1387, 1389–1390, Lvgdvnvm, 15 a. Chr.). *Emisiune locală* (?).
187. AR. 3,69 g; 19,60 mm; ✓; foarte slab conservată. *AVGVSTVS* (Grueber, 200, Gallia, 11–9 a. Chr.; RIC, 339, Lvgdvnvm, 12–11 a. Chr.; Giard, 1445–1449, Lvgdvnvm, 10 a. Chr.).
188. AR. 3,60 g; 18,56 mm; ♂; bine conservată. *AVGVSTVS* (RIC, 350, Lvgdvnvm, 2 a. Chr.; Giard, 1651–1661, Lvgdvnvm și ateliere auxiliare, 2 a. Chr. – 4 (?) p. Chr.).
189. AR. 3,57 g; 19,10 mm; ↑; slab conservată. *AVGVSTVS* (RIC, 350, Lvgdvnvm, 2 a. Chr.; Giard, 1651–1661, Lvgdvnvm și ateliere auxiliare, 2 a. Chr. – 4 (?) p. Chr.).
190. AR (*incvs*). 3,35 g; 18,40 mm; ?; bine conservată. *AVGVSTVS* (RIC, Roma, 110 și urm., pentru avers, vezi și 168, 178, 254 etc.).
191. AR. 2,96 g; 19,80 mm; ↑; slab conservată. *Contrafacere locală (hibridă)*, formată din îmbinarea a două aversuri: *L. TITVRIVS SABINVS* (av. Grueber, 2326, Roma, 87 a. Chr.; Sydenham, 699^a, Roma, 88 a. Chr.; Crawford, 344/2c, Roma, 89 a. Chr.) și *P. CLODIVS* (av. Grueber, 4240, Roma, 38 a. Chr.; Sydenham, 1096, Roma, 41 a. Chr.; Crawford, 494/39^a, Roma, 42 a. Chr.).
192. AR. 3,18 g; 19,25 mm; ↓; slab conservată. *Contrafacere locală (hibridă)*, formată din îmbinarea aversului după denarul lui *L. PAPIVS* (Grueber, 3007, Roma, 80 a. Chr.; Sydenham, 773, Italia, 78–77 a. Chr.; Crawford, 384/1, Roma, 79 a. Chr.) cu reversul denarului lui *Q. TITIVS* (Grueber, 2220, Roma, 87 a. Chr.; Sydenham, 691, Italia, 88 a. Chr.; Crawford, 341/1, Roma, 90 a. Chr.).
193. AR. 3,64 g; 19,80 mm; ↘; slab conservată; moneda are un aspect poros (turnată ?). *Contrafacere locală (hibridă)*, formată din îmbinarea aversului denarului lui *L. MARCIUS PHILIPPVS* (Grueber, 3890, Roma, 56 a. Chr.; Sydenham, 919, Roma; Crawford, 425/1, Roma, 56 a. Chr.: Av. Capul lui Ancus Marcius spre dreapta; înapoia lui un *litvvs*; dedesubt, *AVRVC [= ANCVS]*) și al reversului denarului lui *A. POSTVMIVS ALBINVS* (în exergă, legenda *CCBININS*; cf. Grueber, 718, Italia, 89 a. Chr.; Sydenham, 611, Italia, 92–91 a. Chr.; Crawford, 335/10a, 96 (?) a. Chr.).
194. AR (*serratus*). 3,55 g; 20,50 mm; ↓; slab conservată. *Contrafacere locală (hibridă)*, formată din îmbinarea aversului unui denar neidentificat (cap laureat spre stânga și, în jur, cu legenda formată din litere barbarizate) și al reversului denarului lui *CN. LENTVLVS* (Grueber, 52, Spania, 76–72 a. Chr.; Sydenham, 752, Spania, 76–74 a. Chr.; Crawford, 393/1a, probabil Spania, 76–75 a. Chr.).
- Bibl.** R. Vulpe et alii, *Șantierul arheologic Poiana –1950*, în *SCIV*, 2, 1951, 1, p. 190; B. Mitrea, *Descoperirile de la Poiana*, p. 166; idem, *recenzie* la M. H. Crawford, *Roman Republican coin hoards*, în *SCIV*, 20, 1969, 3, p. 510; I. Winkler, în *JNG*, 1967, p. 150; V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 295, nr. 33; idem, *Dacia răsăriteană*, p. 156, nr. 76; M. Chițescu, în *BAR*, p. 237–240, nr. 152.

1985

7. „*Tezaur* alcătuit din 32 monede de aramă (5) și bronz (27) emise de către *Callatis*; două exemplare de bronz par să fi fost aurite. Greutatea pieselor descoperite este cuprinsă între 6,50 g și 13,30 g, cu o pondere totală de 289,91 g; greutatea medie este de 9,0596 g. Toate monedele aparțin tipului care are pe avers capul lui Apollo și trepidul cu spic pe revers, corespunzând grupei a III-a stabilită de către Pick și datată între moartea lui Lysimach (281) și înfrângerea lui Mithridates VI Eupator de către romani (72 a. Chr.): Pick 227 (26), 228 (2), 230 (3) și 231 (1). De asemenea, toate piesele sunt contramarcate pe avers (1–3). Monedele erau adăpostite într-un vas mic de lut. Descoperirea a fost făcută la adâncimea de 1,60 m, în stratul Poiana II (R. Vulpe), care se datează între începutul secolului III și prima jumătate a secolului I a. Chr., împreună cu fibule tracice, fibule traco-celtice, monede histriene și geto-dacice de tip Huși – Vovriești.” MITecuci. Nr. Inv. 1783/1–32.

Bibl. S. Teodor, M. Nicu, S. Țau, *Tezaurul de monede callatiene*, p. 133–138; B. Mitrea, *Découvertes monétaires en Roumanie – 1986 (XXX)*, în *Dacia*, N. S., 31, 1987, 1–2, p. 174, nr. 5; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană*, p. 140–141, nr. 175; S. Teodor, V. Mihailescu-Bîrliba, 1993, p. 128, nr. 5–36; R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava*, p. 100.

1988

8. *Tezaur* compus din denari romani (trei republicani și patru imperiali): un exemplar *republican neidentificat* din secolul II a. Chr. (Roma și bigă) – *VESPASIANVS* (RIC, 90, Roma, 75 p. Chr.). Toate exemplarele sunt foarte uzate, cu excepția ultimei piese. Greutatea totală: 23,83 g, cu o medie generală de 3,41 g (!); denarii republicani însumează greutatea de 9,89 g, cu o medie de 3,241 g; denarii imperiali au ponderea totală de 13,98 g, cu o medie de 3,495 (!). Exemplare par să fi fost selectate pentru greutatea lor (materie primă ?). Descoperit în secțiunea O, caroul V/1, la adâncimea de 0,60 m. MITecuci. Nr. Inv. 2077–2083.

Bibl. B. Mitrea, *Découvertes monétaires en Roumanie: 1981, 1982 et 1983 (XXV, XXVI et XXVII)*, în *Dacia*, N. S., 28, 1984, 1–2, p. 187, nr. 75; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană*, p. 157, nr. 82; S. Teodor, V. Mihailescu-Bîrliba, 1993, p. 128, nr. 50–56; R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava*, p. 100.

Anexa nr. 3. OBIECTE PARAMONETARE GĂSITE LA POIANA

Înainte de 1949 ?

1. AE ? *Ștanță* cu efigia Romei, pentru baterea unui denar roman republican.

Bibl. R. Vulpe și colab, *Șantierul arheologic Poiana – Tecuci, 1949*, în *SCIV*, 1, 1950, 1, p. 48 și 50.

1949

2. AR. *Pastilă monetară*, cu „greutatea unui denar”; diametrul = 14 mm; grosimea = 2 mm. Săpătura H¹, sectorul XIV S 229 (stratul Poiana III). IAB. Nr. Inv. 296, 46.

Bibl. R. Vulpe și colab, *Șantierul arheologic Poiana – Tecuci, 1949*, în *SCIV*, 1, 1950, 1, p. 48.

1950

3. AR. *Pastilă monetară* având mărimea unei jumătăți de denar, fără a fi imprimată. A fost pregătită, probabil, pentru confecționarea unei piese locale.

1968

4. AE. *Ștanță* din bronz sau plumb (?). diametru: 32 mm; înălțimea (păstrată): 21,5 mm. *Neidentificată (geto-dacică ?)*. Este de formă discoidală și are un picior de fixare. Secțiunea M, caroul 17, la adâncimea de 1,25 m. Informație S. Teodor (*carnetul de șantier*).

Bibl. S. Teodor, V. Mihailescu-Bîrliba, 1993, p. 129; R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava*, p. 100.

Anexa nr. 4. DESCOPERIRI MONETARE NESIGURE DE LA POIANA

1926–1930 ?

1. AE. Monedă *geto-dacică*, schifată, găsită întâmplător.

Bibl. R. și E. Vulpe, în *Dacia*, 3–4, 1927–1932, p. 339–340, nota 3.

1928 ?

1. AR. 2,95 g; 18 mm; ↑; bine conservată. *TRAIANVS* (BMC, III, 474, 112–117: *av.* IMP TRAIANO AVG GER DAC PMTRP COS VI PP; *rv.* SPQR OPTIMO PRINCIPI, ex. ARAB ADQ). Descoperită de V. Mazilu în 1928. MIBacău. Nr. Inv. 25040.

Bibl. R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava*, p. 100.

Înainte de 1939 ?

1. AE. 19 mm. La suprafața stațiunii antice s-a găsit o monedă de bronz din *Panticapaion*: *av.* Capul Atenei, cu coif, în profil spre dreapta; *rv.* ΠΑΝΤΙΚΑ/ΠΑΙΤΩΝ; arc și tolă. *Passim*.

Bibl. I. Vendelin, *Două monede interesante*, în *CNA*, 14, 1939, 113–114, p. 140 și fig. 1; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană*, p. 140, nr. 170.

2. *Tezaur* format din 100 de monede (?); a fost pierdut.

1945–1950

1. AE. 11,09 g; 25×26 mm; ↙; uzată și trecută prin foc. *ELAGABALVS* (Regling, 3058, *Tomis*, 218 – mijlocul lui 219; cu litera Δ). *Passim*. MITecuci. Nr. Inv. 2085.

Bibl. S. Teodor, V. Mihailescu-Bîrliba, 1993, p. 129, nr. 58; R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava*, p. 100.

1951

1. *Tezaur* (?). 76 AR (denari) în „fâșic”, sector JK (pierdut ?).

1968

1–2. „În luna martie 1968 s-au găsit întâmplător 2 denari, în malul dinspre Siret al așezării antice. Ei au fost donați Colecției Institutului Pedagogic Bacău.” 1. *TIBERIVS: Divvs Avgvstvs*: 3,63 g; 18 mm; bine conservat; RIC, I, 47, 26–37 p. Chr. 2. *TIBERIVS: Divvs Avgvstvs*: 3,62 g; 19 mm; bine conservat, trecut prin foc; RIC, I, 47, 26–37 p. Chr.

Bibl. V. Mihailescu-Bîrliba, *Descoperiri de monede antice și bizantine (III)*, în *MemAntiq*, 3, 1971, p. 589–590, nr. 9 și fig. 2/5, 6; idem, *La monnaie romaine*, p. 278, nr. 201.

1971–1972?

1. AE. 12,30 g; 25 mm. *Callatis* (Pick, 227): *av.* Capul lui Apollo cu o cunună de lauri spre dreapta; o contramarcă rotundă (stea cu 6 raze) acoperă obrazul divinității; *rv.* Trepied și spicul de grâu, cu legendele ΚΑΛΛΑΤΙΑΝΩΝ și ΑΠΟΛΛΑ. *Passim*: a fost găsită pe cetățuia de la Poiana și a fost dăruită Muzeului de istorie din Bacău de învățătorul Trandafir Gh. (satul Ciorani, com. Pufești, jud. Vrancea). MIBacău.

Bibl. V. Căpitanu, *Descoperiri de monede antice și bizantine*, în *Carpica*, 4, 1971, p. 293, nr. 66 și pl. 3/66; B. Mitrea, *Descoperiri de monede antice și bizantine în Republica Socialistă România*, în *SCIV*, 24, 1973, 1, p. 140, nr. 14; idem, *Geto-dacii și monedele vest-pontice*, p. 51, nr. 11 (se consideră că a fost găsită la Ciorani); idem, *Monedele pontice și Burebista*, p. 91, nr. 1 (se consideră că a fost găsită la Ciorani); V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană*, p. 140, nr. 167.

Înainte de 1988?

1. AR. 3,15 g; 17×19 mm; foarte uzată (reversul neidentificat). *Denar roman republican* din secolele II–I a. Chr. găsit la suprafața stațiunii și păstrat în colecția I. Sion din Tecuci.

Bibl. V. Mihailescu-Bîrliba și V. Butnariu, *Descoperiri monetare din Moldova. I*, în *ArhMold*, 12, 1988, p. 313, nr. 8; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană*, p. 158, nr. 84; Gh. Poenaru Bordea, B. Mitrea, *Découvertes monétaires en Roumanie – 1989 (XXXIII)*, în *Dacia*, N. S., 34, 1990, 1–2, p. 303, nr. 23.

2. AE. 9,18 g; 26×28 mm; ↓; foarte uzată. *AVGVSTVS*. Găsit la suprafața stațiunii și păstrat în colecția I. Sion din Tecuci.

Bibl. V. Mihailescu-Bîrliba și V. Butnariu, *Descoperiri monetare din Moldova. I*, în *ArhMold*, 12, 1988, p. 313, nr. 8; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană*, p. 158, nr. 84; Gh. Poenaru Bordea, B. Mitrea, *Découvertes monétaires en Roumanie – 1989 (XXXIII)*, în *Dacia*, N. S., 34, 1990, 1–2, p. 303, nr. 23.

Fără an de descoperire

1. AR. *Denar roman republican*. *CAEPIO BRVTVS* (Grueber, 3864, Roma, 59 a. Chr.; Sydenham, 907; Crawford, 433/2, Roma, 54 a. Chr.).

Bibl. C. Solomon, *Un muzeu regional la Tecuci*, p. VII, apud B. Mitrea, *Descoperirile de la Poiana*, p. 168 și nota 12.

2. AR. Monede „din vremea republicii (*CAESAR* și *CASSIVS*), precum și din vremea imperiului, care nu s-au păstrat.”

Bibl. V. Pârvan, *Castrul de la Poiana și drumul roman prin Moldova de Jos*, în *AARMSI*, s. a II-a, t. 36, 1913, 4, p. 99 și extras, p. 7; B. Mitrea, *Descoperirile de la Poiana*, p. 168 și nota 14; V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 295, nr. 31; idem, *Dacia răsăriteană*, p. 155, nr. 61; M. Chițescu, în *BAR*, p. 355, 140 i.

3. AR (*fouillée*). *Denar roman republican* (secolul II a. Chr.), care pare a fi *subaerat* („fier îmbrăcat în argint”): av. Cap spre dreapta; rv. Bigă. Estampaj și informație păstrate la IAB.

Bibl. B. Mitrea, *Descoperiri* – 1970, p. 339, nr. 39; idem, *Découvertes* – 1970, p. 475, nr. 39; V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 295, nr. 35; idem, *Dacia răsăriteană*, p. 156, nr. 80; M. Chițescu, în *BAR*, p. 355, nr. 140 h.

4. Se mai semnalează apariția unor monede de argint, imitații ale emisiunilor thasiene (faza târzie).

Bibl. R. Vulpe et alii, *Șantierul arheologic Poiana – 1950*, în *SCIV*, 2, 1951, 1, p. 187; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană*, p. 140, nr. 169.

Anexa nr. 5.

DESCOPERIRI MONETARE DIN ÎMPREJURIMILE STAȚIUNII POIANA

BUCIUMENI (com. Buciumeni, jud. Galați)

1950

1. *Tezaur* constituit din cinci *denari romani republicani* (s-au putut examina doar patru): a). 2,83 g; 17,30 mm; foarte uzat. *Anonim*, prima jumătate a secolului II a. Chr. Av. Capul Romei cu X. Rv. Dioscurii călări. b). 3,75 g; 18,75 mm; bine conservat. *M. FANNIVS C. F* (Grueber, Italia, 468, 150–125 a. Chr.; Crawford, 275, Roma, 123 a. Chr.). c). 3,67 g; 16,87 mm; bine conservat. *Q TITI* (Grueber, 2220, Roma, 87 a. Chr.; Sydenham, 691, Roma; Crawford, 341/1, Roma, 90 a. Chr.). d). 3,53 g; 17,80 mm; bine conservat. *L. MVSSIDIVS LONGVS* (Grueber, 4237, Roma, 39 a. Chr.; Sydenham, 1096, Roma, 42 a. Chr.; Crawford, 494/39a, Roma, 42 a. Chr.).

Găsit la vest de satul Buciumeni, la aproximativ 2 km vest de drumul spre Diaconi (Vișina), „în țarina lui Toader Miron de pe coasta Buciumenilor”. IAB. Nr. Inv. 253.

Bibl. R. Vulpe et alii, *Șantierul arheologic Poiana – 1950*, p. 214–215; V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 291, nr. 6; idem, *Dacia răsăriteană*, p. 150, nr. 13; M. Chițescu, în *BAR*, p. 335, nr. 21.

CĂPOTEȘTI (localitate desființată, înglobată satului Putna, com. Bolotești, jud. Vrancea).

1951

Localnicii au predat trei monede romane de argint, ca fiind găsite în locul numit „Ulm” sau „Fântâna de piatră”: 1. AR. *VESPASIANVS*: rv. ANNONA AVG; 2. AR (*serratus* ?). *TRAIANVS*: av. *TRAIANODACPM*.../rv. Victoria. OPTIMOPRINCIPI; 3. AR. *HADRIANVS*: rv. Abundentia. PMTRPCOSIII.

CIORANI (com. Pufești, jud. Vrancea). Vezi **Anexa nr. 4**.

Înainte de 1951 ?

1. AE. Monedă din *Callatis* (secolul III a. Chr., cf., Pick, 227, tip gen.); slab conservată. Găsită „mai demult”, împreună cu alte monede, la *Fântâna-din-Câmp*. IAB.

Bibl. R. Vulpe, *Şantierul Poiana*, în *SCIV*, 3, 1952, p. 211; I. Winkler, *Contribuții numismatice la istoria Daciei*, în *SCȘCluj*, s. III, 6, 1955, 1–2, p. 158, nr. 7; B. Mitrea, *Descoperiri – 1970*, p. 333, nr. 3; idem, *Découvertes – 1970*, p. 467, nr. 3; idem, *Monedele pontice și Burebista*, p. 91; idem, *Geto-dacii și monedele vest-pontice*, p. 53, nr. 11; I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană (sec. II î. e. n. – I e. n.)*, Cluj, 1974, p. 254; V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 259, nr. 59; idem, *Dacia răsăriteană*, p. 130, nr. 45.

2. AR. Emisiune romană imperială: *COMMODOVS*. Găsită „mai demult”, la *Fântâna-din-Câmp*.

Bibl. R. Vulpe, *Şantierul Poiana*, în *SCIV*, 3, 1952, p. 211; B. Mitrea, *Descoperiri – 1970*, p. 341, nr. 54; idem, *Découvertes – 1970*, p. 477, nr. 54; V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 259, nr. 59.

3. AE. Monedă de la *CONSTANTINVS I*. Găsită „mai demult”, la *Fântâna-din-Câmp*.

Bibl. R. Vulpe, *Şantierul Poiana*, în *SCIV*, 3, 1952, p. 211; B. Mitrea, *Descoperiri – 1970*, p. 341, nr. 54; idem, *Découvertes – 1970*, p. 477, nr. 54; V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 259, nr. 59.

DIACONI (azi VIȘINA, com. Nicorești, jud. Galați)

1949

1. *Tezaur* format din 95 *denari romani republicani* (77 ex.) și *imperiali* (18), datați între 199–170 a. Chr. și 72, 73 p. Chr. (*VESPASIANVS: TITVS*). Descoperirea a fost făcută în apropierea unei așezări La Tène II = Poiana II₁. IAB. Nr. Inv. 254/1–95.

Bibl. R. Vulpe et alii, *Şantierul arheologic Poiana – 1950*, în *SCIV*, 2, 1951, 1, p. 210; B. Mitrea, *Contribuții numismatice la istoria triburilor daco-getice din Moldova în a doua jumătate a secolului al II-lea e. n.*, în *SCIV*, 7, 1956, 1–2, p. 145; idem, *Descoperirile de la Poiana*, p. 171; I. Winkler, *JNG*, 17, 1967, p. 145; eadem, în *Despre pătrunderea denarilor lui Marcus Antonius în Dacia*, în *SCIV*, 22, 1971, 1, p. 98; M. Chițescu, *Unele aspecte ale relațiilor dintre Dicomes și Marcus Antonius în lumina descoperirilor numismatice (O problemă de geografie istorică)*, în *SCIV*, 19, 1968, 4, p. 661; eadem, în *BAR*, p. 153–155; V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 262, nr. 80; M. Dima și T. Izvoranu, *Tezaurul de monede romane republicane și imperiale descoperit la Diaconi (sec. I p. Chr.)*, în *Simpozion de numismatică organizat cu ocazia comemorării Sfântului Ștefan cel Mare, domn al Moldovei (1504–2004) Chișinău, 29 septembrie – 2 octombrie 2004, Comunicări, studii și note*, Ed. Enciclopedică, București, 2007, p. 67–94.

1958

2. *Tezaur* alcătuit din 146 *denari romani republicani* (229 a. Chr. – *MARCVS ANTONIVS*, Grueber, 100, Efes, 41 a. Chr.; Sydenham, 1181, Efes, 41 a. Chr.; Crawford, 517/2, monetărie în mișcare cu Marcus Antonius, 41 a. Chr.). Printre monedele depozitului au fost identificate și 6 imitații. Descoperirea a fost făcută în apropierea satului Vișina (Diaconi), lângă drumul Vișina – Haritești, unde s-a întreprins și un sondaj arheologic într-o așezare autohtonă, în anul 1950. MIBacău.

Bibl. C. Buzdugan, *Tezaurul de monede romane republicane de la Vișina (jud. Galați)*, în *MemAntiq*, 3, 1971, p. 455–467; M. Chițescu, *Cîteva tezaure monetare romane republicane din Moldova*, în *Carpica*, 4, 1971, p. 161; eadem, în *BAR*, p. 311–314, nr. 213; B. Mitrea, *Descoperiri de monede antice și bizantine în R. S. R.*, în *SCIV*, 23, 1972, 1, p. 142, nr. 51; idem, *Découvertes des monnaies antiques et byzantines dans la R. S. R.*, în *Dacia*, N. S., 16, 1972, p. 368, nr. 51; idem, *recenzie* la C. Buzdugan (vezi mai sus), în *BSNR*, 67–69, 1973–1975, 121–123, p. 340–342; V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 296, nr. 43; idem, *Dacia răsăriteană*, p. 159, nr. 109.

HULEȘTI (localitate desființată, înglobată satului Poiana, com. Nicorești, jud. Galați)

1939

1. AR. Drahmă din *Dyrrhachium* găsită „pe râpi”.

2. AR. Denar *roman republican* sau *imperial* ? Av. Cap de bărbat și legenda ...*TILIANVS III VIR*.... Rv. Bărbat îngenunchat (german sau celt) și *CAESAR AVG*.... Găsit pe râpa estică a capului N, pe drumul ce duce la fântână.

1951

1. AE. 23 mm; patru contramărci. Găsită pe drumul spre Hulești, la 300 m S de Iernaia (?).

„ÎN ZONĂ”

1948

1. AE. 24 mm; un fragment slab conservat. *Odessos* (?). *Passim* (în zonă). IAB. Nr. Inv. 325, 3.

2. AR (*billon*). 3,213 g; 25 mm; schifată; aliaj cu puțin argint. Monedă *geto-dacică* de tip *Inotești-Răcoasa* (tip degenerat, târziu); pe revers, sub cal, se află un triunghi sau, poate, litera Δ. *Passim* (în zonă). IAB. Nr. Inv. 325, 8.

3. AR. 3,72 g; 20 mm; bine conservată; pe avers se află trei contramărci. *MN. AEMILIVS LEP* (Grueber, 590, Italia, 91 a. Chr.; Sydenham, 554, Italia sudică, 109 a. Chr.; Crawford, 291/1, Roma, 114 sau 113 a. Chr.). *Passim* (în zonă). IAB. Nr. Inv. 325, 10.

COINS FOUND IN THE GETO-DACIAN CITADEL AT POIANA

ABSTRACT

The archaeological site at Poiana (Nicorești commune, Galați county) was signaled out at the end of the 19th century (by Spiru Haret), and it was then explored archaeologically in 1913 (by Vasile Pârvan) and in 1926 (by Gheorghe Ștefan). Between 1927 and 1990, with some interruptions, intense investigations were undertaken there, under the leadership of Professor Radu Vulpe and of his wife, Dr. Ecaterina Dunăreanu-Vulpe, until 1982. Several other collaborators joined them in the course of time (Dr. Anton Nițu, Dr. Silvia Teodor, etc.); after R. Vulpe's death (1982) the investigation of the site was led by Dr. Silvia Teodor, between 1985 and 1990.

The site of Poiana is situated east of the Carpathian Mountains, on the lower course of the Siret, an important tributary of the Danube. Three vast habitation layers have been identified, corresponding to the Bronze Age (the cultures of Monteoru IC₃ – IC₂ and of Costișa, respectively), to the first Iron Age (Hallstatt, Basarabi culture) and, finally, to the second Iron Age (Latène, Geto-Dacian culture).

The richest layer which revealed the most representative vestiges is the one belonging to the Geto-Dacian culture (the middle of the 5th century B. C. – the middle of the 2nd century A. D.). Radu Vulpe identified the Geto-Dacian citadel at Poiana as ancient *Piroboridava* (Ptolemy).

From a numismatic point of view, Poiana is also distinguished by the number and the variety of the coins found there. Radu Vulpe entrusted the studying of the coins of Poiana to the outstanding numismatist Bucur Mitrea, who recorded and studied all the monetary documentation, without publishing it totally. Although some data were used by Bucur Mitrea in his works, the complete catalogue of the coins found at Poiana still remained unpublished.

Not long before his death (1995) professor Bucur Mitrea entrusted all his documentation about the coins from Poiana to Virgil Mihailescu-Bîrliba, whose duty was to publish it. Consequently, in the present study the list of the monetary finds from Poiana is presented (with some corrections and additions), accompanied by an incomplete commentary (referring only to the Greek issues). **The Catalogue of coins** includes five annexes: 1. *The Catalogue of single finds from Poiana*; 2. *The monetary hoards found at Poiana*; 3. *The paramonetary objects found at Poiana*; 4. *Uncertain monetary finds from Poiana*; 5. *Monetary finds from around the Poiana site*.

The fact is pointed out that in no other Dacian fortress (with the possible exception of Sarmizegetusa) has such a large amount of coins been found: 1,269 coins in all, of which 929 have been studied by the author. Numerous monetary finds (11 single finds and 3 hoards containing 246 Roman republican and imperial *denarii*) have also been signaled out in the surroundings of the Poiana site. They were also studied by Bucur Mitrea.

The Greek and Hellenistic single finds are represented by 15 coins: Histria 5, Callatis 3, Odessos 1, Panticapaion 1, Dyrhachium 2, Thracian kings 3; a hoard containing bronze coins issued by Callatis (32) is also added to the items mentioned above.

The coins from Histria are all of silver, and they could be dated to the 4th c. B. C. Their presence at Poiana is not surprising, because, as Bucur Mitrea remarked long ago, the Histrian silver coin is frequently signaled in the eastern area of the Carpathians (Moldavia). At the same time one could notice that some coins did not have any signs of wear, which proves that they had not circulated and had not been used in the exchange process between the natives and the Greek world.

The analysis above supports the idea that, for the entire eastern Dacia, and especially for the area of the Lower Siret, at that time, the citadel at Poiana played an important political, religious, military and cultural role, besides the economic one.

As we have already mentioned, coins issued by the Greek cities Callatis and Odessos have also been found at Poiana, although all the issues are of bronze and they appear not to have been used within the exchange process between the Geto-Dacians and the Greek merchants.

Another important category of coins is represented by the local production. There have been recorded 27 Geto-Dacian issues, most of them belonging, chronologically, to a late stage (the types Adâncata – Mănăstirea, Inotești – Răcoasa and Vârteju – București).

But, certainly, the most numerous category of coins is represented by the Roman republican issues, found at Poiana, both isolated (about 110), and in hoards (7). Although most of the Roman imperial coins are early ones, some of them, though doubtful, show a late stage of habitation (*Domitianvs*, *Traianvs*, *Antoninvs Pivs*, *Marcvs Avrelivs*, *Elagabalvs* and *Tacitvs*).

The archaeological diggings have also proved the presence of one or more workshops for coin minting: there have been found two dies (one for Roman republican *denarii* and another one for Geto-Dacian issues), metal discs ready to be coined, as well as local coins and imitations of the Roman republican *denarii*.

Although the numismatic-historical analysis of the monetary finds from Poiana has not been finished, we are convinced that the information published now can be used for a better and a more complete understanding of the role played by this citadel in the eastern part of Dacia.

UN LOT DE MONEDE MEDIEVALE ȘI MODERNE DESCOPERIT LA CETATEA ALBĂ. OBSERVAȚII PRELIMINARE*

DE

ANA BOLDUREANU, LUDMILA BACUMENCO-PÎRNĂU

Keywords: *Cetatea Albă, coins, denar, Golden Hoard, gross, Khanate of Crimea, Moldavian issues, Ottoman issues.*

Abstract. The authors are presenting 53 monetary issues dated between the 13th and 18th centuries which were discovered at Cetatea Albă and are now part of a private collection. The analysed batch contains 10 issues of the Golden Hoard, including two imitations, two Tartarian-Genovese coins, a Tartarian-Venetian coin, 10 Moldavian issues but also two coins countermarked in Cetatea Albă. The largest set is represented by the Ottoman issues from the period of Bayezid II – Mahmud II among which there are also two imitations. These are joined by two Crimean coins from the 15th and 18th century, as well as two issues of the Romano-Germanic Empire.

Istoria regiunii de la vestul și nord-vestul Mării Negre în perioada Evului Mediu a beneficiat, începând cu secolul al XIX-lea și până în prezent, de o atenție constantă din partea unor reprezentanți de seamă ai istoriografiei românești, precum Nicolae Iorga, Ioan Bogdan, Nicolae Bănescu, Gheorghe I. Brătianu, Petre P. Panaitescu, Șerban Papacostea, Victor Spinei, Ștefan Andreescu, Virgil Ciocîltan¹ ș.a., istorici care au contribuit

* Această lucrare nu ar fi apărut fără îndemnul și sprijinul domnului dr. Victor Cojocaru (Institutul de Arheologie din Iași), care ne-a pus la dispoziție cu generozitatea-i cunoscută fotografiile monedelor, fapt pentru care îi mulțumim și pe această cale.

¹ N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, București, 1899; idem, *Lucruri noi despre Chilia și Cetatea Albă*, în *AARMSI*, ser. III, V, 1926, p. 325–332; I. Bogdan, *Inscripțiile de la Cetatea Albă și stăpânirea Moldovei asupra ei*, în *AARMSI*, XXX, 1908, p. 311–360; N. Bănescu, *Vechi legături ale țărilor noastre cu genovezii*, în *Închinare lui Nicolae Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani*, Cluj, 1931, p. 32–37; idem, *Maurocastrum – Mo(n)castro – Cetatea Albă*, în *AARMSI*, ser. III, XXII (1939–1940), 1941, p. 165–178; G. I. Brătianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă. Contributions à l'histoire de la domination byzantine et tatar et du commerce génois sur le littoral roumain de la mer Noire*, București, 1935; idem, *La mer Noire, plaque tournante du trafic international à la fin du Moyen Âge*, în *Revue Historique du Sud-Est européen*, XXI, 1944, p. 36–69; idem, *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*, trad. de M. Spinei, ed. a II-a revăzută, îngrijită, studiu introductiv, note și bibliografie de V. Spinei, Iași, 1999; P. P. Panaitescu, *Drumul comercial al Poloniei la Marea Neagră în evul mediu*, în idem, *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială*, ed. a II-a, postfață, note și comentarii de Șt. S. Gorovei și M. M. Székely, București, 1991; Ș. Papacostea, *Maurocastrum și Cetatea Albă: identitatea unei așezări medievale*, în *RI*, serie nouă, VI, 1995, 11–12, p. 911–915; idem, *Genovezii din Marea Neagră și integrarea Europei Centrale în comerțul intercontinental*, în *RI*, serie nouă, VII, 1996, 7–8, p. 477–482 (retipărire și în Ș. Papacostea, *Studii de istorie românească, economie și societate (sec. XIII–XVIII)*, Brăila, 2009, p. 59–64); idem, *Premisele politice ale hegemoniei economice a Imperiului Otoman în spațiul Mării Negre (1453–1484)*, în *RI*, serie nouă, X, 1999, 1–2, p. 13–39 (retipărire și în Ș. Papacostea, *Studii de istorie românească...*, p. 71–102); idem, *Drumurile comerciale internaționale și geneza statelor românești în viziunea lui N. Iorga și în istoriografia zilelor noastre*, în *SMIM*, XVIII, 2000, p. 45–56; idem, *Marea Neagră, placă turnantă a comerțului internațional. Actualitatea unei teme istoriografice*, în *AARMSȘIA*, s. IV, t. XXXI, 2006, p. 15–27 (retipărire și în Ș. Papacostea, *Studii de istorie românească...*, p. 21–29); V. Spinei, *Comerțul și geneza orașelor din sud-estul Moldovei (secolele XIII–XIV)*, în *Analele Brăilei*, serie nouă, I, 1993, 1, p. 171–236 (retipărire cu o cuprinzătoare addenda în

Arheologia Moldovei, XXXIV, 2011, p. 221–245.

prin cercetări competente la reconstituirea realităților politice, etnico-demografice, economice și confesionale din bazinul pontic, dar și la decriptarea impactului Mării Negre ca „placă turnantă a comerțului internațional” asupra evoluției politice a teritoriului de la est de Carpați, a genezei orașelor medievale, a circulației mărfurilor pe piața internă a Țării Moldovei și a relațiilor comerciale cu alte teritorii.

Preocupările pentru întregirea istoriei evoluției raporturilor politice și a economiei din zona pontică nu au ocolit problemele legate de teritoriul importantului centru portuar de la Cetatea Albă (Asprokastron, Maurocastron, Mocastro, Akkerman, Belgorod)², întemeiat pe ruinele Tyras-ului³, întrucât în acest oraș și port maritim era „punctul de sosire” a „drumurilor comerciale continentale care, pornite din Europa Centrală, din Extremul Orient și din Mediterana, se întâlneau în Marea Neagră”⁴. Astfel, studiarea numeroaselor izvoare scrise privitoare la istoria Cetății Albe, a surselor cartografice și a planimetrice cetății⁵, ca și colaționarea acestora cu rezultatele cercetărilor arheologice⁶, dar și cu descoperirile întâmplătoare, a dus la deslușirea unor aspecte esențiale ale istoriei regiunilor pontice.

idem, *Universa Valachica: Românii în contextul politic internațional de la începutul mileniului al II-lea*, volum îngrijit de I. Șarov și A. Zanoci, Chișinău, 2006, p. 694–780; idem, *Restructurări etnice la nordul gurilor Dunării în secolele XIII–XIV, în Carpica*, XXIV, 1993, p. 37–65 (retipărire cu o addenda în idem, *Universa Valachica...*, p. 319–366); idem, *Moldova în secolele XI–XIV*, Chișinău, 1994; idem, *La genèse des villes du sud-est de la Moldavie et les rapports commerciaux des XIIIe–XIVe siècles*, în *Balkan Studies*, 35, 1994, 2, p. 197–269; idem, *Generalități privind geneza orașelor medievale din Moldova*, în *Arheologia medievală*, I, 1996, p. 35–53 (retipărire cu o addenda în idem, *Universa Valachica...*, p. 629–657); idem, *La genèse des villes médiévales de Moldavie*, în *Archaeology and History of the Middle Ages*, ed. R. Francovich, G. P. Brogiolo, S. Gelichi, R. Hodges, H. Steuer, Forlì, 1996, p. 55–70; idem, *Cetatea Albă în însemnările de călătorie ale pelerinilor ruși din secolele XIV–XV*, în *Națiunea română. Idealuri și realități istorice. Acad. Cornelia Bodea la 90 de ani*, București, 2006, p. 483–491; Șt. Andreescu, *Mitropolia de Halici și episcopia de Asprokastron. Câteva observații*, în *Național și universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Șerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani*, București, 1998, p. 125–136 (retipărire în idem, *Perspective medievale*, București, 2002, p. 11–23); idem, *Note despre Cetatea Albă*, în *SMIM*, XVIII, 2000, p. 57–77; idem, *Din istoria Mării Negre (Genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV–XVII)*, București, 2001; idem, *Începuturile preocupărilor românești cu privire la istoria Mării Negre, în Românii în Europa medievală (Între Orientul bizantin și Occidentul latin). Studii în onoarea profesorului Victor Spinei*, ed. D. Țicu, I. Căndea, Brăila, 2008, p. 687–698; V. Ciocîltan, *Mongolii și Marea Neagră în secolele XIII–XIV. Contribuția Cinghizhanilor la transformarea bazinului pontic în placă turnantă a comerțului euro-asiatic*, București, 1998 ș.a.

² Despre istoria Cetății Albe în istoriografia românească, vezi la I. Căndea, *Cetatea Albă (La Cité Blanche) dans l'historiographie roumaine*, în *Națiunea română. Idealuri și realități istorice...*, p. 29–50; idem, *Cetatea Albă în istoriografia românească*, în *SMIM*, XIX, 2001, p. 217–226; XXI, 2003, p. 327–348; idem, *Cetatea Albă în istoriografia românească din secolul al XIX-lea*, în *Arta istoriei, istoria artei. Academicianului Răzvan Theodorescu la 65 de ani*, ed. M. Popa, București, 2004, p. 273–281.

³ Pentru bibliografia referitoare la istoria orașului Tyras, vezi V. Cojocaru, *Eine Bibliographie der antiken Stadt Tyras*, în *ArhMold*, XXXI, 2008, p. 217–240.

⁴ Ș. Papacostea, *Comerț, alianțe și acțiune militară în politica lui Ștefan cel Mare la începuturile domniei (1457–1462)*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine: simpozion: Putna, 2004*, Suceava, 2004, p. 446.

⁵ În acest sens, se cuvine să scoatem în evidență contribuția doamnei arhitect dr. M. Șlapac: *Cetatea Alba. Studiu de arhitectura militară medievală*, Chișinău, 1998; *Cetăți medievale din Moldova (mijlocul secolului al XIV-lea – mijlocul secolului al XVI-lea)*, Chișinău, 2004.

⁶ Rezultatele cercetărilor arheologice obținute începând cu secolul XIX au fost publicate în următoarele lucrări: E. R. von Štern, *O poslednikh raskopkakh v Akkermane*, în *Zapiski Odesskogo obščestva istorii i drevnostej* (în continuare: ZOOID), XXIII, 1901, p. 34–35; idem, *Raskopki v Akkermane letom 1912 goda*, în ZOOID, XXXI, 1913, p. 92–101; Gr. Avakian, *Săpăturile de la Cetatea Albă. Considerațiuni generale*, în *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția din Basarabia*, III, 1931, p. 47–104; P. Nicorescu, *Cetatea Albă*, Craiova, 1935; idem, *Monete moldovenești bătute la Cetatea Albă*, Iași, 1937; M. G. Rabinovič, *Issledovanie srednevekovykh sloev Belgoroda-Dnestrovskogo v 1954 i 1958 gg.*, în *Kratkie Soobščeniia Instituta Arkheologii Akademii Nauk SSSR*, 113, 1968, p. 102–107; I. B. Klejman, *Stratigrafia kul'turnogo sloja gorodišča Tiry – Belgoroda, în Antičnaja Tira i srednevekovyj Belgorod*, red. resp. P. O. Karyškovskij, Kiev, 1979, p. 54–75; A. A. Kravčenko, *Proizvodstvennye komplekсы Belgoroda XIII–XIV vv.*, în *ibidem*, p. 115–135; idem, *Srednevekovyj Belgorod na Dnestre (konetz XIII–XIV v.)*, Kiev, 1986; I. Căndea, *Cercetările arheologice din anii 1997–1998 de la Belgorod-Dnestrovsk (Cetatea Albă)*, în *Cercetări arheologice în aria nord-tracă*, III, București, 1999, p. 385–456; T. L. Samojlova, V. Cojocaru, G. S. Boguslavskij, *Raport privind săpăturile arheologice de la Tyras efectuate între 1996 și 1999*, în *Tyras, Cetatea Albă/Belhorod-Dnistrov's'kyj*, I, *Săpături 1996–1999*, ed. P. Roman și S. Kryžickij, București, 2002, p. 51–158 ș.a. De asemenea, pentru istoricul cercetărilor arheologice de la Tyras – Cetatea Albă, vezi la I. B. Klejman, *Pervye issledovateli Tiry: Ernst Romanovič Štern i Paul Nicorescu*, în *Akkermanskije drevnosti*, I, 1997, p. 256–269; T. L. Samojlova, *Istorija izučeniia antičnoj Tiry i srednevekovogo Belgoroda*, în *Tyras, Cetatea Albă/Belhorod-Dnistrov's'kyj...*, p. 13–27.

Vestigiile monetare, descoperite de-a lungul deceniilor pe teritoriul Cetății Albe, fie făcând parte din tezaure, fie izolate, au sporit, la rândul lor, volumul de informații și au permis nuanțarea anumitor probleme de istorie pontică. Cu regret, materialul numismatic, păstrat în diferite colecții publice și private din Republica Moldova și Ucraina, a fost doar parțial introdus în circuitul științific, astfel încât rămân încă necunoscute cercetătorilor un șir de descoperiri numismatice care ar putea fi relevante pentru întregirea tabloului genezei și evoluției așezării medievale, precum și a rolului economic și politic al Cetății Albe în istoria regiunii de la vestul și nord-vestul Mării Negre.

În cele ce urmează ne propunem să introducem în circuitul științific un lot de monede medievale și moderne provenite din descoperiri întâmplătoare de la Cetatea Albă (azi or. Belhorod-Dnistros'kij, reg. Odesa, Ucraina) și aflate între anii 1998–2002 în câteva colecții particulare din această localitate.

*

Unele dintre cele mai vechi informații referitoare la recuperarea unor vestigii monetare din zona Cetății Albe par a fi cele datorate lui V. V. Grigor'ev, care, preocupat de monedele djucide, genoveze și girayde, emise în Crimeea, publica în anul 1844 în revista Societății de Istorie și Antichități din Odesa, între alte monede crimeene păstrate în colecțiile acestei societăți, și șase exemplare descoperite la începutul secolului al XIX-lea⁷. Din păcate, cunoscutul cercetător al „antichităților”⁸ nu ne comunică prea multe despre condițiile descoperirii, menționând doar că cele șase monede de argint, bătute în perioada de cârmuire a hanului Tokta (1290–1312), au fost găsite împreună „unde în această zonă”⁹. Două dintre aceste monede aveau anul de emisie 1291. Pe celelalte patru, identice ca dimensiune, emitent și legendă, nu se putea citi clar anul de emisie. Chiar dacă nu se cunoaște cu exactitate locul descoperirii, monedele au fost trecute în registrul vestigiilor djucide de la Cetatea Albă, considerându-se că există destule motive pentru a fi studiate la un loc cu materialele numismatice recuperate din perimetrul acestui oraș¹⁰. Din același „spațiu monetar” provine și tezaurul descoperit în anul 1904, care cuprindea 5,32 kg de monede djucide de argint, dintre care 3263 de exemplare au fost predate Comisiei Imperiale de Arheologie din Sankt-Petersburg¹¹. Acest tezaur, îngropat la începutul secolului al XIV-lea, conținea următoarele monede, identificate, probabil, de către A. K. Markov¹²: emisiuni Tula Buğa (1287–1290) – 12 dirhemi bătuți în Crimeea în 686 AH (1287–1288); Tokta – 3224 dirhemi, dintre care 199 de exemplare emise în 690 AH (1291), opt exemplare în 697 AH (1297–1298), unul în 699 AH (1299–1300) și 2881 de exemplare având anul de emisie ilizibil. Tezaurul cuprindea și 17 imitații după monede djucide bătute în Crimeea¹³.

⁷ V. V. Grigor'ev, *Monety Džučidov, Genueztsev i Gyreev, bityja na Tavričeskom poluostrove i prinadležaščija Obščestvu*, în *ZOOID*, I, 1844, p. 301–302.

⁸ V. V. Grigor'ev este cunoscut ca un important membru al Societății din Odesa (1839–1922), drept mărturie fiind și faptul că în vara anului 1843, cu ocazia călătoriei sale în Crimeea, i se încredința sarcina de a cerceta tumulii din Kerč și de a stabili metodologia necesară studierii acestora. Totodată, el era „mandat” să treacă prin Bakhčisarai și să verifice inscripțiile tătarești copiate în anul 1839 de către A. A. Borzenko, un colaborator mai tânăr pe atunci al societății, iar în cazul în care era necesar, să le completeze. De asemenea, V. V. Grigor'ev trebuia să înregistreze cântece populare locale și să colecționeze monede și, în sfârșit, să răsfoiască colecțiile de carte veche păstrate în moschee și medrese pentru a descoperi textele cu caracter istoric (N. Murzakevič, *Letopis' obščestva*, în *ZOOID*, I, 1844, p. 576).

⁹ V. V. Grigor'ev, *op.cit.*, p. 302: „Все шесть поименованных монет Тохтогу выкопаны вместе из земли где-то въ здешнем краю”.

¹⁰ S. A. Bulatovič, *Džučidskie monety iz Belgoroda-Dnestrovskogo*, anexă în A. A. Kravčenko, *Srednevekovyy Belgorod ...*, p. 117–118. Autorul citează lucrarea lui V. V. Grigor'ev, dar aratănd greșit cinci, în loc de șase, monede prezentate de către acesta (p. 118).

¹¹ *Otčet Imperatorskoj Archeologičeskoj Komissii za 1904 god*, Sankt-Petersburg, 1907, p. 121; A. A. Nudel'man, *Očerki istorii monetnogo obraščeniya v Dnestrovsko-Prutskom regione (s drevnejšich vremen do obrazovanija feodal'nogo Moldavskogo gosudarstva)*, Chișinău, 1985, p. 97.

¹² În anul 1904, A. K. Markov deținea funcția de custode al colecției de numismatică păstrată la Muzeul Ermitaj din Sankt-Petersburg, fiind calificat drept un bun cunoscător al numismatiei orientale (*Izvestija Imperatorskoj Arkheologiceskoj Komissii*, Sankt-Petersburg, 1904, 10, p. 47).

¹³ L. L. Polevoj, *K topografii kladov i nakhodok monet, obraščavšikhsja na territorii Moldavii v konce XIII–XV vv.*, în *Izvestija Moldavskogo filiala Akademii nauk SSSR*, Chișinău, 1956, 4 (31), p. 101; G. A. Fedorov-Davydov, *Klady džučiskikh monet*, în *Numismatika i epigrafika*, I, 1960, p. 132; A. A. Nudel'man, *K voprosu o sostave deneznogo*

Un tezaur important pentru studierea problemei circulației emisiunilor moldovenești în zona Cetății Albe în prima jumătate a secolului al XV-lea este cel descoperit în anul 1946, când pe suprafața orașului erau efectuate săpături arheologice de către echipa coordonată de L. D. Dimitrov de la Institutul de Arheologie din Kiev¹⁴. Acest tezaur cuprindea 33 de jumătăți de groși de cupru, bătuți în timpul domniei lui Alexandru cel Bun¹⁵.

Cu ocazia săpăturilor arheologice din anul 1970 a fost descoperit un alt tezaur cu 17 monede djucide, dintre care trei dirhemi bătuți de Uzbek (1313–1342), o monedă de cupru cu rozetă din timpul lui Canibek (1342–1357); 12 emisiuni locale de tip Costești-Gârla bătute la mijlocul secolului al XIV-lea și una neprecizată¹⁶.

Doi ani mai târziu, în împrejurimile orașului a fost găsit un alt tezaur, îngropat în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Din cuprinsul acestuia au fost recuperate 11 monede de argint provenite din Hanatul Crimeii, din timpul cârmuirii lui Hacı Giray (1436–1466)¹⁷.

În anul 1974, în timpul cercetărilor arheologice coordonate de I. B. Kleiman și A. A. Kravčenko, în zona de la est de porțile principale ale cetății medievale a fost descoperit al doilea tezaur cu monede moldovenești¹⁸. Meritul de a fi introdus acest tezaur în circuitul științific îi aparține lui A. A. Nudel'man, care a identificat un dublu groș de argint și 25 de monede de cupru anepigrafe bătute în timpul domniei lui Alexandru cel Bun, prezentând și datele tehnice ale monedelor¹⁹. Mai aproape de noi, acest tezaur a atras atenția L. Dergaceva, care republică tezaurul, cu un catalog ilustrat al pieselor (27 ex.) și tipologia emisiunilor monetare, date de către autoare în ultimii ani de domnie al lui Alexandru cel Bun și primul an de domnie a lui Ștefan II (1433)²⁰.

În schimburile comerciale de la Cetatea Albă a fost folosită și moneda de aur. Mărturie în acest sens sunt cele 35 de monede recuperate din tezaurul descoperit în anul 1914, între care A. K. Markov identifica, fără a da prea multe detalii, 31 de monede otomane – altâni, bătute în secolul XVI, un ducat polonez bătut în 1630 la Gdansk în timpul lui Sigismund III Wasa (1586–1632), un ducat bătut în 1727 la Köln, un florin-ducăt din 1739 bătut în Transilvania în timpul lui Carol VI (1711–1740), un ducat (*zecchino*) venețian emis în timpul lui Francesco Lauredano (1732–1762)²¹.

În ceea ce privește monedele izolate, au fost recuperate numeroase exemplare, fie prin săpături arheologice, fie prin descoperiri întâmplătoare. Astfel, în anul 1900, cu ocazia sondajelor efectuate în interiorul citadelei de către Ernest von Stern, custodele Muzeului Societății de Istorie și Antichități din Odesa și profesor la Universitatea din Novorosijsk, au fost recuperate dintr-o groapă menajeră două monede, dintre care una era bine păstrată, fiind, probabil, o emisiune a sultanului Mehmed II (1451–1481). În aceeași groapă fuseseră aruncate mai multe oale și farfurii de lut, unele acoperite cu glazură, de factură orientală, provenite din Damasc; fragmente de câni din faianță fină, oase de animale, piese de harnașament ș. a.²². Ulterior, în vara anului 1912, E. von Stern, revine la Cetatea Albă, asistat de către M. F. Volotenko și F. M. Kreciun, administratorul cetății, pentru a continua sondajele din toamna anului 1900. Cu ocazia acestor cercetări arheologice, au fost descoperite mai multe monede aparținând diferitor emitenți. În acest sens, în raportul său

obraščeniia v Moldavii v XIV–načale XVI vv. (Po materialam kladov), în *Karpato-Dunajskie zemli v srednie veka*, Chișinău, 1975, p. 96; V. Spinei, *Comerțul și geneza orașelor...*, p. 723.

¹⁴ T. L. Samojlova, *Istoriia izučeniia antičnoj Tiry i srednevekovogo Belgoroda...*, p. 20.

¹⁵ Tezaurul se păstrează în colecțiile Institutului de Arheologie din Kiev (L. Dergaceva, *Tezavratzija Alexandra Dobrogo v Belgorod-Dnestrovske*, în *Tyragetia*, s.n., I (XVI), 2, 2007, p. 87).

¹⁶ A. A. Nudel'man, *Monety iz raskopok i sborov 1972–1973 g.g.*, în *AIM* (1973 g.), Chișinău, 1974, p. 200; S. A. Bulatovič, *op.cit.*, p. 117; V. Spinei, *op.cit.*, p. 723.

¹⁷ A. A. Nudel'man, *Monety iz raskopok i sborov 1971–1972 g.g.*, în *AIM* (1972 g.), Chișinău, 1974, p. 220; idem, *K voprosu o sostave deneznogo obraščeniia...*, p. 102–103.

¹⁸ I. B. Kleiman, A. A. Kravčenko, *Raskopki Tiry i Belgoroda*, în *Arkheologičeskie otkrytiia v 1974 g.*, Moscova, 1975, p. 289.

¹⁹ A. A. Nudel'man, *Nakhodki monet epokhi feodalizma iz raskopok i sborov 1974–1976 gg. v Dnestrovsko-Prutskom regione*, în *AIM* (1974–1976 gg.), Chișinău, 1981, p. 183–184.

²⁰ L. Dergaceva, *Tezavratzija Alexandra Dobrogo...*, p. 87–93 (lucrare recent tipărită și în limba română sub titlul *Monede medievale moldovenești descoperite la Cetatea Albă (Belgorod-Dnistrovskij, reg. Odessa, Ucraina) (secolul al XV-lea)*, în *CN*, XIV, 2008, p. 409–414). Despre contribuția L. Dergaceva, vezi A. Boldureanu, *Cronica descoperirilor monetare* (II), în *Tyragetia*, s.n., II (XVII), 1, 2008, p. 356.

²¹ *Otčety Arkheologičeskoj komissii (za 1913–1915)*, Sankt-Petersburg, 1918, p. 206, 248; cf. A. A. Nudel'man, *Zolotyie monety v deneznom obraščenie Moldovy*, în *Arkheologičeskie issledovaniia v Starom Orkhee*, Chișinău, 1991, p. 138–139.

²² E. von Stern, *O poslednikh raskopkakh...*, p. 34–35.

către Societatea din Odesa, autorul săpăturilor arăta că la nivelul fundației cetății au fost descoperite monede moldovenești, emise de Petru I Mușat, Alexandru cel Bun și Ștefan cel Mare, o monedă hulaguidă emisă de Abu-Said (1316–1335), una provenită de la djucizii din Astrakhan, bătută în timpul lui Küçük-Muhammad (1435–1465), una din secolul al XV-lea bătută în Azerbaidjan, monede turcești bătute de sultanii Mehmed II (1444–1445; 1451–1481) și Bayezid II (1481–1512) și alte două monede otomane bătute în 1687 în timpul sultanului Süleyman II, una la Bosna, alta la Istanbul²³.

În lucrarea sa consacrată istoriei Cetății Albe, A. Kočubinskij afirma faptul că în cunoscutele „nisipuri” din viile Akkerman-ului au fost găsite numeroase monede europene bătute în perioada secolelor XVI–XVII²⁴. În una dintre vizitele sale de la Cetatea Albă (1870), acesta primea un taler de argint emis de Filip IV, regele Spaniei, de la prietenul său Kalust Asvadurov, cunoscut negustor armean, care îl informa că moneda a fost găsită cu un an în urmă (1869) în cimitirul armenesc, la săparea unei gropi funerare²⁵. În vara anului 1880, aflându-se într-o altă vizită la vechiul său prieten, A. Kočubinskij a studiat câteva monede cumpărate de către Asvadurov de la lucrătorii săi, identificând între acestea o monedă bătută la Hamburg în timpul împăratului Rudolf II (1576–1612), o monedă de argint olandeză din 1576²⁶, un florin de argint, bătut de împăratul Mathias în 1619²⁷, un denar de argint bătut în anul 1645 la Dubrovnik²⁸ ș. a. Același autor semnalează descoperirea în anul 1899, în suburbia orașului (în via preotului Kalibaba), a unui mare tezaur de monede de argint, care a fost jefuit de către lucrători. În legătură cu această descoperire, A. Kočubinskij arăta faptul că a văzut câteva exemplare din acest tezaur, care erau asemănătoare cu talerul spaniol descoperit în 1869²⁹.

Despre unele descoperiri monetare întâmplătoare găsim informații în procesele verbale ale ședințelor Societății de Istorie și Antichități din Odesa. Spre exemplu, din paginile unui asemenea text, aflăm faptul că în anul 1898, notarul V. Štulkertz, locuitor din Akkerman și colaborator pasionat al Societății, dona acesteia mai multe monede antice și medievale descoperite pe teritoriul orașului, între care două monede turcești de cupru³⁰. De asemenea, A. L. Bert’e Delagard dăruia aceleiași societăți, pe lângă exemplarele emise în Tyras în perioada romană și alte două monede moldovenești³¹, fără a fi precizați însă emitenții.

În primii ani ai secolului al XX-lea, și, apoi, în 1923, în perimetrul urban al Cetății Albe au fost descoperite trei monede puse în circulație de regii Armeniei ciliciene, dintre care două exemplare, unul de argint și altul de bronz, aparțin perioadei de cărmuire a lui Hetum I (1226–1270) și o monedă de cupru bătută de Hetum II (1290–1305)³². Acestea constituie mărturii ale prezenței armenilor la Cetatea Albă, dar și ale relațiilor comerciale stabilite între spațiul din nord-vestul Mării Negre, Crimeea și Cilicia, ai cărei negustori cunoșteau drumurile comerciale ce duceau din Armenia, prin Eufrat și Tigru, în Persia și Indii, de unde aduceau diverse articole de care era nevoie în Apus³³.

În anul 1937, Vladimir Șah-Nazarov, „harnicul custode” al Muzeului de Antichități, comunica prezența în colecțiile muzeului din Cetatea Albă a opt monede de cupru medievale de tip Asprokastron găsite în diferite locuri din cetate³⁴, pe care le credea emisiuni din „primii ani de stăpânire moldovenească a Cetății

²³ Idem, *Raskopki v Akkermane...*, p. 92–101.

²⁴ A. Kočubinskij, *Tyra (Tiras)-Belgorod-Akkerman i ego novaja lapidarnaja nadpis’ ot 1454 goda*, în *ZOOID*, XXIII, 1901, p. 89.

²⁵ *Ibidem*, p. 89–90.

²⁶ *Ibidem*, p. 105.

²⁷ *Ibidem*, p. 106.

²⁸ *Ibidem*, p. 107.

²⁹ *Ibidem*, p. 90, nota 1.

³⁰ 312 zasedanie Imperatorskago Odesskago Obscestva Istorii i Drevnostej 2-go oktjabrja 1898 g., în *ZOOID*, XXII, 1900, p. 2.

³¹ 319 zasedanie Imperatorskago Odesskago Obscestva Istorii i Drevnostej 20-go sentjabrja 1899 g., în *ZOOID*, XXII, 1900, p. 100.

³² Gr. Avakian, *Trei monede ale regilor armeni găsite la Cetatea Albă*, în *BSNR*, XIX, 1924, 49–50, p. 10–14; L. L. Polevoj, *K topografii kladov...*, p. 101; V. Spinei, *Comerțul și geneza orașelor...*, p. 724.

³³ Pentru istoria comunității armenesti de la Cetatea Albă, vezi Gr. Avakian, *Očerki istorii Akkermanskikh armjan do XIX veka*, Akkerman, 1922.

³⁴ Vl. Șah-Nazarov, *O monedă necunoscută a orașului Cetatea Albă, cu stema Moldovei*, în *Cetatea Albă*, 1937, nr. 6 (extras).

Albe [...] în epoca lui Alexandru cel Bun”³⁵. Cele opt piese, necunoscute ca tip monetar până atunci, au fost descrise amănunțit de către Paul Nicorescu, care face și o tipologie și, totodată, încearcă să stabilească spațiul de proveniență și perioada de emisie a acestora, încadrându-le în limitele domniei lui Alexandrel (1451–1455)³⁶. Câteva decenii mai târziu, problema emisiunilor monetare de la Cetatea Albă a fost abordată de către O. Iliescu³⁷, L. L. Polevoj³⁸, T. Bița³⁹ A. Gorodenco⁴⁰ ș.a.

În anii postbelici, au fost reluate cercetările arheologice pe teritoriul Cetății Albe, în timpul cărora au fost descoperite numeroase monede medievale, provenite din diferite „spații monetare”. Astfel, în afara tezaurelor monetare arătate mai sus, în timpul săpăturilor arheologice din anii 1945–1947 și 1949–1950, efectuate de L. D. Dimitrov în *extramuros*, spre est de porțile principale, au fost descoperite „monede orientale”⁴¹. În timpul sondajelor din anii 1954 și 1958, coordonate de G. B. Fedorov și M. G. Rabinovič în curțile interioară și exterioară ale cetății, precum și la turnul, numit „Pușkin”, au fost recuperate mai multe monede moldovenești, între care una de argint bătută de Ștefan cel Mare, și două emisiuni turcești din secolul al XVII-lea⁴². În anii 1963–1972, au fost colectate 53 de exemplare izolate, dintre care 28 de monede proveneau din spațiul Hoardei de Aur (Uzbek – două monede de cupru, Canibek – cinci monede de cupru de tipul cu rozetă, cinci emisiuni anonime de la mijlocul secolului al XIV-lea, 12 emisiuni de tip Costești-Gârla și una de tip Șehr al-Cedid și trei monede de cupru neprecizate)⁴³. Totodată, în această perioadă au fost înregistrate 14 monede moldovenești (doi dubli groși de argint și nouă jumătăți de groși de bronz emiși de Alexandru cel Bun; un groș și o piesă de jumătate de groș de argint din timpul lui Ștefan cel Mare și o monedă de bronz bătută de Ioan vodă (1572–1574)⁴⁴, o monedă poloneză de argint bătută de Sigismund III Wasa în anii 1614–1627 și șase monede turcești (doi aspri emiși de Bayezid II și unul de Selim I și trei aspri neprecizați)⁴⁵.

Cu ocazia săpăturilor arheologice de la Cetatea Albă din anii 1974–1976, coordonate de I. B. Kleiman și A. A. Kravčenko, au fost înregistrate mai multe descoperiri monetare izolate⁴⁶, cum ar fi emisiunile din spațiul Hoardei de Aur: șapte monede de cupru cu rozetă, bătute în anul 743 AH (1342–1343) în atelierul din Sarai al-Cedid; o monedă de cupru emisă în timpul hanului Mokhșa în 751 AH; un exemplar de cupru de tip Șehr al-Cedid, bătut în anii 1365–1366, și o imitație de cupru după același tip. Printre vestigiile monetare izolate descoperite pe parcursul campaniilor arheologice din acești ani se numără și un dublu groș de cupru bătut de Alexandru cel Bun, două exemplare de tip Asprokastron și un aspru atribuit lui Bayezid II din 886 AH⁴⁷. În același interval de timp se încadrează și un florin de aur bătut de Mathias (1458–1490), regele Ungariei⁴⁸.

În ultimele trei decenii, pe teritoriul Cetății Albe au fost găsite izolat monede medievale, emise în spațiul Hoardei de Aur, în Moldova, Hanatul Crimeii, Polonia, Ungaria și în alte state europene, precum și în diferite centre ale Imperiului Otoman, majoritatea lor urmând să fie introduse în circuitul științific⁴⁹.

Din categoria vestigiile monetare inedite recuperate de pe teritoriul Cetății Albe fac parte și monedele

³⁵ *Ibidem*, p. 3.

³⁶ P. Nicorescu, *Monete moldovenești...*

³⁷ O. Iliescu, *Les armoiries de la ville d'Asprokastron et leur origine byzantine*, în *Études byzantines et post-byzantines*, II, recueillies et publiées par E. Popescu, O. Iliescu, T. Teoteoi, București, 1991, p. 150–163.

³⁸ L. L. Polevoj, *Redkaja serija moldavskikh gorodskikh monet Belgoroda na Dnestre i nekotorye voprosy ego istorii XV v.*, în *Numismatičeskie issledovanija po istorii Jugo-Vostočnoj Evropy*, Chișinău, 1990, p. 165–179. Autorul ne prezintă 18 exemplare cunoscute de tip Asprocastron, provenite toate de la Cetatea Albă, afirmând că tipologia și cronologia monedelor de tip Asprocastron, propuse de P. Nicorescu, rămân încă în mare parte valabile.

³⁹ T. Bița, *Monede medievale moldovenești emise la Cetatea Albă*, în *MemAntiq*, 21, 1997, p. 317–335.

⁴⁰ A. Gorodenco, *Monety čekanki Asprokastru (Belgoroda) iz častnykh kollektzij*, în *Labirint*, Chișinău, 2001, 1, p. 8–13.

⁴¹ I. B. Klejman, *Stratigrafia kul'turnogo sloja gorodišča Tiry – Belgoroda...*, p. 59.

⁴² M. G. Rabinovič, *Issledovanie srednevekovykh sloev Belgoroda-Dnestrovskogo...*, p. 103, 105.

⁴³ A. A. Nudel'man, *Monety iz raskopok i sborov 1972–1973 g.g.* ..., p. 199–200.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 200.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 201.

⁴⁶ I. B. Kleiman, A. A. Kravčenko, *Raskopki Tiry i Belgoroda...*, p. 289; A. A. Nudelman, *Nakhodki monet epokhi feodalizma...*, p. 183–184.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 184.

⁴⁸ *Ibidem*; idem, *Zoloty monety...*, p. 139.

⁴⁹ O parte din vestigiile monetare inedite descoperite pe teritoriul Cetății Albe, și anume cele din anii 1999–2005, au fost comunicate de către Sv. Beljaeva și L. Dergaceva în cadrul celui de-al X-lea Simpozion de Numismatică, organizat la Chișinău în perioada 12–13 noiembrie 2009 (a se vedea programul și rezumatele comunicărilor, p. 21–22).

din lotul pe care îl prezentăm în rândurile de mai jos. Menționăm că am avut la îndemână doar pozele alb-negru ale monedelor, fără alte detalii importante ce țin de datele tehnice ale pieselor și a metalului din care au fost bătute acestea, situație care ne-a creat unele dificultăți în ceea ce privește atribuirea și datarea unor emisiuni.

Monedele prezentate în continuare provin din mai multe spații monetare și acoperă un interval larg de timp, începând cu sfârșitul secolului al XIII-lea și începutul secolului al XIV-lea, când Hoarda de Aur a acceptat crearea unor factorii comerciale pe litoralul nord-pontic și până în secolul al XVIII-lea. Întrucât unele monede reprezintă emisiuni bătute în aceeași perioadă, în catalogul de mai jos nu vom urma strict principiul cronologic, ci le vom prezenta după spațiile monetare de proveniență. În acest lot de monede, cel mai bine sunt reprezentate emisiunile otomane care includ și câteva imitații, începând cu piese de la Bayezid II și până la Mahmud II, în total 24 de exemplare. Monedele moldovenești alcătuiesc un eșantion din 12 monede bătute de Alexandru cel Bun, Roman II și Ștefan cel Mare, cărora li se adaugă două piese de argint tătarești cu contramărci de tip Asprokastron. Emisiunile Hoardei de Aur sunt reprezentate de zece exemplare, printre care remarcăm monede de tip Costești-Gârla și Șehr al-Cedid (= „Orașul Nou”). Următorul eșantion este alcătuit din două monede tătaro-genoveze, una venețiano-genoveză (?), la care se adaugă alte trei piese emise de Hanatul Crimeii. Semnalăm prezența a două monede imperiale, un denar de tip unguresc de la Rudolf II și o piesă de trei kreutzeri de la Leopold I. Cele mai recente piese din lotul luat în discuție sunt emisiuni ale Imperiului Otoman și ale Hanatului de Crimeea, în administrarea cărora s-a aflat în acea perioadă Cetatea Albă până la ocuparea ei de către Imperiul rus.

CATALOGUL MONEDELOR⁵⁰ HOARDA DE AUR

Tokta (1290–1312)

Dirhem. Krim, Caffa sau alt centru?

1. Av. *Han / al-adil / Tokta* în cartuș liniar; cerc perlat; cerc liniar;

Rv. Tamga a Casei lui Batu în centru; în dreapta *duri be*; în stânga *Krim*; sub tamga 606; totul în cartuș hexalobat; cerc perlat; dublu frapat. Cf. V. Lebedev, *Korpus monet Kryma v sostave Zolotoj Ordy (seredina XIII – konetz XV vv.)*, în *Numizmatika i Faleristika*, 1, 2000, p. 21, fig. 1/ 7 (b).

Anonimă 1280–1300

Pul. Anepigraf. Bulgar

2. Av. Circular între două cercuri liniare rămașite de ornament în formă de zigzag. În centru tamgaua Casei lui Batu prost imprimată; tocită, descentrată.

Rv. Rozetă centrală și alte cinci dispuse circular; descentrată. Cf. S. A. Janina, *Džučidskie monety iz raskopok i sborov Kujbyševskoj ekspeditsii v Bolgarakh v 1947–1952 gg.*, în *MIA*, 42, Moscova, 1954, p. 432, nr. 23; A. Z. Singatullina, *Džučidskie monety Povolžskikh gorodov XIII veka*, Kazan, 2003, p. 110, nr. 176.

Tip Costești-Gârla

3. Av. Tamga cu trei picioare, cerc liniar; descentrată.

Rv. Pseudo-legendă arabă în două rânduri; cerc liniar; descentrată. Cf. E. Nicolae, *Monedele de tip Costești-Gârla, în Simpozion de numismatică, dedicat centenarului Societății Numismatice Române (1903–2003): comunicări, studii și note: Chișinău, 26–28 noiembrie 2003* (în continuare: *SimpozNumis*), București, 2005, tip Costești-Gârla I, tamga Aa sau Ab; cf. nr. 1–2.

4. Av. Neprecizat.

Rv. Pseudo-legendă în trei rânduri. Cf. *Ibidem*, nr. 21–22, cu legenda în două rânduri.

5. Av. Tamga neprecizată.

Rv. Pseudo-legendă arabă în două rânduri.

⁵⁰ Monedele sunt ilustrate în ordinea descrierii, v. Pl. 1–4.

Kutluğboğa
Şehr al-Cedid

6. Av. [bo] / Kutluğ / ğa.

Rv. *Duri be* / [Şehr] al-Cedid. Cf. E. Nicolae, *Monedele de cupru bătute în Oraşul Nou (Şehr al-cedid)*, în *SimpozNumis*, 2003, p. 168–171 şi fig. 1.

Seyyid Ahmad (1439–1465)
Orda Bazar

7. Av. În centru în cartuş liniar: *Seyyid / Ahmad / han*; circular: ilizibil; perforată.

Rv. În centru: tamgaua binară; circular de la stânga spre dreapta: [*duri be*] *Or[da Ba]zar*.

Cf. K. Khromov, *Vostočnaja numizmatika v Ukraine. Monety Djučidov XIII–XV vekov*, I, Kiev, 2004, p. 42–43, nr. 8.

8. Av. *Seyyid / Ahmad / han*; circular ilizibil.

Rv. În centru: tamgaua binară; sus [*duri be*] prin părţi *Orda Bazar* de la stânga spre dreapta.

Cf. K. Khromov, *op. cit.*, p. 41–42, nr. 7.

Prototip emisiune anonimă: Şehr al-Cedid
Imitaţie (769 AN/ 28.08.1367–15.08.1368)

9. Av. [*Allah /]Sultan al-adi[l]* / 769/ *amir*. Cifrele 6 şi 9 în oglindă; cartuş lobat; fără ornamente.

Rv. *Duri be* / *al-Mahrusa / Şehr al-Cedid / emir*. Legenda aparent corectă, dar cu omiteri a unor litere. În centru-sus contramarcă circulară cu inscripţia *han* redată uzual cu punct în dreapta şi în stânga *elif*-ului. Cf. E. Nicolae, *Monedele tătareşti din tezaurul de la Săseni, raionul Călăraşi, Republica Moldova*, în *SimpozNumis*, 2007, p. 189, Av. I; Rv. I, a; nr. 49–50.

Prototip emisiune anonimă: Canibek (1342–1357)
Imitaţie. Saray al-Cedid

10. Av. Rozetă (în centru, petale generate de un traseu liniar din care petalele se desprind în interior ca nişte bucle), cu punctele între petale.

Rv. *Saray / duri be / al- Cedid / [753]*. Legendă barbarizată şi cu erori. Cf. S. A. Janina, *Monety Zolotoj Ordy iz raskopok i sborov Povolžskoj Arkheologičeskoj Ekspeditsii na Tzarevskom gorodišče v 1959–1962 gg.*, în *Povolž'e v srednie veka*, în *MIA*, 1964, Moscova, 1970, p. 202, nr. 31a; pentru tipologia rozetelor vezi E. Nicolae, *Monede din secolele XIII–XIV descoperite în Dobrogea*, în *BSNR*, 92–97, 1998–2003, 2003, 146–151, p. 183 şi pl. I, nr. 5, 11 şi 14.

EMISIUNI TĂTARO-GENOVEZE
Follar. Isaccea-Saqçi ?

11. Av. Tamgaua Casei lui Batu, având la stânga cifrele *v* şi *o*, iar la dreapta neclar.

Rv. Cruce având în cantoane siglele *ς* /*T*/ / *ζ*.

Cf. E. Oberländer-Târnoveanu, *Contribuţii la studiul emisiunilor monetare şi al formaţiunilor politice din zona Gurilor Dunării în secolele XIII–XIV*, în *SCIVA*, 32, 1981, 1, p. 93–94, p. 105; fig. 4/11; fig. 3/14. Emisiuni monetare genovezo-tătare, Isaccea-Saqçi, 1307–1311/12 tipul I, var. 1; G. Lunardi, *Le monete delle colonie Genovesi*, Genova, 1980, LR1, p. 141; îl atribuie unor colonii genoveze de pe litoralul românesc (Vicina?), datat 1310–1375.

Ulu Muhammad (1421–1423; 1427–1445)
Aspru. Caffa

12. Av. Portalul genovez flancat de trei puncte, în cartuş cvadrilobat perlat. Legendă ilizibilă.

Rv. Tamga a Casei lui Batu cu punct în centru în cartuş circular liniar. Circular [*Sultan al-adil Muhammad*] *han*. Cf. G. Lunardi, *op. cit.*, p. 48–50, C7–C9; O. Retowski, *Genuezo-tatarskie monety (s 6 tabl.)*, în *Izvestia Imperatorskoj Arkheologičeskoj Kommissii*, 18, Sankt-Petersburg, 1906, p. 22, tab. I 13; A. Vilcu, *Un trésor d'aspres de Caffa du XVe siècle découvert en Bulgarie*, în *Annali, Istituto Italiano di Numismatica*, Roma, 2006, 52, p. 172–173, D 5, anii 1429–1433.

**EMISIUNE TĂTARO-VENEȚIANĂ?
Ulu Muhammad?**

Aspru. Tana

13. Av. Litera T în centru în cartuș liniar. Circular spre stânga: *[IMPERA]TOR*.

Rv. În centru tamga a Casei lui Batu în cerc liniar. Circular spre stânga legendă arabă ilizibilă.

Cf. G. Lunardi, *op. cit.*, C 69, p. 120–121.

**MOLDOVA⁵¹
Alexandru cel Bun (1400–1432)**

Dublu gros

14. Av. MONE. ALE[XANDRI]. Cap de bour cu coarnele convergente, însoțit de stea cu cinci raze între coarne, roză cu cinci petale în dreapta și semilună conturnată în stânga; globulă în frunte; cerc perlat.

Rv. W[D. MOLDA]VIENSIS. Scut despicaț: în primul cartier trei fascii; al doilea cartier ilizibil; cap de bour cu coarnele convergente broșat cu jumătatea de jos pe centrul șefului; cerc perlat.

Cf. O. Iliescu, *Moneda în România*, București, 1970, p. 28, seria a patra, anii 1415–1430; G. Buzdugan, O. Luchian, C. C. Oprescu, *Monede și bancnote românești*, București, 1977 (în continuare: *MBR*), p. 61, tip IV, nr. 390.

*Jumătăți de groși
Anepigraful*

15. Av. Cap de bour cu coarnele convergente, însoțit de stea cu cinci raze între coarne, roză cu șase petale în dreapta și semilună conturnată în stânga; cerc perlat.

Rv. Scut despicaț: în primul cartier trei fascii, în al doilea cinci flori de crin; cap de bour cu coarnele convergente cu botul broșat pe centrul șefului, însoțit la dreapta de roză cu cinci petale, la stânga de semiluna întoarsă spre stânga. În stânga scutului sigla J ; Cf. *MBR*, p. 62, tip IV, nr. 410.

Anepigraful

16. Av. Cap de bour cu coarnele convergente, însoțit de stea cu cinci raze între coarne, roză cu șase petale în dreapta și semilună conturnată în stânga; globulă în frunte; descentrată; cerc perlat.

Rv. Scut despicaț, în primul cartier trei fascii, în al doilea, șapte (?) flori de crin. În dreapta scutului sigla Я; cerc perlat. Cf. *MBR*, p. 63, tip V, nr. 433, var.

Anepigraful, incus

17. Av. Incus.

Rv. Scut despicaț, în primul cartier trei fascii, în al doilea – un număr neclar de flori de crin.

**Roman II (1447–1448)
Anepigraful**

18. Av. Cap de bour cu coarnele convergente, însoțit de o stea între coarne, roză cu cinci petale în dreapta și semilună conturnată în stânga; cerc perlat.

Rv. Scut despicaț, în primul cartier trei fascii, în al doilea cap de bour; în dreapta scutului o siglă neclară; cerc perlat. Cf. *MBR*, p. 73, var. b.

**Ștefan cel Mare (1457–1504)
Groși**

19. Av. ✱ MONETA MOLDAVIE. Cap de bour cu coarnele convergente, însoțit de o stea cu cinci raze între coarne, semilună conturnată la dreapta, la stânga roză; surfrapată; cerc perlat.

Rv. ✱ STEFANVS VOIEVODA. Scut despicaț, în primul cartier roză surmontată de o cruce de Malta, în al doilea cartier, trei fascii. Cf. *MBR*, p. 78, tip I b (tip general).

⁵¹ Mulțumim și pe această cale doamnei dr. Monica Dejan de la Muzeul Bucovinei din Suceava pentru unele sugestii referitoare la identificarea monedelor moldovenești.

20. Av. [✱ MONETA M]OLDAVIE. Cap de bour cu coarnele convergente, însoțit de o stea cu cinci raze între coarne, la dreapta, roză, la stânga semiluna conturnată; cerc perlat.

Rv. [✱ STEFANVS]VOIEVOD[A]. Scut despicat, în primul cartier, roză surmontată de o cruce de Malta, în al doilea cartier, trei fascii; descentrat. Cf. *MBR*, p. 78, tip I a (tip general).

21. Av. ✱ MONETA MOLDAVI. Cap de bour cu coarnele convergente, însoțit de stea cu cinci raze între coarne, la dreapta roză, la stânga semiluna conturnată.

Rv. ✱ STEFANVS VO[IEVO]. Scut cu cruce dublă având capetele ancorate. Cf. *MBR*, p. 78, tip II a (tip general).

Jumătate de groș. Anepigraf

22. Av. Cap de bour cu coarnele convergente, însoțit de o stea cu cinci raze între coarne, semilună conturnată la dreapta, la stânga, roză, cerc perlat.

Rv. Scut despicat, primul cartier roză surmontată de o cruce de Malta; roză pe scut; la stânga scutului semilună conturnată; cerc perlat. Cf. *MBR*, p. 80, tip I b, nr. 625.

Imitație. Anonimă, anepigrafă

23. Av. Cap de bour cu globulă în frunte, stea mare între coarne.

Rv. Neclar. Cf. *MBR*, p. 64–65, tip cruce cu brațele egale.

Monede contramarcate de Cetatea Albă Ulu Muhammad (1421–1423; 1427–1445)

Orda Bazar

24. Av. *Sultan.../ al-adil.../...*

Rv. *Duri be Orda [Bazar]*. Contramarcă circulară pe revers: cruce greacă cu patru bezanți în cantoane. Cf. V. Lebedev, V. Klovov, *Monety s jugo-vostočnyh okraïn Saraja*, în *Tatar Arheologijace* [Kazan], 1–2 (8–9), 2001, p. 23, 51 și p. 42, fig. 1/51; S. Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, VI, *The Coins of the Mongols in the British Museum, Classes XVIII–XXII*, ed. R. Stuart Poole, Londra, 881, p. 191, 571.

Sayyid Ahmad (1433–1465)

Atelier neprecizat

25. Av. În centru: *Sa[yyid] Ahmad [han]*. Circular urme de legendă arabă.

Rv. Rămășițe de legendă arabă. Contramarcă circulară pe revers: cruce greacă cu patru bezanți în cantoane. Cf. V. Lebedev, V. Klovov, *op. cit.*, p. 24–25, nr. 107 și p. 43, fig. 2/107; K. Khromov, *op. cit.*, p. 44, nr. 9.1–9.2.

HANATUL CRIMEII

Mengli Girey (a doua domnie 880–920 AH/ 1469–1475)

Kyrk-Er, 912 AH

26. Av. *Mengli Girey / bin /Haci Girey*.

Rv. În centru tamgaa; la stânga *duri be*; sus pe un rând de puncte începutul numelui atelierului care se continuă în dreapta tamgalei. Cf. O. Retovskij, *K numizmatike Gireev*, în *Izvestia Tavričeskoj Učenoj Arkhivnoj Komissii*, 18, Simferopol, 1893, pl. 4, nr. 105.

Krim Girey

(prima parte a domniei 1172–1178 AH / 1758–1764)

Bagcisaray

27. Av. *[Ha]n / [Krim] Girey / ben [Devle]t Girey / han*.

Rv. *[Tamga] / be / duri / fi / Bagcisaray / [sene / 1172]*; Fragment. Cf. *Monety khanov dinastii Gireev (Krymskoe Khanstvo) 1440–1783 gg. po materialam rabot O. Retovskogo*, în *Izvestia Tavričeskoj Učenoj Arkhivnoj Komissii*, 18; *Trudy Moskovskogo Numizmatičeskogo Obščestva*, II, 3, Moscova, 1901, p. 240–308; III, 1, 1903, pl. XV, nr. 24.

IMPERIUL OTOMAN⁵²

Bayezid II (886–918 AH / 1481–1512)

Mangâri

28. Av. *Sultan* – sus, *Bayezid* – jos, despărțite de un brâu din semne asemănătoare cu tilda.

Rv. Ornament cu simetrie radială. Cf. N. Kabaklarli⁵³, p. 232, nr. 08–X–97, Bayezid II, fără nume de atelier.

Kostantaniye

29. Av. *Sultan* / *Bayezid* / *bin Mehmed han*.

Rv. *Azze duri be* / *Kostantaniye* / *sene 903*. Cf. N. Kabaklarli, *op.cit.*, p. 212, nr. 08–Qos–01.

Selim I (918–926 AH/1512–1520)

Aspri. Kostantaniye

30. Av. *Sultan* / *Selim şah* / *bin Bayezid han*. Cf. S. Srećković⁵⁴, E; E. Nicolae⁵⁵, tipul I (1512–1514).

Rv. *Nasrühü* [be] / *azze* [duri] / *Kostantaniye* / *sene* [91]8.

Novar

31. Av. *Sultan* / *Selim* / *şah* / *bin* / *Bayezid han*. Cf. E. Nicolae, *op.cit.*, tipul III (1518–1520); S. Srećković, 2000.

Rv. [*Azze nasrühü duri* /] *be Serez* /[*sene 918*]; *Be* descrie un ornament cordiform cu vârful jos. Cf. S. Srećković, 2000, I; E. Nicolae, *op.cit.*, e.

Serez

32. Av. *Sultan* / *Selim* / *şah* / *bin* / *Bayezid han*. Cf. E. Nicolae, *op.cit.*, tipul III (1518–1520); S. Srećković, *op.cit.*

Rv. [*Azze nasrühü duri* /] *be Serez* /[*sene 918*]; *Be* descrie un ornament cordiform cu vârful jos sau sus. Cf. S. Srećković, 2000, I; E. Nicolae, *op.cit.*, e.

Süleyman I (926–974 AH / 1520–1566)

Sidrekapsı

33. Av. *Sultan* / *Süleyman şah* / *bin Selim han*. Cf. Srećković 2003, cf. tip F.

Rv. *Azze nasrühü* / *duri* / *be Sidrekapsı* / [*sene* / 926].

Srebreniçe

34. Av. *Sultan* / *Süleyman* / *bin han* / *Selim*. Cf. S. Srećković 2003⁵⁶, tip H.

Rv. [*Azze nasrühü* /] *duribe* / *Srebreniçe* / *sene* / 926.

Mangâri

35. Av. Rozetă.

Rv. *Duri* / *be* / *Kostantaniye* / *sene* / 942. Cf. N. Pere⁵⁷, nr. 220.

36. Av. Rozetă.

Rv. *Duri* / *be* / *Kostantaniye* / *sene* / 942. Cf. N. Pere, nr. 220.

⁵² Mulțumim și pe această cale domnilor Slobodan Srećković și Eugen Nicolae pentru ajutorul acordat la determinarea unor emisiuni otomane.

⁵³ N. Kabaklarli, *Mangir. Osmanli Imparatorlugu Bakir Paralari Copper Coins of Ottoman Empire 1299–1808*, Istanbul, 1998.

⁵⁴ S. Srećković, *Akches, II, Mehmed II Fatih-Selim I Yavuz*, Belgrad, 2000.

⁵⁵ E. Nicolae, Recenzie la Slobodan Srećković, *Osmanlijski novac na tlu Jugoslavie*, Belgrad, 1987, 206 p., în *AIIL*, XXV, 1988, nr. 2, p. 555.

⁵⁶ S. Srećković, *Akches, III, Süleyman I Kanunî 926–974 AH*, Belgrad, 2003.

⁵⁷ N. Pere, *Osmanlilar da madenî paralari*, Istanbul, 1968.

Selim II (974–982 AH / 1566–1574)*Aspri. Edirne*

37. Av. *Sultan / Selim / bin Süleyman / han*. Cf. S. Srećković, 2005⁵⁸ A.
Rv. [*Azze nasrühü*] / *duribe / Edir[ne / 974 /]sene*. Cf. S. Srećković, 2005 II.

Murad III (982–1003 AH / 1574–1595)*Inegöl*

38. Av. Incus.
Rv. [*Azze*] *nasrühü* / [*du*]ri be / *Inegöl / 982 sene*. Cf. S. Srećković, *op.cit.*, 2005, p. 109, nr. 01 sau 02.

Edirne

39. Av. Legendă ilizibilă.
Rv. *Azze nasrühü / duri be / Edirne / 982*.

Kostantiniye

40. Av. *Sultan / Murad bin / Selim / han*; Cf. S. Srećković 2005, tip A1.
Rv. *Azze nasrühü / duri be / Kostantiniye / 98 [2 sene]*.
41. Av. Legendă ilizibilă.
Rv. [*Azze nasrühü*] / *duri be / Kostantiniye [/ 982 sene]*.

Ahmed I (1012–1026 AH / 1603–1617)*Kostantiniye*

42. Av. *Sultan Ahmed bin Mehmed han*, amplasată circular; în centru o rozetă cu șase petale; tip inedit.
Rv. *Azze nasrühü / duri be / Kostantiniye / 1012*; Cf. N. Pere, *op.cit.*, nr. 523.

Osman II (1027–1031 AH / 1618–1622)*Kostantiniye*

43. Av. *Sultan / Osman bin / Ahmed han*.
Rv. *Azze nasrühü / duri be / Kostantiniye / 1027*. Cf. S. Srećković, 2007⁵⁹, p. 196, nr. 04.

Mehmed IV (1058–1099 AH / 1648–1687)*Aspru. Belgrad*

44. Av. *Sultan / Mehmed bin / Ibrahim han*; Srećković 2009⁶⁰, tip A.
Rv. *Azze nasrühü / duri be / Belgrad / 1058*.

Para. Mısır

45. Av. *Sultan Mehmed bin Ibrahim han*.
Rv. *Azze nasrühü duribe Mısır sene 1058*; perforată. Cf. N. Pere, *op.cit.*, nr. 458.

Ahmed III (1115–1143 AH / 1703–1730)*Para*

46. Av. Tuğra.
Rv. *Duribe fi Kostantiniye 1115*. Cf. N. Pere, *op.cit.*, nr. 523.

Mahmud II (1223–1255 AH / 1808–1839)*Para sau aspru*

47. Av. Tuğra.
Rv. (sigla IV) / *duri be / fi Mısır 1223*. Cf. N. Pere, *op.cit.*, nr. 844.

⁵⁸ S. Srećković, *Akches (Volume Four). Selim II Sari-Murad III 974–1003 AH*, Belgrad, 2005.

⁵⁹ Idem, *Akches (Volume Five). Mehmed III-Mustafa I 1033–1032 AH*, Belgrad, 2007.

⁶⁰ Idem, *Akches (Volume Six). Murad IV-Ahmed III 1032–1143 AH*, Belgrad, 2009.

Emitent neprecizat (sec. XVII)

48. Av. Ilizibil.
Rv. Canca, ilizibil.

49. Av și Rv. Ilizibil.

Imitații

Aspri

Prototip Bayezid II

Av. *Sultan / Bayezid / bin Mehmed han*. Cf. N. Pere, 1968, nr. 105; E. Nicolae, Ba; S. Srećković, 2000, B.
Rv. *Azze nasrühü duribe / [...] sene 886*.

Novar

50. Av. Legenda barbarizată cu erori.
Rv. Aparent corectă, barbarizată.

Edirne

51. Av. Legenda aparent corectă.
Rv. *Azze nasrühü duribe / Edirne sene 886*; perforată.

IMPERIUL ROMANO-GERMAN

Ungaria

Rudolf II (1576–1608)

Denar. Kremnica

52. Av. RVD · II · RO · I · S · AV · G · H · B · R ; scut în centru.
Rv. PATR ⚔ 1586 ⚔ HUNG; [Patrona Ungariei]; în câmp, K-B. Cf. L. Huszár⁶¹, p. 162, nr. 1059, dar rozetă cu cinci petale, perforat.

Silesia

Leopold I (1658–1705)

3 Kreuzern. Breslau

53. Av. LEOPOLDUS · DG · R[O : I] : S · A : G · H · T · B · R; bustul împăratului spre stânga.
Rv. ARCHIDUX · AV (CB) DUX · BUR · B · SIL · 16–96; stema; perforat. Cf. *Standard Catalog of World Coins, 1601–1700*, Iola, Wisconsin, 2008, p. 822, nr. KM #471.

Lotul emisiunilor Hoardei de Aur începe cu o monedă de argint de tipul celor bătute în atelierul din Krim în numele hanului Tokta, în anul 606 după Hegiră (**nr. 1**). Potrivit tipologiei stabilite de numismatul ucrainean V. Lebedev⁶², acestui tip monetar îi este caracteristică reprezentarea pe revers a unui cartuş hexalobat. Pe lângă emisiuni datate, au fost înregistrate și monede cu același aspect, dar purtând în locul anului niște sigle (stelute, cerculețe, **S** inversat, amplasat vertical sau orizontal etc.). Piesa aflată în discuție are imprimat anul de batere, dar redat eronat („606” în loc de „690”). Astfel de greșeli, inclusiv gravarea incompletă a anului, au fost semnalate de O. Iliescu cu ocazia publicării tezaurului de la Oțeleni (Iași)⁶³, considerându-le însă erori de batere și nu contrafaceri, spre deosebire de alte piese din același tezaur cu legende puternic barbarizate, pe care le-a considerat imitații genoveze⁶⁴. Numismatul italian G. Lunardi a

⁶¹ L. Huszár, *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*, München, 1979.

⁶² Vezi trimerile din cuprinsul catalogului descoperirilor.

⁶³ O. Iliescu, *Monede din tezaurul descoperit la Oțeleni (raionul Huși, reg. Iași)*, în *ArhMold*, II–III, 1964, p. 263–407; vezi în catalog: nr. 28–31, 35–40 figurează 69 pentru 690; nr. 32–34, figurează 66 pentru 690; nr. 48–49 figurează 06 pentru 690.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 387–390, nr. 82–92 din catalog și p. 393.

situat producerea imitațiilor genoveze după emisiunile hanului Tokta între anii 1298–1299⁶⁵, în timp ce E. Oberländer-Târnoveanu le-a atribuit perioadei anilor 1298–1301, considerând că au fost bătute fie în atelierul de la Isaceia (Saqči), fie într-un atelier mobil care funcționa pe lângă cartierul general al lui Nogay sau Čaka⁶⁶. Cu ocazia publicării unui tezaur descoperit în Bulgaria, care conținea emisiuni cu anul incomplet, monede cu sigle în loc de an și piese cu numele lui Nogay, L. Lazarov a emis ipoteza, potrivit căreia exemplarele găsite ar fi imitații după monedele lui Tokta, dar că nu au fost bătute în atelierul oficial de la Saqči, ci în altul neidentificat încă, situat probabil în sudul Dobrogei⁶⁷. Emisiuni de argint bătute în numele hanului Tokta sau imitații după acestea au fost deja semnalate la Cetatea Albă, majoritatea covârșitoare a pieselor din tezaurul descoperit în anul 1904 fiind alcătuită din astfel de monede⁶⁸. În afară de acest depozit, în spațiul dintre Nistru și Prut au mai fost atestate și alte descoperiri similare, atât în tezaure, cât și izolat. În acest context, menționăm tezaurul încă inedit de la Ismail (Ucraina)⁶⁹; de asemenea, un alt tezaur descoperit recent lângă satul Inești (raionul Telenești, Republica Moldova)⁷⁰, câteva piese izolate găsite în tumuli, cum ar fi cele de la Ploskoe, Sucleia și Tiraspol⁷¹, dar și la Costești (raionul Ialoveni)⁷², la care se adaugă altele fără loc sigur de descoperire. Din spațiul Moldovei medievale provin alte două tezaure importante, care conțin asemenea exemplare, cum ar fi cel de la Oțeleni (jud. Iași)⁷³ și cel de la Prăjești (jud. Bacău)⁷⁴. În cuprinsul acestora, dar și în altele provenite din Dobrogea⁷⁵, Bulgaria⁷⁶, Crimeea⁷⁷, au fost observate atât monede datate, cât și cu sigle în loc de an⁷⁸. Îngroparea tezaurului de la Cetatea Albă, dar și a celui de la Inești, poate fi pusă în contextul ciocnirilor armate dintre Tokta și Nogay din anii 1297/1298–1299/1300.

Tipul reprezentat prin moneda **nr. 2** a fost datat de S. Janina în baza descoperirilor izolate de la Bolgar, fiind atribuit atelierului de la Bolgar. Analiza stratigrafică a acestora a stabilit situarea lor cronologică între anii 1280–1300, dar și rămânerea lor în circulație până în perioada lui Uzbek și Canibek⁷⁹. Datarea generală între anii 1280–1300 corespunde cu perioada de ascensiune a lui Nogay în cadrul Hoardei de Aur, iar amplasarea tamgalei Casei lui Batu în defavoarea numelui hanului indică accentuarea conștientă a ideii succesiunii puterii în Hoarda de Aur și slăbirea importanței hanilor stăpânitori din acea perioadă⁸⁰.

Lista emisiunilor Hoardei de Aur este continuată de câteva piese atribuite unor ateliere localizate în Basarabia. Primele trei dintre acestea (**nr. 3–5**) îmbogățesc lista emisiunilor de cupru cunoscute ca fiind de tip Costești-Gârla atestate la Cetatea Albă. Acest tip monetar, intrat în literatura de specialitate de mai multă vreme, a beneficiat recent de un studiu special semnat de E. Nicolae⁸¹. În baza unui lot de monede descoperit

⁶⁵ G. Lunardi, *op. cit.*, p. 33 și 42–43.

⁶⁶ E. Oberländer-Târnoveanu, *Inceputurile prezenței tătarilor în zona Gurilor Dunării în lumina documentelor numismatice*, în *Originea tătarilor. Locul lor în România și în lumea turcă*, coord. T. Gemil, București, 1997, p. 93–128.

⁶⁷ L. Lazarov, *Klad s djučidskimi monetami iz mestnosti „Ravna Gora” u sela Obročisče vblizi Balčika*, în *Stepi Evropy v epokhu srednevekov’ja. Zolotoordynskoe vremja*, 6, Donetsk, 2008, p. 410.

⁶⁸ G. Fedorov-Davydov, *Klady djučidskikh monet...*, p. 95–192.

⁶⁹ E. Oberländer-Târnoveanu, *op. cit.*, p. 117.

⁷⁰ A. Boldureanu, *The Tartar coin hoard discovered in Inesti, Telenesti (XIIIth century – beginning of the XIVth century)*, în *XIV International Numismatic Congress, Abstracts of Papers*, Glasgow, 2009, p. 120–121. Dintre cele 570 de monede din tezaur au fost examinate doar 25 de exemplare.

⁷¹ V. Goškevič, *Pogrebenija datirovannye džučidskimi monetami*, în *Visnik Odes'koj komisii kraeznavstva*, 4–5, Odessa, 1930, p. 104–105.

⁷² A. Boldureanu, *Cronica descoperirilor numismatice (III)*, în *Tyragetia*, s.n., III [XVIII], 2009, 1, p. 349, nr. 4.

⁷³ O. Iliescu, *op. cit.*, vezi nr. 32, 34, 39, 41, 43, pe care anul apare 66 pentru 690; nr. 4.

⁷⁴ O. Iliescu, P. Țarălungă, *Un tezaur monetar de la sfârșitul secolului al XIII-lea descoperit la Prăjești (jud. Bacău)*, în *Carpica*, XXIII, 1992, p. 247–257.

⁷⁵ O. Iliescu, G. Simion, *Le grand trésor de monnaies et lingots des XIIIe et XIVe en Doubroudja Septentrionale. Note preliminaire*, în *Revue des Études Sud-Est Européennes*, II, 1–2, 1964, p. 217–228; E. Oberländer-Târnoveanu, G. Mănucu-Adameșteanu, *Monede din secolele XII–XIV descoperite la Nufăru (jud. Tulcea)*, în *Peuce*, IX, 1984, p. 257–266.

⁷⁶ L. Lazarov, *op. cit.*, p. 407–414.

⁷⁷ M. G. Kramarovskij, V. D. Gukin, *Poselenie Bokataš II, III*, Sankt-Petersburg, 2006, p. 312, nr. 30; p. 313, nr. 46.

⁷⁸ Până în prezent numismații nu au ajuns la un consens referitor la statutul, prototipul, locul baterii și chiar datarea emisiunilor purtând sigle în loc de an, însă discuția depășește cadrul studiului de față.

⁷⁹ S. A. Janina, *Djučidskie monety...* 1954, p. 433.

⁸⁰ *Ibidem*.

⁸¹ E. Nicolae, *Monedele de tip Costești-Gârla... Vezi aici și istoricul cercetării cu bibliografia*.

la Hansca și Costești, aflate în colecții private, au fost stabilite două tipuri de emisiuni și mai multe variante ale tamgalei pe respectivele emisiuni. Autorul consideră că piesele puteau fi bătute în perioada de după izbucnirea războiului civil din Hoarda de Aur și până la începutului activității atelierului monetar al Orașului Nou (1359–1363) și pledează în privința locului baterii pentru Costești în defavoarea Cetății Albe⁸².

Atelierul de la Şehr al-Cedid este reprezentat în acest lot de o monedă de cupru (**nr. 6**). Emiterea acestor piese, realizate prin surfraparea monedelor de tip rozetă, a fost situată în perioada anilor 1365–1366⁸³. Eugen Nicolae presupune că baterea acestora a putut fi efectuată în scopul retragerii argintului de pe piață, aceste emisiuni fiind acceptate și la plata taxelor în defavoarea altor emisiuni tătărești de cupru, iar argintul obținut prin distribuirea lor a fost utilizat pentru producerea monedelor de argint în anii Hegirei 769 și 770⁸⁴. Recent a fost propusă identificarea legendei de pe aversul monedelor cu numele lui Kutlubuga, personaj care a jucat un rol important în istoria spațiului dintre Prut și Nistru⁸⁵. Emisiunile de cupru ale Orașului Nou marchează începutul manifestării tendințelor de emancipare a conducătorilor locali față de Hoarda de Aur⁸⁶.

Monedele cu **nr. 7** și **8** din catalog reprezintă emisiuni atribuite hanului Seyyid Ahmad (1433–1465) bătute la Orda Bazar. Descoperirile monetare au demonstrat că monedele acestui han, alături de alte emisiuni tătărăști de argint din secolul al XV-lea, au servit ulterior drept bază pentru satisfacerea cererii de numerar pe piața Țării Moldovei în condițiile lipsei de monedă proprie, prin contramarcarea acestora la Cetatea Albă⁸⁷.

În ceea ce privește cele două imitații locale după emisiunile Hoardei de Aur, putem spune că prima dintre ele (**nr. 9**) imită o emisiune anonimă de tip Şehr al-Cedid, a anului Hegirei 769, din grupa I, potrivit tipologiei făcute de către E. Nicolae, în care au fost incluse piesele cu titlul *emir* pe avers, față de cele din grupa II, care au același titlu pe revers⁸⁸. Acest titlu a fost atribuit principelui Dimitrie, presupus a fi succesorul lui Kutlubuga⁸⁹. Analiza piesei făcută după fotografia care ne-a stat la dispoziție nu ne permite stabilirea metalului din care a fost bătută moneda, dar aspectul acesteia, legenda degradată, conținând și omisiuni de litere, precum și figurarea în oglindă a unor cifre, ne face să credem că piesa este o imitație. Ținem să menționăm că erori legate de redarea în oglindă a anilor de pe monede, legende incomplete sau cu greșeli au fost deja semnalate și pentru emisiunile de argint ale Orașului Nou⁹⁰, inclusiv pentru monedele anului 769 din tezaurul de la Săseni⁹¹, dar în acele cazuri neglijența putea fi legată de folosirea unor meșteri mai puțin abili sau de lucrarea în grabă a ștanțelor în condițiile relansării unei producții monetare în regim de urgență⁹². Moneda aflată în discuție poartă o contramarcă care i-a fost aplicată pentru a certifica astfel rămânerea ei în circulație. Contramarcă este de formă circulară, având inscripția *han* redată uzual, adică cu finala în stânga *elif*-ului și a fost aplicată pe revers. De obicei, contramărcile cu inscripția *han* figurau pe emisiunile Hoardei de Aur în două variante: cu finala aplicată pe litera precedentă, considerată mai timpurie, atribuită de S. Janina hanului Abdallah (1362–1369)⁹³ și alta cu finalul plasat dedesubtul primelor două litere, atestat de obicei pe emisiunile lui Uzbek, aflat recent și pe o monedă de cupru din timpul lui Toktamâș, fapt ce presupune datarea ei la sfârșitul secolului al XIV-lea⁹⁴.

Moneda **nr. 10** aparține categoriei de emisiuni cu rozetă pe avers, bine reprezentate în descoperirile

⁸² *Ibidem*, p. 93.

⁸³ E. Nicolae, *Două monede din perioada de sfârșit a dominației Hoardei de Aur la vest de Nistru*, în *SimpozNumis*, 2002, p. 146.

⁸⁴ Idem, *Monedele de cupru bătute în Orașul Nou (Şehr al-cedid)*, în *SimpozNumis*, 2003, p. 168.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 167–179.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 174.

⁸⁷ Vezi mai jos discuția referitoare la emisiunile moldovenești autonome.

⁸⁸ E. Nicolae, *Monedele tătărești din tezaurul de la Săseni, raionul Călărași, Republica Moldova*, în *SimpozNumis*, 2007, p. 189.

⁸⁹ Idem, *Monedele de cupru...*, p. 174–175.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 172, fig. 5.

⁹¹ E. Nicolae, *Monedele tătărești...*, p. 189.

⁹² *Ibidem*, p. 168–169.

⁹³ S. A. Janina, *Djučidskie monety...* 1954, p. 454, nr. 146.

⁹⁴ V. P. Lebedev, V. M. Pavlenko, A. I. Bugačev, *Komplex mednykh monet s Madjaskogo gorodišča*, în *Trudy meždunarodnykh numizmatičeskikh konferencii. Monety i deneznoe obraščenie v mongol'skikh gosudarstvakh XIII–XV vekov*, I, Saratov, 2001; II, Murom, 2003; III, Moscova, 2005, p. 134, nr. 85 și 138, pl. 7, nr. 85; E. Nicolae, M. Ciocanu, *Klad serebrjanykh monet Zolotoj Ordj, obnaruženij v s. Ivancea, Orkhejskij raion*, în *Stratum plus*, 6, 2005–2009, p. 318.

izolate de pe întreg teritoriul Hoardei de Aur. Piesa aflată la Cetatea Albă are varianta de rozetă cu șase petale figurate de un traseu liniar (din care se desprind în interior ca niște bucle) în jurul cercului central⁹⁵. Acest tip monetar a fost bătut la Saray și a fost inițiat de Canibek (vezi trimiterile din catalog). Inscripția barbarizată de pe reversul exemplarului din lotul prezentat ne sugerează că piesa ar fi o copie după emisiunile din 753 AH, însă destul de bine executată. În baza mai multor piese de acest fel provenite de la Orheiul Vechi și Costești, E. Nicolae datează imitarea acestora după anul 1357, în perioada luptelor pentru putere în Hoarda de Aur, în diverse centre, inclusiv și la Dunărea de Jos⁹⁶.

Prima monedă din lotul emisiunilor tataro-genoveze reprezintă un *follar* (nr. 11), atribuit de E. Oberländer-Târnoveanu atelierului de la Isaccea / Sakči, tip pe care îl datează în perioada anilor 1307–1311/12⁹⁷. O. Iliescu a presupus baterea acestora în unul dintre orașele medievale de la Dunărea de Jos: Vicina, Chilia sau Licostomo⁹⁸. G. Lunardi⁹⁹, dar și numismatul ucrainean K. Khromov¹⁰⁰ consideră că acestea au fost bătute de Vicina. Această piesă îmbogățește dosarul acestor emisiuni, semnalate în afara Dobrogei, iar publicarea mai multor piese de acest tip va permite în viitor descifrarea exactă a legendelor de pe ambele fețe, precum și stabilirea locului lor de batere.

A doua monedă din această categorie (nr. 12) este o piesă bătută la Caffa în numele lui Ulu Muhammad, aparținând grupei D 5, datată în perioada anilor 1429–1433, potrivit tipologiei făcute de A. Vîlcu cu ocazia cercetării unui tezaur provenit din Bulgaria¹⁰¹. Potrivit autorului, această perioadă coincide cu stabilitatea politică relativă din Hoarda de Aur ca urmare a înfrângerii lui Barak în anul 1428 și instaurarea puterii lui Ulu Muhammad în Crimeea.

Moneda nr. 13 din catalog aparține unui tip pus în evidență încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea de O. Retowskij¹⁰². Autorul l-a atribuit Caffei, bazându-se pe asemănarea reversului pieselor cu emisiunile tataro-genoveze de Caffa din perioada de domnie a hanului Ulu Muhammad (1420–1445) și a ducelui milanez Filippo Maria Visconti (1421–1435), dar și datorită tamgalei cu semilună care apare pe câteva exemplare, presupusă a fi o stemă a Caffei. Menționăm că O. Retowskij era totuși tentat să vadă în sigla T monograma coloniei Tana de la Marea Azov¹⁰³. Ulterior, completarea tabloului emisiunilor i-a permis aceluiași autor să înregistreze șase variante de emisiuni¹⁰⁴ și să reconstituie legenda latină care înconjoară litera T: *IMPERATOR*¹⁰⁵. Propunerea lui O. Retowski referitoare la atribuirea acestei emisiuni coloniei Tana a fost preluată ulterior și de alți cercetători¹⁰⁶.

Recent a fost contestată atât atribuirea acestei emisiuni, cât și datarea ei. Astfel, V. Kirilko înaintează ipoteza apartenenței acestui tip monetar principatului Teodoro, optând însă în favoarea baterii lor la Caffa¹⁰⁷. Cercetătorul ucrainean și-a justificat afirmațiile prin absența acestor piese în descoperirile din zona Tanei, dar făcând referință și la practica monetară a coloniilor genoveze din regiunile învecinate, potrivit căreia

⁹⁵ E. Nicolae, *Monede din secolele XIII–XIV...*, p. 183.

⁹⁶ *Ibidem*.

⁹⁷ E. Oberländer-Târnoveanu, *Contribuții la studiul emisiunilor monetare și al formațiunilor politice din zona Gurilor Dunării...*, p. 93–94, p. 105; fig. 4/11; fig. 3/14. Emisiuni monetare genovezo-tătare, Isaccea-Saqči, 1307–1311/12 tipul I, var. 1

⁹⁸ O. Iliescu, *Emisiuni monetare ale orașelor medievale de la Dunărea de Jos*, în *Peuce*, II, 1997, p. 263–264.

⁹⁹ G. Lunardi, *op. cit.*, LR1, p. 141.

¹⁰⁰ K. Khromov, *The rare Tartar-Genoese copper coin*, ONS, NL, 162, p. 17; <http://www.onsumis.org/articles/tatar-genoese.shtml>.

¹⁰¹ A. Vîlcu, *Un trésor d'aspres de Caffa du XVe siècle découvert en Bulgarie*, în *Annali, Istituto Italiano di Numismatica*, Roma, 2006, 52, p. 172.

¹⁰² O. Retowskij, *Genuezko-tatarskie monety goroda Kaffy*, în *Izvestija Tavričeskoj Učenoj Arkhivnoj Komissii*, nr. 29, Simferopol, 1899, pp. 1–52.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 51.

¹⁰⁴ Idem, *Genuezko-tatarskie monety goroda Kaffy*, III, în *Izvestija Tavričeskoj Učenoj Arkhivnoj Komissii*, nr. 29, Simferopol, 1902, p. 1–18; idem, *Genuezko-tatarskie monety*, în *Izvestija Imperatorskoj Arkheologičeskoj komissii*, 18, Sankt-Petersburg, 1906, p. 69–70 și pl. VI/1–5.

¹⁰⁵ Idem, *Genuezko-tatarskie monety*, în *Izvestija Imperatorskoj Arkheologičeskoj Komissii*, 51, Petrograd, 1914, p. 1–16.

¹⁰⁶ A. L. Jakobson, *Srednevekovyj Krym*, Moskva-Leningrad, 1964, p. 111; G. Lunardi, p. 36–37; p. 120–121.

¹⁰⁷ V. Kirilko, *Aspry s bol'sim „T” na litzevoj storone: opyt interpretatzii*, în *Stratum plus*, 6, 1999, p. 137–141.

majusculele din compoziția de bază a legendei corespundea numelui seniorului, dar nu orașului¹⁰⁸. Discuția a fost reluată de G. Kozubovskij, care observând prezența dominantă a siglei **T** în compoziția majorității monogramelor stăpânitorilor principatului, presupune că această siglă, pe care o identifică și cu o cruce, putea servi drept emblemă comună a monogramelor menționate și ar putea fi pusă în legătură cu însăși denumirea principatului Teodoro¹⁰⁹. Datorită faptului că n-au fost înregistrate piese care ar purta tamgăua girayzilor, G. Kozubovskij datează monedele în perioada anterioară instalării acestora în Crimeea (1441–1442). Observând asemănări cu asprii de Caffa care poartă numele lui Ulu Muhammad, același autor presupune baterea lor în perioada instalării acestuia în Crimeea¹¹⁰. În ceea ce privește locul de batere a monedelor, autorul optează pentru Mangop, capitala principatului, sau pentru una din cetățile teodoriților¹¹¹.

În opoziție cu cei doi cercetători ucraineni, numismații români A. Vîlcu și E. Oberländer-Târnoveanu consideră că monedele cu sigla **T** au aparținut totuși coloniei Tana, acestea fiind bătute de autoritățile venețiene. A. Vîlcu, identificând tamgăua Casei lui Batu redată în maniera emisiunilor din secolul al XIV-lea, a atribuit monedele perioadei de cârmuire a lui Ulu Muhammad, după restabilirea unității Hoardei de Aur de către acesta și le datează în anul 1428, iar prezența lui Ulu Muhammad la Tana în august 1428, fapt confirmat de unele surse venețiene, reprezintă un argument în favoarea acestei opinii¹¹². Numismatul E. Oberländer-Târnoveanu plasează începuturile baterii de aspri bilingvi la Tana după anul 1421, considerându-i contemporani cu cei bătuți la Caffa în numele lui Filippo Maria Visconti și Ulu Muhammad pe care apare tamgăua veche a Casei lui Batu¹¹³. Cu ocazia publicării tezaurului din Bulgaria, menționat mai sus, cercetătorul A. Vîlcu include acest tip de aspri în grupa D, pe care îl datează între anii 1428–1433, iar tipul D1 care poartă tamgăua veche a Casei lui Batu îl consideră drept manifestarea puterii supreme a hanului Ulu Muhammad în Hoarda de Aur după înfrângerea rivalilor săi¹¹⁴.

Majoritatea asprilor cu litera **T** provin din descoperiri aflate în Crimeea, fiind totodată o prezență mai rară în tezaure. În acest sens menționăm tezaurul de la Kerč, descoperit în 1911, alcătuit din 4157 exemplare, printre care doar 20 de aspri cu litera **T**¹¹⁵. În anul 2002 a fost găsit tezaurul de la Kyrk-Er, în care, dintre cele 4287 de monede, 21 de exemplare sunt aspri cu sigla **T**¹¹⁶. Alte două exemplare, aflate în colecția Muzeului de Arheologie din Odesa au fost găsite izolat la Cetatea Albă¹¹⁷. Constatăm faptul că atât piesele publicate anterior de O. Retowski, cât și cele din tezaurul de la Kyrk-Er, publicat recent, sunt prost imprimate, fapt care face aproape imposibilă citirea exactă a legendelor de pe ambele fețe¹¹⁸. Revenind la moneda din lotul de la Cetatea Albă ținem să menționăm că și ea este defectuos imprimată. Astfel, din legenda care înconjoară sigla **T** de pe reversul piesei¹¹⁹, de la dreapta la stânga, putem distinge cu dificultate ultimele trei litere: (...TOR). Pe avers, în manieră neglijentă este redată legenda arabă de la stânga la dreapta din care putem distinge doar cuvântul *han*.

Seria monedelor moldovenești descoperite la Cetatea Albă începe cu piese de la Alexandru cel Bun și numără trei exemplare. Primele două (**nr. 14–15**) sunt un dublu gros și o jumătate de gros a tipului IV. Pe piesa de jumătate de gros este vizibilă sigla **L** răsturnată la stânga scutului. Aceluiași emitent îi aparține moneda cu **nr. 16**, de tip V, având în dreapta scutului sigla **Я**. Semnalăm și o piesă cu aversul incus (**nr. 17**).

¹⁰⁸ Autorul face referință la emisiunile monetare publicate de G. Lunardi.

¹⁰⁹ G. A. Kozubovskij, *Ob odnoj gruppe asprov*, în *Pričernomor'e, Krym, Rus' v istorii i kul'ture. Materialy Sudakskoj mezhdunarodnoj naučnoj konferenzii (18–21 sentjabrja 2006 g.)*, II, Kiev – Sudak, 2006, p. 88–195.

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 190.

¹¹¹ *Ibidem*, p. 193.

¹¹² A. Vîlcu, *Un trésor d'aspres de Caffa...*, p. 173, nota 41 și 42.

¹¹³ E. Oberländer-Târnoveanu, *Notes on the coinage of the Venetian Colony of Tana, during the 14th–15th Century*, în *Românii în Europa medievală ...*, p. 550.

¹¹⁴ A. Vîlcu, *Un trésor d'aspres de Caffa...*, p. 173, nota 41 și 42.

¹¹⁵ O. Retowski, *op. cit.*, p. 1–16.

¹¹⁶ V. Majko, *Kyrk-Erskij klad gorodišča Čufut Kale v Jugo-Zapadnom Krymu*, Kiev, 2007. Din componența tezaurului fac parte 2127 de emisiuni italiene, inclusiv și ducații de aur, 2123 de monede tătarești, 32 de emisiuni girayde, două monede bizantine, dintre care una de Trapezunt, un gros moldovenesc de la Alexandru cel Bun, o emisiune de Rjazan și o monedă arabă de cupru.

¹¹⁷ G. A. Kozubovskij, *op. cit.*, p. 190; pl. 1, nr. 7–8.

¹¹⁸ Printre monedele de la Kyrk-Er au fost semnalate și două emisiuni mai deosebite (V. V. Majko, V. Majko, *op. cit.*), cum ar fi exemplarul cu contramarcă de tip Asprokastron (p. 89, nr. 990 și fig. 45/990) și un dirhem atribuit lui Uzbek cu o contramarcă ce reprezintă sigla **T** (p. 89, nr. 4286 și fig. 46/4286).

¹¹⁹ Considerăm că la fel ca și pe alte emisiuni tătaro-genoveze cum ar fi cele atribuite coloniilor Vicina sau Asprokastron, aversul monedei este partea cu tamga (G. Lunardi, *op. cit.*, p. 141, 142).

Presupunem că și aceasta aparține perioadei de domnie a lui Alexandru cel Bun sau urmașilor acestuia, astfel de exemplare fiind observate și între descoperirile monetare de la Suceava¹²⁰. Prezența acestora la Suceava a fost legată de nevoia sporită de numerar într-o perioadă de dezvoltare intensă a orașului, într-o epocă de confruntări interne, declanșate în perioada de după moartea lui Alexandru cel Bun¹²¹. Cu toate că au fost atestate și emisiuni de la alți emitenți¹²², monedele lui Alexandru cel Bun sunt cele mai numeroase emisiuni moldovenești semnalate la Cetatea Albă până în prezent. Aici se înscrie și tezaurul descoperit în anul 1974 în zona de la est de porțile principale ale cetății, alcătuit din 26 de monede moldovenești de la Alexandru cel Bun (o piesă de doi groși și 25 de jumătăți de groși)¹²³. Observăm că și în seria monedelor moldovenești descoperite în timpul săpăturilor arheologice din anii 1970–1982, o mare parte o alcătuiesc emisiunile monetare din timpul domniei lui Alexandru cel Bun, cum ar fi dublu groș (1 ex.), groși (3 ex.), jumătăți de groși (18 ex.)¹²⁴, situație care se confirmă și în cazul tezaurului recuperat în anul 1946¹²⁵.

Eșantionul monedelor moldovenești cuprinde și o jumătate de groș anepigraf (**nr. 18**), având în dreapta scutului o siglă neclară, bătut de Roman II. Monedelor acestui emitent le este specifică amplasarea pe revers a unui cap de bour în cel de-al doilea câmp al scutului. Roman II a bătut groși și jumătăți de groși. Toate exemplarele cunoscute sunt din bronz¹²⁶.

Din perioada domniei lui Ștefan cel Mare provin patru exemplare: doi groși și o jumătate de groș, care aparțin tipului I (**nr. 19–20, 22**), iar cea de-a patra piesă (**nr. 21**) reprezintă tipul II.

Lista monedelor moldovenești cuprinde o piesă care pare a fi o imitație după emisiunile anonime ale tipului cu o cruce și brațele egale (**nr. 23**). Imaginea de pe reversul piesei ar sugera o cruce, dar brațele acestea sunt redată sub unghiuri diferite, iar siglele care o înconjoară sunt neclare.

Cele două monede tătarești de argint au aplicate contramărci de tip Asprokastron. Această contramarcă reprezintă o cruce greacă cu patru bezanți în cantoane. Pe ambele exemplare contramărcile au fost executate pe revers. Prima monedă contramarcată (**nr. 24**) a fost bătută pentru Ulu Muhammad (1421–1423; 1427–1445)¹²⁷, probabil, la mijlocul perioadei de domnie, dar înainte de anul 1433, la Orda Bazar¹²⁸. Exemplarul menționat poartă pe revers tamgaua binară și cea în formă de liră și reprezintă tipul intermediar între emisiunile bătute în prima domnie și cele emise după 1433, când pe arena politică se propulsează Küçük Muhammad (1432–1459)¹²⁹. Apariția celor două tamgale pe acest tip monetar, a fost explicată prin extinderea puterii lui Ulu Muhammad nu numai în regiunea Bulgar, unde se utiliza tamgaua tarak (în formă de liră), dar și în zona de pe cursul inferior al fluviului Volga și în Crimeea, unde era folosită tamgaua binară¹³⁰. O piesă de același tip de la Ulu Muhammad, contramarcată și de această dată pe revers, a fost identificată printre monedele descoperite în așezarea medievală din preajma localității actuale Tarasova (raionul Rezina, Republica Moldova)¹³¹, dar și în depozitul de la Kyrk-Er din Crimeea¹³². Monede emise de hanul Ulu Muhammad au mai fost semnalate pe teritoriul Moldovei istorice. Astfel, în tezaurul descoperit la Ruseni (raionul Anenii Noi, Republica Moldova), din cele 50 de emisiuni de argint, marea majoritate a monedelor provin din perioada lui Ulu Muhammad¹³³.

Cea de-a doua piesă contramarcată (**nr. 25**) reprezintă o monedă bătută de Seyyid Ahmad (1433–1465), având și aceasta contramarcă pe revers, a cărui atelier n-am reușit să-l identificăm¹³⁴. Pe teritoriul Moldovei au fost atestate anterior emisiuni de argint contramarcate de la hanul Sayyid Ahmad. Astfel, printre monedele

¹²⁰ M. Dejan, B. Niculică, *Monede medievale descoperite în apropierea bisericii Sf. Simion din Suceava*, în *BSNR*, 98–103, 2004–2009 (2009), 152–157, p. 124.

¹²¹ *Ibidem*.

¹²² E. R. Štern, *Raskopki v Akkermane...*, p. 92–101; A. A. Kravčenko, *Srednevekovyj Belgorod ...*, p. 117.

¹²³ *Vezi, supra* nota 19 și 20.

¹²⁴ L. Dergaceva, *Tezavratzia Alexandra Dobrogo...*, p. 90–92; idem, *Monede medievale moldovenești...*, p. 412–413.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 409.

¹²⁶ O. Iliescu, *op.cit.*, p. 31.

¹²⁷ V. Lebedev, V. Klovov, *op. cit.*, p. 23, nr. 51 și p. 42, fig. 1/51.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 26.

¹²⁹ *Ibidem*.

¹³⁰ *Ibidem*, p. 27.

¹³¹ E. Nicolae, *Date noi privind monedele...*, p. 219–220, nr. 3 și fig. 3.

¹³² V. Majko, *op. cit.*, p. 146, nr. 991.

¹³³ *Ibidem*, p. 222; K. Khromov, *op.cit.*, p. 41–42, nr. 7; V. Lebedev, V. Klovov, *op. cit.*, p. 4, nr. 6–1 și p. 42, fig. 1/68–91.

¹³⁴ K. Khromov, *op.cit.*, p. 41–42, nr. 7; V. Lebedev, V. Klovov, *op. cit.*, p. 4, nr. 6–1 și p. 42, fig. 1/68–91.

cu contramarcă de tip Asprokastron din tezaurul de la Cârpiți au fost identificate două exemplare emise de Seyyid Ahmad (1433–1465), una bătută la Orda Bazar, iar cealaltă într-un atelier neprecizat¹³⁵. De asemenea, au fost semnalate și emisiuni ale acestui emitent purtând o altă contramarcă decât crucea greacă cu patru discuri în cantoane. Recent a fost publicată o monedă bătută de Seyyid Ahmad, descoperită la Orheiul Vechi, care purta contramarcă de tipul cu patru discuri în careu, aplicată de această dată pe aversul piesei¹³⁶.

Contramărci de tip Asprokastron au fost semnalate încă la începutul secolului trecut și pe emisiuni ale lui Küçük Muhammad și ale fiului său, bătute la Hacı Tarkhan¹³⁷. Într-un tezaur încă inedit, descoperit în apropiere de Cetatea Albă, la Palanca (raionul Ștefan Vodă, Republica Moldova), între 98 de emisiuni tătărești din perioada Toktamâș – Küçük Muhammad, au fost identificate cinci piese cu contramărci de tip Asprokastron, două dintre ele fiind datate de E. Nicolae în anul 1420 după citirea parțială a anilor Hegirei¹³⁸. Menționăm că în tezaurul de la Kyrk-Er a fost atestată o piesă cu contramarcă aflată în discuție: pe un aspru de tipul celor cu T¹³⁹, imprimată pe reversul monedei¹⁴⁰. Aplicarea unei contramărci de tip Asprokastron pe o emisiune de cupru a fost recent contestată¹⁴¹, acestea fiind atestate sigur doar pe monedele de argint.

Plecând de la cuprinsul tezaurului de la Palanca, dar și a celorlalte exemplare cunoscute, E. Nicolae propune datarea contramărcilor de tip Asprokastron înainte de anul 1437, când Ulu Muhammad se retrage pe Volga superioară, și înainte de inaugurarea de către Hacı Giray (1428–1466) a emisiunilor monetare în numele său, în Crimeea, în jurul anilor 1441–1442¹⁴². Numismatul E. Oberländer-Târnoveanu optează pentru datarea acestora în a doua parte a anilor 60 și începutul anilor 70 ai aceluiași secol, bazându-se pe cronologia tezaurelor care conțin piese contramarcate, dar și pe alte argumente metrologice¹⁴³.

Pieseile contramarcate din lotul prezentat de noi, dar și moneda cu contramarcă de tip Asprokastron din tezaurul de la Kyrk-Er demonstrează însă că fenomenul contramărcării monedelor tătărești de argint a putut avea loc în deceniile trei și patru ale secolului al XV-lea, după cum consideră și E. Nicolae, iar scopul acestei acțiuni a fost stabilirea cursului emisiunilor tătărești cu valoare scăzută pătrunse pe piață.

Lotul prezentat de noi cuprinde și două emisiuni ale Hanatului Crimeii. Prima dintre acestea (**nr. 26**) a fost emisă la Kyrk-Er în a doua perioadă de cărmuire a hanului Mengli Girey (1469–1475), iar cea de-a doua (**nr. 27**), care reprezintă un fragment, a fost bătută la Bakhçisaray în numele lui Kırım Girey (1758–1764) la 1172 AH.

O altă categorie de monede include 24 de emisiuni otomane, cele mai timpurii provenind din perioada de cărmuire a sultanului Bayezid II. Emisiunile acestuia, doi mangări, poartă numele sultanului, primul (**nr. 28**) nedatat și fără indicarea atelierului, iar cel de-al doilea (**nr. 29**) este din anul 903 AH, bătut la Kostantaniye. Întrucât mangării au circulat, în general, doar în interiorul Imperiului Otoman, prezența acestor monede la Cetatea Albă aflată sub administrație otomană este firească. Pe teritoriul Moldovei a fost atestat un mangâr de la același sultan și în componența tezaurului de la Forăști (jud. Iași), bătut și acesta la Kostantaniye¹⁴⁴. Descoperirile monetare din teritoriile românești administrate de otomani, dar și din alte zone, demonstrează faptul că atelierul de la Constantinopol a fost principalul producător de mangări în acea epocă¹⁴⁵.

¹³⁵ Monedele au fost determinate de E. Nicolae (*Date noi privind monedele...*, p. 222–223) după ilustrația lui E. Oberländer-Târnoveanu, *Emisiunile monetare...*, p. 338, pl. 4/H și pl. 4/G.

¹³⁶ E. Nicolae, *Date noi privind monedele și contramărcile de tip Asprokastron*, în *Studia varia in honorem Professoris Ștefan Ștefănescu octogenarii*, ed. C. Luca et I. Căndea, București – Brăila, 2009, p. 222–223 și fig. 3. Piesa este de același tip cu exemplarul identificat de E. Nicolae printre emisiunile de la Cârpiți. Vezi și E. Oberländer-Târnoveanu, *op.cit.*, p. 338, pl. 4/G.

¹³⁷ *Ibidem*, *op.cit.*, p. 338, nota 139.

¹³⁸ E. Nicolae, *op.cit.*, p. 223.

¹³⁹ V. Majko, *op. cit.*, p. 91 și p. 94, fig. 46/990.

¹⁴⁰ Vezi mai sus discuția referitoare la aceste piese.

¹⁴¹ E. Nicolae, *op.cit.*, p. 221–222 și nota 19.

¹⁴² *Ibidem*, p. 225.

¹⁴³ E. Oberländer-Târnoveanu, *op.cit.*, p. 341.

¹⁴⁴ M. Blaskó, E. Nicolae, *Contribuții la studiul monedelor de cupru otomane din secolele XV–XVI*, în *BSNR*, 77–79, 1983–1985 (1986), 131–132, p. 301 și pl.1/14; E. Nicolae, *Moneda otomană în Țările Române în perioada 1451–1512*, Chișinău, 2003, p. 111 și pl. IX/11.

¹⁴⁵ E. Nicolae, *op.cit.*, p. 103.

Perioada de cârmuire a sultanului Selim I, care s-a aflat la Cetatea Albă în perioada luptelor cu frații săi pentru succesiune la tron¹⁴⁶, este reprezentată prin trei aspri. Primul aspru (**nr. 30**), bătut la Kostantaniye, a fost datat de numismații români în perioada 1512 – august 1514, în funcție de aspectul monedelor, evenimentele militare majore din imperiu, dar și de structura descoperirilor monetare, fiind inclus în grupa I¹⁴⁷. Următorii doi aspri fac parte din grupa a III-a de emisiuni ale lui Selim I, încadrați de către aceiași cercetători în perioada anilor 1518–1520, fiind produși în nord-vest, în Balcani, la Novar (**nr. 31**) și în zona central-balcanică, la Serez (**nr. 32**). Totodată, în acest lot de monede am identificat doi aspri de la Süleyman I, unul din grupa II (1541–1555), emis la Sidrekırsı (**nr. 33**) și altul din grupa III (1555–1566), bătut la Srebreniçe (**nr. 34**). De asemenea, ies în evidență și doi mangări ai aceluiași emitent, ambii de același tip, bătuți la Kostantaniye în 942 AH (**nr. 35–36**). Se pare că și în această perioadă piața Cetății Albe a fost alimentată cu monede de cupru provenite de la Constantinopol.

Asprul emis de Selim II, de tip Srećković A, a fost bătut la Edirne (**nr. 37**), una din capitalele imperiului. Nu putem ști dacă asprii lui Murad III din lotul în discuție au fost produși până la reforma din anii 1584–1586, numită și „marea devalorizare a asprului”, când greutatea pieselor a fost redusă de la 0,682 la 0,384 grame. De data aceasta capitalele sunt reprezentate de trei exemplare: Kostantaniye (**nr. 40–41**) și Edirne (**nr. 39**) și o piesă de la Inegöl (**nr. 38**), atelier situat în regiunile vestice ale Asiei Mici, fiind a doua de acest fel aflată în Moldova, după un aspru de la același sultan, identificat în componența tezaurul de la Topala (raionul Cimișlia)¹⁴⁸. În ceea ce privește asprul de la Ahmed I, acesta reprezintă un tip inedit, bătut la Constantinopol, și care se remarcă prin amplasarea legendei de pe avers circular, în jurul unei rozete cu șase petale (**nr. 42**). Următoarele exemplare (**nr. 43–45**) sunt aspri și parale din perioada ce a urmat după deprecierea asprului de la sfârșitul secolului al XVI-lea urmată de scăderea producției monetare și închiderea monetărilor. Lotul cuprinde o para din perioada de domnie a lui Ahmed III, Kostantaniye (**nr. 46**). Piesa încadrată în tipul II reprezintă o emisiune destul de bine reprezentată în descoperirile din Țara Românească și Moldova¹⁴⁹. Cea mai recentă emisiune otomană este o para sau un aspru de la Mahmud II bătut la Misir. Pentru două monede, dintre care una bătută la Canca, nu am putut stabili emitentul.

Eșantionul monedelor otomane mai conține două emisiuni de tip imitativ. Prima are ca model o monedă de la Bayezid II de tip Ba, de la Novar, având legenda greșită și barbarizată (**nr. 50**). Cea de-a doua este o copie după emisiunile lui Bayezid II de la Edirne, cu grafie ezitantă (**nr. 51**). Cercetările numismatice din ultima perioadă au demonstrat existența în Moldova a unei producții de monede de tip otoman. Acestei producții îi aparțin imitații după asprii otomani din perioadele Murad II (1421–1444; 1446–1451) – Bayezid II (1481–1512), Selim I (1512–1520) – Murad III (1574–1595), dar și după dirhemii lui Murad III.

Lotul de monede prezentate aici se încheie cu un denar unguresc bătut de împăratul Rudolf II la Kremnica în anul 1586 și o emisiune de trei Kreuzern de la Leopold I, emisă pentru Silezia și bătută la Breslau în anul 1696.

¹⁴⁶ I. Chirtoacă, *Din istoria Moldovei de Sud-Est până în anii '30 ai sec. al XIX-lea*, Chișinău, 1999, p. 94–95.

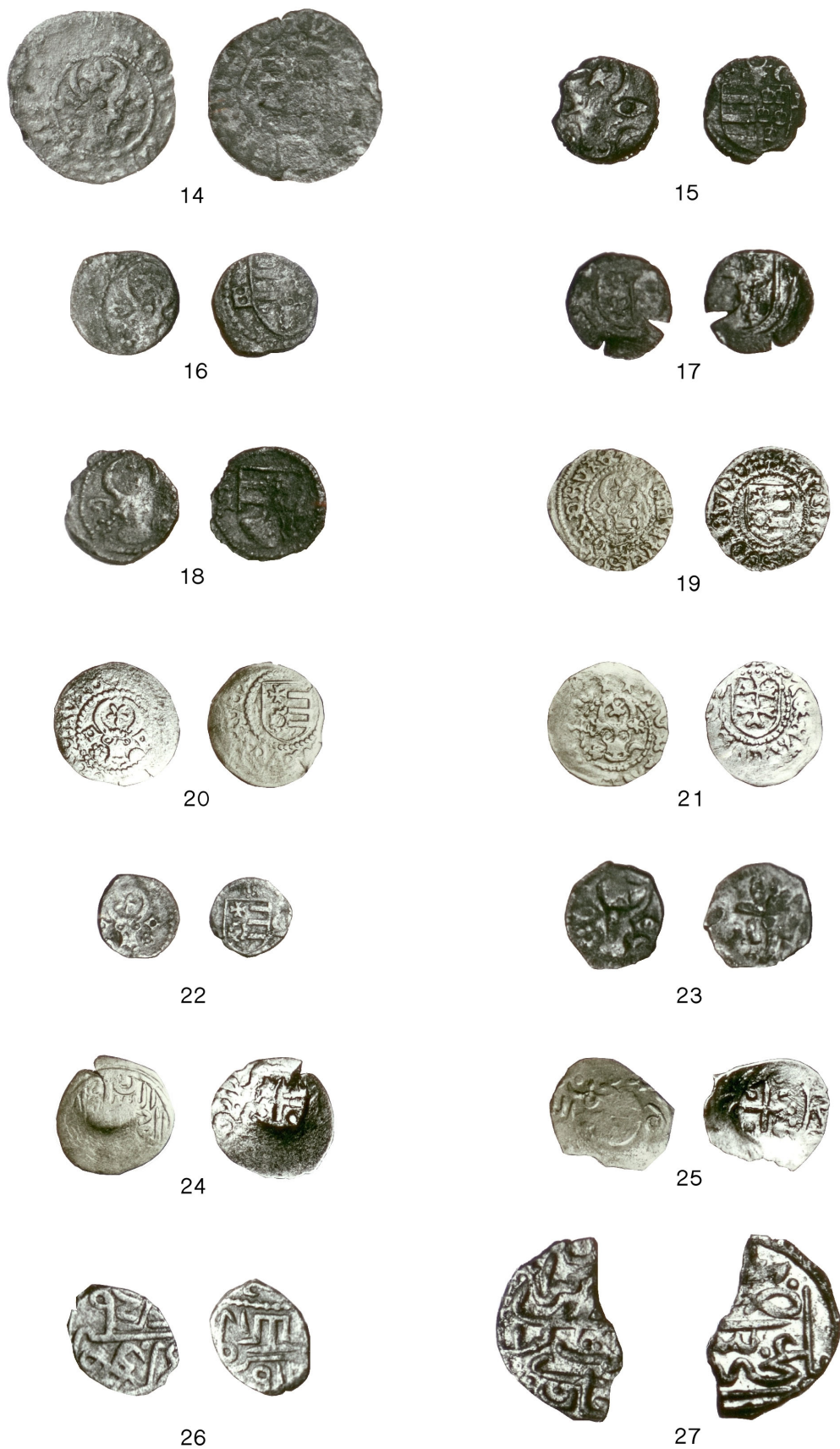
¹⁴⁷ E. Nicolae, *Slobodan Srećković...*, p. 555; E. Nicolae, E. Păunescu, *Un tezaur din secolul al XVI-lea descoperit la Radu Vodă, comuna Izvoarele, județul Giurgiu*, în *SCN*, X 1993 (1996), p. 119 și 129.

¹⁴⁸ A. Boldureanu, A. Niculiță, E. Nicolae, *Tezaurul de la Topala, com. Cenac, jud. Lăpușna (sec. XVI)*, în *SimpozNumis*, 2003, p. 197–198, nr. 28.

¹⁴⁹ A. Vilcu, *Moneda otomană în Țările Române în perioada 1687–1807*, Brăila, 2009, p. 89–91 cu bibliografia.

Pl. 1. Monede emise de Hoarda de Aur (1-10); monede tătaro-genoveze (11-12); emisiune de Tana (13).

Pl. 2. Emisiuni moldovenești (14–23); monede contramarcate de Cetatea Albă (24–25); monede girayde (26–27).

28

29

30

31

32

33

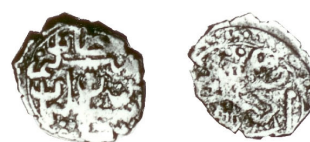
34

35

36

37

38

39

40

41

Pl. 3. Emisiuni otomane (28–41).

42

43

44

45

46

47

48

49

50

51

52

53

Pl. 4. Emisiuni otomane (42–51); emisiuni europene (52–53).

A GROUP OF MIDDLE-AGE AND MODERN COINS DISCOVERED AT CETATEA ALBĂ. PRELIMINARY NOTES

ABSTRACT

The archaeological researches that have been carried out on the territory of Cetatea Albă, both of the old Tyras and the mediaeval fortification (Asprokastron, Moncastro, Akkerman, Belgorod) have allowed the discovery of a substantial numismatic material preserved in various public but also private collections in Republic of Moldova, Russia, Ukraine, etc. These have been only partially published or pointed out, having as a result the remaining as still unknown a series of important sources that could have brought important information about the genesis and evolution of the mediaeval settlement but also about the military, political and economical role of Cetatea Albă. We can also add in this context the group of coins that come from a private collection of Cetatea Albă (Belgorod-Dnestrovskij, region of Odessa, Ukraine), offered for research to the authors by the archaeologist V. Cojocaru.

The coins represent more monetary spaces and cover a wide time range, from the end of the 13th century – the beginning of the 14th century, when the Golden Hoard has accepted the setting up of the commercial factories on the north – pontic littoral and till the 18th century. The presentation of the group begins with Golden Hoard coins. The first of them is a piece of the same type as the one issued in Krim in the name of Khan Tokta (nr. 1). Several aspects are discussed, concerning the assignation and the establishing of the issuing place of this monetary type. A few issues of the type Costești-Gârla and Şehr al-Cedid (nr. 3–6, 9) have been remarked, as well as an imitation (nr. 10). The group also contains 2 silver tartarian issues of the 15th century, issued by Khan Seyyid Ahmad (1439–1465), at Orda Bazar. Coins nr. 11 and 12 represent Tartaro-Genovese issues, one of which is a follor attributed to the Isaccea/Sakci mint, the second being a piece minted in Caffa during the reign of Ulu Muhammad, dated between years 1429–1433. Coin nr. 13 represents a bilingual asper also minted during Ulu Muhammad's reign, but together with the Venetian authorities of Tana, dated 1428.

The file of the Moldavian issues that are located in Cetatea Albă has been enriched by nine pieces, among which we can also remark an imitation, as well as two silver tartarian coins, wearing countermarks of the Asprokastron type. The reign of Alexander the Good (1400–1432) is represented by three pieces, among which a type IV double-gross, dated between 1415–1430 and two half-gross pieces, one of type IV and another one of type V. A half-gross coin from Roman II (1447–1448) has also been remarked. The group contains four pieces issued during the reign of Stephen the Great, among which two gross and a half a gross belonging to the first type (nr. 19–20, 22) and the 21th piece which is representing the 2nd type of issues of this hospodar. The first countermarked piece of Cetatea Albă is a coin minted in the name of the Ulu Muhammad (1432–1459) in Orda Bazar until 1433 (nr. 24), and the second one was issued by Seyyid Ahmad (1433–1456) in an unknown mint (nr. 25). Keeping with some recent studies, these countermarks can be dated in the third and fourth decades of the 15th century, fact that is confirmed by the pieces of the analyzed group.

The Khanate of Crimea is represented by two issues in the researched group. The first (nr. 26) has been issued in Kyrk-Er in the second reign of the Khan Mengli Girey (1469–1475), and the second (nr. 27) was minted in Bessarabia in the name of Krim Girey (1758–1764) in 1172 AH.

The Ottoman issues, among which a few imitations could be noticed, contain pieces from Bayezid II until Mahmud II and build a total of 24 pieces. The earliest coins are from the sultan Bayezid II, during the reign of which has Cetatea Albă came into the possession of the Ottomans. These are representing two mangirs, both of which are bearing the name of the sultan. One of them is however undated and does not contain the indication of the mint (nr. 28) and the second one, bearing the 903 year, minted in Kostantaniye (nr. 29). Three aspers from Selim the First, who has been in control of the fortress beginning with the year of 1511, have been pointed out. The first asper, dated between 1512 – August 1514 has been minted in Kostantaniye (nr. 30), and the next two aspers being a part of the third group of issues, dated between 1518–1520, minted in Novar and Serez. The reign of Suleyman I is represented by two aspers, minted in Sidrekapsı (nr. 33) and Srebreniçe (nr. 34) and by two mangars of the same type, minted at Kostantaniye in 942 AH (nr. 35–36). An asper from Selim II has been registered, with Edirne as an origin (nr. 37), as well as three pieces from Murad III, issued in Inegöl (nr. 38), Edirne (nr. 39) and Kostantaniye (nr. 40). An asper minted in Constantinople (nr. 42), representing a new type from Ahmed I has also been observed. The most recent Ottoman issue of the presented group is a para or an asper from Mahmud II, minted in Misir.

The group of Ottoman coins also contains two imitative issues. The first has, as a model, a coin from Bayezid II of the Ba type, from Novar (nr. 50), and the second one being a copy after the issues of the same issuer from Edirne (nr. 51).

The group ends by a Hungarian dinar from Rudolf II at 1586 (nr. 52) and an issue of 3 Kreutzern from Leopold I, issued for Silesia and minted in Breslau in 1696 (nr. 53).

LIST OF PLATES

- Pl. 1. Coins issued by the Golden Hoard (1–10); Tartarian-Genovese coins (11–12); Tana issue (13).
- Pl. 2. Moldavian issues (14–23); Coins countermarked by Cetatea Albă (24–25), Girayd coins (26–27).
- Pl. 3. Ottoman issues (28–41).
- Pl. 4. Ottoman issues (42–51); European issues (52–53).

LA CÉRAMIQUE PEINTE DE L'HABITAT TRINCA-IZVORUL LUI LUCA (LE DISTRICT EDINEȚ, RÉPUBLIQUE DE MOLDAVIE), LE GROUPE CULTUREL HORODIȘTEA / ERBICENI-GORDINEȘTI-KASPEROVCY

DE

RUXANDRA ALAIBA

Keywords: *painted pottery, Bronze Age transition, Horodiștea / Erbiceni-Gordinești-Kasperovcy cultural group, Trinca – Izvorul lui Luca settlement.*

Différents mécanismes herméneutiques ont été mis en train pour l'éclaircissement des étapes parcourues par la magnifique céramique peinte propre à la civilisation Cucuteni-Ariuşd / Tripolie, le long des trois étapes. Son extinction dans la première partie du groupe culturel Horodiștea / Erbiceni-Gordinești-Kasperovcy¹, du grand complexe Gorodok-Usatovo, formé du fond local énéolithique, transformé à cause de quelques fluctuations des populations, admigrations et migrations, est moins spectaculaire et, par la suite, moins connue. La plupart des archéologues qui ont réalisé des fouilles à l'est du Prout, datent les habitats de ce type dans la dernière phase d'évolution de la civilisation Cucuteni-Tripolie². Dans l'espace situé à l'ouest du Prout, ces sites ont été datés surtout dans la période de transition d'entre l'énéolithique vers l'époque du bronze. Les datations chronologiques ont à la base, comme dans d'autres découvertes, principalement l'analyse de la céramique, d'une part de celle brûlée par oxydation, avec des dégraissants de structure fine, en réduction, d'autre part de celle brûlée par semi-réduction avec des dégraissants de grande structure, principalement de la chamotte, en croissance.

Pour l'éclaircissement du phénomène du passage de la civilisation Cucuteni-Tripolie à l'époque du bronze, on doit souligner l'importance indiscutable que présente une fouille de quelques habitats spécifiques au groupe culturel Horodiștea / Erbiceni-Gordinești, appartenant à la période de transition vers l'époque du bronze, comme Trinca, le point *Izvorul lui Luca*. Géographiquement, le village de Trinca appartient au Plateau de la Moldavie du Nord, la sous-division des Collines de Trinca, quant à l'aspect administratif il tient du District Edineț, situé au nord-ouest de la Bessarabie. Le point *Izvorul lui Luca*, où s'étend aussi l'habitat spécifique au groupe culturel Horodiștea / Erbiceni-Gordinești, occupe le promontoire de l'est du village, entouré d'une méandre de la rivière Draghiștea³. De cet habitat, on a recherché systématiquement jusqu'à présent quatre logements et deux ateliers pour la cuisson de la céramique. Le premier, contenant un four à deux pièces superposées, a été étudié par le coordonateur du chantier, le docteur Oleg Levițki, de l'Institut d'Archéologie et d'Histoire Ancienne de Chișinău, qui, par sa bienveillance nous a permis sa publication⁴.

¹ L'avant-dernière et la dernière station éponyme représentent les découvertes archéologiques de l'espace d'entre le Prout et le Dnister, respectivement celui tripolien.

² R. Alaiba, *New settlements with painted pottery from the transition period from Copper Age to Bronze Age in the Prut and Nistru area, Thraco-Dacica*, XVI, 1–2, p. 25–43.

³ O. Levițki, R. Alaiba, V. Bubulici, *Raport asupra investigațiilor arheologice efectuate în anii 1997–1998, à Trinca-Izvorul lui Luca*, R. Moldova, CAANT, III, 1999, p.20 et les suivantes, fig. 15–16/1; 18–19; 25.

⁴ Nous remercions encore une fois à Monsieur O. Levițki. Voir aussi *Cercetări arheologice la Trinca-Izvorul lui Luca*, R. Moldova (1994–1995), *cultura Horodiștea-Gordinești*, CAANT, II, 1997, p.29–30, fig. 1–2.

Ensuite, de l'inventaire du atelier, on va exemplifier avec quelques récipients fragmentaires qui sont représentatifs pour la céramique cuite par oxydation et peinte, par des photographies (fig. 1) et des dessins (fig. 2). Les deux premiers tessons, où l'on signale l'influence de la culture Cucuteni⁵, ont été peints dans le style propre au sous-groupe ϵ_{1a} , bichrome avec du noir-chocolaté au fond rougeâtre, interstice avec du noir tendu ou linéaire (fig. 1/1–2; 2/1–2). Leur présence impose comme probable la datation de l'habitat dans une phase de commencement du groupe culturel Horodiștea / Erbiceni-Gordinești.

Les deux suivants fragments de récipients, peints dans la tradition de la culture Cucuteni, moins fine, modelés de la pâte malaxée, épaisse, irrésistante, rose-jaunette à l'extérieur, ont été peints dans le style ζ . On donne comme exemples, pour illustrer, quelques fragments appartenant à un récipient avec un profil en „S“ large et on ajoute encore un autre, peut-être appartenant au même récipient (fig. 1/7–8; 2/7–8), décorés en style ζ à peinture trichrome avec des bandes linéaires chocolâtées et des bandes rouges libres, au fond blanc.

D'autres fragments ont été ornés avec des bandes linéaires brun-chocolâtées, dans des nuances différentes (fig. 1/4, 6; 2/4, 6). L'un d'eux garde sur l'épaule une anse, couverte aussi de bandes linéaires, finie dans la forme des cornes de bovidé, un symbole souvent utilisé dans l'art plastique des communautés de la culture Cucuteni ou Tripolie. Les cornes adoptent – comme soulignait René Guénon, „dans leur utilisation symbolique, deux formes: celle des cornes de bélier, qui est proprement „solaire“, et celle des cornes de taureau, qui est, au contraire, „lunaire“, rappelant même la forme du croissant de la lune⁶. La couleur brun-chocolaté linéaire trace aussi des motifs annexes, soit des petites boucles à la limite des bandes linéaires (fig. 1/5, 7–8; 2/5, 7–8), présents aussi sur la céramique de type Cucuteni de Darabani II, mais aussi sur la céramique de la période suivante, découverte à Gorodosk⁷, soit un zigzag disposé le long des mêmes motifs principaux (fig. 1/7–8; 2/7–8) ou dans des groupes, dans l'espace qui les sépare (fig. 1/3; 2/3). En ce qui concerne la céramique découverte à Trinca-Izvorul lui Luca, les zigzags du rebord, peints de façon noir-chocolaté, ont sauvé à l'intérieur du récipient des rhombes peints dans la couleur de celui-ci (fig. 1/3; 2/3). Dans le même endroit, sur l'âtre du four numéro 2 ou dans la fosse numéro 1, ont apparu des fragments de récipients ornés avec les mêmes motifs⁸. Les rhombes, selon une proposition émise par A. Nițu, dans la peinture propre à la culture Cucuteni de Darabani II (Hotin), proviennent de l'union de deux zigzags⁹. En revanche, sur un tesson trouvé à Horodiștea-pe Prut, les rhombes et les triangles ont été sauvés négligemment de leur fond blanc, à cause du fait qu'on remarque l'extension de la couleur brun jusqu'au bord de la limite zonale¹⁰, signe qu'il ont perdu leur signification mais aussi du déclin de la tradition de peindre les récipients. On découvre des éléments des motifs principaux et la composition décorative du style expressif propre à la culture Cucuteni-Tripolie, dans une première étape, dans le style du groupe Horodiștea / Erbiceni – Gordinești, mais par les formes dérivées d'aspect libre du décor avec des bandes linéaires, par la disparition graduelle de la tangente (fig. 1/4; 2/4, 6). Sur d'autres fragments plus couverts de poussière, rougeâtre clair, la peinture est très décolorée ou elle n'est plus conservée. La cuisson secondaire a donné aux récipients, parfois, une nuance blanc-verdâtre.

Pour les découvertes de Trinca-Izvorul lui Luca on peut établir des analogies avec la céramique peinte de type Cucuteni B de style ϵ ou ζ , de Tg. Ocna-Podei¹¹, Gura Văii-Siliște¹², Brânzeni III ou Costești¹³ ou avec celle propre pour la période de transition trouvée à Gordinești¹⁴, Erbiceni-Dealul Sărăturilor¹⁵, Horodiștea-pe

⁵ A. Nițu, *Formarea și clasificarea grupelor de stil A-B și B ale ceramicii pictate Cucuteni-Tripolie*, dans AIIA-Iași, Supl. V, Iași, 1984, p. 67, fig. 27/5–6; 28/2–3.

⁶ R. Guénon, *Simboluri ale științei sacre*, Ed. Humanitas, Bucarest, 1997, traduit du français par Marcel Tolcea et Sorin Șerbănescu, p. 194.

⁷ A. Nițu, *Continuitatea ceramicii pictate între culturile Cucuteni-Tripolie și Gorodosk-Usatovo*, CI, 1977, fig. 15/1–2.

⁸ O. Levițki, R. Alaiba, V. Bubulici, *op. cit.*, fig. 25/9.

⁹ A. Nițu, *op. cit.*, 1984, p. 79, fig. 32/7.

¹⁰ *Ibidem*, fig. 15/5; H. Dumitrescu, *La station préhistorique de Horodiștea sur le Prut, Dacia*, IX–X, 1940–1944, p. 136, fig. 4/6.

¹¹ C. Mătasă, *Așezarea neolitică Cucuteni B de la Tg. Ocna-Podei*, AM, 2–3, 1964, fig. 21–21; 23/2.

¹² A. Nițu, C. Buzdugan, C. Eminovici, *Descoperirile arheologice de la Gura Văii (municipiul Gh. Gheorghiu-Dej)*, Carpica, IV, 1971, p. 6 et les suivantes.

¹³ V. I. Marchevici, *Pozdnetripolskie plemena Severnoi Moldavii*, Kișinev, 1981, p. 41, 130–131, fig. 57, 59, 61, 71.

¹⁴ V. A. Dergacev, *Pozdnetripolskie poselenia u s. Gordinești*, AIM, Kișinev, 1973, p. 90 et les suivantes; V. I. Marchevici, *op. cit.*, p. 46–50, fig. 80–83, 89.

¹⁵ M. Dinu, *Quelques remarques sur la continuité de la céramique peinte du type Cucuteni durant la Civilisation Horodiștea – Erbiceni și Gordisk*, dans *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, Session scientifique, Iași-Piatra Neamț, 1984, Iași, 1987, p. 139, fig. 1–3.

*Prut*¹⁶, mais aussi avec la céramique des habitats plus récemment recherchés de Tătărauca Nouă-*Piscul gol* ou Cărnăeni-*Pe coastă*¹⁷ ș. a.

L'éclaircissement du phénomène de transition de la civilisation Cucuteni-Tripolie avec ses communautés d'agriculteurs précoces, au groupe culturel Horodiștea / Erbiceni-Gordinești avec des communautés mixtes, est renforcé aussi par le changement du style pictural de la céramique conservée dans les complexes des habitats datés dans ces séquences culturelles, parmi lesquelles trouve aussi sa place Trinca-Izvorul lui Luca.

Fig. 1. Trinca-Izvorul lui Luca. 1–8 fragments céramiques peints: 1–2 style ϵ_{1a} , la civilisation Cucuteni; 3, 5, 7–8 style ζ ; 4, 6, style Gordinești, le groupe culturel Horodiștea/ Erbiceni-Gordinești.

¹⁶ H. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 130–142, fig. 4/1–4, 6; 5; 8.

¹⁷ 1985, E. Sava, I. Manzura, M. Teaciu, S. Kurciatov, V. Bubulici, R. Rabinovici, V. Guchin, R. Alaiba, M. Wittenberger, *Investigațiile istorico-arheologice efectuate în microzona istorico-naturală Rudi-Tătărauca Nouă-Arionești (Raionul Dondușeni, Republica Moldova)*, CAANT, I, p. 292 et les suivantes, fig. 12/1–2; 16/3, 5; R. Alaiba, *op. cit.*, fig. 4–10.

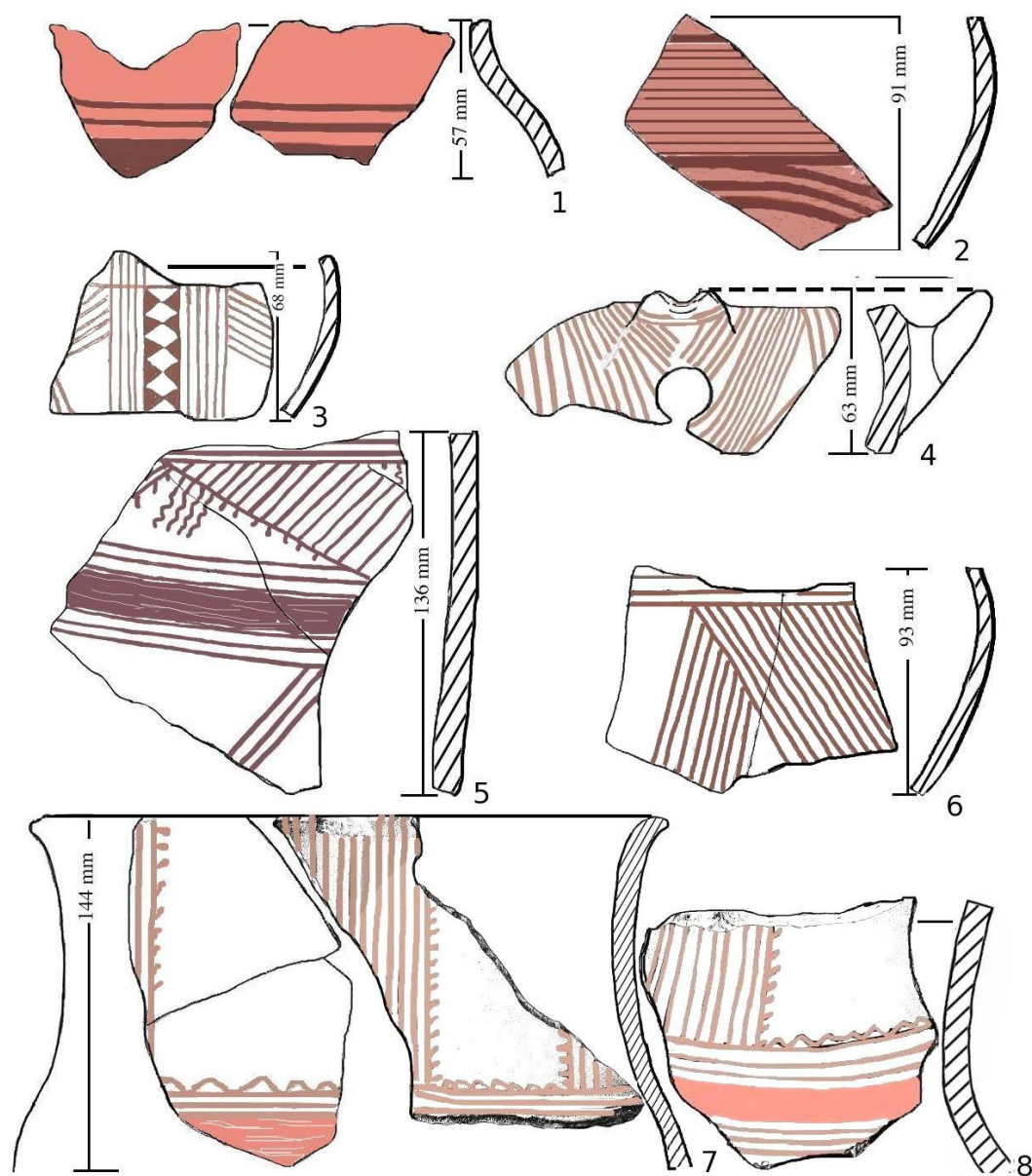

Fig. 2. Trinca-Izvorul lui Luca. 1–8 fragments céramiques peints: 1–2 style ϵ_{1a} , la civilisation Cucuteni; 3, 5, 7–8 style ζ ; 4, 6, style Gordinești, le groupe culturel Horodiștea/ Erbiceni-Gordinești.

THE PURIFYING FIRE IN THE ROMANIAN PREHISTORIC BURIALS

BY

ALEXANDRA COMȘA

Keywords: *ritual use of fire, pyres tipology, cremation rites tipology, Romanian prehistory.*

The Romanian prehistory is rich in various spiritual aspects, some of them being known for a longer time, some other being slightly outlined and following further investigations.

The purifying fire is relatively well known in the settlements, where it has different functions and most of the time, it facilitates the contact with the divinity, for solving some specific problems of the community, or expelling the evil spirits in certain places.

Of course, the purifying fire is, in fact, a complex element of the spiritual life, which was both connected with the living and with those in the after world.

Once an individual departed from this life, the entire community took care that the complete funerary ritual should have been fully accomplished, otherwise believing that the dead could return for revenge against the community.

HOUSE OF THE DEAD

At Năeni-Zănoaga, on the bottom of a pit three skeletons were placed, surrounded by complete and fragmentary vessels, massif pieces of adobe with traces of pillars, coming from a burnt construction, stones with traces of burning, as well as an axe¹. The presence of the burnt construction can lead us to the thought concerning the practice of raising a house of the dead that was destroyed by fire, at the moment when corpses had to be cremated (fig. 1 a, b).

PYRES

The pyres were used just for burning the corpse of the human or animal individuals. They were placed close to the pit, in the necropolis, or somewhere in its proximity. Most often, a single individual used to be burnt on a pyre at the same time.

Depending upon the number of individuals which could be burnt upon those pyres, we could find individual, family or community pyres².

¹ I. Motzoi-Chicideanu and Monica Sandor-Chicideanu, *Ein bronzzeitliches Grab aus Năeni –Zănoaga*, in *Dacia*, N.S., XXXVIII–XXXIX, 1994–1995, p. 32–33.

² C. Schuster, Alexandra Comșa, Tr. Popa, *The Archaeology of Fire in the Bronze Age of Romania*, Bibliotheca Musei Giurgiuvensis, I, Giurgiu, 2001, p. 79–81.

INDIVIDUAL PYRES

As a relevant example of such a kind of pyre we could mention a round hearth with a diameter of 1.50 m, uncovered in the western part of the settlement from Sibîșeni. Iuliu Paul, the archaeologist who discovered it had mentioned that, as no other place bore clear traces of burning the dead, he could consider this hearth to be the pyre, bringing as arguments concerning the shape and dimensions of the hearth, its good preservation, its location outside the habitation site, at the margin of the settlement, its construction system (being made of gravel and ceramic fragments), as well as the absence of domestic remains around it. Besides, in the southern part of the hearth there was a cylindrical pit, inside which were probably gathered the remnants of cremation. He had also shown that upon that hearth a crouched dead could be placed and burnt (fig. 1).

At Milostea (Argeș County), in tumulus no. 2, a special mode of using the fire was found. The excavators presumed that the burial contained an inhumed skeleton, with its bones completely destroyed at the moment of its discovery. The individual was covered by river stones that created an oval mantle of the tumulus. Beneath the stone there were massif charcoals, resulted from the slow combustion of a wooden cover, placed between the cadaver and the layer of stones. The burial was plundered at a later moment. Just a vase could be recovered from the burial inventory. As we could see, the Milostea Group had a special kind of funerary customs, in which fire had played an important role³ (fig. 4).

Later on, in the Telești-Drăgoiești Group of the Hallstatt period, the mortuary pyre was not discovered. Yet, in one of the tumuli at Drăgoiești, a large quantity of ash and charcoals was found together with the inventory, placed upon a bed of stone that usually served for keeping the funerary urns. This is why, the find was considered to point to the cremation of the dead on site, at the burial place⁴.

2. Family pyres

The family pyres were well represented in the Monteoru Culture. In the site of Căndești, for instance, burial no. 7 had obviously served both as a pyre and as burial place. The cremation and burial space was surrounded by a stone ring. Half of it, namely a surface of about 23 sqm was used as a pyre, where the four members of the family were burnt, before being interred in four small pits located in the other half of the ring⁵ (fig. 2).

3. Community pyres

For the community pyres, the most representative find is the one at the spot Poiana Scorșului, discovered at Sărata Monteoru and belonging to the Monteoru Culture. This consisted of a platform made of gravel, upon which bones, parts of skeletons in anatomic connection, inventory remains, ash and charcoals were uncovered. The intensive burn of the bones and the thick layer of ash and charcoals had proved that in this site cremation of the corpses was practiced for a long time and besides, it was not partial and followed by the inhumation of the dead as it happened in some cases at Căndești, a necropolis belonging to the same Monteoru Culture⁶. In the mentioned cemetery, there were burials whose pits had the walls burnt until they got red. They contained skeletons with traces of fire, which showed that the corpses were placed upon the

³ Eugenia Popescu, Al. Vulpe, *Necropola tumulară de la Milostea*, in *Revista Muzeelor*, 2, anul III, 1966, p. 148–155 and figs. 2–5.

⁴ D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, in *Arheologia Olteniei*, 1939, nr. 101–103, p. 305; Gh. Calotoiu, I. Mocioi, V. Marinoiu, *Mărturii arheologice în Gorj*, Târgu Jiu, 1987, p. 87–98; Gh. Calotoiu, *Prima epocă a fierului în nordul Olteniei*, Târgu Jiu, 2002; Gh. Calotoiu, *Necropole tumulare din Gorj*, Craiova, 2007.

⁵ Marilena Florescu, *Cîteva observații referitoare la ritul și ritualurile practicate de purtătorii culturii Monteoru în lumina săpăturilor de la Căndești (jud. Vrancea)*, in *Carpica*, X, Bacău, 1978, p. 97–136.

⁶ Eugenia Zaharia, *Stațiunea arheologică de la Sărata Monteoru*, in *Studii și cercetări de istorie buzăiană*, Buzău, 1973, p. 24.

purifying fire set into the pit and were just partly damaged by it. Anyway, it seems that, even such a short contact with the sacred flames was enough for a secured travel to the after world⁷.

And, because we have discussed about cremation, we should mention here that, according to the material culture or with the dating of the cemeteries in the Bronze or Iron Ages, the deceased people were placed with their body either stretched or flexed upon the pyre. Usually, after cremation, the community had shown a great care to the remains of the dead, gathering them from the pyre and burying them with a certain ritual.

An interesting case was found in the Lăpuș Group (Late Bronze Age). In the tumuli necropolis of the eponymous site, it could be noticed that in the first phase the pyre was situated at the place where the tumulus would be raised. After cremation of the individual, the pyre was cleaned of ash and charcoals, which were gathered on its edge, or beside it. The cremated bones were placed on its middle, surrounded by the inventory, which was spread randomly around. Sometimes, above the pyre was created a compact layer of river stones that, in other tumuli, were arranged in groups. In the following phase, the remains of the dead were not abandoned upon the pyre, but placed into an urn. In some tumuli, like no. 4 or 21, two pyres were found⁸.

At Milostea (Argeș County), in tumulus no. 2, a special mode of using the fire was found. The excavators presumed that the burial contained an inhumed skeleton, with its bones completely destroyed at the moment of its discovery. The individual was covered by river stones that created an oval mantle of the tumulus. Beneath the stone there were massif charcoals, resulted from the slow combustion of a wooden cover, placed between the cadaver and the layer of stones. The burial was plundered at a later moment. Just a vase could be recovered from the burial inventory. As we could see, the Milostea Group had a special kind of funerary customs, in which fire had played an important role⁹ (fig. 3).

HEARTHES

Out of the late Yamnaia Culture (the classical phase), at Chersăcosu (Vaslui County), in a tumulus containing the burial of a child placed in a central position, there were also the remains of a possible pyre (hearth) situated close to the burial, about 0,50 m above it¹⁰.

At Grivița (Galați County), in two burials belonging to the classical phase of the Yamnaia Culture, where were two hearths. The one in burial no. 2 was a big sized one. In the same interment it was also found a cup with evident traces of smoke. In burial no. 3 there was another hearth, „charred to red”¹¹.

A similar case we find at Cheile Aiudului (Alba County), where tumulus no. 9, with six burials, contained in the one no. 4 a skeleton flexed on its left side, with a rich inventory and close to the pit had a hearth with traces of burning, charcoals, bovid bones and ceramic fragments¹².

The cult of the fire and hearth were of great importance for the contact between the divinity and community. This is why, on some special occasions, some human sacrifices were offered to the fire, to the hearth, or to the divinity.

In tumulus no. 2 uncovered at Meri (Teleorman County) (Hallstatt), almost on its center, there were found four pots, placed at the level of the ancient soil. At various depths there were found human dismembered bones, arranged in groups, spread on a range of about 3 m. Among and in the proximity of the vases there were three hearths of small dimensions. Two of them were at the level of construction, while the third one was a little bit higher, fact which pointed to its raise and utilisation in a moment subsequent to the beginning of the mound building. Besides the human bones, there were found some animal ones (reindeer, ovicaprinaes, cattle

⁷ Marilena Florescu, *op. cit.*, p. 115.

⁸ C. Kacsó, *Zur Chronologischen und Kulturellen Stellung des Hügelgräberfeldes von Lăpuș*, in C. Kacsó, (ed.), *Der nordkarpathische Raum in der Bronzezeit, Symposium Baia Mare, 7.–10. Oktober 1998, Bibliotheca Marmatia*, 1, 2001, S. 231–278.

⁹ Eugenia Popescu, Al. Vulpe, *op. cit.*

¹⁰ Fl. Burtănescu, *Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut cu unele contribuții la problemele perioadei premergătoare epocii bronzului în Moldova*, București, 2002, p. 109.

¹¹ *Ibidem*, p. 120.

¹² H. Ciugudean, *Epoca timpurie a bronzului în centrul și sud-vestul Transilvaniei*, București, 1996, p. 61–62.

and horse). At the base of the tumulus there were two metal pieces, a bronze object plated with gold foil and a fragmentary iron knife. In the mantle of the tumulus was found another cremation burial, also dated in the Hallstatt time, but later than the one in the mound¹³ (fig. 5).

The rite of cremation is put into connection with the change of the religious beliefs of the communities that, mostly during the Bronze Age and increasingly in the Iron Ages, had considered the human being as having a dual structure, composed of the body and soul. Therefore, at the death of the individual, the soul had to detach itself from the body and this is why, the corpse had been put to fire, in order to release it. This practice had been adapted to various beliefs and customs of the different communities, thus resulting in a diversity of funerary rituals, involving also distinct modes of cremation. T. Muscă, in a paper referring to the funerary rituals of the Prehistory and Protohistory¹⁴, had emphasized the difficulty of grouping such types of cremations, which finally offer a rather large number of variants and subvariants. Here, we will consider just the place where cremation took place, as we found an easier way to identify it:

1. Cremation on the pyre

At Glăvăneștii Vechi (Iași County) – Yamnaia Culture, mound II, B. 8, with a skeleton of a child aged at about 2 years, in the proximity of the funerary pit had a pyre, out of which charcoals and ash had been preserved, but also heaps of charred bones of birds or small animals, with burnt sand above and beneath¹⁵.

2. Cremation on site

A somehow similar situation we found at Susani, in a tumulus dated back in the Early Hallstatt time, where the authors of the find had considered that an inhumation burial existed, in connection with a purifying fire, but the skeleton was missing, possibly due to the many disturbances that affected the ground. The burial contained a large number of vessels, but also charred grains, offered to the dead¹⁶.

Regarding the number of individuals that could be found in a pit, we could mention:

1. Cremation in individual burials

We will not insist about the ritual involved by the cremation rite in individual burials. What is worth to be mentioned here is the large diversity they have, according to the material culture they had belonged to.

A very interesting example of evident social differentiation we find in the necropolis of Cârna, belonging to the Gârla Mare Culture. This distinction is given by the number of vessels placed in each burial. As we consider relevant the statistics made for this purpose, we render here the data resulted from it:

- 42 poor burials, with one or two vessels (about 36,2%);
- 54 burials of medium condition – between three and five vessels (or least 2 pots and one statuette) (about 46,6%);
- 15 rich burials – between six and eight vessels (or at least 5 pots and one statuette) (about 13%);
- 5 very rich burials – at least nine vessels (or eight pots and one statuette) (about 4%)¹⁷.

2. Cremation in double or multiple burials

In our opinion, the rite of cremation, when used together with the inhumation one, in some of the double or multiple burials, was surely used also as a distinguishing element, which, in some certain situations, could have provided hints regarding the social status of the deceased.

¹³ E. Moscalu, *Die frühhallstattzeitlichen Gräber von Meri (Gem. Vedeia, Kr. Teleorman)*, in C. Preda, Al. Vulpe, C. Poghiric (ed.), *Thraco-Dacica, Recueil d'études à l'occasion du IIe Congrès International de Thracologie (Bucarest, 4–10 septembre 1976)*, București, 1976, S. 77–86 and Abb. 1; *Idem*, *Mormintele tumulare hallstattiene timpurii de la Meri (com. Vedeia, jud. Teleorman)*, in *Memoria Antiquitatis*, IX–XI, 1985, p. 163–169;

¹⁴ T. I. Muscă, *Contribuții la studiul ritualurilor funerare pre- și protoistorice*, in *Acta Moldaviae Meridionalis*, II, 1980, p. 45–50.

¹⁵ *Ibidem*, p. 119.

¹⁶ I. Stratan, Al. Vulpe, *Der Hügel von Susani*, in *Prähistorische Zeitschrift*, Band 52, 1977, Heft 1, S. 42–46 and Abb. 2.

¹⁷ Vl. Dumitrescu, *Necropola de incinerare din epoca bronzului de la Cârna*, București, 1961, p. 310.

BURNING OF THE PIT

In some certain cases, even if the deceased are not being burnt, the purifying, sacred fire plays an important role in the funerary ritual. There are finds that show that, either the entire pit had been burnt to red, or a fire was set on its bottom, so that the ground preserved traces of burning. Such examples we have at Căndești (Vrancea County) (Monteoru Culture – Bronze Age)¹⁸. We should not forget here to mention that, in some cases, the individuals were not burnt completely. On the contrary, they were placed in the pit after the sacred fire was set in there so that, the corpse was affected just in part, otherwise, the bones preserving their anatomical structure. Thus, an incomplete cremation occurred, as found in some cases in the necropolis from Căndești (Monteoru Culture – Bronze Age)¹⁹.

CHARCOALS

In our opinion, the charcoals must have been very important for the funerary rituals. They were usually taken from the pyre upon which the dead had been burnt. They were part of the purifying fire that released the soul of the individual but, they might have had also a psychopomp function for the soul of the dead, in the same manner like some material cultures have used the lamps.

At Holboca (Yamnaia Culture) in burial no. 11, belonging to an adult male, traces of charcoal had been found on the bottom of the pit²⁰.

At Brăești (Noua Culture), at the level of the skeleton, on the bottom of some funerary pits (B.3 and B.10) pieces of charcoals had been found. This is the only case of the mentioned culture where such a situation could be identified²¹.

At Galați – „Dunărea” quarter, in burial no. 8, some charcoals had been found. The burial was dated possibly in the Middle, or Late Bronze Age²².

The presence of the charcoals in the burials seems to have been a usual procedure in the tumuli necropolis from Vârtopu-Ciuperceni, belonging to the final part of the Early Bronze Age. In this cemetery, that comprised 14 tumuli, the existence of charcoals in the burials seems to have been part of the customary ritual for the dead. It is interesting to note here that, in most of the funerary finds of this necropolis, the charcoals have been placed in the proximity of the cremated human bones²³. But, what could be their significance? They could either have been taken accidentally from the pyre, fact which is denied by their frequency or, they were put there in order to bring an extra-purifying fire to the corpse, or provide it with a sacred fire for the travel towards the after world. Another argument that could support this presumption is the find in tumulus no. 9, where, inside a big vessel, the cremated bones were placed together with charcoals²⁴.

OTHER CHARRED DEPOSITIONS IN BURIALS

In the layer Cucuteni A₂ from Poduri, there were some human disparate bones, among which, in 1990 was found the skull of a child of about three years, that was placed upon a layer of charred layer of cereals, with a diameter of approximately 1 m.

¹⁸ Marilena Florescu, *op. cit.*, p. 117.

¹⁹ *Ibidem*, p. 115; Marilena Florescu, *Quelques observations concernant le rite et les rituels des communautés Monteoru à la lumière des fouilles de Căndești (dép. de Vrancea)*, in R. Vulpe (ed.), *Actes du IIe Congrès International de Thracologie, I, Histoire et archéologie*, București, 1980, p. 85.

²⁰ Fl. Burtănescu, *op. cit.*, p. 121.

²¹ Lidia Dascălu, *Probleme ale bronzului târziu din nord-estul României, Rit și ritual funerar în cultura Noua*, in *Hierarus*, IX, 1994, p. 146.

²² *Ibidem*, p. 115.

²³ Gh. Calotoiu, *Necropole tumulare din Gorj. Vârtopu-Ciuperceni, Telești-Drăgoiești*, Craiova, 2007, p. 9–41.

²⁴ *Ibidem*, p. 16 and plate no. 9.

A somewhat similar find was done at Doboșeni, where a double burial was found, containing two flexed skeletons accompanied by inventory and buried on a layer of ash²⁵.

We consider interesting to note here also the deposition in burial no. 33 from Holboca (Fig. 4), belonging to male of 30–40 years, with a very robust body and a height of 180,5 cm. Between the scapula and hummers on the left side, there were found green charred bones, one such bone being also found between the fingers of the left and near the right scapula. It is not known if those bones were animal or human ones²⁶. Considering their position, in front of the mouth, we find it appropriate to consider that they were animal bones.

CONCLUSIONS

Even if the use of the purifying fire seems apparently less used in the cemeteries, if we take into consideration the large number of elements provided by the funerary ritual, we can observe its constant presence, even if not intensely manifested in all material cultures. On the other hand, the use of fire had served both a utilitarian and a symbolic role and its existence in burials shows the diversity of beliefs and customs specific to the communities of the prehistoric times.

FOCUL PURIFICATOR ÎN MORMINTELE PREISTORICE DIN ROMÂNIA

REZUMAT

Lucrarea se referă la folosirea focului purificator în necropole, acesta având un rol important în cadrul ritualului funerar din diferite culturi materiale.

Desigur, focul purificator este, de fapt, un element complex al vieții spirituale, care s-a aflat în conexiune atât cu lumea celor vii, cât și cu cei de dincolo.

De îndată ce un individ a părăsit această viață, întreaga comunitate avea grijă să îndeplinească ritualul funerar până la cel mai mic detaliu, altfel existând credința că morții ar putea să se întoarcă și să se răzbune împotriva întregii comunități.

Se fac referiri la situații care evidențiază folosirea „casei morților”, unde cei morți au fost depuși și apoi construcția a fost incendiată.

Rugurile folosite pentru incinerarea celor morți erau de diferite tipuri și anume: individuale, familiale sau ale comunității.

Este menționat și cultul vetrei, care asigura legătura dintre divinitate și comunitate.

Referitor la locul unde se desfășura ritualul de incinerare se pot găsi morminte cu incinerare pe rug sau pe loc, apoi având în vedere numărul de indivizi depuși într-o groapă erau morminte cu un singur individ, doi sau mai mulți. Se au în vedere și alte aspecte ale ritualului funerar legat de focul purificator, cum ar fi arderea gropii, depunerea de cărbuni alături de cel decedat sau în groapă, alte depuneri incinerate.

Concluzia care a putut fi desprinsă din analiza acestor date evidențiază faptul că focul purificator a fost folosit în mod constant, chiar dacă nu la fel de intens, în culturile preistorice de pe teritoriul României. El a servit atât unui rol utilitar, dar și unui ritual, exprimând diversitatea concepțiilor religioase și a obiceiurilor din perioada la care ne referim.

LIST OF FIGURES

Fig. 1. Drawing of the burial from Năeni-Zănoaga, apud I. Motzoi-Chicideanu, M. Șandor-Chicideanu, 1994–1996, 26, Abb. 6.

Fig. 2. Family burial from Căndești, apud M. Florescu 1978, fig. 6.

Fig. 3. The tumulus from Milostea, apud E. Popescu, Al. Vulpe 1966.

Fig. 4. Burial no. 33 from Holboca, apud E. Comșa, 1985, p. 153, fig. 7.1.

Fig. 5. The tumulus from Meri, apud E. Moscalu 1976.

²⁵ Cornelia-Magda Mantu, D. Botezatu, B. Kromer, *Une tombe double à inhumation de l'établissement de type Cucuteni de Scânteia, département de Iași, Roumanie*, in *Préhistoire Européenne*, vol. 6, 1994, p. 226.

²⁶ E. Comșa, *Mormintele cu ocru de la Holboca*, in *Thraco-Dacica*, VI, 1–2, 1985, p. 152–153 and fig. 7.

Fig. 1. Drawing of the burial from Năeni-Zănoaga, apud I. Motzoi-Chicideanu, M. Șandor-Chicideanu, 1994-1996, 26, Abb. 6.

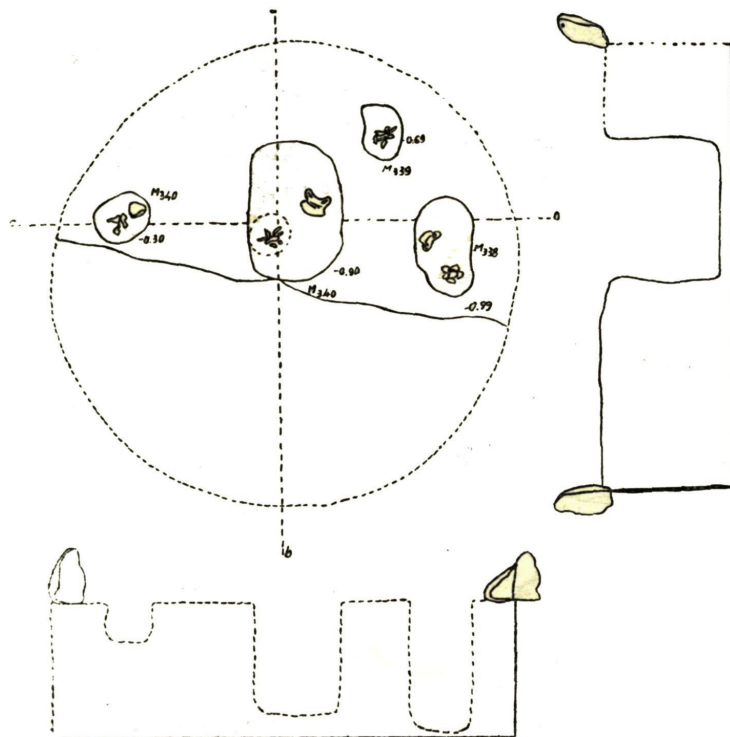

Fig. 2. Family burial from Căndești, apud M. Florescu 1978, fig. 6.

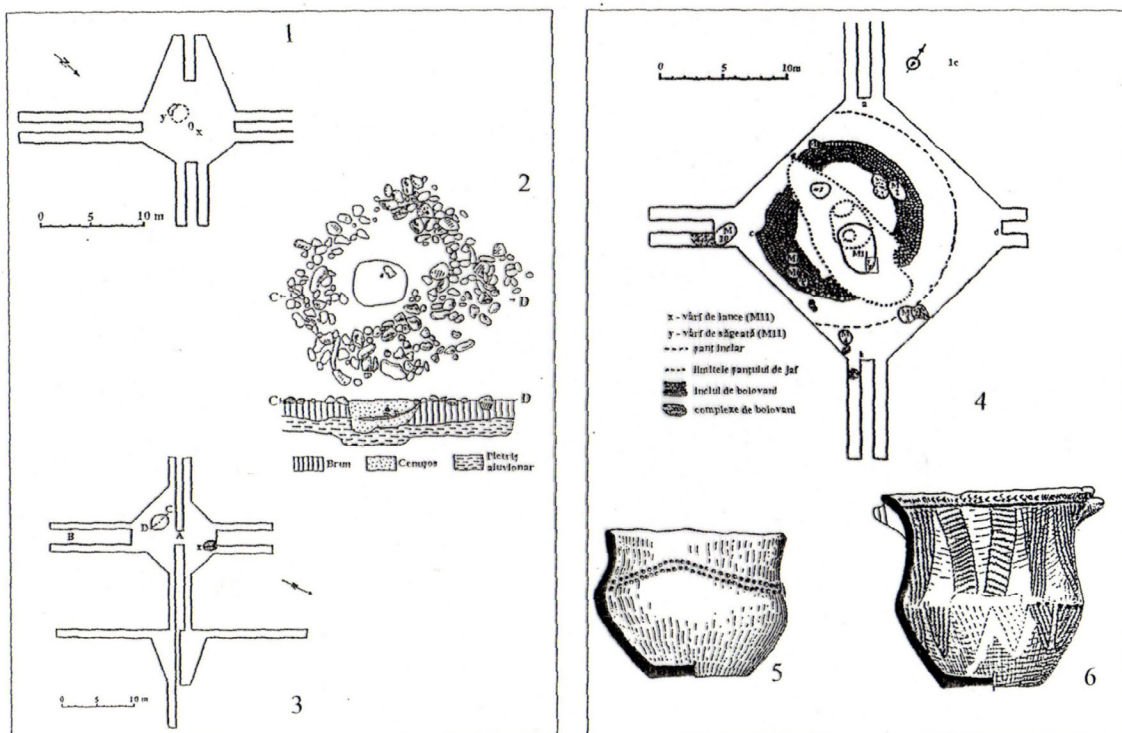

Fig. 3. The tumulus from Milostea, apud E. Popescu, Al. Vulpe 1966.

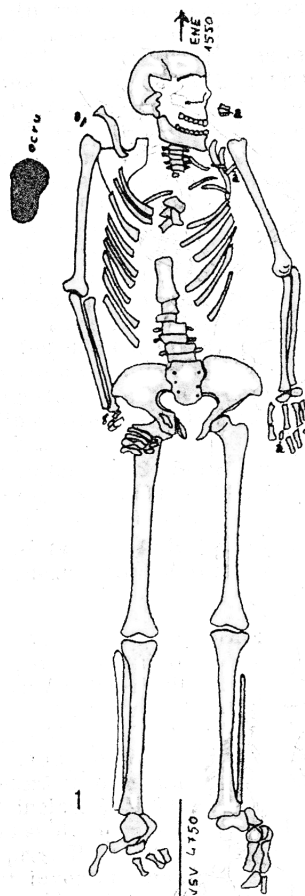

Fig. 4. Burial no. 33 from Holboca, apud E. Comșa, 1985, p. 153, fig. 7.1.

UNELE PROBLEME ALE EPOCII BRONZULUI DIN REGIUNILE EST-CARPATICE. OBSERVAȚII PE MARGINEA UNEI CĂRȚI RECENTE

DE

ATTILA LÁSZLÓ

Keywords: *Bronze Age, Mnogovalikovaja-, Komarov-, Costișa-, Noua-culture, Corlăteni-Trușești cultural aspect, Chronology.*

Rândurile de față ne-au fost prilejuite de cartea doamnei Lidia Dascălu, *Bronzul mijlociu și târziu în Câmpia Moldovei* (Trinitas, Iași, 2007, 411 p.). Prezentată în prima sa formă ca teză de doctorat, lucrarea a fost elaborată „în esența sa” în anii 1998–1999 (vezi p. 103, n. 176). Nu se precizează când a fost încheiat manuscrisul; potrivit paginii de titlu și colofonului, cartea a fost tipărită și a apărut în 2007, dar, după cunoștințele noastre, a fost difuzată cu anumită întârziere. Citând cuvintele autoarei, cartea își propune, în intenția sa, „abordarea problematicii complexe a celor două perioade ale epocii bronzului în lumina stadiului actual al cercetărilor și în contextul cultural al epocii. Astfel, Bronzul mijlociu a fost studiat în contextul complexului cultural Costișa-Bili Potik-Komariv și în raport cu culturile Monteoru, Sabatinovka timpurie și Noua, iar Bronzul târziu în contextul general al complexului Sabatinovka-Coslogeni-Noua” (vezi cap. I. *Introducere*, p. 11). Lucrarea are ca punct de plecare cercetările proprii ale autoarei (săpăturile efectuate în așezările de la Crasnaleuca-Staniște și Mihălășeni, în necropolele de la Brăești, Crasnaleuca-Drumu Morii și Coșeri, cercetări arheologice de suprafață, studiul materialelor aflate în diferite colecții din România și Republica Moldova), documentația fiind completată printr-o bogată bibliografie. În analizarea materialului documentar s-a apelat la metodele specifice ale arheologiei (tipologică, comparativă, cartografică, analize statistice etc.). Fiind vorba de o lucrare monografică, este oarecum surprinzătoare (auto)aprecierea potrivit căreia rezultatele astfel obținute reprezintă doar o etapă preliminară a cercetării, și că etapa finală „va consta în prelucrarea datelor pe calculator, printr-un program special, pentru obținerea unor serii și, pe această bază, a unor posibile indicii cultural-cronologice” (p. 12). Până ce vom afla ce ne mai rezervă mirajul calculatorului, încercăm să trecem în revistă principalele aspecte ale Bronzului mijlociu și târziu (în continuare BM și BT), așa cum acestea au fost tratate în paginile lucrării.

Cartea se înscrie în genul lucrărilor ce își propun să aprofundeze cercetarea unor fenomene arheologice dintr-un ținut natural și istoric bine delimitat, ca parte a unor arii geografice și culturale mai cuprinzătoare. Înțelegerea *părții* este dificilă fără cunoașterea *întregului*, de aceea ne-am fi așteptat ca în partea introductivă a lucrării această importantă zonă de contact, Câmpia Moldovei, să fie „plasată” atât în peisajul natural variat al vastelor spații carpatopontice, cât și în ariile de răspândire ale culturilor de origine NV pontică, respectiv nord-central-europeană și NE carpatică din BM și BT care, la un anumit moment al evoluției lor, își fac apariția și în regiunea cercetată. (Hărțile 3, 6 și 8 corespund numai în parte acestei cerințe.) În aceeași ordine de idei, ar fi fost binevenită precizarea (chiar și sub forma unui tabel) a cadrului cronologic de referință: în ce sens (în funcție de ce sistem de cronologie relativă și absolută) sunt folosiți termenii de BM și BT, cum se raportează fazele culturilor studiate la etapele acestor perioade ale epocii bronzului. În acest fel am fi putut înțelege mai bine poziția în timp și spațiu a fenomenelor culturale regionale studiate, în raport cu unitățile cultural-istorice mai cuprinzătoare din care fac parte (ceea ce a fost, de altfel, și în intenția autoarei, vezi mai

sus). Ar fi fost binevenită și lămurirea de la început a unor probleme de terminologie de care ne lovim mai ales în cazul „complexului cultural Costișa-Biły Potik-Komariv” (la alți autori: Biały Potok, Komarov, Komarowo etc., în continuare: C, BP, K), în legătură cu care se întrebuințează în paginile lucrării, adesea alternativ, sintagmele de manifestări culturale de tip BP-K-C, grupul BP, cultura K, cultura Trzciniec [Trzciniec]-K, elemente K, cultura C, elemente C, elemente BP-C etc. (vezi *passim* și hărțile 3, 5, 6). Conținutul acestor concepte, raporturile chorologice și cronologice ale elementelor componente ale acestui „complex” ar fi putut fi mai bine lămurite chiar și în subcapitolul II.1 (p. 16–30), dacă acesta ar fi prezentat, cu adevărat, *stadiul actual*, și nu *istoricul* cercetărilor, în sensul înregistrării, în ordine cronologică, a diferitelor contribuții. Trebuie să recunoaștem, în același timp, că asemenea neclarități conceptuale și terminologice pot fi regăsite nu numai în lucrarea aici discutată; ele persistă atât în literatura arheologică românească, cât și în cea internațională. Nu pot fi ignorate, pe de altă parte, încercările de ordonare culturală, cronologică și regională mai riguroasă a descoperirilor în discuție, inclusiv încercările de a diferenția mai bine descoperirile tip K de cele de tip C (până la punerea sub semnul întrebării chiar a conceptului de complex cultural C-K)¹.

Referitor la BM (cap. II., p. 16–74), cartea dnei L.D., tratează, pentru început, *Problema prezenței culturii Mnogovalikovaja în spațiul Câmpiei Moldovei* (II.2.1., p. 30–40). Cultura Mnogovalikovaja (în continuare MV) este atestată în zonă prin zece morminte tumulare (dintre care patru au atribuirea culturală certă) și care sunt analizate minuțios sub diferitele aspecte ale ritului și ritualului funerar. Cu excepția unui mormânt de la Valea Lupului, toate celelalte au fost atribuite fazei târzii a culturii. Relativ la cronologie, sunt citate mai multe opinii, inclusiv cea a lui Eugen Sava (1991, 1994)², potrivit căreia aceste morminte pot fi datate larg, între culturile Katakombnaja și Srubnaja târzie și sincronizate cu fazele Monteoru Ic3-Ia, parțial Ila, ca și cu etapele mai timpurii ale culturii K, în intervalul secolelor XVII–XV/XIV (cel mai probabil XVI î.e.n.). În final (cu referire la Trifonov 1996a, 2001 și Sava 2002) se menționează că, mai recent, pentru „limita superioară” a culturii MV în regiunile situate la est de Prut s-a propus data de 1700/1600 î.e.n. Altfel spus, potrivit acestei noi cronologii se propune pentru *sfârșitul* culturii MV o datare apropiată de cea care a fost evaluată anterior pentru *începutul* ei! Această reevaluare radicală a cronologiei, rămasă fără comentarii

¹ Vezi, de pildă, dintre lucrările mai recente, care nu au fost luate în considerație în lucrare, Gh. Dumitroaia, *Comunități preistorice din nord-estul României. De la cultura Cucuteni până la bronzul mijlociu*, Piatra Neamț, 2000; V. Cavruc, Gh. Dumitroaia (ed.), *Cultura Costișa în contextul epocii bronzului din România*, Piatra Neamț, 2001 (cu contribuțiile lui V.P. Batariuc, N. Bolohan, V. Cavruc, Gh. Dumitroaia, E.R. Munteanu, A. Popescu, Al. Vulpe); Fl. Burtănescu, *Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut*, București, 2002; Anca Popescu, *Beiträge zur Keramik vom Typ Costișa*, în C. Kacsó (Hrsg.), *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im Karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten. Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag*, Baia Mare 10–13. Oktober 2001, Baia Mare 2003, p. 379–401; B. Niculică, *Epoca mijlocie și târzie a bronzului în Podișul Sucevei*. Rezumatul tezei de doctorat, Iași, 2006, p. 5–15, 21–25; Roxana Munteanu, *Începutul bronzului mijlociu în depresiunile marginale ale Carpaților Orientali*, Piatra Neamț, 2010 (Bibliotheca Memoriae Antiquitatis XXIV). Pentru contextul general vezi și A. Koško (ed.), *The Trzciniec area of the early bronze age civilisation: 1950–1200 BC*. Baltic-Pontic Studies 6, Poznań, 1998; A. Koško, V.I. Klochko (ed.), *The foundations of radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 4000–1000 BC*. Baltic-Pontic Studies 12, Poznań, 2003; Merită să fie menționat în acest context și încercarea cercetătorilor polonezi și ucrainieni de a ordona descoperirile de tipul celor mai sus menționate într-un cuprinzător cerc cultural Trzciniec (*Trzciniec Cultural Circle*, prescurtat: *TCC*), răspândit, în mai multe etape, de la V la E, de la Elba inferioară pînă la Nipru. În cadrul acestuia a fost distins un „sub-cerc vestic” (*Western Subcircle of TCC*), caracteristic pentru zona Câmpiei Nord-Central-Europene și un „sub-cerc estic” (*Eastern subcircle of TCC*), caracteristic pentru zonele de pădure și de silvostepă din bazinul râurilor Prut, Nistru, Bugul de Sud, Nipru, Pripet. În cadrul sub-cercului din urmă au fost distinse două linii evolutive/două trenduri de dezvoltare, *Trzciniec development trend* (în zonele de pădure mixtă) și *Komarov development trend* (în regiunile de la poalele Carpaților și în zona de silvostepă a Ucrainei de pe malul drept al Niprului), vezi J. Czebreszuk, „Trzciniec”. *An alternative view*, în A. Koško (ed.), *op.cit.*, p. 167–189; J. Górski, S. Lysenki, P. Makarowicz, *Radiocarbon chronology of the Trzciniec cultural circle between the Vistula and Dnieper basins*, în A. Koško, V.I. Klochko (ed.), *op. cit.*, p. 253–306. Pentru a reflecta mai bine fenomenul Trzciniec, cu o largă răspîndire în timp și în spațiu și cu importante particularități regionale, s-a mai propus ca în locul termenului de cultură să se folosească termenul de „pachet” (*Trzciniec-package*) pentru a desemna setul de trăsături interregionale Trzciniec. Termenul, sub forma *Beaker-package*, a fost folosit mai înainte de C. Burgess (BAR, 33, 1976, p. 306–323) pentru a explica mai bine fenomenul „culturii” vaselor campaniforme. Vezi J. Czebreszuk, *op. cit.*, p. 167. Descoperirile înrudite din România, adesea inconsecvent etichetate, ar putea fi racordate, potrivit acestui model, la „Komarov development trend”.

² Pentru a nu încărca referințele bibliografice din textul nostru, lucrările citate și în cartea dnei L. Dascălu vor fi menționate, de preferință, în aceleași forme prescurtate.

din partea autoarei, se datorează introducerii datărilor radiometrice, potrivit cărora începutul culturii MV poate fi situat pe la 2300 cal BC, iar sfârșitul după 2000, probabil pe la 1900/1800 cal BC. Pentru această datare înaltă a fost luată în calcul în special seria de patru datări obținute pentru unele morminte MV din Akkiembetskij/Akkembeckij Kurgan de lângă satul Zatoka din dreapta limanului Nistrului (3795 ± 60 BP, 3780 ± 60 BP, 3745 ± 50 BP, 3685 ± 45 BP, ce acoperă intervalul 2340–1970 cal BC în domeniul 1σ)³.

Discuția continuă cu *Problema prezenței elementelor ceramice BP-C-K în Câmpia Moldovei. Aspectul cultural Corlăteni-Trușești* (II.2.2., p. 40–74). Aceste „elemente ceramice” au fost interpretate în literatura arheologică fie ca aparținând culturilor C, BP-C sau K din BM, fie ca supraviețuiri în cadrul fazei I a culturii Noua din BT (potrivit periodizării elaborate de A.C. Florescu). Autoarea a reușit să carteze 45 de situri (34 de localități) cu descoperiri de „ceramică de factură BP-C-K” (vezi hărțile 5, 7). Se apreciază că siturile cu ceramică de tip BP-C-K se concentrează în partea sudică a Câmpiei Moldovei, în timp ce în partea nordică a aceleiași regiuni ar fi mai frecvente descoperirile de tip K, „eventual BP-K” (p. 43), fără ca această diferențiere culturală, destul de vagă de altfel, să fie demonstrată prin analiza ceramicii și ilustrația aferentă (vezi mai jos). După puținele date privind așezările și locuințele, sunt prezentate descoperirile funerare, clasificate în morminte plane și morminte „tumulare” de înhumatie. Acestea din urmă sunt precar documentate și, oricum, nu sunt morminte tumulare, ci morminte secundare, săpate în mantaua unor tumuli mai vechi (jamnaja) (vezi p. 243, nr. 413. Cotârgaci). Lăsând la o parte câteva obiecte de os, piatră și bronz, cea mai mare parte a inventarului arheologic este reprezentată de ceramica, analizată în ansamblu, în funcție de tehnica de prelucrare, formele și ornamentarea.

Reluând unele idei exprimate anterior de I. Nestor (1960), Al. Vulpe (1961) și Eugenia Zaharia (1963), legate de prezența în Câmpia Moldovei a ceramicii de tip/de tradiție BP, K, C și Monteoru, descoperirile în discuție au fost încadrate de L.D. într-un aspect cultural original, pentru care propune denumirea de Corlăteni-Trușești. Arheologii citați au considerat că descoperirile de tipul acelora din nivelurile inferioare ale așezărilor de la Corlăteni și Trușești reprezintă locuiri BP-C sau C-K târzii, cu unele elemente Monteoru (Nestor, Vulpe) sau o fază finală C, ce poate fi numită etapa sau chiar *aspectul cultural Corlăteni* (al culturii Costișa) (E. Zaharia). Spre deosebire însă de acești specialiști, L.D. susține că aspectul cultural original aici discutat *se individualizează* nu numai față de cultura Noua, care îl urmează, dar și în raport cu culturile BP-K, C și Monteoru târzii, care au contribuit la formarea lui (p. 73). Nu ne este destul de clar, dacă, în condițiile acestei „individualizări”, aspectul cultural Corlăteni-Trușești mai este considerat sau nu ca parte a „complexului” BP-C-K? (Întrebarea nu este retorică: prin aspect/facies cultural în literatura arheologică se înțelege o subgrupă sau o ramură particulară, ce se abate de la linia evolutivă majoră a unei culturi mai cuprinzătoare. Se apreciază, de asemenea, că aplicarea conceptului de aspect/facies poate genera confuzii, fiindcă, în general, nu oferă decât „pseudo-explicații”⁴). Avem impresia că autoarea are unele ezitări și în ceea ce privește diferențierea aspectului cultural nou creat față de cultura Noua. Astfel, necropola de la Brăești, care a fost încadrată inițial de L.D. (1989; 1991 a–b–c; 1994a) în prima fază a culturii Noua, este atribuită acum de autoare aspectului cultural Corlăteni-Trușești (vezi *Corpus*, p. 171, nr. 47). În capitolul despre descoperirile funerare se afirmă, însă, mai prudent, că „la Brăești au fost descoperite 16 morminte, dintre care *cel puțin unele* pot fi atribuite, pe baza inventarului, aspectului Corlăteni-Trușești” (p. 45, nota 80, sl. noastră). Concret, în textul lucrării se fac referiri numai la mormântul dublu M 10 (p. 45–47, 70–71), care este apoi descris amănunțit în paragraful dedicat mormintelor duble ale culturii Noua (!) cu mențiunea că, inițial, mormântul a fost atribuit acestei culturi de L.D. (vezi p. 91–92, nota 166). În cadrul aceluiași paragraf (p. 93) este detaliat prezentat și M 21a–21b, dublu, din necropola de la Balintești, considerată în alte părți ale lucrării ca

³ Vezi lucrările citate de L.D. și, mai nou, I. Motzoi-Chicideanu, D. Gugu, *Un mormânt din epoca bronzului descoperit la Cărlomănești, jud. Buzău*, în *SCIVA*, 52–53, 2001–2002, p. 24 și Lista 1/nr. 33–36; B. Govedarica, E. Kaiser, J. Ja. Rassamakin, V. A. Samar, *Der Grabhügel „Tarasova Mogila” bei der Stadt Orechov. Neue Angaben zur Periodisierung und Chronologie der äneolithischen und bronzzeitlichen Steppenulturen im Azovgebiet*, în *Eurasia Antiqua*, 12, 2006, p. 103, Abb. 47.

⁴ Vezi Sara Champion, *DuMont's Lexikon archäologischer Fachbegriffe und Techniken*, Köln, 1982, p. 61 (s.v. *Fazies*): „Gruppe von Elementen einer Industrie bzw. Kultur, bei der es sich um eine Untergruppe (bzw. um einen von der Hauptlinie der Tradition abweichenden Sonderaspekt) zu handeln scheint. So bezeichnet man einen bedeuerenderen Zweig einer Kultursequenz [...] als unterschiedliche „Fazies“ der „Kultur“, obwohl es sich dabei auch um die Hinterlassenschaft verschiedener Industrien oder Kulturen handeln könnte. Die Bezeichnung stiftet daher – ebenso wie der Terminus „Tradition“ – Verwirrung, weil sie unpräzise ist und lediglich eine Pseudo-Erklärung darstellt. Heute bedient man sich ihrer sehr viel seltener als ehemals.”

reprezentativă pentru cultura Monteoru târzie (și nu pentru faza Noua I). În capitolul despre mormintele culturii Noua a fost inserată, de altfel, și un întreg pasaj despre caracterizarea antropologică a scheletelor din necropola de la Balintești (p. 106).

În cadrul aspectului cultural Corlăteni-Trușești L.D. distinge *trei variante* care ar reprezenta, totodată, și *trei etape cronologice*. Cea mai veche ar fi varianta Corlăteni, în care predomină elementele BP-K și care a fost datată în limitele perioadei de existență a fazei Monteoru II (probabil IIa). Pe baza unui fragment de vas, ornamentat cu triunghiuri „incizate prin împunsături” (sic!), descoperit la Ghilănești, autoarea nu exclude posibilitatea existenței și a „unei faze mai timpurii, anterioare orizontului Corlăteni” (vezi p. 71)⁵. Varianta Corlăteni este urmată de varianta Trușești, în care este mai evidentă prezența elementelor C și Monteoru (IIb). Prin această din urmă cultură sunt resimțite și unele influențe răsăritene (Sabatinovka timpurii). Cea mai târzie ar fi varianta Brăești, reprezentată prin mormântul 10 din necropola de aici, conținând vase caracterizate prin elemente C-BP-K și Monteoru târzie. Această variantă este sincronizată cu faza Balintești (probabil de început) a culturii Monteoru. (De notat că această fază, respectiv necropola de Balintești-Cioinagi, este apreciată de unii cercetători ca aparținând perioadei de început a culturii Noua⁶. Autoarea însăși se referă de mai multe ori la necropola de la Balintești în cadrul discuțiilor cu privire la descoperirile funerare ale culturii Noua, vezi p. 82–107!) Nu putem să nu observăm că diferențierea cronologică și culturală aici propusă nu este susținută și printr-o analiză comparativă a inventarului arheologic al celor trei etape, căci, după cum am mai observat, descoperirile aspectului Corlăteni-Trușești, inclusiv ceramica, sunt prezentate și discutate în ansamblu. Cât privește ideea de *variante* (care nu a mai fost dezvoltată în lucrare), ar fi dificil să avem în vedere variante locale/regionale din moment ce toate cele trei situri eponime, Corlăteni, Trușești și Brăești, ca și situl de la Ghilănești, sunt situate în aceeași parte nordică a Câmpiei Moldovei, distanța maximă între ele fiind de cca 40 km (vezi Harta 7, nr. 83, 366a, 47, 415). Autoarea s-a străduit, după cum am văzut, să sincronizeze cele trei etape ale aspectului Corlăteni-Trușești cu fazele culturii Monteoru, dar lasă deschisă problema raportării acestui aspect la evoluția complexului cultural C-BP-K (de care se leagă genetic). Problema nu este discutată nici în paragraful despre cronologie (p. 71–72), unde se fac doar mențiuni fugitive la unele încercări de periodizare a culturilor K, BP și C. În ceea ce privește cronologia absolută, sunt rezumate opiniile exprimate în ultima jumătate de veac, încheindu-se cu aprecierile lui Al. Vulpe (1997) cu privire la datarea epocii „clasice” a bronzului din România între 2500/2300–1600/1500 î.e.n., în spiritul revizuirii cronologiei epocii bronzului sud-est și central-european (p. 72).

În concluziile capitolului, L.D. apreciază că prezența mormintelor MV la vest de Prut nu este un indiciu al așezării efective a populației acestei culturi în regiune și, în acest fel, s-ar exclude ipoteza existenței unui substrat genetic MV în cultura Noua (p. 73). În ce privește prima parte a afirmației, autoarea rămâne datoră cu o explicație alternativă pentru prezența în acest spațiu a mormintelor populației MV, iar existența sau non-existența unui substrat genetic MV în cultura Noua nu credem că poate fi judecată doar pe baza descoperirilor din Câmpia Moldovei, ci având în vedere întreaga arie de formare a culturii Noua (problemă ce nu este analizată în lucrare). Nu este discutat nici raportul cronologic dintre descoperirile de tip MV și Corlăteni-Trușești din Câmpia Moldovei, putem doar deduce din sincronismele propuse (vezi mai sus) că cele două fenomene se succed, putând exista un contact cronologic doar la nivelul „variantei” Corlăteni, în vremea corespunzătoare etapei Monteoru IIa. Prin prizma raporturilor Monteoru-Mnogovalikovaja o asemenea relație nu poate fi exclusă⁷, dar, pe de altă parte, datările ¹⁴C disponibile pentru cultura MV (vezi mai sus) nu se intersectează cu cele cunoscute la ora actuală pentru cultura K (-C) târzie din regiunea pericarpatică (vezi mai jos).

Aspectul Corlăteni-Trușești este văzut ca o manifestare culturală evoluată din a doua jumătate a BM, afirmându-se, totodată, că antecedentele acesteia nu sunt, deocamdată, cunoscute. Se apreciază, astfel, că în nordul Moldovei există un hiatus între sfârșitul culturii Costișa (etapa Costișa) și varianta timpurie a aspectului Corlăteni-Trușești (p. 74). Cititorul rămâne oarecum nedumerit: să înțelegem că aspectul Corlăteni-Trușești a fost precedat în Câmpia Moldovei de cultura Costișa (după care ar urma presupusul

⁵ Odată cu această afirmație, nu se face trimitere la ilustrație. Probabil este vorba de fragmentul din pl. 5/415 = 7/415 = 70/415, menționat în text la p. 51, 57–58 și în *Corpus* la p. 243, nr. 415.

⁶ Vezi, recent, M. Petrescu-Dîmbovița, *Necropola civilizației Noua de la Trușești-Țuguieți*, în M. Petrescu-Dîmbovița, M. Florescu, A.C. Florescu, *Trușești. Monografie arheologică*, București-Iași, 1999, p. 601. Chiar și în opinia lui Eugenia Zaharia, etapa Balintești-Gârbovăt înfățișează „ultimul aspect în care se manifestă cultura Monteoru, într-un context cultural care face trecerea spre cultura Noua”. Vezi, s.v., în C. Preda (ed.), *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, vol. I (A–C), București, 1994, p. 153–154.

⁷ Vezi I. Moțoi-Chicideanu, D. Gugiu, *op. cit.*, p. 22–28.

hiatus), sau se face referire la cultura Costișa din aria sa inițială (regiunea subcarpatică)? Întrebarea este cu atât mai justificată cu cât, la un moment dat (în legătură cu ipotezele privind prezența *ceramicii de tradiție* K și BP-C), se admite ca o certitudine că în Bronzul mijlociu Câmpia Moldovei a făcut parte din aria de răspândire a *culturii* BP-C-K (p. 41). Hărțile de răspândire nu ne lămuresc pe deplin, căci harta 5 ilustrează *descoperirile ceramice* din Câmpia Moldovei, atribuite culturii BP-C-K, aria de răspândire a *culturii* C fiind situată la V de Siret. Pe harta 6, aria de răspândire a *culturii* C include și Câmpia Moldovei, fiind marcată și ruta difuzării ei în această zonă dinspre regiunile din dreapta Siretului. Pe aceeași hartă, nordul spațiului carpato-nistean (inclusiv nordul Câmpiei Moldovei) apare ca parte a ariei de răspândire a culturii K, difuzată dinspre Ucraina subcarpatică. În sfârșit, pe harta 7, care ilustrează răspândirea așezărilor și necropolelor/mormintelor *aspectului Corlăteni-Trușești*, au fost cartate aceleași descoperiri din Câmpia Moldovei, care apar și pe hărțile 5–6. Altfel spus, raporturile cronologice și chorologice între *cultura* (culturile? complexul?) BP-K-C și *aspectul cultural* nou creat, Corlăteni-Trușești, nu au putut fi mulțumitor lămurite. O altă problemă, nu mai puțin importantă, la care ne vom referi mai jos, este, desigur, modul în care acest aspect cultural este raportat acum la cultura Noua (Noua II, după A.C. Florescu).

Această cultură, reprezentând BT din Câmpia Moldovei, este tratată în capitolul III al lucrării (p. 75–158). *Cultura Noua* este atestată în regiune prin peste 400 de descoperiri (vezi cap. III.1, p. 75–78). Majoritatea acestora sunt așezări (III.2., p. 78–82), inegal răspândite în teritoriu, și L.D. a încercat să distingă trei zone în funcție de densitatea siturilor din Câmpia Moldovei (harta 10 A–B–C). Se pun în discuție, apoi, tipurile de așezări, autoarea încercând o ordonare și în funcție de intensitatea de locuire a acestora (harta 11–12). Se insistă mai pe larg asupra cenușarelor și posibilelor semnificații ale acestora, fără a se contura vreo imagine concludentă în această privință.

Subcapitolul privind mormintele (III.3, p. 82–107), tratează cele 29 de descoperiri funerare (necropole și morminte izolate, vezi harta 14 și tabelul 2). Numărul acestora este mult mai mic față de numărul așezărilor și ar merita să fie examinată posibilitatea ca mai multe așezări să fi „folosit” o necropolă comună. O altă problemă demnă de atenție este și relația dintre zonele de locuit și spațiile funerare. Se pare că există în această privință o complementaritate în sensul că în lumea culturii Noua pentru așezări au fost preferate locurile deschise, de poziție joasă, în timp ce pentru necropole au fost alese terenurile relativ înalte, ce se evidențiază în peisaj⁸. Cât privește mormintele, acestea au fost clasificate în morminte plane și morminte în tumuli. Acestea din urmă nu sunt documentate cu certitudine în zonă, singura excepție fiind M 10/T2, de înhumăție, de la Prăjeni-Țarnă, atribuit într-un loc culturii Sabatinovka (vezi p. 98 și p. 259, nr. 77, unde se vorbește de un mormânt *tumular*), iar în alt loc complexului Sabatinovka-Noua-Coslogeni (p. 243–244, nr. 419). Cele mai multe morminte ale culturii Noua sunt plane, de înhumăție, individuale, mai rar duble. Toate acestea sunt minuțios analizate în lucrare, în funcție de dispunerea în cadrul cimitirelor, orientarea și adâncimea mormintelor, forma gropii, construcții funerare, poziția scheletelor. Cele mai multe (în cimitirul de la Trușești cca 70 %) sunt în poziție chircită, pe partea stângă sau dreaptă. Merită notat că, după cum arată datele pentru alte medii culturale, din diferite perioade, aceste două poziții sunt complementare și, într-o analiză mai aprofundată, împreună cu alte elemente de ritual funerar (și ținându-se seama, firește, de determinările antropologice), ar putea fi puse în legătură cu anumite segmente sociale (sex/gen, grupă de vârstă, statut etc.). O secțiune specială a fost rezervată înhumărilor rituale, în care au fost incluse atât unele înmormântări descoperite în cadrul necropolelor (morminte cu schelet fragmentar/parțial, morminte în groapă comună și cenotafe, numite pleonastic morminte-cenotaf), cât și unele înmormântări aflate în cuprinsul așezărilor. Printre acestea din urmă este menționat un mormânt de înhumăție descoperit în așezarea de la Trușești-Movila din *Șesul Jijiei* (probabil identic cu mormântul de copil, descoperit sub platforma unei locuințe, menționat fără referințe bibliografice în concluzii, p. 161). Un alt mormânt, descoperit în aceeași așezare, este menționat în paragraful rezervat mormintelor de incinerăție. Textul nu oferă alte detalii despre condițiile de descoperire sau semnificația acestor înmormântări. Potrivit datelor din *Corpus* (p. 234, nr. 366b și p. 265, nr. 111) cele două morminte au fost descoperite alături, în zona de nord a cenușarului I, la 1–1,32 m adâncime, și că este vorba de mormântul de *înhumăție* al unui *copil*, așezat în poziție chircită pe stânga, orientat spre NV, și mormântul de *incinerăție* în urnă al unui *matur*. Dacă aceste informații sunt corecte, ar putea fi vorba de un ansamblu de

⁸ Vezi A.C. Florescu, *Repertoriul civilizației Noua-Coslogeni din România. Așezări și necropole* (Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos 9), Călărași, 1991; M. Petrescu-Dîmbovița, *op.cit.*, p. 601; E. Sava, *Die Bestattungen der Noua-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung spätbronzezeitlicher Bestattungsriten zwischen Dnestr und Westkarpaten* (PAS 19), Kiel, 2002, p. 129–130, 224, 230.

două înmormântări excepționale (și nu morminte propriu-zise), care ar trebui analizate în corelație una cu cealaltă și cu complexul arheologic (cenușarul I) în cuprinsul căruia au fost descoperite⁹.

Inventarul mormintelor este discutat, oarecum separat de celelalte elemente ale ritului și ritualului funerar, într-o secțiune aparte (p. 101–105). Autoarea insistă, în special, asupra tipurilor ceramice, numărul și poziția vaselor în morminte. Într-un alt paragraf separat sunt discutate, sumar și doar la modul general, datele antropologice (p. 105–107). Se fac referiri aici doar la datele din literatura mai veche (Cristescu 1961; Cristescu, Sandu-Antoniou 1962; 1965; Necrasov, Cristescu 1968a–b), deși în Bibliografie au fost trecute și lucrările mai recente, inclusiv studiile paleoantropologice și paleodemografice efectuate asupra scheletelor descoperite în necropolele de la Brăești, Crasnaleuca și Trușești (Miu 1992; 1996; Cristescu, Miu 1999; 2001), studii ale căror rezultate nu sunt valorificate. În felul acesta rămâne deschisă problema diferențierii ritului și ritualului funerar în funcție de grupele de sex, vârstă sau eventuale alte criterii sociale, ca și a existenței unui standard funerar, caracteristic acestei culturi, fără a mai vorbi despre particularitățile demografice ale populației din această perioadă a epocii bronzului. Din acest punct de vedere, ar trebui continuați pașii începuți de prof. M. Petrescu-Dîmbovița în analizarea necropolei de la Trușești, ca și demersul lui E. Sava, pe un plan mai general¹⁰. În acest subcapitol au fost inserate și fugitive referiri la contribuția la formarea culturii Noua a unor populații cu trăsături antropologice diferite (nordoizi, protoeuropei, atlanto-mediteranoizi etc.), problemă ce ar merita să fie aprofundată, dar nu în cadrul obiceiurilor funerare, ci discutată mai degrabă în legătură cu originea culturii Noua sau în concluziile generale ale lucrării.

Cultura materială (cap. III.4., p. 107–116) este clasificată și analizată în funcție de materia primă din care au fost lucrate diferitele artefacte (ceramica, obiecte de piatră și silex, os și corn). Mai neobișnuită este includerea aici a câtorva rânduri și despre „inventarul faunistic” (p. 116), ce trebuia valorificat în legătură cu modul de viață și economia populației culturii Noua. Metalurgia bronzului, în schimb, este tratat separat de cultura materială (cap. III.5., p. 122–130). Au fost incluse aici și unele categorii de obiecte atestate în Bz D, dar care au fost în uz și în perioada Ha A. Unele dintre acestea (precum săbiile de tip Nenzingen și Sprockhoff Ib de la Bucium și din cuprinsul depozitului de la Ilișeni), legate de stilul de viață și maniera de luptă ale perioadei cîmpurilor de urne central-europene (*Urnenfelderzeit*), este puțin probabil să fi aparținut reprezentanților populației Noua¹¹.

Cronologia culturii Noua este discutată sumar și la modul general (III.6., p. 130–132), cu referiri la diferitele opinii exprimate în legătură cu periodizarea și datarea absolută a descoperirilor din vastă arie Noua-Sabatinovka-Coslogeni. Cât privește periodizarea, re-evaluarea descoperirilor de tip BP-C-K din Câmpia Moldovei și includerea lor într-un aspect cultural aparte (Corlăteni-Trușești), echivalează cu invalidarea primei faze (de formare) a culturii Noua, așa cum aceasta a fost concepută de A.C. Florescu. (După cum se știe, potrivit acestui model, prima fază a culturii se caracterizează tocmai prin prezența elementelor de tradiție BP-C-K, precum și Monteoru, Tei și Wietenberg, în alte zone, elemente ce vor fi eliminate abia la sfârșitul perioadei și înlocuite cu forme specifice Noua, care vor caracteriza faza II, „clasică”)¹². Autoarea nu pune însă

⁹ Situația nu este deloc clară, căci față de cele două morminte, puse în discuție în maniera mai sus arătată, în bibliografia citată de L.D. sunt menționate ori trei morminte (două de înhumare și unu de incinerare), ori un singur mormânt (de incinerare), vezi p. 234, nota 321 = p. 265, nota 339. În Repertoriul culturii Noua, ca și recent, în monografia Trușești, este menționat un singur mormânt (de incinerare), descoperit în așezarea de la *Movila din Șesul Jijiei*. Vezi A.C. Florescu, *op. cit.*, p. 136, nr. 560/N,2; M. Petrescu-Dîmbovița, M. Florescu, A.C. Florescu, *op. cit.*, p. 601 (M. Petrescu-Dîmbovița), 637 (M. Florescu).

¹⁰ M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*; idem, *Die Nekropole der Noua-Kultur auf der „Țuguia” bei Trușești, Kr. Botoșani, Nordmoldau, Rumänien*, în *PZ*, 76, 2001, p. 179–208; E. Sava, *op. cit.*, în spec. p. 131–149. Pentru studiile antropologice și paleodemografice mai recente vezi G. Miu, *Caracteristicile antropologice ale scheletelor descoperite la Brăești (jud. Botoșani), aparținând culturii Noua*, în *Studii și Cercetări Antropologice*, 29, 1992, p. 17–23; eadem, *Considerații paleodemografice asupra populațiilor epocii bronzului de pe teritoriul României*, în *Studii și Cercetări Antropologice*, 33, 1996, p. 9–14. M. Cristescu, G. Miu, *Studiul paleoantropologic al scheletelor din necropola civilizației Noua de la Trușești-Țuguia*, în M. Petrescu-Dîmbovița, M. Florescu, A.C. Florescu, *op. cit.*, p. 683–695; idem, *Die paläoanthropologische Untersuchung der Skelette aus der Noua-Nekropole von Trușești-„Țuguia”*, în *PZ*, 76, 2001, p. 209–220.

¹¹ În legătură cu armamentul lumii Sabatinovka-Noua-Coslogeni vezi V.I. Klochko, *Weapons of the tribes of the Northern Pontic zone in the 16th-10th centuries B.C.* (Baltic-Pontic Studies, 1), Poznań, 1993; idem, *Weapons of the tribes of the Sabatinovka culture*, în *Culture et Civilisation au Bas Danube*, X, 1993, p. 43–55.

¹² O expunere recentă a acestui model: M[arilena] F[lorescu] și A[drian C.] F[lorescu], *Noua*, în C. Preda (ed.), *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, vol. III (M–Q), București, 2000, p. 199–204.

problema, în ce măsură o asemenea re-evaluare la *nivel regional* a prezenței „elementelor ceramice de tradiție BP-C-K” poate afecta în ansamblu valabilitatea periodizării amintite, elaborată pe baza analizei datelor disponibile din întreaga arie extra- și intracarpatică a culturii Noua? Nu poate fi ignorat, în acest context, că, recent, și E. Sava a propus o altă interpretare a rolului elementelor de tradiție „vestică”, „carpato-balcanică” în procesul de formare a culturii Noua. El subliniază că elementele componente de origine estică (de sorginte Srubnaja și Mnogovalikovaja) apar în cultura Noua mai devreme în comparație cu elementele de origine vestică (de tip Monteoru, Komarov, Wietenberg). Acestea din urmă pot fi puse în evidență ceva mai târziu și numai în zona subcarpatică a Moldovei și în Transilvania, unde se formează două variante locale în cadrul culturii Noua. Autorul accentuează, de asemenea, că ponderea elementelor vestice este minimă în estul arealului culturii Noua, în timp ce elementele estice, prioritare, pot fi reperate și în zona vestică (până în Transilvania). Cât privește Câmpia Moldovei, care ne interesează cu deosebire în discuția de față, în analiza lui Sava această regiune (împreună cu NV Basarabiei) face parte din „teritoriul principal” (Kerngebiet) al ariei de răspândire a culturii Noua. În această zonă elementele „vestice” sunt reprezentate prin unele tradiții de tip K (C) în decorul ceramicii (triunghiuri incizate, de exemplu). Faptul se explică prin vecinătatea cu cultura K, cu care cultura Noua a intrat în contact în nordul ariei sale¹³. Fără să fie puse în discuție, aceste idei sunt respinse sumar printr-o mențiune inserată în istoricul cercetărilor, potrivit căreia „au apărut noi ipoteze privind periodizarea culturii Noua (Sava 2002), care, după părerea noastră, nu pot fi acceptate, în lipsa unei argumentări temeinice” (vezi p. 77). La rândul ei, autoarea nu oferă alternative la periodizările pe care le respinge, cultura Noua fiind tratată, după cât se pare, ca un tot unitar. În privința cronologiei absolute, L.D. a avut în vedere și primele încercări de punere în evidență a datărilor prin radiocarbon (inclusiv unele contribuții ale subsemnatului, dar făcând confuzie între László 1993 și 1994). Este greu de înțeles că în acest context (și în condițiile puținătății datărilor radiocarbon pentru epoca bronzului, mai ales a acelora de bună calitate) nu numai că nu au fost valorificate, dar nici măcar nu au fost menționate rezultatele celor patru măsurători ¹⁴C, efectuate în Laboratorul de la Groningen pe mostrele de cărbune prelevate de dna L.D. din cenușarul 1 de la Crasnaleuca-Staniște. Lăsând la o parte datarea GrN-21799, mult mai timpurie și cu o marjă de eroare foarte ridicată (3320 ± 140 BP), celelalte trei datări alcătuiesc o serie coerentă (3250 ± 50 BP, 3240 ± 40 BP, 3190 ± 45 BP), ce acoperă intervalul cuprins între 1610–1435 cal BC (1σ). (Menționez că aceste datări mi-au fost aduse la cunoștință cu multă amabilitate de dna L.D. încă la 11.04 1998, fără încuviințarea de a le utiliza public. M-am referit la ele pentru prima dată abia după ce au fost menționate deja în literatura de specialitate¹⁴.)

Capitolul IV. Concluzii (p. 159–162) rezumă principalele rezultate la care s-a ajuns în paginile lucrării. Fără a repeta cele discutate deja mai sus, apreciem că odată cu avansarea ideii că manifestările culturale de tip Corlăteni-Trușești (caracterizate prin elemente ceramice de tip BP-C-K) reprezintă un aspect cultural de sine-stătător (și nu prima fază a culturii Noua), ar fi fost necesară o analizare a raporturilor cronologice (succesiune directă sau nu), ca și a problemei existenței (sau non-existenței) legăturilor genetice între cele două fenomene culturale, Corlăteni-Trușești și Noua. Aceasta cu atât mai mult cu cât, vorbind despre originea culturii Noua, se menționează doar la modul general acceptarea contribuției unui „fond genetic autohton – respectiv culturile Bronzului mijlociu, *mai puțin cultura Costișa...*” (p. 161, sl. noastră). Nu ar trebui neglijată nici opinia reputatei cercetătoare Galina I. Smirnova care, în urma studierii *directe* a descoperirilor de la Corlăteni, a ajuns la concluzia că ceramica nivelului inferior de aici (adică ceea ce A.C. Florescu a atribuit fazei Noua I, iar acum L.D. atribuie aspectului Corlăteni-Trușești) este identică cu ceramica culturii Komarovo târziu din nivelul I al așezării de la Mahala¹⁵. (Apropierea ceramicii de la Corlăteni de ceramica de tip Komarovo II este scoasă în evidență și de Gh. Dumitroaia vezi mai jos.) De notat că G.I. Smirnova nu a renunțat la periodizarea culturii Noua, propusă de A.C. Florescu: ea atribuie nivelul Mahala IIa fazei Noua I (în care sunt prezente și unele elemente ceramice de tip Monteoru și Costișa), iar nivelul Mahala IIb fazei Noua II (din care dispar elementele originare din culturile locale ale BM)¹⁶. Dacă raportăm descoperirile din Câmpia Moldovei la

¹³ E. Sava, *op. cit.*, vezi, în special p. 221–235: *Ergebnisse, Zusammenfassung, Rezumat și Abb.* 56–57.

¹⁴ Vezi I. Motzoi-Chicideanu, D. Gugiu, *op. cit.*, fig. 11A și Lista 1, nr. 1–3.); A. László, *Über die Beziehungen, die kulturelle und chronologische Lage der Bronzefunde vom Typ Ópályi-Uriu-Drajna de Jos-Lozova-Pobit Kamák*, în J. Kobal (ed.), *Bronzezeitliche Depotfunde – Problem der Interpretation*, Užgorod, 2006, p. 132 și 143: tabel 124–143.

¹⁵ G.I. Smirnova, *Magala i nekatorye voprosy chronologii pozdnekomarovskoj kultury v Prikarpat'e, în Eneolit i bronzovyy vek Ukrainy*, Kiev, 1976, p. 132; eadem, *Kul'turno-istoričeskaja stratigrafija poselenija Magala*, în *Problemy Archeologii*, 2, 1978, p. 68–69; eadem, *Die Siedlung Mahala IIa und IIb. Ein Denkmal der Noya I- und II-Kultur*, în *Culture et Civilisation au Bas Danube*, X, 1993, p. 59.

¹⁶ Vezi G.I. Smirnova, *op. cit.* (1993), 57–73.

stratigrafia de la Mahala, în spiritul observațiilor Galinei Smirnova, nivelul 1 de la Corlăteni corespunde nivelului Mahala I (cultura Komarovo târzie), iar nivelul 2 de la Corlăteni nivelului Mahala IIB (Noua II), de unde rezultă că între nivelurile Corlăteni 1 și 2 ar trebui să existe un hiatus, corespunzând (cel puțin în parte) perioadei reprezentate de nivelul Mahala IIA (Noua I). Dacă cele trei etape („variante”) ale aspectului Corlăteni-Trușești, așa cum au fost propuse de dna L.D., se dovedesc reale, acest hiatus ar putea fi „umplut” cu monumentele din perioada de existență a variantelor/etapelor Trușești și Brăești, sincronizate cu faza Monteoru IIB și cu „etapa Balintești”, aceasta din urmă atribuită de unii cercetători fazei de început a culturii Noua. Desigur, cugetarea noastră de mai sus este mai degrabă o speculație și nu înlocuiește nici analiza temeinică a raporturilor existente între cultura K-C, „aspectul cultural Corlăteni-Trușești” și cultura Noua, nici critica argumentată a periodizării lui A.C. Florescu.

Cât privește aportul factorului răsăritean în procesul formării culturii Noua, autoarea respinge atât ideea rolului determinant al culturii Srubnaja (susținută de A.C. Florescu), cât și cea a rolului culturii MV (promovată mai recent de I.T. Černjakov, V. Căvruc, E. Sava și alții; vezi *supra* observațiile noastre). L.D. agreează, în schimb, ipoteza lui V. Dergacev (1986, 1997) referitor la importanța în geneza culturilor Noua și Coslogeni a „factorului Sabatinovka” (care, la rândul său, ar fi rezultatul unui proces de sincretism petrecut între cultura MV, ca factor local în regiunea NV pontică, și cultura Srubnaja timpurie, ca factor răsăritean). Dificultatea constă în faptul că L.D. se gândește la „o eventuală influență (și, poate, o contribuție genetică) a culturii Sabatinovka timpurii *asupra culturii Noua* din spațiul est-carpatic” (p. 162; sl. noastră), fără să aflăm, cum și unde a apărut această nouă cultură, Noua, pentru a putea fi influențată de cultura Sabatinovka?

Revenind la problemele datărilor ^{14}C , menționăm, chiar și în trecut, că seriile de date radiocarbon disponibile sunt în bună concordanță cu succesiunea Costișa (timpurie)--Komarovo (târzie)--Noua I--Noua II, stabilită pe cale arheologică. Astfel, cele trei datări recent obținute pentru situl de la Siliștea din regiunea subcarpatică, socotite ca reprezentative pentru perioada timpurie a BM (cultura Costișa), se situează între 3546 ± 26 și 3371 ± 22 BP, respectiv 1937–1631 cal BC (1σ)¹⁷. Pentru urmele de exploatare a sării din epoca bronzului (cultura Costișa-Komarovo, faza Komarovo II târzie) de la Lunca-Poiana Slatinei, din aceeași regiune, au fost obținute două datări radiocarbon (3450 ± 35 și 3350 ± 35 BP), care acoperă, împreună, intervalul 1885–1520 cal BC¹⁸. Pentru succesiunea stratigrafică de la Mahala putem să avem în vedere următoarele datări: Mahala I (Komarovo târzie): 3380 ± 80 BP (1750–1520 cal BC), Mahala IIA (Noua I): 3260 ± 100 BP (1680–1430 cal BC), Mahala IIB (Noua II): 3135 ± 100 BP (1520–1310 cal BC), 3100 ± 55 BP (1434–1313 cal BC)¹⁹. După cum se poate observa, seria de datări, obținută pentru așezarea culturii Noua de la Crasnaleuca (vezi mai sus) este în concordanță mai ales cu datările mai timpurii ale nivelului II de la Mahala. Cât privește poziția cronologică a „aspectului cultural Corlăteni-Trușești”, pentru care nu dispunem de datări ^{14}C , aceasta ar trebui să se situeze într-un interval de timp anterior seriei de la Crasnaleuca și apropiat perioadei marcate de datările existente pentru nivelurile Mahala I și IIA. De asemenea, nu dispunem de datări radiocarbon pentru perioada târzie/de sfârșit a culturii Noua din Câmpia Moldovei. Dacă avem în vedere datările ^{14}C ale altor situri, din alte regiuni, putem observa că, după perioada de existență a așezărilor de la Crasnaleuca și Mahala, evoluția în timp (durată) culturii Noua (-Coslogeni) a fost variabilă în diferitele zone ale ariei sale, în funcție și de apariția culturilor „hallstattiene timpurii”²⁰. Pentru desfășurarea acestui fenomen în Câmpia Moldovei nu dispunem încă de datări ^{14}C . Putem să avem în vedere, însă, mica serie de date obținută pentru așezarea Gáva-Holihradly timpurie (de tip Mahala III) de la Siret, din Podișul Sucevei. Data combinată a celor patru datări este $3003 \pm$

¹⁷ Amabilă informație dr. Neculai Bolohan, 26. 10. 2010.

¹⁸ O. Weller, Gh. Dumitroaia, *The earliest salt production in the world: an early Neolithic exploitation in Poiana Slatinei-Lunca, Romania*, în *Antiquity*, 79, No. 306, December 2005 (Contents: On the website: <http://antiquity.ac.uk>), fig. 5. Pentru încadrarea cultural-cronologică a exploatării sării din epoca bronzului de la Lunca vezi Gh. Dumitroaia, în V. Căvruc, Gh. Dumitroaia (ed.), *Cultura Costișa în contextul epocii bronzului din România*, Piatra Neamț, 2001, p. 31–34, unde autorul apreciază că cele mai apropiate analogii ale ceramicii de tip Komarovo II de la Lunca se întâlnesc, pe lângă situl de la Mihoveni, tocmai la Corlăteni.

¹⁹ Vezi, cu bibliografia aferentă, A. László, *Dates radiocarbones et chronologie de la civilisation Noua-Sabatinovka-Coslogeni*, în *Culture et Civilisation au Bas Danube*, X, 1993, p. 23–41. Pentru datarea nivelului Mahala I vezi J. Górski, S. Lysenki, P. Makarowicz, *op. cit.*, p. 288, Tab. 4., no. 1.

²⁰ Vezi, comparativ, datările obținute pentru siturile de la Mahala, Crasnaleuca, Odaia (Basarabia), Durankulak (Dobrogea), Kastanas (Macedonia) etc. la A. László, *op. cit.* (2006), p. 143, Abb. 7: tabel.

24 BP = 1310–1210 cal BC (1σ), ceea ce se racordează foarte bine la datările ¹⁴C disponibile pentru locuirea Noua din cuprinsul straturilor Mahala II²¹.

Partea documentară a lucrării, *Corpusul* descoperirilor (cap. V, p. 163–267), se compune din două părți. Prima (V.1, p. 163–244) cuprinde informațiile esențiale despre 421 de situri aparținând BM și BT din aria cercetată. Informațiile cu privire la descoperirile funerare din Câmpia Moldovei sunt repetate și în cel de al doilea *corpus* care înregistrează mormintele și necropolele culturii Noua de pe teritoriul României (V.2, p. 244–267, 119 descoperiri). Rostul acestui din urmă *corpus* în economia lucrării (mai ales după publicarea monografiei lui E. Sava 2002) nu este suficient motivat.

Amplul *rezumat și explicația figurilor în limba franceză* (p. 268–291) fac accesibilă lucrarea și pentru cititorii străini. (Cunoscând cercul celor interesați în cercetarea epocii bronzului est-european, credem că apelarea la limba germană sau engleză ar fi fost mai oportună.) *Bibliografia* (p. 295–316) dovedește buna cunoaștere a literaturii de specialitate, inclusiv a lucrărilor arheologilor din fosta Uniune Sovietică și din statele succesorale. Observăm, totuși, transcrierea inconsecventă a alfabetului chirilic în cel latin și „retroversiunea”, uneori, a numelui unor autori români care au publicat în limba rusă (vezi p. 234, nr. 366b și p. 265, nr. 111: *Petresku-Dymbovica* 1960, sau p. 308: I.T. *Nikulice*). Bibliografia cuprinde, în general, lucrări publicate până la sfârșitul anilor '90, ultimele apariții citate datând din 2001–2002. Este regretabil că lucrări importante, apărute chiar în acești ani, nu au mai fost valorificate în carte (vezi: note).

Ilustrația constă din 16 hărți și 77 de planșe așezate în partea a doua a cărții (p. 317–411), la care se adaugă și cele 8 figuri și 19 tabele, întrunit într-un „subcapitol” al lucrării (III.7, p. 133–158). Partea grafică este îngrijit elaborată și, împreună cu *corpusul*, constituie baza documentară a lucrării. Se remarcă, mai ales, minuțiozitatea cu care sunt analizate și prezentate descoperirile funerare, inclusiv pe complexe, dar sunt la fel de utile și planșele și tabelele ce prezintă tipologia ceramicii și a altor categorii de obiecte. Valoarea lucrării constă, înainte de toate, tocmai în adunarea, analizarea și ordonarea unui bogat material informativ; interpretările și concluziile proprii rămân, adesea, în umbra opiniilor altor specialiști, evocate cu multă generozitate. Cartea deschide (și lasă deschis) numeroase probleme care își așteaptă răspunsul. Rezultatele la care s-a ajuns fiind considerate ca preliminare, așteptăm cu același interes continuarea demersului autoarei și noile roade ale cercetărilor sale.

²¹ A. László, *Zur Chronologie der späten Bronzezeit und der älteren Hallstattperiode im nord-östlichen Karpatenraum. Die Radiokarbon-Datierung der Gáva-Holihady Siedlung von Siret (Bukowina)*, in: L. Marta (ed.), *Das Ende des 2. Jahrtausends v. Chr. auf der Theiss-Ebene und Siebenbürgen* (Satu Mare. *Studii și Comunicări*, seria Arheologie, XXVI/1), Satu Mare 2010, p. 121–131, în spec. p. 129: Tabelle 2.

POTTER'S MARKS APPEARING ON VESSELS DISCOVERED IN THE SETTLEMENT OF OSTROV – TULCEA COUNTY

BY

CRISTINA PARASCHIV-TALMAȚCHI,
AUREL STĂNICĂ

Keywords: *roman pottery, potter's marks, Ostrov–Piatra Frecăței settlements, finds catalogue*

“Included” into the Dobrudjan archaeological repertory as early as the end of the 19th century, the settlement placed on the promontory of “Piatra Frecăței” (located at about 2,5 kilometres from the village of Ostrov) would have, in the course of time, several stages of research, in which the attention of the specialists has been directed to the evolution of the entire site, or towards auxiliary procedures (the study of the archaeozoological material¹, geophysical, magnetic and experimental electrical² prospects), with a remarkable contribution to the completion of the archaeological – historical data. By cumulating the results of these campaigns, we could discern the preference of the people for the building of habitats in this area, habitats whose existence was longer or shorter, which is not surprising, if we take into consideration the fact that the strip of land, 30 metres high and rocky, was a fairly protected place, and the vicinity to the Danube river conferred a source of water and food. All these natural factors – natural protection, water and food – are among the conditions that a territory must meet, when people want to establish a settlement, and history has shown us that they were much respected by the ancient communities.

In “Piatra Frecăței”, we have found traces of the prehistoric era (belonging to the Hamangia culture and to the Bronze Age)³, of the Geto-Dacian civilization⁴, of the Roman period⁵, of the Roman-Byzantine period⁶, and of the early medieval period⁷. Without having the intention of presenting a detailed evolution of the settlement from Piatra Frecăței, we will now point out a few aspects that regard chiefly the last three periods that we have mentioned. On the said promontory, a Roman settlement has been identified, one that had functioned during the 1st–6th centuries AD, both as fleet station and stop point on the terrestrial route that

¹ M. Șt. Udrescu, *Vânătoarea și creșterea animalelor în secolele VIII–XII în sud-estul României. Unele corelații între ocupații și condițiile ecologice*, in *Revista Muzeelor și Monumentelor*, seria muzee, 9, 1980, p. 56–60; S. Haimovici, *Studiul resturilor mamiferelor domestice descoperite în așezări din secolele VIII–XII situate în sud-estul României*, in *SCIVA*, XXXV, 1984, 4, p. 311–319.

² A. Petre, A. Apostol, *Prospecțiuni geofizice-magnetice și electrice-experimentale, aplicate în perimetrul arheologic al castrului antic de la Beroe (Piatra Frecăței)*, in *SCIV*, XXI, 1970, 1, p. 165–182.

³ S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii. I. Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic*, București, 1978, p. 89; A. Rădulescu, I. Bitoleanu, *Istoria românilor dintre Dunăre și Mare. Dobrogea*, București, 1979, p. 32; *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, vol. III, M–Q, București, 2000, p. 312 (and further on *EAIVR* III).

⁴ A. Rădulescu, I. Bitoleanu, *op. cit.*, p. 47; *EAIVR* III, p. 312.

⁵ Al Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană. Secolele I–III e. n.*, București, 1977, p. 65, 101–102, 138–139.

⁶ P. Aurelian, *Săpăturile de la Piatra Frecăței*, in *MCA*, VIII, 1962, p. 565–589; D. Vâlceanu, Al. Barnea, *Ceramica lucrată cu mâna din așezarea romano-bizantină de la Piatra Frecăței (secolul al VI-lea e. n.)*, in *SCIVA*, XXVI, 1975, 2, p. 209–218; *EAIVR* III, p. 312–313.

⁷ A. Stănică, *Câteva aspecte privind așezarea medio-bizantină de la Ostrov – Piatra Frecăței (Beroe)*, jud. Tulcea, in *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*, Brăila, 2004, p. 357–373.

accompanied, from north to south, the river's banks, and as a garrison for the small Roman military units positioned on the limes (*Cuneus equitum stablesianorum*)⁸. With the same location, we have, in conformity with the information from various Roman age itineraries⁹, the army camp of Beroe.

In 1898, Pamfil Polonic mentioned in "Piatra Frecăței" a Roman stronghold with stone walls, protected by natural elements from the north, south and west, and completed, on the eastern side, by two 5-meter deep ditches, situated 100 metres away from one another¹⁰. At the beginning of the 20th century, Constantin Moisil noticed here a stronghold with the foundations in the shape of a regular octagon, with a perimeter of approximately 150 m², with a square tower towards the Danube¹¹; following the surface investigations made during the '50s of the same century, Eugen Comșa cites, on the same promontory, walls with a thickness of over 3 metres, which he assumed had been built during the 4th century AD¹².

The archaeological excavations, initially with a salvaging character¹³, undertaken during the interval 1958–1976¹⁴, on a plateau that was located towards the north-east, in the immediate vicinity of the fortified area¹⁵, have led to the identification of 1139 graves (dated to the 2nd–7th and 10th–12th centuries)¹⁶.

The investigations that were undertaken in the civil settlement have unearthed three levels of habitation: one that lasted until the end of the 6th century AD¹⁷ and two successive ones, dated to the 10th–12th centuries¹⁸.

The archaeological excavations, with a systematic character, from the point of "Piatra Frecăței" have been resumed in 1998, and have lasted until 2002. During the first year, one single section has been traced (54 x 2 metres), oriented on the north-south direction¹⁹, of which two areas that totalize 40 m of the entire length have been examined. In S I a (squares 1–12), four semi-deepened dwellings have been uncovered, each possessing a stone firing installation, and in S I b (squares 20–27), two dwellings have appeared, a surface dwelling and a semi-buried one²⁰.

In 1999, the excavations were continued in the squares 20–27 (S I b), on which occasion four habitation complexes have been examined, totally or partially (one begun during the previous campaign), two semi-deepened and two surface dwellings, included, in accordance with the discovered archaeological and numismatic material, into the 11th–12th centuries²¹. In the same period, another four sections have been opened (S II–V), in the southern part of the promontory, where a Roman age basin, a medieval oven and five holes in the ground have appeared, one of the holes having materials from the 11th century, and four with materials from the end of the Bronze Age or the beginning of the first Iron Age²².

The intended purpose for the campaign of the autumn of 2000 "was the establishing of the stratigraphy of the settlement through the conducting of surveys in the major section"²³. Four surveys have been carried out, on which occasion another four dwellings from the 11th century have appeared. A new section (S V) has been traced in the eastern part of the promontory, and its examination revealed archaeological materials from the Bronze Age, the first Iron Age, from the Roman and the medieval period (the 11th–12th centuries)²⁴.

⁸ A. Rădulescu, I. Bitoleanu, *op. cit.*, p. 126.

⁹ *Tabula Peutingeriana* VII, 3, *apud Izvoare privind istoria României*, vol. I, București, 1964, p. 746; *Notitia Dignitatum* XXXIX, 15, *apud Fontes Historiae Daco-Romanae*, vol. II, București, 1970, p. 208.

¹⁰ P. Polonic, *Cetățile antice de pe malul drept al Dunării (Dobrogea) până la gurile ei*, in *Natura*, XXIV, 1935, 7, p. 22.

¹¹ C. Moisil, *Cetatea Beroe*, in *BCMI*, 4, 1911, p. 45–46.

¹² E. Comșa, *Limesul dobrogean. Cercetări de suprafață de-a lungul Dunării între Ostrov (reg. Galați) și Hârșova (reg. Constanța)*, in *MCA*, V, 1959, p. 761.

¹³ P. Aurelian, *loc. cit.*, p. 565.

¹⁴ Gh. Mănușu-Adameșteanu, D. Paraschiv, *Ostrov – Cetatea Beroe, jud. Tulcea*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania 1998. A XXXIII-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice*, Vaslui, 1999, p. 79.

¹⁵ *EAIVR* III, p. 314.

¹⁶ P. Aurelian, *loc. cit.*, p. 565–589; Gh. Mănușu-Adameșteanu, D. Paraschiv, *loc. cit.*, p. 79.

¹⁷ D. Vâlceanu, Al. Barnea, *loc. cit.*, p. 215; Gh. Mănușu-Adameșteanu, D. Paraschiv, *loc. cit.*, p. 78–79.

¹⁸ *EAIVR* III, p. 314.

¹⁹ Al. Barnea, I. Vasiliu, M. Iacob, D. Paraschiv, S. Ailincăi, *Ostrov, com. Ostrov, jud. Tulcea [Beroe]. Punct: Piatra Frecăței*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 1999. A XXXIV-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice*, Deva, 2000, nr. 101.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ Al. Barnea, I. Vasiliu, M. Iacob, D. Paraschiv, S. Ailincăi, *loc. cit.*, nr. 101.

²² *Ibidem*.

²³ Al. Barnea, D. Paraschiv, M. Iacob, I. Vasiliu, *Ostrov, com. Ostrov, jud. Tulcea [Beroe]. Punct: Piatra Frecăței*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2000. A XXXV-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice*, Suceava, 2001, p. 173.

²⁴ *Ibidem*.

In 2001, the investigations have been undertaken in the sections I b, VI, VII, X, XI, and on the middle of the southern promontory, located near the highway, in the sections VIII and IX. In S I b, archaeological materials from the Roman-Byzantine, the early Roman period and from the first Iron Age have appeared; in S VI and S VII, mainly from the 11th century; in S X and S XI, the enclosing wall of the Roman-Byzantine era and a dwelling (in S XI) of the 11th century have been found; in S VIII, researchers have discovered graves (one of them, M2, with an inventory which is specific to the 11th century – jar vessel and bronze earring), materials of the early Roman era, and a semi-deepened dwelling with an inventory which is specific to the first half of the 11th century; and in S IX, two graves (one of them, M4, with an inventory that is specific to the 11th century – a mug with a handle, bronze earring, a ring and a coin)²⁵.

During the last year, 2002, S VI and S VII have been widened, and in the new examined surfaces, some archaeological material from the Roman, the Roman-Byzantine and the early medieval era has appeared (the 11th–12th centuries)²⁶.

In the present study, our attention is drawn to a batch of 23 vessel bottoms, dated to the 11th–12th centuries, which display potter's marks, rendered in relief, or signs whose position or shape seem to suggest that they represent vestigial parts of a mark, depending on the extant surface of the container's flat area.

The number of pieces that we know, until the present moment, for the site of Ostrov – “Piatra Frecăței”, places it into the second group of localities, composed of the ones with an average number (between 20 and 32) of suchlike discoveries. Their dating, validated, for the most part, by the presence of the coins in the layer²⁷, indicates a late phase of the phenomenon of marking for the Dobrudjan territory, identified also in the settlements from Garvăn (Dinogetia, Tulcea County)²⁸, Hârșova (Carsium, Constanța County)²⁹ and Nufăru (Tulcea County)³⁰. In the last three mentioned sites, kilns have also appeared. The installation from Garvăn have been dated, through the presence of the coins in the layer³¹, to the 10th–12th centuries; the ones from Hârșova to the second half of the 11th century and the beginning of the next century³², and one of the three specific installations discovered in Nufăru has the same chronological pinpointing as the kilns from Hârșova³³.

The 23 vessel bottoms with a mark on have appeared during the archaeological campaigns conducted during the years 1998, 1999 and 2001, and 20 of them have been discovered in section I, an area where several dwellings have been identified³⁴.

By analyzing the constitutive paste of the containers with marked bottoms, we have noticed that five of these (nr. 2, 6, 7, 9 and 16 – numbers that are in conformity with the position of the description of the respective fragments in the catalogue) display the same type of paste (in terms of degreaser, consistency and baking-induced colour), denoting even a similar working style, which determines us to consider that they are the product of only one potter. The craftsman that created the vessels whose marks are described at the positions 17 and 20 is a completely different person. Both have a consistent, clean paste, in which there was only fine mica, and have acquired the same colour, through baking. The fragment that is described at the position 1 is the product of a third potter, whose working style and ornamentation procedure seems to

²⁵ Al. Barnea, D. Paraschiv, A. Stănică, *Ostrov, com. Ostrov, jud. Tulcea [Beroe]. Punct: Piatra Frecăței*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2001. A XXXVI-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice*, Buziaș, 2002, p. 225–226.

²⁶ Al. Barnea, D. Paraschiv, A. Stănică, S. Ailincăi, M. Iacob, L. Bacumenco, *Ostrov, com. Ostrov, jud. Tulcea [Beroe]. Punct: Piatra Frecăței*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2002. A XXXVII-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice*, Covasna, 2003, nr. 138.

²⁷ Gh. Mănușu-Adameșteanu, D. Paraschiv, *loc. cit.*, p. 79; Al. Barnea, I. Vasiliu, M. Iacob, D. Paraschiv, S. Ailincăi, *loc. cit.*, nr. 101.

²⁸ Gh. Ștefan, I. Barnea, M. Comșa, E. Comșa, *Dinogetia. I. Așezarea feudală timpurie de la Bisericiuța-Garvăn*, București, 1967, p. 204.

²⁹ A. Aricescu, *Noi date despre cetatea de la Hârșova*, in *Pontica*, IV, p. 355.

³⁰ Gh. Mănușu-Adameșteanu, *Un cuptor medieval de ars ceramică descoperit la Nufăru, jud. Tulcea*, in *SCIVA*, XXXXII, 1991, 1–2, p. 67.

³¹ Gh. Ștefan, I. Barnea, M. Comșa, E. Comșa, *op. cit.*, p. 29.

³² Panait I. Panait, A. Rădulescu, A. Ștefănescu, D. Flaut, *Cercetările arheologice de la cetatea Hârșova. Campania 1995*, in *Pontica*, XXVIII–XXIX, 1995–1996, p. 133.

³³ Gh. Mănușu-Adameșteanu, *loc. cit.*, p. 73; idem, *Nufăru (jud. Tulcea) – oraș bizantin fortificat, la Dunărea de Jos (sec. X–XIII)*, in *Arheologia Medievală*, II, 1998, p. 81; O. Damian, C. Andonie, M. Vasile, *Cetatea bizantină de la Nufăru. Despre problemele unui sit suprapus de o așezare contemporană*, in *Peuce*, I (XIV), 2003, p. 242.

³⁴ Al. Barnea, I. Vasiliu, M. Iacob, D. Paraschiv, S. Ailincăi, *loc. cit.*, nr. 101; Al. Barnea, D. Paraschiv, M. Iacob, I. Vasiliu, *loc. cit.*, p. 173.

announce the kind of vessels of the following centuries. The workshops of these potters could appear, on the occasion of other archaeological campaigns, even in the site of Ostrov, or they could have been settlements that were contemporary with the habitat from here, like the ones for which we already know of the existence of kilns, more so that a part of the degreasers from the paste of the Ostrov vessels is found also in the paste of the ones discovered in Dinogetia (limestone)³⁵, or Isaccea (limestone, minced snail shells)³⁶.

In what concerns the types of signs that have been rendered as marks, we observe that, as a rule, they are geometrical representations (circle, line). But we also have runes (nr. 12, 13, probably nr. 11 and 19), a spiral (nr. 20), probably a sign of the cross (nr. 18), and plant-shaped elements (nr. 23). The marks that depict geometrical signs are frequent during the entire period of the vessel marking phenomenon's functioning, both in Dobrudja and in other areas. We encounter the sign of the spiral on the bottom of some vessels discovered in Garvăn³⁷ and Isaccea³⁸, the rune EOLH on a vessel from Isaccea³⁹, and a leaf-like sign on a pot from Garvăn⁴⁰.

To conclude, we present, in what follows, the catalogue of the potter's marks found in Ostrov – "Piatra Frecăței"; the description of the pieces contains data about the year of discovery, the position within the site, the type of baking of the vessel, the paste, the portrayal of the sign and further technical information.

THE CATALOGUE OF THE POTTER'S MARKS DISCOVERED IN OSTROV, TULCEA COUNTY

OSTROV (commune of Ostrov, Tulcea County), the point of "Piatra Frecăței". Settlement.

1. Discovered in 1998 (SI, square 11).

The lower part of a vessel, baked in an un oxidizing manner (here and there, on the outside, it displays small crimson spots, but the inside of the wall is black, as is a large part of the outer surface), wrought on a wheel that is superior to the slow wheel, out of paste with sparse traces of limestone, which displays an incised ornamentation, composed of compound bands of four wider horizontal lines. On the bottom (whose diameter is of 9.7 cm., and whose thickness is of 0.5 cm.), it bears a mark that is made in relief: a circle with a dot in the middle, intersected by a diameter that is common to the one of the vessel's bottom (plate I, III/1). Its outer aspect is not coarse, and on the inside, it displays fine, circular traces of the fabric that was used to finish the work.

The 11th–12th centuries.

2. Discovered in 1998 (SI, square 6).

Fragmentary bottom (with a extant diameter of 8.5 cm. and a thickness of 0.7–1 cm.) of a vessel, baked in an oxidizing manner, without depth, wrought on semi-fast wheel, out of paste with pieces of mica of average size and sparse traces of limestone, which displays a mark in relief: a circle with a diameter that intersects two inscribed semicircles (plate I, III/2)

The 11th–12th centuries.

3. Discovered in 1998 (SI, square 21).

Fragmentary bottom (with an extant diameter of 7.2 cm. and a thickness of 1–1.2 cm.) of a vessel, baked in an oxidizing manner, wrought on a semi-fast wheel, out of paste with white limestone of average granulation, which displays a mark in relief: probably a semicircle with rays. The line that closes it has lateral ramifications (plate I, III/3). On its inner surface, owing to the impurities from the paste, it displays a coarse aspect.

The 11th–12th centuries.

4. Discovered in 1998 (SI, square 10).

Portion of the lower part of a vessel that was baked in an oxidizing manner, out of paste with mica and sparse traces of limestone. In the upper area of the fragment (0.6 cm. thick), we can notice a row of triangular impressions, made with an indented object. On the fragmented bottom (with an extant diameter of 3.6 cm. and a thickness of 0.6 cm.), there is the trace of a mark, set in relief: two segments of a circle, suggesting an initial sign that probably showed two concentric circles (plate I, III/4).

³⁵ Gh. Ștefan, I. Barnea, M. Comșa, E. Comșa, *op. cit.*, p. 134.

³⁶ Unpublished material. It is in the collection of the Institute for Ecosystem-Museum Research of Tulcea.

³⁷ Gh. Ștefan, I. Barnea, M. Comșa, E. Comșa, *op. cit.*, picture 132/8 on p. 207.

³⁸ Unpublished. It is in the collection of the Institute for Ecosystem-Museum Research of Tulcea.

³⁹ Unpublished. It is in the collection of the Institute for Ecosystem-Museum Research of Tulcea.

⁴⁰ Gh. Ștefan, I. Barnea, M. Comșa, E. Comșa, *op. cit.*, picture 137/32 on p. 214.

The 11th–12th centuries.

5. Discovered in 1998 (SI, square 9).

Fragmentary bottom (with an extant diameter of 7,3 cm. and a thickness of 0.8 cm. – inhomogeneous) of a vessel that has been baked without depth (in the breach, it is blackish-grey), wrought on the slow wheel, out of paste with mica and white limestone, which displays a mark that is rendered in relief: three concentric circles (plate I, III/5). On the inner surface, we can notice the traces of the final finishing, remaining from the fabric that was utilized, but especially from the fingers.

The 11th–12th centuries.

6. Discovered in 1998 (SI, the complex 6).

Fragmentary bottom (with a diameter of about 8.2 cm. and a thickness of 0.6 cm. in the central area, reaching approximately one centimeter near the walls of the container) of a vessel that has been baked in an oxidizing manner without depth (on the inside, it is blackish-brown), wrought on the slow wheel, out of paste with mica and white limestone, which displays a mark rendered in relief: three concentric circles, with diameters of 2.4 cm., 3.7 cm. and 5.5 cm. respectively (plate I, III/6). On the inside, the fragment displays some strong traces of smoke.

The 11th–12th centuries.

7. Discovered in 1998 (SI, square 20).

Fragment of the lower part of a vessel that has been baked in an oxidizing manner, without depth, wrought on the slow wheel, out of paste with big pieces of mica and limestone (?), which displays a mark in relief: a line, like a diameter of the flat area (plate I, IV/7).

The 11th–12th centuries.

8. Discovered in 1998 (SI, square 5).

Fragment of the lower part of a vessel that has been baked in an oxidizing manner, without depth (grey-brown in the breach), wrought on the slow wheel, out of paste with big pieces of mica. On the bottom (whose diameter is of 7 cm., and its thickness of 0.7 cm.), a line placed laterally (plate I, IV/8).

The 11th–12th centuries.

9. Discovered in 1998 (SI, square 11; in the debris).

Fragment of the lower part of a vessel, baked in an oxidizing manner without depth (grey-brown in the breach), wrought on the slow wheel, out of paste with mica and limestone. On the bottom (whose extant diameter is of 6.6 cm., and its thickness, inhomogeneous, oscillates between 0.5 and 0.9 cm.), it displays a faintly visible mark in relief: a line on whose centre there is a triangle joined through another short line to a second, smaller triangle (plate I, IV/9). It is possible that the sign has not been made intentionally.

The 11th–12th centuries.

10. Discovered in 1998 (SI, square 10).

Fragmentary bottom (with an extant diameter of 8 cm. and a thickness of about 0.8 cm.) of a vessel that has been baked in an oxidizing manner (brown in its depth), wrought on the slow wheel, out of a slightly porous paste, with small sparse traces of limestone, which displays a mark in relief: two parallel lines, intersected by a third, placed horizontally (plate I, IV/10).

The 11th–12th centuries.

11. Discovered in 1998 (SI, square 10).

Fragmentary bottom of a vessel of small dimensions (with an extant diameter of 5.7 cm. and a thickness of 0.6 cm.), baked in an oxidizing manner, wrought on the slow wheel, out of paste with dense micro-gravel, which displays a mark in relief: bident or joint letters (plate I, IV/11). The vessel seems to have been wrought with difficulty.

The 11th–12th centuries.

12. Discovered in 1998 (SI, square 11).

Fragmentary bottom (with an extant diameter of 8 cm. and a thickness of about 0.9 cm. – inhomogeneous) of a vessel that has been baked in an unoxidizing manner, without depth (brown on the inside), wrought on the slow wheel, out of paste with sand, mica and sparse traces of limestone, which displays a mark in relief: a line (3.6 cm. long) from whose middle two ramifications start, directed laterally, towards one of the heads (plate I, IV/12). The outer side of the bottom displays a coarse aspect, while on the inner side we can notice, here and there, the traces of the fabric that was used for the finishing touch.

The 11th–12th centuries.

13. Discovered in 1998 ?

The lower part of a vessel of small dimensions, baked in an oxidizing manner (in its depth the ceramics is crimson-brown), wrought on the slow wheel, out of paste with sparse micro-gravel, ornamented with finely incised horizontal lines. On the bottom (whose extant diameter is of 5.5 cm., and the thickness of about 0.8 cm.) bears a mark in relief: a line with two ramifications, oriented laterally, towards the preserved head (plate II, V/13). The outer side of the vessel's bottom displays a slight coarse aspect, while on the inside, we can clearly notice the traces of the eventual fabric with which the finishing touch was given.

The 11th–12th centuries.

14. Discovered in 1998 (SI, square 11).

Fragmentary bottom of a vessel that was baked in an unoxidizing manner (with sparse brown spots on the outside), wrought on the slow wheel, out of paste with mica. It displays a mark in relief: probably a triangle united at one of its angles by another triangle, or with just two sides, extended towards the exterior. On one of its sides, it has another triangle, but of small dimensions, attached to the exterior (plate II, V/14).

The 11th–12th centuries.

15. Discovered in 1999 (SI, square 22).

The lower part of a vessel that has been baked in an oxidizing manner (in its depth, the wall is crimson-brown), wrought on the slow wheel, out of paste with traces of mica. On the fragmentary bottom (with an extant diameter of 9.8 cm., and a thickness of 0.3 cm. In the central area and 0.5 cm. outside the sign), it displays a mark in relief: probably a circle (plate II, V/15).

The 11th–12th centuries.

16. Discovered in 1999 (SI, square 22).

Fragmentary bottom (with an extant diameter of 5.5 cm. and a thickness of about 0.7 cm. – inhomogeneous) of a vessel that has been baked in an oxidizing manner, crimson-brown (in its depth, blackish-brown), wrought on a semi-fast wheel, out of paste with sand and mica. It displays a mark in relief: a wheel with four spokes (plate II, V/16). On the inside, there still persist circular traces from the object which gave the vessel the finishing touch, but also signs resulting from the slight pushing with the finger.

The 11th–12th centuries.

17. Discovered in 1999 (SI, squares 9–10).

Fragmentary bottom (with an extant diameter of 7.4 cm., and a thickness of 0.4–0.5 cm.) of a vessel that has been baked in an oxidizing manner, wrought on the slow wheel, out of paste with sand and fine mica, which displays a mark in relief: probably two concentric circles (plate II, V/17).

The 11th–12th centuries.

18. Discovered in 1999 (SI, square 23).

A bottom (with a diameter of 7 cm. and with a thickness of 0.9 cm.) of a vessel that has been baked in an oxidizing manner, without depth, wrought on the slow wheel, out of paste with limestone, sand and mussels or minced snail shells, which displays a mark that is faintly set into relief: cross (plate II, V/18).

The 11th–12th centuries.

19. Discovered in 1999 (SI, square 20).

The lower part of a vessel that has been baked in an oxidizing manner, without depth (grey in the breach), wrought on the semi-fast wheel, out of paste with fine mica and sparse micro-gravel, ornamented with finely incised horizontal lines. On the bottom (whose extant diameter is of 8.6 cm., and its thickness is of 1 cm.), it displays a mark that is faintly set into relief: a line which is barred by two others, placed at the end of it and a little lower respectively (plate II, VI/19). On the inner surface, we can notice the traces of the finishing touch, applied, probably, with a piece of fabric.

The 11th–12th centuries.

20. Dwelling. Discovered in 1999 (SI, squares 20–22).

Fragmentary bottom (with an extant diameter of 6.7 cm. and with a thickness of about 0.5 cm. – inhomogeneous) of a vessel that has been baked in an oxidizing manner without depth (inside, it is blackish-grey), wrought on the slow wheel, out of paste with sand and mica. It displays a mark in relief: a spiral (plate II, VI/20). The outer side of the vessel's bottom is neat, fine, whereas, on the inside, we can notice the traces of the piece of fabric with which the finishing touch was given.

The 11th–12th centuries.

21. Discovered in 1999 (SI, squares 9–10).

Fragment of the lower part of a vessel that has been baked in an oxidizing manner without depth (grey-brown in the breach), wrought on the semi-fast wheel, out of paste with fine mica. On the bottom (whose extant diameter is of 8.5 cm., and its thickness of 0.5–0.7 cm.), it displays a mark in relief: two other lines placed in an angle are still preserved (plate II, VI/21).

The 11th–12th centuries.

22. Dwelling (SVII, square 3). Discovered in 2001.

Fragmentary bottom (with an extant diameter of 7.6 cm. and with a thickness of about 0.8 cm. – unhomogenous) of a jar vessel, baked in an oxidizing manner, without depth (brown-grey on the inside), wrought on the slow wheel, out of paste with sand and sparse micro-gravel, which displays a mark in relief: similar to a square, but with slightly arched sides. Short lines spring from the figure's corners (plate II, VI/22).

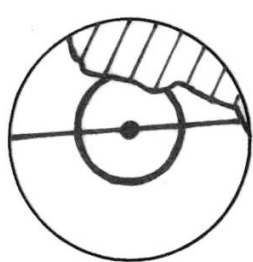
The 11th–12th centuries.

23. Dwelling. Discovered in 2001.

The bottom of a vessel (with a diameter of 10.3 cm. and a thickness of about 1.2 cm. – inhomogeneous) that has been baked in an oxidizing manner without depth (inside, it is blackish-grey), wrought on a slow wheel, out of paste with fine sand, which displays a mark that is faintly set in relief: probably two leaves (plate II, VI/23). On the inside, we can notice the traces of the piece of fabric with which the final finishing touch of the container was given, and on the edges of the outer area, there are irregularities that indicate the relatively hard detachment of the vessel from the wheel.

The 11th–12th centuries.

Translated by Liviu David

1

2

3

4

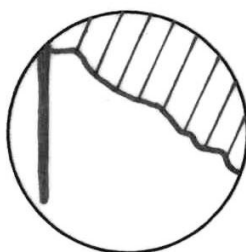
5

6

7

8

9

10

11

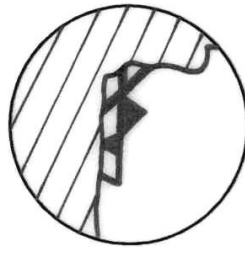

12

Plate I

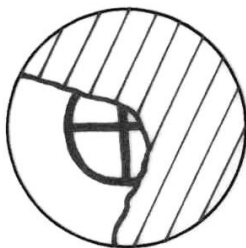
13

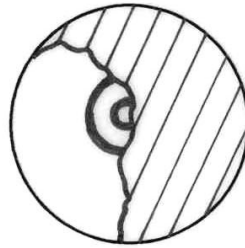
14

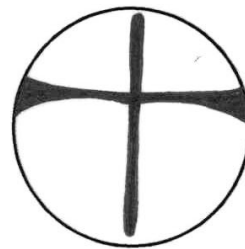
15

16

17

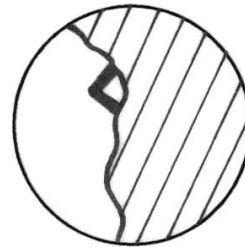
18

19

20

21

22

23

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

10

12

13

14

15

16

17

18

19

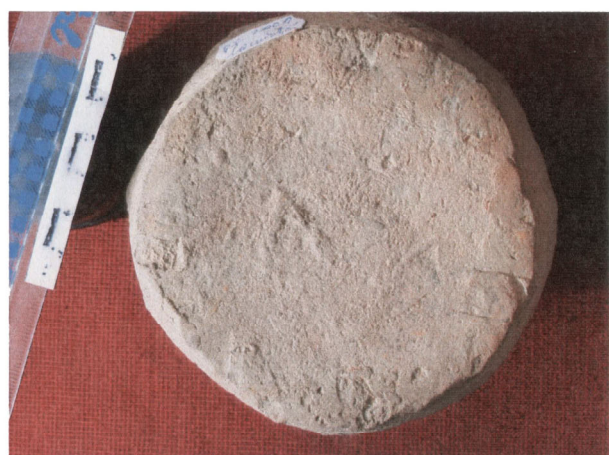
20

21

22

23

UN FRAGMENT DE FIBULĂ HALLSTATTIANĂ DIN JUDEȚUL NEAMȚ

DE

VASILE DIACONU

Keywords: *fibula, Late Hallstatt, Neamț County.*

În rândul pieselor metalice de podoabă, specifice primei epoci a fierului, fibulele ocupă un loc important din punct de vedere cantitativ, și sunt variate sub aspect tipologic¹. Cu toate acestea, pentru zonele est-carpatică, piesele de acest fel nu beneficiază de o bună reprezentare numerică, mai ales pentru etapa finală a segmentului cronologic amintit.

Din acest motiv, scurta noastră intervenție își propune să aducă în prim plan un fragment de fibulă, descoperit relativ recent în zona subcarpatică a Moldovei.

Piesa a fost recuperată prin cercetări de suprafață într-un sit arheologic aflat la 3 km sud de orașul Tg. Neamț (jud. Neamț), în partea de nord a satului Săcălușești, comuna Agapia. Așezarea de unde provine obiectul amintit este situată pe terasa din dreapta pârâului Valea Seacă, pe panta de est a dealului cu același nume (fig. 1). Prin intermediul perieghazelor desfășurate în decursul mai multor ani, în acest sit au fost identificate materiale arheologice diverse, încadrate într-un interval cronologic amplu, din eneolitic și până în sec. IV p. Hr.².

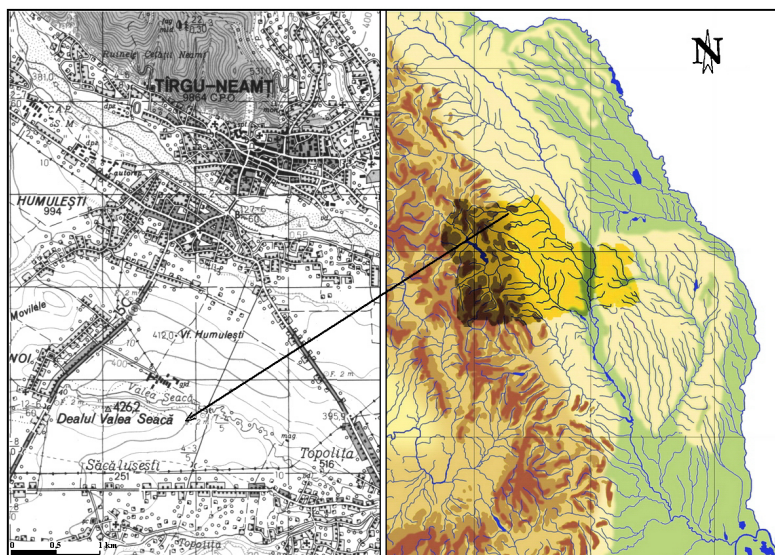

Fig. 1. Locul descoperirii fragmentului de fibulă.

¹ T. Bader, *Evoluția fibulelor pe teritoriul României de la sfârșitul epocii bronzului până în perioada Hallstattului târziu*, în *TD*, IV, 1–2, 1983, p. 16 și urm.; C. Ionomu, *Descoperirile arheologice de la Brădicești-Iași (I)*, în *CI*, XIV–XV, 1983–1984, p. 85–114.

² V. Diaconu, *Recunoașteri arheologice de suprafață în zona orașului Târgu Neamț*, în *MemAntiq*, XXIV, 2007, p. 95–97.

Fragmentul reprezintă placa unei fibule de bronz, cu extremitățile puternic lățite și mijlocul îngust, iar pe una din fețe prezintă un decor din linii paralele incizate, dispuse sub forma literei „V”. În plus, piesa aflată în atenția noastră se pare că a fost reutilizată, probabil după ruperea arcului. Pentru a putea fi folosită, suportul pentru ac a fost îndepărtat, baza resortului a fost polizată, iar în zona centrală a piesei a fost realizat un orificiu pentru prinderea ei.

Dimensiunile piesei: înălțime – 32,5 mm; lățime maximă – 35 mm; lățime minimă – 9 mm; grosime maximă – 1 mm; greutate – 4,12 gr.; dimensiuni orificiu – 6×3 mm.

Pe baza caracteristicilor morfologice pe care le prezintă, piesa aflată în discuție provine de la o fibulă cu placă în formă de scut beotic, așa cum este cunoscută în literatura de specialitate³.

Pentru că obiectul prezentat aici provine dintr-o cercetare de suprafață, nu poate fi precizat contextul arheologic din care a făcut parte, dar, cu toate acestea, pot fi aduse unele precizări de ordin tipologic și cronologic.

Aria de răspândire a acestor fibule a fost destul de vastă, astfel de piese fiind descoperite în Albania, Bosnia, Serbia, Ungaria, Bulgaria, Macedonia, Grecia și cu totul excepțional în nordul Mării Negre⁴ (fig. 3/1).

În România, acest tip de fibulă este întâlnit în special în Oltenia, în Muntenia, în Transilvania, iar până acum se cunoștea doar o singură descoperire de acest fel în Moldova (fig. 3/2). Privitor la contextul arheologic în care au fost descoperite, majoritatea fibulelor cu placă în formă de scut beotic provine din complexe funerare hallstattiene⁵. Amintim aici descoperirile de la Basarabi⁶ (fig. 2/2), Ferigile⁷ (fig. 2/3, 4), Gogoșu⁸ (fig. 2/10), Ostrovu Corbului⁹, Târgu Mureș¹⁰ (fig. 2/5), Cipău¹¹ (fig. 2/13), Trestiana¹² (fig. 2/6, 7).

În acest moment nu putem afirma dacă piesa de la Săcălușești (jud. Neamț) provine dintr-un complex funerar sau a făcut parte din inventarul așezării hallstattiene de aici. Precizăm faptul că pe suprafața sitului au fost descoperite și fragmente ceramice care prezintă caracteristici tipologice specifice Hallstattului târziu. Se remarcă un fragment de ceașcă cu toartă supraînălțată (fig. 4/1), lucrată dintr-o pastă omogenă și bine arsă, având culoarea cărămiziu-gălbuie. De asemenea, mai amintim un vas fragmentar, cu gât înalt și corpul bitronconic, iar pe diametrul maxim prezintă mici protuberanțe conice (fig. 4/2). Acest recipient ceramic își găsește bune analogii în mormântul nr. 5 de la Mărișelu (jud. Bistrița-Năsăud)¹³, în mormântul nr. 2/1968 de la Blaj (jud. Alba)¹⁴ sau într-un bordei atribuit complexului Basarabi de la Bernadea (jud. Mureș)¹⁵. Potrivit tipologiei întocmite de către V. Vasiliev, aceste vase s-ar încadra în varianta A3a, care, prin faptul că prezintă acele proeminențe conice, de tip „corn”, în zona diametrului maxim al recipientului ceramic, pot fi considerate reminiscențe din perioada de început a Hallstattului¹⁶. Dacă ne raportăm la tipologia propusă de I. H. Crișan

³ T. Bader, *op. cit.*, p. 21.

⁴ Idem, *Die Fibeln in Rumänien*, în *PBF*, XIV/9, München, 1983, p. 88–90.

⁵ O discuție relativ amplă a se vedea la I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică*, București, 1969, p. 37–41.

⁶ Vl. Dumitrescu, *La nécropole tumulaire du premier âge de fer de Basarabi (Dép. de Dolj, Olténie)*, în *Dacia*, N.S., 12, 1968, p. 198, fig. 21/1, fig. 22/1; T. Bader, *op. cit.*, p. 85; Al. Vulpe, *Zur Entstehung der Geto-Dakischen Zivilisation. Die Basarabikultur. I. Teil, Forschungsgeschichte, Fundstoff, Verbreitung*, în *Dacia*, N.S., 30, 1–2, 1986, p. 53, Abb. 3/22.

⁷ Al. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile. Monografie arheologică*, București, 1967, p. 135, fig. 23/8, 9; T. Bader, *Die Fibeln...*, p. 85–86.

⁸ D. Berciu, E. Comșa, *Săpăturile arheologice de la Balta Verde și Gogoșu (1949–1950)*, în *MCA*, II, 1956, p. 440, fig. 163/1; Al. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile...*, fig. 33/6.

⁹ E. Moscalu, *Noi materiale aparținând culturii tracice Basarabi de la Ostrovul Corbului (jud. Mehedinți)*, în *TD*, XI, 1–2, 1990, p. 117, fig. 3/7.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ N. Vlassa, *O contribuție la problema epocii scitice în Transilvania: cimitirul de la Cipău-Gară*, în *Apulum*, IV, 1961, p. 28, fig. 6/1.

¹² E. Popușoi, *Un mormânt hallstattian descoperit la Trestiana-Bârlad*, în *Carpica*, II, 1969, p. 87, fig. 3/1, 2; Al. Vulpe, *Archäologische Forschungen und Historische betrachtungen über das 7. bis 5. Jh. im Donau-Karpatenraum*, în *MemAntiq*, II, 1970, fig. 11/1, 2; M. Petrescu-Dîmbovița, *Elemente de caracter iliric în mediul tracic local din estul României*, în *MemAntiq*, IV–V, (1972–1973), 1976, p. 84, fig. 1/1, 2; E. Popușoi, *Trestiana. Monografie arheologică*, București, 2005, p. 60–61, fig. 170/4, 5.

¹³ T. Bader, *op. cit.*, Taf. 59/B1.

¹⁴ V. Vasiliev, *Necropola scitică de la Blaj*, în *Apulum*, X, 1972, p. 26, pl. 6/5; I. H. Crișan, *op. cit.*, pl. III/3.

¹⁵ Idem, *Sciții agatârși pe teritoriul României*, Cluj-Napoca, 1980, p. 63.

¹⁶ *Ibidem*, p. 63–64.

pentru perioada sec. VI–V a. Hr., atunci recipientul ceramic de la Săcălușești se înscrie în categoria vaselor bitronconice de tip II, varianta Tg. Mureș, cu o arie de răspândire bine conturată¹⁷.

Din punct de vedere tipologic, fibulele cu placă în formă de scut beotic au cunoscut diferite clasificări. D. Berciu le încadra în tipul Glasinac II¹⁸, iar Al. Vulpe, pe baza formei și a decorului întâlnit pe plăcile fibulelor, a distins două variante principale, A și B, ultima având trei subvariante (B1, B2 și B3)¹⁹. V. Vasiliev, în lucrarea dedicată prezenței scitice de pe teritoriul României, întocmește și o tipologie a fibulelor, iar cele cu placă în formă de scut beotic au fost încadrate în tipul C²⁰. În monografia dedicată fibulelor din România, T. Bader a identificat, în cadrul tipului cu placă în formă de scut beotic, două variante: A – fibule cu arcul circular în secțiune și B – fibule cu arcul octogonal în secțiune²¹.

Pentru că fibula de la Săcălușești nu mai are arcul, încercarea noastră de a o încadra în una din cele două variante stabilite de către T. Bader implică unele dificultăți. Din acest motiv, credem că ne putem raporta la tipologia lui Al. Vulpe, iar piesa noastră poate fi atribuită variantei B.

Chiar și în lipsa unor date stratigrafice, importanța fibulei de la Săcălușești nu trebuie omisă. Precizăm faptul că până în acest moment, piesa amintită constituie cea mai nordică descoperire de acest fel din Moldova și din întreg arealul său de răspândire.

În ceea ce privește originea acestei piese, nu putem să discutăm decât la nivel ipotetic. Dacă luăm în considerare faptul că pe cursul superior al Mureșului sunt atestate astfel de fibule, iar pentru spațiul de la răsărit de Carpați cele mai apropiate analogii sunt la Trestiana, am putea admite, cu evidente rezerve, că piesa descoperită la Săcălușești poate să aparțină unei comunități venite dinspre Transilvania, prin trecătorile Carpaților Răsăriteni. În plus, pe baza inventarului metalic al unor complexe funerare descoperite în interiorul arcului carpatic și în afara acestuia, Al. Vulpe semnală existența unor legături culturale în Hallstattul târziu din cele două zone²².

S-a scris în literatura de specialitate despre răspândirea spre nord-est a culturii Basarabi, iar prezența unor fibule cu placă triunghiulară sau în formă de scut beotic în zonele est-carpătice a fost explicată tocmai prin această expansiune culturală²³. În acest context al discuției, merită să amintim observația prof. M. Petrescu-Dîmbovița potrivit căreia „prezența unor fibule de caracter iliric în mediul tracic nu se explică prin legăturile directe ale triburilor locale tracice cu cele ilirice din regiunile nord-vest-balcanice...ci probabil prin intermediul legăturilor cu triburile culturii Basarabi, atestate prin elemente tipice ale acestei culturi din aria nord-estică a răspândirii ei”²⁴.

Din punct de vedere cronologic, fibulele cu placă în formă de scut beotic au fost încadrate în linii mari în intervalul sec. VII–VI a. Hr.²⁵, dar au existat situații când pentru unele descoperiri s-a putut vorbi despre o încadrare mai strânsă²⁶. Potrivit tipologiei propuse de Al. Vulpe, fibulele încadrate în varianta A sunt specifice sec. VII–VI a. Hr.²⁷, iar cele din varianta B (în special B2) se întâlnesc doar în sec. VI a. Hr.²⁸, datare acceptată și de I. H. Crișan²⁹. Pornind de la aceste elemente de cronologie, putem admite că și piesa de la Săcălușești se datează în sec. VI a. Hr.

Pentru a lămuri anumite necunoscute de ordin cronologic și cultural, credem că ar fi utilă o cercetare a sitului în care a fost găsit fragmentul de fibulă de la Săcălușești. Nu în ultimul rând, subliniem necesitatea stabilirii unor posibile corelații între piesa amintită și unele descoperiri din vecinătate, care par să se afle pe

¹⁷ I. H. Crișan, *Ceramica...*, p. 33–35.

¹⁸ D. Berciu, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București, 1966, p. 245.

¹⁹ Al. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile...*, p. 69.

²⁰ V. Vasiliev, *op. cit.*, p. 108.

²¹ T. Bader, *op. cit.*, p. 85.

²² Al. Vulpe, *op. cit.*, p. 159.

²³ M. Petrescu-Dîmbovița, *Elemente de caracter iliric...*, p. 89.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ T. Bader, *op. cit.*, p. 21.

²⁶ Idem, *op. cit.*, p. 90.

²⁷ Al. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile*, p. 69.

²⁸ *Ibidem*, 90.

²⁹ I. H. Crișan, *Once more about the Scythians problem in Transylvania*, în *Dacia*, N.S., 9, 1965, p. 142–143; Idem, *Ceramica...*, p. 39.

aceiași palier cronologic. Ne gândim în primul rând la descoperirea mai multor pumnale de tip *akinakes* la Agapia³⁰, Văratec³¹, Ghindăoani³², Petricani³³, precum și a unei statuete de bronz de la Târpești³⁴, care pot să aparțină tot perioadei sec. VII–VI a. Hr³⁵.

Pe baza datelor sumare enunțate anterior, credem că pot fi emise câteva concluzii generale.

În primul rând, piesa aflată în atenția noastră constituie, până în acest moment, cea mai nordică descoperire din aria de răspândire a fibulelor cu placă în formă de scut beotic, și este a treia cunoscută în teritoriul dintre Carpați și Prut.

În lipsa unui context arheologic concludent, fragmentul de fibulă a fost încadrat tipologic și cronologic pe baza analogiilor cu piese asemănătoare provenite din situri aflate în zonele de sud și sud-vest ale României, dar și din spațiul intracarpatic. Pe baza detaliilor morfologice, piesa de la Săcălușești prezintă numeroase elemente comune cu fibulele descoperite în cadrul grupului Ciunbrud³⁶, de pe cursul Mureșului superior. Dacă ținem cont de numărul extrem de mic al fibulelor cu placă în formă de scut beotic descoperite la răsărit de Carpați, la care se adaugă faptul că situl de unde provine piesa noastră se găsește într-o zonă care permitea stabilirea unor legături cu spațiul intracarpatic, putem presupune că fragmentul de fibulă de la Săcălușești a făcut parte din inventarul unei comunități a cărei origine putea fi în zona de nord-est a Transilvaniei, sau, posibil, a fost „importată” din spațiul amintit.

³⁰ V. Mihăilescu-Bîrlița, I. Untaru, *Notă despre un nou „akinakes” găsit la Agapia*, în *MemAntiq*, III, 1971, p. 441–454.

³¹ V. Mihăilescu-Bîrlița, *Un „akinakes” descoperit la Văratec (com. Agapia, jud. Neamț)*, în *SCIV*, 20, 2, 1969, p. 329–335.

³² I. Mitrea, *Un pumnal scitic descoperit la Ghindăoani (com. Bălățești, jud. Neamț)*, în *SCIV*, 20, 3, 1969, p. 453–456.

³³ Șt. Cucoș, *Săpăturile arheologice din județul Neamț (III)*, în *MemAntiq*, IV–V, (1972–1973), 1976, p. 302.

³⁴ M. R. Ciacăru, *Restaurarea unei statuete de bronz*, în *MemAntiq*, XV–XVII, 1987, p. 281–289; Șt. Cucoș, *Contribuții la repertoriul arheologic al județului Neamț*, în *MemAntiq*, XVIII, 1992, p. 38.

³⁵ Recent, Al. Vulpe sublinia caracterul local al descoperirilor hallstattiene târzii din zona subcarpatică a Moldovei, mai ales prin prisma comportamentului și inventarului funerar care se plasează intermediar față de grupul Ciunbrud din Transilvania și manifestările culturale din stânga Prutului; vezi Al. Vulpe, *Sfârșitul primei epoci a fierului și formarea civilizației celei de-a doua epoci a fierului (Hallstattul târziu: 650–450 și începuturile Laténului: ±450–300 a. Chr.)*, în M. Petrescu-Dîmbovița, Al. Vulpe (coord.), *Istoria Românilor*, vol. I, *Moștenirea timpurilor îndepărtate*, București, 2001, p. 490.

³⁶ *Ibidem*, p. 485–487.

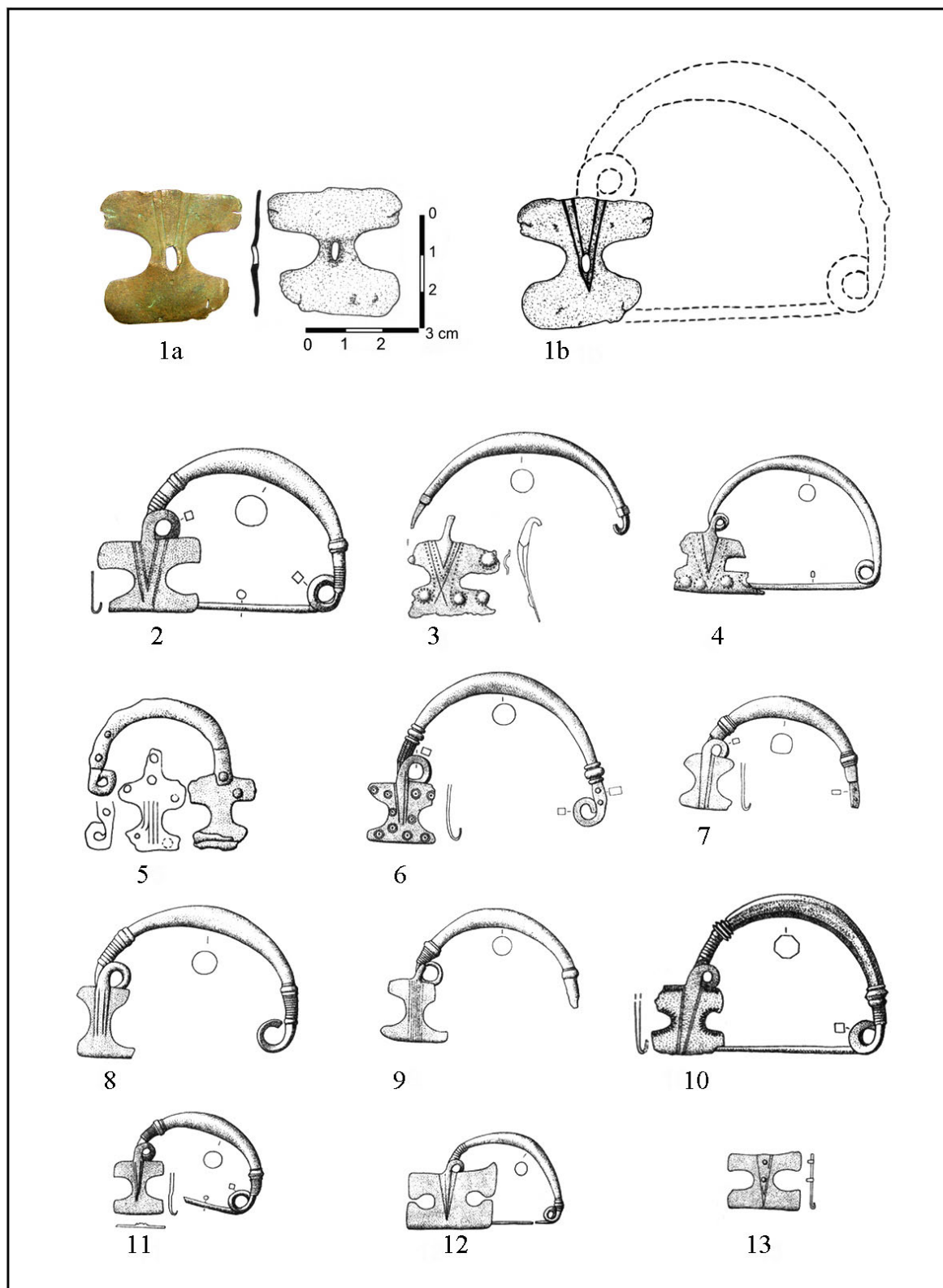

Fig. 2. Fibule cu placă în formă de scut beotic: 1a, 1b, Săcălușești; 2, Basarabi; 3, 4, Ferigile; 5, Târgu Mureș; 6, 7, Trestiana; 8, 9, Ostrovu Mare; 10, Gogoșu; 11, „România”; 12, Mărișelu; 13, Cipău (2–13, după T. Bader, 1983).

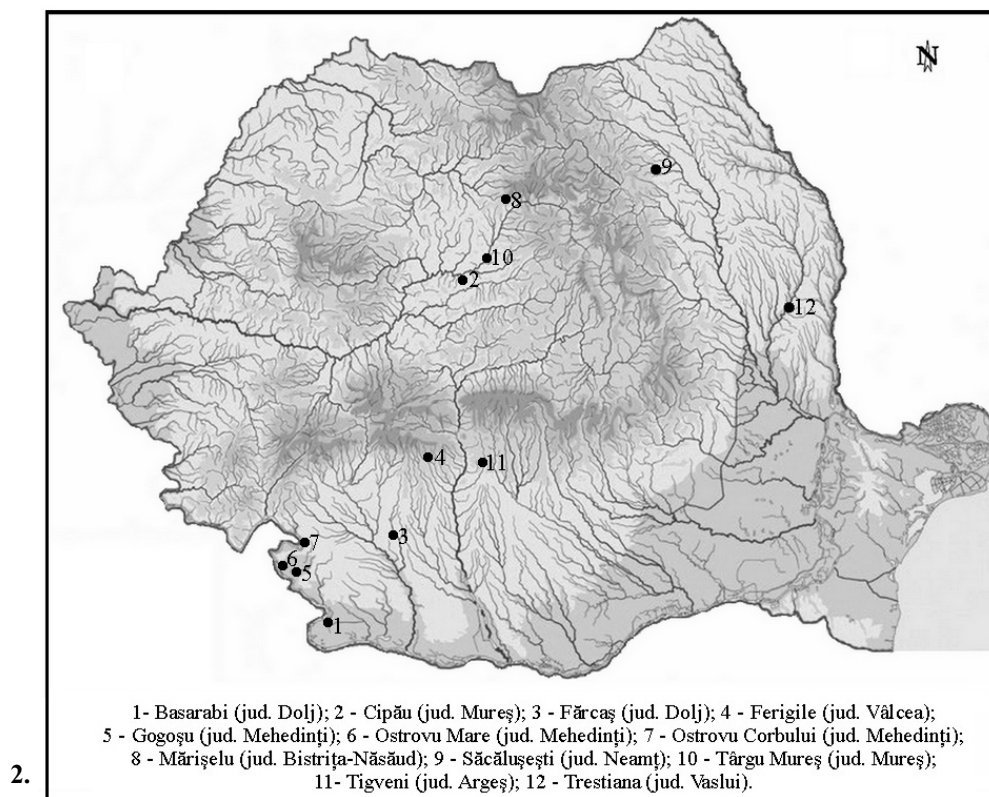
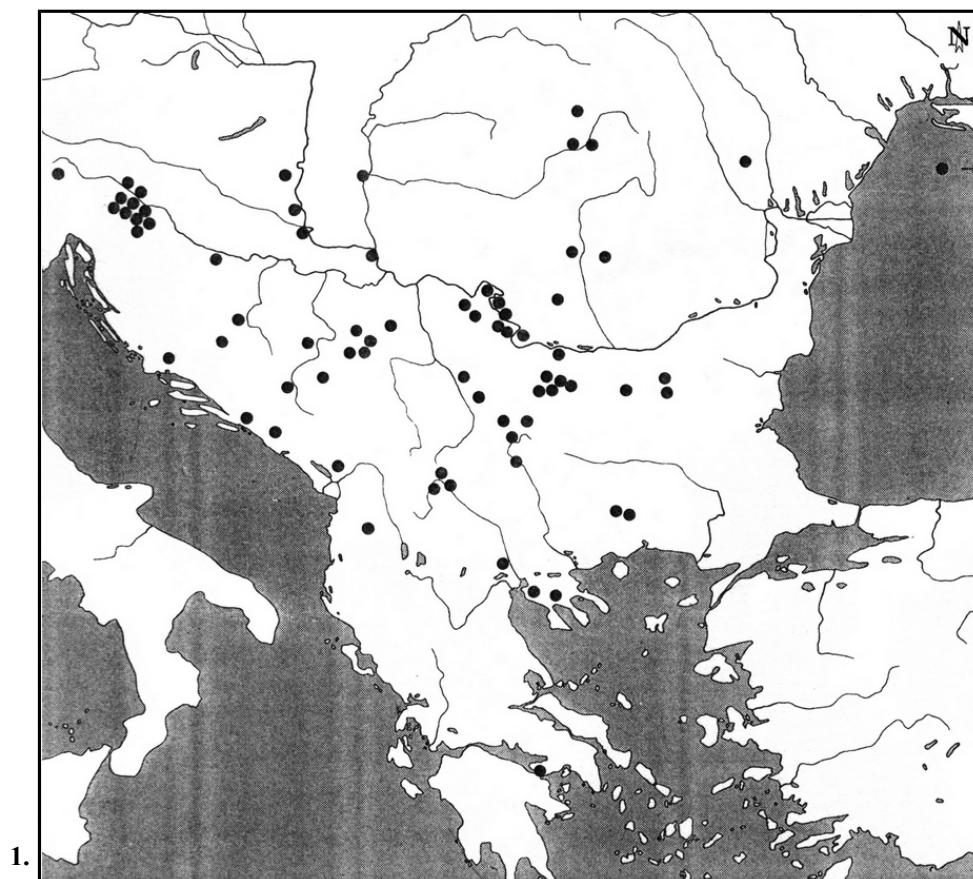

Fig. 3. Răspândirea fibulelor cu placă în formă de scut beotic: 1, sud-estul Europei (după T. Bader, 1983); 2, România.

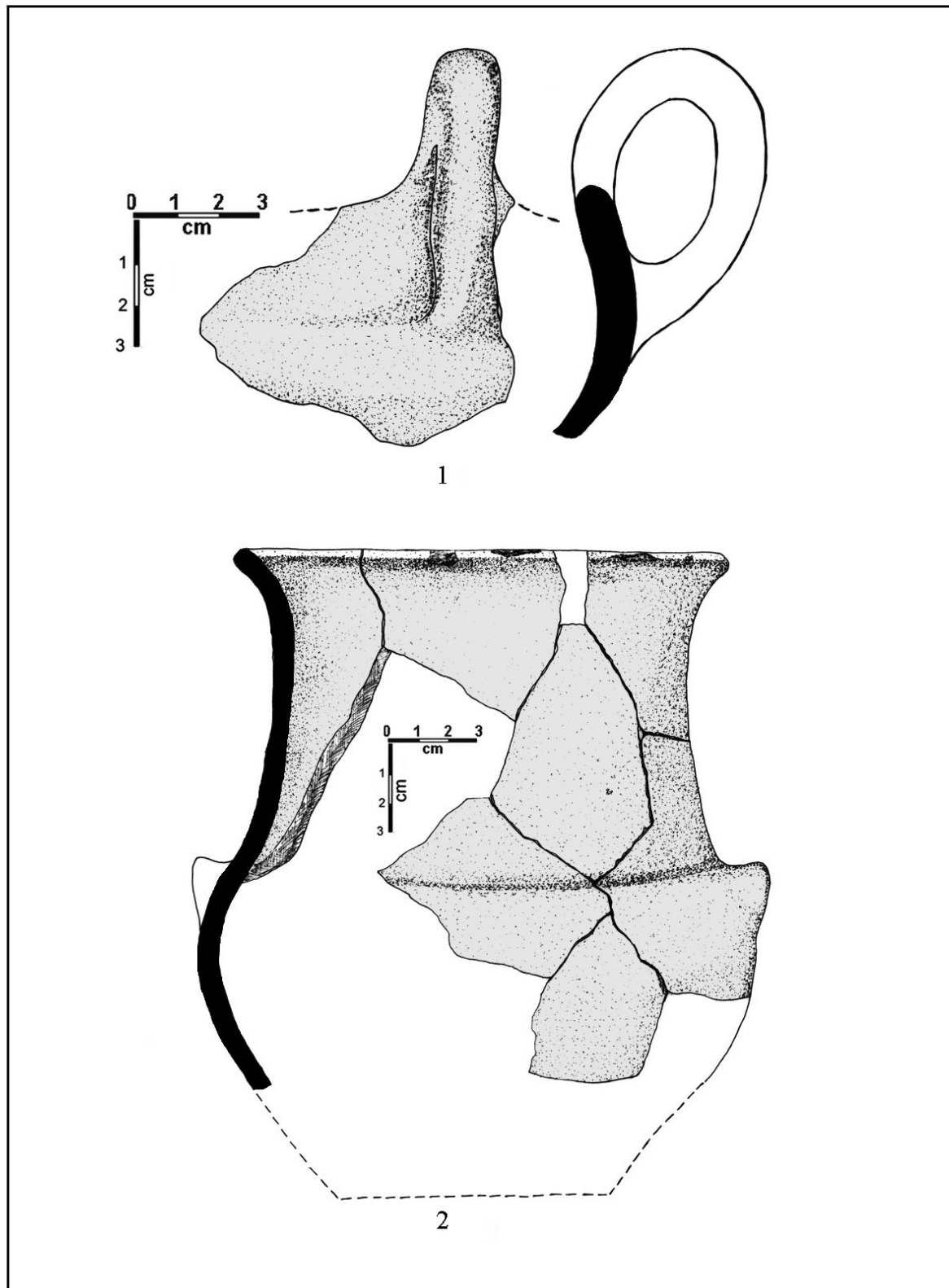

Fig. 4. Ceramică hallstattiană; Săcălușești – Dealul Valea Seacă.

A FRAGMENT OF A HALLSTATT FIBULA FROM THE NEAMŢ COUNTY

ABSTRACT

In this note, the author presents some data about a fibula fragment, which was discovered on an archeological site near the Săcălușești village (Agapia Commune, Neamț County). The piece was made of bronze and belongs to a plate fibula, Boeotian-shield-shaped or Glasinac II type. This type of fibula is specific to the Late Hallstatt period and it was widespread over a vast territory in south-eastern Europe.

In Romania, the most numerous Glasinac II type fibulae have been found in the south-western region and in Transylvania. In the Eastern Carpathians only three such pieces have been discovered (two at Trestiana, Vaslui County and one at Săcălușești, Neamț County). The most numerous pieces of this kind have been discovered in funerary complexes.

At Săcălușești, besides the fibula fragment, there were found some ceramic fragments that can be assigned to the Late Hallstatt period. These pieces appear to indicate connections with the Ciumbrud cultural group of the upper Mureș river.

From the chronological point of view, our fibula fragment can be dated to the 6th century BC and it is the northernmost discovery of this kind.

LIST OF FIGURES

Fig. 1. The discovery place of the fibula fragment.

Fig. 2. The plate fibulae, Boeotian-shield-shaped: 1a, 1b, Săcălușești; 2, Basarabi; 3, 4, Ferigile; 5, Târgu Mureș; 6, 7, Trestiana; 8, 9, Ostrovu Mare; 10, Gogoșu; 11, „România”; 12, Mărișelu; 13, Cipău (2–13, after T. Bader, 1983).

Fig. 3. The spreading of plate fibulae, Boeotian-shield-shaped fibulae: 1, south-eastern Europe (after T. Bader, 1983); 2, Romania.

Fig. 4. Hallstatt pottery; Săcălușești – *Dealul Valea Seacă*.

UN ARHEOLOG BUCOVINEAN UITAT: PROFESORUL ȘI CONSERVATORUL HEINRICH KLAUSER

DE

BOGDAN PETRU NICULICĂ

Keywords: *historiography, Bucovina, 19th century.*

Se întâmplă, nu de puține ori, ca rolul, contribuția în cadrul societății, precum și operele scrise ale unor intelectuali să fie „descoperite” și corect valorizate la multă vreme de la dispariția autorilor. Acesta este și cazul mai multor personalități ale căror nume se leagă de începuturile și devenirea arheologiei în Bucovina, de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui următor, care, pe viitor, vor trebui atent studiate, pentru a înțelege, astfel, cât mai bine, produsele științifice și spirituale, „atmosfera” în care și-au desfășurat activitatea cei care au făcut parte din *elita intelectuală a Bucovinei*.

În altă ordine de idei, din punctul de vedere al conturării istoricului arheologiei din fosta provincie austriacă Bucovina – entitate geo-istorică pe care noi o folosim ca reper, să spunem, din considerente administrative, întrucât ușurează investigația istoriografică, datorită unui acces rapid și mai facil la sursele documentare (lucrări speciale, arhive, biblioteci dedicate¹) – am constatat că secolul al XIX-lea, deși abundă în descoperiri arheologice, nu a beneficiat de o aprofundare tematică a personalităților care au contribuit în măsuri diferite, dar cu aceeași pasiune, la descoperirea și punerea în valoare a patrimoniului arheologic al Bucovinei.

Din mai multe motive am hotărât să ne oprim, în medalionul de față, asupra unui personaj pe nedrept uitat, Heinrich Klauser, care a activat atât ca profesor, cât și ca arheolog, cu merite recunoscute în epocă. Despre el, despre opera și activitatea sa îndelungată în ansamblul vieții culturale a Bucovinei, din păcate, s-a scris extrem de puțin², până în prezent neexistând vreun studiu sau monografie care să trateze subiectul în profunzime. În plus, ceea ce pe noi ne interesează în mod deosebit, este tocmai relația pe care a avut-o cu *Comisia Centrală din Viena*³, care, practic, a rămas necunoscută până astăzi specialiștilor români.

Profesorul Klauser s-a născut la 20 august 1838⁴, în orașul Siret, și s-a stins la data de 12 august 1911, la

Heinrich Klauser
(1838–1911)

¹ Spre exemplu, *Fondul Bucovina*, din cadrul Bibliotecii Județene „I. G. Sbiera” din Suceava, înființat în anul 1993 de regretatul cercetător sucevean Emil Satco.

² Ne referim aici la: Romuald Wurzer, *Geschichte des k. k. I. Staatsgymnasiums in Czernowitz*, apărută în volumul aniversar *Festschrift zur Hundertjährigen Gedenkfeier der gründung des Gymnasiums. 1808 – 16. Dezember – 1908*, Czernowitz, 1908, p. 220–222, unde întâlnim o biografie amănunțită; la necrologul publicat de același autor – vezi Romuald Wurzer, *Regierungsrath Heinrich Klauser, k. k. Gymnasialdirektor a. D., Ritter des Eisernen Kronen-Ordens III. Klasse*, în *Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums*, XIX. Jahrgang, 1911 (1912), p. 63–67, precum și la Emil Satco, *Enciclopedia Bucovinei*, vol. I, Iași, 2004, p. 579. Aceste lucrări stau la baza schiței biografice de față.

³ Este vorba despre *Comisia centrală pentru artă și monumente istorice din Viena*, înființată în anul 1856, intitulată la început *K. K. Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung von Baudenkmalen* (1850–1854), mai târziu numită *K. K. Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*.

⁴ Profesorul Romuald Wurzer folosește două date diferite privitor la data nașterii lui H. Klauser: 20, respectiv 26 august 1838, în lucrările sale din 1908 și 1911 (vezi supra, nota 1).

Cernăuți. Tatăl său, militar, originar din Viena, a participat la campaniile împotriva Franței, în perioada 1796–1815. Pentru meritele sale deosebite, în 1830 ajunge la Siret în calitate de comandant al regimentului *Orelli*. Klauser a fost cel mai mic și singurul dintre frați, care a dorit să studieze, să urmeze o carieră. În 1851, copilul, considerat supradotat, este trimis la liceul din Cernăuți, pe care l-a absolvit cu rezultate remarcabile. Este interesant faptul că în clasa a VII-a a fost nevoit să abandoneze timp de un an studiile, din cauza unei grave afecțiuni la ochi. În 1860 își susține bacalaureatul, urmând, pentru o vreme, filozofia la Universitatea din Lemberg (astăzi L'viv, Ucraina), cu dorința de a desluși tainele filologiei clasice. Însă, pasiunea pentru istorie l-a făcut să se îndrepte spre Viena, unde a aprofundat istoria și geografia, în 1865 susținând examenul pentru profesori de stat la disciplinele istorie și geografie, în toamna aceluiași an profesând deja în Cernăuți. Am aminti aici doar câteva dintre marile nume de profesori ai vremii, ale căror cursuri le-a frecventat: istoricii Aschbach, Jager, Lorenz sau geograful Simony. Filologia i-a fost predată de alți profesori renumiți: H. Bonitz, E. Hoffmann, de germanistul Pfeiffer și de filozoful R. Zimmermann. A colaborat bine cu unii dintre colegii săi, precum Em. Hannak și Kirschner⁵.

La Cernăuți, Heinrich Klauser a funcționat la *Școala Reală* și la *Gimnaziul de Stat*⁶. În perioada 1883–1895 a ocupat funcția de director al *Gimnaziului Superior* din Rădăuți. Inspector școlar⁷, a fost numit funcționar ministerial în 1898. A fost ulterior recompensat, pentru meritele sale în învățământ și în domeniul arheologiei, cu *Ordinul Coroana de Fier clasa a III-a în grad de cavalier* (19 decembrie 1908) și cu titlul de *cetățean de onoare* al orașului Cernăuți. Adăugăm la acestea și un lucru rămas aproape neștiut până astăzi, însă cel mai important din perspectiva activității sale de arheolog al Bucovinei: a fost conservator al *Comisiei Centrale*, pentru secțiunea I, în perioada 1887–1909⁸, în această calitate repertoriind și valorificând prin intermediul rapoartelor trimise la Viena, numeroase descoperiri arheologice din provincie⁹.

În legătură cu acest ultim aspect, menționăm că H. Klauser s-a preocupat în mod deosebit de monumentele arheologice ale Bucovinei, manifestând un interes aparte față de săpăturile din cunoscuta stațiune cucuteniană de la Șipeniț (astăzi în regiunea Cernăuți, Ucraina), descoperită de învățătorul Vasile Arici, proprietar al unei porțiuni însemnate a sitului arheologic. A redactat, printre altele, un studiu despre o serie de obiecte descoperite la Șipeniț, intrate în posesia sa¹⁰, fiind, astfel, alături de Josef Szombathy și Raimund F. Kaindl, unul dintre primii cercetători ai așezării cucuteniene. De asemenea, Klauser este primul arheolog care a cercetat o parte din tumulii necropolelor de la Horodnic de Jos – *Vârful Colnicului*¹¹ și Volovăț – *Dealul Burlei*¹² (ambele în jud. Suceava), ulterior atribuite (în linii generale, pentru că există totuși o anumită eterogenitate culturală a movilelor), culturilor Komariv (perioada mijlocie a epocii bronzului) și Gáva-Holihrad (grupul cultural Grănicești din Hallstatt-ul timpuriu – prima epocă a fierului). A întreprins cercetări de teren și săpături ocazionale îndeosebi în zona Rădăuților, multe dintre acestea efectuate împreună cu prietenul și colaboratorul său, preotul Vasile Tomiuc¹³ din Rădăuți. H. Klauser a publicat, în *Mittheilungen der k. k. Central-Kommission*

⁵ Romuald Wurzer, *op. cit.*, p. 64.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Vezi și Constantin Ungureanu, *Inspectorii școlari din Bucovina în perioada 1869–1918*, în *Glasul Bucovinei*, XIII, 50, 2/2006, p. 25; Idem, *Învățământul primar din Bucovina (1774–1918)*, Chișinău, 2007, p. 77, 83, 88.

⁸ Vezi *Mittheilungen...*, 1908, III. Folge, VII. Band, p. XV; R. Wurzer, *op. cit.*, p. 67.

⁹ Romuald Wurzer, *op. cit.*, p. 67; Emil Satco, *op. cit.*, p. 579. De fapt, mai mulți intelectuali ai Bucovinei, indiferent de origine (dar preponderent austrieci), au fost conservatori sau corespondenți ai *Comisiei Centrale din Viena*, însă, în literatura românească de specialitate nu s-a scris vreodată despre ei. Astfel că informațiile legate de vechile cercetări arheologice din secolul al XIX-lea și de la începutul secolului al XX-lea (până la primul război mondial), din Bucovina, risipite în paginile publicațiilor vieneze, încă așteaptă să fie valorificate și aduse la cunoștința arheologilor, ele constituind o pagină deloc de neglijat din istoria arheologiei românești.

¹⁰ Romuald Wurzer, *op. cit.*, p. 67.

¹¹ Josef Szombathy, *Prähistorische Recognoscierungstour nach der Bukowina im Jahre 1893*, în *Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums*, II. Jahrgang, 1894, p. 18; Idem, *Zweite Recognoscierungstour in die Bukowina*, în *Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums*, III. Jahrgang, 1895, p. 22; Mircea Ignat, *Contribuții la cunoașterea epocii bronzului și a Hallstatt-ului timpuriu în județul Suceava*, în *Thraco-Dacica*, II, 1981, p. 134–135; Idem, *Necropolele tumulare din zona Rădăuți în cadrul lumii traco-getice (sec. VII–V a.Ch.)*, Târgoviște, 2006, p. 12.

¹² Josef Szombathy, *op. cit.*, în *Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums*, III. Jahrgang, 1895, p. 23; Mircea Ignat, *Necropola tumulară hallstattiană de la Volovăț – „Dealul Burlei”*, în *Suceava*, V, 1978, p. 108.

¹³ Vasile Tomiuc (5.IV.1844 – 2.VIII.1914, Rădăuți) – arheolog amator, publicist. Absolvent al Facultății de Teologie din Cernăuți; la 28 septembrie 1872 este numit *catihet* la *Liceul Real din Rădăuți*. Preot paroh la Bădeuți, Milișăuți și Rădăuți. Preocupat de istoria mănăstirilor Bucovinei, a publicat în *Gazeta Bucovinei* (Cernăuți) o serie de articole pe

(Viena), mai multe descoperiri arheologice, inclusiv preistorice, trimițând *Comisiei Centrale din Viena* rapoarte despre obiectele găsite la Șipeniț și din restul provinciei. Heinrich Klauser, un strălucit profesor, în opinia contemporanilor este, în același timp, unul dintre primii arheologi ai Bucovinei epocii sale, alături de Josef von Gutter¹⁴, Dionisie Olinescu¹⁵, Karl Adolf Romstorfer, Josef Szombathy, Raimund F. Kaindl, Josef Fleischer¹⁶ și mulți alții; el aparține elitei intelectuale a Bucovinei de dinaintea Marii Uniri de la 1918.

În anexă, prezentăm câteva dintre rapoartele aparținând lui Heinrich Klauser (în unele cazuri semnate de referenți de la Viena, cum este, spre exemplu, cazul lui Matthaus Much), publicate în *Mittheilungen der k. k. Central-Commission*. Alăturăm acestora câteva știri mărunte din *Berichte der k. k. Centralcommission für Kunst- und*, reluate și publicate de cunoscutul profesor și arhitect Karl Adolf Romstorfer, în *Anuarul Muzeului Țării Bucovinei* din Cernăuți – *Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums*, într-o rubrică specială, realizată de el însuși, intitulată *Aus den „Mittheilungen der k. k. Central-Commission”*. Importanța acestor texte constă în menționarea unor situri și obiecte arheologice inedite (topoare de piatră, ceramică, tezaure monetare, săbii medievale) sau monumente istorice, cum este cazul bisericii vechi de la Bădeuți, dispărută în împrejurările nefericite ale primului război mondial, precum și a unor acțiuni premergătoare legate de întemeierea *Muzeului Țării Bucovinei* din Cernăuți.

Privitor la acest ultim aspect, menționăm că H. Klauser, alături de Karl A. Romstorfer¹⁸ și Dimitrie Isopescul¹⁹, s-a preocupat și a menținut legătura cu *Comisia Centrală din Viena*, care a avizat favorabil acțiunile celor trei conservatori, desfășurate în folosul înființării muzeului²⁰. De altfel, profesorul Klauser a

această temă. A participat, alături de profesorul Heinrich Klauser, la cercetări de suprafață în zona Rădăuți, precum și la primele săpături din necropola tumulară de la Volovăț (jud. Suceava). Membru corespondent al *Comisiei Centrale din Viena*, arheolog amator, a făcut și o serie de importante descoperiri arheologice preistorice. Vezi: Bogdan Petru Niculică, *Sceptres cruciformes en pierre de l'Énéolithique découverts sur le territoire de la Moldavie*, în vol. *Itinera in praehistoria. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu quinto et sexagesimo anno, ediderunt Vasile Cotiugă, Felix Adrian Tencariu et George Bodi*, Iași, 2009, p. 180–182, nota 5 și fig. 1–2; Idem, *Din istoricul preocupărilor arheologice în Bucovina. Societatea arheologică română*, Suceava, 2009, p. 52 și nota 137.

¹⁴ Fondator al *Societății Muzeului Siret*, în 1870.

¹⁵ Fondator al *Societății arheologice române din Bucovina*, în 1886.

¹⁶ Primul custode al *Muzeului orășenesc Suceava*, în anul 1900.

¹⁷ Apare începând cu anul 1884.

¹⁸ Karl Adolf Romstorfer (17.III.1854, Aigen-Gaunersdorf – 25.IX.1916, Viena), arhitect, arheolog, istoric, colecționar. Membru corespondent străin al *Academiei Române* (29 mai 1914). Conservator al *Comisiei centrale din Viena*, pentru secțiunea a II-a, începând cu anul 1888, a sprijinit inițiativa de creare a *Muzeului Țării Bucovinei* și a *Muzeului Orășenesc Suceava*, îndeplinind și funcția de secretar al *Muzeului Țării Bucovinei*, propunând editarea anuarului propriu. Este considerat unul dintre salvatorii multor monumente istorice ale Bucovinei, contribuind la restaurarea bisericilor și mănăstirilor. Vezi: Constantin Șerban, *Karl Adolf Romstorfer (1854–1917)*, în *Codrul Cosminului*, S.N., nr. 2 (12), 1996, p. 511–519; Lucian Predescu, *Enciclopedia României. Cugetarea. Material românesc. Oameni și înfăptuiri*, București, 1999, p. 737; Dorina N. Rusu, *Membrii Academiei Române 1866–1999. Dicționar*, ed. a II-a, București, 1999, p. 459; Emil Satco, *op. cit.*, vol. II, 2004, p. 316–317; Bogdan Petru Niculică, *Din istoricul...*, p. 49–50 și nota 125, p. 67–68).

¹⁹ Dimitrie Isopescul (3/15.X.1839, Frătăuți Vechi – 1.V.1901, Viena), om de cultură, profesor la Suceava și Cernăuți. A înființat *Școala Normală* din Cernăuți unde a și fost director, apoi *Școala normală de învățătoare*, având, în decursul timpului, numeroase contribuții de ordin pedagogic. Inspector al școlilor primare românești din Bucovina, numit în 1877. Conservator al *Comisiei centrale din Viena*, pentru secțiunea a III-a, începând cu anul 1875. Cavaler al *Ordinului Franz Josef* (1895). Vezi: Constantin Morariu, *Skizzen über die Rumänen der Bukowina*. 1. Theil, Resicza-Wien, 1888–1891, p. 306; Idem, *Părți din istoria românilor bucovineni, scrise în limbă populară*, Cernăuți, 1893, p. 245; Dimitrie Isopescul, *Zur Geschichte des 25 jährigen Bestandes der Anstalt*, în vol. *Bericht der k. k. Lehrer- und Lehrerinnenbildungsanstalt in Czernowitz über die Schuljahre 1870/71 bis 1895/96*, Czernowitz, 1896, p. 17, nr. 1 și p. 106, 114; Ion G. Sbiera, *Dimitrie Isopescul*, voce în Corneliu Diaconovich, *Enciclopedia Română*, Sibiu, 1900, p. 888–889; Johann Polek, *Nachruf*, în *Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums*, IX. Jahrgang, 1901, p. 152–153; Romuald Wurzer, *op. cit.*, p. 236, nr. 99; Lucian Predescu, *op. cit.*, p. 447; Petru Bejinariu, *Dimitrie C. Isopescu – profesor și manager al învățământului*, în *Analele Bucovinei*, VIII, 2/2001, p. 247–248; Idem, *Dimitrie Isopescu – profesor, director și cărturar în slujba idealului național*, în *Analele Bucovinei*, X, 1/2003, p. 127–131; Emil Satco, *op. cit.*, vol. I, p. 552–554; Bogdan Petru Niculică, *op. cit.*, p. 49 și nota 121, p. 67).

²⁰ În *Gazeta Bucovinei*, I, nr. 50, duminică, 20 octombrie (1 noiembrie) 1891, p. 3 apărea următoarea știre: „Înființarea unui muzeu al țării în Cernăuți. După ce comisiunea centrală c. r. pentru artă și monumente istorice din Viena și-a prevăzut deja pe reprezentanții ei de aici cu plenipotențele respective și dl. președinte al țării contele Pace, Eminența Sa dl. metropolit Moraiu-Andrievici, căpitanul țării Excelența Sa baronul de Vasilco și primarul Cernăuților de

fost ales, ca recompensă pentru strădaniile și meritele sale, membru în curatoriuul *Muzeului Țării Bucovinei*²¹, pentru o vreme deținând funcția de vicepreședinte.

ANEXĂ

120. Conservator Klauffer in Radautz hat an die Central-Commission berichtet, daß er bei Kilinestie bei Gelegenheit einer Abgrabung ein regelmäßig angelegtes Leichenfeld gefunden hat. Die Urnen liegen in geraden Linien und in regelmäßigen Zwischenräumen. In einer eben in Anwesenheit des Conservators in einer Tiefe von circa 7' ausgehobenen Urne fand man bei ihrem Zerfalle nur Asche. Bei Horodnik fand derselbe fünf Tumule ähnlich jenen zu Hliboka.

120. Conservatorul Klausser din Rădăuți a raportat Comisiei Centrale că a găsit la Călinești²², cu ocazia unor săpături, un cimitir cu amplasament regulat. Urmele sunt îngropate în șiruri drepte, la distanțe egale unele de altele. Într-o urnă dezgropată, în prezența conservatorului, la o adâncime de circa 7', s-a găsit, atunci când a fost spartă, numai cenușă. La Horodnic, același conservator a găsit cinci tumuli, asemănători cu cei de la Hliboka.

Mittheilungen der k. k. Central-Commission...,
XIII. Jahrgang, 1887, Notize 120, S. CLXXXV.

160. Conservator *Klauser* und Pfarrer *Tomiuc* haben an die Central-Commission einen längeren Bericht gerichtet über die Kirche zu *Badeutz*, gelegen im Flußthale der Suczawa auf einem Hügel des rechten Ufers des Suczawica-Baches, der sich unweit davon in den erstbenannten Fluß ergießt. Kaum wie an einer anderen Pfarrkirche hat sich an dieser der alterthümliche Charakter erhalten. Ihre Gründung fällt in das Jahr 1487, wie eine links oberhalb der Kirchenthür befindliche Inschrift erzählt. Anderseits wird das Jahr 1481 angenommen. Die Kirche, von welcher die Fig. 19 deren Grundriß veranschaulicht, hat eine Länge von 24 M., bei 9'05 M. Breite. Sie ist in Kreuzform gebaut, mit Steinplatten gepflastert, hat kleine bogenförmige vergitterte Fenster mit Steingewänden. Die Ikonostasie steht in der Höhe und Breite bis zu den Mauern reichend zwischen Altarraum und Schiff. Die Kirche war bis 1790 sowohl im Innern als auch an den Außenwänden reich bemalt. Als jedoch damals einige bauliche Reparaturen nothwendig wurden, hat man alles übertüncht. Die Kirche hatte früher vier Thürme, damals wurden drei davon beseitigt, nur der große ist geblieben, aber in einen ganz

Kochanowski, care, conform statutelor, vor fi reprezentată în *museul țării*, au dat asigurări pentru promovarea înființării acestui institut patriotic, o mulțime de persoane binemeritate pentru țară au fost invitate a se alătura comitetului de întemeiere și mulți s-au și declarat deja în această privință. La 22 Noiembrie, după amiază la 4 ore, comitetul de întemeiere va ține în sala magistratului din Cernăuți o adunare, în care se va debate proiectul de statute revăzut deja la locul competent. Deslușiri mai de aproape în această afacere dau cu cea mai mare plăcere conservatorii D. Isopescul, consilier școlar și C. A. Romstorfer, profesor în Cernăuți și consilierul școlar A. Klauser din Rădăuți (Heinrich Klauser – n. n.)²³. Pe de altă parte, cunoaștem faptul că în folosul viitorului *Muzeu al Țării Bucovinei*, H. Klauser a făcut donații – vezi *Gazeta Bucovinei*, III, nr. 13, 14/26 februarie 1893, p. 2, conform căreia a donat monede romane descoperite la Siret, pe *Dealul Ruina*.

²¹ Heinrich Klauser, Eduard Fischer, *Sechzenter Rechenschaftsbericht des Bukowiner Landes-Museums in Czernowitz. Vereinsjahr 1907*, în *Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums*, XV. Jahrgang, 1907 (1908), p. 78, 81, 83, 85 – Klauser semnează în calitate de vicepreședinte; Idem, *Siebzenter Rechenschaftsbericht des Bukowiner Landes-Museums in Czernowitz. Vereinsjahr 1908*, în *Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums*, XVI. Jahrgang, 1908 (1909), p. 54, 57–58, 60, 62.

²² În zonă se cunosc descoperiri aparținând culturii Sântana de Mureș-Cernjachov. Cf. Mugur Andronic, Paraschiva Victoria Batariuc, Florin Hău, Monica Gogu, Bogdan Petru Niculică, Ion Mareș, *Noi cercetări arheologice de teren în județul Suceava*, în: *Suceava*, XXIX–XXX, vol. I, 2002–2003 (2004), p. 167. Și Dionisie Olinescu remarca existența câtorva materiale arheologice deosebite, inclusiv prezența toponimului „șanțul lui Traian” – cf. Dionisie Olinescu, *Charta archaeologica a Bucovinei*, în: *Buletinul Societății Geografice Române*, XV, 1894, trim. I–II, p. 73, 82. Lucrarea lui Olinescu a fost recent reeditată: vezi Bogdan Petru Niculică, *Din istoricul preocupărilor arheologice în Bucovina...*, p. 125. Informații și la Josef Szombathy, *Prähistorische Recognoscierungstour nach der Bukowina im Jahre 1893*, în: *Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums*, II. Jahrgang, 1894, p. 20. Este posibil ca H. Klauser să fi descoperit urmele necropolei de incinerare de tip Sântana de Mureș.

unpaffenden Dachstuhl eingezwängt worden. Leider ist der Bau im Laufe der Zeiten und durch menschlichen Unverstand stark schadhafte geworden, doch ist zu hoffen, daß durch eine zweckmäßige Restauration ihr Bestand weiter gesichert bleibt.

Im Jahre 1887 ging man daran, die verdeckten Fresken allmählig wieder ans Tageslicht zu bringen; die Fresken des Altarraumes sind ganz deutlich geblieben, weniger in der dortigen Wölbung. Die Bilder gruppieren sich in drei Reihen, zwischen der ersten und zweiten Reihe ein gemustertes Band. In der untersten Reihe acht Figuren, die heiligen Väter vorstellend, in der zweiten Reihe das Abendmahl und die Fußwaschung, in der dritten Reihe Cherube. Im Schiffe (Männerabtheilung) ebenfalls noch gut erhaltene Bilder. Wir sehen gegen Westen links beim Eingange das Bildnis des Stifters Stephan des Großen mit der Familie. Derselbe hält das Bild der Kirche auf seiner Hand, es dem heiligen Prokop reichend, der gegen Christus – dieser auf einem Throne sitzend — weiset. Ferner die Kreuzigung, Christus vor dem hohen Priester, die Kreuzabnahme. In der Reihe darüber der Tod Mariens, die Verklärung Christi, manche Darstellungen sind nicht mehr bestimmbar, (gegen Süden) die Bildnisse der heiligen Märtyrer, die Mutter Gottes mit dem Kinde, die Grabtragung und Grablegung Christi, die Gefangennahme u. f. w. In der Weiberabtheilung kommen die Wandbemalungen ebenfalls ziemlich gut erhalten wieder zum Vorschein; hier findet sich auch die dreireihige Anordnung.

Die meisten Bilder beziehen sich auf den heiligen Procopius. An der Außenseite sind die Bilder durch die Kalktünche unwiderbringlich zerstört.

160. Conservatorul Klauser și preotul Tomiuc au prezentat Comisiei Centrale un raport relativ lung despre biserica din Bădeuți, situată pe Valea Sucevei, pe un deal de pe malul drept al pârâului Sucevița, care se varsă, în apropiere, în sus-numitul râu. Această biserică și-a păstrat, ca puține alte biserici parohiale, caracterul arhaic. Fondarea sa a avut loc în anul 1487, după cum menționează o inscripție plasată deasupra ușii de la intrare, pe partea stângă. Alte surse dau însă anul 1481. Biserica, al cărei plan este ilustrat în fig. 19, are o lungime de 24 m și o lățime de 9,05 m. Este construită în formă de cruce, este pavată cu plăci de piatră și are ferestre mici, în formă de arc, cu gratii și ancadrame de piatră. Iconostasul ajunge, între altar și nava bisericii, atât în înălțime, cât și în lățime, până la ziduri. Până în 1790, biserica fusese frumos pictată, atât în interior, cât și pe pereții exteriori. Fiind însă necesare unele reparații edilitare, totul a fost vărut pe deasupra. Biserica avusese anterior patru turnuri, trei dintre ele fiind atunci înlăturate și rămânând numai cel mare, care a fost înghesuit într-o șarpantă total nepotrivită. Din păcate, de-a lungul timpului și din cauza nepriceperii oamenilor, construcția s-a deteriorat puternic, dar există speranțe ca, în urma unei restaurări corespunzătoare, existența ei să fie asigurată.

În anul 1887 s-a început să se readucă treptat la lumină frescele acoperite; frescele din altar sunt destul de bine păstrate, mai puțin pe boltă. Imaginile se grupează pe trei rânduri, între primul și al doilea fiind o bandă cu model. Pe rândul cel mai de jos [sunt] opt figuri reprezentându-i pe Sfinții Părinți, pe al doilea rând Cina cea de Taină și spălarea picioarelor, pe al treilea rând heruvimi. În nava bisericii (pe partea bărbaților) [sunt] de asemenea imagini bine păstrate. Spre vest, pe partea stângă, la intrare, vedem portretul ctitorului Ștefan cel Mare cu familia. Acesta ține în mână reprezentarea bisericii, înmânând-o Sfântului Procopie, care arată spre Hristos stând pe tron. Urmează răstignirea, Hristos în fața Marelui Preot, coborârea de pe cruce. Pe rândul de deasupra Adormirea Maicii Domnului, Schimbarea la Față, unele reprezentări nu se mai pot distinge, (spre sud) portretele sfinților martiri, Maica Domnului cu Pruncul, punerea în mormânt a lui Hristos, prinderea lui Hristos ș.a.m.d. Și pe partea femeilor, picturile, care s-au păstrat destul de bine, ies din nou la iveală. Și aici se observă dispunerea pe trei rânduri.

Cele mai multe imagini îl reprezintă pe Sfântul Procopie. La exterior, picturile au fost distruse iremediabil prin spoirea cu var.

Mittheilungen der k. k. Central-Commission...,
XV. Jahrgang, 1889, Notize 160, S. 215–216.

238. *Das Kloster Suczawitza in der Bukowina*. Unter den Klöstern der Bukowina ist, wie Conservator *Klaufer* berichtet, das in Suczawitza unftreitig das schönste. Es liegt am Fuße der Karpathen in einem Seitenthale des großen Suczawa-Thales. Unmittelbar hinter dem Kloster erhebt sich der Furcoi, von welchem man nach Nordost eine herrliche Fernsicht genießen und das ganze Suczawa-Thal bis weit über Radautz hinaus überblicken kann, während man nach Süden die aufsteigenden Karpathen wundervoll bewaldet wie ein wogendes Meer vor sich hat. Auf diesem herrlichen Punkte haben die fürstlichen Mitglieder der Familie Mogila 1578 das Kloster gegründet, die Hauptkirche und die Klostergebäude erbauen und mit festungsartigen

Umfassungsmauern umgeben lassen. Die Klostergebäude sind in architektonischer Beziehung unbedeutend und machen nur durch ihr reinliches und schmuckes Aussehen, das sie der Fürsorge des jetzigen Klostersvorstehers Herrn Archimandriten *Philippowicz* zu verdanken haben, einen recht freundlichen Eindruck. Desto interessanter aber ist die Hauptkirche. Diese ist in einem, den alten Kirchen der Bukowina ganz eigenthümlichen, aus dem byzantinischen Style hervorgegangenen Baustyle in Form eines Langhauses erbaut. Der nebenstehende vom Herrn Professor *E. Maximowicz* verfaßte Grundriß (Fig. 28) verfinnbildlicht dieselbe deutlich. Die am nördlichen und südlichen Ende der Kirche angebauten Eingangshallen stammen offenbar aus späterer Zeit. Ueber dem Naos der Kirche erhebt sich der Kirchenturm, der aus dem Tambour und der Laterne besteht, in welcher die zur Beleuchtung des Innenraumes nothwendigen Fenster angebracht sind. Von außen ist die ganze Kirche mit Fresken überdeckt, welche bis auf einen kleinen Theil noch ganz gut erhalten sind, über deren Wefen wir in der Folge Näheres bringen wollen. Im Inneren der Kirche befinden sich unter anderen die Gräber des Stifters des Klosters und dessen Schwester. Von den einstmaligen Kirchenschätzen sind nur mehr wenige erhalten. Hervorzuheben sind handschriftliche Evangelien-Bücher, geziert mit Miniaturen, die einen bedeutenden Kunstwerth haben, Opfer- und Rauchgefäße aus edlem Metall, gestickte Meßgewänder und Oelgemälde, in ruffischer Manier mit Gold- und Silber-Filigran-Arbeit umgeben.

238. *Mănăstirea Sucevița din Bucovina*. Dintre mănăstirile din Bucovina, Sucevița este, fără îndoială, după cum informează conservatorul Klauser, cea mai frumoasă. Se găsește la poalele Carpaților, pe o vale secundară a marii Văi a Sucevei. Imediat în spatele mănăstirii se înalță Furcoiul, de unde se poate admira o încântătoare panoramă către nord-est și vedea întreaga Vale a Sucevei, până departe, dincolo de Rădăuți, în timp ce, spre sud, avem în fața ochilor culmile munților Carpați, cu păduri minunate, ca o mare învolburată. În acest loc splendid, membrii de viță nobilă ai familiei Movilă au întemeiat, în anul 1578, mănăstirea, construind biserica și clădirile mănăstirii și înconjurându-le cu ziduri exterioare de tip fortăreață. Clădirile mănăstirii sunt nesemnificative din punctul de vedere al arhitecturii și fac o impresie de-a dreptul prietenoasă doar datorită aspectului lor curat și ordonat, datorat grijii actualului stareț, arhimandritul Filipovici. Cu atât mai interesantă este însă biserica mănăstirii. Aceasta este construită într-un stil caracteristic vechilor biserici din Bucovina, evoluat din stilul bizantin, sub formă de navă centrală alungită. Planul alăturat, executat de domnul profesor E. Maximovici (fig. 28), o ilustrează clar. Pridvoarele de la capătul de sud și de nord al bisericii au fost, în mod evident, construite ulterior. Deasupra naosului se ridică turnul bisericii, care constă din tambur și luminator, unde sunt încastrate ferestrele necesare iluminării spațiului interior. La exterior, biserica este în totalitate acoperită cu fresce, care s-au păstrat, cu mici excepții, foarte bine și pe care le vom prezenta în continuare mai amănunțit. În interiorul bisericii se află, printre altele, mormântul ctitorului mănăstirii și al surorii acestuia. Dintre odorele de odinioară s-au mai păstrat foarte puține. De menționat sunt Evangheliile scrise de mână, împodobite cu miniaturi, care au o mare valoare artistică, vasele de cult și cădelnițele din metal prețios, patrafirele brodate și picturile în ulei, prinse în lucrătură filigranată în aur și argint, după modelul rusesc.

Mittheilungen der k. k. Central-Commission...,
XV. Jahrgang, 1889, Notize 239, S. 277–278.

1889. Jahresbericht, Seite 110.

(*Suczawitz, Badeutz, Wama und Suczawa*). Conservator Klauser berichtete über die Kirche zu Suczawitz, über die Kirche zu Badeutz und über das sogenannte Tartaren-Denkmal bei Wama in der Bukowina. Correspondent Schmidt erstattete einen Bericht über Suczawa und dessen Denkmale.

1889. Raport anual, pagina 110.

(*Sucevița, Bădeuți, Vama și Suceava*). Conservatorul Klauser a informat despre biserica din Sucevița, despre biserica din Bădeuți și despre așa-numitul monument al tătarilor din Vama, în Bucovina. Corespondentul Schmidt²³ a realizat o informare despre Suceava și monumentele acesteia.

Karl A. Romstorfer, *Aus den „Mittheilungen der k. k. Central-Commission“*, în: *Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums*, I, 1893, S. 58.

²³ Wilhelm Schmidt (28.V.1817, Olmütz – 30.V.1901, Suceava), a fost profesor la gimnaziul din Suceava și corespondent al *Comisiei centrale din Viena*, începând cu anul 1889. Vezi: J. Polek, *op. cit.*, p. 153; *Mittheilungen...*, XXVIII. Jahrgang, N.F., 1902, Notize 3, p. 50; Romuald Wurzer, *op. cit.*, p. 236, nr. 97.

57. Wie Conservator *Klauser* berichtet, wurde in der Nähe von *Suczawa* gelegentlich des Pflügens das in Beilage III abgebildete Schwert und auf den Feldern bei *Jaslowetz* (Radautz) ein 11 Cm. langes Steinbeil gefunden nebst mehreren Silbermünzen (Philipp IV.). Was das Schwert anbelangt, so besitzt es dem fachmännischen Urtheile des k. k. Custos *Boeheim* zufolge vollständig die sogenannte gothische Form deutscher Reiter Schwerter des 14. – 15. Jahrhunderts. Die Gefäßreste, namentlich die lange Parirstange deuten mehr nach der älteren Zeit. Die Klinge scheint einer italienischen Werkstätte zu entstammen.

57. După cum menționează conservatorul Klauser, s-au găsit, în apropiere de Suceava, cu ocazia arăturilor, sabia prezentată în anexa III, iar pe câmpurile de lângă Iaslovăț (Rădăuți), un topor de piatră lung de 11 cm, precum și mai multe monede de argint (Philipp IV). În ce privește sabia, aceasta are, conform aprecierii făcute de un specialist, custodele chezero-crăiesc Boeheim²⁴, exact așa-numita formă gotică a săbiilor cavaleriei germane din secolele XIV–XV. Resturile mânerului și în special garda sabiei trimit la vremuri mai îndepărtate. Lama pare să provină dintr-un atelier italian.

Mittheilungen der k. k. Central-Commission...,
XVI. Jahrgang, 1890, Notize 57, S. 133.

1891. Jahresbericht, Seite 37.

(*Zur Errichtung des Landes-Museums*). Die Conservatoren in der Bukowina: Schulrath Isopescul, Schulrath Klauser und Professor Romstorfer setzten die Central-Commission von der in der abgehaltenen Enquête-Versammlung in Betreff Errichtung eines Landes-Museums in Czernowitz gefassten Resolution in Kenntnis und ersuchten um Ertheilung eines Mandates, durch welches sie ermächtigt werden, die weiteren Schritte in dieser Angelegenheit zu unternehmen. Referent Director Dr. Ilg beantragte folgende Beantwortung: „Mit lebhaftem Interesse hat die Central-Commission aus dem Schreiben vom 24. Juni d. J., Z. 120, entnommen, dass nunmehr für das Entstehen eines Landesmuseums-Vereines in der Bukowina gegründete Hoffnung vorhanden ist. Die jetzige Vereinigung hervorragender Persönlichkeiten des Landes scheint jene Kräfte zu enthalten, die eine Verwirklichung des schon so lang von der Central-Commission gebilligten Projectes zu diesem Ziele mit grosser Wahrscheinlichkeit und zur hier-ortigen Befriedigung erwarten lassen. Die Massregel, welche zur Gründung eines Landes-Museums in der Bukowina getroffen werden, erscheinen ganz im Geiste der Central-Commission gehalten und haben überhaupt bisher nur erfreuliches zu Tage geliefert, daher die Central-Commission sich mit der Mittheilung der drei Herren Conservatoren ganz einverstanden erklären kann und ihrer vollen Zustimmung hierüber Ausdruck gibt“. Besagter Antrag wurde zum Beschlusse erhoben. In der Folge berichtete Professor Romstorfer neuerlich über die günstige Entwicklung der Angelegenheit einer Errichtung dieses Landesmuseums (Jahresbericht, 1890, Seite 39 / Vergl. auch Jahresbericht, 1889, Seite 38.).

1891. Raport anual, pagina 37.

(*Despre întemeierea Muzeului Țării*). Conservatorii din Bucovina: inspectorul școlar Isopescul, inspectorul școlar Klauser și profesorul Romstorfer au adus la cunoștința Comisiei Centrale rezoluția adoptată în ședința de lucru pe tema întemeierii unui Muzeu al Țării în Cernăuți și au solicitat acordarea unui mandat prin care să fie împuterniciți să ia măsurile necesare în acest sens. Referentul director dr. Ilg a propus următorul răspuns: „Comisia Centrală a luat la cunoștință, cu un viu interes, din înștiințarea din 24 iunie a.c., r. 120, că există acum speranțe întemeiate pentru formarea unei asociații a Muzeului Țării în Bucovina. Asocierea actuală a distinselor personalități din țară pare să aibă forța care să ne facă să sperăm într-o îndeplinire, cu mare probabilitate și spre satisfacția celor de față, a respectivului proiect, aprobat deja de ceva vreme de către Comisia Centrală. Măsurile luate în vederea întemeierii unui Muzeu al Țării în Bucovina par a respecta îndrumările Comisiei Centrale și au adus, până în prezent, doar vești îmbucurătoare, drept pentru care Comisia Centrală se poate declara de acord cu informarea făcută de cei trei domni conservatori și își exprimă

²⁴ Wendelin Boeheim (1832–1900), cunoscut istoric austriac, preocupat de studiul armamentului. Conservator al Comisiei Centrale din Viena.

deplinul acord în această privință.” Respectivul răspuns a fost apoi aprobat. În continuare, profesorul Romstorfer a informat din nou despre evoluția favorabilă a chestiunii întemeierii acestui Muzeu al Țării (Raport anual, 1890, p 39. Vezi și: Raport anual, 1889, p 38).

Karl A. Romstorfer, *Aus den „Mittheilungen der k. k. Central-Commission”, în Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums*, I, 1893, S. 67.

1892. Jahresbericht, Seite 62.

(*Grabungen und Münzfund*). Conservator Klauser berichtete über die geringen Erfolge der Grabungen in Unter-Horodnik (Bukowina) und über einen Münzenfund bei Sereth. Referent Dr. Kenner bemerkte hinzu: Die durch den Fundort interessanten Münzen sind augenscheinlich auf dem Handelswege, welcher das Schwarze Meer und die Donau mit der Ostsee verband, an die Fundstelle gelangt. Sie gehören zu einer Gruppe von Fundmünzen, welche das Bestehen und die Richtung des Weges anzeigen, und ist daher jede neue Oertlichkeit, welche durch solche Funde markirt wird, wichtig.

1892. Raport anual, pagina 62.

(*Săpături și descoperire de monede*). Conservatorul Klauser a informat despre succesul limitat al săpăturilor din Horodnicul de Jos (Bucovina) și despre descoperirea unor monede lângă Siret. În legătură cu aceasta din urmă, referentul dr. Kenner a făcut următoarea observație: monedele, interesante din punctul de vedere al locului în care au fost găsite, au ajuns în locul respectiv, în mod evident, datorită rutei comerciale care lega Marea Neagră și Dunărea de Marea Baltică. Aparțin unei categorii de monede care indică existența și direcția rutei și, de aceea, fiecare nou loc marcat de astfel de descoperiri este important.

Karl A. Romstorfer, *Aus den „Mittheilungen der k. k. Central-Commission”, în: Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums*, I, 1893, S. 68.

1892. Jahresbericht, Seite 118.

(*Terracotta*). Conservator Klauser berichtete über den Fund eines terracotta-Reliefs in Dragojestie, das an das Czernowitzer Museum abgegeben wurde.

1892. Raport anual, pagina 118.

(*Teracotă*). Conservatorul Klauser a informat despre descoperirea unui relief de teracotă [cahlă – n.n.] în Drăgoiești, care a fost donat muzeului din Cernăuți.

Karl A. Romstorfer, *Aus den „Mittheilungen der k. k. Central-Commission”, în: Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums*, I, 1893, S. 69.

24. (*Steinzeitliche Keramik in der Bukowina*). Conservator Regierungsrath Klauser hat folgenden Bericht am 25. April 1901 der Central-Commission eingefendet: „Im Herbst v. J. wurden bei Gelegenheit von Feldarbeiten auf dem Grunde des Oberlehrers Arejczuk in Szypenitz in einer Tiefe von etwa 20 Cm. kleine Scherben von gebrannten Thongefäßen und bei einer Grabung von etwa 120 Cm. Tiefe eine Anzahl von zum Theile zerbrochenen Thongefäßen gefunden. Diese sind nicht auf der Drehscheibe, sondern mit freier Hand gemacht; die ursprüngliche Bestimmung der Näpfe und Schalen ist einleuchtend, nicht so aber die der übrigen, so eigenthümlich zusammengestellten Zwillingsgefäße, deren Abbildung beigegeben ist (Fig. 1 bis 4), da in denselben die Schale und die Verbindungsstücke durchlöchert sind”.

Es ist bedauerlich, daß nicht auch die Scherben aufbewahrt worden sind, weil diese möglicherweise Aufschluß über die Zeitstellung hätten geben können. So aber läßt sich auf Grund der sorgfältigen Arbeit und der hellbraunen Farbe des Thones, die auch einen Anhaltspunkt zur Beurtheilung seiner Beschaffenheit bietet,

nur vermuthen, daß diese eigenthümlichen Gegenstände zu der in Galizien und in der Bukowina verbreiteten steinzeitlichen Keramik mit gemalter Decoration gehören.

Much²⁵

24. (*Ceramică din epoca pietrei în Bucovina*). Conservatorul Klauser a trimis Comisiei Centrale, la data de 25 aprilie 1901, următoarea notă informativă: „În toamna anului trecut s-au găsit, cu ocazia lucrărilor agricole, pe terenul învățătorului Ariciuc²⁶ din Șipeniț, la o adâncime de aproximativ 20 cm, cioburi mici de vase de argilă arse, iar la săpăturile făcute la circa 120 cm, un număr de vase de ceramică parțial distruse. Acestea nu sunt făcute la roata olarului, ci cu mâna liberă; destinația inițială a castroanelor și a cupelor este evidentă, dar nu și a celorlalte, de exemplu a ciudatelor vase gemene lipite²⁷, reproduse alăturat (fig. 1–4), deoarece în cazul acestora din urmă sunt găurite atât cupa, cât și piesa de legătură”.

Este regretabil că nu s-au păstrat și cioburile, deoarece acestea ar fi putut, eventual, oferi informații despre perioada în care au fost făcute vasele. În aceste condiții, se poate doar presupune, pornind de la realizarea atentă și de la culoarea maro-deschis a lutului, care oferă un punct de pornire în aprecierea naturii lor, că aceste ciudate obiecte aparțin ceramicii din epoca pietrei, cu decorațiuni pictate, răspândite în Galiția și în Bucovina.

Much

Mittheilungen der k. k. Central-Commission...,
XXVIII. Jahrgang, 1902, S. 120–121, Notize 24.

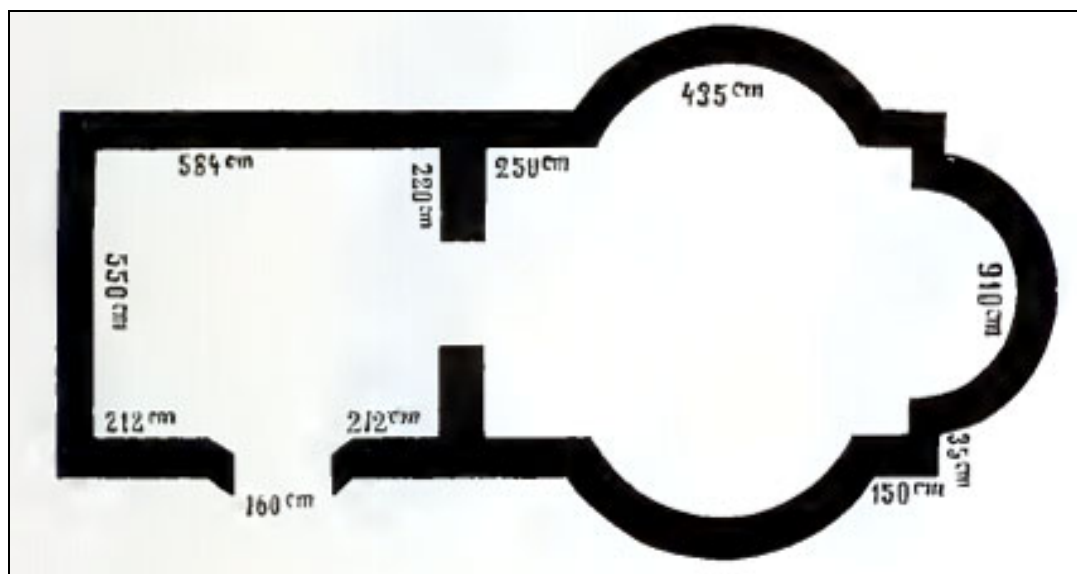

Fig. 1. Planul Bisericii de la Bădeuți (după *Mittheilungen der k. k. Central-Commission...*, XV. Jahrgang, 1889, p. 213, fig. 19).

²⁵ Este vorba despre Matthäus Much, conservator al *Comisiei Centrale din Viena*, unul dintre cei mai importanți arheologi austrieci în domeniul preistoriei, de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului următor.

²⁶ Învățătorul Vasile Arici, proprietar pe atunci al unei porțiuni a sitului arheologic, descoperitorul așezării eneolitice cucuteniene de la Șipeniț.

²⁷ Se referă la vasele cucuteniene de tip „binoclu”. Binoclul de la fig. 4/2 (dreapta) se află, în prezent, în colecțiile *Muzeului Bucovinei*, Suceava, în expoziția permanentă, sala II.

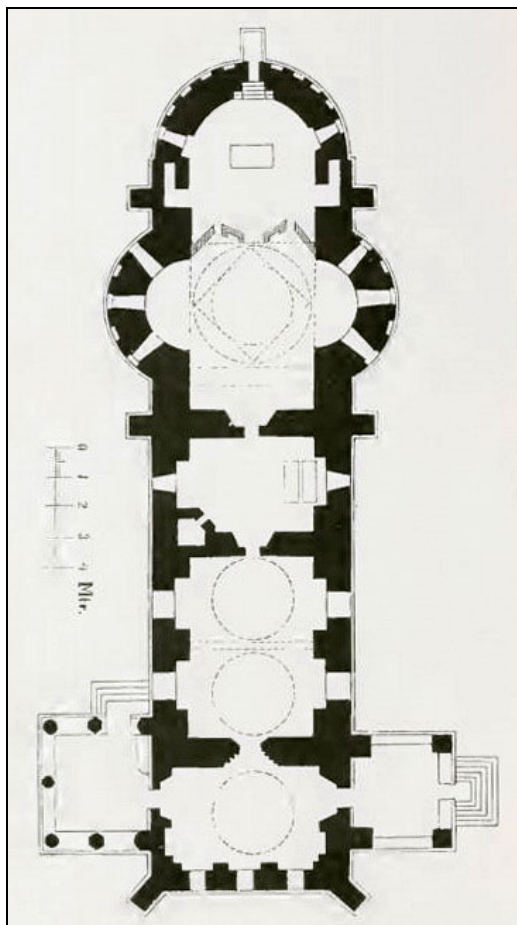

Fig. 2. Planul Bisericii de la Sucevița (după *Mittheilungen der k. k. Central-Commission...*, XV. Jahrgang, 1889, p. 278, fig. 28).

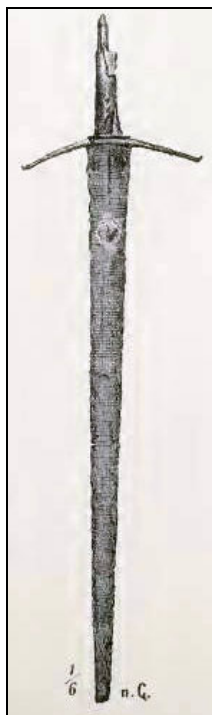

Fig. 3. Spadă descoperită la Suceava (după *Mittheilungen der k. k. Central-Commission...*, XVI. Jahrgang, 1890, Notize 57, p. 133).

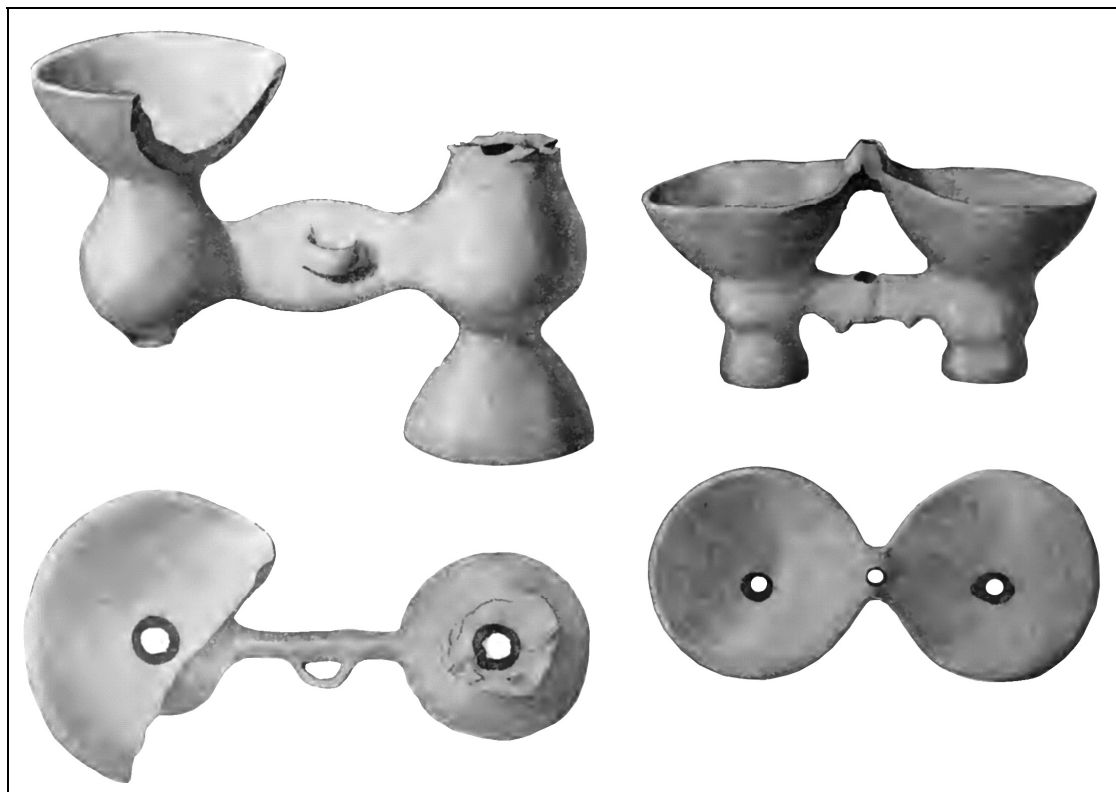

Fig. 4. Ceramică din așezarea cucuteniană de la Șipeniț (după *Mittheilungen der k. k. Central-Commission...*, XXVIII. Jahrgang, 1902, p. 120, fig. 1–4).

UN ARCHÉOLOGUE BUCOVINÉEN OUBLIÉ: LE PROFESSEUR ET LE CONSERVATEUR HEINRICH KLAUSER

RÉSUMÉ

Pour se contourner une image plus claire sur les débuts des recherches archéologiques en Bucovine, il est nécessaire de connaître en détail la vie, l'activité, l'œuvre écrite des premiers archéologues de cette province historique, qui, dans la période 1774–1918 a appartenu à l'*Empire Habsbourgeois*, ensuite à l'*Empire Austro-Hongrois*. Dans le médaillon ci-joint, nous nous sommes arrêtés sur un personnage important, injustement oublié: le professeur Heinrich Klauser, inspecteur scolaire et conservateur pour la I-ère section de la *Commission Centrale* de Vienne. Quoique pas nombreux, les rapports qu'il a envoyés dans la capitale de l'Empire, mises en valeur du point de vue publiciste en *Mittheilungen der k. k. Central-Commission...*, et en *Berichte der k. k. Central-Commission...*, font référence aux découvertes préhistoriques, ainsi qu'à celles médiévales. Même si H. Klauser est resté inconnu pour les historiens et les archéologues d'aujourd'hui, on ne peut plus douter de l'importance de ces recherches. Il est le premier archéologue qui a investigué, tout seul ou en collaboration avec le prêtre Vasile Tomiuc de Rădăuți, les premiers *tumuli* de la Bucovine du cadre des nécropoles de Horodnic de Jos et Volovăț (dép. de Suceava), datant de l'âge du bronze et du premier âge du fer. Il a écrit, aussi, sur les fouilles de la station Cucuteni de Șipeniț (aujourd'hui en Ukraine), tout en envoyant à Vienne un précieux matériel documentaire illustré.

LÉGENDE DES FIGURES

- Fig. 1. Le plan de l'Eglise de Bădeuți (selon *Mittheilungen der k. k. Central-Commission...*, XV. Jahrgang, 1889, p. 213, fig. 19).
 Fig. 2. Le plan de l'Eglise de Sucevița (selon *Mittheilungen der k. k. Central-Commission...*, XV. Jahrgang, 1889, p. 278, fig. 28).
 Fig. 3. Epée découverte à Suceava (selon *Mittheilungen der k. k. Central-Commission...*, XVI. Jahrgang, 1890, Notize 57, p. 133).
 Fig. 4. Céramique de l'habitat Cucuteni de Șipeniț (selon *Mittheilungen der k. k. Central-Commission...*, XXVIII. Jahrgang, 1902, p. 120, fig. 1–4).

RESTURI FAUNISTICE ȘI UMANE DESCOPERITE ÎN SITUL ARHEOLOGIC DE LA TÂRGU NEAMȚ-DEALUL POMETEA (JUDEȚUL NEAMȚ, ROMÂNIA)

DE

FLORENTINA OLENIUC, LUMINIȚA BEJENARU

Keywords: *archaeozoological remains, human remains, Târgu Neamț – Dealul Pometea settlement.*

Stațiunea arheologică, din care provin resturile studiate în prezenta lucrare, este situată pe Dealul Pometea din partea de nord a orașului Târgu Neamț, deal orientat pe direcția est-vest. Platoul pe care au fost efectuate săpăturile arheologice este situat spre limita estică a Dealului Pometea, la est față de Biserica „Sfinții Voievozi” și de cimitirul vechi. Stațiunea arheologică, cu niveluri aparținând culturii Cucuteni (faza B), Evului Mediu târziu și epocii moderne, a fost semnalată din anul 1938 de către C. Matasă și R. Vulpe, apoi în 1973 de către I. Untaru¹.

Cercetarea arheologică cu caracter de salvare, realizată în anul 2003 și coordonată de Gh. Dumitroaia, a evidențiat urme aparținând culturii Cucuteni (faza B) și epocii moderne. Sunt menționate, de asemenea, perturbări în succesiunea stratigrafică, care au determinat amestecarea parțială a artefactelor aparținând perioadelor menționate². Ca urmare a cercetărilor de teren efectuate în 2003 au fost recoltate numeroase vestigii, printre care fragmente ceramice aparținând epocilor menționate, piese litice de cultură Cucuteni, obiecte de fier din epoca modernă. Au mai fost colectate, de asemenea, resturi faunistice și umane, pentru multe dintre ele nefiind însă certă apartenența lor culturală. Aceste resturi faunistice și umane au fost analizate în cadrul Laboratorului de Morfologie Animală a Facultății de Biologie, din Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași. Analiza lor a constatat în identificarea anatomică, taxonomică și tafonomică, aprecierea vârstei³.

Din totalul celor 143 resturi faunistice și umane colectate în cursul anului 2003 din stațiunea arheologică de la Târgu Neamț-Dealul Pometea (județul Neamț), doar 101 vestigii au fost identificate specific datorită fragmentării excesive și a stării precare de conservare. Au fost determinate 47 elemente scheletice de mamifere domestice, 44 fragmente osoase de amfibieni anuri și 10 resturi umane. Repartiția resturilor faunistice și umane pe structuri arheologice este redată în tabelul 1.

Resturile de animale domestice, preponderente în eșantionul analizat, sunt de origine menajeră, asociate consumului de carne provenită de la acestea. Mamiferele domestice identificate sunt: bovine (*Bos taurus*), oaia/capra (*Ovis aries/Capra hircus*), porcul (*Sus scrofa domesticus*) și câinele (*Canis familiaris*). În ambele epoci reprezentate și precizate anterior creșterea animalelor constituia o practică de bază în economiile locale din regiune⁴.

¹ Monah D., Cucuș Șt., *Așezările Culturii Cucuteni din România*, Ed. Junimea, 1985, p. 153.

² Dumitroaia Gh., Preoteasa C., Munteanu R., Nicola D., Josanu V., *Târgu-Neamț, jud. Neamț, Punct: Dealul Pometea*, în *Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Campania 2003*, București, 2004.

³ Udrescu M., Bejenaru L., Hrișcu C., *Introducere în Arheozoologie*, Ed. Corson, Iași, 1999. Uberlaker D.H., *Human Skeletal Remains. Excavation, Analysis, Interpretation*, Ed. Aldine, Chicago, 1978.

⁴ Cavaleriu R., Bejenaru L., *Cercetări arheozoologice privind Cultura Cucuteni faza A*, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2009. Bejenaru L., *Archaeozoological Approaches to Medieval Moldavia*, BAR International Series 1954, 2009.

Tabelul 1

Repartiția resturilor faunistice și umane pe structuri arheologice

Structură arheologică	Adâncime (în m)	Element anatomic	Fragmentare	NR	Taxon	Vârstă	Observații
Passim		humerus	fragment distal	1	<i>Bos taurus</i>	matur	ros de carnivore
		maxilar	fragment	1	<i>Bos taurus</i>	matur	
		metacarp 5	întreg	1	<i>Canis familiaris</i>	matur	
		craniu	fragment frontal	1	<i>Homo sapiens</i>	imatur	
		craniu	fragment occipital	1	<i>Homo sapiens</i>	imatur	
		maxilar	fragment	1	<i>Homo sapiens</i>	imatur	
		mandibulă	ram orizontal	1	<i>Homo sapiens</i>	imatur	
		craniu	fragment parietal	1	<i>Homo sapiens</i>	imatur	
		coastă	fragment corp	3	<i>Homo sapiens</i>	imatur	
		omoplat	fragment proximal	2	<i>Homo sapiens</i>		
		coastă	fragment corp	1	mamifer		
		dinte inferior M3	întreg	1	<i>Ovis aries/Capra hircus</i>	matur	
		dinte inferior I3	întreg	1	<i>Sus scrofa domesticus</i>	matur	
Passim		tibie	fragment distal	1	<i>Sus scrofa domesticus</i>	matur	
S1, □1-35	0,15-0,30	coxal	fragment ileon	1	<i>Bos taurus</i>		
S1, □1-35	0,15-0,30	mandibulă	fragment gonion	1	<i>Bos taurus</i>		
S1, □1-35	0,15-0,30	os lung	fragment diafizar	1	mamifer		
S1, □1-35	0,15-0,30	os nedeterminat	fragment diafizar	1	mamifer		
S1, □1-35	0,15-0,30	femur	fragment diafizar	1	<i>Ovis aries/Capra hircus</i>		ros de carnivore
S1, □1-35	0,15-0,30	metacarp	întreg	1	<i>Ovis aries/Capra hircus</i>		ros de carnivore
S1, C1	0,15-0,30	mandibulă	ram orizontal	1	<i>Bos taurus</i>		
S1, C1	0,15-0,30	mandibulă	ram orizontal	1	<i>Canis familiaris</i>	matur	
S1, C1	0,15-0,30	cubitus	fragment diafizar	1	<i>Sus scrofa domesticus</i>		
S1, gr.3, □12-14	0,30-0,75	coxal	fragment ileon	1	<i>Bos taurus</i>		
S1, gr.3, □12-14	0,30-0,75	dinte inferior M2	fragment coroană	1	<i>Bos taurus</i>	matur	
S1, gr.3, □12-14	0,30-0,75	dinte inferior M1	întreg	1	<i>Bos taurus</i>	matur	
S1, gr.3, □12-14	0,30-0,75	dinte inferior M3	întreg	1	<i>Bos taurus</i>	matur	
S1, gr.3, □12-14	0,30-0,75	dinte molar	fragment coroană	4	<i>Bos taurus</i>	matur	
S1, gr.3, □12-14	0,30-0,75	femur	fragment proximal	1	<i>Bos taurus</i>		
S1, gr.3, □12-14	0,30-0,75	humerus	fragment distal	2	<i>Bos taurus</i>		ros de carnivore
S1, gr.3, □12-14	0,30-0,75	metacarp	fragment. distal	1	<i>Bos taurus</i>		ros de carnivore
S1, gr.3, □12-14	0,30-0,75	metapod	fragment diafizar	1	<i>Bos taurus</i>		
S1, gr.3, □12-14	0,30-0,75	metatars	fragment distal	2	<i>Bos taurus</i>	imatur	
S1, gr.3, □12-14	0,30-0,75	dinte molar	fragment rădăcină	3	mamifer		
S1, gr.3, □12-14	0,30-0,75	femur	fragment distal	1	mamifer		
S1, gr.3, □12-14	0,30-0,75	os lat	fragment	27	mamifer		
S1, gr.3, □12-14	0,30-0,75	os lung	fragment diafizar	4	mamifer		
S1, gr.3, □12-14	0,30-0,75	craniu	întreg	1	<i>Rana dalmatina</i>	matur	
S1, gr.3, □12-14	0,30-0,75	angular	întreg	2	<i>Rana dalmatina</i>		
S1, gr.3, □12-14	0,30-0,75	vomer	întreg	2	<i>Rana dalmatina</i>		
S1, gr.3, □12-14	0,30-0,75	sfenoid	întreg	1	<i>Rana dalmatina</i>		
S1, gr.3, □12-14	0,30-0,75	maxilar	întreg	2	<i>Rana dalmatina</i>		
S1, gr.3, □12-14	0,30-0,75	ptirigoid	întreg	2	<i>Rana dalmatina</i>		
S1, gr.3, □12-14	0,30-0,75	intermaxilar	întreg	1	<i>Rana dalmatina</i>		
S1, gr.3, □12-14	0,30-0,75	vertebră proatlantică	întreg	1	<i>Rana dalmatina</i>	matur	
S1, gr.3, □12-14	0,30-0,75	vertebră sacrală	întreg	1	<i>Rana dalmatina</i>		
S1, gr.3, □12-14	0,30-0,75	vertebră lombară	întreg	7	<i>Rana dalmatina</i>		
S1, gr.3, □12-14	0,30-0,75	humerus	întreg	2	<i>Rana dalmatina</i>	matur	
S1, gr.3, □12-14	0,30-0,75	radio-cubitus	întreg	2	<i>Rana dalmatina</i>	matur	
S1, gr.3, □12-14	0,30-0,75	ilion	întreg	1	<i>Rana dalmatina</i>	matur	
S1, gr.3, □12-14	0,30-0,75	femur	întreg	2	<i>Rana dalmatina</i>	matur	
S1, gr.3, □12-14	0,30-0,75	tibio-peroneu	întreg	2	<i>Rana dalmatina</i>	matur	
S1, gr.3, □12-14	0,30-0,75	tibial-peronial	întreg	2	<i>Rana dalmatina</i>	matur	
S1, gr.3, □12-14	0,30-0,75	claviculă	întreg	2	<i>Rana dalmatina</i>		
S1, gr.3, □12-14	0,30-0,75	scapular	întreg	2	<i>Rana dalmatina</i>		
S1, gr.3, □12-14	0,30-0,75	coracoid	întreg	2	<i>Rana dalmatina</i>		
S1, gr.3, □12-14	0,30-0,75	stern	întreg	2	<i>Rana dalmatina</i>		
S1, gr.3, □12-14	0,30-0,75	metapod	întreg	5	<i>Rana dalmatina</i>	matur	
S1, gr.4, □11-12	0,30-0,75	dinte molar	fragment coroană	1	<i>Bos taurus</i>	matur	
S1, gr.4, □11-12	0,30-0,75	os lat	fragment	1	mamifer		
S2, □1	0,15-0,30	femur	fragment proximal	1	<i>Bos taurus</i>		secționat proximal

Structură arheologică	Adâncime (în m)	Element anatomic	Fragmentare	NR	Taxon	Vârstă	Observații
S2, □1	0,15–0,30	os lung	fragment diafizar	1	<i>Bos taurus</i>		secționat la ambele capete
S2, □1–14	0,15–0,30	coxal	fragment ileon	1	<i>Bos taurus</i>		
S2, □1–14	0,15–0,30	femur	fragment diafizar	1	<i>Bos taurus</i>		
S2, □1–14	0,15–0,30	mandibulă	fragmente	5	<i>Bos taurus</i>		
S2, □1–14	0,15–0,30	metatars	fragment diafizar	1	<i>Bos taurus</i>		
S2, □1–14	0,15–0,30	omoplat	fragment proximal	1	<i>Bos taurus</i>		
S2, □1–14	0,15–0,30	radius	fragment diafizar	1	<i>Bos taurus</i>		
S2, □1–14	0,15–0,30	os lung	fragment diafizar	1	mamifer		
S2, □1–14	0,15–0,30	femur	fragment diafizar	1	<i>Ovis aries/Capra hircus</i>		
S2, □1–14	0,15–0,30	tibie	fragment diafizar	1	<i>Ovis aries/Capra hircus</i>		
S2, □1–14	0,30–0,80	humerus	fragment distal	1	<i>Bos taurus</i>	imatur	
S2, gr.11, □13–14	0,30–0,80	astragal	fragment	1	<i>Bos taurus</i>		
S2, gr.11, □13–14	0,30–0,80	coxal	fragment ileon	1	<i>Bos taurus</i>		
S2, gr.11, □13–14	0,30–0,80	rotulă	fragment	1	<i>Bos taurus</i>		
S2, gr.11, □13–14	0,30–0,80	os lat	fragment	1	mamifer		
S2, gr.11, □13–14	0,30–0,80	os nedeterminat	fragment	1	mamifer	matur	

Legendă: S = secțiune; gr. = groapă; □ = carou; C = casetă; NR = număr resturi.

Fragmente osoase de amfibieni, atribuite speciei *Rana dalmatina* (broasca roșie de pădure), sunt considerate elemente intruzive în stratul arheologic, având în vedere obiceiul acesteia de a hiberna pe uscat, în găuri. Broasca roșie de pădure este o specie comună pentru zonele împădurite de deal și câmpie ale României, putând urca până la o altitudine de 900 m⁵.

Resturile scheletice de om (*Homo sapiens*) aparțin cu mare probabilitate epocii moderne. A fost identificate cinci fragmentate dintr-un craniu de copil cu vârsta de circa 3,5 ani, precum și cinci elemente postcefalice, de coaste și omoplat (Tabelul 1).

Mulțumiri

Dorim să mulțumim și pe această cale domnilor arheologi Dr. Gheorghe Dumitroaia și Constantin Preoteasa de la Complexul Muzeal Județean Neamț, Muzeul de Istorie și Arheologie Piatra-Neamț, pentru încredințarea spre studiu a resturilor arheozoologice cât și pentru precizările de ordin stratigrafic.

Mulțumim doamnei antropolog Dr. Georgeta Miu, de la Institutul de Cercetări Antropologice „Francisc I. Rainer”, filiala Iași, pentru ajutorul acordat în analiza resturilor umane.

Prezentul studiu a fost realizat în cadrul programelor de cercetare CNCIS PN II Idei_2116/2008 și CNCIS-BD 304/2008–2010.

FAUNAL AND HUMAN REMAINS FOUND IN THE ARCHAEOLOGICAL SITE OF TÂRGU NEAMȚ-DEALUL POMETEA (NEAMȚ COUNTY, ROMANIA)

ABSTRACT

This paper examines faunal and human remains discovered in the archaeological site of Târgu-Neamț-Dealul Pometea (Neamț County, Romania) corresponding to Chalcolithic (Cucuteni culture, phase B) and modern periods. The assemblage consists of 101 identified remains: 47 of domestic mammals, 44 of frog and 10 of human. Domestic mammals, of garbage origin both cucutenian and modern, are: cattle (*Bos taurus*), sheep/goat (*Ovis aries/Capra hircus*), pig (*Sus scrofa domesticus*) and dog (*Canis familiaris*). The frog has been identified as Agile Frog (*Rana dalmatina*) and its remains are considered as intrusive in the archaeological level. Human remains are probably modern, belonging to a child of about 3.5 years old.

Table 1. Distribution of the faunal and human remains on archaeological structures.

⁵ Fuhn I.E., *Broaște, șerpi, șopârle*, Ed. Științifică, București, 1969.

THE STUDY OF THE ARCHAEOZOOLOGICAL MATERIAL FROM THE PRE-CUCUTENIAN SITE AT ANDRIEȘENI

BY

ANCA COROLIUC

Keywords: *archaeozoological remains, Precucuteni culture, Andrieșeni settlement.*

The Andrieșeni site is placed near the homonymous village, in the Iași county, immediately south-east of the Botoșani county. From the geographical point of view, the site is placed east of the Jijia river, where it passes from the upper to the lower Jijia plain and where its water-meadows grow wider due to deposits and alluvial soils. At this level we can find forests of willow trees (*Salix sp.*) and poplars (*Populus sp.*), with salty soils in the vicinity.

The bone material discovered in the site belongs to the Pre-Cucuteni culture, which developed at the beginning of the Chalcolithic, about 4000 years ago.

463 mammalian fragments have been determined (table no.1), 72.79 % of them coming from four domesticated species (*Bos taurus*, *Capra hircus* and maybe *Ovis aries* and *Sus scrofa domesticus*) 26.35 % coming from five wild species (*Bos primigenius*, *Cervus elaphus*, *Capreolus capreolus*, *Sus scrofa ferus* and *Alces alces*) and 0.86 % coming from the horse (*Equus caballus*), about which we believe it was to be domesticated.

DOMESTICATED MAMMALS

Bos taurus, the species of highest frequency, with 333 fragments; the fragments coming from horned cattle are less numerous than the sum of all the other mammals.

The executed measurements indicate that the horned cattle have the same height as in the other Pre-Cucutenian sites¹; there is a very large individual variability due to the size differences between sexes (table nr. 2), but we cannot know if the male used to be gelded. Four very little horn fragments have been identified, but, unfortunately, neither could measurements be done, nor could sex be determined. As regards the slaughter age of horned cattle, the determined fragments belong only to adult and mature animals, the young being probably preserved.

The second domesticated species as frequency, ***Sus scrofa domesticus***, is represented only by two fragments, a radius superior epiphysis and a phalanx I. Measurements have been executed at the radius proximal end: superior epiphysis width = 31mm, anterior-posterior diameter = 21; the phalanx I belongs to a young individual, the superior epiphysis being non-epiphysed. As we do not have integer long bones, we cannot determine the pig's height.

¹ Haimovici S. Coroliuc A., *The study of the archaeozoological material founded in the pit no.26 of the precucuteni III settlement at Târgu Frumos – Baza Pătule*, in *Studia Antiqua et Archaeologica*, VII, Iași, 2000, p.170–206

A. Coroliuc, *Studiul arheozoologic al resturilor găsite în așezarea precucuteniană (faza a II-a) de la Isaiia – Balta Popii*, în *Carpica* XXX, 2001, p. 221–228

A. Coroliuc, *Studiul materialului arheozoologic provenit din așezarea precucuteniană de la Mândrișca, Valea Seacă (jud. Bacău)*, în *Carpica* XXXIV, 2005, p. 341–354

Ovicaprinae are represented only by two fragments: a horn fragment coming from *Capra hircus* and a thighbone fragment for which we could not do a specific determination, so we included it in the ovicaprinae group. The horn belongs to a female goat, which could not be measured due to its fragmentary aspect.

We can see that the domesticated mammals do not include fragments coming from the dog. It is known that during the Neolithic and the Chalcolithic, the dog has, generally, a very low frequency, usually 1–2 % of the bone material, if it is present in some settlements. We believe that if our material had been more abundant, the dog might have been represented by two–three fragments.

Equus caballus is relatively well represented at the beginning of the Chalcolithic (four fragments: a humeral bone fragment, a coxa, an astragal and a III phalanx), that is why the horse domestication appears to have started; measurements have been executed for the coxa (acetabular diameter = 71mm) and for the astragal (maximum width = 61mm; maximum diameter = 65 mm; auricular surface width = 53mm).

WILD MAMMALS

Cervus elaphus (red deer) is represented by 40 fragments, being placed second in frequency among the wild species (after the aurochs); the measurements (table nr. 3) indicate a relatively big height for the Andrieșeni red deer, with an obvious sexual dimorphism. The second individual, *Capreolus capreolus* (roe deer), has a much lower frequency.

There are 25 fragments coming from *Sus scrofa ferus*; all the wild boar fragments belong to adult and mature individuals. The executed measurements are presented in the table nr 4. We calculated a height of 1062,74mm based on a calcaneus's maximum length and Teichert coefficients.

Bos primigenius (the aurochs), the ancestor of the domesticated horned cattle, is represented by 52 fragments (table nr. 5), and it is the wild species with the most numerous fragments; it used to be common in all the Cucutenian settlements in Romania, and it preferred almost the same biotope like the roe deer.

The wild species of lowest frequency is the elk (*Alces alces*) with only one fragment, of an antler. Some other Pre-Cucutenian settlements in Moldova have been studied; the Andrieșeni site has a somewhat special position, as this antler (see photo), belonging to a relatively young male individual, was found in the archaeozoological material.

It is known that the elk is nowadays specific to the Northern Eurasia – to Russia and, in the West, to the Scandinavian Peninsula. It was known for the beauty of its antlers, and once it spread toward lower latitudes, being well represented in northern Ukraine and Poland. Its presence on the Moldavian territory proves that it used to be present in south-eastern areas, including today's eastern Romania. Certainly it was very rare, coming only by chance down to our country's territory. Its presence in Andrieșeni is due to the fact that the elk – a species specific to the wet forest with marshy areas, a habitat for which it is well adapted, as it has the hoofs wider than the other **red deer** representatives, in order to support its body on relatively soft and watery areas – found in the previously mentioned area a convenient biotope, which allowed its survival here, where it may have accidentally arrived during the winter migration from the North to the South.

So, we can consider the eastern border of today's Romania as the south-eastern limit of the elk's living area, as even nowadays, from time to time, once in many years, an elk individual has been identified on the Jijia, near Iași, or in the Danube Delta, where it could find a proper environment.

Taking into consideration the above-mentioned facts, we may say that the Pre-Cucutenian population of the settlement near Andrieșeni, used to have animal breeding as their main occupation, and they bred especially horned cattle, followed by pigs and ovicaprinae. The horned cattle are a polyvalent species, being bred for meat and maybe for milk, but, judging for the available material, we cannot prove their usage for traction; the wool of sheep might not have been used yet (or the *Ovis* wild gender had no real wool good for spinning, or for matting), but only their meat and milk. Pigs provided only meat and grease.

Hunting was secondary but well circumscribed activity, especially of the aurochs (*Bos primigenius*) and wild boar (*Sus scrofa ferus*), but also of deer (*Cervus elaphus* and *Capreolus capreolus*). As the horse was still wild, it also played a part in the hunting economy..

All the animals, either wild or domesticated, used to be slaughtered for meat and grease and also for horns, antlers, teeth, skins, bones and soft tissues. Many of the discovered long bones indicate removal of the nutritious marrow.

Unfortunately, although agriculture certainly was an important occupation at that time, our material cannot demonstrate it, and our study on the fauna fragments does not directly reflect the importance of that occupation.

Table 1

The repartition of species according to the number of fragments	nr	%
<i>Bos taurus</i>	333	71,92
<i>Ovicaprinae</i>	2	0,43
<i>Sus scrofa doemsticus</i>	2	0,43
<i>Equus caballus</i>	4	0,86
<i>Bos primigenius</i>	52	11,24
<i>Sus scrofa ferus</i>	25	5,40
<i>Cervus elaphus</i>	40	8,65
<i>Capreolus capreolus</i>	4	0,86
<i>Alces alces</i>	1	0,21

Table 2

Bos taurus The variability and the media of measurements

	Nr.	Average	variability
MANDIBLE			
M ₃ length	1	41	
SCAPULUM			
Greatest length of artic. head	–		
Artic. surface length	1	59	
Artic. surface breadth	1	43	
Width of colum	–		
HUMERUS			
Distal breadth	7	92,57	86–98
Distal artic. surface breadth	7	86,86	80–94
RADIUS			
Proximal breadth	3	94,67	93–97
Proximal artic. surface breadth	3	87,34	84–90
Proximal diameter	3	49,67	45–52
COXAL			
Acetabular diameter	3	76,34	73–80
THIGHBONE			
Thighbone head diameter	6	60,00	55–64
TIBIA			
Distal breadth	5	68,80	55–78
Distal artic. surface breadth	5	65,60	50–76
Distal diameter	5	51,80	42–60
METACARPUS			
Proximal breadth	2		71;76
Proximal diameter	2		40; 47
CENTROTARSUS			
Greatest length	4	67,25	54–77
TALUS			
Lateral greatest length	5	68,40	59–76
Distal breadth	5	43,20	36–45
PHALANX I			
Greatest length	7	66,42	54–78
Proximal breadth	7	33,14	26–39
Distal breadth	7	31,28	25–38
Smallest diaphysis	7	30,57	23–36
PHALANX II			
Greatest length	2		53;54
Proximal breadth	2		38,43
Smallest diaphysis	2		29,33

Table 3

Cervus elaphus The variability and the media of measurements

	Nr.	Average	variability
SCAPULUM			
Greatest length of artic. head	2		60,72
Artic. surface length	2		46,52
Artic. surface breadth	3	50,34	44–58
Width of colum	2		43;48
HUMERUS			
Distal breadth	2		63;67
Distal diameter	2		61;62
Distal artic. surface breadth	3	60,67	58–65
RADIUS			
Proximal breadth	1		68
Proximal artic. surface breadth	1		65
Proximal diameter	1		36
METACARPUS			
Distal breadth	1		49
Distal diameter	1		34
THIGHBONE			
Distal breadth	4	59.00	57–61
Distal diameter	4	81.50	80–85
TIBIA			
Proximal breadth	1		80
Proximal diameter	1		79
Distal breadth	3	54,00	51–57
Distal artic. surface breadth	3	52,67	50–56
Distal diameter	3	43,00	41–44
TALUS			
Lateral greatest length	1		64
Distal breadth	1		43
CALCANEUS			
Greatest length	1		136
Greatest breadth	1		44

Table 4

Sus scrofa ferus The variability and the media of measurements

	Nr.	Average	variability
MANDIBLE			
M ₃ length	1		52
SCAPULUM			
Greatest length of artic head	1		50
Artic. surface length	1		45
Artic. surface breadth	1		36
Width of colum	1		36
HUMERUS			
Distal breadth	4	55,75	52–61
Distal diameter	4	51,25	47–58
Distal artic. surface breadth	4	42,00	32–47
RADIUS			
Proximal artic. surface breadth	1		51
Proximal diameter	1		39
Distal breadth	2		52;50

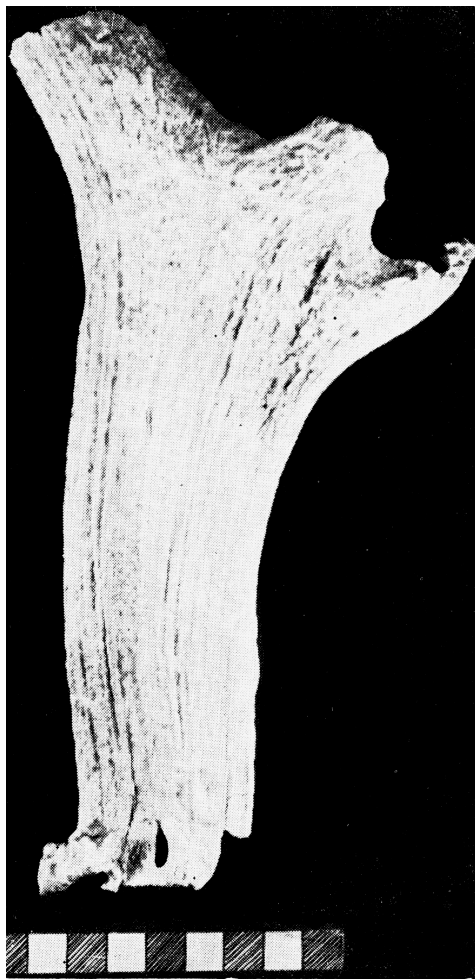
Table 4 (continued)

Distal diameter	2		38;37
COXAL			
Acetabular diameter	3	49,34	48–52
THIGHBONE			
Thighbone head diameter	1		37
TIBIA			
Distal breadth	2		38;38
Distal artic. surface breadth	2		37;36
Distal diameter	2		35;35
CALCANEUS			
Greatest length	1		111
Greatest breadth	1		32

Table 5

Bos primigenius The variability and the media of measurements

	Nr.	Average	variability
MANDIBLE			
M ₃ length	1		43
SCAPULUM			
Greatest length of artic head	5	83,20	80–90
Artic. surface length	5	71,40	69–76
Artic. surface breadth	5	58,00	55–62
Width of colum	4	67,75	63–72
HUMERUS			
Distal breadth	4	115,75	109–120
Distal diameter	2		101;108
Distal artic. surface breadth	4	105,75	101–110
RADIUS			
Proximal breadth	4	106,50	100–113
Proximal artic. surface breadth	4	99,50	91–105
Proximal diameter	4	52,50	47–57
METACARPUS			
Distal breadth	2		71;71
Distal diameter	2		41;45
COXAL			
Acetabular diameter	4	93,75	93–95
TIBIA			
Proximal breadth	1		121020
Proximal diameter	1		88
Distal breadth	1		79
Distal artic. surface breadth	1		72
Distal diameter	1		
CENTROTARSUS			
Greatest length	1		82
TALUS			
Lateral greatest length	8	85,37	82–90
Distal breadth	8	53,37	52–62
PHALANX I			
Greatest length	3	82,00	80–85
Proximal breadth	3	41,67	42–43
Distal breadth	3	36,67	36–38
Smallest diaphysis	3	34,67	33–37

Alces alces: antler

Translated by Monica Popa

A PRESENTATION OF THE BONE FRAGMENTS FROM TWO PITS: 72 AND 100, BELONGING TO THE TRUȘEȘTI – ȚUGUIETA SETTLEMENT – CUCUTENI A CULTURE

BY

SERGIU HAIMOVICI

Keywords: *archaeozoological remains, Cucuteni culture, Trușești settlement*

The well known Cucutenian settlement from Trușești about which a comprehensive archeological monograph was written in 1999¹ and whose archaeozoological material was studied by us in two papers², is situated in the North of Moldova province, nearby the present commune Trușești (Botoșani county), on the – Țuguieta hill– by the Jijia river meadow, which passes the so-called plain of the Northern Moldova, also known as the Jijia plain.

Organizing some materials from the Animal Morphology laboratory we found a little box containing three packages with fauna remains from the excavations executed in that settlement and we considered these fragments are worth publishing because they present some rather special particularities. We found fragments belonging to an animal, let us say an individual in pit 72, 1953 excavations campaign, fragments that were separated in two packages by the archaeologists, one of them containing skull fragments and the other one trunk and limbs bone fragments. At first sight we could ascertain that the animal is a sheep (*Ovis aries*). In the pit 100, 1958 excavations campaign whose explanatory note was mentioning “the antler pit” we could find both *Cervus* antler fragments and a relatively well preserved elk antler (*Alces alces*), evidently a male; after a thorough study of the bone material we identified the fragmentary diaphysis of a human thighbone (*Homo sapiens*).

We will further present a full description of the animal fragments discovered in the two pits, adding new data to the ones mentioned in the two papers mentioned before.

Pit 72

The discovered bone fragments really belong to one individual as it may be stated after studying the material and also on the basis of the executed measurements. We underlined the fact that the individual was a young male adult whose age was of 15–16 months (taking into consideration that the M₃ with both superior and inferior jaw is hardly detectable and so do the definite premolars on the mandible; all the long bones have their epiphyses slightly non-epiphysed and the I phalanges still have the epiphysing line; the vertebrae are non-epiphysed too. I can say that the individual was sacrificed (or died) during summer. The skull is much deteriorated. Only its posterior part was integer, going to the occipital – parietal suture which was evidently

¹ Petrescu Dâmbovița M., ș.a. *Trușești – Monografia arheologică*, Ed. Academiei Române 1999.

² Haimovici S. *L'étude de la faune néolithique de Trușești*, in *An. St. Univ.*, Iași, SII, Șt. Naturale, T.VI, p.2, 1960, p. 355–376 și anexe; idem, *Studiul arheozoologic al materialului din faza Cucuteni A de la Trușești – Țuguieta*, p. 679–682 in *Trușești – Monografia arheologică*, Ed. Academiei Române, 1999.

still opened, the form of its margin indicates its belonging to the *Ovis* gender; the area above *foramen magnum* and through *acrocranium* is thickened, the traces leaved by the muscle insertion line being visible – we considered that the individual was a male. The anterior part of the neuroskull is completely missing, as well as the upper part of the skullcap, indicating the human intervention in order to remove the brain or rather the horns for different uses; only the inferior and superior jaws were relatively preserved. The skeleton of the trunk is rather well preserved with all the vertebrae non-epiphysed (including the atlas and the axis), and many of the ribs (some of the bone fragments, especially the small ones, might have remained in the pit during the gathering of the individual remains). As regarding the limbs skeleton, it is almost complete, the non-epiphysed epiphysis being united with the diaphysis by us in order to be measured. We mention that according to the axis vertebrae and most of the long bones we could state that the individual belongs to the *Ovis* gender and due to its massivity it is clearly a male.

We shall render the results of the main measurements executed on the founded bone materials.

NEUROCRANIUM (posterior part)	
Condyles breadth	50
<i>Foramen magnum</i> breadth	21
Jugular apophyses level breadth	65
Ba-Acr highness	53
<i>Foramen magnum</i> highness	21
SCAPULUM	
Greatest length of artic head	36
Artic. surface length	30
Artic. surface breadth	24
Width of colum	23
HUMERUS	
Greatest length	(165)
Distal breadth	34
Distal artic. surface breadth	32
RADIUS	
Greatest length	(173)
Proximal breadth	35
Proximal artic. surface breadth	32
CUBITUS	
Radial surface breadth	21
COXAL	
Acetabular diameter	30
THIGHBONE	
Greatest length	(205)
Distal breadth	43
TIBIA	
Greatest length	
Distal breadth	
METACARPUS	
Greatest length	(147)
Proximal breadth	27
PHALANGX I	
Greatest length	41 42 43 43 44
Proximal breadth	13 14 14 14 14
Smallest diaphysis	11 11 11 12 12
PHALANGX II	
Greatest length	25 27
Proximal breadth	12 12
PHALANGX III	
Artic. surface breadth	10

The measurements executed on the long bones offered us the possibility to determine the individual shoulder height (in mm) as it follows: Humerus 706,20; Radius 695,46; Thighbone 723,65; Tibia (right and left) 689,29; 692,30. A variation has been established: 689,29 – 723,65 and an average (for six measurements) of 704,29 (the variation amplitude is not great but less than 35 mm). A height of 70cm is rather big for the sheep in the Romanian Eneolithic, for the Cucuteni culture when the average height was about 60cm; we must take into consideration the fact that the individual was a male, and as we know, there is a sexual dimorphism with the sheep, maybe even more pronounced than nowadays.

In conclusion we may say that the skeleton found in the pit comes from ram and it was deposited as a whole and not partially (excepting the skull); we cannot ascertain the character of this storage and we cannot make suppositions.

Pit 100

The quantity of bone fragments found in the pit is not too big, only 46 fragments, all of them coming from Mammals, for 38 and another one we could establish the specific identity, the last one being a human thighbone. In the following table there are all the determined animal species and the remains organization on bone fragments; another table represents the fragments measurements (in mm), on species.

We may say that the fragments belong to four domestic species (the “ovicaprinae” gathering fragments of small horns coming either from *Ovis* or *Capra* gender) considered the commonest and another four wild species, of which three of them are very common for the Cucutenian fauna materials and one of them, the elk, rather rare.

We shall not establish the number of the individuals and the frequency of each species as the material is in a small quantity, so the results obtained can be absolutely random. We shall present only some of the clear results.

The bovids (*Bos taurus*) are represented by three fragments of which only one is measurable. It is remarkable the low frequency of this species that used to be higher for the Eneolithic settlements (evidently the Cucutenian ones); we may state that both morphoscopic and biometrical analysis of the fragments indicate high sized bovids, typical for the Neo-Eneolithic.

Goats (*Capra hircus*) are represented only by a horncore cut almost by its root (that is why we made measurements) and also at its tip. Its bulky aspect indicates a male, but it is of „*prisca*” type. We can include in the artificial group „ovicaprinae” a fragment of a mandible with the M₁ present, and Pd₃ easily eroded indicating an age of about 8 – 9 months, the individual being sacrificed at the end of autumn.

Pigs (*Sus domesticus*) are represented by two fragments of mandible: one with M₂ present but without erosion – of about 1,5 years and the other with M₃ at the level but without erosion – about 2 years, typical sacrificial ages for the primitive pig.

The dog (*Canis familiaris*) is represented by an almost integer atlas, coming from a low sized individual, the so-called „*pallustris*” type, characteristic for the Neo-Eneolithic.

Among the wild species the wild boar (*Sus scrofa ferrus*) is best represented by many and very diverse fragments that allowed the measurements execution. It is of big size, characteristic for Neo-Eneolithic, some considering it a subspecies (*Sus scrofa attila*).

The red deer (*Cervus elaphus*) is present with fragments of the three parts of the antler: the branches, pole and crown, almost all of them with cutting traces; they are evidently rejects. The so-called crown ends with three longer branches with an individual forming a kind of trident. This species is characteristic for the Neo-Eneolithic and is quite bulky and big, so we can establish a sub-species we may name *Cervus elaphus romanicus*.

The roe (*Capreolus capreolus*) has two antler fragments coming from two individuals: one representing the distal part with its two tips and the other is a “fallen” antler with the rosette partly cut and a tear at about four cms from the basis.

A part of the antler’s branch coming from an elk (*Alces alces*) has been preserved. It is cut at some distance from the rosette, so we cannot say if it is a “fallen” antler or it comes from a hunted individual; the branches tips are mostly removed by cutting or tearing. This is a very rare species in Romania being present in some Cucutenian settlements. It seems that the Northern and central Moldavia represents the South-Eastern limit for this species. A relatively northern species typical for the big wet forests of taiga type, even marshy, used to find a favorite biotope in the Jijia river meadow, at Trușești.

The human fragment is represented by a thighbone diaphysis broken at both ends, the tear being almost straight on one side and on the other side absolutely oblique. On the posterior part of the bone fragment we may distinguish the so-called rough line and to its inferior part a beginning of a kind of doubling which will limit the so-called popliteal surface. The rough line looks like a palpable protuberance, proving that the muscles inserted on it was massive and strong – that is why the bone may belong to a male. It is known that there have not been discovered necropolis for the Precucuteni and Cucuteni culture and at the same time in some of the settlements may appear isolated human bone fragments. We shall not insist on this aspect, we only wanted to evidentiate the presence of a human bone fragment in the 100 pit from the Truşeşti settlement.

Translated by Monica Popa

Pit no. 100 The distribution upon skeletal parts

SPECIA	Horn cores – antlers	Mandible	Vertebrae	Scapula	Humerus	Ulna	Coxal	Femur	Tibia	Talus	Calcaneus	Metacarpus	Metatarsus	Metapodals	Phalange I	Fragments
<i>Bos taurus</i>						1		1						1		3
“ovicaprines”		2														5
<i>Capra hircus</i>	1															1
<i>Sus domesticus</i>		2														3
<i>Canis familiaris</i>			1													1
<i>Sus ferus</i>		1		1			1		1	2	3			1	1	11
<i>Cervus elaphus</i>	7								1			1	2			11
<i>Capreolus capreolus</i>	2															2
<i>Alces alces</i>	1															1

TOTAL

38

Pit no 100. The table with measurements

	<i>Bos taurus</i>	<i>Capra hircus</i>	<i>Sus dom.</i>	<i>Sus ferus</i>	<i>Cervus elaphus</i>	<i>Capreolus capreolus</i>
HORNE CORE, ANTLER						
Greatest diameter		37				38
Smallest diameter		21				(35)
Circumference		106 ♂				120
MANDIBLE						
M ₃ length			27			
Simphysis length				112		
Canin alveolus length				35		
SCAPULUM						
Greatest length of artic head				55		
Artic. surface length				38		
Artic. surface breadth				33		
Width of column				29		
CUBITUS						
Radial surface breadth		37				
TIBIA						
Distal breadth				39		
METACARPUS						
Distal breadth					44	
Distal diameter					30	
METATARSUS						

Proximal breadth					(41)	
CALCANEUS						
Greatest length				105; 108; 112		
Greatest breadth				29; 33; 35		
TALUS						
Lateral greatest length				53; 56		
Distal breadth				32; 33		
PHALANGX I						
Greatest length				59		
Proximal breadth				25		

Foto 1. *Alces alces*: antler.Foto nr. 2. *Homo sapiens*: Thighbone.

ADRIAN PORUCIUC, *Prehistoric Roots of Romanian and Southeast European Traditions, Volume I*, Ilustrații Aneta Corciova, editori Joan Marler, Miriam Robbins Dexter, Institute of Archaeomythology, Sebastopol, 2010, 173 pagini.

Volumul de față reprezintă o necesară reluare a problematicei arheomitologiei, în sensul definiției date de Maria Gimbutas, mai ales astăzi când unii autori de limbă engleză, în necunoștință de cauză, caută să minimalizeze importanța religiilor preistorice și a elementelor transmise peste milenii în creațiile populare. Lucrarea este editată sub egida Institutului de Arheomythology din Sebastopol, S.U.A., al cărui membru este și profesorul Adrian Poruciuc.

Editorii volumului sunt Joan Marler (președinte și director executiv, inițiatorul mai multor acțiuni culturale desfășurate în spațiul sud-est european) și Miriam Robbins Dexter (editor executiv al menționatului institut), profesor de limbi clasice la Universitatea California din Los Angeles. Volumul de față precede alte câteva publicații ale Institutului de Arheomitologie, ce reunesc studiile prezentate cu ocazia unor simpozioane internaționale (*Signs of Civilization: Exhibition Catalogue*, Novi Sad, 2004; *The Danube Script: Neo-Eneolithic Writing in Southeastern Europe. Exhibition catalogue*, Sibiu, 2008; *Signs of Civilization: Neolithic Symbol System of Southeast Europe*, Sebastopol, 2009, ce reprezintă culegerea de studii prezentate în 2004 la Novi Sad; *The Danube script in the light of Turdaș and Tărtăria discoveries. Exhibition catalogue*, Editura Mega, Cluj-Napoca 2009), apreciate de specialiști, la care se adaugă din 2005 și *Journal of Archaeomythology* on line.

Prehistoric Roots of Romanian and Southeast European Traditions, Volume I, reprezintă primul volum de autor publicat de Institutul de Arheomitologie, datorat profesorului Dr. Adrian Poruciuc, personalitate cunoscută în domeniul filologiei comparate și a lingvisticii indoeuropene. Aplecarea sa spre aceste domenii este probabil și rezultatul bursei Fulbright, timp când a activat pe lângă Catedra „Mircea Eliade” de la Universitatea din Chicago. Fără să amintim întreaga paletă de preocupări a domnului Adrian Poruciuc, amintim că în ultimii ani a ținut prelegeri interdisciplinare pe teme de antropologie culturală (multiculturalism în spațiul sud-est european), și tot domniei sale i se datorează și înființarea la Universitatea „Al. I. Cuza”, a Centrului de Studii Indoeuropene și Balcanice.

Revenind la volum, menționăm că acesta conține o prefăță, o introducere, șapte capitole, urmate de un epilog, note, referințe bibliografice și un index.

Prefața este semnată de una din editoare, prof. dr. Miriam Robbins Dexter, personalitate a vieții universitare din California, care arată noutatea și valoarea volumului prin analiza colindelor, populate de personaje necunoscute în alte culturi europene, ce trădează un fond mitic-religios puternic, anterior mișcărilor populațiilor indo-europene, asimilat parțial de acestea și retransmis ulterior. Traducerea, analiza lingvistică (implicând

evidențe lingvistice bune pentru numele și mitologia pre-indoeuropeană), înțelegerea culturală și sugerarea implicațiilor culturale ale colindelor, fac ca volumul de față să reprezinte un tezaur atât pentru lingviști cât și pentru cei interesați de istoria culturii și nu numai.

În realizarea volumului de față, autorul a abordat câteva subiecte legate între ele care dovedesc un păinjenis de elemente preistorice, ce au fost transmise peste milenii, alcătuind dovezi clare pentru fondul ancestral și direcțiile relațiilor dintre comunitățile din spațiul balcanic cu zone îndepărtate, surprinse sau presupuse de arheologi și istorici. Analiza sa comportă referințe la spații largi, folosind cu competență instrumente lingvistice, de natură istorico-culturală și etnologică, ceea ce dă lucrării o valoare deosebită și îi conferă rolul binemeritat de continuator al drumurilor deschise de cei ce au studiat aspectele arheomitologice.

În *Introducere* autorul arată motivele care l-au atras spre o astfel de investigație interdisciplinară. Pe de o parte păstrarea caracterului rural al societății din nordul Peninsulei Balcanice, ce a conservat elemente ritual-mitice foarte vechi (neolitice și paleolitice chiar), ce constituie un adevărat tezaur și care exprimă forța acestui gen de cultură populară, iar pe de altă parte aprofundarea lecturilor unor înaintași în domeniu, Maria Gimbutas, Mircea Eliade sau M. P. Nilsson, care i-au sugerat lărgirea ariei de investigare.

Materialul analizat interdisciplinar, lingvistic, istoric, cultural, dar și prin prisma definiției arheomitologiei dată de M. Gimbutas, l-a condus la concluzii asemănătoare cu cele ale lui M. P. Nilsson, că modelele arhaice ritual-culturale preced mitologiile, teogoniile și teologiile și că trebuie insistat pe nucleul original care a determinat mitul și religia.

Primul capitol (*The Romanian dolf 'Sea -monster' in Connection with a Greek Lexical Family and with Early Signs of Eurasian Religion*) reprezintă o analiză pe mai multe planuri a termenului *dolf* (*dulf*, *dorf*) ce apare în mai multe colinde românești legate de Crăciun și Anul Nou, animalul având uneori legături cu lumea de dincolo sau cu cea acvatică, marină. Analiza lingvistică, respectiv etimologică sugerează legături cu lexicul grecesc (*delphax*, porc tânăr capabil de reproducere; *dolphin*, *delphis* are și înțeles de uter, divinitatea Apollo Delphinios) ce ar sugera ideea de dolofan, durduliu, gras, dar și cu unele reprezentări mai vechi preistorice legate de regenerare (interpretate de M. Gimbutas), printre care uterul, peștele (Lepenski Vir), bucraniile, broasca. Ideea este reluată mai târziu în istoriile creștine (Sf. Gheorghe omorând balaurul, sau în cele populare, povestea lui Prâslea cel voinic și merele de aur) sau în unele colinde bulgărești în

care Sf. Gheorghe omoară un pește și nu un dragon-balaur. Autorul consideră că dolful care mănâncă mărul din colindele românești indică tradiții mult mai vechi paleolitice și mesolitice legate de sud-estul Europei, prin cultul bolovanilor preistorici. Aici analiza etimologică a cuvântului *bolf*, *bolovan*, *bulvan* (idol la slavi și baltici), este împletită cu cea arheologico-istorică a reprezentărilor sculptate în piatră, tradiție legată de paleoliticul euro-siberian, ilustrată ulterior în complexul de la Lepenski Vir, menhirii și stelele din Europa vestică sau de stelele gravate ale indoeuropenilor (cultura Yamnaja). La acestea am adăuga noi și stelele magnifice din PPN de la Nevali Çori, Anatolia. În final autorul consideră că termenii analizați din diferite limbi (greacă, baltică, slavă, română) ce se referă la forme rotunde (cu implicații magice) au origini comune mai vechi decât fenomenul indo-european.

Cel de al doilea capitol (*Marea și motivul potopului în folclorul românesc*) debutează cu motivul proto-Europei ilustrat în spațiul sud-est european de dovezi atât arheologice, cât și folclorice. Autorul are în vedere reprezentările de la Căscioarele sau de pe unele plăci de la Micene, ce reprezintă un personaj feminin șezând pe spatele unui taur. Tema este prezentă în unele colinde românești unde regăsim referiri la fecioară și la taur, alături de elemente simbolice vegetale și funerare, care după Adrian Poruciuc atestă vechimea unora și posibilitatea de a fi legate cu realități preistorice. Unele colinde se referă la păstor și la mare, ceea ce îl face pe autor să-și pună întrebări asupra localizării spațiului, să revizuiască evenimente trecute, ce au marcat istoria. Cel mai bun exemplu îl oferă erupția de pe insula Therra, ce a determinat și încheierea civilizației minoice, între cele două spații geografice existând câteva elemente comune (tradiții matriliare, dendrolatrie, simbolismul berbecului, sacrificiul taurului, pastoralismul transhumant). Sunt analizate diferite opinii privind originea mitului potopului, cele din spațiul românesc reflectând după autor o sursă anterioară variantelor sumero-akadiene. Motivul mării în colindele românești are după A. Poruciuc unele particularități ce ar putea fi legate de cutremur, ce ar indica poate relații dintre populațiile din zona Balcanică și Anatolia, când s-a prăbușit podul natural dintre ele. În această perspectivă, motivul potopului marin transmis oral în cântecele rituale are un substrat magic, preistoric, ce poate da dimensiunea legăturilor existente între comunități. Perpetuarea acestor cântece, asigurată de continuitatea sud-estului european, nu are un fond lingvistic, ci mai mult unul demic și cultural.

Cel de al treilea capitol (*The shape of Sacredness from Prehistoric Temples to Neo-Byzantine Churches*) conține analiza continuității dintre corpul templelor neolitice, calcolitice și planul treflat al bisericilor neo-bizantine, reluând câteva din preocupările mai vechi ale autorului.

Pornind de la observația că unele temple preistorice și morminte colective (Malta, Irlanda) au forma Marii Mame (conform Mariei Gimbutas) și de la aceea a reutilizării în același scop a aceluiași spațiu sacru (Delfi, primul templu legat de Mama Pământ: M. Eliade, Pausanias), autorul încearcă să stabilească o legătură

între design-ul lobular al monumentelor malteze-engleze și planul treflat al bisericilor neo-bizantine. Investigația sa începe cu analiza peșterilor (loc de adăpost și protecție sacră), continuă cu sanctuarele de la Lepenski Vir și cele din mileniul V B.C. de la West Kent, cu mormintele megalitice din vestul Europei, sugerând simplificarea planurilor construcțiilor sacre, prin reprezentarea orizontală a unei părți din trupul zeiței (picioare-lobi) și arătând că planul cruciform al edificiilor creștine au doar o relație indirectă cu mormintele trilobulare și templele. Aceasta este ilustrată de adăugarea unui spațiu de îngropăciune, care poate deveni și loc de pelerinaj. Conform autorului, bisericile cruciforme apar în secolul V e.n. în Armenia, iar cele trilobate o dată cu renașterea bizantină (secolele XIII–XIV), ajungând în România probabil prin intermediul Macedoniei și Serbiei. Cele trilobate marchează revenirea la spațiile rotund/ovale sacre în spațiul balcanic după circa un mileniu (templul de la Eleusis, de formă ovală, celebra pereche feminină, Demetr și Persephona (mamă și fiică)).

Casele din Evul Mediu timpuriu din Anglia, cu lobi, pot fi legate de așsidele construcțiilor preistorice și chiar de mormintele megalite din zonă, în timp ce în sud-estul Europei sunt caracteristice cele rectangulare.

Sunt unele descoperiri ca cea de la Littlecote ce atestă o dată în plus preluarea unor elemente anterioare în creștinism. Autorul reamintește sanctuarul de aici unde un mosaic îl redă pe Orpheu cântând la harfă, înconjurat de patru femei (hora sau cele patru anotimpuri) ce călăreau câte un animal diferit, ocazie cu care face legături cu reprezentări mai vechi legate de horă, cor, spațiul de la Eleusis desemnat pentru dans (*kallikhoros*), de includerea acestuia în ritualul creștin al căsătoriei (Isaia dănuiește), toate unite de ideea timpului ciclic, sau mitul întoarcerii eterne la M. Eliade. Câteva exemple referitoare la forma trilobată a unor biserici creștine românești, cu intrare centrală, cu intrări laterale, uneori pe dreapta, marchează drumul spre rai/paradis, autorul arătând că aici Maica Domnului înlocuiește zâna bătrână din unele colinde și bocete, referindu-se și la simbolistica luminii, asociată în creștinism lui Isus Hristos, ce reflectă rădăcini preistorice.

În cel de al patrulea capitol (*Demeter as 'Earth Mother' and Dionysos as 'Earth Bridegroom'*) autorul face o analiză lingvistică pertinentă, aducând diferite argumente prin care demonstrează că Demetra provine de la *Ge-meter* sau Mama Pământ. Legate de același înțeles sunt și alte teonime, Damater, Domater, Daeira, ca și alte particule din albaneză (*dle*), ce provin din grecescul *ga*, *ge* (cele mai vechi fiind formele cu *g*).

Pentru a demonstra vechimea teonimului Dionysos, autorul analizează din nou termenul de zână, zane în albaneză, giana în Sardinia, în preistorie predecesorul personajului fiind partenerul/perechea/fratele Marii Zeițe, ca în statuia de la Haçilar, zeița cu șarpele de la Sabatinovka (simbol phalic) sau ca în reprezentarea de pe pythos-ul de la Scânetia aș adăuga eu. Analiza lingvistică îl conduce pe autor la concluzia că numele provine de fapt de la *Deo(n)usos* ce presupune un nume anterior, mai timpuriu, *Geon-nusos* și el nu trebuie privit ca fiul lui Zeus. După el Demetra este continuatoarea Mamei Pământ, iar Dionysos este mirele pământului.

Un alt aspect ridicat de colindele românești, este menționarea leilor (cap. V. *Thracian Lions and Romanian Lion-Carols*), ce reflectă o legătură cu fondul tragic. Termenul leu (legat de idiomuri vorbite de mediteranoizii din Orientul Apropiat ce au introdus agricultura), prezența leilor, evoluția simbolismului leului privită arheologic, istoric și etnologic ridică o serie de probleme ce au fost abordate de autor sub toate aceste aspecte. Prezența acestor animale este asociată uneori reprezentărilor sacre și eroice. Autorul a avut în vedere Marea Zeiță pe tronul flancat de lei, leii sculptați pe poarta de la Micene, scena de vânatoare de la Vergina, sau o reprezentare pictată de pe vasul de la Phylakopi (1500 B.C.), care după părerea sa redă o imagine de leu foarte stilizată. Stilizări și poate înlocuiri ale leului cu câinele (paznicul zeiței) sunt sugerate după părerea autorului și de unele picturi de pe vasele cucuteniene, unde sunt redată canine cu trei ghiare. Reprezentările pe metal ale leului sunt legate de incursiunile indo-europenilor, fiind ilustrate de materialele din tezaurul de la Rogozen. Analiza este completată cu aspecte mitice ilustrate de *jocul leului* (legat de Crăciun și Anul Nou), de diferite cântece de nuntă în care este menționat *junele, mirele*. Ultimele prezintă după autor similitudini cu povestiri celebre, ca cea a lui Samson, Herakles, ce reflectă un substrat mitic, din Semiluna Fertilă (Orientul Apropiat).

Sunt prezentate mai multe variante de colinde (A–C) ce conțin mai multe relatări despre leu, autorul analizând diferite elemente care îi permit clasificarea lor cronologică și relaționarea cu anumite spații și influențe. El consideră că personajele zoomorfe din colindele românești, *leul, dolful* (monstrul marin) și *zgrițorul* reprezintă vechi tendințe arhaice de orientalizare, cu mai multe etape, începând din preistorie.

În capitolul VI (*Orpheus: Name and Function*) autorul și-a propus mai întâi o interpretare etimologică a lui Orpheu ca nume, după analiza fonică a diferitelor teorii, ajungând la concluzia că numele Orpheu (*phi*) a fost probabil *orweu* în transcrierea fonemică, luând în calcul și analiza pentru *orbho*, considerat pre-indoeuropean, ultimul susținut și de evidențe mitico-religioase. Și de această dată A. Poruciuc pornește de la premiza împărtășită și de alți autori că religia greacă are la bază mai multe rădăcini, astfel încât și Orpheus, personaj complex, combină trăsături ce provin atât din substratul indo-european cât și din cel egeo-anatolian. În analiza prezentată se pune accent pe latura de mediator a lui Orpheus între cele două lumi, făcător de minuni, legat de șamanism (readucerea lui Eurydice), ce reflectă influențe nomade nord-pontice. Corespondența etimologică între numele lui *Orpheus* și cuvintele *rob* din bulgară, albaneză sau română, bazate pe *orbho*, legate de calitatea lui Orpheus de sclav al lui Apollo, ar indica după autorul volumului transferul acestei calități/denumiri în creștinism la devotații lui Isus.

În ceea ce privește aspectul *Orpheu și indo-europeanizarea*, autorul este de părere că evoluția sa

trebuie văzută prin prisma acestui proces, constatându-se mai multe etape, ce se încheie pe de o parte cu asimilarea unor elemente în creștinism sau în folclor. El precizează că sincretismul lui Orpheu este evident în structura numelui său, reflectând o rădăcină proto-indo-europeană, *orbho* și una autohtonă, mediteraneană, reflectată de sufixul *eus* (prezentă în termenii grecești și în unii latini, probabil preluat din etruscă), autorul văzând o latură etruscă și una probabil scitică de dezvoltare.

Continuând problematica din capitolul anterior, în capitolul VII (*Folk-Orphic Survivals and Christianized Variants*), A. Poruciuc are în vedere supraviețuirea unor elemente orfice, de fapt mult mai vechi (euro-siberiene și apoi oriental-mediteranene) și transmiterea lor producțiilor populare. Sunt discutate și analizate câteva elemente orfice, izvorul și chiparosul (bradul), drumul din dreapta, setea decedaților, reflectate de cântece funerare/bocete, *Zorile și Cântecele bradului*, din Oltenia, Banat și sudul Transilvaniei, zone ce reflectă calea neolitizării și se înscriu în lumea *vechii Europe*. După părerea sa acest orfism folcloric, reflectă o continuitate în civilizația rurală. Unele bocete demonstrează și intervenția unor elemente mai târzii, creștine, sau suprapunerea unor fragmente din diferite cântece ritualice (zâna bătrână înlocuită de Maica Domnului/Sf. Maria; bradul înlocuit de mărul lui Sf. Petru; San Medru /Sf. Demetrios, ce amintește de Demetra grecilor). Capitolul se încheie cu o analiză etimologică a *brad*-ului, de unde se trage concluzia că, numele grecesc, albanez, român reprezintă variante ale unei denumiri autohtone, paleo-balcanice, legate direct sau indirect de numele semitic ale chiparosului. Nu au fost uitate nici ritualurile arhaice unde bradul este amintit, care atestă că în Balcani simbolismului funerar al coniferelor/bradului se poate lega de tradițiile genetice cu Orientul Apropiat. După A. Poruciuc, bradul funerar este inseparabil de cel cosmic din bocete, care conține elemente orfice și că ambele au la bază tradiții preistorice.

În final, *Instead of an Epilogue*, autorul menționează intenția sa de a stabili prin această lucrare o metodă hermeneutică de analiză ca cea dorită de M. Eliade (cu o analiză apropiată de cea a analizei textelor scrise) pentru cântecele și dansurile rituale. El a sugerat astfel noi modalități de apropiere spre „*înțelegerea originală a producțiilor folclorice, concepute în timpuri imemorabile, traduse din idiomurile autohtone în altele noi și înregistrate abia după milenii*”. Din punctul nostru de vedere scopul a fost atins, iar cei care au citit cu atenție și au înțeles legăturile între personajele prezentate cred că așteaptă cu interes și cel de al doilea volum. În ceea ce privește abordarea arheomitologiei, cred că este un subiect mai delicat și el presupune o inițiere, ceea ce volumul de față realizează cu succes, la fel ca și alte câteva volume publicate recent de același institut.

CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI

JOHN OSWIN, *A Field Guide to Geophysics in Archaeology*, Springer – Praxis Publishing, Berlin – Heidelberg – New York – Chichester, 2009, 229 p.

Rezultatele deosebite ale arheologiei moderne se datorează, în special, colaborărilor strânse cu specialiștii în fizică, chimie, biologie, geografie, geologie și, nu în ultimul rând, în științele tehnice. În urma acestor colaborări au luat naștere domenii de cercetare interdisciplinare, pentru care se folosește denumirea generală de *arheometrie*, introdusă în terminologia științifică (sub formă de *Archaeometry*), în 1958 de către profesorul Christopher F. C. Hawkes de la Universitatea din Oxford, Anglia. Generalizarea studiilor inter- și pluridisciplinare în arheologie din ultimele decenii, precum și includerea acestora în programele didactice ale instituțiilor de învățământ superior din domeniu, au dus la obligativitatea și chiar standardizarea utilizării aplicațiilor geofizice și geografice în arheologie.

În sfera acestor studii interdisciplinare se încadrează și lucrarea lui John Oswin, care se dorește a fi un ghid adresat celor pasionați și interesați de cercetarea siturilor arheologice prin aplicarea metodelor geofizice, în vederea unor viitoare săpături sistematice.

Absolvent în fizică din anul 1974, Oswin prezenta încă de pe atunci un interes deosebit pentru arheologie, participând chiar la numeroase campanii de săpătură, interes care s-a materializat cu acest volum în care descrie activitatea sa din ultimii ani și experiența acumulată (în calitate de conducător al echipei de geofizică din Bath, Anglia): „Of course, the best way to become good at geophysics in archaeology is to go out and use the instruments in the field. There is no substitute for experience” (p. 10). În prefață autorul prezintă acest volum ca fiind un manual menit să înlesnească utilizarea, în teren, a principalelor echipamente folosite în cercetarea geofizică (magnetometrul și rezistivitatea electrică), iar în *Introducere* (p. 1–10) subliniază rolul deosebit al acestor cercetări pentru arheologie și mai ales contribuția pe care o aduc amatorii în acest domeniu, fără a neglija însă instituțiile specializate, cum ar fi *English Heritage* sau *International Society for Archaeological Prospection* (ISAP).

Capitolul 2, *Science Basics* (p. 11–31) reprezintă partea teoretică a lucrării, mai exact principiile de bază ale geofizicii (electricitatea, magnetismul și undele electromagnetice), un capitol caracterizat de o dificultate mărită, foarte detaliat și în oarecare măsură irelevant pentru instrumentele folosite în prospectările geofizice. Având în vedere că acest volum, după cum declară autorul, se adresează îndeosebi amatorilor de cercetări de acest tip, considerăm că informațiile ar fi trebuit simplificate și prezentate cu un plus de claritate, mai ales că o parte din aceste date sunt redate în următorul capitol.

Principalele instrumente utilizate în scanările geofizice – sistemul de rezistivitate electrică, magnetometrul și GPR-ul (Ground Penetrating Radar) – sunt descrise, suficient de detaliat, dar nu întotdeauna foarte clar, în partea a treia

intitulată *The Instruments* (p. 31–72). Partea finală a acestui capitol este extrem de utilă, fiind destinată prezentării instrumentelor auxiliare (GPS, teodolit, stația totală), obligatorii unei cercetări geofizice corecte, fiind puse în evidență totodată și posibilele erori importante (care pot fi generate de configurația terenului sau de utilizarea defectuoasă a acestora), precum și corectarea lor.

O serie de observații importante cu privire la principalele etape în prelucrarea datelor obținute în teren, de la descărcarea lor din instrument, stocarea într-o arhivă la care se poate apela în orice moment, indiferent dacă softul de prelucrare suferă sau nu modificări, analiza acestora și până la concretizarea datelor într-o hartă completă și explicită, sunt făcute în capitolul 4, *Processing the Data*, (p. 74–95). Trebuie să menționăm că sunt surprinse destul de bine principalele probleme care pot apărea în timpul unei scanări, autorul aducând aici necesare lămuriri pentru prelucrarea datelor în vederea obținerii unor rezultate satisfăcătoare, chiar și în cazul în care erorile apărute se datorează modului defectuos de colecționare a datelor de către utilizator.

Capitolul 5, *Geophysics Survey Campaign* (p. 97–138) se referă la planificarea unei campanii de cercetare, cu detalierea etapelor de care trebuie să se îngrijească utilizatorul pentru bunul mers al proiectului. Astfel, prima etapă constă în stabilirea sitului ce urmează a fi prospectat și a perioadei în care se va desfășura cercetarea, ținând cont de mai mulți factori (meteorologici, geologici, geomorfologici), de obținerea autorizațiilor necesare pentru un asemenea demers, stabilirea carioajului în zona de interes, achiziționarea datelor, descărcarea și aranjarea lor în calculator.

Capitolul 6 al acestei lucrări este alcătuit din mai multe aplicații practice efectuate cu instrumente diferite și prezentarea rezultatelor sub mai multe forme în încercarea de a scoate în evidență complementaritatea existentă între instrumente. Este o parte importantă în economia lucrării, însă nu ar fi fost rău ca aceste aplicații să fie gândite mai diversificat, abordând diferite perioade sau situații delicate, care pot pune probleme în timpul unei astfel de cercetări. Un al doilea lucru omis de către autor aici este cel referitor la raportarea și publicarea datelor, precum și la arhivarea acestora, lucru care dă posibilitatea revenirii asupra datelor originale și interpretarea lor dintr-o altă perspectivă.

Un rezumat al lucrării este făcut în capitolul 7, urmat de trei anexe, în care sunt prezentate, pe rând, caracteristicile tehnice ale unora dintre cele mai importante instrumente (*Appendix A*: RM15 resistance meter, magnetometrul cu poartă de flux FM256, Bartington 601), principalele soft-uri utilizate în procesarea datelor (*Appendix B*: ArcheoSurveyor, Geoplot, Insite) și un echipament complet necesar în timpul scanării

(Appendix C). Util este și *Glosarul* din final, care vine cu explicații și definiții pentru principalii termeni utilizați în expunere, indispensabile unui amator. Indicațiile bibliografice suplimentare, precum și indicele general reprezintă, de asemenea, instrumente utile pentru cel care consultă lucrarea.

Cartea este publicată în general în condiții grafice bune, probleme existând doar la imaginile color care apar în text alb-negru. Considerăm că lucrarea este de referință

pentru cei care vor să deprindă tainele prospecțiunilor geofizice, limbajul fiind, în general, unul accesibil amatorilor din domeniu. O eventuală a doua ediție revizuită ar reprezenta pe deplin un ghid pentru noii utilizatori ai aparaturii geofizice, îndeplinind obiectivul volumului, stabilit chiar prin titlu (*A Field Guide to Geophysics in Archaeology*).

ANDREI ASĂNDULESEI

GEORGE BODI, *Hoisești-La Pod. O așezare cucuteniană pe valea Bahluiului*, cu contribuții de: Nicolae Buzgar, Dan Aștefanei, Andrei Buzatu, Luminița Bejenaru, Romeo Cavaleriu (*Bibliotheca Archaeologica Moldaviae*, ediderunt Victor Spinei et Virgil Mihailescu-Bîrliba, XIII), Editura PIM, Iași, 2010, 297 p. (inclusiv 67 pl., 23 tabele și 10 grafice).

În cadrul de-acum cunoscutei serii *Bibliotheca Archaeologica Moldaviae*, Institutul de Arheologie din Iași ne oferă o nouă lucrare monografică, realizată de tânărul cercetător dr. George Bodi. Având la bază teza de doctorat a acestuia, susținută la *Alma Mater Iassiensis*, volumul face cunoscute rezultatele cercetărilor arheologice întreprinse în 2003 și 2004 în așezarea cucuteniană de la Hoisești-La Pod, com. Dumești, jud. Iași, situată în albia majoră a râului Bahlui.

După un *Cuvânt înainte*, semnat de prof. dr. Nicolae Ursulescu, în *Introducere* autorul ne face un scurt istoric al cercetărilor de la Hoisești, pentru ca apoi să realizeze o analiză a tipurilor de așezări ale culturii Cucuteni, oprindu-se cu precădere asupra siturilor prezente în albia majoră a râurilor. După o succintă prezentare a diverselor tipologii și clasificări propuse de-a lungul timpului, pe care le consideră ca fiind rodul unor viziuni pozitiviste, cultural-istorice, George Bodi aduce în discuție o nouă modalitate de abordare a studierii modului în care comunitățile umane interacționează cu mediul înconjurător care a fost posibilă prin formularea conceptului de *habitus* de către sociologul Pierre Bourdieu. Pe scurt, după autorul monografiei, acest concept constituie o structură sau un set de structuri interioare unei comunități, derivate din structuri externe preexistente, care determină modul de interacționare cu lumea, prin generarea de practici, percepții și atitudini cu caracter regulat.

Primul capitol al volumului, *Contextul descoperirilor*, este destinat prezentării geografice a sitului, a stratigrafiei și complexelor arheologice descoperite. Așezarea de la Hoisești, cu o suprafață de aproximativ 2 ha, este situată pe conul de dejecție format de pârâul Valea Sărăturii, afluent de dreapta a Bahluiului, care a fost cuprins în interiorul unui meandru al Bahluiului, căpătând aspectul unui grind. Cercetările arheologice au permis investigarea unei mici suprafețe, de aproximativ 1000 mp, fiind identificate, în cele trei niveluri de locuire Cucuteni A, un număr de 14 locuințe de suprafață, dintre care doar șase au fost investigate parțial, și patru gropi menajere.

Deosebite sunt câteva din elementele arhitecturale ale locuințelor, care aduc noi date despre modul de construcție. Astfel, au fost surprinse șanțuri de fundație ale pereților locuințelor, în interiorul cărora s-au putut identifica amprente de pari, ce erau adânciți pe

fundul șanțurilor. Pentru una dintre locuințe (L. 3) s-a putut documenta că platforma de lodbe era ușor înălțată deasupra solului, fiind suspendată pe mai mulți popi de lemn.

Din păcate, partea grafică a acestui capitol suferă puțin datorită lipsei stratigrafiei și a unor profile, care aveau menirea să susțină descoperirile făcute. Această lipsă este cu atât mai de neînțeles, cu cât autorul a publicat aceste profile în mai multe rânduri.

Capitolul al doilea este dedicat *uneltelor și armelor* descoperite în așezarea de pe malul Bahluiului, acestea fiind prezentate după materia primă folosită (material litic, materie dură animală, cupru). Unelte și arme din material litic au fost împărțite pe clase (în funcție de tehnica debitajului), categorii (după particularitățile tehnico-morfologice și funcționale asemănătoare), grupe (cu o anumită unitate de particularități tehnico-morfologice) și tipuri (după totalitatea particularităților unei piese, care se repetă în mod stabil).

Din clasa uneltelor șlefuite au fost descoperite șapte topoare, de forme diferite (dreptunghiulară, trapezoidală, triunghiulară și neregulată), opt tesle și șase dălți.

Din punct de vedere funcțional, autorul consideră că topoarele au fost folosite doar pentru tăierea și prelucrarea lemnului, nefiind de acord cu ipoteza folosirii acestora la săpatul gropilor sau șanțurilor, ipoteză care consideră că poate fi probată doar de o analiză traseologică. Teslele au fost folosite atât pentru prelucrarea lemnului, cât și pentru lucrarea pământului, având funcția de săpăligă.

În ceea ce privește modul de utilizare, autorul nu crede că topoarele ar fi putut fi folosite ca unelte de mână, așa cum au susținut unii arheologi, ci doar prinse în coadă, piesele fiind plasate direct în găuri sau fante paralele cu tăișul, fără intermediare de corn.

În schimb, teslele erau atașate unor mânere curbate și fixate cu ajutorul unor ligaturi.

Din păcate, nu întotdeauna criteriile stabilite au fost urmărite conform definițiilor. De exemplu, topoarele au fost clasificate în trei tipuri, a căror totalitate a particularităților nu este formată decât dintr-o singură particularitate, anume lungimea, iar dălțițele în două tipuri, cu o singură particularitate urmărită, anume zona de convergență a unghiului diedru al laturii utile.

Pentru clasificare uneltelor cioplite, autorul a utilizat criteriile tipologice și funcționale propuse de regretatul

Alexandru Păunescu, identificând două clase de unelte (nuclee și produse primare de debitaj), fiecare cu mai multe categorii și grupe. Remarcăm preponderența lamelor (42,15% din totalul pieselor cioplite), precum și prezența gratoarelor, racloarelor, burinelor, așchiilor și vârfurilor de săgeată.

Mai important decât prezentarea sumară și descriptivă a uneltelor din materiale litice este subcapitolul în care autorul, pe baza traseologiei, a căutat să ofere răspunsuri probate științific (prin analiză microscopică) cu privire la funcționalitatea și modalitatea de utilizare a unora dintre acestea.

După o prezentare amplă a metodelor (poate se putea renunța, în favoarea unui rezumat scurt, cu trimiteri bibliografice), autorul prezintă rezultatele obținute pe piesele descoperite la Hoisești. Utilizând metoda „low power approach” (urmărirea urmelor de uzură prezente pe tășul pieselor, îndeosebi a microfracturilor sau a gradului de rotunjire al tășului), George Bodi ajunge la concluzia că topoarele de tipul 2 au fost utilizate pentru retezarea unor materiale cu duritate relativ mare (probabil lemne de esență tare), teslele au fost folosite pentru acțiuni diverse, variind de la cioplire la fasonare, iar dălțile au fost utilizate la crestare și răzuire, capetele proximale fiind fixate într-un mâner.

Pentru utilajul litic cioplit, metoda „low power approach” a fost aplicată doar pentru două clase de unelte din categoria lamelor, indicând folosirea unora, în funcție de dimensiuni și unghiul laturii utile, la mișcări longitudinale și transversale (cioplire, așchiere, crestare) pe materiale cu duritate medie (lemn sau piele uscată) și moale spre medie (graminee). Deosebit de interesante sunt analizele pe trei lame cu lustru puternic, incluse de mulți arheologi în categoria inserțiilor de seceră, care, după forma microfracturilor, sunt atipice pentru atribuirea utilității unor asemenea tipuri de unelte, caracteristicile morfologice ale pieselor indicând mai degrabă folosirea lor ca piese ale unei plăci de treierat (*tribulum*).

Aplicarea metodei „high power approach” a fost realizată pentru un număr de trei lame și două gratoare. În baza analizelor microscopice, lamele au avut două utilizări, de inserție de seceră și de tăiere/ferestruire a unor materiale cu duritate medie (probabil lemn), în timp ce gratoarele au fost folosite pentru mișcări transversale pe materiale cu duritate medie (probabil piei) și mare (probabil os).

În ceea ce privește uneltele din materii dure animale, acestea (76 la număr) au fost lucrate din os și corn, fiind împărțite în cinci grupe morfo-tehnice, fiecare cu mai multe tipuri: vârfuri, șlefuitoare, dălțițe, spatule și vârfuri oblice.

Capitolul al treilea este dedicat *Analizei inventarului ceramic*, care s-a realizat din trei perspective: pastă, formă și decor. Pentru analiza pastei olăriei din așezarea de la Hoisești s-a avut în vedere un eșantion format din 43 de fragmente ceramice din toate categoriile, urmărindu-se duritatea pastei, textura suprafeței, densitatea, incluziuni și calitatea arderii. În urma acestora, au putut fi stabilite următoarele categorii ceramice: ceramică fină (argilă omogenă, cu granulație fină; duritate medie; rezistență

scăzută la șocuri termice; textură fină; incluziuni sub 5%, de mărime mai mică de 0,1 mm; ardere completă), ceramică semifină (argilă omogenă; duritate medie sau mică; textură fină sau aspră; incluziuni cu frecvență între 5 și 10%, cu dimensiuni până la 0,2 mm; ardere completă) și ceramică grosieră (argilă neomogenă; duritate mică spre medie; toleranță la șocuri termice; textură aspră; frecvență incluziunilor până la 20%, cu dimensiuni până la 0,4 mm; ardere incompletă). Din păcate, realizarea acestei analize pe un eșantion foarte mic nu a permis autorului să ofere o statistică procentuală a celor trei categorii de ceramică (de altfel, nu este făcut cunoscut nici numărul total al vaselor și al fragmentelor ceramice descoperite).

Analiza formelor olăriei descoperite la Hoisești a condus la identificare următoarelor tipuri: pahare, cupe cu picior, vase cu corp bombat, vase cu gât înalt și corpul bombat, vase suport, fructiere, capace. Dependența, poate prea excesivă, față de tipologiile realizate în trecut (pe care autorul a încercat să le prezinte în anexele 1 și 2, cu multe interpretări eronate a formelor vaselor) a condus la forțarea definirii unor tipuri ceramice. Astfel, de exemplu, vasele cu gât înalt și corpul bombat nu formează un tip aparte, ci doar un subtip al tipului de vase cu corpul bombat.

Mult mai reușită este încercarea autorului de a realiza o încadrare tipologică funcțională a vaselor descoperite în situri Cucuteni A, inclusiv la Hoisești. Apelând la analogiile etnografice, el stabilește următoarele tipuri: vase pentru servirea și consumarea hranei, vase pentru păstrarea bunurilor solide, vase pentru păstrarea lichidelor și vase pentru transportul lichidelor.

Analiza decorului este realizată pentru fiecare formă în parte. Se remarcă și în acest caz abordarea interdisciplinară din partea autorului, care, cu ajutorul specialiștilor în spectrografie Raman de la Platforma Arheoinvest a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași (Nicolae Buzgar, Dan Aștefanei, Andrei Buzatu), a căutat să investigheze pigmenții utilizați în decorarea vaselor descoperite la Hoisești. În urma acestor investigații, s-a constatat prezența rutilului în pigmentul alb, mineral prezent în urma transformării anatazului în rutil la temperaturi de circa 900°C. Prezența acestuia în pigmentul alb poate indica locul de proveniență, probabil zonele Parva și Cornăița din jud. Bistrița-Năsăud sau văile Haitei, Pietrosului și Stejar din jud. Suceava.

Pigmentul roșu analizat conține hematit și cuarț, fapt ce exclude utilizarea oxihidroxizilor de Fe (ar lipsi cuarțul), obținerea acestuia putându-se realiza din argila roșie, spălată de mai multe ori. Pigmentul negru conține jacobsit, provenind foarte probabil din acumulările de mangan din județul Suceava.

Plastica descoperită la Hoisești este prezentată în capitolul al IV-lea. Urmând tipologia propusă de Dan Monah, George Bodi împarte plastica antropomorfă în figurine (patru piese) și statuete (18 piese). Au mai fost descoperite patru pandantive de tip *en violon*, două cozi de lingură cu aspect antropomorf, 48 de idoli conici, un *phalus* și două fragmente de vase tip „horă”.

Plastica zoomorfă, bogată și frumos realizată, este reprezentată doar de protome de bovidee, a căror

semnificații sunt prezentate pe larg într-un subcapitol. Faptul că acestea sunt prezente doar pe castroane, a determinat pe autorul monografiei să vadă o legătură între vas (simbol feminin) și protomă (simbol masculin), ansamblul reprezentând o scenă hierogamică. Capitolul se încheie cu prezentarea altor obiecte de lut ars: mărgelă, o imitație a unei foițe de cupru cu marginile rulate (piesă de colier?) și un topor-târâncop cu brațe în cruce miniatural.

Capitolul al V-lea este rezervat *analizei materialului arheozoologic*, realizată de Romeo Cavaleriu și Luminița Bejenaru. Majoritatea resturilor osteologice provin de la mamifere (85,27%), restul fiind împărțite între moluște (14,65%) și păsări (0,08%). Din materialul determinat rezultă o oarecare egalitate în ceea ce privește procentul de animale crescute și animale vâdate, întâlnind toate speciile cunoscute pentru epoca eneolitică. Este de remarcat frecvența mare a suidelor, atât cele domestice, cât și cele sălbatice, ceea ce s-ar explica prin mediul în care este situată așezarea de la Hoisești, animalele putând fi crescute în liziera din lunca Bahluiului, unde trăia și mistrețul. Moluștele sunt reprezentate doar de genul *Unio*. Surprinde lipsa oaselor de pește, mai ales pentru o așezare situată în lunca unui râu cu debit însemnat. Nu știm dacă cele trei oase de pasăre aparțin unei specii domestice, fapt care ar reprezenta interes pentru cunoașterea dietei comunității de la Hoisești.

În capitolul al VI-lea, autorul realizează *încadrarea cronologică în contextul culturii Cucuteni* a sitului de la Hăbășești. Astfel, după o prezentare a multiplelor scheme ale evoluției culturale (și nu cronologice, cum apare în titlul capitolului), realizate de diverși arheologi (Radu Vulpe, Vladimir Dumitrescu, Anton Nițu), G. Bodi, pe baza materialului ceramic pictat tricrom, încadrează așezarea de la cursul Bahluiului spre sfârșitul etapei Cucuteni A_{3a}.

Volumul se încheie cu un capitol de *Concluzii*, în care autorul face o scurtă analiză a celor prezentate pe parcursul celor șase capitole. Plecând de la descoperirile de artefacte din cuprinsul așezării, de la reconstituirea paleomediului, autorul ajunge la concluzia că după zona

ocupată, comunitatea cucuteniană de la Hoisești avea o economie axată pe exploatarea resurselor din lunca râului (îndeosebi creșterea porcului și vânătoarea mistrețului în liziera din lunca), cultivarea plantelor având un rol secundar. Surprinde, după părerea noastră, lipsa peștelui din dieta acestei comunități (chiar și în cazul unei cercetări restrânse), mai ales că posibilele revărsări ale Bahluiului (dacă or fi existat) trebuiau să formeze numeroase bălți, cu o importantă faună piscicolă.

O altă importantă concluzie pe care autorul monografiei o desprinde din analiza ceramicii descoperite la Hoisești este faptul că această comunitate acorda o atenție sporită manufacturii olăriei, care nu putea fi realizată decât de specialiști.

În final, coroborând toate datele, George Bodi ajunge la concluzia că așezarea de la Hoisești aparținea unei entități sociale mai largi, „ale cărei interese economice au dictat necesitatea implantării unei așezări în lunca inundabilă a râului Bahlui”. Volumul se încheie cu un amplu rezumat în limba engleză, bibliografie și abrevieri, care oferă elementele necesare pentru lectura acestuia. De remarcat și munca autorului de a ne oferi cât mai multe artefacte desenate sau fotografiate, pentru o bună ilustrare a celor descrise, precum și stilul armonios în care curge întregul text.

Chiar dacă prezintă doar o mică parte din ceea ce s-a păstrat de la cei care au locuit în așezare cucuteniană de la Hoisești, datorită caracterului de salvare al săpăturii, volumul recenzat de noi poate reprezenta un nou mod de valorificare a patrimoniului arheologic, mai ales prin caracterul interdisciplinar al investigațiilor pentru o mai bună înțelegere al modului de viață al comunităților demult trecute.

În final, credem că scopul demersului tânărului coleg, de a oferi un set concret de soluții metodologice integrate și adaptate specificului comunităților Cucuteni, aplicate pentru descoperirile din așezarea de la Hoisești-*La Pod*, fost atins, el urmând a fi perfecționat și, dacă este posibil, de urmat de către ceilalți arheologi.

VASILE COTIUGĂ

CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI, GHEORGHE LAZAROVICI, *Arhitectura Neoliticului și Epocii Cuprului din România*, II, *Epoca Cuprului*, editori V. Spinei, V. Mihailescu-Bîrliba, Editura Trinitas, Iași, 2007, 527 p. (inclusiv 402 figuri și 11 tabele).

Volumul de față continuă un demers ilustrat de apariția, cu un an înainte, a volumului I. Al doilea volum al proiectului are 527 de pagini și este împărțit în cinci capitole: capitolul V. *Arhitectura epocii timpurii a cuprului* (p. 13–245), capitolul VI. *Arhitectura epocii mijlocii a cuprului* (p. 246–307), capitolul VII. *Arhitectura epocii târzii a cuprului* (p. 308–347), capitolul VIII. *Analiza tipului și funcționalității casei* (p. 348–366), capitolul IX. *Sinteza locuințelor și interioarelor. Concluzii*. La acestea se adaugă: câteva anexe (p. 381–392), traducerea în limba engleză a cuprinsului (p. 393–398), un lung rezumat al volumului, în aceeași limbă, inclusiv lista figurilor și tabelelor

(p. 399–482), *Bibliografia* (p. 483–523) și *Abrevierile folosite* (p. 524–527).

Capitolul V începe cu unele considerații generale, care vizează definirea unei epoci a cuprului, precum și unele aspecte legate de metalurgia cuprului și a aurului (p. 13–27). În această parte introductivă autorii trec în revistă o diviziune a epocii cuprului în etapa timpurie, etapa dezvoltată, etapa târzie și etapa finală (cu semn de întrebare), fără a-și exprima dezacordul față de respectiva diviziune, ceea ce ne determină să credem că sunt de acord cu ea. Cu toate acestea, structurarea pe capitole a informației nu este în concordanță cu diviziunea prezentată

la început. De exemplu, cultura Bodrogkeresztúr este încadrată în „introducere” în etapa rârzie (p. 15), însă în volum este tratată în cadrul capitolului ce vizează arhitectura epocii mijlocii a cuprului (capitolul VI). Astfel, în structura generală a volumului, în cadrul arhitecturii epocii timpurii a cuprului sunt discutate descoperirile aparținând culturilor Petrești (p. 28–60), Sălcuța (p. 61–77), Gumelnița (p. 78–149), Cucuteni (p. 158–245) și aspectului Stoicani-Aldeni (p. 150–157). În cadrul capitolului privind arhitectura epocii mijlocii a cuprului sunt discutate descoperirile aparținând culturilor Tiszapolgár (p. 246–265), Bodrogkeresztúr – Toarte pastilate (p. 266–291), Cernavodă I (p. 291–296) și grupului Decea Mureșului (p. 296–307). În sfârșit, în cadrul capitolului care vizează epoca târzie a cuprului este analizată arhitectura documentată pentru culturile Coțofeni (p. 308–322), Foltești-Cernavodă II (p. 323–326), Horodiștea-Erbiceni (p. 327–335), Cernavodă III-Boleráz (p. 336–338), Baden (p. 344–347) și pentru grupul Celei (p. 339–343).

Volumul II, asemenea volumul I, respectă un anumit „tipic” în prezentarea informațiilor. Analiza arhitecturii fiecărei culturi sau grup cultural în parte se deschide cu informații privind originea, cronologia și răspândirea respectivei culturi. Urmează o descriere a așezărilor cu precizări privind forma de relief aleasă, sistemul de apărare (dacă au fost identificate indicii în acest sens) și organizarea internă a acestora (în cazurile în care s-au făcut cercetări de o mai mare amploare și există informații în acest sens). Evident, cel mai amplu spațiu este dedicat arhitecturii propriu-zise, adică locuințelor și anexelor, fie ele destinate locuirii sau cultului. Discutarea acestor aspecte este însoțită de o ilustrație bogată, constând atât în planuri de așezări sau locuințe din timpul săpăturii, cât și de încercări de reconstituire a acestora pe baza informațiilor arheologice existente.

Structurile de locuire sunt prezentate și discutate atât din punctul de vedere al tehnicilor de construcție, cât și prin prisma amenajărilor interioare și exterioare (vetre, râșnițe, paturi, gropi, instalații de țesut). Nu sunt neglijate nici aspectele legate de cult, în cadrul volumului fiind discutate și sanctuarele, atunci când au existat motive pentru a atribui asemenea valențe unei construcții. Pentru culturile Gumelnița și Cucuteni sunt analizate și machetele de lut ale unor construcții, deoarece și acestea pot oferi informații utile privind arhitectura perioadei analizate.

Diferențele privind spațiul acordat discutării fiecărei culturi în parte este tributary stadiului actual al cercetării, pentru unele zone sau manifestări culturale existând informații mai multe și de o mai bună calitate decât pentru altele.

Un aspect care este discutat sporadic este cel al mormintelor. Deși acestea nu par să fie direct legate de subiectul principal al cărții, arhitectura, atunci când mormintele se află localizate în interiorul spațiului locuit (așezări, locuințe), menționarea și discutarea lor devine utilă. Însă subiectul este tratat cu intermitențe. Uneori ele sunt menționate, alte ori nu se spune nimic despre ele, chiar și în cazuri cum ar fi cel al culturii Gumelnița, unde prezența de morminte în interiorul așezărilor este bine cunoscută.

După analizarea arhitecturii pe criteriul cronologic și cultural, urmează două capitole de sinteză și analiză care încheie volumul.

Capitolul VIII vizează analiza tipului și funcționalității casei. Autorii anunță încă de la început că nu este în intenția domniilor lor să dezbată problemele menționate în titlu, ci doar să lărgescă orizontul de cunoaștere al funcționalității unora dintre situațiile constatate. Se fac numeroase trimiteri la terminologia ușor diferită folosită de către arheologi pe de o parte și de către etnografi pe de altă parte pentru același lucru, sau se atrage atenția cum același termen la arheologi înseamnă un lucru, iar la etnografi altceva, cum este cazul cu termenul „chirpici” de exemplu. Sunt discutate tehnici de construcție, precum împletirea, lipirea, structura pereților sau panotarea oblică. De asemenea, sunt discutate câteva dintre amenajările interioare uzuale ale locuințelor, cum ar fi patul sau vatra. Pentru acestea sunt făcute numeroase paralele etnografice, însoțite de o ilustrație bogată, obținută la Muzeul Satului din București, Muzeul Tehnicii Populare Sibiu, sau din alte locuri din țară și străinătate.

Lucrarea se încheie cu un capitol de sinteză și concluzii, care acoperă întregul demers ilustrat atât prin volumul I, cât și prin volumul II al cărții. Acest capitol este imediat urmat de o serie de anexe, reprezentând tabele tematice, extrase din baza de date, creată de către autorii volumului.

Rezumatul vast în limba engleză completează fericit amplul demers al autorilor, de alcătuire a unei sinteze privind arhitectura neoliticului și epocii cuprului din România.

Câteva observații trebuie făcute cu privire la ilustrație. În primul rând, o parte din hărțile preluate de la diverși alți autori și prezentate în volum sunt de mici dimensiuni, neclare și fără o legendă a numerelor atribuite siturilor ilustrate în hărțile respective (de exemplu fig. V.1, V.2, Vd. 105 etc.).

Imaginilor satelitare le lipsește indicarea sursei (de exemplu Google, Bing etc.). O lipsă generală a legendei ilustrației este aceea a citării sursei folosite numai după nume, fără a se indica și anul sau numărul figurii preluate („după Bem”, „după Hașotti”, după „Hansen *et alii*” etc.), deși este evident că în felul acesta ea nu poate fi identificată, la bibliografie fiind citate mai multe lucrări semnate de C. Bem, de P. Hașotti sau de S. Hansen și echipa sa.

În general, fotografiile de piese sunt clare, de bună calitate, însă planurile de locuințe sau situri sunt, nu de puține ori, mici și neclare și, din această cauză, greu de consultat de către cititor. Ele pot reflecta calitatea documentației avută la dispoziție de către autori.

Vasta bibliografie consultată ilustrează lungul și dificilul demers al cărui rezultat este acest volum de sinteză.

Dincolo de unele omisiuni, volumul al doilea, alături de primul volum, este rezultatul unui efort susținut de a analiza informațiile existente, de a le ordona și sintetiza. În final, cele două volume reprezintă un instrument de lucru foarte util pentru oricine este interesat de studierea arhitecturii neoliticului și epocii cuprului de pe teritoriul României și trebuie apreciat la justa sa valoare.

RALUCA KOGĂLNICEANU

CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI, GHEORGHE-CORNELIU LAZAROVICI, SENICA ȚURCANU, *Cucuteni – A Great Civilization of the Prehistoric World*, ed. LĂCRĂMIOARA STRATULAT, 2009, Iași, Editura Palatul Culturii, 350 p. (text, figuri, planșe, hărți, planuri, catalog, bibliografie, abrevieri)

Autorul recenziei de față nu a intenționat să analizeze susmenționatul volum de pe poziții arheologice propriu-zise, ci mai degrabă dintr-un punct de vedere interdisciplinar, luând în considerație deschiderile multiple pe care le propune sau le sugerează atât textul interpretativ, cât și materialul arheologic în sine, de o bogăție impresionantă și excelent ilustrată.

Este de menționat că volumul care va fi discutat aici a apărut în contextul (provocator?) reprezentat de o succesiune de expoziții internaționale în care cultura Cucuteni a avut o poziție proeminentă (Thessaloniki 1997, Roma-Vatican 2008, Varșovia 2009 etc.). Din acea serie de expoziții este mai întâi de remarcat cea intitulată *A l'aube de l'Europe: Les grandes cultures néolithiques de Roumanie*, organizată în localitatea Olten din Elveția, în 2008 (atât textul catalogului expoziției, cât și volumul adiacent publicat de F. Drașovean și de D. N. Popovici fiind aspru criticate de D. Monah într-o amplă recenzie, publicată în *Arheologia Moldovei*, XXXIII, 334–338). O altă expoziție, cu ecouri mult mai semnificative, a fost cea de la New York (noiembrie 2009 – aprilie 2010), intitulată *The Lost World of Europe – The Danube Valley, 5000–3500 BC*. Se poate bănui că autorii volumului care face obiectul recenziei de față au dorit (și) să dea o replică profesionistă la materialele tipărite care au însoțit cele două expoziții, materiale destul de „relaxate” din punct de vedere științific.

Volumul Lazarovici / Lazarovici / Țurcanu 2009 a apărut sub multiplă egidă: a Ministerului Culturii, a Complexului Muzeal „Moldova” din Iași și a Academiei Române (Filiala Iași, Institutul de Arheologie). Mai trebuie menționat că, alături de cei trei autori și de „editorul general” (L. Stratulat), încă din pagina de titlu sunt consemnați, ca participanți cu semnificative contribuții, nu mai puțin de 22 de reputați specialiști (R. Alaiba, V. Bichbaev, S. Bodean, G. Bodi, D. Boghian, I. Borziciac, D. Buzea, M. Diaconescu, M. Dinu, S. Ignătescu, L. E. Istina, C. Lazanu, A. László, I. Mareș, Z. Maxim, D. Monah, S. Pandrea, C. Preoteasa, S. Sztáncsu, F. A. Tencariu, N. Ursulescu, I. Vasiliu, în ordine alfabetică). Traducerea în engleză a fost realizată de C. Costaș și A. Talpalaru, iar responsabili cu aspectele fotografic-grafice au fost F. A. Tencariu, S. Odenie, I. Șerban, V. Popescu, T. Pintilie, I. Iațcu, C. Hriban.

Cele șapte părți / capitole principale ale volumului sunt ordonate după cum urmează (trad. A. P.): I. „Aspecte generale ale civilizației Cucuteni”; II. „Așezări, fortificații și locuințe”; III. „Sanctuare și altare”; IV. „Arta civilizației Cucuteni”; V. „Principalele situri ale civilizației Cucuteni”; VI. „Catalog”; VII. „Bibliografie și abrevieri”. (Ca o sugestie la acest punct: remarcabila abundență a materialului ar impune și alcătuirea unui indice de nume / de probleme,

care s-ar putea adăuga unei viitoare ediții revizuite și, eventual, îmbogățite.) Se poate spune că în volum se manifestă cele mai multe unghiuri din care, la ora actuală, pot fi abordate științific toate trăsăturile distinctive ale unei civilizații preistorice. Chiar dacă azi nu mai este simțită ca neapărat necesară distincția între „civilizație materială” și „civilizație spirituală”, este de remarcat că primele patru părți ale volumului merg dinspre consemnarea aspectelor generale ale civilizației Cucuteni (cu binevenite trimiteri la alte civilizații neo-eneolitice, fie din Semiluna Fertilă, fie din Asia Centrală și din China), spre sectorul de manifestări concrete (așezări – fortificații – locuințe), iar de acolo spre manifestările de viață religioasă și spre ceea ce interpretăm noi azi ca „obiecte de artă”.

În „cuvântul înainte” al volumului, autorii își motivează efortul sintetic prin interesul real de care s-a bucurat civilizația Cucuteni în plan mondial, expres menționată fiind expoziția de la Olten, Elveția, 2008. La un mod mai puțin incisiv decât cel din recenzia lui Dan Monah menționată mai sus, cei trei autori fac doar observația că textul catalogului expoziției de la Olten „nu a valorificat pe deplin” potențialul reprezentat de materialul preistoric românesc și că volumul tocmai publicat la Iași reprezintă o „viziune mai comprehensivă”, menită a-i inspira și pe „alți colegi”. Autorii nu uită să transmită mulțumiri colegilor de breaslă, ale căror lucrări au contribuit concret (prin descoperiri publicate sau comunicate, prin afirmații teoretice, ca și prin reprezentări grafice concrete) la alcătuirea volumului în discuție.

Prima parte a volumului-album este deschisă de un subcapitol din care reiese deja intenția autorilor de a sugera legături, sau de a stabili paralele între Cucuteni-Trypillia și alte „mari civilizații cu ceramică pictată” ale mileniilor V–IV î.Hr., unele aflate la foarte mari distanțe, precum cele din China (Yangshao) sau din Egipt (Naqada, cultură „parțial contemporană cu civilizația Ariușd-Cucuteni” – p. 10). Cu destulă prudență, autorii sugerează că nu ar fi vorba de simple coincidențe și convergențe, ci de o răspândire concretă dintr-un nucleu plasat în Orientul Apropiat, nucleu care avea de-a face cu începuturile agriculturii în Semiluna Fertilă. Această viziune a autorilor merită pusă în legătură cu ipoteze și teorii recente, precum cele legate de „potopul pontic” (mai precis, de catastrofa geologică din prima parte a mileniului VII î.Hr., când s-a format Bosforul prin prăbușirea punții de legătură între Asia Mică și Europa sud-estică); sau teoriile bazate pe detectarea unor semne de mișcări demice consistente, cu deplasări pe distanțe foarte mari, precum cea a unor purtători de neolitic avansat din Europa sud-estică, plecați pe un „Drum al Mătăsii” *avant la lettre*, până în nord-vestul Chinei de azi. (Cu siguranță acei aventuroși „alogeni” au fost

înaintașii europoizilor care au fost descoperiți în ultimele decenii ca mumii – îmbrăcate în textile cu aspect de „tartan scoțian” – în morminte din ținutul deșertic Tarim din nord-vestul Chinei.)

Oricare ar fi adevărul și oricâte ipoteze se vor mai lansa în anii următori, cu siguranță nu pot fi puse la îndoială *evidențele* scoase în relief de autorii volumului Lazarovici / Lazarovici / Țurcanu 2009. Dintre acele evidențe (vezi paginile 11–16), merită toată atenția cele din materialul care se referă, prin text și imagini, la frapantele asemănări (în forme, motive ornamentale, coloranți etc.) între tipurile de ceramică pictată specifice unor culturi preistorice descoperite în situri foarte îndepărtate unele de altele (Naquada, Haçilar, Tepe Sialk, Amzabegovo, Maliq, Dimini, Yangshao, Cucuteni). În text (p. 13), autorii scot în evidență corespondențe în repertoriul de „semne stilizate” (precum „oul primordial”, sau „hora”), care merg până la adevărate „sisteme de scriere” – a se vedea p. 12, cu o punere în paralel a semnelor Yangshao (reprezentând un posibil început de scriere) și a celor cucuteniene. Deși este vorba de un domeniu în care este necesară multă prudență, nu se poate neglija faptul că, până la acest moment, tot mai multe dovezi au fost aduse (de savanți de renume, precum Gimbutas, Winn, și mai ales Haarmann) în favoarea existenței unui foarte timpuriu sistem de scriere liniară („scrierea danubiană”), cu semnificative manifestări în situri precum Lepenski Vir, Vinča, sau Tărtăria. Pe acea linie au fost deja alcătuite baze de date (Lazarovici, Merlini), de la care, în viitorul apropiat, se va putea ajunge la concluzii menite a modifica viziunea tradițională asupra istoriei scrierii, viziune conform căreia începuturile scrierii sunt de găsit în Mesopotamia și/sau în Egiptul sfârșitului de mileniu IV î.Hr. (acele presupuse începuturi fiind de fapt mai târzii cu peste două milenii față de primele semne interpretabile ca scriere liniară, precum cele de la Lepenski Vir).

Voi trece peste problemele de strictă cronologie și clasificare a fazelor și subfazelor cucuteniene (p. 15–17), conștient fiind că asemenea aspecte au constituit subiecte pentru aprinse discuții între specialiști, cu începere încă de la începutul secolului XX. În privința încadrării cronologice, în volum (p. 17) este adoptată opinia general acceptată conform căreia cultura Cucuteni a evoluat în intervalul 4600–3600/3500 î.Hr. (pe baza celor mai recente măsurători radiocarbon-CAL). Autorii abordează, foarte concis și relația dintre cultura Cucuteni și cultura Tripolie (un toponim ucrainean redat foarte divers în scris: Tripolje, Tripolye, Tripol’e, Trypillia), cele două culturi fiind, de regulă, considerate a fi componente ale unei singure civilizații, care este denumită, de regulă, prin formula de „Cucuteni-Tripolie” de către specialiștii români și prin cea de „Trypillia-Cucuteni” de către cei ucraineni. În aceeași parte a volumului sunt abordate și legăturile culturale cu cele mai importante culturi învecinate, precum Gumelnița, Petrești, Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr, Sălcuța (care sunt și ele etichetate ca „civilizații”, la p. 17). De o atenție specială se bucură „relațiile cu sudul”, reflectate în obiecte precum colierele din scoici *Spondylus*, mărgelile din marmură, sau pandantivele *en violon* (p. 18). De

asemenea, sunt evidențiate semnele unor relații de schimb între comunitățile Cucuteni (A3, A4, B2) și cele care reprezentau Cernavoda I. Printre altele, sceptorile de piatră (imitate și în lut ars, pe plan local) sunt interpretate (la p. 19) ca simboluri de prestigiu, pe care autorii volumului le leagă de lumea sud-dunăreană, și mai ales de arealul Vinča, nu neapărat de elemente stepice nord-pontice (Usatovo, Suvorovo). O pagină specială este dedicată unei prezentări sintetice a „economiei comunităților cucuteniene” (p. 22). În lumina rezultatelor cercetărilor întreprinse de specialiști precum Cărciumaru, D. Monah, F. Monah, Pashkevich și Haimovici, sistemul de subzistență cucutenian apare ca bazat în principal pe cultivarea plantelor și creșterea animalelor. În siturile cucuteniene a fost evidențiată prezența unor specii de grâu, orz, mei, mazăre, pomi fructiferi (prun, cireș) și chiar viță de vie. Dintre animalele domestice, mai numeroase s-au dovedit a fi fost bovinele, urmate de porcine și ovicaprine. Printre alte îndeletniciri și meșteșuguri cucuteniene, sunt remarcate prelucrarea pietrei, silixului și obsidianului, exploatarea sării, olăritul și prelucrarea metalelor (cupru și aur).

Așadar, se poate observa că, deși cea mai spectaculoasă parte a materialului din volum este cea cu imagini ale unor piese ceramice reprezentative pentru Cucuteni, autorii nu au neglijat alte aspecte de mare importanță ale civilizației în discuție, cum se vede, de fapt, și din întreaga parte a II-a, dedicată așezărilor, fortificațiilor și locuințelor cucuteniene. Textul celor trei autori este însoțit de un foarte bogat material ilustrativ (vezi p. 42–50), referitor la tipuri de fortificații, de locuințe și de vetre. O nuanță polemică apare în prezentarea generală a fortificațiilor cucuteniene (p. 31), autorii ținând să precizeze că asemenea lucrări nu reprezentau „simple șanțuri sau garduri de apărare contra animalelor, cum s-a susținut adesea”, ci „sisteme complete”, planificate în amănunt. În cazul locuințelor se face și o clasificare a lor, categoriile principale fiind reprezentate de locuințele adâncite în sol, cele de tip bordei (*pithouse*), respectiv cele de suprafață (unele cu platformă). Este de remarcat că multe dintre tehnicile de construcție cucuteniene (stâlpi de lemn, împletitură de nuiele, lutuire cu amestec de paie și/sau pleavă) corespund cu tehnici tradiționale din Moldova rurală a timpurilor recente. De fapt, o remarcabilă constantă (etnoarheologică) a părții din volum avută în vedere aici este punerea în paralel a unor reconstrucții de case cucuteniene și a unor locuințe tradiționale românești, precum unele dintre cele aflate în Muzeul Satului din București. Pe aceeași linie, foarte interesant este subcapitolul dedicat arheologiei experimentale (p. 52), în care sunt prezentate acțiunile de reconstrucție și/sau incendiere controlată întreprinse de specialiști precum László, Monah, Cotiugă și Korvin-Piotrovskij.

Partea a III-a, referitoare la „sanctuale și altare”, va putea fi valorificată în discuțiile (din ce în ce mai numeroase) privitoare la credințele religioase ale cucutenienilor, sau, mai precis, la ce se poate *deduce*, pe baza descoperirilor arheologice, în privința acelor credințe. (Bineînțeles, descrierea precisă a contextului descoperirilor are o importanță capitală în asemenea discuții.) Și în partea de

volum analizată aici, autorii nu pierd din vedere legăturile dintre Cucuteni și alte culturi. De exemplu, se menționează (p. 56) că primele construcții care pot fi definite ca sanctuare (precucuteniene) reflectă influențe ale culturii Vinča, cu trăsături precum cele vizibile în deja binecunoscutul sanctuar de la Pața (vezi reconstrucția din fig. 1, p. 56). Sunt, de asemenea, luate în considerație și aici legăturile cu „lumea anatolian-balcanică”. Iar dintre mărcile vieții spirituale cucuteniene, sunt remarcate elemente precum semnele de „numerologie sacră” (precum cele constatate de N. Ursulescu la Isaiia), ca și alte semne și simboluri destul de evidente legate de practicile rituale care se vor fi desfășurat în sanctuarele cucuteniene (domestice, sau de uz comunitar). Materialul ilustrativ este abundent și în această parte a volumului, de remarcat fiind reconstrucțiile de sanctuare, bine reproduse, ca și foarte pregnantele imagini ale unor modele miniaturale de sanctuare (p. 66–67), în majoritate reconstituite pe baza celor mai recente procedee tehnice.

În partea a IV-a sunt puse în discuție diverse categorii de piese (vase, obiecte de podoabă, figurine, statuete) pe care arheologii, ca și amatorii de emoții estetice din zilele noastre, ar avea motive (după cum sugeram deja mai sus) să le considere obiecte de artă. Autorii volumului fac însă și o profesionistă „disecție” a frumosului, în sensul că găsesc argumente pentru a trage concluzii cu privire la *facerea* obiectelor supuse analizei. Ni se dezvăluie detalii cu privire la tehnici de prelucrare și finisare, detalii care sugerează fie că anumite procedee au fost experimentate și rafinate *in situ*, pe parcursul multor secole, fie că cel puțin unele asemenea procedee au fost aduse „gata” din alte spații culturale. Nu puteau lipsi din paginile volumului (vezi p. 70–72), referiri la cuptoarele de olărit, la metodele de degresare a lutului, de modelare și de „ardere” a vaselor de lut. (Am folosit ghilimele, deoarece „ardere”, ca și „lut ars”, sună oarecum impropriu în română, în timp ce în engleză, cu privire la obținerea ceramicii, se face o distincție mai clară între *firing*, cu sensurile „ardere” sau „expunere la foc”, și *baking* „coacere” – de fapt și compusul italian *terracotta* înseamnă, literalmente, „pământ copt”, nu „ars”). În privința acelor metode, ca și a începuturilor reprezentate de primele semne de „mese rotative” (ca antecedente ale roții olarului de mai târziu), autorii volumului fac trimiteri la lucrări ale unor cunoscuți specialiști în domeniu, precum Ellis, Mantu / Lazarovici, Alaiba, și Marchevici. De remarcat este că, și atunci când se referă la „sistemul rotativ primar”, autorii nu uită să menționeze că un asemenea sistem s-a dovedit a fi existat și în „preistoria Egiptului”. Bineînțeles, cei care sunt interesați de amănunte, se pot opri asupra celor privitoare la coloranți (hematit, oxizi feroși, carbonat de calciu etc.), pietre de lustruit, și chiar „truse de pictură” (precum cele descoperite de Alaiba și Pântea). Sunt prezentate și forme tipice (precum cele etichetate de arheologi ca „suporturi”, „fructiere”, sau „hore”), motive ornamentale (care sigur aveau și semnificații magico-religioase, precum spiralele, meandrele, sau ovele) și reprezentările plastice (antropomorfe și zoomorfe).

Același profesionalism al autorilor este dovedit și în partea a V-a, dedicată „principalelor situri ale civilizației Cucuteni”. Este vorba de o înșiruire de prezentări a 29 de situri, dintre care 26 sunt pe teritoriul României, iar 3 pe teritoriul Republicii Moldova, aranjamentul fiind alfabetic (de la Ariușd la Vorniceni). Fiecare sit beneficiază de o fișă, ale cărei puncte merită menționate aici: 1. nume – ceea ce implică de fapt o listă cu: denumirea sitului dublată de entopic (de exemplu, Hăbășești – *Holm*), localitatea, comuna, județul, țara – doar în cazul siturilor din Republica Moldova; 2. stratigrafia și cronologia (relativă și radiocarbon-CAL); 3. istoricul cercetării; 4. principalele descoperiri (locuințe, sanctuare, fortificații, morminte); 5. principalele artefacte; 6. locul de depozitare/expunere (plus numărul de inventar); 7. autorul; 8. bibliografia. Cu greu s-ar putea imagina o altă posibilitate de transmitere a unei asemenea multitudini de date, într-o formulare atât de concisă.

Partea a VI-a este reprezentată de catalogul propriu-zis, cu remarcabile calități grafice. La rândul lui, catalogul este divizat în două părți: o parte care conține un foarte funcțional aranjament de reproduceri foto-color (de dimensiuni reduse), însoțite de legende, tot de tip fișă, privitoare la artefactele reproduse (în număr de 434); după care, în partea finală, aceleași obiecte apar în reproduceri mult mărite (unele singure pe o întreagă pagină), neînsoțite de text. Cu siguranță, dacă s-ar fi putut găsi o modalitate, măcar unele „completuri” de cult (precum cel de la Isaiia și cel de la Poduri) și unele „tezaure” (precum cel de la Cărbuna, cu nu mai puțin de 852 de piese, incluzând ceramică, obiecte de cupru, marmură, piatră, cochilii de scoici), ar fi meritat să fie însoțite de legende cu referiri precise la contextele în care au fost descoperite, precum și cu cele mai avizate păreri privitoare la funcțiile și semnificațiile originare.

Finalul volumului este reprezentat de bibliografie și de lista de abrevieri. Printre autorii ale căror lucrări apar în bibliografie sunt de remarcat personalități cu recunoaștere internațională, atât din străinătate, cât și din România și Republica Moldova (Dumitrescu, Ellis, Gimbutas, Hauptmann, László, Lazarovici, Mantu, Marchevici, Marinescu-Bîlcu, Monah, Movșa, Müller-Karpe, Nestor, Nițu, Passek, Petrescu-Dîmbovița, Rassamakin, Sandars, Sorochin, Ursulescu și alții).

Cu siguranță, la o analiză minuțioasă a volumului, cercetătorii de strictă specialitate ar putea găsi motive pentru a exprima critici și sugestii privitoare la anumite detalii, sau la anumite modalități de abordare. În ce mă privește, pe lângă unele sugestii făcute mai sus, voi mai adăuga unele cu referire la limba engleză a textului. Pot spune, în primul rând, că engleza folosită este coerentă și la obiect, având în vedere vastitatea și interdisciplinaritatea terminologiei care s-a cerut folosită. Totuși, având în vedere și posibilitatea unei ediții revizuite ulterioare, voi propune unele corecturi, începând chiar cu termenul de deschidere: „Cuvânt înainte” se zice *Foreword*, nu *Forward* (care ar fi interpretabil, eventual, ca un îndemn – „Înainte!”). Ar mai fi de observat, în privința terminologiei, că anumiți termeni apar în forme corecte în textul prezentării generale, dar nu și în legendele catalogului.

De exemplu, pentru pandantiv apare (corect) *pendant* în text, dar în catalog (27, 77, 78, 79, 142) apare *pendentive* (care, e impropriu, deoarece se referă la un element arhitectonic, nu și la o amuletă sau la un medalion); iar acceptabilul *trichromatic* din text ar trebui să apară tot așa în catalog, și nu *threechrome* (60). În sfârșit, aș mai observa că nu e corect *rython* (114), ci *rhyton*, că nu ar fi propriu să se zică *random discovery* (427), ci *chance discovery*, și că în cazul 203 nu se justifică *statue*, fiind vorba (chiar în legenda respectivă) de *statuettes*.

Aceste mici propuneri de revizuire sunt însă departe de a mă împiedica să trag o concluzie generală cu totul pozitivă. Volumul Lazarovici / Lazarovici / Țurcanu 2009 întrunește toate calitățile pentru a deveni o lucrare de referință în domeniu, totul depinzând, bineînțeles, de tiraj și de posibilitățile de distribuție, inclusiv într-o variantă electronică.

ADRIAN PORUCIUC

MATTHIAS THOMAS, *Studien zu Chronologie und Totenritual der Otomani-Füzesabony-Kultur*, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 2008, 498 pagini, 113 figuri, 121 planșe, (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 86).

Dr. phil. Matthias Thomas, cercetător la Institutul de pre- și protoistorie din cadrul Universității Saarland din Saarbrücken, se înscrie în seria de specialiști germani preocupați de preistoria sud-estului Europei Centrale. Dovada o constituie lucrarea de față, care reprezintă o versiune îmbunătățită a tezei sale de doctorat susținută în anul 2005.

Cartea are o structură complexă, analiza dezvoltându-se în jurul a șase mari capitole: *I. Einleitung und Forschungsstand* (Introducere și stadiul cercetării) (p. 15–19), *II. Ziel der Arbeit und Methodik* (Scopul cercetării și metodologie) (p. 19–25), *III. Vorstellung der Gräberfelder* (Prezentarea cimitirelor) (p. 25–258), *IV. Chronologie und Kulturelle Identität* (Cronologie și Identitate culturală) (p. 259–351), *V. Zusammenfassung* (Rezumat) (353–355), *VI. Anhang* (Anexe) (357–498). La sfârșit, lucrarea prezintă 121 de planșe.

În introducere (p. 15–19), Mathias Thomas prezintă propria sa accepțiune asupra complexului cultural Otomani-Füzesabony, care în opinia sa reprezintă un fenomen marcant al bronzului mijlociu din nord-estul Bazinului Carpatic. Cercetătorul circumscrie acestui complex culturile Otomani (denumită astfel în literatura de specialitate din România și Slovacia), Gyulavarsánd și Füzesabony (p. 18). Scopul principal al lucrării propuse de cercetătorul german este stabilirea unei cronologii interne a culturii Otomani-Füzesabony, ceea ce va realiza pe baza unei tipologii a ceramicii provenite din 10 cimitire atribuite culturii Füzesabony din nordul Ungariei și din Slovacia, precum și delimitarea unor aspecte de natură socială.

Cea mai mare parte a lucrării lui Matthias Thomas este dedicată discutării celor 10 cimitire (p. 25–258) a căror selecție a fost operată în funcție de cantitatea de informații disponibile în literatura de specialitate cu referire la fiecare necropolă în parte. Prezentarea cimitirelor nu respectă o ordine alfabetică, nici cronologică, ci ține mai degrabă cont de criterii precum modul de publicare. Astfel, primele analizate sunt cele cinci cimitire complet publicate din nordul Ungariei și Slovacia aparținând culturii Füzesabony: cele două cimitire de la Gelej (p. 25–120), și anume Gelej-Kanálisflur (p. 26–86) și Gelej-Beltelekflur (p. 87–117), necropolele de la Pusztaszikszó (p. 121–154), Streda nad Bodrogom (p. 155–192) și Hernádkak (p. 193–228). Recipientele

ceramice descoperite în interiorul mormintelor nederanjate din aceste necropole vor constitui baza tipologiei ceramice propusă de cercetătorul german, folosită ulterior la delimitarea fazelor interne ale culturii. Urmează analiza altor cinci necropole, care, deși nu au fost complet publicate, prezintă materiale care ajută la o mai bună conturare și delimitare a fazelor cronologice. Acestea sunt cimitirele de la Megyasyó (229–231), Tiszafüred-Majoroshalom (p. 232–240), Tiszapalkonya-Erőmű (241–245), Nižná Myžľa (p. 246–250) și Füzesabony-Kettőshalom (p. 251–257). Analiza necropolelor vizează următoarele aspecte: istoricul cercetării, evaluarea critică a surselor (constituite exclusiv din informațiile publicate), gradul de deranjare a mormintelor, distribuția mormintelor pe categorii de sex și de vârstă, modul de amenajare a monumentelor funerare (adâncimea, forma, dimensiunile și volumul gropii funerare, precum și suprafața ocupată de schelet în raport cu dimensiunea totală a gropii), obiceiurile de înmormântare (ritul funerar, modul de depunere a defunctului, poziția brațelor și a picioarelor, orientarea privirii), tipologia pieselor care compun inventarul funerar (împărțite în piese de costum, unelte, arme și vase ceramice), cronologia internă (fazele necropolei, stratigrafia orizontală și verticală), obiceiurile de depunere (clasele de obiecte care constituie inventarul funerar, modul în care aceste clase de piese se combină în interiorul mormintelor, formând mai multe seturi de „echipamente” funerare) și investigațiile de natură socială (sublinierea unor eventuale diferențe între modul de înmormântare al femeilor în comparație cu bărbații, al copiilor în comparație cu adulții, prezența mormintelor simbolice, evidențierea unor schimbări în maniera de tratare a defuncților pe parcursul evoluției necropolei). În funcție de informațiile disponibile în literatura de specialitate, unul sau mai multe dintre aceste aspecte urmărite de Matthias Thomas pot să lipsească din analiza unei necropole. Astfel, în timp ce pentru cele cinci necropole complet publicate aceste aspecte sunt analizate în totalitate, unul dintre obiectivele autorului fiind determinarea unor „norme” general valabile în ceea ce privește obiceiurile funerare atestate în cadrul culturii Füzesabony, pentru celelalte necropole parțial publicate nu pot fi întreprinse analize ce țin de statutul social al indivizilor, obiceiuri de înmormântare, cronologie internă și obiceiuri de depunere. Trebuie precizat faptul că pentru

niciuna dintre necropolele aflate în discuție (cu excepția cimitirului de la Nižná Myžľa, din care din păcate au fost publicate numai câteva morminte) nu au fost întreprinse analize antropologice, împărțirea pe categorii de vârstă fiind realizată de către Matthias Thomas în funcție de dimensiunile scheletelor, iar delimitarea sexului defuncțiilor în funcție de inventarul funerar prezent în mormânt corelat cu poziția de depunere în cazul înhumărilor în poziție chircită, cei depuși pe partea dreaptă fiind asociați bărbaților, în timp ce scheletele chircite pe partea stângă au fost atribuite femeilor (p. 29).

Scheletul tipologiei recipientelor ceramice întocmite de către Matthias Thomas este format de analiza ceramicii provenite din mormintele nederanjate din cadrul cimitirului de la Gelej-Kanálsflur, prin a cărei inseriere autorul stabilește cele două faze de evoluție ale necropolei, care vor constitui un punct de reper pentru determinarea fazelor celorlalte necropole analizate, aflându-se prin urmare la baza cronologiei interne a culturii Otomani-Füzesabony propusă de cercetătorul german. În vederea întocmirii tipologiei ceramicii au fost determinate, pe baza ilustrațiilor, diametrul gurii vasului, înălțimea totală, precum și raportul dintre gâtul vasului și înălțimea sa totală. Criteriul decisiv care a stat la baza definirii principalelor forme a fost considerat raportul dintre diametrul gurii și înălțimea totală a recipientului ceramic, fiind astfel delimitate numai trei forme principale: ulcioare, căni și castroane (p. 49). Această simplificare a formelor ceramice poate să pară ciudată, cunoscută fiind diversitatea morfologică a ceramicii specifice acestei culturi. De asemenea, trebuie menționat că această diviziune nu ține cont de dimensiunile vasului ceramic. Cele trei forme principale sunt împărțite la rândul lor într-o serie de tipuri și variante, fiind întâlnite și situații în care o variantă este reprezentată de numai trei, două sau chiar un singur exemplar (p. 52, 169, 209). Procedeu de inseriere a tipurilor ceramice principale este repetat și pentru celelalte necropole publicate integral, fiind astfel stabilite principalele faze de evoluție ale cimitirelor respective, care sunt ulterior raportate la cele două faze ale necropolei de la Gelej-Kanálsflur.

Cea de-a doua parte a lucrării este dedicată problemelor de cronologie și identitate culturală (p. 259–351), fiind structurată la rândul ei în trei mari subcapitole: delimitarea cronologiei interne a culturii Füzesabony (p. 259–260), o analiză a motivelor decorative întâlnite în necropolele acestei culturi (p. 261–283) și încadrarea în mediul cultural al bronzului timpuriu și mijlociu din nord-estul Bazinului Carpatic (p. 284–351). Utilizând sistemul cronologic stabilit anterior pentru necropolele complet publicate, Matthias Thomas delimitează cinci mari etape în evoluția culturii Otomani-Füzesabony (p. 250–260). Urmează analiza motivelor decorative, fiind avute în vedere doar ornamentele întâlnite pe recipientele provenind din cele 10 necropole discutate anterior, evoluția decorurilor fiind apoi raportată la cele cinci etape din cronologia internă a culturii. Analiza ornamentației este efectuată numai în cazul castroanelor și ulcioarelor, cămile fiind în general nedecorate, fiind astfel determinate, pe baza formei geometrice, 12 clase de

motive decorative. Acestea sunt la rândul lor împărțite în stiluri, dintre care zece ar fi caracteristice ulcioarelor (p. 263–274) și patru castroanelor (p. 274–281), fiind urmărită evoluția stilurilor pentru fiecare din cele cinci etape ale culturii. De asemenea cercetătorul pornește și o discuție cu privire la existența unei ceramicii funerare caracterizate printr-o ornamentație aparte, însă nu sunt efectuate comparații cu motivele decorative care apar pe ceramica din așezări (p. 282). În cel din urmă subcapitol al acestei părți sunt discutate pe rând culturile Košťany (p. 284–286), Nyírség-Zatin-Nir-Sanislău (p. 286–289), Hatvan (p. 289–291), Otomani-Ottomány-Gyulavarsánd (p. 292–294) și descoperirile funerare atribuite acestora, prezentate în ordinea alfabetică a localității moderne în care se află monementele funerare (p. 294–333). Trebuie precizat că în unele cazuri cercetătorul a inclus și descoperiri care prin natura lor și a contextului în care se aflau, se încadrează mai degrabă în categoria numită *Sonderbestattungen*, reprezentând un fenomen aparte care trebuie tratat separat (cum este cazul descoperirilor de la Săcueni, Sălacea și Tiream, pentru a da numai câteva exemple). O evaluare a celor prezentate până la acest punct îi permite autorului să traseze unele linii directoare ale evoluției culturii Otomani-Füzesabony (p. 333–347), opinia sa fiind într-o mai mică sau mai mare măsură divergentă cu ceea ce s-a scris până acum în literatura de specialitate. Astfel, după Matthias Thomas, complexul Otomani-Füzesabony ar deriva dintr-o sinteză complexă a culturilor Košťany și Nyírség-Nir-Sanislău (faza timpurie) de la începutul epocii bronzului și grupurile culturale înrudite din estul Ungariei denumite în literatura maghiară Ottomány, cu o influență în ceea ce privește motivele decorative din cadrul culturilor Otomani și Gyulavarsánd. Începutul propriu-zis al culturii Otomani-Füzesabony ar fi marcat de o schimbare în motivele decorative (ca urmare a influenței numite mai sus) și a ritului de înmormântare, de la incinerare la înhumare, ceea ce reprezintă o influență din mediul cultural Košťany. Pe parcursul evoluției culturii, se poate constata însă revenirea treptată la ritul incinerăției, care spre sfârșitul său va deveni predominant, așa cum se poate vedea din analiza necropolei de la Streda nad Bodrogom. Evoluția culturii Füzesabony este împărțită în cinci etape, care din perspectiva cronologiei central-europene ocupă intervalul cuprins între etapele Reinecke A2 și Reinecke B1, cu o eventuală prelungire până în Reinecke B2, în date absolute cultura Füzesabony fiind plasată de către cercetătorul german între anii 1900 și 1450 a.Chr. (p. 341–348).

În final, în cadrul anexelor se poate regăsi un catalog al motivelor decorative (p. 357–377), un catalog al mormintelor aparținând celor 10 necropole tratate în lucrare (p. 378–479), o listă a bibliografiei consultate (p. 481–497) și lista ilustrațiilor (p. 498).

Rezultatul unui efort consistent, cartea propusă de Matthias Thomas cuprinde o serie de analize complexe efectuate asupra descoperirilor funerare, analize ce nu au mai fost întreprinse până acum în literatura de specialitate. Situația este însă îngreunată de faptul că autorul se bazează exclusiv pe materialul publicat, a cărui natură împiedică uneori unele analize de detaliu. De

asemenea, întocmirea unei tipologii ceramice pe baza unor ilustrații din publicații mai vechi poate inevitabil să conducă la unele erori. Cu toate acestea, demersul cercetătorului german constituie un pas în plus pentru

cunoașterea realităților complexe ce caracterizează bronzul timpuriu și mijlociu din Bazinul Carpatic.

ALEXANDRA GĂVAN

ADRIAN GOLDSWORTHY, *Totul despre armata romană*, traducere de LIANA STAN, Enciclopedia RAO, București, 2008, 224 p. + 245 ilustrații (107 color)

Adrian Keith Goldsworthy este un istoric englez, preocupat în principal de istorie romană. Acesta a studiat istoria antică și modernă la Colegiul Sf. Ioan din Oxford, terminând un doctorat în filosofie la Universitatea din Oxford în anul 1994, studiul având drept subiect istoria militară din antichitate. Printre lucrările sale nominalizăm următoarele: *The Roman Army at War. 100 B.C.-A.D. 200*, Clarendon Press, Oxford, 1996; *Roman Warfare*, Cassell, Londra, 2000; *Cannae*, Cassell, 2002; *The Complete Roman Army*, Thames&Hudson, Londra, 2003 (apărută în România cu titlul subliniat în prezentarea de față, *Totul despre armata romană*).

Lucrarea pe care o vom prezenta mai departe, *Totul despre armata romană (The Complete Roman Army)* reliefează majoritatea aspectelor privind armata romană, de la primele informații din timpul Republicii, până la transformările suferite în antichitatea târzie. Astfel, cartea este împărțită în cinci capitole consistente, conținând o scurtă introducere în istoria romană, o cronologie a războaielor purtate de armata republicană și cea imperială și o hartă cu expansiunea Imperiului Roman (p. 6–15). Într-o scurtă *Introducere*, autorul reliefează câteva noțiuni despre istoria romană, din perioada regalității până la sfârșitul Imperiului Roman Occidental (p. 6–7), dar și câteva idei despre evoluția armatei romane, de la miliția republicană la armata antichității târzii (p. 7–8). Totodată, Adrian Goldsworthy evidențiază sursele utilizate pentru studiul de față (p. 8–17), dar constată precaritatea și subiectivitatea izvoarelor respective (p. 17).

Primul capitol, intitulat *Armata republicană* (p. 20–43; această diviziune a lucrării conține subcapitolele: *Originile armatei romane*; *Legiunea „polybiană”*; *Marina romană de război și Miliția romană: triumfuri și declin*) reflectă câteva observații pertinente privind formarea armatei de cetățeni a Republicii romane și drumul acesteia spre armata profesionistă din timpul Imperiului. Câteva observații prezente în capitolul de față reflectă originile armatei romane, de la hopliții și falanga de factură greacă (p. 24–25), până la miliția cetățenilor descrisă de Polybius în secolul al II-lea a. Chr. (p. 26–33). Descrierea succintă a acestei perioade referitoare la armata romană include tactici de luptă, împărțirea pe unități și reliefarea echipamentului legionarilor și auxiliarilor romani. Totodată, Adrian Goldsworthy subliniază câteva aspecte (utilizând, din abundență, descrieri și imagini) privind flota militară din timpul Republicii (p. 34–42).

A doua diviziune a lucrării de față, denumită *Armata profesionistă* (p. 46–73; subcapitolele aferente: *Armata romană după Marius*; *Armata principatului*; *Ofițerii din ordinul senatorial în perioada principatului*; *Ofițerii din ordinul ecvestru în perioada principatului*; *Alți ofițeri: centurioni și gradele inferioare*), reflectă observații, descrieri, prezentarea surselor epigrafice, iconografice și reconstituiri ale armatei romane din timpul celor trei secole ale Principatului (I–III p. Chr.). În cadrul acestui capitol, autorul reliefează transformările suferite de armata romană la sfârșitul Republicii și formarea unităților profesionale de la începutul Principatului (p. 46–49). Goldsworthy realizează descrieri detaliate ale unităților militare romane regulate (legiunile) sau auxiliare (cohortele și alele), dar prezintă și o listă cu legiunile Principatului (denumire, momentul formării acestora, data demobilizării și note adiacente), reconstituiri de bătălii și multiple imagini anexate textului (p. 50–59). De asemenea, lucrarea relevă câteva idei despre ofițerii romani, cariera acestora, originea senatorială sau ecvestră și alte observații privind ierarhia militară romană, alături de exemple iconografice (basoreliefuri) și epigrafice (p. 60–73).

Capitolul al treilea, *Viața unui soldat roman* (p. 76–161, alături de subdiviziunile: *Înrolarea în armata romană*; *Viața cotidiană*; *Recompensele*; *Viața extramilitară*; *Religia*; *După demobilizare*; *Echipamentul*; *Îndatoriri pe timp de pace și Frontierele*), cel mai consistent din întregul studiu, conturează, prin intermediul unui întreg ansamblu de surse epigrafice, numismatice, literare, iconografice, aspectele private ale vieții soldaților romani. În cadrul acestei diviziuni a studiului, autorul prezintă câteva noțiuni despre formele de înrolare în armata romană (voluntară – *voluntarii*, mobilizare – *lecti* și înlocuitorii – *vicarii*), despre sursele credibile sau mai puțin credibile privind condițiile de recrutare, despre sistemul de recrutare și originea etnică a militarilor, dar și despre formele de instrucție (p. 76–81). Totodată, Adrian Goldsworthy conturează câteva observații (alături de exemple și multe imagini) privind viața cotidiană a soldatului roman, inclusiv din punct de vedere al instrucției, al vieții sociale, religioase și construcțiile militare (fortărețe, forturi, cazărmi) în care rezidau aceștia (p. 82–93). Într-un subcapitol distinct, lucrarea subliniază, alături de detalii consistente (surse epigrafice și papirologice), câteva aspecte privind recompensele bănești (solda și donative), decorațiile și alte avantaje

materiale primite de soldații romani (p. 94–101). De asemenea, autorul se mai preocupă de viața extra-militară (căsătorii, statut social, metode de recreere), rolul religiei în cadrul structurii armatei romane (p. 102–113), viața soldaților după mobilizare (prezentarea celor trei forme de lăsare la vatră: *missio causaria*, *missio ignominiosa* și *honestia missio*), echipamentul purtat de legionari și auxiliari (cu multiple imagini și exemple de armuri, scuturi, arme, îmbrăcăminte etc., p. 118–141) și detalii și fotografii cu tipurile de frontiere și caracteristicile acestora din Imperiul Roman (p. 152–161).

Al patrulea capitol (*Armata la război*) reconstituie, printr-o serie de surse iconografice, imaginea armatei romane în timpul războaielor purtate cu diverse triburi sau populații în perioada Principatului (conține subcapitolele următoare: *În campanie*; *Bătălii*; *Asedii*). Adrian Goldsworthy reflectă câteva aspecte despre tipuri de războaie purtate de armata romană (contra-atacuri, războaie de uzură, invazii etc.), tactica de luptă aleasă, exemple de bătălii purtate de-a lungul timpului, alături de multiple imagini, basorelieuri și reconstituiri de conflicte și asedii din timpul Imperiului Timpuriu (p. 162–197).

În cele din urmă, capitolul al cincilea tratează câteva aspecte și, în mod special, metamorfozele armatei romane din antichitatea târzie (*Armata în Antichitatea târzie*, p. 200–214, cu subdiviziunile: *Schimbări în armata romană* și *Soldații și războaiele*).

Lucrarea de față mai cuprinde un glosar de termeni militari (p. 215–216), o bibliografie destul de bogată (p. 217–218), mulțumiri (p. 219) și un indice indispensabil unui studiu de o asemenea anvergură (p. 220–224).

Cu excepția prezentării succinte ale acestui studiu destul de consistent și documentat, ne permitem să subliniem atât câteva observații pozitive, cât și câteva inadvertențe și lacune prezente în textul istoricului englez. În primul rând vom sublinia aspectele pozitive ale lucrării, după cum urmează. Adrian Goldsworthy utilizează, constant, de-a lungul lucrării multiple imagini, desene, tabele, hărți, reconstituiri de bătălii, dar și obiecte descoperite în cadrul săpăturilor arheologice, diplome militare, dar și surse iconografice (statui, busturi, colonne etc.), epigrafice, numismatice sau papirologice.

De asemenea, istoricul prezintă o listă a surselor fotografiilor prezente în text (p. 219), însă, ca un aspect negativ, nu le utilizează chiar în cadrul lucrării. Studiul realizează o descriere detaliată a formației de luptă romană, dar și echipamentul de război și viața cotidiană a soldatului roman, bazându-se pe izvoarele aferente textului. Totodată, autorul prezintă imagini cu grupuri care reconstituie vestimentația, armele, forma și stilul de luptă al armatei romane (exemplu: Ermine Street Guard, p. 68–69), acest fapt fiind important atât pentru popularizarea istoriei armatei romane, dar și pentru cunoașterea amănunțită a unităților militare romane din toate punctele de vedere. Adrian Goldsworthy subliniază, cu obiectivitate, pericolul analogiei ierarhiei armatei romane cu structurile

militare moderne sau contemporane (p. 69), istoricul recunoscând, totodată, lacunele surselor epigrafice, literare sau papirologice în cadrul observațiilor privind plata, forma sau cuantumul soldelor militarilor romani în vremea Principatului (p. 95). În același timp, lucrarea cuprinde amănunte și imagini de fortărețe în care rezidau trupele romane (p. 82–90), dar și exemple din surse papirologice despre datoria soldatului de rând în timpul serviciului pe timp de pace (de exemplu, lista de la p. 91).

Chiar dacă studiul lui Goldsworthy se dovedește cuprinzător și documentat, nu lipsesc câteva nereguli sau inadvertențe, inerente unei lucrări care se preocupă de un subiect atât de vast. Astfel, în descrierea unui basorelieu de la începutul secolului al II-lea a.Chr., autorul descrie o defilare a gărzii pretoriene (p. 44–45 și p. 59), observație inexactă, garda pretoriană fiind înființată în timpul lui Augustus, la sfârșitul secolului I a.Chr. Basorelieful respectiv fie trebuia datat în secolul al II-lea p.Chr., fie erau reprezentați legionari în uniformă de paradă.

Într-o altă situație (p. 51), Adrian Goldsworthy numește legiunile I și II Adiatrix (denumire prin care sunt cunoscute în izvoarele literare și epigrafice) cu titlul de „Adiatrix” (denumire care apare și în textul original, deci nu putem învinui traducătorul pentru această greșală); în cadrul aceleiași pagini, editorul (sau traducătorul) realizează o eroare în cadrul numerotării legiunilor III/IV Flavia Felix, III/IV Macedonica și III/IV Scythica (prezentate drept III Flavia Felix, III Macedonica și III Scythica; cunoaștem acest fapt deoarece în ediția originală, din 2003, autorul utilizează corect numerotarea legiunilor respective). La aceeași pagină cunoaștem lista cu legiunile existente în timpul Principatului, dar Adrian Goldsworthy nu prezintă și provinciile unde erau cantonate acestea, aspect fiind corectat, relativ, prin semne convenționale prezente în harta de la paginile 14–15.

Totodată, istoricul nu utilizează, în cadrul textului, notele specifice privind sursele literare, epigrafice sau papirologice pe care le exemplifică (p. 76–81). Lucrarea cuprinde, într-adevăr, o bibliografie prezentă la sfârșitul acesteia, însă Adrian Goldsworthy nu intervine în text cu note bibliografice sau explicative. În aceeași notă negativă, lucrarea menționează jocurile de cavalerie auxiliară (p. 140), dar nu amintește decât pe Arrianus (lipsind nota adiacentă care să conțină fragmentul exact preluat din opera acestuia), nu și pe Frontinus cu lucrarea *Strategemata* (în care sunt oferite exemple ale modului de atac al cavaleriei) sau inscripțiile din timpul lui Hadrianus.

Într-o altă ordine de idei, autorul tinde să repete deseori unele aspecte sau idei, iar în exemplificarea fortificațiilor frontaliere romane, Goldsworthy amintește, în detaliu, doar de Zidul lui Hadrian (p. 152–161), dar vag despre celelalte modele defensive din Africa, Orient sau nordul și estul Europei. De asemenea, autorul denumeste greșit pe Shapur/Sapor I, regele sasanid (numindu-l Sharpur, p. 200), Publius Septimius Geta este notat eronat cu dublu „t”, în timp ce împăratul Valerianus a

fost capturat în anul 260 a.Chr. de Sapor I, dar nu a fost executat (p. 200), ci a murit în captivitate.

În general, lucrarea lui Adrian Goldsworthy cuprinde informații concrete despre armata romană, deși deseori cu tentă de popularizare, însă se dovedește utilă pentru

istoricii novici, dar și pentru persoanele interesate de istoria, unitățile și bătăliile armatei romane din timpul Republicii și/sau Principatului.

IONUȚ ACRUDOAE

SERGIU MATVEEV, *Procese etno-culturale din spațiul carpato-nistean în secolele II–XIV. Istoriografia sovietică*, Chișinău, Editura Pontos, 2009, 232 p. + 5 tabele.

Numeroasele controverse legate de istoria etnică a unui popor continuă să reprezinte rezultatul interesului sporit față de perioadele îndepărtate, studiarea cărora necesită eforturi interdisciplinare, implicarea tuturor categoriilor de izvoare posibile, mai ales atunci când sursele scrise practic lipsesc. Nici problema proceselor etnogenetice din spațiul carpato-calcaneo-pontic, îndeosebi din perioada Evului Mediu timpuriu, nu face excepție în acest sens. Formarea romanicilor de est, evoluția lor de la romanizare și până la afirmarea statală, a trezit dispute istoriografice serioase fără lipsa, cu părere de rău, a unor interese politice de anvergură, care au afectat evoluția problemei de-a lungul secolului XX și până în prezent.

La răscrucea secolelor, în care schimbul de generații de cercetători impune o reevaluare critică a demersurilor științifice, monografia semnată de doctorul în istorie Sergiu Matveev împrăștează critica istoriografică, provocând reconceptualizări ale vechilor abordări. Pe lângă sinteza istoriografică pe care o realizează cu succes, autorul vine cu o viziune modernă asupra aspectelor teoretice și metodologice ale proceselor etno-culturale, deslușind o rețea complexă interdisciplinară: arheologie, etnografie (etnologie), lingvistică etc. Astfel de intenții i-au sugerat, de asemenea, o structură consecventă a lucrării.

Studiul introductiv al lucrării cuprinde două părți de bază, prima înserând argumentarea studierii temei, generalizări privind specificul istoriografiei sovietice și alte elemente ale introducerii în problemă (p. 11–27). Cea de-a doua parte atrage atenția printr-o trecere în revistă a problemelor de teorie și metodologie a cercetărilor proceselor etno-culturale din trecut (p. 27–36).

Pentru a-și argumenta demersul, domnul dr. Sergiu Matveev afirmă, pe bună dreptate, că „încetarea” istoriografiei sovietice nu trebuie înțeleasă și ca o lipsă a influenței acesteia asupra interpretărilor de azi (p. 14) și aceasta cu atât mai mult intensifică necesitatea unei analize corespunzătoare. Accentul istoriografiei sovietice pe problemele etnogenetice a fost unul destul de evident, mai ales în perioada postbelică, când istoriografia sovietică urma să „legitimeze” granițele grupurilor etnice și politica națională a URSS-ului în general. Într-o anumită măsură, aceasta prezenta un imperativ al timpului, pe care l-au utilizat și alte state, mai cu seamă tinerele țări independente.

Autorul lucrării atrage atenția asupra faptului că istoriografia sovietică a proceselor etno-culturale a continuat, în linii majore, tradițiile școlii țariste. Acestea din urmă, alături de majoritatea școlilor arheologice și etnologice de atunci, promovau etichetările etnice apriorice ale monumentelor arheologice, urmărind adevărul metodei Montelius-Kossina, legătura genetică dintre popoarele istoric recunoscute și populația care a lăsat anumite tipuri de vestigii. În anii '30 problematica etnică temporar dispărea din intențiile istoricilor, iar apoi, însoțită de critica teoriei marr-iste, aceasta revine, la un nou nivel, la ordinea de zi a cercetării.

Aspectul unilateral al unor astfel de interpretări a servit drept premisă pentru tratarea etnică tendențioasă a monumentelor din spațiul carpato-nistean și, în special a celor datate cu mileniul I a.Chr. Acest fenomen a generat diferențierea a două teorii, una migraționistă și alta autohtonistă, încă din secolul al XIX-lea care se manifestau într-un cadru naționalist romantic de inspirație herderiană. O asemenea abordare tendențioasă nu a fost caracteristică doar istoriografiei sovietice. Ultima tindea, astfel, să demonstreze „vechimea” și rolul „civilizator” al slavilor în spațiul dintre Carpați și Nistru, iar situațiile „critice” din punctul de vedere al argumentelor factologice erau „explicate” simplu: prin hiatus-uri demografice și, desigur, migrații (p. 12). Caracterul tendențios emanat de istoriografia sovietică în privința proceselor etnice din nord-vestul Mării Negre, urmărirea utilizării „explicațiilor științifice” în manipularea conștiinței colective (p. 11), alimentând miturile despre deosebirile „esențiale” dintre „poporul moldovenesc” și români, despre rolul „primordial” al slavilor în formarea „moldovenilor” ca „poporație” deosebită. În acest sens, argumentarea ideilor preconceptuate necesită o „selectare” a argumentelor „comode” obiectivelor politice, fapt care impunea obligativitatea „conformării” materialului schemelor elaborate la Moscova (p. 11, 14).

Cu siguranță, nu trebuie să exagerăm caracterul tendențios al istoriografiei sovietice în general. Începând chiar cu anii '40 ai secolului al XX-lea, au răsunat sistematic critici la adresa unei conceptualizări unilaterale a corelațiilor dintre culturile arheologice (de asemenea, culturi etnografice) și etnosuri, dar, cu regret, acestea nu au stimulat schimbarea de abordări la nivelul republicilor, ne mai vorbind de RSS Moldovenească. Cu toate acestea, interesul științific, făcând abstracție de la cel politic, al

cercetării proceselor etno-culturale în aceste teritorii a impulsionat formularea unor importante concluzii vizavi de factorii evoluției culturale, de raporturile dintre modurile de viață sedentar și nomad etc. (p. 13).

Destul de amănunțit este prezentată istoriografia problemei, care relevă caracterul istoriografiei sovietice moldovenești, în fruntea căreia s-au aflat Ya. Grosul și N. Mochov. Una din „axiomele” acesteia a fost desconsiderarea unei istoriografii științifice până la 1917. Același lucru era valabil și pentru perioada interbelică în Basarabia, istoriografia românească fiind tratată ca una „burgheză”, tendențioasă, în care criticii sovietici neapărat „depistau” o abundență de falsuri (p. 14, 18, 20). Autorul demonstrează că nu poate fi vorba de o penurie a cercetării „științifice” a problemei nici până la 1917, nici în România interbelică și atrage atenția asupra meritelor școlii de la Kharkov conduse de M. Grušovskij, unii savanți ruși admitând la începutul secolului al XX-lea romanitatea moldovenilor (p. 14–16).

Pentru o analiză istoriografică realizată de către N. Mochov și Ya. Grosul, cercetătorul S. Matveev aduce niște caracteristici relevante. Acea analiză pune accent pe studierea „erorilor” și „falsurilor” istoriografiei „burgheze” (p. 18). Este importantă constatarea faptului că istoricii sovietici moldoveni selectau intenționat doar acele relatări ale cronicarilor medievali care nu se refereau la unitatea între moldoveni și români (p. 18–19). Totodată, deși condamna caracterul „burghez” și „imperialist” al istoriografiei ruse prerevoluționare, cercetătorii sovietici apreciau interesul preponderent al acesteia spre accentuarea rolului slavilor, iar în spațiul Pruto-Nistean aceștia urmau, conform obiectivelor moscovite, să influențeze profund „formarea poporului moldovenesc”. În general, schița istoriografică realizată de cei doi cercetători de la Chișinău, așa cum ne convinge autorul lucrării analizate, reflecta caracterul unilateral și tendențios al istoriografiei sovietice vizavi de problemele istoriei etnice a romanicilor de est.

Sunt importante aprecierile date metodelor de cercetare a „formării poporului moldovenesc”. Autorului lucrării i se pare oarecum stranie divizarea studierii proceselor etno-culturale din perioada secolelor II–XIV între două domenii: arheologia și istoria medievală (p. 21). Într-adevăr, în condițiile în care ne confruntăm cu o perioadă în care documentele scrise sunt extrem de puține și insuficiente pentru astfel de studii, o astfel de „diviziune a muncii” pare lipsită de logică. Cu toate acestea, sunt apreciate eforturile arheologilor E. Rikman, G.B. Fedorov ș.a. atât prin activitatea acestora de teren, cât și prin concluziile lor referitoare la interpretarea etno-culturală a monumentelor arheologice (p. 21).

O importanță deosebită dr. S. Matveev o acordă sintezelor de „istorie a Moldovei” scrise la comanda Comitetului Central al Partidului Comunist al Moldovei, în mai multe ediții, realizate mai întâi în limba rusă, fiind traduse apoi în limba română (p. 22). În fond, pe tot parcursul existenței istoriografiei sovietice, se tindea spre

argumentarea axiomatică a caracterului băștinaș al slavilor pe teritoriul dintre Carpați și Nistru, teritoriu tratat drept unul „polietnic” (p. 23), fapt evocat și de apologetii „defunței” istoriografiei sovietice din zilele noastre. O altă caracteristică accentuată a acesteia a fost stabilirea unei perioade mai recente pentru „formarea poporului moldovenesc”, anume către sec. XII–XIV în spațiul carpato-nistean (p. 25). Se poate presupune că o astfel de datare avea și un scop instrumental: îndepărtarea „poporului moldovenesc” de procesul romanizării, ceea ce implica o separare „argumentată” a moldovenilor de ceilalți romanici și „demonstrarea” vechimii slavilor pe acest teritoriu înainte de „migrația” moldovenilor.

Domnul S. Matveev argumentează importanța scrierii unei astfel de lucrări prin faptul că în ultimii 20 de ani de existență a URSS-ului nu s-a realizat nici un studiu istoriografic al acestei probleme. Astfel, lucrarea având scopul de a examina interpretarea problemelor etno-culturale din cadrul teritorial și cronologic propus în istoriografia sovietică prin elucidarea confruntărilor de opinii în analiza surselor arheologice, narative, etnografice etc. (p. 25). Obiectivele propuse la realizarea scopului lucrării sunt bine definite.

O analiză a terminologiei etnologice caracteristică istoriografiei sovietice vine să sublinieze importanța teoretică a lucrării (p. 27–36). Un rol aparte este evidențiat de autor pentru triada *trib – poporație – națiune* care reflecta în etnografia sovietică forma socială a *etnos-ului*. Caracterul aproape discret al etnos-ului și mulțimea parametrilor prin care era definit apropie conceptualizarea acestuia de o abordare primordialistă. Geneza acesteia din urmă este legată de reacția școlii germane față de „cosmopolitismul” napoleonian (p. 28), iar evoluția sa a fost favorizată de lupta tinerelor națiuni și naționalisme europene din secolul al XIX-lea pentru construirea propriei identități istorico-culturale. Într-adevăr, înțelegerea primordială a naturii legăturilor etnice se generalizează anume în secolul „revoluțiilor” naționale, stimulată anterior de „emanarea spiritului național” (J. Herder) ca să transforme apoi tematica etnică într-un element important al discursului politic.

O scurtă analiză a concepției despre *etnos*, de la S. Širokogorov la Yu. Bromley, îi permite autorului să evidențieze caracterul controversat al „criteriilor etnice” care urmau să definească etnosul, precum și esența paradigmatică a acestor definiții care, însă, n-au reușit să pună punct polemicilor nici în etnografia sovietică. Mai mult decât atât, abordările etnosului din știința sovietică au determinat o asemănare între metodologia lui G. Kossina și principiile de interpretare a materialului arheologic dominante în URSS.

În primul capitol, intitulat *Contribuții arheologice la studierea proceselor etno-culturale*, s-a reușit o sinteză a cercetării monumentelor de cultură materială din spațiul pruto-nistean care n-a evitat o tendențiozitate dictată de scopurile politice ale vremii (p. 37–79). Domnul S.

Matveev propune delimitarea acestor cercetări în două perioade: prima între anii '40–'60 ai secolului al XX-lea, iar cea de-a doua, cu participarea activă a „cadrelor naționale”, între anii '60 – sfârșitul anilor '80. Din start, cercetătorul menționează că scopul acestor cercetări era „să demonstreze prezența în acest spațiu a unor componente etnice eterogene” (p. 37), fapt pe care l-a argumentat destul de convingător.

Cititorului i se propune o analiză minuțioasă a tendințelor urmărite de arheologii sovietici în interpretarea monumentelor datate cu secolele II–XIV. Pentru prima perioadă (secolele II–IV) discuțiile se concentrează în mod evident în jurul atribuirilor etnice a culturii Sântana de Mureș – Černjachov (pp. 38–45). Autorul încearcă să explice legătura dintre situația politică imediat postbelică și intenția clar determinată de a impune elementul slav în detrimentul celui germanic cu esențial pentru acest ansamblu arheologic. În nenumărate rânduri arheologii sovietici au fost nevoiți să recunoască caracterul polietnic al acestei culturi, uneori chiar și rolul nesemnificativ pe care l-ar fi jucat slavii în cadrul acesteia ori în general, după părerea autorului, prezența acestora din urmă nu depășea nivelul declarațiilor, „fiind lipsită de un suport științific” (p. 40).

Complexitatea culturii Sântana de Mureș – Černjachov nu a permis conturarea unei teorii dominante în privința componentelor sale etnice. Astfel, în istoriografia sovietică se pot evidenția cel puțin trei abordări principale, după cum ne propune autorul: 1) *superautohtonistă slavă*; 2) *cu predominarea componentei germanice*; 3) *teoria polietnică*. Cea mai plauzibilă rămânea a fi considerată ultima, deși se insista mereu asupra elementului slav cu unele excepții. Într-o manieră delicată și echidistantă textul reflectă o apreciere înaltă față de cercetătorii E. Rikman, G. Fedorov, M. Ščukin, B. Magomedov ș.a., care prin cercetările și studiile lor au asigurat un pluralism de opinii perpetuat în limitele posibilităților timpului de atunci.

Impasul în cercetarea formării și decăderii marelui ansamblu cultural-arheologic este explicat printr-o abordare standardizată și prezența unor idei preconceptuate influențate sau nu de interesele politice ale cercetătorilor (pp. 44–45).

În ce privește istoriografia istoriei etnice din secolele V–IX, perioadă foarte importantă sub acest aspect pentru spațiul carpato-nistean, cercetătorul S. Matveev evidențiază intensificarea manipulărilor politice în lucrările de specialitate (pp. 45–59). Insistarea asupra „vacuum”-ului de populație care ar fi caracterizat secolele V–VII în urma „impactului hunic”, slaba cercetare a monumentelor secolului V, oferea oportunități prielnice pentru a „demonstra” venirea slavilor pe un teritoriu părăsit. Mai mult ca atât aceștia din urmă ar fi adus cu sine „stabilitate și liniște”, idee care, după cum o arată și autorul, contrazice chiar relatările surselor narative ale epocii (p. 46). Ideea crucială consta în negarea prezenței unei populații romanice la est de Carpați, astfel justificându-se rolul

primordial al slavilor în procesele etno-culturale care au urmat acestei perioade.

Se demonstrează cu lux de amănunte interesul prioritar față de monumentele calificate drept „slave” sau chiar „vechi rusești”, calificări etnice apriorice și departe de a fi însoțite de anumite argumente serioase. Prezența altor componente etnice în acestui spațiu erau ignorate și chiar negate din start. Cu toate acestea, un fapt apreciat în lucrare, au existat și devieri de la „directivele” oficiale. Este vorba de concepția prezenței elementului romanic autohton asupra căreia insista arheologul I. Hâncu, fapt pentru care a fost condamnat de către autorități și marginalizat pentru idei „naționaliste”. Se merită aici de adăugat faptul că diferența respectivă în atribuiri etnice nu însemna însă și o diferență a metodei. Atât într-un caz, cât și în celălalt legătura între un ansamblu cultural omogen și o entitate etnică se realiza aproape mecanic.

Deși se recunoaște aportul enorm al arheologilor sovietici, mai cu seamă al celor autohtoni, în cercetarea monumentelor perioadei secolelor V–IX, autorul monografiei indică asupra aceluiași impas al interpretărilor etnice, deseori lipsite de logică, explicându-l prin caracterul tendențios al istoriografiei timpului.

Punctul culminant pare să fie prefigurat de cercetarea secolelor X–XIV, în care panslavismul sovietic s-a manifestat evident în tratarea proceselor etnogenetice din spațiul de la est de Carpați. Anume această perioadă era considerată definitivă în formarea poporului moldovenesc diferit de cel român ori în cazul celui dintâi componenta est-slavă ar fi fost una determinantă. Astfel, se căutau pe cale arheologică „dovezile” unei migrații a volohilor în spațiul est-carpatic nu mai devreme de secolul al XII-lea pentru a-i plasa pe slavi în ipostaza „autohtonilor”. Aceștia realizând simbioza cu volohii „alogeni” au și constituit baza formării „poporației” moldovenești, mai ales că spațiul pruto-nistean era încadrat neargumentat în cadrul unei formațiuni politico-teritoriale vechi rusești.

Pentru acest segment cronologic, interpretările etno-culturale ale monumentelor de cultură materială cunosc și ele, pe lângă ipoteza „slavă” și polietnică oficială, tendința de a demonstra prezența unui element autohton romanic la est de Carpați mai devreme de secolul al XII-lea. Oricum, printr-o prezență masivă a așa numitei „culturi vechi rusești”, cât și prin aspecte cu denumiri destul de bizare, se încerca „slavizarea” procesului de formare a moldovenilor. Pe bună dreptate, autorul lucrării replică istoriografiei sovietice un atașament evident față de principiul metodologic kossinian „o oală – un popor” (p. 63). Merită să recunoaștem că uneori acest atașament arăta mai mult cu o formă vulgară și primitivă decât cu una echivalentă acestei metodologii. Totuși, modalitățile de interpretare etnică a culturii materiale în aceeași istoriografie puteau varia în dependență de anumite situații arheologice. Astfel, atunci când „continuitatea” etnică „slavă” era contrazisă de o discontinuitate culturală, se recurgea ușor la ideea că schimbarea culturii materiale nu presupune neapărat și modificarea etnicului (67).

În câteva rânduri este prezentată contribuția de reamintire a „savantului” N. Mochov, care într-un mod exagerat a „reușit” să formeze la Chișinău o abordare anti-romanică și panslavistă mai accentuată decât la Moscova (p. 72, 74–75). Dr. S. Matveev demonstrează că și o parte din izvoarele scrise au fost prezentate publicului într-un mod distorsionat, mai ales în ceea ce privește justificarea „etnonimului” de *moldoveni* (p. 77).

În al doilea capitol, cercetătorul dezvoltă un subiect destul de incitant chiar prin titlul său: *Etnogeneza – problemă interdisciplinară și controversată*. Aici este prezentată contribuția adusă de cercetările etnofolclorice, lingvistice și paleoantropologice la cunoașterea procesului de etnogeneză.

Într-o manieră convingătoare și bine sistematizată autorul demonstrează că etnografia și folcloristica nu au evitat influența politicului, fiind folosite ca instrumente în justificarea concepției formarea a două popoare est-romane distincte: românii și moldovenii. Deși asemănările pe plan etnografic și folcloric între acestea sunt evidente, lucru pe care nu-l puteau scăpa din vedere specialiștii de la Chișinău și nu doar, oricum se căutau insistent influențele slave de est în patrimoniul etnografic și folcloric al moldovenilor. Cu argumente controversate în acest sens vor veni cercetătorii chișinăueni sub conducerea lui V. Zelenciuk, atribuindu-se un rol „progresist” relațiilor culturale între moldoveni ruși și ucraineni. Desigur că asemănările evidente cu „cei alți” români de est (românii) erau trecute sub tăcere.

Dr. S. Matveev analizează în detalii și încercările zădărnice ale apologetilor „moldovenismului” de a demonstra diferențele dintre limba română și cea „moldovenească”, deseori reduce la stabilirea raportului de termeni slavi în fondul lexical al acestora. Intențiile de a „forma” o limbă distinctă prin introducerea cuvintelor rusești și amestecul nefiresc al acestora în graiul moldovenesc al limbii române nu a putut reuși grație caracterului artificial al acestora. Ori, până la urmă, aspectul complet ne-slav și caracterul identic cu limba română a fost mereu punctul vulnerabil al intențiilor „științei” oficiale.

În ceea ce privește studiile paleoantropologice, autorul consideră că acestea înclină mai mult spre a demonstra prezența nesemnificativă a slavilor în mediul culturii Sântana de Mureș – Černjachov, deși, în general aceste izvoare nu par nici azi relevante. Acest din urmă fapt se datorează caracterului sporadic și selectiv al studiilor paleoantropologice efectuate, mai ales că a doua jumătate a mileniului I este practic nestudiată sub acest aspect (p. 111).

Ultimul capitol, *Probleme controversate în studiile etno-culturale din secolele II–XIV*, conține analiza unor aspecte complexe ale cercetării, dintre care se reliefează problema romanizării și răspândirii creștinismului în spațiul de răsărit de Carpați (p. 112–118). Câteva argumente exprimă caracterul nefondat al tezelor oficiale din istoriografia sovietică care țineau să „demonstreze” niște

fapte preconcepute, de fapt: lipsa procesului de romanizare în teritoriile extraprovinciale și negarea creștinării populației spațiului respectiv într-un mod stihic în secolele II–IV. Conform acestor teze, creștinismul moldovenilor s-ar fi datorat exclusiv Rusiei kievene. Un rol important în înțelegerea procesului romanizării îi este atribuit cercetătorului E. Rikman care avea o opinie separată în acest sens (pp. 114–116).

O altă problemă propusă atenției cititorului este cea despre originea și sensul numelui de *vlah*. Amintind despre utilizarea acestui nume în surse, autorul accentuează tendința creării unei teorii despre relațiile dintre slavi și volohi, care, deși fiind recunoscută de unii eminente arheologi sovietici drept una confuză și lipsită de fond, a continuat să fie perpetuată în studiile de la Chișinău.

La sfârșitul capitolului respectiv, autorul explică transformarea problemei evoluției romanicilor de est din una științifică în una politică. Se demonstrează prin argumente solide faptul că istoriografia sovietică a fost pe tot parcursul existenței sale tributară regimului. Nu tributară ideologiei marxiste, ci unei ideologii imperiale, în care orice discurs etnico-istoric trebuie „prelucrat” în interesul etniei dominante. Astfel, problema evoluției romanicilor de răsărit a fost în permanență monitorizată de ideologia regimului, fapt care, spre marele regret, a stagnat apariția unui discurs cu adevărat științific în această problemă, iar efectele unei astfel de politici continuă să se resimtă în mediul academic din R. Moldova.

În *Încheiere* dr. S. Matveev propune o periodizare a studierii proceselor etno-culturale din secolele II–XIV între Carpați și Nistru (p. 139–141), urmată de concluzii generale referitoare la obiectivele urmărite de istoriografia sovietică. Astfel, aceasta din urmă a rămas profund politizată, cercetările arheologice, etno-folclorice, lingvistice etc. fiind utilizate ca instrumente de argumentare, deși lipsită de fond, a unor idei preconcepute.

Monografia este însoțită de un rezumat în limba engleză (p. 145–175), o listă de abrevieri și o bibliografie relevantă. Anexele (p. 216–224) prezintă câteva date încadrate în tabele, importantă fiind redarea succintă, sub aceeași formă, a tezelor exprimate în cadrul sesiunilor științifice ale Consiliului științific pentru studiul complex al problemei „Relațiile slavo-volohe și formarea populației moldovenești” fondat în anul 1970 pe lângă Secția de Științe sociale a Academiei de Științe a RSSM.

Nu ne rămâne decât să conchidem că monografia colegului dr. Sergiu Matveev reprezintă o valoare deosebită în istoriografia actuală. În baza unui exemplu concret relevat de istoriografia sovietică, domnia sa reușește o analiză detaliată a instrumentalizării politice a domeniului istoric, în special a arheologiei. Acest fapt subliniază necesitatea „revizuirii” istoriografice a unui șir de probleme legate de interpretarea etno-culturală a manifestărilor arheologice, care reflectă atât preistoria, cât și istoria veche a teritoriului carpato-nistean.

ANDREI COROBCEAN

MARINA KOUMANOUDI, CHRYSSA MALTEZOU (ED.), *Dopo le due cadute di Constantinopoli (1204, 1453): Eredi ideologici di Bisanzio. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Venezia, 4-5 dicembre 2006*, Convegno-12, Venezia, 2008, 335 p.

Lucrarea a cărei apariție ne propunem să o semnalăm în această scurtă notă bibliografică se intitulează *Dopo le due cadute di Constantinopoli (1204, 1453): Eredi ideologici di Bisanzio* și reunește în paginile sale o serie de comunicări ținute cu prilejul Conferinței Internaționale de Studii, organizate de Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia, în colaborare cu Institutul Român de Cultură și Cercetare Umanistică din Veneția, între 4-5 Decembrie 2006. Această conferință (a 12-a la număr) se înscrie într-o serie de manifestări științifice începute încă din anul 2000 sub patronajul Institutului Elen, ce au drept scop dezbaterile unor aspecte variate legate de istoria și contactele culturale comune ale Serrenissimei Republici cu spațiul grecesc. De altfel este bine cunoscut faptul că de-a lungul Evului Mediu, interesele de dominație ale Veneției în bazinul Mării Mediterane au adus-o adesea în contact direct cu valorile și tradiția culturală elenă.

De această dată nucleul dezbaterilor s-a axat pe orașul Constantinopol și pe moștenirea culturală uriașă pe care a lăsat-o Europei și lumii întregi, Imperiul Bizantin. Încă de la fondarea sa de către coloniștii megarieni în 667 î.Hr., Bizanțul, prin așezarea sa geografică, a constituit o punte de legătură a civilizațiilor. De-a lungul istoriei sale zbuciumate orașul cezarilor a devenit un fel de *pium desiderium*, atât pentru rolul său strategic excepțional, cât mai ales pentru bogata semnificație ideologică pe care o conferea statutul său de capitală a Imperiului roman de Răsărit.

Excelenta sinteză privind istoria orașului de pe Bosfor în epoca otomană a lui Philip Mansel se intitula de altfel extrem de sugestiv: „Constantinople – City of the World’s Desire 1453–1924”¹. Într-adevăr, nimic nu poate descrie mai bine destinul zbuciumat al acestui oraș decât această obsesie pe care a stârnit-o, în cursa pentru stăpânirea sa. Asediat de multe ori de-a lungul existenței sale – de arabi, avari, slavi, cruciați – Constantinopolul a fost efectiv cucerit doar de două ori. O dată de către cavalerii latini în 1204 și a doua oară, definitiv, de turci în 1453. De altfel, aceste două date, așa cum apar și în titlul acestei lucrări, reprezintă cele două puncte cheie în jurul cărora se focalizează dezbaterile. Chiar dacă mulți consideră data de 29 Mai 1453 drept „un moment de cotitură” ce a marcat ireversibil, odată cu dispariția ultimului bastion al Imperiului roman de Răsărit, trecerea de la Evul Mediu la Epoca Modernă², lucrurile nu stau chiar

așa, pentru că moștenirea bizantină a continuat să se perpetueze, dând naștere acelei sintagme de *Byzance apres Byzance*, ce a marcat evoluția spirituală și culturală a Europei. Erijându-se în apărătoare a ortodoxismului dar și a spiritualității grecești de influență bizantină, statele din Estul Europei (între care și Principatele române), au continuat să păstreze „moștenirea” romanității răsăritene. Mai mult decât atât, un stat puternic precum Rusia – ce devine practic o „A treia Romă” – a transformat această moștenire într-o direcție de politică externă ce a vizat în anumite momente chiar redobândirea Constantinopolului.

În cadrul lucrării de față sunt tratate anumite aspecte particulare ale influenței bizantine după momentul 1453. Sunt abordate astfel, chestiuni de transmitere a influențelor juridice – C. Pitsakis (p. 17–39), de literatură și istoriografie – P. Gounaridis (p. 41–50), Kiril Topalov, Veska Topalova (p. 127–136), E. Ayensa (p. 137–146), D. Sakel (p. 147–171), A. Džurova (p. 273–291) sau de difuziune a curentelor de gândire, precum este cazul Neo-aristotelismului padovan – Joița (p. 245–252). Un alt aspect extrem de dezbătut îl reprezintă modelul imperial bizantin și transmiterea sa către statele „succesoare” – D.I. Mureșan (p. 57–126), S. Brezeanu (p. 173–183), M. Nystazopoulou-Pélékidou (p. 185–199), A. Carile (p. 233–243), S.P. Karpov (p. 253–257), S. Ronchey (p. 259–272) în vreme ce alte articole sunt destinate unor figuri marcante sau unor aspecte particulare ale istoriei bizantine și post-bizantine – D.G. Apostolopoulos (p. 51–56), G. Vespignani (p. 201–214), A.M. Orselli (p. 215–232). În fine, ultimul articol tratează aspecte ale culturii materiale, mai precis destinul unor obiecte de tezaur bizantine ce au luat drumul apusului în urma Cruciadei din 1204 – C. Ranoutsaki (p. 293–302).

Lucrarea este însoțită de un material ilustrativ de bună calitate și destul de generos ce vine în completarea temelor discutate în articole.

Consider apariția acestei lucrări ca fiind extrem de oportună în peisajul istoriografiei actuale. Sublinierea elementelor de continuitate și inovație pe care s-au grefat statele ce au preluat și au transmis mai departe cultura și civilizația bizantină, este un pas înainte în cunoașterea etapelor de tranziție de la lumea medievală spre modernitate.

Pentru spațiul nord-dunărean și Principatele române tocmai continuarea acestei „moșteniri” a jucat rolul de liant, conducând la formarea și cristalizarea unei conștiințe comune.

SEVER-PETRU BOȚAN

¹ Philip Mansel, *Constantinople – City of the World’s Desire 1453-1924*, Penguin Books, 1995.

IOAN MARIAN ȚIPLIC, *Fortificații medievale timpurii din Transilvania (sec. X–XII)*. Iași, Edit. Institutului European, 2007, 168 p. + il.

Deși a apărut de câțiva ani, datoram această recenzie sigurului autor care a îndrăznit, în anii din urmă, să abordeze tematica cetăților timpurii. Cum o reluare îmbunătățită a volumului din anul 2005¹ este necesară, discuția cu noua literatură de specialitate se arată a fi obligatorie. Autorul se denuște pe sine, credem noi, în termeni foarte corecți, „pseudo-discipol” al subsemnatului (p. 11). A cita ori prelua mult pare a fi justificarea cea mai potrivită pentru o asemenea asumare de calitate.

Autorul socotește că se ocupă de un „tărâm de descoperit” (p. 10). Limita cronologică superioară pe care ne-a fost propusă (1257) (p. 11) este pe cât de insolită, pe atât de irelevantă. Actul de pace prin care Bela al IV-lea împărțea puterea cu fiul său major Ștefan, nu pare extras din nicio realitate care să se plieze pe cea a fortificațiilor. Mai târziu s-a și văzut de altfel, că nici din punct de vedere istoric, nu poate fi reținut pentru vreun fenomen care să justifice operativizarea sa în context istoriografic. Să-l disculpăm însă pe autor, prin afirmații din alt loc, în care recunoaște deschis că a propus doar o soluție pur convențională (p. 30). Iar ca deruta să fie magistrală, același carte mai folosește și un prag de la 1270. Cum o fi, dar nu avem a mai lucra pe viitor cu asemenea împărțeli. Sunt prea personale și neargumentate.

„Pseudo-introducerea” volumului are intenții mult prea generoase de analiză a naționalismului în arheologie. Reia câteva lucruri deja afirmate, implică alte opinii, de esențială țintă istorică și sfârșește cu câteva trimiteri tot către cetăți și problematice care vor fi reluate și în alte locuri ale volumului.

Partea „premiselor politico-militare” începe cu o asumare de titlu („considerații privind cronologia Evului Mediu românesc”) și continuă imediat cu o negare de fond („nu dorim să deschidem o discuție asupra întregii problematice a cronologiilor utilizate...”) (p. 29). Mai departe, pare a ni se propune în continuare un Ev Mediu numai „al nostru” și nu racordat celui european. Urmând aceeași cale, am putea extinde soluția și către Preistorie ori Antichitate? Se reiau și aici problemele de cronologie, care, într-o concepție redacțională mai adunată, se cuveneau așezate în altă parte, nu la premise genetice de fenomene. De la cronologii care nu au a se raporta la vreun conținut rămas nedefinit, al Evului Mediu, nu putem aștepta nimic demn de luat în seamă. Nu beneficiem decât de compartimentări care nu au criterii comune. Se ajunge la conceptul „perioadei păgâne” – ca și când ea nu ar fi fost o prelungire din Antichitate, și la „perioada voievodatului”, ca și când ea s-ar fi oprit tocmai acolo

unde ar fi dorit autorul să-și isprăvească paginile (p. 36). Dacă perioadele nu se coagulează, un logician ar spune că nu sunt de aplicat. Trebuie să reținem „insolitul” acestei definiții: „Evul Mediu este o materie cu aptitudini speciale” (p. 29). O critică a istoriografiei comuniste, la modul general, este aici nelalocul ei. Oricum, deja avem convingerea că autorul are un deficit serios de concentrare, dezarticulându-și discursul în segmente scurte care nu au curgere.

Perspectiva arheologică a Transilvaniei în secolele VIII–XI urmează. Pentru autor, în contradicție cu mulți alții, în special lingviști, acesta ar fi „perioada procesului de etnogeneză” (p. 39). Nici noi nu-i împărțăm punctul de vedere. Beneficiul arheologic în colorarea vremurilor este redus la caricatură prin echivalarea unora dintre grupurile culturale cu etnii, în paralel cu păstrarea altora total depășite de cercetare. Este suficient în a arăta că un „grup” ori o „cultură” Ciugud din secolele XI–XII sunt demult trimise la coșul istoriografiei. Nici înțelesurile de Dridu ori Bjelo-Brdo nu sunt, nici ele, prea limpezi și relevante. Tot ceea ce urmează, este după opinia noastră, complet irrelevant ca premise pentru tema majoră stabilită de către titlul volumului.

Nu ne vom opri nici la producția care ajunge să sintetizeze, în manieră personală, istoria Transilvaniei de la 953 (cu semn de întrebare), până la 1270 (depășind propriul prag stabilit la început de carte). Autorul este adânc tributar altora care au scris consistent și mai convingător. Izvoarele directe sunt arareori atinse. Este antrepriza metodologică utilizată de către compilatori, nu de către istorici de calitate.

De la p. 79 ajungem la fortificații. Dacă termenul de „castelare” i se pare o „fortare” (p. 79, n. 258), trebuie să o scriem că în lipsa vreunei argumentări, este o simplă afirmație gratuită. Discutând despre numere, autorul preferă să se citeze cu propria sa cifră (169), care este foarte riscantă. Celelalte numărări sunt inserate întâmplător, fără cronologie de apariție și cu valoare aproximativ egală, chiar dacă provin de la un mare fabulist, gen Ștefan Pascu, ori un ilustru necunoscut pe numele de Erwin Bader (p. 82). Pe mai departe, listarea bibliografiei este de-a dreptul nesperioasă. Nu vom comenta valoarea afirmațiilor inserate și neglijența lor (ex.: p. 85, n. 292, unde două titluri de lucrări sunt eronate; p. 86, nu există vreun autor cu numele de A. Cosma etc., între autori germani figurează autori maghiari). Ca o coincidență, observațiile formulate la adresa ingerințelor la subiectul cetăților teutone, scrise de către Tudor Sălăgean (p. 93–94), apar și în lucrarea noastră din 2005 (vezi *Castelarea carpatică*, p. 435), numai că acolo cititorul se poate întâlni cu sursa adevărată a ideilor, nu doar cu critica lor. Alte paragrafe au parfumul lui „dăjà vu”. Aportul „sibian” la castelologie

¹ *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII–XIV)*. Cluj-Napoca, 2005.

este destul de ridicol dacă se susține prin notele publicate în caricaturala „Materiale și cercetări arheologice” ori „Atlasul” lui Hermann Fabini (p. 94). Ca să justifice implicarea proprie, posterioară unei performanțe pe care o laudă și care, în mod normal, ne-ar fi flatat într-atât încât să tăcem definitiv la adresa sa și a producțiilor sale tematice, se face remarcă după care cercetarea arheologică și documentară nu este satisfăcătoare și subiectul poate fi continuat. Adevărat, doar că, așa precum vom observa, aportul arheologic nou este aproape nul, iar partea documentară scrisă este deja aproape complet rezolvată. Singurele căi adevărate care au mai rămas de parcurs sunt trecute sub tăcere: revizia datelor din teren (arheofotografie, relevee noi) și comparatismul sănătos cu alte teritorii.

Analizele de cercetare arheologică a cetăților am întreprins-o noi înșine. Deci tema ar fi, din nou, o reluare în care nuanțele de acum sunt adesea incorecte. Nici unul dintre citații „capi de serie” ai cercetării din Cluj și Sibiu nu se poate lăuda cu vreo „școală” constituită. Iar citarea Danielei Marcu-Istrate, doar pentru mulțimea sa de șantiere particulare, nu are nici o valorizare așteptată. Nu-ți pui în șir mărgelile de dragul oglinzii. Nu s-a scris nici că este bine, nici că ar fi rău ce face distinsa doamnă. Noi știm însă și o putem dovedi pe texte, că persoana respectivă nu este deloc pregătită la castelologie, ca atare reprezintă un serios pas înapoi și o sursă de poluare științifică a domeniului. La fel de ciudată este amplasarea contribuției lui Petre Iambor. Judecățile sale ar fi trebuit să fie de-a dreptul disecate, pentru că el oferise cu adevărat *singura* carte care acoperea cronologic segmentul avut în vedere și de către Țiplic. Cine citește aliniatele care-i sunt aici dedicate rămâne tot atât de informat, ca și când nu s-a scris nimic despre carte și va trebui să recurgă la propria sa lectură și judecată, pe care, în stilul promovat în România, va trebui să și-o disimuleze bine.

Clamând „discursul la rece”, autorul „încălzește” doar observațiile noastre privitoare la arheologia cetății Hunedoara, în care, ca din întâmplare, a fost și el implicat. Doar că pentru a ne contrazice ar trebui să fi știut că un arheolog medievist ar fi trebuit să fi avut acolo o responsabilitate permanentă și că informațiile pe care le așteptam să se fi lăsat văzute în ultimii cinci-șase ani.

Temeinicele observări ale aceluiași înaintaș la care se fac mereu raportări par a fi degradate de maliția sa (p. 99). Ea, maliția, este aproape de cinism, și este o culoare de stil, ce nu are de-a face cu esența și adevărul conținutului. Iar exemplele sibiene care sunt oferite pentru a arăta, chipurile, că acolo s-a făcut corecția provincială înspre o școală de arheologie medievală de excepție, sunt încă foarte departe de a fi fost demonstrative.

La același capitol de arheologie castelologică, se ajunge a se scrie de-a valma despre fortificații de hotar, necropole, atribuirii etnice, aranjamente politico-administrative și, din nou, fortificații de graniță, turnuri locuință. Să o scriem: cam mare oala arheologiei speciale a autorului.

Ca la orice antrepriză clasică, a fost nevoie, și aici, de reluarea terminologiei. A câta oară? Să vedem însă cum motivată. Nicicum. Pentru că a scris despre ea Rusu și Țeicu, trebuia să avem și implantul Țiplic. Istoricul

urmăririi terminologiei se amestecă cu discuția unor termeni. Total superfluu se relevă a fi discuția despre „încastelare” și „castelare”. Chiar inovatorul și tranferatorul lor în limba română lămurise lucrurile. Nu cred că era nevoi ca Țiplic să mai explice odată, pe-nțelesul tuturor. Nici lingvist nu trebuie să fi pentru a-ți da seama dacă denumirea „perioada castrală” este bine sonorizată ori dacă poate fi echivalată sensurilor castelării. Iar concluzia că avem un „castru” și o „cetate” nu sună nicidecum insolit, tot de la înaintași ruși citire (M. Rusu și A. A. Rusu), cu toate că nu deține nici o referință critică. Autorul a preluat-o simplu și chiar a dublat-o, din bogata sa lectură. Deși o dorește cu dinadinsul, amestecul frontierei cu fortificația nu are loc în spațiul terminologiei și, până un la grad serios, nici în alte compartimente.

Asocierea dintre deținători și obiective este un alt capitol de glosat. Fortificațiile de graniță sunt puse a se întâlni cu „mici curți senioriale”, în a doua jumătate a secolului al XII-lea. Sunt tot exemplele noastre, de la Sânnicolau de Beiuș și Ilidia, acum răsucite (p. 107). Cele două obiective aparțin tocmai unor centre de putere remarcabile, nici pe departe vreunei inițiative mici. Deci, unde ar fi progresul așteptat de la aceste pagini?

Ca și când nu ar fi citit *nimic* despre felul în care prisăcile au apărut pe hărțile noastre, și ce tip de capcane presupune perseverența, urmându-l mai ales pe Tudor Sălăgean, Marian Țiplic nu face nici un pustiu de bine în limpezirea lucrurilor. Nici măcar nu s-a observat că apărătorii lor nu se numeau „iobagiones castri”. Să o mai repetăm aici: termenii de „prisăci” apar în documente până în zorii Epocii Moderne, ca desemnând instalații de protecție a vetrelor de sate. Iar a reconstitui pe baza unei toponimii maghiare o complicată realitate politică pre-maghiară, să o scriem, tot malițios, este destul de dubios.

Conținutul propriu-zis al volumului este introdus provocator: „probleme controversate”. Mai departe nu există decât ceva concluzii, astfel încât se străvede că fals-numitele controverse sunt însăși substanța majoră a comunicatului tipografic. Este o altă alternativă la un text de-al nostru (*Castelarea carpatică*, p. 80–94). Se relevă că, în loc de vreo dispută, ar fi o „încercare de micro-istorie a fortificațiilor de pmînt (sic!)” (p. 115). Modelul polon de fortificații timpurii este absolut de respins pentru zona noastră. Nimic de la noi nu este comparabil cu fazele timpurii de acolo.

Primul exemplu: prima excepție de la sortarea propusă. Alba Iulia nu a fost, cel puțin nu s-a demonstrat, vreo fortificație de pământ. Suntem de acord că Albeștii a fost antedatată. Breaza nu se pot discuta la acest capitol, pur și simplu pentru că fortificațiile de piatră au fost contemporane cu cele de pământ. Cuzdrioara ar trebui să mai aibă în vedere și că numele i-ar putea proveni nu de la „cazarii” posesori de cetăți, ci de la un toponim mai vechi ori onomasticon („Cetatea lui Kozar”). Dacă localizarea „Lempesch”-ului am făcut-o în dreptul Agnitei și nu al Dealului Frumos, acesta s-a datorat numai bibliografiei avută la-ndemână. Speculația de corecție cronologică are tot atât de mare și de mică valoare ca și o alta, atât timp cât impresia nu este argument pentru nimeni. Deci contribuția reală, de transmis, încăpea într-o frază.

Lăpușeștii fraților Ferenczi este tot atât de inutil de reluat, pe cât de inutilă a fost clasarea cronologică de-o lărghețe ridicolă. Orăștie este folosită mereu ca un mare câștig de cronologie timpurie de cetate. Atât timp cât autorii cercetării nu vor fi în măsură să producă dovada că pe o rază de câte sute de kilometri mai existau fortificații similare, cu datare în secolul X, avem toate temeiurile să ne îndoim că acolo ar fi fost un unicat și că nu putea fi vorba despre o interpretare eronată a datelor culese din pământ. Numai dacă am spune: Alba Iulia și Orăștie funcționau ca cetăți în secolul al X-lea, am observa cu-adevărat ce furtună de receptare s-ar stârni. Datarea cetății de la Teliu în secolele XI–XII este o simplă afirmație, fără nici o dovadă. La marile cetăți de la Cluj-Mănăștur, Dăbâca, Hunedoara, Moigrad, Moldovenești, Morești, Șirioara nu s-a adăos nimic. Sunt doar schițe de fișe cu faze și sub-faze care, pentru cine cunoaște cu-adevărat arhitectura de fortificare, puteau funcționa concomitent, pe trasee de cortine diferite ori construite în succesiune lină, cu acceptarea unor „inovații” aduse prin alți meșteri.

„Concluziile” sunt de o superficialitate total condamnată. Autorul a preluat, pur și simplu, alineate din alte părți ale volumului și le-a colat aici. Comparați doar p. 67, cu p. 144, p. 110, cu p. 145, p. 114, cu p. 145 și vom trage concluzia că totul este un copy-paste agresiv la bunul-simț și la sensibilitatea de recepție a oricărui cititor. Probabil îl loc de „concluzii” se pregătise de fapt o caricatură de „rezumat”, care nu s-a mai fabricat din graba de a înzestra Moldova cu o carte de castelologie ardeleană.

Notele sunt „particularizate” prin aceea că sunt numerotate de la un capăt la celălalt al cărții (dintr-o clară inabilitate de folosire a programului de computer), redau complet doar numele maghiare, au grafii majuscule ori pagini lipsă. Indicele s-a produs total aiurea, prin simpla comandă din programul office, în așa manieră că un Madgearu, trebuie căutat la litera A, pentru că s-a indexat la „Al.”! Nu este o excepție: Iambor trebuie căutat la P., Pinter, la Z.! Ca o supremă ironie, unul dintre cei mai citați și preluați autori (A. A. Rusu) nu apare deloc în același indice. Ei bine, iată dovadă, că până și computerele sibiene (ori poate doar ale Editurii Institutului European din Iași?) au fenomene de respingere când ar fi vorba despre relevarea mult-citirii sale. Dar, vanitatea noastră ne spune că același nume trebuia așezat pe undeva aparte, ca să nu producă contradicții flagrante cu ceilalți autori. O simplă lunecare de tastă și, frumosul preparat a dispărut, spre plânsul creatorului.

Semnificația termenilor indexați a fost arătată numai în dreptul persoanelor. Ilustrația finală este de o calitate inferioară și, în bună măsură lipsită de vreo orientare normală. Acolo apar sigle misterioase (harta 3–7), uneori săgeți ori grafică de orientare aeriană către nord (fig. 16a). Este notabilă și trimiterea de la p. 103, către „harta ???”

Propria noastră concluzie? Regretăm, nu avem ce face cu această carte!

ADRIAN ANDREI RUSU

BOGDAN PETRU NICULICĂ, *Din istoricul preocupărilor arheologice în Bucovina. Societatea Arheologică Română*, Editura Universității Suceava, Suceava, 2009, 206 p. (inclusiv 24 p. de anexe nenumerotate) + o hartă atașată.

În timp ce pentru Principatele danubiene, devenite apoi Vechiul Regat al României, pentru Transilvania (aflată sub stăpânire austro-ungară), ca și pentru Basarabia (încorporată Rusiei țariste) s-au întreprins studii destul de ample și bine documentate, pentru realizarea unor sinteze referitoare la istoria arheologiei din acele provincii, Bucovina rămăsese oarecum într-un con de umbră, din acest punct de vedere. Tânărul muzeograf sucevean dr. Bogdan Petru Niculică, cunoscut deja ca un bun specialist în cercetarea epocii bronzului, mergând pe drumul deschis cu circa patru decenii în urmă de dr. Mircea Ignat, și-a concentrat, în ultimul timp, eforturile, în vederea aprofundării cercetărilor referitoare la istoricul arheologiei din Bucovina. Probabil că interesul i-a fost suscitât de informațiile numeroase, dar disperate, despre descoperirile făcute în Bucovina, în perioada în care această provincie s-a aflat sub stăpânire habsburgică – informații pe care le-a valorificat parțial în

teza sa de doctorat (despre Bronzul timpuriu și mijlociu în Podișul Sucevei).

Continuând cercetările în această direcție, autorul a editat recent un volum dedicat în mod special istoricului Societății Arheologice Române din Bucovina, dar care îi dă ocazia, de fapt, să treacă în revistă întreaga activitate arheologică din această provincie la sfârșitul secolului al XIX-lea. Volumul este prefăcut de unul din foștii profesori ai autorului, dr. D. Boghian, care subliniază faptul că Societatea Arheologică Română și mentorul ei, Dionisie Olinescu, au reprezentat „lumini călăuzitoare” pentru mișcarea arheologică din Bucovina. La rândul său, în *Introducere*, autorul mărturisește că acest prim volum doar deschide o serie mai lungă de contribuții la istoria arheologiei bucovinene.

Capitolul I (p. 17–71), extrem de consistent, este o bine venită prezentare a contextului general în care a apărut și a activat Societatea Arheologică Română, prilejuind autorului ocazia de a trece în revistă principalele cercetări arheologice din secolul al XIX-lea, societățile de profil create, ca și muzeele înființate. Ar fi fost bine ca structura logică a acestui capitol, care prezintă adevărate micromonografii ale personalităților și

³ John P.D.B. Kinross, *The Ottoman Centuries. The Rise and Fall of the Turkish Empire*, Perennial Books, 1977, p. 111; Serge Bernstein, Pierre Milza, *Istoria Europei*, Vol. 3, Ed. Institutului European, Iași, 1998, p. 56.

instituțiilor implicate în cercetarea arheologică din Bucovina, să se fi regăsit și în *Cuprins*, printr-o detaliere a unor subcapitole și paragrafe, ceea ce ar fi ajutat la o regăsire mai lesnicioasă a informațiilor.

Chiar dacă astăzi multe dintre aceste preocupări arheologice de pionierat sunt considerate drept amatoriste, nu trebuie uitat, totuși, că ele s-au desfășurat sub supravegherea Comisiei Centrale a Monumentelor Istorice de la Viena, că aici au activat specialiști bine cotați pe plan european (J. Szombathy, R. Kaindl, K.A. Romstorfer), că rezultatele cercetărilor au fost consemnate în prestigioase reviste de specialitate, mijlocind astfel transmiterea informațiilor despre descoperirile făcute aici, că în Bucovina au existat mai multe societăți cu preocupări arheologice, că s-au înființat și două muzee (unul la Cernăuți, altul la Suceava), dintre care cel din capitala provinciei a editat și un anuar, în care se regăsesc consemnări arheologice, importante și pentru cercetarea actuală.

Scopul principal al lucrării se regăsește în capitolul al II-lea, dedicat istoricului *Societății arheologice române din Bucovina* (p. 73–115), accentul punându-se, cum este și firesc în acest caz, pe activitatea lui Dionisie Olinescu, părintele acestei societăți, ca și pe prezentarea colecției de antichități a Societății și a acțiunilor concrete întreprinse (îndeosebi de D. Olinescu și C. Morariu) pentru valorificarea ei științifică și muzeografică.

Capitolul al III-lea (p. 117–145) este, de fapt, o utilă restituire bibliografică, prin republicarea integrală a studiului lui D. Olinescu „Charta arheologică a Bucovinei”, apărut în *Buletinul Societății Geografice Române* din 1894, la care autorul atașează și harta originală, pe care sunt marcate, cu semne convenționale diferite, locurile cu diverse tipuri de descoperiri, cunoscute la acea dată.

Câteva succinte *Concluzii* (p. 147–149) fixează locul lui D. Olinescu și al Societății sale în contextul mișcării

arheologice europene, autorul considerând, pe bună dreptate, că arheologul bucovinean, prin lucrările publicate și prin ideile enunțate, în care se găsesc intuiții confirmate de cercetarea arheologică actuală, trebuie considerat printre fondatorii arheologiei științifice în România.

După abrevieri (p. 151–153), bibliografie (p. 155–165), un rezumat în limba engleză (p. 167–173) și index onomastic (p. 175–181), urmează *Anexe*. Acestea prezintă, de-a lungul a 24 de pagini, fotografii de epocă ale unor personalități care au avut preocupări arheologice în Bucovina, fotocopii de documente și de pagini ale unor lucrări cu subiect arheologic referitor la Bucovina. Ar fi trebuit, însă, ca aceste „anexe” să fi fost numerotate într-un fel, fie prin paginația cărții, fie cu o numerotare aparte (ca figuri/planșe), pentru că, în forma actuală, o să fie dificil de citat; de altfel, chiar autorul, când dorește să se refere la ele în text, nu o poate face decât cu trimitere generală (vezi *Anexe*). I-am sugera, de asemenea, autorului ca la viitoarele volume să nu mai considere ilustrația o „anexă”, un adaos (la care, eventual, s-ar putea chiar renunța), ci s-o integreze între paginile textului, acolo unde poate să întărească cele afirmate. O listă a ilustrațiilor (cu indicarea paginilor) ar rezolva problema regăsirii rapide a diferitelor imagini.

Fără a-și propune să se axeze pe judecăți de valoare asupra nivelului teoretic al abordărilor arheologice din Bucovina de la sfârșitul secolului al XIX-lea, autorul ne-a oferit un documentat și obiectiv istoric al cercetărilor, așa cum rezultă din numeroasele materiale editate și inedite pe care le-a cercetat. Nivelul științific corespunzător, stilul plăcut și logic al redactării ne fac să așteptăm cu încredere viitoarele contribuții ale autorului în acest domeniu.

NICOLAE URSULESCU

ACTIVITATEA ȘTIINȚIFICĂ A INSTITUTULUI DE ARHEOLOGIE DIN IAȘI ÎN ANUL 2010

Autoevaluarea Institutului de Arheologie din Iași în anul 2010 a evidențiat un progres important, mai ales în ceea ce privește calitatea activităților desfășurate, dar și în diversitatea programelor și proiectelor coordonate de către membrii Institutului.

Au fost încheiate 10 teme de cercetare prevăzute în Programele științifice derulate de Institut. Mai sunt în desfășurare șapte teme de cercetare și s-au propus 12 noi teme începând cu anul 2011.

Institutul de Arheologie din Iași a fost organizator sau co-organizator a șapte manifestări științifice internaționale în anul 2010, dintre care remarcăm colocviul internațional de epigrafie și istorie cu tema „*Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit*”, ale cărui lucrări s-au desfășurat în perioada 20–25 septembrie 2010 la Constanța și București. Cercetătorii din instituția noastră au prezentat 24 de comunicări științifice la simpozioane și congrese internaționale. Au fost organizate șase manifestări științifice cu caracter național, iar cercetătorii din cadrul Institutului au prezentat 70 de comunicări și conferințe în diferite centre științifice din țară, organizatoare de manifestări cu acoperire națională.

În decursul anului 2010 au fost câștigate noi granturi CNCISIS, Resurse Umane; unul de tip TE (director Dr. G. Bodi) și altul PD (director Dr. D. Aparaschivei). Din descărcările de sarcină arheologică și consultații de specialitate oferite cu prilejul diferitelor lucrări desfășurate pe teritoriul municipiului Iași sau în județ, au fost obținute cinci contracte extrabugetare.

Institutul de Arheologie din Iași este implicat, sub egida Academiei Române-Filiala Iași, ca partener 2, în Proiectul cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial pentru Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013, Axa prioritară 1 „Educația și formarea profesională în sprijinul creșterii economice și dezvoltării societății bazate pe cunoaștere”, Domeniul major de intervenție 1.5 „Programe doctorale și postdoctorale în sprijinul cercetării”. Titlul proiectului este „Științele socio-umaniste în contextul evoluției globalizate–dezvoltarea și implementarea programului de studii și cercetare postdoctorale”, Contract: POSDRU 89/1.5/S/61104, iar Institutul nostru coordonează activitate a șapte bursieri, până în acest moment.

I. SITUAȚIA PERSONALULUI DE CERCETARE

În anul 2010, limitarea angajărilor și a promovărilor din întreg sectorul bugetar a afectat negativ și instituția noastră, în sensul în care nu s-au putut angaja noi cercetători pentru posturile deficitare sau nu au putut fi avansați unii dintre arheologii care îndeplinesc toate criteriile de performanță.

II. PROGRAME ȘI TEME DE CERCETARE

În anul 2010, conform Planului de cercetare al Institutului de Arheologie Iași, au fost încheiate 10 teme de cercetare, după cum urmează:

- *Sistem informatic geografic pentru modelarea Atlasului geografic al spațiului carpato-nistrean*, Programul *Civilizații preistorice în spațiul carpato-dunărean* (responsabil de temă: Dr. V. Chirica, 1/2 normă);
- *Enciclopedia culturii Cucuteni*, Programul *Civilizații preistorice în spațiul carpato-dunărean* (responsabil de temă: Dr. D. Monah; membri în colectiv Dr. M. Lazarovici, Dr. G. Bodi);
- *Spiritualitatea comunităților Noua din spațiul carpato-nistrean, ilustrată de riturile funerare*, Programul *Civilizații preistorice în spațiul carpato-dunărean* (responsabil de temă: Dr. L. Dascălu);

- *Geți și alogeni în spațiul carpato-nistrean (sec. II a. Chr. – II p. Chr.)*, Programul *Evoluția societății traco-geto-dacice din spațiul carpato-danubiano-pontic până la începutul secolului al II-lea d. Hr.* (responsabil de temă: Dr. S. Sanie; membri în colectiv: Dr. C. Chiriac, Dr. L. Munteanu, Dr. A. Opaîț, Dr. A. Rubel);
- *Scythia și Scythia Minor în inscripții din alte regiuni ale lumii grecești și romane (până în secolul al III-lea p. Chr.)*, în cadrul Programului *Evoluția societății traco-geto-dacice din spațiul carpato-danubiano-pontic până la începutul secolului al II-lea d. Hr.* (responsabil de temă: Dr. V. Cojocaru);
- *Moneda în așezările Daciei romane*, Programul *Romanizare, migratori și culturi în mileniul I d.Hr.* (responsabil de temă: Drd. L. Munteanu);
- *Corpus-ul descoperirilor romane în Dacia răsăriteană (exceptând teritoriile incluse în Imperiul Roman)*, Programul *Romanizare, migratori și culturi în mileniul I d.Hr.* (responsabilii de tema: Dr. I. Ioniță (1/2 normă), Dr. S. Sanie (pensionat) și Dr. V. Mihailescu-Bîrliba (1/2 normă));
- *Informații sigilografice inedite privind viața politică, socială și economică la Dunărea de Jos în secolele IV–XI*, Programul *Romanizare, migratori și culturi în mileniul I d.Hr.* (responsabil de temă: Dr. C. Chiriac);
- *Evoluția agriculturii la est de Carpați în perioada medievală*, Programul *Civilizația medievală rurală și urbană românească la est de Carpați în secolele XII–XVII* (responsabil de temă: Drd. G. A. Bilavschî);
- *Tratatul de Istoria românilor*, vol. III, Programul *Civilizația medievală rurală și urbană românească la est de Carpați în secolele XII–XVII* (responsabil de temă: Prof. Dr. V. Spinei).

Noile teme propuse și aprobate pentru următoarea perioadă sunt:

- *Depozite și tezaure din cultura Cucuteni*, Programul *Civilizații preistorice în spațiul carpato-dunărean*, (responsabil de temă: Dr. D. Monah, perioada 2011–2013);
- *Modele teoretice și aplicații practice în studiul structurilor socio-economice preistorice de pe teritoriul României*, Programul *Civilizații preistorice în spațiul carpato-dunărean*, (responsabil de temă: Dr. G. Bodi, perioada 2011–2014);
- *Unele aspecte ale activităților economice ale comunităților Noua din spațiul est-carpatic. Meșteșugul prelucrării materiilor dure animale*, din Programul *Civilizații preistorice în spațiul carpato-dunărean*, (responsabil de temă: Dr. L. Dascălu, perioada 2011–2013);
- *Instituția proxeniei în spațiul pontic*, Programul *Lumea nord-vest pontică și contactele acesteia cu alte regiuni ale oikumenei în perioada greco-romană*, (responsabil de temă: Dr. V. Cojocaru, perioada: 2011–2014);
- *Importuri de vin și ulei de măsline la Dunărea de Jos. Un studiu de caz: Libida și Histria (sec. I a. Ch. – III p. Ch.)*, Programul *Lumea nord-vest pontică și contactele acesteia cu alte regiuni ale oikumenei în perioada greco-romană* (responsabil de temă: Dr. A. Opaîț, perioada 2011–2014);
- *Moneda romană republicană și imperială la est de Carpați*, Programul *Romanizare, migratori și culturi în mileniul I d.Hr.*, (responsabil de temă: L. Munteanu, perioada: 2011–2014);
- *Dinamica locuirii umane în zona de contact a Câmpiei Moldovei cu Podișul Central Moldovenesc în secolele II–IV d.Hr.* Programul *Romanizare, migratori și culturi în mileniul I d.Hr.*, (responsabil de temă: Dr. I. Ioniță, perioada 2011–2012);
- *Germania lui Tacitus și religia germanilor*, Programul *Romanizare, migratori și culturi în mileniul I d.Hr.*, (responsabil de temă: Dr. A. Rubel, perioada 2011–2013);
- *Viața creștină la Dunărea de Jos ilustrată prin descoperiri arheologice inedite (sec. IV–XIII)*, Programul *Romanizare, migratori și culturi în mileniul I d.Hr.*, (responsabil de temă: Dr. C. Chiriac ; Prof. Dr. D.Gh. Teodor, perioada 2011–2013);
- *Aspecte ale sistemului urbanistic din Scythia Minor. Studii de caz: Ibida (Slava Rusă, jud. Tulcea) și Noviodunum (Isaccea, jud. Tulcea)*, Programul *Romanizare, migratori și culturi în mileniul I d.Hr.*, (responsabil de temă: Dr. D. Aparaschivei, perioada 2011–2013);
- *Evoluția instrumentarului agricol și a tehnicilor de producție cerealiere și influența lor asupra economiei și societății medievale românești din spațiul carpato-nistrean*, Programul: *Civilizația medievală rurală și urbană românească la est de Carpați în secolele XII–XVII*, (responsabil de temă: G. A. Bilavschî, perioada: 2011–2013);

- *Viața confesională din estul Europei oglindită în circulația cruciulițelor pectorale în secolele XI–XIII: Civilizația medievală rurală și urbană românească la est de Carpați în secolele XII–XVII*, (responsabil de temă: Prof. Dr. V. Spinei, perioada: 2011–2012).

III. CERCETĂRI ARHEOLOGICE DE TEREN (CAMPANIA 2010) ȘI PRELUCRAREA MATERIALULUI ARHEOLOGIC

1. Șantiere arheologice sistematice

- Dr. C.-M. Lazarovici, șantierul Ruginoasa, jud. Iași (iulie 2010)
- Dr. A. Opaț, șantierul Slava Rusă-Ibida, jud. Iași (august 2010)
- Dr. A. Opaț, șantierul Jurilovca-Argamum, jud. Tulcea (septembrie 2010)
- Dr. D. Aparaschivei, șantierul Slava Rusă-Ibida (iulie 2010)
- Dr. D. Aparaschivei, șantierul Isaccea-Noviodunum, jud. Tulcea (august 2010)
- Drd. G. Bilavski, șantierul Isaccea- Noviodunum, jud. Tulcea (august 2010)
- Dr. A. Rubel, șantierul Slava Rusă – Ibida, jud. Tulcea (iulie 2010)
- Dr. C.-M. Lazarovici, șantierul Icold, jud. Cluj (martie 2010)
- Dr. C.-M. Lazarovici, șantierul Cheile Turzii – Peștera Ungurească, jud. Cluj, (august 2010)

2. Șantiere arheologice de salvare

- Drd. C. Asăvoaie, Centura de ocolire a municipiului Iași – varianta sud, km. 5+840 – km. 14 (cu colectiv de cercetare de la Complexul Muzeal Moldova Iași);
- Drd. C. Asăvoaie, săpăturile preventive de la S.C. Textila S.A. – Iași;
- Drd. C. Hriban, Membru în colectivul de cercetare arheologică Centura de ocolire a municipiului Iași – varianta sud, km. 5+840 – km. 14;
- Drd. C. Hriban – săpături de salvare la „Balciu – La Moară” (j. Iași, c. Miroslava), conducător dr. Mădălin Văleanu CP I (CMN Moldova);
- Drd. C. Hriban – cercetare de teren: identificare/localizare punct vf. Ponoare – Dealul Uricani (RAJI vol. I, p.238, pct.XLVI.10.C), (s. Uricani, c. Miroslava, j. Iași), în colaborare cu dr. Mădălin Văleanu CP I (CMN Moldova), 24 martie 2010;
- Drd. C. Hriban – cercetare de teren: identificare/localizare punct Între Lunca Cetățuii și Dumbrava (RAJI vol I, p.81, pct. XIII.3.D), (s. Dumbrava, c. Ciurea, j. Iași), 24 octombrie 2010;
- Drd. C. Hriban – cercetare de teren: dealul Nucului (s. Balciu, c. Miroslava, j. Iași), 16 august 2010;

3. Prelucrarea materialului arheologic

- Dr. G. Bodi – prelucrarea materialului arheologic ceramic provenit din siturile 1. Mihoveni – „Cahla Morii” (Șcheia, jud. Suceava), 2. Fetești – „La Schit” (Adâncata, jud. Suceava), 3. Preutești – „Haltă” (Preutești, jud. Suceava), 4. Ruginoasa – „Dealul Drăghici” (Ruginoasa, jud. Iași), 5. Hoisești – „La Pod” (Dumești, jud. Iași), 6. Scânteia – „Dealul Bodești” (Scânteia, jud. Iași), 7. Cârliși – „Aldești” (Filipești, jud. Bacău), 8. Mărgineni (Trebeș) – „Cetățuia” (Mărgineni, jud. Bacău), 9. Poduri – „Dealul Ghindaru” (Poduri, jud. Bacău), 10. Târgu Ocna – „Podei” (Târgu Ocna, jud. Bacău), 11. Fulgeriș – „La trei cireși” (Pîncești, jud. Bacău) în vederea efectuării de analize asupra pigmentilor de pictură;
- Dr. C. Chiriac – prelucrarea materialului arheologic din așezarea fortificată romană târzie de la (L)Ibida, Slava-Rusă, jud Tulcea;
- Dr. L. Dascălu – materiale prelucrate, aflate în colecția Muzeului Botoșani, provenind din săpăturile efectuate în așezarea culturii Noua de la Crasnaleuca;
- Dr. D. Aparaschivei – prelucrarea materialului arheologic de tip „small finds” de la Slava Rusă-Ibida, jud. Tulcea ;
- Dr. C.-M. Lazarovici, – prelucrarea materialelor arheologice provenind din siturile Ruginoasa, Scânteia, jud. Iași și Cheile Turzii, jud. Cluj;
- Dr. I. Ioniță – prelucrarea materialelor arheologice romane din colecțiile Institutului de Arheologie din Iași și ale Muzeului județean Botoșani;

- Dr. V. Mihailescu-Bîrliba – prelucrarea materialului arheologic din Cultura Tumulilor Carpatici (Braniște, Gura Secului și Târzia) și responsabil și gestionar al *Colecției Numismatice* a institutului (preluarea, curățirea, conservarea, identificarea, evaluarea și inventarierea monedelor și obiectelor prețioase, provenite din cercetările membrilor institutului, din donații, achiziții etc.);
- Dr. D. Monah – prelucrarea materialelor arheologice provenind din săpăturile din tell-ul calcolitic Poduri-Dealul Ghindaru, jud. Bacău;
- Dr. A. Opaț – prelucrare de material ceramic la muzeul arheologic Sf. Gheorghe, muzeul arheologic Galați, Complexul muzeal „Palatul Culturii” Iași, muzeul arheologic Caransebeș, muzeul arheologic Reșița, muzeul arheologic Piatra Neamț, Institutul de Arheologie – București;
- Dr. R. Popovici – prelucrarea materialului ceramic provenit de la Borniș, pct. Obârșia, jud. Neamț;
- Prof. Dr. V. Spinei – prelucrarea materialului arheologic medieval de la Bârlad.

IV. MANIFESTĂRI ȘTIINȚIFICE ORGANIZATE DE CĂTRE MEMBRI AI INSTITUTULUI

A. Internaționale

- V. Cojocaru, Colocviul internațional de epigrafie și istorie cu tema „*Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit*”, (în colaborare cu Dr. L. Buzoianu și Prof. Dr. Ch. Schuler), Constanța-București/România, 20–25 septembrie 2010;
- Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, *Session B35. Temples and Sanctuaries from PPN to Copper Age. Type, Content and Functionality*, sesiune organizată în cadrul *16-th Annual Meeting. The European Association of Archaeologists. 1st – 5th September 2010*, The Hague-The Netherlands;
- V. Chirica, G. Bodi (org.), Simpozionul *Arta antropomorfă feminină în preistoria spațiului carpato-nistean*, Iași, 22 iulie 2010;
- D. Aparaschivei, G.A. Bilavski et alii. “*Ziua porților deschise la Cetatea Noviodunum*” organizat de: Institutul de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea, Institutul de Arheologie Iași, University of Cambridge, University College of London, University of Southampton, Muzeul Brăilei, Muzeul de Arheologie “Callatis” Mangalia, Muzeul Național de Istorie a României și Primăria Isaccea, 20–21 august 2010;
- A. Rubel, F. Solomon, C. Topor: *Deutsch-rumänische Tagung / Simpozion germano-român 130 Jahre deutsch-rumänische diplomatische Beziehungen (1880–2010) 130 ani de relații diplomatice germano-române (1880–2010)*, Iași, 29 septembrie – 3 octombrie 2010;
- A. Rubel, *Simpozion internațional: „Bekanntnis zur Aufklärung”*, Iași, 8 octombrie 2010;
- Gh. Dumitroaia, D. Monah, D. Nicola *Colocviul internațional Cucuteni. Religie și Artă*, Complexul Muzeal Județean Neamț/Centru Internațional de Cercetare a Culturii Cucuteni Piatra Neamț și Institutul de Arheologie Iași, Piatra Neamț 19–20 noiembrie 2010.

B. Naționale

- C. Chiriac, D. Aparaschivei, A. Opaț, A. Rubel, L. Munteanu et alii, *Ziua Poților deschise la (L)Ibida*, 28–29 august 2010 (în colaborare cu ICEM Tulcea, Universitatea „Al. I. Cuza” Iași);
- V. Cojocaru, T. Diaconescu, Sesiunea de comunicări *Studiile clasice: unitate în diversitate*, Iași, 28 aprilie 2010;
- V. Cojocaru, M. Paraschiv C. Tărnăuceanu, Simpozion omagial cu prilejul aniversării a 150 de ani de la întemeierea Universității „Al. I. Cuza” *Antichitatea și moștenirea ei spirituală*, Iași, 29 octombrie 2010;
- I. Ioniță, M. Mamalaucă, Sesiunea Națională de comunicări științifice Bârlad (21–22 mai 2010);
- C.-M., Lazarovici, A. Rubel, *Seminarul de etnoreligie “Idei, credințe, simboluri” cu tema “Sanctuale naturale. Ritualuri în sanctuale”*, Iași, 22 aprilie 2010;
- V. Spinei, V. Mihailescu Bîrliba, Sesiuni de comunicări științifice bilunare în cadrul Institutului de Arheologie Iași.

V. PARTICIPĂRI LA MANIFESTĂRI ȘTIINȚIFICE

A. Internaționale

- D. Aparaschivei, *La storiografia romena e straniera riguardo al problema di urbanizzazione sul Basso Danubio*, Colloquio internazionale romeno-italiano, Iași, mai 2010;
- D. Aparaschivei, G.A. Bilavski, ghidaje de specialitate la manifestarea internațională „Ziua Poților deschise la Noviodunum”, 21 august 2010 (în colaborare cu ICEM Tulcea, Muzeul Mangalia, UCL Londra, University of Nottingham);
- D. Paraschiv, M. Mocanu, C. Chiriac, *(L)Ibida – Précisions chronologiques et stratigraphiques*, comunicare susținută la cea de-a 35 aniversare a muzeului de Etnografie din Tutrankan, (Bulgaria), 22–23 octombrie 2009;
- V. Chirica, C.-M. Văleanu, C.-V. Chirica, *Imaginea femeii în arta preistorică: oranta*, la Simpozionul Internațional *Arta antropomorfă feminină în preistoria spațiului carpato-nistean*, Iași, 21–22 iulie 2010;
- V. Chirica, *Elemente de artă religioasă în sanctuarele Paleoliticului superior*, la Simpozionul Național de Etnoreligie *Idei, credință, simboluri (Sanctuare naturale; Ritualuri în sanctuare)*, Iași, aprilie 2010;
- V. Cojocaru, *Die Außenbeziehungen der griechischen Städte der nördlichen Schwarzmeerküste in hellenistischer und römischer Zeit auf Grundlage der epigraphischen Quellen*, pe 22 septembrie, în cadrul colocviului româno-german de epigrafie și istorie cu tema „Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit”;
- Măruia L., Micle D., Török-Oance M., Lazarovici Gh., C.-M. Lazarovici, Smadu-Vlad L., Stavila A., Bolcu L., *Archaeological geomorphology and geomorphography. Case study on Cucutenian sites from Ruginoasa and Scânteia, Iași County, Romania*, comunicare prezentată la XXXVIII Annual Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology, Granada, Spain, 6–9 april 2010, p. 60;
- Ionescu C., Hoeck V., Ghergari L., Simon V., Precup C., Lazarovici M., Lazarovici Gh., *Characterization of the Copper Age ceramics of the Cucuteni-Tripolye culture (Ruginoasa, Romania)*, comunicare prezentată la 20th Meeting of IMA (International Mineralogical Association), Budapest, 21–27 August 2010, *Acta Mineralogica-Petrographica Abstract series*, 6 (CD), p. 109;
- Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, *Session B35. Temples and Sanctuaries from PPN to Copper Age. Type, Content and Functionality*, în *Abstracts. 16-th Annual Meeting. The European Association of Archaeologists. 1st–5th September 2010*, The Hague-The Netherlands, p. 158,
- C.-M. Lazarovici, *Domestic sanctuaries in Cucuteni-Tripolye Civilization*, în *Abstracts. 16-th Annual Meeting. The European Association of Archaeologists. 1st–5th September 2010*, The Hague-The Netherlands, p. 160–16;
- D. Monah, *L’approvisionnement en sel des tribus chalcolithiques sédentaires et des tribus des steppes du Nord de la Mer Noire*; la simpozionul *Salz und Gold: die Rolle des Salzes im prähistorischen Europa*, 30 Sept.– 4 Oct., 2010, Provadia, Bulgaria;
- L. Munteanu, *Coin Finds in the Military Settlements of Roman Dacia*, la *Convegno La numismatica per l’archeologia, l’archeologia per la numismatica*, Accademia di Romania, Roma, 4 – 5 giugno 2010 (5 giugno 2010, Museo dei Fori Imperiali);
- L. Munteanu, *Some Remarks Concerning the Gold Coins with the Legend ‘KOΣΩN’*, *Proceedings of the “XIV International Numismatic Congress”*, Glasgow, 2010;
- A. Opaïț, Colocviul internațional organizat de Institutului de Studii Sud-Est Europene-comunicarea: *Amphorae of Dr 24 similis type in the central Aegean area Chios-Erythrai-Kyme*, București, 14 mai 2010;
- A. Opaïț, Al 27-lea congres internațional *Rei Cretariae Romanae Fautores*, Belgrad, Serbia (19–26 septembrie 2010) – comunicarea *Rare amphora finds in the city and territory of [L]Ibida (1st–6th centuries AD)*;
- A. Poruciuc, *Balkanismen heute – Internationale Konferenz, September 3–5*. Comunicarea *A new view on the Latin origin of Romanian sat, Aromanian fsat and Albanian fshat*, Österreichische Akademie der Wissenschaften/ Institut für Romanistik, septembrie, 2010, Viena;

- A. Poruciuc, International Conference *Constructions of Identity*. Comunicare și conducere a unei mese rotunde intitulată *Traditional culture and / as identity*, octombrie 2010, Cluj-Napoca, Universitatea "Babes-Bolyai";
- A. Poruciuc, Simpozionul internațional de lingvistică, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”, Academia Română Comunicarea: „Rom. *burta* și rom. *bort* ca vechi germanisme”, noiembrie 2010;
- A. Rubel, *Zur ökonomischen und fiskalischen Bedeutung des Bosporus in byzantinischer Zeit* Viena, Simposion: In Poseidons Realm XV, Byzantium at Sea: Innovation and Tradition. 19–21 februarie 2010;
- A. Rubel, *Neue Ausgrabungen in (L)Ibida/Slava Rusa*, Universität Konstanz, Germania, 10 septembrie 2010;
- A. Rubel, *Archäologie in Rumänien: Die Dobrudscha*, Clubul-Rotary-Radolfzell, Germania, 14 septembrie 2010;
- A. Rubel, *Persönliche Frömmigkeit und religiöses Erlebnis. Griechische Heilulte*, Hamburg, Germania Simpozion „Persönliche Frömmigkeit”, 25–27 noiembrie 2010;
- V. Spinei, *Priorități privind protecția monumentelor*, Academia de Știință a Republicii Moldova, Chișinău, 15 octombrie 2010;
- V. Spinei, *Coordonate privind evoluția așezărilor urbane medievale din sud-estul Moldovei*, Orheiul Vechi, 16 octombrie 2010.

B. Naționale

- D. Aparaschivei, Prezentarea volumului *Studia Antiqua et Medievalia*, Ed. Academiei Române, 2009, 486 p., Institutul de Arheologie Iași, 14 ianuarie 2010;
- D. Aparaschivei, *Participarea Institutului de Arheologie din Iași la campaniile arheologice din anul 2009. Cercetările arheologice de la Ibida (Slava Rusă, jud. Tulcea). Sector X. Campania 2010*, Institutul de Arheologie din Iași, 24 mai 2010;
- D. Aparaschivei, G. Bilavschî, *Participarea Institutului de Arheologie din Iași la campaniile arheologice din anul 2009. Cercetările arheologice de la Noviodunum (Isaccea, jud. Tulcea). Sector Curtină S-E*, Institutul de Arheologie din Iași, 24 mai 2010;
- D. Aparaschivei, *Cercetările arheologice de la Ibida (Slava Rusă, jud. Tulcea). Sector X. Campania 2010*, Sesiunea Națională de Rapoarte Arheologice, Suceava, 27–29 mai 2010;
- D. Aparaschivei, G. Bilavschî, *Cercetările arheologice de la Noviodunum (Isaccea, jud. Tulcea). Sector Curtină S-E*, Sesiunea Națională de Rapoarte Arheologice, Suceava, 27–29 mai 2010;
- D. Aparaschivei, *Medicii civili din provincia Moesia Inferior*, Institutul de Arheologie din Iași, 8 noiembrie 2010;
- D. Aparaschivei, *Originea cuvintelor trac, get și dac*, Sesiunea de conferințe *De la traco-daci la români*, organizată de Muzeul Literaturii Române, Casa Pogor, Iași, 2 martie 2010;
- C. Asăvoaie, *Cultură și „ostășie” în Moldova anilor ’30–40 ai celui de-al XX-lea veac după Hristos*, la Simpozionul „România de la Trianon la Viena”, în cadrul „Zilelor Culturale ale Bârladului”, Bârlad, 16 mai 2010;
- C. Asăvoaie *Curțile domnești de la Vaslui. Dileme cu răspunsuri în construcția bisericească*, la Sesiunea anuală a Complexului Muzeal Județean Neamț, Piatra Neamț, 19–20 noiembrie 2010;
- C. Asăvoaie I. Asăvoaie, *Urme târzii de apărare medievală la Iași*, la Simpozionul Național „Monumentul. Tradiție și viitor”, ediția a XII-a, Iași, 13–17 octombrie 2010;
- C. Asăvoaie, B. Minea, *Simbioză militar-religioasă la Iași în perioada medievală*, la Simpozionul Național „Monumentul. Tradiție și viitor”, ediția a XII-a, Iași, 13–17 octombrie 2010;
- C. Asăvoaie B. Minea, *Opinii privitoare la Programul de Stat Salvagardarea Patrimoniului Cultural Național al Republicii Moldova. Domenii: patrimoniu imobil, patrimoniu mobil și patrimoniu imaterial*, Institutul de Arheologie Iași, 3 martie 2010;
- C. Asăvoaie L. Chiriac, V. Cojocaru, *Șantierul arheologic Curțile Domnești din Vaslui – privire retrospectivă*, la Sesiunea anuală de comunicări a Muzeului județean „Stefan cel Mare” Vaslui, 19–20 noiembrie 2010;

- C. Asăvoaie D. Lepădatu, *Rolul și evoluția trepidului ceramic din Evul Mediu până în prezent*, la Sesiunea anuală de comunicări a Muzeului Județean „Stefan cel Mare” Vaslui, 19–20 noiembrie 2010;
- C. Asăvoaie, *Dezbaterea Societății de Relații Internaționale „Est-Democrația”, Curajul de a înfrunta tirania. Revolta studenților ieșeni în februarie 1987*, Muzeul Literaturii Române Iași, 27 mai 2010;
- C. Asăvoaie Vernisajul expoziției „35 de ani de arheologie vasluiană” organizată de Muzeul Județean „Stefan cel Mare” Vaslui, 19 noiembrie 2010;
- G.A. Bilavski, *Considerente referitoare la evoluția topoarelor medievale timpurii din spațiul est-carpatic, bazate pe cercetări europene recente*, la Sesiunea națională de comunicări științifice organizată de Muzeul de Istorie și Arheologie din Piatra Neamț din 19–20 noiembrie 2010;
- N. Buzgar, G. Bodi, A. Buzatu, *Studiu Raman și XRD al pigmentului negru de pe ceramica cucuteniană*, prezentată în cadrul Simpozionului Național de Arheometrie, București, 28–29 octombrie;
- C. Chiriac, *Sigilii romane și bizantine recent descoperite în Dobrogea*, comunicare la Institutul de Arheologie Iași, 14 ianuarie 2010;
- C. Chiriac, *Mărturii creștine inedite din Dobrogea (secolele III–XII)* comunicare susținută la Univ. „Al. I. Cuza”, Facultatea de Istorie, Centrul de studii clasice și creștine, 15 ianuarie 2010;
- C. Chiriac, *Semnificația unor sigilii romane recent descoperite în Dobrogea (secolele II–IV)* comunicare la Institutul de Arheologie Iași, noiembrie 2010;
- C. Chiriac, *Trei sigilii, trei monarhi, trei destine nefericite (secolele VI–XIII)*, Univ. „Al. I. Cuza”, Facultatea de Istorie, Centrul de studii clasice și creștine, decembrie 2010;
- D. Paraschiv, C. Chiriac, M. Mocanu, *Cercetările arheologice de la Ibida (Slava Rusă, jud. Tulcea). Sector Curtină G și Turn 8. Campania 2009*, mai 2010;
- C. Chiriac, S. Boțan, *Vase de sticlă descoperite la (L)Ibida*, comunicare la sesiunea Pontica la Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, (octombrie 2010);
- V. Chirica, *Sanctualele Paleoliticului superior european*, la Sesiunea științifică anuală a Universității „M. Kogălniceanu”, 21–22 mai 2010;
- V. Chirica, *Civilizații preistorice în spațiul carpato-nistrean*, la Sesiunea Brigăzii 15 Mecanizate-Iași, consacrată Zilei Armatei Române, 25 oct. 2010;
- V. Cojocaru, *Inscripția greacă de la Dragomirna*, pe 26 februarie 2010, Centrul de Studii Clasice și Creștine al Facultății de Istorie a Universității „Al. I. Cuza” din Iași, în colaborare cu Institutul de Arheologie și Societatea de Studii Clasice;
- V. Cojocaru, *Interferențe greco-scitice ca reflecție a circulației monetare la marginea stepei*, pe 28 aprilie, Societatea de studii clasice din România – Iași, în colaborare cu Institutul de Arheologie și Catedra de Limbi clasice, Italiană, Spaniolă a Universității „Al. I. Cuza”;
- V. Cojocaru, *Limba inscripțiilor grecești din orașele de la nordul Mării Negre în secolele VI a. Chr. – III p. Chr.*, pe 22 octombrie, în cadrul unei ședințe organizate de Catedra de Limbi Clasice, Italiană și Spaniolă a Universității „Al. I. Cuza”;
- V. Cojocaru, *Relațiile externe ale orașelor nord-pontice în epoca elenistică și romană*, pe 29 octombrie, în cadrul simpozionului omagial cu prilejul aniversării a 150 de ani de la întemeierea Universității „Al. I. Cuza”, organizat de Catedra de Limbi Clasice, Italiană și Spaniolă, în colaborare cu Filiala Iași a Societății de Studii Clasice din România;
- L. Dascălu, *Fișe pentru o bază de date a poziției scheletelor din mormintele Noua*, Institutul de Arheologie Iași, 25 noiembrie 2010;
- C. Hriban, *Sabia persecuției. Fragmente din arheologia unei imagini culturale*, comunicare susținută la Institutul de Arheologie Iași, 6 mai 2010;
- C. Hriban, *Comune fără steme – Steme fără comune. Probleme actuale de heraldică teritorială*, comunicare susținută în cadrul celui de-al XV-lea Congres Național de Genealogie și Heraldică, Iași, 13–15 mai 2010;
- I. Ioniță, *Necropola sarmatică din secolele II–III d. Hr. de la Pogorăști (com. Răuseni, jud. Botoșani) și problema importurilor de produse romane la triburile sarmatice din Câmpia Moldovei*. Comunicare susținută la simpozionul organizat la Muzeul „Vasile Pârvan” din Bârlad, 21–22 mai 2010;

- C.-M. Lazarovici, Prezentarea volumului: Senica Țurcanu, *Industria litică cioplită din neoliticul României*, Editura Universității "Alexandru Ioan Cuza" Iași, 2009, 283 pagini, 45 de figuri, 38 planșe, 39 tabele, în colecția *Bibliotheca Archaeologica Iassiensis XXI*, ediderunt Victor Spinei et Vasile Chirica, comunicare prezentată în februarie la Institutul de Arheologie Iași;
- C.-M. Lazarovici, G. Trnka, Gh. Lazarovici, *Surse de materii prime preistorice pentru utilajul litic cioplit*, comunicare prezentată pe 4.03. 2010 la Institutul de Arheologie Iași ;
- C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Prospecțiuni magnetice și alte analize interdisciplinare în situl de la Iclod (cultura Zau, grupul Iclod)*, comunicare prezentată pe 5.05. 2010 la Institutul de Arheologie Iași;
- C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Plastica antropomorfă din așezarea Ruginoasa-Dealul Drăghici*, comunicare prezentată pe 22.07.2010 la Institutul de Arheologie Iași, în cadrul Simpozionului național *Arta antropomorfă feminină în preistoria spațiului carpato-nistean* ;
- C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Descoperirile de la Cheile Turzii – Peștera Ungurească: stadiul cercetărilor*, comunicare susținută în cadrul simpozionului *Comori transilvane*, organizat de Muzeul Unirii din Alba Iulia la Ighiu, 9 august 2010 ;
- C.-M. Lazarovici, G. Trnka, Gh. Lazarovici, *Cercetări privind sursele de materii prime preistorice pentru realizarea utilajului litic*, comunicare prezentată la *Simpozionul Național de Arheometrie*, 28–29 octombrie 2010, București (cu rezumat);
- Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, Bogdan Constantinescu, *Despre analizele pieselor de aur din Atelierul de bijuterii de la Cheile Turzii – Peștera Ungurească*, comunicare prezentată la *Simpozionul Național de Arheometrie*, 28–29 octombrie 2010, București (cu rezumat);
- Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, Dorel Micle, *Ruginoasa – prospecțiuni magnetice*, comunicare prezentată la *Simpozionul Național de Arheometrie*, 28–29 octombrie 2010, București;
- Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, *Despre faza A1 a grupelor Ariușd și Cucuteni*, comunicare susținută la Sesiunea anuală a Muzeului Național de Istorie al Carpaților Răsăriteni, Sfântu Gheorghe, 11–12 noiembrie 2010;
- C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Plastica din așezarea cucuteniană de la Ruginoasa-Dealul Drăghici*, comunicare susținută la Sesiunea anuală a complexului muzeal Neamț, 19–20 noiembrie 2010, Piatra Neamț;
- V. Mihailescu Bîrliba, *Cimitirul tumular de la Gura-Secului, jud. Neamț (secolul IV)*, susținută la Sesiunea Națională *Arheologia mileniului I p. Chr. la Est și Vest de Prut* (Muzeul de Istorie Bârlad, 21–22 mai 2010);
- V. Mihailescu Bîrliba, *Antichitatea târzie în bazinul Prutului*, susținută la Sesiunea Națională *Arheologia mileniului I p. Chr. la Est și Vest de Prut* (Muzeul de Istorie Bârlad, 21–22 mai 2010);
- V. Mihailescu Bîrliba, *Prezentare cărții dlui D. Aparaschivei, Orașele de la Dunărea inferioară: secolele I–III p. Chr.*, Iași, 2010 (susținută la Institutul de Arheologie Iași, martie 2010);
- V. Mihailescu Bîrliba, *Date preliminare despre necropola din secolul IV de la Gura Secului*, susținută la *Sesiunea Națională de Comunicări Științifice Arheologia Mileniului I p. Chr.*, Ploiești, 26–28 august 2010;
- V. Mihailescu Bîrliba, *Gura Secului – Nemțisor (jud. Neamț) – un cimitir din secolul al IV-lea* (susținută la Institutul de Arheologie Iași, martie 2010);
- D. Monah, *Tezaure religioase Precucuteni și Cucuteni*, colocviul internațional Cucuteni. Religie și Artă, Complexul Muzeal Județean Neamț/Centru Internațional de Cercetare a Culturii Cucuteni Piatra Neamț și Institutul de Arheologie Iași, Piatra Neamț 19–20 noiembrie 2010;
- D. Monah, *Din nou despre orașele Tripolie*, Colocviul internațional „Cucuteni. Religie și artă”, Complexul Muzeal Județean Neamț/Centru Internațional de Cercetare a Culturii Cucuteni Piatra Neamț și Institutul de Arheologie Iași, Piatra Neamț 19–20 noiembrie 2010;
- A. Opaț, Sesiunea Națională de Rapoarte Arheologice (Editia XLIV, 27–30 mai 2010), comunicarea *Considerații preliminare privind ceramica romană și romano-bizantină de la (L)Ibida*;
- A. Opaț, Ședința de comunicări științifice, Institutul de Arheologie, comunicarea *Un nou cuptor romano-bizantin de la Argamum*; Iași, 25 mai 2010;
- A. Opaț, Ședința de comunicări științifice, Institutul de Arheologie, comunicarea *Cercetări preliminare asupra ceramicii romano-bizantine de la [L]Ibida (Slava Rusă, jud. Tulcea)*, Iași, 25 mai 2010;

- A. Opaîț, *Raport preliminar asupra cercetărilor amforice întreprinse în muzeele din Sf. Gheorghe și Galați*, Iași, 25 mai 2010;
- A. Opaîț, *Doua amfore de la Budureasca și Cireșanu*, Sesiunea de Comunicări Științifice „Arheologia Mileniului I p. Ch.” – Muzeul de arheologie Prahova, 26–28 august 2010;
- A. Opaîț, *Amfore romane timpurii de la [L]Ibida-Slava Rusă*, Sesiunea de Comunicări Științifice „In Memoriam Constantini Daicoviciu” – Muzeul Județean de Etnografie și al Regimentului de Graniță, Caransebeș, 30 septembrie–2 Octombrie 2010;
- A. Opaîț, *Ateliere de produs amfore din zona Egee în perioada romană*, Societatea de Studii Clasice din România-Iași, 2 iunie 2010;
- R. Popovici, *Cahle cu elemente heraldice*, Sesiunea Muzeului de Istorie și Arheologie din Piatra Neamț, 19–20 noiembrie 2010;
- A. Poruciu, Seminarul de etnoreligie. Comunicarea *De la peșteri sacre la sanctuare lobulare și la biserici în plan triconc*, Muzeul Unirii, Institutul de Arheologie, Filiala Academiei Române – Iași, aprilie 2010;
- A. Rubel, *Ziarul Der Deutsche in Transnistrien între propagandă și utilitate* Simpozion Galați: 5–6 noiembrie 2010;
- A. Rubel, *Sanctuare în lumea germanică și nordică în epoca de fier*, Simpozionul de etnoreligie: *Idei, Credințe, Simboluri*, cu tema „Sanctuare naturale. Ritualuri în sanctuare”. Iași, 22 aprilie 2010;
- A. Rubel, *Despre semnificația economică și fiscală a strămtorilor în perioada bizantină*, Institutul de Arheologie Iași, 8 noiembrie 2010;
- A. Rubel, *Der Deutsche in Transnistrien (Odessa). Un ziar între propaganda nazistă și căutarea identității germane*, Prelegere la Institutul „Al. Philippide” Iași, 2 decembrie 2010;
- A. Rubel, *Evanghelia lui Luca din perspectivă istorică*, Club Rotary Curtea Domnească, Iași, ianuarie 2010;
- V. Spinei, *Raporturile de colaborare dintre arheologii din Iași și Chișinău*, Institutul de Arheologie din Iași, 27 aprilie 2010;
- V. Spinei, *Dacia într-un scurt tratat de geografie din perioada bizantină târzie*, Institutul de Arheologie din Iași, 8 iunie 2010;
- V. Spinei, *Probleme actuale ale istoriografiei românești*, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” din Iași, 4 octombrie 2010;
- V. Spinei, *Prezentarea unor cronici medievale editate recent de I. Konovalova și M. Rady*, Institutul de Arheologie din Iași, 28 octombrie 2010;
- V. Spinei, *Probleme actuale ale arheologiei medievale*, Universitatea „Al. I. Cuza” Iași, Facultatea de Istorie, 13 noiembrie 2010.

VI. STAGII DE DOCUMENTARE-CERCETARE/BURSE

În afară de deplasarea pentru participarea la sesiuni științifice internaționale și pentru susținerea unor conferințe (13 deplasări pentru opt cercetători în Bulgaria, Serbia, Olanda, Austria, Germania, Ungaria, Olanda, Spania, Republica Moldova), cinci cercetători au călătorit peste hotare, pe cont propriu sau în cadrul schimburilor interacademice, pentru documentarea în biblioteci și arhive (Austria, Israel, Germania).

Dr. Dan Aparaschivei a obținut o bursă de cercetare din partea Fundației Familiei M. Elias, în perioada octombrie–noiembrie 2010, la Viena.

VII. PROGRAME DE CERCETARE ȘTIINȚIFICĂ (GRANTURI ȘI PROIECTE NAȚIONALE ȘI INTERNAȚIONALE) ÎN ANUL 2010

În decursul anului 2010, relansarea competiției de granturi naționale CNCIS a dus la obținerea de către membri ai Institutului a noi astfel de proiecte: unul de tip TE (director Dr. G. Bodi) și altul PD (director Dr. D. Aparaschivei).

Institutul de Arheologie din Iași este implicat, sub egida Academiei Române–Filiala Iași, ca partener 2, în Proiectul cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial pentru Dezvoltarea

Resurselor Umane 2007–2013, Axa prioritară 1 „Educația și formarea profesională în sprijinul creșterii economice și dezvoltării societății bazate pe cunoaștere”, Domeniul major de intervenție 1.5 „Programe doctorale și postdoctorale în sprijinul cercetării”. Titlul proiectului este „Științele socio-umaniste în contextul evoluției globalizate–dezvoltarea și implementarea programului de studii și cercetare postdoctorale”, Contract: POSDRU 89/1.5/S/61104, iar Institutul nostru coordonează activitatea a 7 bursieri, urmând să mai participe încă trei noi bursieri. Menționăm că acest proiect are mai mulți parteneri interni, precum și din Franța, Austria și Germania.

VIII. ACTIVITATEA EDITORIALĂ

În decursul anului 2010 s-au publicat cinci cărți de autor și 15 cărți editate sau coordonate, în cele cinci colecții ale Institutului nostru sau în alte colecții. Au fost tipărite, la Editura Academiei Române, numerele XXXII/2009 și XXXIII/2010 din *Arheologia Moldovei*, revista Institutului de Arheologie din Iași, reușind, astfel, să ajungem la zi cu publicația-fanion a Institutului.

În ceea ce privește studiile, articolele, notele și recenziile științifice, cercetătorii din cadrul instituției noastre au publicat materiale de valoare în reviste de prestigiu din străinătate (28 studii, articole, note și recenzii) sau din țară (68 studii, articole, note și recenzii), dintre care 43 în publicații ale Academiei Române. Cinci studii, în special rapoartele de săpături arheologice, au fost publicate pe internet, în format electronic. În jur de 40 de materiale științifice au fost deja trimise și acceptate spre a fi publicate pentru perioada următoare.

IX. BIBLIOTECA

În cursul anului 2010, au fost înregistrate în inventarul bibliotecii instituției un număr de 651 titluri de cărți, respectiv 230 de titluri primite prin schimb intern și internațional, dintre care un număr de 28 de titluri obținute prin achiziție (cumpărare) și 421 de titluri obținute prin donație din partea familiei Silvia și Dan Gh. Teodor, precum și Șeiva și Silviu Sanie.

De asemenea, în cursul anului 2010, au fost înregistrate în inventarul bibliotecii instituției, un număr de 734 titluri de reviste, respectiv 279 de titluri primite prin schimb intern și internațional și 455 de titluri obținute prin donație din partea familiilor sus menționate.

Au fost expediate aproximativ 278 de colete cu publicațiile instituției la partenerii de schimb externi.

În cursul anului 2010 biblioteca a avut un număr de 250 de cititori și au fost consultate un număr de aproximativ 3650 de publicații.

Cărțile aflate în biblioteca institutului au fost înregistrate electronic, ajungându-se în total la un număr de 10896 de titluri. În urma achiziționării programului Aleph de către Biblioteca Academiei filiala Iași cărțile înregistrate lucrate în programul WinISIS au fost convertite în ALEPH.

X. DISTINCȚII

Lucrarea *Orașele romane de la Dunărea Inferioară (secolele I–III p. Chr.)*, Editura Universității „Al. I. Cuza” Iași, 2010, 390 p., a cercetătorului dr. Dan Aparaschivei, a câștigat **premiul *Clio Auditor*** din cadrul Concursului Național „Cartea de Istorie”, organizat de Jurnalul Național, cu o comisie de evaluare formată din istorici renumiți, membri ai Academiei Române.

XI. LISTA PUBLICAȚIILOR MEMBRILOR INSTITUTULUI ÎN ANUL 2010

Dr. Aparaschivei Dan, CS III (normă întreagă)

- *Orașele romane de la Dunărea Inferioară, secolele I–III p. Chr.*, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2010, 390 p;
- *Государственные учреждения в римских городах Нижней Мезии. Статистическое исследование*, în *North and West Black Sea Area during Antiquity and Middle Ages*, Materials of the 11th session of the Joint Ukrainean-Romanian/Romanian-Ukrainean Commissions for History,

Archaeology. Ethnography and Folklore of the National Academy of Sciences of Ukraine and Romanian Academy, edited by S. Bocharov, V. Cojocaru, Simferopol, 2009, p. 81–107;

- *Date istorice și arheologice de la Isaccea – Noviodunum (jud. Tulcea). Rezultate preliminare ale cercetărilor din sector Curtină 1 și 2*, în *ArhMold*, XXXII, 2009, p. 183–396; (în colab cu Bilavski, G.);
- *Cercetările arheologice de la (L?)Ibida (Slava Rusă, jud. Tulcea), Sector X (campania 2008) (I)*, în *ArhMold*, XXXII, 2009, p. 167–182;
- *Activitatea științifică a Institutului de Arheologie din Iași în anul 2008*, în *ArhMold*, XXXII, 2009, p. 383–396;
- *Raport arheologic. Slava Rusă (Ibida), Sector X*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România, Campania 2009*, București, 2010, p. 174–176;
- *Raport arheologic. Isaccea (Noviodunum), Curtina S–E*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România, Campania 2009*, București, 2010, p. 78–79; (în colab cu Bilavski, G.);
- *Activitatea științifică a Institutului de Arheologie din Iași în anul 2009*, în *ArhMold*, XXXIII, 2010, p. 377–392;
- (rec.), L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *Albești. Monografii arheologice., I*, Constanța, 2008, în *Classica et Christina*, 5/2, 2010, p. 542–547;
- (rec.), Michel Kazanski, *Archéologie des peuples barbares*, Editée par V Spinei, București-Brăila, 2009, în *ArhMold*, XXXIII, 2010, p. 365–367.

Drd. Asăvoaie Costică, CS III (normă întreagă)

- *Un pas spre normalitate: prof. univ. dr. Gh. Postică membru de onoare al Institutului de Arheologie al Academiei Române-filiala Iași*, în *ArhMold*, XXXIII, 2010, p. 405–406;
- *Șantierul arheologic Curțile Domnești din Vaslui în „Catalogul de expoziție 35 de ani de arheologie vasluiană”*, Bârlad, Editura Sfera, 2010, p. 125–131; (în colab cu Chiriac, L., Cojocaru, V.).

Drd. Bilavski George Aurelian, CS (normă întreagă)

- *Date istorice și arheologice de la Isaccea – Noviodunum (jud. Tulcea). Rezultate preliminare ale cercetărilor din sector Curtină 1 și 2*, în *ArhMold*, XXXII, 2009, p. 183–396 (în colab cu Aparaschivei, D.);
- *Terminologia românească referitoare la practicile agricole și pastorale tradiționale*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Moldovei*, VIII, 2009, p. 33–68;
- *Raport arheologic. Isaccea (Noviodunum), Curtina S–E*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România, Campania 2009*, București, 2010, p. 78–79; (în colab cu Aparaschivei, D.);
- (rec.) *Studia Antiqua et Medievalia. Miscellanea in honorem annos LXXV peragentis Professoris Dan Gh. Teodor oblata*, editat Dan Aparaschivei (în colecția „Honoraria” 5, redigat Victor Spinei), Ed. Academiei Române, București, 2009, 486 p., în *ArhMold*, XXXIII, 2010, p. 360–366.

Dr. Bodi George, CS III (normă întreagă)

- *Hoisești – La Pod. O așezare cucuteniană pe valea Bahluiului*, în *Bibliotheca Archaeologica Moldaviae*, Editura Pim, Iași, 2010;
- (ed.) *Arta antropomorfă feminină în preistoria spațiului carpato-nistrean*, Editura Pim, Iași, 2010 (în colab. cu Chiriac, V.);
- *Considerații asupra unei posibile tipologii funcționale a formelor ceramice cucuteniene specifice fazei A*, în *ArhMold*, XXXIII, 2010, p. 315–324; (în colab. cu Solcan, L.);
- *A deposit of astragali at the Copper Age tell of Poduri-Dealul Ghindaru, Romania*, în *Antiquity*, 84, 323, 2010, Project Gallery, (în colab. cu Bejenaru, L., Monah, D.).

Dr. Chiriac Costel, CS II (normă întreagă)

- *(L)Ibida – Précisions chronologiques et stratigraphiques*, în vol. *Rekata i Vremeto (The river and the time)*, Tutrakan (Bulgaria) 2010, p. 107–116; (în colab. cu Paraschiv, D., Mocanu, M.);
- *Some general considerations regarding the discoveries of Roman glass vessels from (L)Ibida, Slava Rusă (Tulcea county)* în *Annuario dell Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia*, nr. 10–11, 2008–2009, p. 91–100 (în colab. cu Boțan, S.);

- *Mercurius-Hermes-Thot. O statueta de bronz din Dobrogea romană*, în *ArhMold*, nr. XXXII, 2009, p. 273–278; (în colab. cu Nuțu, G.);
- *Considerații privind câteva piese antice de bronz descoperite în Dobrogea*, în *ArhMold*, XXXIII, 2010, p. 285–294; (în colab. cu Nuțu, G.);
- *Slava-Rusă, com, Slava Chercheză, jud. Tulcea, [(L)Ibida]*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2009*, CIMEC-București, 2010; (în colab. cu Iacob, M., Paraschiv, D., Nuțu, G. et alii).

Dr. Chirica Vasile, CS I (normă întreagă)

- *Arta antropomorfă feminină în preistoria spațiului carpato-nistrean*, Editura Pim, Iași, 2010 (în colab. cu Bodi, G.);
- (coord. BAI XXI) S. Țurcanu, *Industria litică cioplită din neoliticul Moldovei*, Editura Universității “Al. I. Cuza”, Iași, 2009, 283 p. + 38 pl; (în colab. cu Spinei, V.);
- *Climatic signature and radiocarbon chronology of middle and late pleniglacial loess from eurasia: comparison with the marine and greenland records*, în *Radiocarbon*, Vol 51, Nr 1, 2009, p. 301–318; (în colab. cu Haesaerts, P., Borziac, I., Chekha, V.P., Damblon, F., Drozdov, N.I., Orlova, L.A., Pirson, S., van der Plicht, J.);
- *Charcoal and wood remains for radiocarbon dating Upper Pleistocene loess sequences in Eastern Europe and Central Siberia*, în *Palaogeography Palaeoclimatology Palaeocology*, 291 (2010), p. 106–127; (în colab. cu Haesaerts, P., Borziac, I., Chekha, V.P., Drozdov, N.I., Koulakovska, L., Orlova, L.A., Van der Plicht, J., Damblon, F.);
- *Nouvelles recherches sur le gisement paléolithique de Mitoc Valea Izvorului (département de Botoșani), Fouilles 2003–2004*, în *Materiale și Cercetări Arheologice*, V, 2009, p. 21–33; (în colab. cu Tuffreau, A., Balescu, S., Haesaerts, P.);
- *Motivul orantei în arta și religiile paleolitice și neo-eneolitice*, în V. Chirica, G. Bodi, (eds.), *Arta antropomorfă feminină în Preistoria spațiului carpato-nistrean*, BAI XXIII, Editura PIM, 2010, p. 159–204; (în colab. cu Văleanu, M., Chirica, C.-V.);
- *Paleoliticul mijlociu, paleoliticul superior și epipaleoliticul – mezoliticul în spațiul carpato-nistrean*, în *ArhMold*, XXXIII, 2010, p. 25–68; (în colab. cu Borziac, I.);
- *Gheorghe Dumitroaia la aniversare*, în *ArhMold*, XXXIII, 2010, p. 421–426;
- (rec.), C. Beldiman, *Industria materiilor dure animale în Preistoria României. Resurse naturale, comunități umane și tehnologie din Paleoliticul superior până în Neoliticul timpuriu*, București, 2007, în *ArhMold*, XXXIII, 2010, p. 331–333;
- (rec.), Mihai Gligor, *Așezarea neo- și eneolitică de la Alba Iulia-Lumea Nouă în lumina noilor cercetări*, Cluj Napoca, 2009, în *ArhMold*, XXXIII, 2010, p. 342–344.

Dr. Cojocaru Victor, CS II (normă întreagă)

- (ed.) *North and West Black Sea Area during Antiquity and the Middle Ages*, Simferopol, 2009, 316 p. (în colab. cu Bocharov, S.);
- *Zum Verhältnis zwischen Steppenbevölkerung und griechischen Städten: Das ‘skythische Protektorat’ als offene Frage*, în *Tyche*, 23, Viena, 2009, p. 1–20;
- *Zur Proxenie in den griechischen Städten des pontischen Raums*, în *Pontica*, 42, 2009, p. 349–374;
- *Die Proxenie als „Fremdenpolitik“ in griechischen Gemeinwesen des pontischen Raums und in Kos: Eine vergleichende Untersuchung*, în S. Bocharov and V. Cojocaru (eds.), *North and West Black Sea Area during Antiquity and the Middle Ages*, Simferopol, 2009, p. 179–210 (în colab. cu Lițu, A.);
- *Von Byzantion nach Olbia: Zur Proxenie und zu den Außenbeziehungen auf der Grundlage einer Ehreninschrift*, în *ArhMold*, XXXII, 2009, p. 41–56;
- *Ababos*, în *Amici Populi Romani. Prosopographie der auswärtigen Freunde Roms / Prosopography of the Foreign Friends of Rome* (SFB 600-A2, în variantă electronică);
- *Kallisthenes, Sohn des Dades, aus Olbia*, în *Amici Populi Romani. Prosopographie der auswärtigen Freunde Roms / Prosopography of the Foreign Friends of Rome* (SFB 600-A2, în variantă electronică) (în colab. cu Coșkun, A.);

- *Kallisthenes, Sohn des Kallisthenes, aus Olbia*, în *Amici Populi Romani. Prosopographie der auswärtigen Freunde Roms / Prosopography of the Foreign Friends of Rome* (SFB 600-A2, în variantă electronică) (în colab. cu Coșkun, A.);
- (rec.) J. Hupe (Hg.) unter Mitarbeit von C. von Behren, *Der Achilleus-Kult im nördlichen Schwarzmeerraum vom Beginn der griechischen Kolonisation bis in die römische Zeit; Beiträge zur Akkulturationsforschung*, Rahden/Westf., 2006, 270 p. + 58 pl., în *ArhMold*, XXXI, 2008, p. 368–377;
- (rec.) Coșkun, A. (Hg.) in Zusammenarbeit mit H. Heinen und M. Tröster, *Roms auswärtige Freunde in der späten Republik und im frühen Prinzipat*, Göttingen, 2005, 300 p., în *ArhMold*, XXXI, 2008, p. 380–384;
- (rec.) N. Zugravu, M. Girardi (ed.), *Classica et Christiana 1* (2006), *Oriente e Occidente nell'antichità: contatti e interazioni*. Atti del V Convegno romeno-italiano 23.–27. April 2005 în Iasi, Iași, 2006, 227 p., în *ArhMold*, XXXI, 2008, p. 386–391.

Dr. Dascălu Lidia, CS III (normă întreagă)

–

Drd. Hriban Cătălin Iulian, CS (normă întreagă)

- *Simbolurile Universității din Iași (steme, sigilii, drapele)*, în Gh. Iacob, Al. F. Platon (coordonatori), *Istoria Universității din Iași*, Ed. Universității “Al. I. Cuza”, Iași, 2010, p. 687–709 (în colab. cu Iftimi, S.);
- (rec.) Frédérique Lachaud, *L'Éthique du pouvoir au Moyen Âge. L'office dans la culture politique (Angleterre, vers 1150 – vers 1330)*, coll. "Bibliothèque d'histoire médiévale", Classiques Garnier.

Dr. Iconomu Constantin, CS I (1/2 normă)

- *Două akinakai descoperite la Cozia, jud. Iași*, în *ArhMold*, XXXIII, 2010, p. 115–122;
- *Un însemnat reprezentant al cercetării arheologice din Republica Moldova-Eugen Sava*, în *ArhMold*, XXXIII, 2010, p. 407–408.

Dr. Ioniță Ion, CS I (1/2 normă)

- *Sacrificii și înhumări rituale de animale în așezarea dacilor liberi de la Băiceni – Siliște (com. Cucuteni, jud. Iași)*, în I. Căndea (ed.), *Tracii și vecinii lor în antichitate // The Thracians and Their Neighbours in Antiquity. Studia in honorem Valerii Sîrbu*, Editura Istros, Brăila 2010, p. 649–659;
- *Un cuptor de olărie din secolul al IV-lea d. Hr. descoperit la Siliștea (com. Iana, jud. Vaslui)*, în *Acta Musei Tutovens* V, 2010, p. 191–206.

Dr. Lazarovici Cornelia-Magda, CS I (normă întreagă)

- *Cucuteni. A Great Civilization of the Prehistoric World*, ed. L. Stratulat, Editura Palatul Culturii, Iași, 2009, 350 p. (în colab. cu Lazarovici Gh., Țurcanu S.);
- *New data regarding the chronology of the Precucuteni, Cucuteni and Horodiștea-Erbiceni cultures*, în P. Kalábková / B. Kovár / P. Pavúk / J. Suteková (eds.): *PANTA REI. Studies in chronology and cultural development of the SE and Central Europe in Earlier Prehistory presented to Juraj Pavúk on the occasion of his 75 birthday. Studia Archaeologica et Mediaevalia*, XI, Bratislava, 2010, p. 33–66;
- *Architecture of the Early Neolithic in Transylvania*, în Sabin Adrian Luca, Cosmin Suciu eds., *The first Neolithic Sites in Central/South-east European Transect, vol. II, Early Neolithic (Starčevo-Criș) Sites on the Territory of North-West Romania*, BAR International Series, Kraków, 2188, 2010, p.19–35 (în colab. cu Lazarovici Gh.);
- *Neo-eneolithic cult constructions in Southeastern Europe: Building techniques and space management – A brief overview*, în *Actele Congresului XV UISPP Lisabona 2006*, BAR International Series, 2097, 2010, p. 117–125 (în colab. cu Lazarovici Gh.);
- *“Some salt sources in Transylvania and their connections with the archaeological sites in the area”*, în *The Anthropology of Salt: a Diachronic Approach*, eds. Marius Alexianu, Olivier Weller, Roxana Curcă, BAR International Series, 2010, p. 79–96 (în colab. cu Lazarovici Gh.);

- „Casa sacră” și importanța ei pentru reconstituirea arhitecturii, amenajarea interiorului și vieții spirituale, în *Memoria Antiquitatis*, XXV–XXXVI, Piatra Neamț, 2010, p. 89–114 (în colab. cu Lazarovici Gh.);
- *Ruginoasa, com. Ruginoasa, jud. Iași. Punct : Dealul Drăghici*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2009*, Cimec 2010, p. 165–166 (în colab. cu Lazarovici Gh., Țurcanu, S., Știrbu, M., Micle, D., Măruia, L.);
- *Scânteia, com. Scânteia, jud. Iași. Punct Dealul Bodești*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2009*, Cimec 2010, p. 170–171 (în colab. cu Lazarovici Gh., Țurcanu, S., Geba, M., Hușleag, A., Știrbu, M., Ellis, L., Micle, D., Măruia, L.);
- *Despre unele reprezentări antropomorfe masculine din cultura Cucuteni*, în *Acta Moldaviae Meridionalis*, nr. XXX, 2009, p. 37–47 (în colab. cu Lazarovici Gh.);
- *Seminarul de etnoreligie „Idei, credințe, simboluri” cu tema “Sanctuale naturale. Ritualuri în sanctuale”, Iași, 22 aprilie 2010*, în *ArhMold*, XXXIII, 2010, p. 393–394;
- (rec.) Senica Țurcanu, *Industria litică cioplită din neoliticul României*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2009, 283 pagini, 45 de figuri, 38 planșe, 39 tabele, în colecția *Bibliotheca Archaeologica Iassiensis XXI*, ediderunt Victor Spinei et Vasile Chirica, în *ArhMold*, XXXIII, 2010, p. 333–334;
- *Descoperiri din perioada târzie a epocii bronzului de la Poienest, jud. Vaslui și din Hallstatt-ul timpuriu de la Scânteia, jud. Iași*, în *ArhMold*, XXXIII, 2010, p. 275–284 (în colab. cu Boroffka, N.);
- *Archaeological geomorphometry and geomorphography. Case study on Cucutenian sites from Ruginoasa and Scânteia, Iasi County, Romania*, în *Annales d’Université Valahia Târgoviște, Section d’Archéologie et d’Histoire*, Tome XII, Numéro 2, 2010, p. 23–37 (în colab. cu Micle, D., Măruia, L., Török-Oance, M., Lazarovici, Gh., Cîntar, A.).

Dr. Mihailescu-Bîrliba Virgil, CS I (1/2 normă)

- *Monnaies et parures du Musée départemental de Botoșani*, Corpus Nummorum Moldaviae – IV, Muzeul de Istorie Botoșani, Gura Humorului, 2010, 170 p. și 44 planșe (în colab. cu Butnariu, V., Popovici, R., Boldureanu, A., Chiroșca, A., Vâlcu, A., Setnic, E.);
- (coord. BAM XIII) G. Bodi, *Hoisești – La Pod. O așezare cucuteniană pe valea Bahluiului*, în *Bibliotheca Archaeologica Moldaviae*, Editura Pim, Iași, 2010; (în colab. cu Spinei, V.);
- (coord. BAM XII) D. Aparaschivei, *Orașele romane de la Dunărea Inferioară (secolele I–III p. Chr.)*, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2010 (în colab. cu Spinei, V.);
- *Constantin Preda*, în *ArhMold*, XXXII, 2009, p. 417–428;
- *Arend Vincent Manuel Hubrecht*, în *ArhMold*, XXXII, 2009, p. 429–430;
- (rec.) Constantin Preda, *Enciclopedie de numismatică antică în România*, în *ArhMold*, XXXIII, 2010, p. 351–352;
- (rec.) Dan Aparaschivei, *Orașele romane de la Dunărea inferioară (secolele I–III p. Chr.)*, Iași, 2010, în *ArhMold*, XXXIII, 2010, p. 352–354;
- (rec.) Ion Ioniță, Mircea Mamalaucă, Vladimir Vornic (coordonatori), *Antichitatea târzie în bazinul Prutului: catalog*, Bârlad, 2009, în *ArhMold*, XXXIII, 2010, p. 358–360.

Dr. Monah Dan, CS I (normă întreagă)

- (ed.) C. Bourquin-Mignot, J.-É. Brochier, L. Chabal, S. Crozat, L. Fabre, F. Guibal, P. Marinval, H. Richard, J.-F. Terral, I. Rhéry, *Arheobotanica* (traducere Dana Monah), Editura Universității „Al. I. Cuza” Iași, 2010, 219 p. (în colab. cu Bejenaru, L., Monah, F.);
- *A deposit of astragali at the Copper Age tell of Poduri-Dealul Ghindaru, Romania*, în *Antiquity*, 84, 323, 2010, Project Gallery, (în colab. cu Bejenaru, L., Bodi, G.);
- *Prefață*, în C. Bourquin-Mignot, J.-É. Brochier, L. Chabal, S. Crozat, L. Fabre, F. Guibal, P. Marinval, H. Richard, J.-F. Terral, I. Rhéry, *Arheobotanica* (L. Bejenaru, F. Monah și D. Monah), traducere Dana Monah, Editura Universității „Al. I. Cuza” Iași, 2008, p. 7–9 (în colab. cu Bejenaru, L., Monah, F.);
- (rec.) *L’art néolithique en Roumanie*, texts de Fl. Drașovean et D. Nicolae, Ed. Arte’ m, 2008, 229 p., în *ArhMold*, XXXIII, 2010, p. 334–338.

Drd. Munteanu Lucian, CS (normă întreagă)

- *Aspecte metodologice privind descoperirile monetare din așezările romane*, în *ArhMold*, XXXIII, 2010, p. 137–149;
- *Slava Rusă, com. Slava Cercheză, jud. Tulcea (Ibida)*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2009*, București 2010, p. 173–176 (în colab cu Iacob, M., Paraschiv, D., Nuțu, G. et alii).

Dr. Opaît Andrei, CS II (1/2 normă)

- *A Chiote pottery workshop of Roman period*, în *RCRF Acta* 41, 2010, p. 23–28 (în colab cu Tsaravopoulos, A.);
- *Pontic wine in the Athenian market*, în D. Papanikola-Bakirtzi and K. Kousoulakou (eds.), *Proceedings of the Symposium: Late Antique Ceramics from Greece (3rd–7th c.c.), Thessaloniki, November 12th–16th 2006*, vols.1–2. Thessaloniki, 2010, p.108–130;
- *Aspects of the provisioning of the Pontic settlements with olive oil in the Hellenistic and early Roman periods*, în D. Kassab Tezgör & N. Inaishvili (eds.), *PATABS I. Production and trade of amphorae in the Black Sea. Actes de la Table-Ronde internationale de Batoumi et Trabzon, 27–29 Avril 2006*, Varia Anatolica XXI, 2010, p.153–58, pls.7, 87–92;
- *On the origin of Carthage LR Amphora I*, în S. Menchelli, S. Santoro, M. Pasquinuci, and G. Guiducci, (eds.) *LRCW3. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean*, BAR Int. Series 2185, 2010, p. 1015–1022.
- *Imitație heracleenă după un cunoscut tip de amforă sinopeană. Amfora de tip “carrot”*, în *Acta Musei Tutovensis* V, 2010, p. 207–211.

Dr. Popovici Rodica, CS II (1/2 normă)

- *Monnaies et parures du Musée départemental de Botoșani*, *Corpus Nummorum Moldaviae – IV*, Muzeul de Istorie Botoșani, Gura Humorului, 2010, 170 p. și 44 planșe (în colab. cu Mihailescu-Bîrlița, V., Butnariu, V., Boldureanu, A., Chiroșca, A. Vâlcu, A., Setnic, E.);
- *Cahle cu acvile bicefale în Moldova medievală (secolele XV–XVII)*, în *ArhMold*, XXXIII, 2010, p. 255–274.

Prof. dr. Poruciuc Adrian, CS I (1/2 normă)

- *Prehistoric Roots of Romanian and Southeast European Traditions*, prefată de Miriam Robbins Dexter (UCLA), 2010, 172 p., Sebastopol, CA: Institute of Archaeomythology;
- *Salt and Human Health: Science, Archaeology, Ancient Texts and Traditional Practices of Eastern Romania*, în *The Mankind Quarterly*, Washington, D.C., Vol. L, 2010, No. 3, Spring, p. 225–256; (în colab. cu Sandu, I., Alexianu, M., Curcă, R., Weller, O.);
- *Rom. sat ca derivat din termenul lat. fossatus folosit în arpentajul roman*, în vol *Lucrările celui de-al treilea simpozion internațional de lingvistică, București, 20–21 noiembrie 2009*, 129–136, ed. N. Saramandu, M. Nevaci, C. I. Radu. Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”. Editura Universității din București;
- *Observații asupra elementului –poris din onomastica tracică*, în *ArhMold*, XXXIII, 2010, p. 325–329;
- (rec.), Wahlter Poll, *Eastern Central Europe in the Early Middle Ages-Conflicts, Migrations and Ethnic Processes*, Edited by Cristina Spinei and Cătălin Hriban, București-Brăila, 2009, în *ArhMold*, XXXIII, 2010, p. 369–370.

Dr. Rubel Alexander, CS I (normă întreagă)

- (ed.) *Martin Hose: Euripides. Poetul pasiunilor*, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2010;
- (ed.) *Wolfgang Schuller, Cleopatra*, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2010;
- (coord.) *Friedrich Schiller zwischen Historisierung und Aktualisierung*, Hartung-Gorre Verlag, Konstanz, 2010;
- *Die Wiederkehr des Mythos. Ernst Jünger in Rumänien – Ernst Jünger und die Rumänen*, în N. Zarska, G. Diesener, W. Kunicki (eds.), *Ernst Jünger – eine Bilanz*, Leipzig 2010, p. 431.450;

- *Der Deutsche in Transnistrien* (Odessa). *Eine Zeitung zwischen Nazipropaganda und volksdeutscher Identitätssuche*, în Markus Winkler (Hg.): *Presselandschaft in der Bukowina und den Nachbarregionen: Akteure – Inhalte – Ereignisse (1900–1945)*. München: IKGS 2011, p. 203–213;
- *Demokratie, Mythos und Erinnerung. Die „Tyrannenmörder“ in Athen und der militärische Widerstand gegen Hitler*, în *Antike & Abendland*, 56 (2010), p. 72–96 (ISI);
- *Ernst Jünger in zwei Biographien*, în *Arcadia* 45/1 (2010), p. 239–244 (ISI);
- *Die römische Siedlung Ibida (Slava Rusă) in der rumänischen Dobrogea (Dobruddsch)*. *Migration und Akkulturation aus archäologischer Sicht*, în L. Mihailescu-Bîrliba, O. Bounegru (ed.), *Migration und Akkulturation im Osten des Mittelmeerraumes in hellenistischer und römischer Zeit*, Wiesbaden: Harassowitz 2010, p. 131–143;
- *Romanisierung als theoretisches Forschungsproblem. Vorüberlegungen zu einer rumänischen Romanisierungsdebatte*, în *ArhMold*, XXXII, 2009, p. 57–71;
- *„Ritual“ als epistemologisches Problem der (prähistorischen) Archäologie. Religionswissenschaftliche und erkenntnistheoretische Anmerkungen zum Problem urzeitlicher Religionen*, în *ArhMold*, XXXII, 2009, p. 255–264.

Prof. dr. Spinei Victor, CS I (1/2 normă)

- (ed.) F. Curta, *Text, Context, History, and Archaeology. Studies in Late Antiquity and the Middle Ages (Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi*, Curatores seriei V. Spinei et I. Căndea, VI), Editura Academiei Române – Editura Istros, București-Brăila, 2009, 475 p;
- (ed.) Gh. I. Brătianu, *Studii și articole de istorie*, Ediție îngrijită de V. Spinei și Al.-F. Platon, în colab. cu E. Adam, I. Acrudoaie și A. Ancuța, Edit. Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2010, 422 p.
- (coord.), *Istoria românilor*, III, *Genezele românești*, Editura Enciclopedică, București, 2010 (în colab. cu R. Theodorescu), 770 p + 41 pl.
- (coord. *Honoraria*, 8) *Studia varia in honorem Professoris Ștefan Ștefănescu octogenarii*, Ediderunt C. Luca et I. Căndea, Edit. Academiei Române – Edit. Istros, București-Brăila, 2009, 906 p;
- (coord. BAM XII) D. Aparaschivei, *Orașele romane de la Dunărea Inferioară (secolele I–III p. Chr.)*, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2010 (în colab. cu V. Mihailescu Bîrliba);
- (coord. BAM XIII) G. Bodi, *Hoisești – La Pod. O așezare cucuteniană pe valea Bahluiului*, în *Bibliotheca Archaeologica Moldaviae*, Editura Pim, Iași, 2010 (în colab. cu V. Mihailescu Bîrliba);
- (coord. BAI XXI) S. Țurcanu, *Industria litică cioplită din neoliticul Moldovei*, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2009, 283 p. + 38 pl (în colab. cu V. Chirica);
- (coord. *Honoraria*, 7), *In medias res praehistoriae. Miscellanea in honorem annos LXV peragentis Professoris Dan Monah oblata*, Edidit G. Bodi, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2009, 464 p;
- (coord. *Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi*, VII) L. R. Kyzlasov, *The Urban Civilization of Northern and Innermost Asia. Historical and Archaeological Research*, Edited by Gh. Postică and I. Kyzlasov, Editura Academiei Române – Editura Istros, București-Brăila, 2010, 426 p. (în colab. cu I. Căndea);
- *Păgânii / cumanii în inscripția de la Altenburg din 1304 și în cronicile contemporane*, în vol. *Studia varia in honorem Professoris Ștefan Ștefănescu octogenarii*, Ediderunt C. Luca et I. Căndea, Edit. Academiei Române – Edit. Istros, București-Brăila, 2009, p. 177–201;
- *Cruciulițe-encolpion cu imaginea individuală a principilor martiri Boris și Gleb și unele probleme privind canonizarea lor*, în *ArhMold*, XXXII, 2009, p. 95–166;
- *Crepusculul stăpânirii avare în spațiul transilvănean*, în *Istoria românilor*, III, *Genezele românești*, Coord. R. Theodorescu, V. Spinei, Edit. Enciclopedică, București, 2010, p. 45–57;
- *Migratori la cumpăna de mileniu: ungurii, pecenegii, uzii și cumanii*, în vol. *Istoria românilor*, III, *Genezele românești*, ed. a 2-a, Edit. Enciclopedică, București, 2010, p. 260–314;
- *Menționarea Daciei într-un scurt tratat de geografie din perioada bizantină târzie*, în *ArhMold*, XXXIII, 2010, p. 309–314;
- *Rigoare și obiectivitate profesională pilduitoare: Academicianul Ștefan Ștefănescu / Rigueur et objectivité professionnelle exemplaires: l'Académicien Ștefan Ștefănescu*, în vol. *Studia varia in honorem Professoris Ștefan Ștefănescu octogenarii*, Ediderunt C. Luca et I. Căndea, Edit. Academiei Române – Edit. Istros, București-Brăila, 2009, p. 11–18;

- *Ars historiae: Alexandru Zub la 75 de ani*, în *Revista istorică*, SN, XX, 2009, 5–6, p. 576–579;
- *Florin Curta: a Fruitful Balance between the Archaeology and the History of the Great Migrations*, în F. Curta, *Text, Context, History, and Archaeology. Studies in Late Antiquity and the Middle Ages*, Edit. Academiei Române – Edit. Istros, București–Brăila, 2009, p. 13–15;
- *Florilegiu polivalent Gheorghe I. Brătianu*, în Gh. I. Brătianu, *Studii și articole de istorie*, Ediție îngrijită de V. Spinei și Al.-F. Platon, în colab. cu E. Adam, I. Acrudoaie și A. Ancuța, Edit. Universității “Al. I. Cuza”, Iași, 2010, p. 9–21;
- *Réflexions sur un anniversaire*, în vol. *Itinera in praehistoria. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu quinto et sexagesimo anno*, Ediderunt V. Cotiugă, F. A. Tencariu, G. Bodi, Edit. Universității “Al. I. Cuza”, Iași, 2009, p. 11–13;
- *Vingt ans après. Două decenii de la structurarea autonomă a Institutului de Arheologie din Iași*, în *ArhMold*, XXXIII, 2010, p. 9–11;
- *Conferirea titlului de Doctor Honoris Causa profesorului Peter Schreiner*, în *ArhMold*, XXXIII, 2010, p. 396–397;
- *Investigații științifice în bibliotecile, muzeele și catedralele britanice (2009)*, în *ArhMold*, XXXIII, 2010, p. 398–402;
- (rec.) *Salz-Reich. 7000 Jahre Hallstatt*, Hrsg. Anton Kern, Kerstin Kowarik, Andreas W. Rausch, Hans Reschreiter, Viena, 2008, în *ArhMold*, XXXIII, 2010, p. 344–346;
- (rec.) I. Zimonyi, *Muslimische Quellen über die Ungarn vor der Landnahme. Das ungarische Kapitel der Gaihäni-Tradition*, Herne, 2006, în *Südost-Forschungen*, München, 67, 2008 [2010], p. 419–424.

Notă:

Prezenta *Dare de seamă* a fost întocmită pe baza fișelor de autoevaluare completate de către membrii Institutului de Arheologie din Iași. Fiecare cercetător este direct răspunzător pentru veridicitatea informațiilor oferite.

DAN APARASCHIVEI

COLOCVIUL INTERNAȚIONAL „SALZ UND GOLD: DIE ROLLE DES SALZES IM PRÄHISTORISCHEN EUROPA”, 30 SEPTEMBER – 4 OCTOBER, 2010, PROVADIA, BULGARIA

Arheologia sării a făcut în ultimii ani progrese notabile în Europa, au fost descoperite numeroase stațiuni în care au fost găsite vestigii legate de exploatarea sării în diferite epoci istorice, au fost reconstituite tehnicile de recristalizare a sării, implicațiile acestei operațiuni asupra mediului natural și intensitatea schimburilor/comerțului bazat pe sare. Progrese notabile au fost înregistrate și pentru Europa de sud-est regiune în care se află, în special în Carpați, enorme zăcămintele de sare gemă și numeroase izvoare cu apă sărată. Mai ales cercetările din România au adus o câteva descoperiri deosebit de interesante dintre care cităm doar stațiunea de la Lunca-Poiana Slatinei unde a fost identificată cea mai veche exploatare a sării din lume.

Mai puțin cunoscută rămânea situația din Peninsula Balcanică unde doar lucrările lui Nenad Tasic, John Capman și Bisserka Gaydarska au abordat acest subiect.

În ultimii ani au fost organizate mai multe colocvii internaționale, fiind publicate și actele acestor reuniuni științifice. După colocviile internaționale de la Cardona, 2003, Piatra Neamț, 2004, Sigüenza, 2006 și Iași, 2008 în care au fost prezentate și discutate destul de amplu și problemele exploatărilor preistorice de sare din Europa de sud-est și centrală, colegii din Bulgaria au folosit prilejul excepționalei descoperiri de la Provadia pentru a organiza un nou colocviu internațional care își propunea să analizeze, în special, situația exploatării sării și implicațiile asupra vieții și economiei comunităților neolitice/calcolitice din sud-estul Europei. Bineînțeles tematica a fost mai largă nefiind excluse nici comunicările din alte zone ale Europei și din perioade ce depășeau cadrul cronologic enunțat.

Colocviul a fost organizat, firește, la Provadia cu o finanțare oferită de Fundația „Alexander von Humboldt” prin „Humboldt Kolleg”. Au participat cercetători din Bulgaria, Germania, România, Franța, Spania, Olanda și Marea Britanie. Din păcate, unii cercetători din Serbia, Franța și Elveția, înscriși la această manifestare științifică, nu au ajuns la reuniunea de la Provadia. Era firește ca în acest colocviu organizat în apropiere de celebrele necropole de la Varna să fie analizată o posibilă legătură între exploatarea sării de la Provadia și numeroaselor depuneri de obiecte de prestigiu de aur din necropolele Varna I și II.

Delegația bulgară, dacă putem s-o numim așa, a fost deosebit de numeroasă și extrem de activă încercând și cu ajutorul unor colaborări internaționale să analizeze dintr-o perspectivă interdisciplinară complexa problematică a sării și a aurului din zona Provadia-Varna. Profesorul Vassil Nikolov, organizatorul colocviului și principalul investigator al *tell*-ului de la Provadia și a zonei de exploatare a sării de aici a prezentat cercetările de la Provadia în contextul complex al problematicii sării în condițiile economiei și mentalităților calcolitice (*Provadia-Sonitsata im Kontext der Salzproblematik*). În afara imaginilor ce au însoțit comunicarea, o excelentă ilustrare a celor afirmate de cercetătorul bulgar ne-a fost oferită de vizita la săpăturile efectuate în *tell*-ul de la Provadia și în zona de exploatare calcolitică a sării. Comunicarea Profesorului Nikolov a fost urmată de cea susținută de Olivier Weller (CNRS, Paris, *Prehistoric SALT production at Provadia-Solnitsata: a ceramic technology approach in the context of SALT exploitation in Eastern Europe*). Din expunerea destul de amplă am reținut descoperirea unor brichetaje care permiteau obținerea unor brichete (pâini de sare) cu o greutate de aproximativ 80 până la 145 kg, evident bunuri de prestigiu care cu greu puteau fi transportate. Au fost susținute comunicări privind tehnologia producției de sare solidă (Hristo Etropolski), o abordare tehnologică asupra aurului și sării (Petia Penkova), iar Vladimir Stanchev, de la muzeul din Varna, a prezentat noi date, deosebit de interesante, privind fabuloasele necropole de la Varna. Lista comunicărilor bulgare în legătură cu Provadia-Sonitsata a fost completată de comunicările susținute de Krum Bacvarov, Margarita Lyuncheva, Viktoria Petrova și Petar Leshtakov care au abordat diverse aspecte și implicații ale exploatării sării atât pentru comunitățile Hamangia IV cât și pentru cele Karanovo III–IV din regiunea Provadia-Varna. A fost prezentată situația de pe întreaga coastă vestică a Mării Negre. Nu au lipsit din repertoriul colegilor bulgari nici abordări mai generale asupra clorurii de sodiu din partea chimiștilor și a specialiștilor în biologie moleculară (Marina Mitewa, Ch. Kolev; Evgeny Golovinsky).

Echipa germană, destul de numeroasă, a prezentat și analizat situația exploatării sării atât în neoliticul din Europa centrală (Thomas Saile) cât și distribuția și symbolismul sării în epoca bronzului (Albrecht Jockenhövel), au fost prezentate noi date privind exploatarea sării în preistorie (Thomas Stöllner) și situația din sud-vestul Germaniei (Martin Hees). Informațiile privind exploatarea sării în Occident au fost fericit completate de comunicarea susținută de Elisa Guerra-Doce, reprezentanta unui colectiv mai amplu, care s-a preocupat de exploatarea sării în zona lacului Villafafila din preistorie și până în Evul Mediu. Producția de sare pe coasta tireniană l-a preocupat pe cercetătorul olandez Meter Attema care a încercat prin această analiză să contribuie la înțelegerea societății din bronzul târziu al zonei.

În sfârșit, echipa românească a prezentat cinci comunicări dintre care una realizată în colaborare de Anthony Harding și Valer Căvruț. Inițial cei doi cercetători intenționau să prezinte comunicări separate privind exploatarea sării în epoca bronzului în Transilvania. Doar cu o noapte înainte de susținere cei doi cercetători au avut inspirația să unifice cele două comunicări, rezultatul fiind extrem de reușit atât în ceea ce privește prezentarea, un adevărat balet spectaculos și armonios, cât și conținutul care s-a axat, în special, pe convingătoarea analiză a excepționalelor descoperiri de la Băile-Figa.

Extrem de interesante, din punct de vedere etnografic, a fost comunicarea prezentată de Marius Alexianu, co-autori O. Weller, R. Brigand și R.-G. Curcă, privind cercetările etnoarheologice asupra izvoarelor sărate din Moldova sub-carpatică. Autorii au investigat, de data această, sudul regiunii sub-carpătice, mai exact județul Vrancea, efectuând noi anchete etnografice ce, în cea mai mare parte, au confirmat observațiile mai vechi dar au adus și importante noutăți. E drept că pentru un „*passé recomposé*” am fi dorit o conexiune mai accentuată între informațiile etnografice și descoperirile arheologice din această zonă, până acum slab cercetată. Un deziderat care probabil va fi împlinit în viitor.

O interesantă și așteptată comunicare a fost prezentată de echipa de la Piatra Neamț formată din Gh. Dumitroaia, Roxana Munteanu și Daniel Garvăn. Colegii de la Piatra au analizat, în special, ceramica Starčevo-Criș de la Lunca-Poiana Slatinei și Țolici-Hălăbutoaia. Reamintim faptul că depunerile neolitice de la Lunca sunt datate între 6050–5500 BC, reprezentând dovada celei mai vechi exploatare a sării din lume. Pe baza analizei formelor ceramice, a pastei și decorului autorii au susținut datarea depunerilor de la Lunca în fazele Starčevo-Criș III–IV, aceeași încadrare fiind afirmată și pentru depozitul de la Țolici unde, însă, nu a fost atins nivelul inferior al depunerilor. Comunicarea a stârnit un viu interes, în special printre colegii bulgari care au pus mai multe întrebări și au făcut unele comentarii.

Dan Monah s-a preocupat, în comunicare sa, de alternativele aprovizionării cu sare ale comunităților Gumelnița, Cucuteni și Tripolye, dar și a triburilor de păstori stepici, în special a celor Srednyi Stog II. Autorul a propus o ierarhie a surselor de sare în care sarea gemă din Carpați ar ocupa primul loc, pâinile (brichetele) de sare fiind considerate bunuri de prestigiu cu o circulație destul de restrânsă, în timp ce sarea marină, cristalizată natural, ar fi putut constitui o importantă sursă de aprovizionare, dar pentru a susține acest lucru ar trebui să fie descoperite urme arheologice. A fost afirmat și faptul că apa izvoarelor sărate, așa cum probează și cercetările etnoarheologice, avea doar importanță locală. Nu a fost neglijată nici posibilitatea folosirii pentru obținerea sării a plantelor halofite ce se dezvoltă în regiuni cu sărături, solonceacuri sau mlaștini sărate.

Cristian Schuster și Ionuț Tutulescu au repus în discuție, printre altele, existența unor brichetaje în mediul Starčevo-Criș din Oltenia (*Salz im Norden Olteniens, Rumänien*). Într-adevăr cele două piese puse în discuție seamănă cu niște brichetaje, dar provin dintr-o săpătură mai veche neavând siguranța provenienței lor dintr-o depunere sigur Starčevo-Criș și în plus sunt aproape întregi în timp ce brichetajele, atât din România cât și din străinătate, sunt puternic fragmentate.

În sfârșit, Prof. Mircea Babeș a prezentat situația galeriilor miniere romane de la Roșia Montana și pericolul ca acestea să fie distruse de proiectul de exploatare inițiat de Gold Corporation. Distrugerea galeriilor și vestigiilor romane de la Roșia Montană ar fi o pierdere iremediabilă nu numai pentru patrimonial arheologic românesc, ci și pentru cel al umanității.

Un colocviu consacrat sării și aurului nu putea să un programeze o vizită la Muzeul Arheologic unde sunt expuse descoperirile din faimoasele „necropole de aur” de la Varna. Dr. Vladimir Slavchev, directorul muzeului, a asigurat un ghidaj extrem de competent, vizita prilejuind numeroase întrebări și comentarii din partea participanților la colocviu. Evident între exploatarea sării de la Provadia și enormul număr de piese de aur și cupru sau cochilii de *Spondylus* există o legătură, mai ales că datele radiocarbon din zona de exploatare a sării de la Provadia se încadrează în intervalul în care necropola Varna I a funcționat. Totuși, lucrurile nu sunt nici simple și nici foarte clare, dar sperăm ca viitoarele cercetări întreprinse de colegii bulgari împreună cu colaboratorii lor din străinătate să elucideze cât mai mult din misterele care încă persistă.

Nu putem încheia această succintă relatare fără să relevăm aleasa ospitalitate a organizatorilor ce a respectat tradiția popoarelor balcanice. Profesorul Nikolov, membrii comitetului de organizare și echipa de studenți și doctoranzi au acordat participanților, cu multă amabilitate, sprijinul pentru depășirea micilor probleme inevitabile în străinătate. Tot ei au animat recepția finală de la Chernevo, o extrem de plăcută petrecere în care specificul bulgăresc i-a impresionat în mod deosebit pe participanți.

DAN MONAH

Fig. 1. Provadia. Roxana Munteanu își susține comunicarea.

Fig. 2. Provadia. Ceramică în zona de exploatare a sării.

Fig. 3. Provadia. Aspect din săpătura în tell.

PRIVILEGIU CĂRTURĂRESC: CĂLĂTORIE DE DOCUMENTARE ÎN ISRAEL (2010)

O țară precum Israelul, cu un trecut zbuciumat, dar și captivant, ferment al civilizațiilor multimilenare, reprezintă incontestabil o atracție pentru oricine este preocupat de istoria politică, religioasă și culturală a umanității. Israelul nu numai că tezaurizează vestigii de relevanță aparte, dar dispune și de centre de investigații științifice de prim rang, menite să le pună în valoare potrivit unui standard înalt al exigențelor.

Prevenit asupra acestor realități, am recepționat cu vădită satisfacție posibilitatea de a întreprinde o nouă călătorie de documentare la Locurile Sfinte în baza acordului de colaborare dintre Academia Română și Academia Israeliană de Științe și Discipline Umaniste, dând curs amabilei invitații primite de la Reuven Amitai, decanul Facultății de Umanistică de la Universitatea Ebraică din Ierusalim, profesor la Catedra Eliyahu Elath de Istorie Islamică și director al Centrului Nehemia Levtzion de Studii Islamice.

Stagiul de explorări științifice, programat în perioada 23 noiembrie și 10 decembrie 2010, a vizat trei direcții principale: investigații în muzee de istorie, arheologie și artă, vizitarea de monumente antice și medievale reprezentative, precum și studii în biblioteci de specialitate, în scopul colectării de materiale documentare pentru diverse aspecte privind conexiunile dintre Europa de Sud-Est și Orientul Apropiat de-a lungul evului mediu, dar și pentru lărgirea orizontului cultural. Pentru materializarea acestor deziderate, m-am deplasat pe itinerarul Tel Aviv-Haifa-Ierusalim, cu staționări însumând circa șase, trei și, respectiv, nouă zile în fiecare din cele trei centre.

Prima escală a fost programată la Tel Aviv, care, prin contopirea cu Jaffa (Yafo) poartă astăzi denumirea oficială – frecvent ignorată chiar și de localnici – de Tel Aviv-Yafo. În metropola de pe țărmul Mediteranei mi-am rezervat un timp corespunzător spre a vizita Muzeul Eretz Israel și Muzeul de Artă, cel dintâi din rațiuni preponderent științifice, cel de-al doilea din considerente de ordin cultural.

Disponând de un spațiu extrem de generos de expunere, un imens parc cu o cuvertură arboricolă și florală atractivă, Muzeul Eretz Israel nu este adăpostit, precum majoritatea instituțiilor muzeale din lume, în manieră convențională, într-o singură clădire, ci se compune dintr-un număr mare de pavilioane, fiecare cu profil propriu, disipate pe latura nordică a ansamblului. Dintre acestea mi-au fost accesibile pavilioanele de Numismatică, Ceramică, Sticlărie, Etnografie și Folclor, Istorie Poștală și Filatelie, precum și cel de Minerit, toate propunându-și o prospectare a domeniului de-a lungul unui diapazon cronologic foarte extins, ce coboară adânc pe scara timpului și urcă până în zilele noastre.

O atenție specială mi-a suscitat Pavilionul de Numismatică Kadman, ce a preluat numele celui din inițiativa căruia a fost întemeiat în anul 1962, Leo Kadman. Nucleul inițial al acestui departament l-a constituit propria sa colecție, cuplată cu aceea a lui Walter Moses, cele mai vechi piese raportându-se la etapa premonetară și constând din șiraguri de astragale și de mărgelă din pastă sticloasă, precum și din brățări din bronz. Perioada arhaică a circulației numismatice este reprezentată de monede grecești din secolul al VI-lea înainte de era creștină, bătute la Thasos, Milet, Cyzic, Sinope și Apollonia Pontica, și de monede persane din secolele VI–IV, când regii din Persia și-au extins hegemonia asupra Israelului. Un interes aparte prezintă și piesele emise pe plan local de Herod cel Mare și de fiii săi, de către procuratorii romani din Iudea (între ei și Pilat din Pont), precum și de autoritățile ebraice care au îndepărtat temporar stăpânirea Romei – mai întâi către sfârșitul domniei lui Nero și, ulterior, odată cu răscoala condusă de Simeon ben Ko Khoba (Ben Kokhba) din 132 după I. Hr. –, acestea din urmă fiind adevărate rarități numismatice. Nu lipsite de semnificație pentru conștiința identității etnice și pentru aspirația la independență sunt legendele ebraice redată pe ele: „Ierusalimul sfânt” și „Pentru libertatea Sionului”, pe exemplarele bătute în al treilea sfert al secolului I, și, respectiv, „Ierusalim” și „Pentru libertatea Ierusalimului”, pe acelea din al doilea sfert al veacului următor.

Un bogat fond numismatic corespunde perioadelor romane, bizantine, arabe, cruciate, mameluce și otomane. Circulația monedei califatelor a devenit fluentă la scurt timp după ce, în anii 636–638, arabii au smuls Bizanțului întreg litoralul est-mediteraneeen, menținându-se constantă sub dinastiile Omeiazilor, Fatimizilor și Abbasizilor. După crearea Imperiului latin de la Ierusalim în 1099, suveranii creștini au emis monede având redată pe ele Biserica Sfântului Mormânt, Turnul lui David și alte clădiri din Orașul Sfânt, dar,

și înainte și după cucerirea sa de Salah ad-Din (Saladin) în 1187, cruciații au avut emisiuni proprii la Jaffa, Tiberias, Tyr, Sidon, Tripoli, Antiohia și Edessa. Din epoca târzie de stăpânire a sultanilor mameluci datează bogatul tezaur descoperit într-o corabie scufundată lângă Moshav Megadim, de la nord de Atlit, conținând circa 500 de kg de monede bătute la Damasc, Alep și Homs în secolul al XV-lea, la care se adaugă câteva monede otomane de la începutul veacului următor.

În patrimoniul Pavilionului Numismatic se mai află monede chinezești din vremea dinastiilor Song, Yuan, Ming și Qing, monede emise în anii interbelici ai mandatului englez din Palestina și de Statul Israel, după dobândirea independenței în anul 1948. Ultima sa achiziție de senzație constă dintr-un tezaur depistat în toamna lui 2007, cuprinzând 44 de monede europene (englezești, italiene, austro-ungare, rusești) din aur și 48 de monede otomane din argint din secolul al XIX-lea, îngropat în zona orașului Beersheba probabil cu prilejul declanșării ofensivei generalului englez Allenby din octombrie 1917, care a deschis calea eliberării Palestinei, după patru secole de ocupație turcească. Un element interesant reprezintă și faptul că, la fel cum se proceda frecvent în antichitate și în evul mediu, teaurizarea s-a făcut într-un vas din lut.

Pentru orice arheolog, Pavilionul de Ceramică este deosebit de instructiv, atât pentru că ilustrează metodologia principală de producere a vaselor, cât și pentru că oferă o evoluție a formelor ceramice din regiunile est-mediteraneene începând din Neolitic și până în epoca medievală. În actualul teritoriu al Israelului sortimentele realizate la roată au căpătat răspândire în perioada Canaaniană Mijlocie, în vreme ce în Egipt acestea sunt atestate în vremea celei de-a 12-a dinastii, corespunzând cu secolul al XIX-lea înainte de I. Hr. Pavilionul cuprinde exponate reprezentative pentru olăria grecească, romană, arabă și mamelucă. Pe un fragment ceramic smălțuit, produs în secolul al XIV-lea în Egipt, am remarcat motivul cupei cu picior, însemn heraldic al dinastiilor mameluci, prezent și pe unele monede și pe o lampă de sticlă, expuse, de asemenea, la Muzeul Eretz Israel.

Pavilionul de Sticlărie constituie una din colecțiile de notorietate cu acest profil, la baza ei stând donația fondatorului Muzeului, Walter Moses (1893–1955), îmbogățită în ultimele decenii prin masive achiziții de piese ornamentale și amulete din pastă sticloasă de la sfârșitul epocii bronzului, provenind din Grecia, Cipru, Liban, Siria, Egipt și Israel, precum și de vase de sticlă feniciene, grecești, romane, bizantine, islamice, mameluce, venețiene, germane, engleze din antichitate și până în secolul al XIX-lea.

Timpul scurt petrecut la Haifa, diminuat și prin deplasarea la Akko, nu mi-a permis să vizitez decât un singur complex muzeal, cel purtând numele lui Reuben și Edith Hecht, donat Universității din localitate de către proprietarii colecției. Pe lângă pânze ale unor maeștri iluștri, precum Corot, Modigliani, Pissarro, Utrillo, Soutine și alții, muzeul deține prețioase vestigii constând din vase, statuete, sigilii, monede, sculpturi, podoabe etc. din lut, piatră și metal, colectate prin săpăturile cu caracter științific sau ilicit întreprinse în zona orașelor Haifa și Akko, precum și din acelea metodice efectuate în perimetrul templelor de la Ierusalim. Cele mai vechi exponate aparțin Chalcoliticului, iar cele mai recente perioadei de dominație politică a Bizanțului.

Ierusalimul se poate mândri cu mai multe colecții muzeale de valoare particulară, cu nenumărate unicate, dintre acestea având privilegiul de a efectua investigații la Muzeul Israelului, Muzeul de Artă Islamică, Muzeul Arheologic Wohl, Muzeul Arheologic Rockefeller și Muzeul de Istorie a Ierusalimului de la Turnul lui David.

La Muzeul Israelului sunt expuse celebrele manuscrise de la Marea Moartă, ce au aparținut esenienilor, descoperite întâmplător la Qumram în anul 1947, pentru care s-a construit un pavilion special, unde se păstrează și părțile ce au supraviețuit – aproape 300 din totalul de circa 500 de pagini – din codexul de la Alep (Aleppo), cel mai vechi și mai complet text al Bibliei ebraice, caligrafiat cu mult har în secolul al X-lea de scribul Shlomo ben Buza'a de la Tiberias și transferat ulterior în Egipt și Siria, pentru a ajunge în patrimoniul israelian în 1958. De o varietate deconcertantă sunt piesele din pavilionul dedicat arheologiei: ceramică, figurine din lut și piatră, sticlărie, arme, obiecte de cult, de podoabă și de uz curent etc., aferente preistoriei, antichității și evului mediu. Perioadele congruente civilizației ebraice, grecești, elenistice și romane sunt abundant reprezentate, nu însă în aceeași măsură și anumite secvențe cronologice medievale din secolele în care s-a statornicit dominația bizantină, arabă, cruciată, ayyubidă și mamelucă.

În schimb, cultura și arta ayyubidă, mamelucă și otomană sunt oglindite corespunzător în Muzeul de Artă Islamică, care găzduiește, totodată, exponate din epoca sasanidă, precum și o secție – fără tangențe cu profilul instituției – constând dintr-o bogată și valoroasă colecție de ceasuri și pendule, donată de sir David Solomons (1851–1929), tatăl fondatoarei Muzeului, Vera B. Solomons.

Muzeul Arheologic Wohl a fost ridicat peste vestigiile dezvelite prin săpăturile întreprinse după Războiul de Șase Zile, care provin de la un complex de locuințe din cartierul Herodian, din perioada Celui de-al Doilea Templu. Cu mult timp înainte a fost înființat – fiind, de altfel, cea mai veche unitate muzeală cu

profil arheologic de pe actualul teritoriu al Israelului, inaugurat la sfârșitul anilor interbelici – muzeul ce poartă numele filantropului american John Rockefeller, Jr., care conține piese relevante datând de la începutul preistoriei și până în veacurile de hegemonie a Imperiului otoman. O prezentare lapidară a principalelor momente din trecutul Orașului Sfânt, prin diagrame, desene și hărți, este realizată în Turnul lui David, interesant mai cu seamă datorită vechiului nucleu fortificat, ce flanchează dinspre sud poarta Jaffa (Sha'ar Yafo) a cetății.

Cel puțin la fel de instructive mi-au fost investigațiile întreprinse asupra unor monumente laice și ecleziastice. Pentru a lua contact nemijlocit cu acestea, m-am deplasat din zona centrală a Tel Avivului la Jaffa, iar de la Haifa la Akko. La Jaffa a subzistat în condiții bune un cartier ridicat în cea mai mare parte în perioada incipientă a stăpânirii otomane, păstrând caracteristicile pitorești ale urbanismului oriental. Cercetările arheologice au surprins și construcții datând din secolele de hegemonie egipteană, persană, elenistică etc. Prezența episodică în oraș a generalului Napoleon Bonaparte în 1799, atunci când a condus campania aventuroasă și ineficientă din Egipt, este exploatată cu abilitate din punct de vedere turistic.

Deplasarea la Akko (vechiul Acre, Saint-Jean-d'Acre, Akkon) s-a datorat prioritar interesului pentru trecutul său medieval și, în special, pentru citadela cruciaților, decurgând din preocupările noastre precumpănitoare. Ca multe alte centre portuare de pe litoralul răsăritean al Mediteranei, Akko a avut o traiectorie evolutivă dinamică și tensionată, poziția sa strategică și prosperitatea generând dispute între potenții politici din diferite perioade istorice pentru a-l acapara sau subordona. La numai cinci ani de la dobândirea Ierusalimului de cruciați și constituirea Regatului latin omonim, Akko a fost capturat în 1104 de oștile lui Balduin I. Ocupat temporar de Salah ad-Din în 1187, a putut fi recucerit de participanții la cea de-a Treia cruciadă în 1191, devenind capitala Regatului latin, vreme de un secol, în condițiile în care Ierusalimul a rămas în posesia Ayyubizilor. Deținând un rol politic și economic foarte important, sporit prin stabilirea mai multor ordine călugărești și companii comerciale occidentale, orașul a rezistat la mai multe asedii ale musulmanilor, fiind cucerit de mameluci la 28 mai 1291. Cu aceasta a căzut ultimul bastion marcant al cruciaților la Locurile Sfinte, după o prezență ce se prelungise pe parcursul a aproape două veacuri (S. Runciman, *A History of the Crusades*, III, *The Kingdom of Acre and the Later Crusades*, Cambridge, 1954; H. E. Mayer, *Geschichte der Kreuzzüge*, ed. 5-a, Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz, 1980, p. 244–255; D. P. Little, *The fall of 'Akkā in 690/1291: The Muslim version*, în *Studies in Islamic History and Civilization in Honour of Professor David Ayalon*, ed. M. Sharon, Ierusalim-Leiden, 1986, p. 159–181; D. Jacoby, *Acre*, în *The Crusades. An Encyclopedia*, ed. A. V. Murray, I, A–C, Santa Barbara/California-Denver/Colorado-Oxford/England, 2006, p. 9–12). Vestigiile păstrate de la cruciați – fortificațiile, lăcașurile de cult, construcțiile civile (Fig. 1, C) – evidențiază însemnătatea centrului citadin de la Akko, dând măsura nivelului elevat al civilizației vest-europene implantate vremelnic în Orient.

Ar fi desigur de prisos notificarea, susceptibilă de a fi taxată drept platitudine, că Ierusalimul însuși reprezintă un muzeu, în primul rând Orașul Vechi și perimetrul din imediata sa vecinătate: un muzeu însă nu cu o înfățișare de cameră mortuară a civilizațiilor dispărute, ci însuflețit de prezența unor monumente cu valoare simbolică pentru trei religii cu perenitate milenară, dar și cu exteriorizare prezentă viguroasă, cu largă propensiune pe plan mondial, nu odată confruntate cu antagonisme acute, neestompate nici în zorii noului mileniu. Nu fără teme, hărțile circulare din primele veacuri ale celui de-al doilea mileniu al erei creștine figurează de regulă Ierusalimul în centrul mapamondului (L. S. Chekin, *Картография христианского средневековья VIII–XIII вв.*, Moscova, 1999, *passim*), ceea ce se afla în consonanță cu percepția unui cronicar apusean din secolul al XIII-lea – împărtășită negreșit și de consăngenii săi –, care aprecia că „Ierusalimul este cel mai glorios și cel mai mareț oraș din lume” (*Crusader Syria in the Thirteenth Century. The Rothelin Continuation of the History of William of Tyre with Part of the Eracles or Acre Text*, trad. J. Shirley, Aldershot-Brockfield-Singapore-Sydney, 1999, p. 13).

Din oferta culturală generoasă, dar imposibil de asimilat satisfăcător într-un timp limitat, am avut posibilitatea de a lua contact cu vestigiile dispuse în Parcul arheologic (Davidson Center), la Zidul plângerii, în Orașul lui David, pe valea Chedronului, grădina Gethsimani, Via Dolorosa, peștera Zedekiah, complexul Bethesda, Biserica Sfântului Mormânt etc. În Parcul arheologic se detașează resturile construcțiilor din perioada Celui de-al Doilea templu, flancate de antichitățile din secolele ce s-au succedat după demantelarea sa, în urma violentelor confruntări războinice dintre evreii răsculați și armatele împăratului Titus. În imediata vecinătate se găsește Zidul plângerii sau Zidul de Vest (*Hakotel HaMaaravi* în ebraică), care a supraviețuit distrugerilor cauzate de romani, constituind edificiul cel mai sacru al comunităților evreiești de pretutindeni, loc de rugăciune, reculegere și speranță în mântuire. Din așa-numitul Oraș al lui David, corespunzând unei etape incipiente de viață urbană, arheologii au degajat acropola, unele construcții civile și câteva morminte săpate în stâncă (Fig. 1, A), în timp ce pe firul văii Chedronului s-au pus în valoare mormântul monumental al lui Zaharia și coloanele lui Absalom.

Lângă grădina Gethsimani, locul de reculegere a Mântuitorului înainte de Calvar, am vizitat Biserica Sfântului Mormânt al Maicii Domnului, a cărei fațadă se datorează cavalerilor cruciați. În preajmă se plasează și alte renumite lăcașuri de cult, clădite în epoca modernă: Biserica Agoniei (denumită și a Tuturor Națiunilor), biserica Sf. Maria Magdalena, biserica Sf. Ștefan, de la poalele Muntelui Măslinilor, *extra muros*. Enigmatică rămâne destinația peșterii Zedekiah, cu o lungime de circa 230 m, descoperită întâmplător, în anul 1854, de un specialist american în istoria biblică, James Turner Barclay, nemenționată în izvoarele antice și medievale, dar în legătură cu care s-au țesut diverse legende la comunitățile locale creștine, mozaice și musulmane.

Unul din complexe arhitecturale cele mai interesante din cuprinsul Orașului Vechi este cel denumit Bethseda, care reunește mai multe edificii din perioade diferite, ce au făcut obiectul unor ample săpături arheologice. Cu acest prilej au fost descoperite cisterne și băi romane, un templu consacrat lui Asclepius sau lui Serapis, o cuprinzătoare bazilică bizantină cu suprafața de 45×18 m, menită să evoce vindecarea unui paralizic de către Iisus Hristos. Înălțată în vremea când patriarh al Ierusalimului era Iuvenal (422–458), bazilica a suferit importante daune cu prilejul invaziei persane din 614, pentru a fi restaurată câțiva ani mai târziu prin râvna călugărului Modestus. Distrugerii și mai mari au fost provocate din dispoziția iresponsabilă a califului fatimid al-Hakim din 1009, căreia i-a căzut victimă și Biserica Sfântului Mormânt. Pe ruinele lăcașului bizantin cruciații au construit o mică mănăstire hărăzită rememorării minunii Mântuitorului, iar, alături de aceasta, o monumentală biserică în stil romanic dedicată Sf. Anna (Fig. 1, B), mama Sf. Maria. Odată cu cucerirea orașului de oștile sultanului Salah ad-Din, destinația acestui din urmă lăcaș a fost schimbată în școală de însușire a preceptelor Coranului, pentru ca, drept recunoștință pentru ajutorul dat în Războiul Crimeei, turcii să o concedeze Franței, spre a i se conferi rosturile inițiale.

Din preajma Bisericii Sf. Anna pornește Via Dolorosa, străbătând cartierul musulman și pe cel creștin până la Biserica Sfântului Mormânt – în realitate un amalgam de construcții ecleziastice –, edificiul cu încărcătură simbolică maximă pentru întreaga creștinătate. Ridicat din inițiativa lui Constantin cel Mare în jurul anului 335 – așa-numita basilică *Martyrium*, extinsă ulterior printr-un edificiu circular, cuprinzând Mormântul, denumit *Anastasis* –, a fost afectat grav la pătrunderea perșilor în Ierusalim, ca și de represaliile anticreștine declanșate de califul al-Hakim. Potrivit unor cronici bizantine, înainte de acestea, Biserica ar fi fost incendiată de arabi, concomitent cu asasinarea patriarhului grec, reacție determinată de iritarea pricinuită de pierderile teritoriale suferite în urma șirului de înfrângeri provocate de Nicephor II Phokas (963–969) în Siria și Cilicia (Ioannis Scylitzae *Synopsis historiarum*, ed. I. Thurn, Berolini et Novi Eboraci, 1973, p. 279), informație etichetată drept incertă de mulți istorici. După ce Fatimizii au permis bizantinilor să refacă lăcașul în vremea domniei lui Constantin IX Monomahul (1042–1055), un aport și mai consistent la reconstrucția, extinderea și înfrumusețarea monumentului a revenit cruciaților franci. Admirabilul portal amplasat pe fațada transeptului său sudic, folosit astăzi drept intrare principală, constituie opera meșterilor lor. În consonanță cu atitudinea sa generoasă și tolerantă, la ocuparea Orașului Sfânt în 1187 de Salah ad-Din, acesta nu a dat curs solicitării unor emiri de a distruge Biserica, ceea ce i-a asigurat dăinuirea. Plasat în centrul unei rotonde, Sfântul Mormânt se află adăpostit într-o așa-numită *aedicula* („templu mic”, „casă mică”), reprezentată adesea pe mozaicuri, ampule, inele, manuscrise din antichitatea târzie și din evul mediu. *Aedicula* a fost reedificată cu măiestrie în 1555 de către Bonifaciu de Ragusa, fiind renovată în 1809–1810, după daunele provocate de un incendiu nefericit (Sh. Gibson și J. E. Taylor, *Beneath the Church of the Holy Sepulchre Jerusalem. The Archaeology and Early History of Traditional Golgotha*, Londra, 1994; M. Biddle, *Das Grab Christi. Neutestamentliche Quellen – historische und archäologische Forschungen – überraschende Erkenntnisse*, trad. H. Pitt-Killet, Giessen-Basel, 1998; M. Biddle, *The Tomb of Christ*, Thrupp, 1999; J. Krüger, *Das Ziel der Kreuzzüge: Die Grabskirche*, în *Saladin und die Kreuzfahrer*, ed. A. Wiczorek, M. Fansa, H. Meller, Mainz, 2005, p. 31–35).

În afară de aceste lăcașe, în perimetrul Orașului Vechi au dăinuit numeroase alte edificii datorate cruciaților (A. J. Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades. Society, Landscape and Art in the Holy City under Frankish Rule*, Londra-New York, 2001; M. A. Hiyari, *Crusader Jerusalem 1099–1187 AD*, în K. J. Asali [ed.], *Jerusalem in History. 3000 BC to Present*, Londra-New York-Bahrain, 2002, p. 130–176), Ayyubizilor (M. K. Hawari, *Ayyubid Jerusalem (1187–1250). An Architectural and Archaeological Study*, BAR International Series, 1628, Oxford, 2007), mamelucilor (M. Hamilton Burgoyne, *Mamluk Jerusalem. An Architectural Study*, Essex, 1987; D. P. Little, *Jerusalem under the Ayyūbids and Mamlūks 1187–1516 AD*, în K. J. Asali [ed.], *Jerusalem...*, p. 177–227) și otomanilor (*Ottoman Jerusalem. The Living City: 1517–1917*, ed. S. Auld și R. Hillenbrand, I–II, Londra, 2000), de deosebită valoare arhitecturală, multe dintre ele cu refaceri sau adaosuri din perioade diferite, ceea ce le face, în unele cazuri, greu de încadrat cronologic cu cea mai mare precizie.

Anumite controverse s-au iscat și în privința succesiunii etapelor de construcție a zidului împrejmuitoar al Orașului Vechi, controverse care în ultimii ani tind să se atenueze, ca urmare a amplificării investigațiilor întreprinse de istorici, arheologi și arhitecți. Rămâne deocamdată insuficient clarificată problema stadiilor incipiente de ridicare a fortificațiilor. Așa cum se știe, regele Herod a refuncționalizat citadela destinată să apere Templul și pe locuitorii orașului, lucrări ulterioare fiind asumate de romani, bizantini și arabi. După cucerirea Ierusalimului de cruciați, la 15 iulie 1099, și constituirea Regatului latin omonim, cetatea a fost prevăzută cu ziduri puternice, care însă nu au reușit să stăvilească asaltul oștilor lui Salah ad-Din de la 2 octombrie 1187, ce a urmat strălucitei victorii obținute împotriva francilor la Hattin. Iminența declanșării celei de-a Treia cruciade a obligat noile autorități islamice să se preocupe de consolidarea centurii de apărare, care avusese de suferit în timpul asediului. Aceasta a rezistat atacului cruciaților, dar totuși funcționarea sa nu a avut durabilitate: nu pentru că ar fi fost afectată de ofensiva cavalerilor creștini, ci pentru că musulmanii au decis singuri demantelarea sa. În scopul prevenirii ocupării și menținerii cetății în posesia cruciaților, care tocmai debarcaseră în nordul Egiptului, în anul 1219 principele al-Mu'azzam 'Isa, a dispus dezafectarea zidurilor, așa încât, atunci când sultanul al-Kamil a consimțit să retrocedeze Ierusalimul împăratului Friedrich II în 1229, Orașul Sfânt nu dispunea de fortificații eficiente, rămânând în această postură și în următorii ani, astfel că în vara lui 1244 a devenit pradă facilă agresiunii horezmienilor, de la care l-au preluat Ayyubizii. Schimbarea stăpânirii, cu cortegiul său de convulsii pe plan confesional, a provocat exodul creștinilor, ceea ce l-a determinat pe René Grousset (*Histoire des Croisades et du Royaume franc de Jérusalem*, III, *La monarchie musulmane et l'anarchie franque*, Paris, 1936, p. 413) să formuleze acuzații intransigente la adresa suveranului german și a celorlalți conducători cruciați pentru vinovăția „criminală” de a nu se preocupa de dotarea mult râvnitului centru citadin cu un sistem defensiv corespunzător. La începutul secolului al XIV-lea citadela a fost refăcută de sultanul al-Nasir Muhammad, ceea ce atestă și cronicarul Al-Qalqashandi. Pe fundalul decăderii ireversibile a statului mameluc, în ultimele zile ale anului 1516, în oraș au pătruns armatele lui Selim I, care l-au anexat Imperiului otoman, împreună cu întreg Sultanatul. De-abia după mai bine de două decenii, prin 1537–1540 – apelând la priceperea arhitectului Darwish al-Halabi din Alep – Suleiman Magnificul a fost în măsură să preia îndatorirea de a-i ridica ziduri impozante, care, cu reparațiile periodice de rigoare, s-au menținut până în zilele noastre (G. J. Wightman, *The Walls of Jerusalem from the Canaanites to the Mamluks*, Sydney, 1993; M. Hawari, *The citadel [qal'a] in the Ottoman period: an overview*, în *Ottoman Jerusalem...*, I, 2000, p. 493–518; M. Ghosheh, *The walls and gates of Jerusalem before and after sultan Süleymân's rebuilding project of 1538–40*, în *Governing the Holy City. The Interaction of Social Groups in Jerusalem between the Fatimid and the Ottoman Period*, ed. J. Pahlitzsch și L. Korn, Wiesbaden, 2004, p. 117–137).

Un timp destul de consistent din cadrul deplasării l-am afectat documentării în fondurile bibliotecilor universitare de la Tel Aviv, Haifa și Ierusalim, toate în mod remarcabil dotate cu o vastă literatură științifică, domeniile pe care le-am vizat – istoria mongolilor, a ordinelor călugărești și a cruciaților, contactele economice, confesionale și politice dintre Orientul Apropiat și Europa de Sud-Est – fiind foarte bine reprezentate. Cele trei mari unități de învățământ superior au drept element comun dispunerea în cadrul unor întinse și bine utilizate campusuri, amplasate în zone periferice ale arealurilor urbane, acoperite cu un înveliș vegetal atrăgător și relaxant. În afara bibliotecilor universitare menționate, am lucrat în biblioteca aflată în subordinea instituției Israel Antiquities Authority de la Ierusalim. Contactul cu prestigioase personalități științifice, precum profesorul Reuven Amitai de la Universitatea Ebraică și dr. Baruch Brandl de la Israel Antiquities Authority, s-a dovedit foarte util pentru demersurile profesionale pe care mi le-am propus.

VICTOR SPINEI

A**B****C**

Fig. 1. A – Morminte săpate în stâncă de la periferia Orașului lui David de la Ierusalim; B – Fațada bisericii Sf. Anna de la Ierusalim, ridicată de cruciați în secolul al XII-lea; C – Edificii din citadela cruciaților de la Akko, din secolele XII–XIII.

STAGIU DE DOCUMENTARE BERLINEZ (2010)

Drept urmare a demersurilor pe care le-am întreprins în urmă cu patru-cinci ani, între Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași și Freie Universität din Berlin s-a încheiat un parteneriat de colaborare în sfera mobilităților Erasmus / Socrates, implicând prioritar Seminarul / Departamentul de Istorie Veche și Arheologie al Facultății de Istorie de la Alma mater ieșeană și Institut für Prähistorische Archäologie din cadrul universității berlineze amintite. De acest parteneriat au beneficiat câțiva doctoranzi și profesori ieșeni, atât în domeniul didactic cât și în acela al documentării științifice, în vreme ce colegii germani și-au asumat până în prezent mai mult postura de gazdă.

Având asentimentul profesorului Michael Meyer de la Institut für Prähistorische Archäologie, am putut să-mi desfășor activitatea la Berlin în conformitate cu mobilitatea Erasmus, în perioada 5–26 iulie 2010. Aceasta a implicat, pe de o parte, întâlniri de lucru cu cadrele didactice, doctoranzii și studenții Institutului, iar, pe de altă parte, un stagiul de documentare în mai multe biblioteci și muzee din capitala Germaniei.

Cercetările berlineze în sfera preistoriei își revendică predecesorii cu multe secole în urmă. O încercare de cuantificare a primelor descoperiri aferente acestei perioade într-o lucrare de sine stătătoare, astăzi o adevărată raritate bibliografică – *Thesaurus Orcivus Marchius* –, datează încă din a doua jumătate a secolului al XVII-lea și se datorează lui Martin Friedrich Seidel (1621–1693), originar din Saxonia. Prelunga perioadă de demersuri aleatorii purtând emblema diletantismului ia sfârșit atunci când, în capitala Regatului Prusiei, s-a fondat în 1869 *Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*, avându-l drept principal mentor pe Rudolf Virchow. Un pas înainte spre profesionalizarea domeniului l-a constituit crearea în anul 1909, de către Gustaf Kossinna, a așa-numitei *Deutsche Gesellschaft für Vorgeschichte*, rebotezată curând *Gesellschaft für Deutsche Vorgeschichte*, care a coexistat, aflându-se într-o anumită rivalitate, cu societatea lui Virchow. Cu toate că fusese întemeiată cu patru decenii mai înainte, aceasta din urmă s-a dovedit mult mai viabilă, grație adaptabilității la schimbările sociale și politice petrecute de-a lungul timpului, astfel că supraviețuiește și astăzi, având însă o paletă a preocupărilor drastic redusă în raport cu cea inițială.

În pofida interesului statornic pentru obiectivele preistorice, fructificat în diverse lucrări savante și în valorificarea muzeistă a exponatelor descoperite, învățământul universitar din Germania s-a dovedit mai puțin receptiv la crearea unor catedre speciale pentru predarea disciplinei arheologiei preistorice decât acela din unele țări învecinate. Dezideratul respectiv s-a materializat în capitala Reich-ului datorită stăruințelor lui Gustaf Kossinna de-abia la cumpăna secolelor XIX și XX, reușita sa fiind devansată de către Jacob Worsaae la Copenhaga, Gabriel de Mortillet la Paris, Jozef Hampel la Budapesta, Oscar Montelius la Stockholm, Luigi Pigorini la Roma, Moritz Hoernes la Viena. Dincolo de controversatele sale concepții privind interpretarea materialului arheologic, Gustaf Kossinna a fost un real dinamizator al cercetărilor de teren și a valorificării pragmatice a rezultatelor săpăturilor. Urmașul său de la Seminarul de Preistorie al Universității Friedrich-Wilhelm, Max Ebert (1879–1929), ilustru mai cu seamă ca editor al *Reallexikon der Vorgeschichte*, s-a putut afirma în mai mică măsură drept profesor, datorită morții sale premature. În perioada guvernării național-socialiste, când titulatura disciplinei preistoriei a revenit lui Hans Reinerth, interesul pentru cercetarea arheologică a dobândit noi valențe, dar politizarea excesivă a concluziilor de ordin istoric a fost de natură să compromită chiar și demersurile cărturărești oneste. Dezastrul bombardamentelor de la sfârșitul celei de-a doua conflagrații mondiale a lichidat fizic viața universitară berlineză și a fost necesară intervenția autorităților militare străine spre a o reînfrîpa. După mai multe tatonări, în condițiile instaurării Cortinei de Fier, generalul american Clay a patronat fondarea unei universități în sectorul vestic al metropolei germane, așa-numita Freie Universität, inaugurată oficial la 4 decembrie 1948 în cartierul Dahlem. Evoluția sa ulterioară, în continuă concurență cu Universitatea Humboldt din Berlinul de Est, a purtat amprenta sistemului de învățământ superior occidental, bazat pe integrarea organică a procesului educațional cu cercetarea

științifică. Prima facultate creată în cadrul Universității Libere a fost cea de filosofie, dar a trebuit să se scurgă un deceniu până când, în semestrul de iarnă din 1958–1959, s-a reușit să se facă loc și disciplinei de pre- și protoistorie, printr-un curs asupra protoistoriei Europei în mileniul I î. Hr., asumat de Otto-Friedrich Gandert, devenit și director la Museum für Vor- und Frühgeschichte. După ce savanți reputați de talia lui Vladimir Milojević și Rolf Hachmann au declinat oferta de a se stabili în Berlinul de Vest, postul de profesor în domeniul preistoriei a fost ocupat în toamna anului 1959 de Ernst Rudolf Horst Kirchner (1913–1990), căruia i se datorează și crearea așa-numitului Institut für Ur- und Frühgeschichte. Acesta și-a schimbat mai multe sedii, până când, în 1981, a dobândit clădirea din str. Altenstein 15 – ce aparținuse pictorului de marine Hans Bohrdt –, unde ființează și în prezent. În cadrul obișnuitelor restructurări din sistemul universitar, Institutului i s-a atribuit în 1969 rangul inferior de Seminar, integrat în Institut für Archäologie, la departamentul Altertumswissenschaft. Activitatea fructuoasă și creșterea prestigiului său internațional au justificat redobândirea calității de institut în anul 2000, de data aceasta cu numele de Institut für Prähistorische Archäologie, fapt datorat în mare parte rezultatelor meritorii obținute după ce la cârma sa a venit – în 1981 – profesorul Bernhard Hänsel. Pe linia prefigurată încă de Max Ebert, preocupările sale și ale colaboratorilor săi au fost direcționate prioritar spre preistoria sud-estului și estului Europei, arealul peninsular balcanic beneficiind de cercetări de teren de anvergură, având un caracter interdisciplinar, ceea ce a avut drept rezultat elaborarea unui număr consistent de monografii, studii sintetice și teze de doctorat (cf. B. Hänsel, *Die Ur- und Frühgeschichte an Universitäten und Forschungseinrichtungen*, în *Miscellanea Archaeologica III. Berlin und Brandenburg. Geschichte der archäologischen Forschung. Beiträge zur Denkmalpflege in Berlin*, 22, Hrsg. von J. Haspel und W. Menghin, Berlin, 2006, p. 109–111; H. Peter-Röcher, *Das Institut für Prähistorische Archäologie der Freien Universität Berlin*, în *ibidem*, p. 147–154). Profesorul Bernhard Hänsel – *doctor honoris causa* al Universității din București – s-a ocupat cu o devoțiune aparte de îndrumarea generației tinere de cercetători, studenți și doctoranzi, cooptând numeroase energii spre domeniile pe care le-a ilustrat în mod strălucit, astfel că a creat o adevărată școală arheologică. Totodată, conștientizând dificultățile întâmpinate de cercetătorii din estul și sud-estul Continentului pe planul desăvârșirii profesionale, le-a acordat de-a lungul timpului un sprijin colegial eficient, de acesta uzând și mulți arheologi din România și Basarabia.

Institut für Prähistorische Archäologie și-a menținut dinamica activității atât pe plan științific, cât și în sfera didactică, și în ultimii ani, de când în fruntea sa se găsește prof. dr. Wolfram Schier. Dintre cercetările arheologice pe care le-a întreprins se remarcă cele din localitatea bănățeană Uivar (jud. Timiș), situată la circa 40 km sud-vest de Timișoara, în colaborare cu prof. dr. Florin Drașovean, directorul Muzeului Banatului. Săpăturile propriu-zise au început în 1999, fiind precedate în anul anterior de complexe prospecțiuni de suprafață. Acestea au prilejuit dezvelirea unei întinse așezări aparținând culturilor Vinča și Tiszapolgár, obținându-se date importante relativ la arhitectura construcțiilor de locuit și la viața spirituală a comunităților preistorice. Alte șantiere arheologice de anvergură au fost deschise la Çatalhöyük în centrul Anatoliei (dr. Eva Rosenstock), Monkodonja în Croația (prof. dr. Bernhard Hänsel), Altbrandsleben (prof. dr. Wolfram Schier, dr. Silvine Scharl), Hitzacker-Marwedel (dr. Hans-Jörg Nüsse), Harzhorn bei Northeim (prof. dr. Michael Meyer), din zona centrală și estică a Germaniei etc.

Institutul berlinez desfășoară totodată și o susținută activitate editorială. Pe lângă *Prähistorische Zeitschrift*, unul din periodicele cele mai prestigioase din lume din domeniul arheologiei – al cărui prim număr a apărut încă din anul 1909 –, în editarea căruia membrii săi și-au asumat un aport preponderent, aceștia au în vedere publicarea a numeroase alte volume de profil. Astfel, sub coordonarea profesorilor Michael Meyer și Wolfram Schier, a început să se editeze de curând o nouă serie, vizând o paletă tematică atractivă și diversă, *Berliner Archäologische Forschungen*, în cadrul căreia a fost tipărit recent cel de-al șaselea tom.

În decursul stagiului de documentare din iulie 2010, am lucrat în mai multe biblioteci și muzee berlineze, colectând materiale aferente planului de cercetare al Institutului de Arheologie din Iași pe anul în curs și pentru alte teme conexe perioadei migrațiilor târzii și evului mediu timpuriu în sud-estul, estul și centrul Europei. În afară de biblioteca de la Institut für Prähistorische Archäologie, am frecventat bibliotecile Secțiilor Eurasia și Orient din cadrul Institutului Arheologic German, Universitätsbibliothek, Philologische Bibliothek, biblioteca de la Institut für Osteuropäische Geschichte și biblioteca de Istorie și Istorie a Artei, dependente de Freie-Universität.

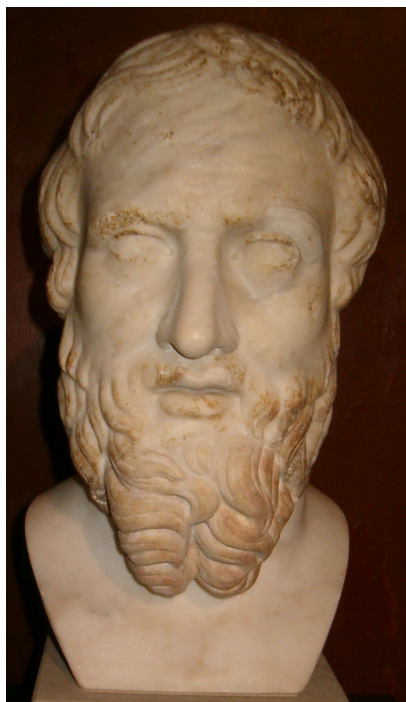
În același timp, mi-am extins sfera investigațiilor prin vizitarea câteva unități muzeale de faimă internațională, aflate în jurisdicția Fundației Preussischer Kulturbesitz, precum Pergamon Museum, Bode

Museum, Alte Nationalgalerie, Altes Museum, precum și Neues Museum, redeschis, după mai multe decenii de dezactivare, în octombrie 2009. Acesta din urmă cuprinde admirabile colecții de artă preistorică, egipteană și greco-romană, piesa sa cea mai celebră fiind indubitabil bustul reginei Nefertiti (Nofretete) (1351–1334 î. Hr.), provenind de la Amarna. Înainte ca Neues Museum – a cărei clădire fusese grav afectată în timpul războiului, ca, de altfel, întreaga capitală a Germaniei –, să-și redeschidă porțile marelui public, multe din obiectele din actualul său patrimoniu fuseseră expuse în Museum für Vor- und Frühgeschichte și în clădirile învecinate din așa-numita „Insulă a Muzeelor”. În ceea ce mă privește, dintre exponatele sale mi-au captat interesul în mod deosebit cele patru statui antropomorfe masive din piatră, provenind din localități neidentificate din Ucraina, din categoria denumită „kamennye baby”, încadrată cronologic în secolele XI–XIII și atribuită convențional triburilor cumane (Fig. 1/C). Pentru istoria noastră antică prezintă mult interes bustul de marmură reprezentându-l pe un tânăr dac (integrat în *Antikensammlung*, cu numărul de inventar *SK 461*), din secolul al II-lea, ce provine din *Forum Traiani* și a fost achiziționat la Roma în anul 1826 (Fig. 1/B), având cele mai apropiate analogii la Muzeul Vaticanului.

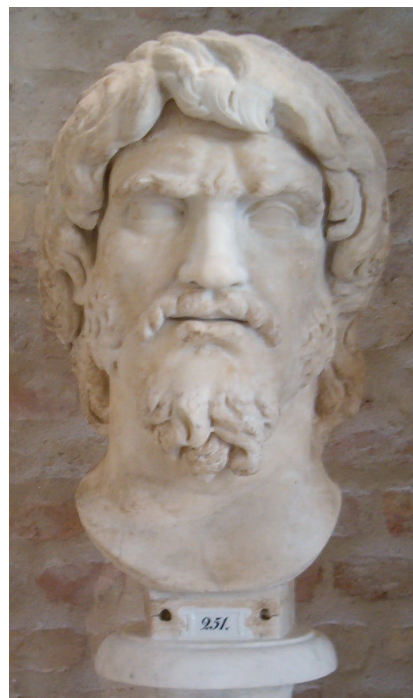
Deosebit de instructive și fructuoase s-au dovedit, din punctul meu de vedere, întrevederile și dezbaterile științifice avute cu prof. dr. Wolfram Schier, prof. dr. Michael Meyer, prof. dr. Bernhard Hänsel, dr. Elke Kaiser, dr. Cornelia Becker și dr. Eva Rosenstock, de la Institut für Prähistorische Archäologie, prof. dr. Svend Hansen, dr. Nikolaus Boroffka, dr. Anatol Nagler și dr. Agathe Reingruber de la Secția Eurasia din cadrul Institutului Arheologic German, prof. dr. Ricardo Eichmann și dr. Oliver Dietrich de la Secția Orient de la același institut, precum și cu alți arheologi care activează în Berlin: dr. Uwe Fiedler, dr. Tudor Soroceanu, dr. Laura Dietrich, Sabine Brodbeck etc., mulți dintre aceștia cu preocupări statornice pentru diverse segmente cronologice ale arealului carpato-dunărean. De altfel, cooperarea dintre arheologii ieșeni și cei berlinezi, deja cu tradiții destul de vechi, se desfășoară în parametri satisfăcători, având perspectiva să se extindă și să se amplifice, așa încât nu este câtuși de puțin întâmplător că, de curând, prof. dr. Wolfram Schier a fost cooptat în Colegiul de redacție de la *Arheologia Moldovei*, iar prof. dr. Svend Hansen în cel de la *Studia Antiqua et Archaeologica*, în vreme ce prof. dr. Hermann Parzinger, în prezent președinte la Preussischer Kulturbesitz, a fost ales drept Membru de onoare al Institutului de Arheologie din Iași.

Sublinierea marilor valențe de care dispune Berlinul în sfera cercetărilor arheologice și a beneficiilor ce decurg din materializarea stagiilor de documentare în acest prestigios și efervescent centru cultural și științific ar intra în zodia truismelor, astfel că preferăm să o evităm.

VICTOR SPINEI

A

B

C

D

Fig. 1. A – Bustul de marmură al lui Herodot. Copie romană din secolul al II-lea î.Hr., după un model grecesc din secolul al IV-lea î.Hr., descoperită în Italia; B – Bustul de marmură al unui dac, din secolul al II-lea d.Hr., provenind din Forum-ul lui Traian, achiziționat la Roma în 1826; C – Statui de piatră reprezentând două femei cumane (*kamennye baby*), din secolele XI–XIII, provenind din Ucraina; D – Sculptură în lemn reprezentându-l pe Sf. Gheorghe luptând cu balaurul, realizată de Tilman Riemenschneider (cca 1460–1531) (Berlin: A, B, C – Neues Museum; D – Bode Museum).

STAGIU DE CERCETARE LA ROMA

Pe parcursul anilor 2008–2010 am beneficiat de o bursă de cercetare și formare postuniversitară „Vasile Pârvan” la Accademia di Romania din Roma. Prestigioasa instituție din Valle Giulia a fost înființată în anul 1922, la inițiativa lui Vasile Pârvan, sub numele de Școala Română de la Roma (în paralel, Nicolae Iorga pune bazele Școlii române de la Paris – Fontenay-aux-Roses). Sediul actual, inaugurat în 1933, a fost ridicat sub conducerea arhitectului Petre Antonescu, costurile lucrării fiind susținute de Banca Națională a României, iar terenul fiind pus la dispoziție de către Guvernul italian, contra unei chirii simbolice (1 liră pe an). Primul director al Școlii a fost fondatorul ei, iar până în anul 1947, când autoritățile române hotărâau închiderea instituției, i-au urmat în funcție G. G. Mateescu (1927–1929), Emil Panaitescu (1929–1941) și Scarlat Lambrino (1941–1947). Vreme de 20 de ani Academia a ramas închisă, clădirea degradându-se treptat. La intervenția statului italian, care amenința cu recuperarea terenului, se reiau lucrările de restaurare a acesteia, astfel că va fi redeschisă în anul 1969, sub numele de Biblioteca Română de la Roma. Începând cu anul 1990, așezământul și-a schimbat din nou statutul, redevenind Academia Română din Roma. În momentul de față, există cel puțin trei foruri care diriguiesc (de *iure*) activitatea acestei instituții: gestiunea este încredințată Ministerului Afacerilor Externe, în vreme ce activitățile sale sunt coordonate de Ministerul Educației, Tineretului și Cercetării (partea de studiu și cercetare) și de Institutul Cultural Român (partea de promovare culturală)¹.

Încă din perioada interbelică, Școala de la Roma a acordat burse în domeniul arheologiei, istoriei, filologiei și al artelor frumoase. Membrii Școlii au fost aleși dintre cei mai buni licențiați ai universităților române (București, Cluj, Iași, Cernăuți). Evoluția ulterioară a acestor stipendii este strâns legată de cea a instituției care îi nutrește. O reînnoire episodică a acestei tradiții s-a petrecut la începutul anilor '70; dar abia în anul 1997, eforturile lui Marian Papahagi în această direcție s-au materializat, într-un context politic și cultural favorabil. Astfel că, în zilele noastre, Accademia găzduiește, în bună parte, pe titularii acestor burse, precum și pe numeroși studenți sau cercetători din importante instituții din țară.

În ceea ce mă privește, am candidat pentru obținerea unei burse de cercetare „Vasile Pârvan” cu un proiect intitulat *Ritrovamenti monetali negli insediamenti romani dal Medio e Basso Danubio durante il periodo del Principato*. Lucrarea a fost coordonată de către domnul Virgil Mihailescu-Bîrliaba, din partea română și de către domnul Giovanni Gorini de la Università di Padova, din partea italiană. Durata consistentă a stagiului de bursă (20 de luni) mi-a permis să-mi stabilesc numeroase obiective de-a lungul șederii mele la Roma (și o bună parte din ele sper că le-am îndeplinit).

În primul rând am încercat să-mi completez baza informativă în cât mai multe direcții, în vederea îndeplinirii angajamentului de bursă, dar și a unor proiecte aflate în curs de desfășurare. Prin urmare, cea mai mare parte a timpului am dedicat-o documentării în principalele biblioteci din Roma. Numărul acestora este unul impresionant, astfel că le voi menționa succint, pe cele mai importante: cele ale școlilor străine (în special Deutsches Archäologisches Institut Rom, École Française de Rome, American Academy in Rome, The British School at Rome, dar și Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma, Academia Belgica etc), cele ale Universităților („La Sapienza”, „Tor Vergata”, „Roma Tre”) sau ale Institutelor de cercetare din Roma (Istituto Italiano di Numismatica, Istituto di Archaeologia e Storia dell'Arte, Pontificio Istituto Orientale sau Soprintendenza Archeologica).

Profitând de accesul constant la fondul generos de publicații de specialitate din aceste biblioteci am fost interesat, în general, de domeniul numismaticii antice (romane, grecești sau barbare) și, în mod particular de problematica descoperirilor monetare din așezări. În acest sens, am încercat să realizez o bază de date care să cuprindă descoperirile monetare din principalele situri din zona limesului renan și dunărean; în fiecare dintre situații, atunci când a fost posibil, am căutat să corelez documentul numismatic (lista de monede a unui sit) cu informațiile arheologice (tipul de sit, contextul descoperirii).

¹ Principalele informații despre istoricul Accademiei di Romania din Roma apar pe site-ul acestei instituții <http://www.accadromania.it/accademia.htm>.

În decursul celor doi ani petrecuți în Italia am avut prilejul de a reîntâlni și de a cunoaște mai mulți specialiști, deopotrivă numismați și arheologi. Deosebit de fructuoase și constructive s-au dovedit a fi, în special, contactele cu profesorii de la universitățile din nordul Italiei (domnii Giovanni Gorini, Michele Asolati și Bruno Callegger de la Università di Padova și Museo Bottacin, doamnele Anna Lina Morelli și Emanuela Ercolani Cocchi de la Bologna, domnii Adriano Savio și Ermanno Arslan de la Milano, Andreea Sacocchi de la Udine, Carlo Poggi de la Modena), dar și cu cercetătorii din Roma (în special cei de la Istituto di Numismatica – doamna directoare Sara Sorda, Anna Maria Liberati de la Museo della Civiltà Romana, Lucrezia Ungaro, de la Museo dei Fori Imperiali). Aceste legături s-au materializat în utile discuții, sugestii, confruntări de opinii, dar și în demararea unor proiecte comune, cu o finalitate concretă (organizarea unor manifestări științifice, elaborarea unor studii de specialitate, în colaborare sau inițierea unor schimburi de publicații cu Institutul nostru).

Stagiul de documentare la Roma mi-a facilitat accesul la cele mai recente cercetări din domeniul arheologiei și numismatiei antice. Iar una din modalitățile importante de contact cu aceste rezultate a reprezentat-o participarea la numeroasele conferințe, simpozioane sau workshopuri organizate, cu regularitate, de către principalele instituții universitare și academice din acest centru. Voi puncta doar două cazuri particulare, relevante pentru tema proiectului meu acolo. Primul dintre ele îl reprezintă un workshop dedicat celui mai mare tezaur monetar antic cunoscut, descoperit în anul 1981, în Libia, la Misurata (în apropiere de *Leptis Magna*). Depozitul conține 108.000 de monede (*nummi* din perioada de început a tetrarhiei) și a fost încredințat spre studiu statului italian. Investigația acestei descoperiri implică o echipă internațională multidisciplinară, urmărindu-se realizarea unei baze de date cu piesele în format 3D, precum și numeroase analize fizico-chimice non-distructive.

Cea de-a doua manifestare la care mă voi referi este un Convegno – cu titlul „La numismatica per l’archeologia – l’archeologia per la numismatica” – organizat de către Accademia di Romania, în colaborare cu Museo dei Fori Imperiali, în zilele de 4–5 iunie 2010. Lucrările au reunit, deopotrivă, specialiști italieni și români, din domeniul numismatiei și al arheologiei. Tematica comunicărilor a fost una bine definită și s-a axat pe urmărirea relațiilor pe care le generează studiul monedei în context arheologic, în diferite perioade: datarea straturilor arheologice, moneda ca „terminus post-quem”, corelarea instrumentului numismatic cu alte artefacte databile sau non-databile. Intervenția mea s-a referit la descoperirile monetare din castelele Daciei romane (*Coin finds in the military settlement of Roman Dacia*). În cadrul aceluiași colocviu a existat și o sesiune dedicată prezentării principalelor apariții editoriale numismatice, din cele două țări. În momentul de față se încearcă alcătuirea unui volum al manifestării, în colaborare cu Universitatea din Padova, în prestigioasa *Collana* coordonată de către Giovanni Gorini, *Numismatica Patavina*. Personal, sper ca acest dialog de anvergură, pe care l-am inițiat, între specialiștii numismați italieni și cei români să continue, cel puțin la aceiași parametri.

O autentică instruire și delectare intelectuală mi-a prilejuit vizitarea obiectivelor importante istorice, arheologice și artistice din capitala Italiei și din vecinătatea ei. Enumerarea lor în cadrul acestei prezentări ar putea părea redundantă, astfel că mă voi limita la câteva observații punctuale.

Prin prisma pregătirii profesionale, am acordat o atenție sporită principalelor situri arheologice de epocă romană: Foro Romano, Colosseo, Pantheon, *Domus Aurea*, Terme di Caracalla, Circo Massimo, Palatino, *Ara Pacis Augustae*, Parco di *Via Appia*, Villa Adriana etc. Din aceeași perspectivă am privit, într-o primă fază, majoritatea muzeelor aparținând de Soprintendenza Speciale per i Beni Archeologici di Roma, de Vatican sau pe cele private. Menționez doar colecțiile numismatice impresionante aflate în Museo Nazionale Romano (Palazzo Massimo), Museo Numismatico della Zecca Italiana sau Musei Capitolini.

Am reușit, de asemenea, să vizitez numeroase alte situri arheologice, din diverse epoci, aflate pe tot cuprinsul Italiei, atât din regiunea Lazio, cât și din Campania, Veneto, Trentino-Alto Adige, Lombardia, Emilia-Romagna etc. Majoritatea acestor vizite au avut un caracter privat, dar, deosebit de utile s-au dovedit excursiile de studiu organizate în cadrul Accademiei di Romania, la inițiativa domnului Director, Prof. Dr. Mihai Bărbulescu. Acestea s-au desfășurat periodic și au vizat importante situri arheologice din Roma și din Italia (Pompei, Cerveteri, Castelli Romani, Perugia, Assisi, Spoleto, Terni etc.). Cu prilejul unei asemenea vizite de documentare, am prezentat colegilor bursieri complexul de monumente de pe *Collis Palatinus*.

Acest stagiul de documentare la Roma a însemnat, în primul rând, prețioase câștiguri profesionale, o oportunitate deosebită pentru acumulările științifice cantitative (informaționale) cât și pentru cele calitative (metodologice). Mulțumesc, încă o dată domnilor profesori care mi-au sprijinit candidatura, precum și colegilor ieșeni, foști bursieri, pentru informațiile prețioase pe care mi le-au oferit cu generozitate.

LUCIAN MUNTEANU

PROFESORUL IONEL CÂNDEA,
MEMBRU DE ONOARE
AL INSTITUTULUI DE ARHEOLOGIE DIN IAȘI

MESAJ AL ÎNALTPREASFÎNȚITULUI CASIAN,
ARHIEPISCOPUL DUNĂRII DE JOS

Stimate Domnule Membru al Academiei

Cu deosebită bucurie și cu reală satisfacție spirituală am primit vestea desemnării Domnului Prof. Dr. Ionel Căndea în calitatea de *Membru de onoare* al Institutului de Arheologie, din cadrul Academiei Române – Filiala Iași.

Este o încununare fericită a unui parcurs dens și demn al cercetării Domniei Sale istorice de până acum, mai ales în spațiul Dunării de Jos, dar și o mărturie vie a continuității aceleiași laborioase lucrări, în viitor.

Vă rugăm să primiți respectuoasele noastre mulțumiri pentru alegerea Domnului Prof. Dr. Ionel Căndea în înalta demnitate științifică și academică, pe care o interpretăm și ca pe o nouă treaptă de apreciere a lucrării harnicilor istorici din această parte de țară.

Folosim acest prilej și pentru a felicita pe Domnul Prof. Căndea cu prilejul zilei de naștere, în mijlocul dragostei dumneavoastră.

Cu prețuire și binecuvântare,
Înaltpreasfințitul CASIAN, Arhiepiscopul Dunării de Jos

**PROF. DR. IONEL CÂNDEA, UN REPREZENTANT
PROEMINENT AL MEDIEVISTICII ROMÂNEȘTI**

Când conducerea Institutului de Arheologie al Academiei Române, Filiala Iași, a stabilit principiile de decernare a titlului de Membru de onoare al instituției, a avut în vedere în egală măsură prestația științifică a persoanelor vizate și eficiența colaborărilor bilaterale. Din ambele puncte de vedere omagiatul de astăzi – prof. dr. Ionel Căndea – îndeplinește pe deplin criteriile adoptate, apreciere pe care nu o formulăm de dragul epitetelor.

Colegul nostru – director al prestigiosului Muzeu al Brăilei și cadru didactic la Universitatea „Dunării de Jos”, din Galați – deține o carte de vizită consistentă, ce nu are nevoie de prezentări detaliate, întrucât realizările sale de sub cupola arheologiei și istoriei au dobândit prestigiu și notorietate în tot cinul medievistilor. Studiile la Alma mater din capitală, unde a beneficiat de îndrumarea câtorva dascăli de solidă erudiție, au contribuit la modelarea aptitudinilor, drenarea opțiunilor profesionale și la însușirea unor cunoștințe temeinice în sfera științelor istorice, dar, potrivit consuetudinii, roadele procesului de instruire s-au putut culege numai atunci când învățăcelul a dispus de un cadru care să-i permită exteriorizarea harului și pasiunii statornice pentru munca de cercetare. Persoana colegului Ionel Căndea cumulează atât valențele investigatorului de documente, cât și pe acelea ale arheologului, ceea ce, din păcate nu întâlnim la prea mulți cercetători animați de interes pentru evul mediu. Conjuncția amintită a constituit chintesența performanțelor sale cărturărești, care l-au impus, treptat, dar ferm și ireversibil, în elita colegilor de breaslă.

Profesorul Ionel Căndea a coordonat cu deplin profesionalism lucrările de pe mai multe șantiere arheologice, mai relevante fiind, în viziunea noastră, cele de la Brăila, Măxineni și Cetatea Albă. Valorificarea vestigiilor depistate i-a permis elaborarea unor comunicări prezentate la congrese și simpozioane din țară și de dincolo de frontiere, precum și a unor monografii și studii de mare interes științific, capabile să înfrunte eroziunea vremurilor, al căror suport documentar a constat nu numai din materialul arheologic, ci dintr-o paletă largă de izvoare narrative, diplomatice, numismatice și cartografice, prospectate cu acribie și discernământ. Volumul dedicat trecutului Brăilei publicat în 1995, încununat cu premiul „Dimitrie Onciul” al Academiei Române, rămâne un model de tratare monografică a istoriei unei așezări urbane medievale, care polarizase la un moment dat atenția unor istorici de talia lui Nicolae Iorga și Constantin C. Giurescu. În același timp, în calitate de director al muzeului brăilean, a patronat și sprijinit un program coerent de săpături cu caracter metodic în numeroase așezări și necropole, datate în diferite perioade, nu numai în raza județului Brăila, ci și în alte regiuni ale țării.

Chiar dacă s-a aplecat adesea asupra subiectelor de istorie locală, ceea ce, de altfel, nu este cătuși de puțin incriminabil, acestea nu au fost abordate într-o viziune cu tentă autarhică, adică detașate de manifestarea evenimentelor de pe un plan mai amplu, ci în conexiune și interdependență cu ele, fapt ce i-a permis reconstituiri cu armătură interpretativă cu validitate și credibilitate sporită, grație și remarcabilului său orizont cultural. Din acest punct de vedere, colegul nostru se află în convergență cu un precept ce și-a găsit definirea încă în secolul al II-lea înainte de era creștină, la un ilustru cronicar originar din Arcadia, care formula următoarea reflexie, de o surprinzătoare actualitate: *Căci de la o parte se poate căpăta o idee despre întreg, însă o cunoaștere și o noțiune adevărată nu se poate dobândi. De aceea, trebuie să conchidem că istoria parțială contribuie foarte puțin la cunoașterea sigură a ansamblului. Numai prin împletirea și compararea tuturor părților, precum și prin asemănarea și deosebirea lor, se poate ajunge la aceasta; și numai cine cercetează cu atenție istoria sub toate aspectele va putea să tragă din ea folos și desfătare* (Polybios, *Istории*, ed. și trad. V. C. Popescu, București, 1966, p. 60).

Manifestând o înțelegere superioară față de anumite realități revoluate și prezente, profesorul Ionel Căndea a gestionat finanțarea de către muzeul brăilean a unor șantiere arheologice din Basarabia, aflate astăzi în hotarele Ucrainei sau ale Republicii Moldova. În același timp a dovedit o comprehensiune deosebită pentru aspirațiile științifice ale colegilor basarabeni, cu prioritate ale celor tineri, cărora le-a tipărit mai multe volume, într-o perioadă în care posibilitățile de valorificare editorială la Chișinău erau drastic limitate. Între lucrările cercetătorilor din Basarabia preluate de Editura Istros a Muzeului Brăilei merită o mențiune aparte marea sinteză de istorie românească și cele două volume de istorie ilustrată a românilor, datorate reputatului savant Ion Țurcanu, care, pentru a putea accede spre un standard înalt de exigență grafică, au necesitat un pregnant efort financiar, neasumat de nici o altă casă editorială din țară.

Rămânând în același perimetru problematic, vom aminti și inițiativa directorului Muzeului Brăilei de a institui o serie destinată valorificării tezilor de doctorat, serie de care au beneficiat în chip firesc în primul rând tinerii cercetători, provenind din diferite centre universitare românești: București, Iași, Galați, Chișinău etc. Chiar dacă cei care au colaborat la respectiva serie au fost în majoritate autori fără o extinsă experiență profesională, lucrările selectate pentru publicare reflectă un nivel științific ridicat, câtorva dintre ele decernându-li-se premiul Academiei Române, ceea ce dovedește că demersul colegului brăilean și-a probat oportunitatea. Editura Istros a tipărit, totodată, alte numeroase lucrări de valoare, asumându-și un program laborios în domeniul istoriei, arheologiei, filologiei și artei, reliefând în esență o autentică politică culturală cu reverberații la scară națională. Cele două publicații periodice ale Muzeului – *Istros* și *Analele Brăilei* – reflectă panorama căutărilor științifice ale colaboratorilor săi și voința de autodepășire, perceptibilă în sporirea nivelului lor calitativ de la număr la număr.

Dacă vizibilitatea Muzeului Brăilei în afara spațiului municipal se realizează în mare parte prin intermediul Editurii Istros, în circumferința urbană aportul său esențial pe plan cultural și științific se exprimă prin calitatea colecțiilor permanente ale unității muzeale în discuție și prin ecoul la marele public al expozițiilor temporare, în toate aceste întreprinderi directorul instituției asumându-și un rol preeminent, prin inventivitate, prin impunerea unei strategii adecvate de lucru și prin mobilizarea și solidarizarea membrilor colectivului. În perioada directoratului său, patrimoniul muzeului s-a îmbogățit substanțial atât prin exponate arheologice aferente preistoriei și evului mediu, cât și prin piese de factură diversă realizate în perioada modernă și contemporană, care oglindesc traseul evolutiv al unui oraș dunărean cu înveredată personalitate. Totodată, prin eforturi tenace, implicând susceptibilizarea autorităților locale, profesorul Ionel Căndea a reușit să achiziționeze pentru muzeu, de la diferiți colecționari particulari, loturi de mii de documente medievale și din epoca modernă de inestimabilă valoare, în cea mai mare parte inedite, a căror publicare – așteptată cu viu interes de specialiști – necesită abilități deosebite în domeniul paleografiei, calitate pe care medievistul brăilean a făcut dovada că o posedă din plin.

Atribuțiile manageriale epuizante și într-un fel frustrante i-au răpit colegului nostru timp îmbelșugat și consum de energie în detrimentul muncii cărțurărești. Cu bună știință acesta a etalat altruism în beneficiul colegilor și al instituției pe care o conduce de peste două decenii, propulsând Muzeul Brăilei printre instituțiile de elită din țară cu profil similar, ceea ce a dobândit și recunoașterea forurilor administrative centrale, de vreme ce a fost cooptat în diverse organisme profesionale la nivel național și i s-au decernat mai multe premii și medalii. Pe de altă parte, prețuirea colegilor s-a evidențiat în mod comprehensibil prin colaborarea la un admirabil volum omagial – coordonat de Valeriu Sîrbu și Cristian Luca și prefătat de Înaltpreasfințitul Casian, arhiepiscopul Dunării de Jos –, care i s-a dedicat în urmă cu doi ani, cu prilejul unui marcant moment biografic.

Un alt palier în care profesorul Ionel Căndea și-a reliefat disponibilitățile intelectuale privește activitatea didactică desfășurată episodic la Universitatea „Constantin Brâncoveanu” din Pitești și în chip peren în cadrul Facultății de Istorie și Filozofie a Universității „Dunării de Jos”, unde a susținut cursuri și seminarii cu tematică variată și unde a primit dreptul de a conduce teze de doctorat.

În ceea ce privește raporturile sale de colaborare cu instituțiile academice și universitare din Iași, acestea datează din primii ani de după revoluție, când își pregătea doctoratul în cadrul Facultății de Istorie a Universității „Al. I. Cuza”, prilej de a stabili conexiuni profesionale cu mulți cercetători ai Institutului de Arheologie din capitala Moldovei. Acestea s-au materializat prin cooperarea la diferite manifestări științifice, pe șantierul arheologic, ca și pe plan editorial, fiind concepute în comun proiecte vizând elaborarea mai multor publicații, care aveau să dobândească în timp o bună receptare în lumea savantă din țară – inclusiv la nivelul conducerii Academiei Române – și de dincolo de hotare. Ne mulțumim să menționăm în acest sens colaborarea Institutului de Arheologie și a Muzeului Brăilei pentru coeditarea lucrărilor unor reputați autori străini în cadrul colecției *Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi*.

Pentru întregirea succintului medalion pe care îl dedicăm colegului brăilean se cuvin notificate și alesele sale trăsături umane: modestia, generozitatea, altruismul și onestitatea exemplară, din ce în ce mai rare într-o societate frământată și debusolată, lipsită de contururi limpezi, adesea amorfă față de dezideratele spiritualității și incapabilă să depășească marasmul moral și distorsiunea valorilor.

Cooptarea sa între membrii de onoare ai Institutului de Arheologie al Filialei Iași a Academiei Române reprezintă o firească și legitimă recunoaștere a realizărilor sale marcante pe plan științific, derulate sub semnul

depășirii de sine, și totodată o apreciere pentru modul exemplar în care a înțeles să vertebreze constant și fructuos, pe multiple planuri, cooperarea cu colectivul Institutului, o colaborare pe care o dorim reiterată și amplificată în anii următori. Încheiem urându-i colegului nostru mult succes în ceea ce întreprinde în domeniul profesional, ca și în viața privată.

VICTOR SPINEI

**PROFESORUL UNIV. DR. IONEL CÂNDEA
„MEMBRU DE ONOARE” AL INSTITUTULUI DE ARHEOLOGIE IAȘI**

Domnul Ionel Căndea s-a născut la 25 februarie 1949, la Măcin, fostul *Arrubium*, pe Dunăre, în județul Tulcea. Aici își petrece copilăria până când familia se mută la Brăila, unde urmează cursurile *Liceului Nr. 3*, astăzi „N. Iorga”. Ulterior frecventează cursurile Facultății de Istorie din București, între 1968–1972. În timpul facultății se specializează în Arhivistică, sub îndrumarea regretatului profesor Gheorghe Ionescu, căruia i-a purtat o stimă și respect deosebit, iar, în ultima vreme, i-a publicat manuscrisele cu multă abnegație și interes.

Din 1975 și până în prezent activează la *Muzeul Brăilei*, după ce a profesat ca și cadru didactic în învățământul preuniversitar brăilean, în anii 1967–1968. La acesată instituție a fost, pe rând, până astăzi: muzeograf (1975–1989), și din 1989 director până în prezent. Printr-o muncă asiduă și cu o tenacitate de invidiat, dotat cu o perseverență ce uneori i-a adus și probleme de sănătate, Ionel Căndea a activat, în paralel, în mai multe domenii legate de: istorie-arheologie, arhivistică, munca la catedră, cultură și implicațiile ei sociale.

Prin formație, fiind interesat de aspecte ale istoriei Evului Mediu și epocii moderne în Țările române, a militat pentru cunoașterea ținuturilor brăilene de la Dunăre și Câmpia Română efectuând săpături arheologice în aproximativ 23 de puncte situate în județul și municipiul Brăila. Dintre acestea menționăm câteva de răsunet: 1) săpăturile de la Mănăstirea Măxineni, așezământ religios-cultural din vremea lui Matei Basarab, între 1976–1991, încheiate cu o monografie bine primită de lumea științifică; 2) săpăturile de la Cetatea Albă (Akkerman, Belgorod Dnestrovski, astăzi în Ucraina) și Orheiul Vechi (în Rep. Moldova) între 1997–1999; 3) din 2006 până în prezent conduce săpăturile de la *Cetatea Turnu* (județul Teleorman) fost sediu de raia turcească, precum Brăila în evul mediu.

Permanent s-a implicat în săpăturile de salvare din municipiul Brăila, care s-au desfășurat ani la rând datorită lucrărilor gospodărești-edilitare, moderne. Cu această ocazie a efectuat observații stratigrafice și planimetrice legate de fosta cetate otomană, vechile construcții eclesiastice (*Mitropolia Proilavei*) și unele necropole medievale timpurii situate în zona Parcului Central al orașului „Grădina- Mare” etc.

Ca muzeograf și diriguitor al Muzeului Brăilei a activat intens pentru refacerea și modernizarea sau reactualizarea periodică a expoziției de bază, ca și a refacerii și extinderii clădirilor Muzeului, reușind să preia controlul, spre binele urbei, asupra unor clădiri vechi din oraș pe care le-a transformat în puncte de interes muzeal și istoric. (Secțiile de Etnografie, Literatură etc.)

Este coautor și autor al unor publicații legate de istoricul orașului Brăila, continuând interesul și munca de cercetare începută de N. Iorga și C. C. Giurescu. Este unul dintre susținătorii *Festivalului cultural dedicat Zilelor municipiului Brăila* (din 1993–„*Brăila 625*”), a susținut reluarea revistei culturale zonale *Analele Brăilei* și este cofondator al prestigioasei *Edituri Istros* a Muzeului Brăilei care are sigla aplicată pe un număr de aproximativ 200 de titluri de carte. A continuat, până în ziua de astăzi, editarea revistei Muzeului, *Istros*, cu o apariție demnă de invidiat ca frecvență temporară și cu seriozitate critică. A militat continuu și s-a luptat cu vicisitudinile momentelor evoluției istorice a orașului, după Revoluție, pentru salvarea vechilor clădiri istorice din orașul secolelor XIX și XX și se poate spune că lui și colectivului de muzeografi pe care îl conduce le aparține meritul de a reuși să includă pe listele de monumente arhitectonice și istorice numeroase clădiri care fac deliciul privitorilor avizați și turiștilor ce vizitează Brăila de astăzi. A organizat, prin muzeu, diferite manifestări culturale, simpozioane, întruniri științifice, mese rotunde etc. pe teme de o diversitate laudabilă (numismatică, arheologie, arheologie funerară, sesiuni de rapoarte în arheologie, expoziții de artă clasică și modernă sau serie de expuneri și conferințe susținute de diferite personalități).

Ionel Căndea a susținut doctoratul la Iași, sub conducerea prof. univ. dr. Victor Spinei, membru corespondent al Academiei Române, în 1996, cu tema: *Evoluția așezării medievale Brăila și a ținutului înconjurător din*

secolul X până la constituirea raialei, lucrare tipărită în același an la Editura Istros și premiată în 1997 cu premiul „Dimitrie Onciul” al Academiei Române. O altă latură a strădaniilor domnului I. Cădea este activitatea sa în domeniul învățământului universitar la „Universitatea Dunărea de Jos”, unde a fost conferențiar și profesor la Facultatea de Istorie, Filosofie și Teologie din Galați, ca și la Universitatea „Constantin Brâncoveanu” din Pitești, fiind și prodecan la Facultatea de Istorie din Galați.

Printre alte merite și realizări, menționăm, pe scurt: manager de proiect în unele programe cultural-etnice (cu „Comunitatea Elenă”), expert în cercetări arheologice, bunuri arheologice și istorico-documentare, la Ministerul Cultelor și Patrimoniului Cultural Național, ca și la Ministerul Culturii și Cultelor. Printre alte abilități ale domnului I. Cădea menționez cunoștințele de limbă italiană, franceză și rusă ca și folosirea calculatorului, iar ca o pasiune de tinerețe amintesc studiile de vioară făcute tot la Brăila în anii 60 ai secolului trecut.

Nu în ultimul rând țin să atrag atenția asupra sprijinului permanent și de neuitat pe care domnul I. Cădea l-a avut din partea familiei și, în mod special, din partea regretatei sale consoarte d-na Michaela Cristiana Cădea, de la al cărei deces nefericit (în 2009) s-a scurs deja mai bine de un an. A fost o soție care, pe cât de mult l-a ajutat, pe atât a fost de discretă și înțelegătoare.

E demn de reținut și menționat sprijinul, deloc neglijabil, pe care domnul Cădea l-a primit constant de la colectivul de talenți muzeografi, cercetători sau angajați ai Muzeului Brăilei, oameni de vârste diferite și preocupări diverse, care însă au înțeles că prin comunitatea de idei și acțiune vor putea să ridice prestigiul instituției unde activează sub îndrumarea celui care este *directorul* I. Cădea.

Unii dintre colegii și prietenii săi brăileni se află azi aici, la Iași, în această sală, alături de noi, spre a lua parte la acest moment festiv, le mulțumim...

Consiliul Științific al Institutului de Arheologie Iași al Academiei Române a considerat cu temei acordarea titlului de „Membru de Onoare” al Institutului nostru domnului Ionel Cădea, profesor universitar doctor și director al Muzeului Brăilei. Considerentele pe care se sprijină această decizie își au originea atât în prodigioasa activitate a noului „Membru de Onoare” al Institutului, cât și, nu în ultimul rând în excelenta colaborare în plan științific și editorial între cele două instituții, colaborare pe care domnia sa a sprijinit-o cu competență și bună credință.

Îi urăm sănătate și putere de muncă.

COSTEL CHIRIAC

IONEL CÂDEA – REPERE BIOGRAFICE

„Uneori, destinul unui om este legat de o instituție, iar în evoluția acesteia se imprimă pecetea acelui om”: era o constatare pe care o făceam despre colegul Ionel Cădea, acum mai bine de zece ani, iar ea și-a dovedit, în continuare, valabilitatea. Afirmatie care are o solidă fundamentare întrucât se bazează pe o profundă cunoaștere a omului și a instituției: din 1970 am fost colegi de facultate, iar din 1975 suntem împreună la Muzeul Brăilei.

Născut la 25 februarie 1949, la Măcin, anticul *Arrubium*, student al Facultății de Istorie din București (1968–1972), doctor în științe istorice al Universității „Al. I. Cuza” Iași (1996), director al Muzeului Brăilei (din 1989), profesor și conducător de doctorate la Facultatea de Istorie și Filozofie a Universității „Dunărea de Jos” din Galați; acestea ar fi principalele repere ale biografiei și carierei lui Ionel Cădea. S-a remarcat pe multiple planuri, dintre care doresc să evidențiez pe cele de cercetător, director, profesor și fondator. Deși a abordat diverse aspecte ale arheologiei și istoriei medievale, preocupările sale cardinale, dar și realizările, se leagă, totuși, de două situri importante: Mănăstirea Măxineni și orașul Brăila, pe care a avut norocul să le vadă împlinite din punct de vedere științific și cultural. Cercetările de la Mănăstirea Măxineni, desfășurate între 1976–1991, și, apoi, reluate din 2008, s-au finalizat atât printr-o monografie, apărută în 1996, cât și prin contribuția importantă la restaurarea monumentului, acum aproape finalizată. De asemenea, cercetările din vatra medievală a orașului Brăila, începute în 1986, s-au încheiat printr-o altă monografie, apărută în 1995, care a primit Premiul „Dimitrie Onciul” al Academiei Române. În același timp, datele noi, obținute prin săpături și o cunoaștere profundă a documentelor, i-au permis puncte noi, valoroase, despre evoluția acestui important oraș de la Dunăre în epocile medievală și modernă. Alte monumente importante unde a efectuat cercetări arheologice sunt Cetatea Turnu, jud. Teleorman (2006–2009), și Cetatea Albă – Bel’gorod Dnestrovski (1997–1998), pe malul Nistrului, acum în Ucraina.

Ca director al Muzeului Brăilei a contribuit, esențial, la propășirea și afirmarea instituției, devenită un important centru științific și cultural, cu realizări notabile, nu numai în țară, dar și în străinătate. A realizat rostul important al instituționalizării unor manifestări culturale zonale, așa cum este Ziua municipiului Brăila – 20 ianuarie (din 1993), al retipăririi și continuării unor reviste regionale de cultură („Analele Brăilei”), al fondării Editurii „Istros” a Muzeului Brăilei, unde s-au tipărit deja peste 200 de titluri, unele din ele primind premiile Academiei Române. Toate acestea dovedesc implicarea, cu abnegație și pasiune, în viața cetății Brăilei, care l-a recompensat, printre altele, cu titlul de Cetățean de onoare (2002).

S-a implicat și în învățământul superior, urcând, rând pe rând, treptele afirmării, până la rangul de profesor universitar și conducător de doctorate, la Facultatea de istorie și filozofie a Universității „Dunărea de Jos” din Galați.

Activitatea de valorificare științifică s-a materializat prin numeroase comunicări, la manifestări din țară sau străinătate, prin publicarea a 6 volume (două în colaborare) și 96 de studii și articole, prin editarea sau îngrijirea pentru tipar a 22 de lucrări valoroase. Toate acestea evidențiază abilități deosebite în cercetare și un efort îndelungat, dar cu rezultate notabile. Și-a manifestat mereu recunoștința – o calitate tot mai rară astăzi – pentru cei care i-au fost dascăli ori i-au îndrumat primii pași în arheologie, între care amintim pe Gheorghe T. Ionescu, Nicolae Harțuche, Florian Anastasiu și Petre Diaconu.

Competența și rezultatele deosebite obținute i-au fost recunoscute atât prin cooptarea sau coordonarea unor comisii de specialitate, cât și prin atribuirea unor premii ori distincții. Dintre acestea amintim Premiul „Dimitrie Onciul” al Academiei Române (1997) și Ordinul „Meritul Cultural”, în grad de ofițer, acordat de Președintele României (2004); este, apoi, membru în Comisia pentru Istoria Orașelor (din 1992), membru (din 2000) și Președinte (2005–2009) al Comisiei Naționale a Muzeelor și Colecțiilor, membru al Comisiei Naționale a României pentru UNESCO (din 2008).

VALERIU SÎRBU

CUVÂNT DE RĂSPUNS

*Stimate Domnule Prof. dr. Victor Spinei,
Membru corespondent al Academiei Române,
Director al Institutului de Arheologie din Iași
Onorați membri ai Consiliului Științific al Institutului,
Dragi colegi, doamnelor, domnișoarelor și domnilor,*

Pentru mine, ziua de 24 februarie 2011 va rămâne, cu siguranță, una din cele mai frumoase din toată viața mea. În același timp, mă grăbesc să adaug: ea este o zi deosebită și încărcată de semnificații pentru Muzeul Brăilei și, desigur, pentru Brăila.

Dacă astăzi mă aflu în situația atât de plăcută de a primi titlul de Membru de onoare al Institutului de Arheologie din Iași al Academiei Române, faptul îl datorez întâi de toate Brăilei și Muzeului ei. Apoi, rând pe rând trebuie să vorbesc despre profesorii mei. Pentru liceu este necesar să-l amintesc pe Nicolae Harțuche, cel care a început în 1955 săpăturile de la Brăilița, iar în anii 1963–1967 mă îndemna să optez pentru istorie și arheologie.

Am urmat cursurile Facultății de Istorie din București la îndemnul său, într-o epocă fastă – mai ales pentru profesorii din vechea gardă ce încă predau: Ion Nestor, Emil Condurachi, Dumitru Tudor, Achim Popescu, Dionisie Pippidi, Aurelian Sacerdoțeanu, Damian Bogdan, Gh. T. Ionescu, Mihail Berza, Mihail Guboglu, Radu Manolescu. Fără să-l fi avut dascăl la vreo materie – l-am auzit pe Constantin C. Giurescu, în sala 1 a corpului din str. Edgar Quinet, povestind în 1969 periplul său în universitățile din Statele Unite, unde conferențiasse, după spusele gazdelor sale, ca „cel mai mare istoric al românilor în viață”. Toți asistenții acelei vremi sunt astăzi venerabili profesori ai Universității din Capitala țării și este suficient să-l amintesc aici pe reputatul turcolog, prof. Mihai Maxim, leaderul studiilor în acest domeniu de la noi, cu obârșii moldave. Cu domnia sa avem o frumoasă colaborare de peste zece ani. Totodată, colegi mai mari sau mai mici, au performat în anii ce au venit și amintesc aici pe Andrei Pippidi, Ștefan Andreescu și Anca Popescu.

Sub astfel de auspicii, când doar volumele IX și X din sinteza lui Nicolae Iorga despre *Istoria Românilor* se mai aflau la fondul special, credeam că voi ajunge repede în cercetare. Dar nu a fost așa. Între 1972–1975

mi-am făcut datoria de dascăl de istorie la Școala generală Cireșu din jud. Brăila, care îmi amintește de trei lucruri: o navetă istovitoare, periegeze până la Scărlătești, cu bune rezultate, dar și însemnările culese de pe cărțile vechi ale bisericii din sat (publicate mai târziu în anii 1979–1981).

La stăruințele prof. Nicolae Harțuche, după multe peripeții, am fost transferat la Muzeul Brăilei, ca muzeograf pentru secția medie, modernă și contemporană. Muzeul îl știam din anii de liceu și apoi din 1968, când a căpătat o haină nouă datorită celor șase secole de existență documentară sigură a Brăilei, sărbătorite cu multă însufleșire și având drept corolar strângerea tuturor celorlalte muzee (secții) sub egida celui de istorie-arheologie.

La 1 septembrie 1975, deci cu peste 35 de ani în urmă, am găsit instituția muzeală brăileană într-un evident progres, ce avea să fie întrerupt, într-un anume fel, de cutremurul din 4 martie 1977. Din 1976 am început cercetările arheologice la ruinele mănăstirii de la Măxineni, și ele întrerupte, doar în 1977, din pricina arătată mai sus. Trebuie să spun că felul în care am fost primit și libertatea totală de mișcare din partea directorului Florian Anastasiu mi-au dat posibilitatea de a cunoaște cât mai mult și mai bine istoria fabulosului oraș Brăila.

Am aflat de Programul *Analelor Brăilei*, întocmit în 1929 de Gh. T. Marinescu, un inginer de modă veche, care s-a stins în 1986 la București, adică acum un sfert de veac, și căruia brăilenii îi datorează atât de mult în plan cultural. Monografia lui Constantin C. Giurescu despre orașul Brăila și colecția „Analelor Brăilei” (1929–1940), alături de contribuțiile lui Nicolae Harțuche, reprezentau singurele date concrete privind trecutul istoric al orașului.

La două luni diferență de la venirea mea, la 1 noiembrie 1975, la Muzeul Brăilei mi s-a alăturat, la recomandarea neuitatului Petre Diaconu, colegul și prietenul Valeriu Sîrbu, cu care aveam să împart activitatea în cadrul unui colectiv destul de redus numeric. La Muzeul Brăilei am cunoscut tot atunci pe doi din liceenii pasionați de istorie și arheologie, Costel Chiriac și Octavian Bounegru, stabiliți acum la Iași ca slujitori ai muzei Clio.

Astfel, între 1975 și 1989 principalele realizări au fost pentru mine *cercetările arheologice de la Măxineni, începerea celor din Brăila sub conducerea lui Petre Diaconu* (vatra medievală) și *întocmirea expoziției de bază pentru secția medie modernă și contemporană a Muzeului Brăilei* cu previzionări și vizionări, după tipicul vremii, în prezența „corifeilor” Ilie Ceaușescu, Ion Ardeleanu, Tamara Dobrin. Ea a fost inaugurată în 1985.

În aprilie 1989 am fost numit directorul instituției muzeale, iar în 10 ianuarie 1990 am fost reconfirmat – în „chip revoluționar” – prin votul unanim al celor 32 de membri ai colectivului. Astfel, prin ordinul ministrului Andrei Pleșu, din mai 1990, am rămas directorul Muzeului Brăilei. Tot în 1990 ni s-a alăturat la Muzeul Brăilei colegul Zamfir Bălan, care a avut un aport substanțial în raporturile noastre cu Iașii mediului universitar. Este suficient să evoc două nume: prof. Dumitru Irimia și prof. Nicolae Crețu.

Prestația mea, omagiată astăzi într-un chip atât de mișcător, pleacă și *de la încercarea de a impune cercetarea științifică drept componentă esențială a activității de muzeu*. Nu a fost ușor, mai ales sub raport legislativ, iar drumul a fost lung, anevoios și nici astăzi încheiat, deși avem o *lege a muzeelor* la care am lucrat efectiv în cadrul Comisiei Naționale a Muzeelor și Colecțiilor.

După 1990 am încercat pe baza Programului *Analelor Brăilei*, care viza trei lucruri esențiale: *o revistă de cultură regională, un Muzeu al Brăilei și un Institut al Dunării*, să alcătuiască un colectiv în acord cu aceste obiective deloc ușoare.

Beneficiind de ajutorul Institutului de Arheologie din Iași, *căruia brăilenii vor trebui să-i fie veșnic recunoscători*, am reușit să obținem titlul de doctor – noi cei din generația veche, – iar apoi, fără ezitare, am convins pe colegii tineri să abordeze o atitudine similară, tot aici la Institutul de Arheologie din Iași. Trebuie să menționez căldura și încrederea cu care am fost primiți aici de reputați specialiști, precum profesorul Dan Gh. Teodor, directorul de atunci al Institutului, profesorul Victor Spinei, cel care astăzi se află în fruntea lui, „provocând” evenimentul de cinstire nu doar a mea, și țin să subliniez acest lucru, ci a întregului colectiv al muzeului brăilean. Li se adaugă membri sau colaboratori ai Institutului: domnii Ion Ioniță, Nicolae Ursulescu, Silviu Sanie, Virgil Mihailescu-Bîrliba, Costel Chiriac, Victor Cojocaru și doamna Silvia Teodor.

Ulterior, colaborarea cu Institutul de Arheologie din Iași a lărgit orizontul cercetărilor noastre chiar dincolo de fruntarii (Cetatea Albă) și am avut onoarea de a sta alături de cei pomeniți mai sus, dar și de acad. Mircea Petrescu-Dîmbovița, în Comisia mixtă româno-ucraineană de istorie, la sfârșitul anilor '90. Colaborarea în plan științific a muzeului nostru nu s-a limitat doar la Institutul de Arheologie din Iași. Am colaborat câțiva ani cu succes și cu cel de Tracologie, precum și cu Institutul de Istorie „N. Iorga”, ambele din București.

Este locul să amintesc aici angajamentul nostru la Universitatea „Dunărea de Jos” din Galați, grație sprijinului venit din partea regretatului prof. Vasile Lica.

Dacă există un fapt cu care Muzeul Brăilei se diferențiază în domeniul activităților specifice, în plan național, acesta poate fi considerat, credem noi, *demersul editorial*.

Înainte de a mulțumi în chip special spațiului cultural al Iașilor pentru influența atât de binefăcătoare și fecundă asupra activității noastre, a Muzeului Brăilei, vă rog să îmi dați voie să o amintesc pe soția mea Michaela Cristiana Căndea, de a cărei înțelegere am beneficiat din plin în tot ceea ce am întreprins până de curând.

În sfârșit, doresc să exprim aici întreaga mea recunoștință și gratitudine, precum și respectul deosebit pe care îl port prof. Victor Spinei, personalitate de primă mărime a mediului academic și universitar al Iașilor, de susținerea căruia am beneficiat neîntrerupt de peste două decenii.

Mulțumesc, încă odată, tuturor celor ce au hotărât acordarea acestei cinstiri către mine, implicit Muzeului Brăilei, dar și orașului inconfundabil de la Dunărea de Jos, care a fost, este și va rămâne – Brăila.

*

Omagierea, deopotrivă a mea și a Muzeului Brăilei, are loc la împlinirea chiar în aceste zile a 530 de ani de la atestarea județului Brăila ca unitate administrativă a Țării Românești, prin scrisoarea lui Ștefan cel Mare din 1481, martie 15 („din jos de Vaslui”), trimisă „tuturor brăilenilor, mari și mici, boieri, judeci și judecători din tot ținutul Brăilei”. Tot în 2011 se vor împlini, la 23 august, 130 de ani de la întemeierea Muzeului Brăilei prin Decretul Regal nr. 2134, emis de Carol I la Castelul Peleş, în 1881. O a treia sărbătoare pentru Brăila și muzeul ei o reprezintă evenimentul legat de împlinirea a trei veacuri de la apariția primei cărți despre istoria orașului, la Hamburg, în 1711, conținând raportul generalului Rönne în legătură cu asediul Brăilei și eliberarea ei în iulie, același an.

IONEL CÂNDEA

PROFESORUL MARIN DINU LA A 85-A ANIVERSARE

Deopotrivă, Facultatea de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Muzeul de Istorie a Moldovei și Institutul de Arheologie din Iași sărbătoresc, la începutul lunii mai, una dintre personalitățile arheologiei românești, care și-au pus amprenta asupra învățământului și cercetării arheologice din „dulcele târg al Eșilor”: profesorul Marin Dinu.

O viață întreagă s-a dedicat muncii la catedră și cercetărilor arheologice preistorice din Moldova, îndeosebi perioadei de tranziție de la epoca eneolitică la epoca bronzului, îndrumând studenți, profesori din învățământul preuniversitar, organizând șantiere arheologice, entități științifice, deschizând mereu drumuri în cunoașterea preistoriei din spațiul moldav.

S-a născut la 8 mai 1925, în localitatea Poiana Lacului, jud. Argeș. Primele clase le-a frecventat în localitatea natală, pentru ca apoi să urmeze Seminarul Teologic „Neagoe-Vodă” de la Curtea de Argeș, pe care îl absolvă în 1946. S-a înscris la Universitatea din București, unde a urmat cursurile de Facultății de Istorie, având ca profesori mari personalități ai cercetării arheologice românești de la mijlocul secolului trecut: Ion Nestor, Emil Condurachi, Dionisie M. Pippidi, Dumitru Berciu și alții. După încheierea studiilor universitare (1951), este numit pentru o foarte scurtă perioadă (1 septembrie – 15 noiembrie 1951) preparator la Institutul Pedagogic din București, iar apoi preparator la Facultatea de Istorie-Geografie a Universității din Iași (15 noiembrie 1951), unde va prezenta și diploma de stat (1952), susținând seminariile la disciplina *Istoria universală veche*.

Odată cu venirea la Iași, profesorul Marin Dinu începe o fructuoasă activitate la catedra (1 octombrie 1952 – 1 octombrie 1961: asistent universitar; 1 octombrie 1961 – 1 octombrie 1971: lector titular provizoriu; 1 octombrie 1971 – 15 septembrie 1991: lector titular definitiv; 15 septembrie 1991 – 1 octombrie 1996: conferențiar universitar) și pe numeroase șantiere arheologice, până la momentul retragerii, în anul 1995.

A fost și este membru al mai multor societăți profesionale: Societatea Numismatică Română, Consiliul Științific al Institutului Român de Tracologie, Societatea de Științe Istorice, Asociația Oamenilor de Știință, Uniunea Internațională de Științe Pre- și Protoistorice (UISPP).

În cei 45 de ani de profesorat a susținut numeroase cursuri și seminarii generale sau speciale, cu diferite teme din preistoria până la sfârșitul mileniului I d. Hr.: *Istoria veche a României*, *Istorie antică universală*, *Preistorie generală*, *Introducere în arheologie*, *Muzeologie generală*, *Probleme fundamentale ale istoriei României*, *Neoliticul pe teritoriul României*, *Originea și periodizarea culturii Cucuteni*, *Perioada de tranziție*

de la neolitic la epoca bronzului, Cultura Horodiștea-Erbiceni, Dacia în timpul dominației romane, Continuitatea elementului autohton în primul mileniu.

A coordonat numeroase teze de licență în domeniul Istoriei vechi a României, precum și lucrări științifice și metodice pentru obținerea gradului I în învățământul preuniversitar. Nu mai puțin importantă a fost activitatea de coordonare a Cercului Științific Studentesc de Istorie Veche și Arheologie, precum și coordonarea practicii de specialitate arheologică pe șantierele școală ale facultății, unde s-au format numeroși arheologi, unii ajunși în înalte funcții academice.

În aceeași măsură, ca profesor la *Alma Mater Jassienis*, a căutat întotdeauna să ofere un cadru propice pentru dezvoltarea arheologiei ca știință, reorganizând, în 1969, Seminarul de Arheologie (care a existat doar embrionar în perioada interbelică) ca un veritabil laborator de formare și cercetare arheologică, după modelul german. Pentru buna desfășurare a activităților din cadrul Seminarului, profesorul Marin Dinu a obținut un spațiu adecvat (Casa Catargi), unde a organizat un laborator de restaurare, un cabinet de desen, un laborator foto, depozite arheologice, un muzeu didactic și săli de studiu.

Ca arheolog, preocupările sale științifice s-au axat în special pe studiul perioadei de tranziție spre epoca bronzului pe teritoriul est-carpatic, având numeroase contribuții, cu recunoaștere internațională la înalt nivel, la prospectarea din perspectivă arheologică a unuia dintre cele mai importante fenomene culturale ale preistoriei, anume indo-europenizarea. Cercetările numeroase din siturile cunoscute sau descoperite de Domnia sa – Valea Lupului (1953–1957), Dolheștii Mari (1957–1958), Erbiceni (1966–1969), Horodiștea (1969–1970), Foltești (1971–1973), Stoicani (1971–1973) etc. – i-au permis definirea unor noi culturi care au evoluat pe teritoriul Moldovei (cultura amforelor sferice, cultura Horodiștea-Erbiceni), precum și urmărirea relațiilor dintre acestea și culturile anterioare sau contemporane (Cucuteni, Gorodsk, Usatovo, Jamnaia, Foltești-Cernavoda II). Unele dintre aceste rezultate au stat la baza tezei de doctorat, pe care a susținut-o în 1978, sub coordonarea profesorului Mircea Petrescu-Dîmbovița (*Complexul cultural Horodiștea-Foltești. Contribuția noilor cercetări arheologice la problema perioadei de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului din zona est-carpatică a României*).

În aceeași măsură, profesorul Marin Dinu s-a preocupat și de cunoașterea culturii Cucuteni, rezultatele obținute îndeosebi pe șantierele de la Valea Lupului și Cucuteni-Dâmbul Morii (1961–1965) aducând precizări asupra stilurilor decorative de pe ceramică, care au permis o mai bună periodizare a acestei civilizații, îndeosebi a fazelor A–B și B.

Cercetări arheologice au fost întreprinse de profesorul ieșean și în situri aparținând epocii bronzului, precum și în cele ale civilizației getice de la est de Carpați. Este indiscutabil meritul său în recuperarea, restaurarea și punerea în valoare a remarcabilului tezaur getic de obiecte de aur (aproximativ 2,20 kg) descoperit la Băiceni (com. Cucuteni, jud. Iași), precum și cercetarea (1977–1978, 1989) și valorificarea muzeistică a necropolei tumulare din punctul *Gosanu-Pietrărie* de la Cucuteni. Aici, în 1984, a fost realizat un impresionant muzeu, cu o arhitectură originală, ce conservă *in situ* cel mai mare tumul al necropolei, probabil un mormânt princiar.

În toți acești ani, profesorul Marin Dinu a redactat și publicat numeroase studii, articole și voci în numeroase și prestigioase reviste și enciclopedii din țară și străinătate. De asemenea, a beneficiat de numeroase stagii de documentare (Bulgaria: Plovdiv și Stara-Zagora – 1962; Polonia: Lublin, Cracovia și Varșovia – 1972; Ucraina: Odessa și Kiev – 1976) și a participat la congrese, simpozioane și colocvii din țară sau străinătate: Congresele UISPP de la Praga (1966), Belgrad (1971) și Bratislava (1991), Congresul Internațional de Tracologie de Constanța-Mangalia (1996), Simpozionul de la Nitra (1969), dedicat culturii Baden, colocviile de la Verona (1972) și Dubrovnik (1979), dedicate începuturilor epocii bronzului în Europa și problemei indo-europenilor, precum și la colocviul româno-italian organizat la Iași (1996) privind raporturile dintre romanitatea orientală și Italia meridională. A susținut mai multe conferințe la universități din țară și străinătate: Cracovia, Lublin (1972), Freiburg (1977), Chișinău (1976), Bari (1995).

Cu ocazia aniversării celei de a 85-a primăveri, toți cei care i-au fost studenți și colaboratori de-a lungul timpului îi urează profesorului Marin Dinu cele mai calde urări de sănătate, putere de muncă pentru definitivarea proiectelor științifice și un călduros *La mulți ani!*

VASILE COTIUGĂ

O VIAȚĂ DE REALIZĂRI ÎNCHINATE ARHEOLOGIEI – ALEXANDRU VULPE LA 80 DE ANI

În urmă cu cinci ani, Institutul de Arheologie din Iași a omagiat personalitatea omului de știință Alexandru Vulpe numindu-l „membru onorific”, aniversând cu acest prilej și împlinirea a 75 de ani de viață (*Arheologia Moldovei*, XIX, 2006 (2007), p. 359–364). Rememorând acel eveniment, avem acum ocazia și plăcerea de a-l sărbători din nou la împlinirea vârstei de 80 de ani. Părinții Domniei sale Radu și Ecaterina Vulpe, au fost legați în mod deosebit de orașul Iași și de Moldova amândoi fiind implicați în cercetările arheologice de la Izvoare, Poiana și Poienеști, iar tatăl a fost mai mulți ani profesor de istorie veche la Universitatea din Iași. Fiul, Alexandru Vulpe, a urmat tradiția familiei, participând la săpăturile de la Costișa sau publicând diferite materiale arheologice descoperite în Moldova.

Născut la 16 iunie 1931, Alexandru Vulpe, după ce a terminat Facultatea de Istorie a Universității din București, în 1954, devine, începând cu anul 1965, cercetător la Institutul de Arheologie „V. Pârvan” din București, unde îl găsim și astăzi în funcția de director. După o prodigioasă activitate, în care a condus sau a participat la numeroase șantiere arheologice, după ce a publicat un impresionant număr de lucrări de specialitate – peste 150 – tipărite în țară ori în străinătate, i s-au recunoscut meritele, din 1996 devenind membru corespondent al Academiei Române, ulterior primind distincția de membru al Academiei și de Președinte al Secției de Științe Istorice și de Arheologie al Academiei Române. Reputat cercetător în domeniul epocii eneolitice, a epocii bronzului și a fierului el a produs numeroase lucrări a căror valoare și utilitate a fost recunoscută pe plan național și internațional. Academicianul Alexandru Vulpe este membru al unor instituții și societăți științifice din țară și de peste hotare, fiind de asemenea inclus în numeroase colegii de redacție ale unor publicații străine și românești de renume internațional. De asemenea, în cele aproape cinci decenii de activitate, s-a implicat în formarea a numeroși specialiști în domeniul arheologiei în calitate de membru și director al Institutului de Arheologie „V. Pârvan” sau ca profesor la Facultatea de Istorie a Universității din București și conducător de doctorate.

Aflat la o vârstă înaintată, Alexandru Vulpe nu mai participă la săpături, dar, ca un foarte bun cunoscător al izvoarelor istorice antice, a realizat mai multe lucrări pe care uneori le compară cu rezultatele cercetărilor arheologice, aducând astfel la lumină noi aspecte ale istoriei traco-geto-dacilor din epoca fierului.

În ultimul deceniu, s-a implicat în mod deosebit la redactarea capitolelor referitoare la geneza și evoluția traco-geto-dacilor din epoca bronzului și până către anii 300 a.Chr., din tratatul de *Istorie a românilor* editat de către Academia Română, vol. I, ed. I, 2001 și vol. I, ed. II din anul 2010.

Aniversându-l cu ocazia împlinirii vârstei de 80 de ani, ne exprimăm bucuria de a-l avea în continuare printre noi, în mica și vitregita obște a arheologilor din România.

Atât subsemnatul, cât și colegii de la Institutul de Arheologie din Iași, îi urează „Mulți ani, sănătate și noi împliniri în activitatea Domniei sale”.

CONSTANTIN ICONOMU

PROFESORUL ION IONIȚĂ LA 75 DE ANI

S-a născut la 8 ianuarie 1936, la Pogorăști, un sat din comuna Răusenii, județul Botoșani, aflat pe cursul mijlociu al râului Jijia. Familia, ca de altfel religia și școala, aveau să contribuie într-un mod definitoriu la formarea caracterului său moral și intelectual.

După terminarea claselor primare, urmează cursurile Școlii Normale „Vasile Lupu” din Iași. În timpul studiilor are ocazia, ca elev internist, să consulte aproape întreaga bibliotecă a școlii, familiarizându-se astfel cu lucrările lui Nicolae Iorga, A. D. Xenopol, opere trecute la acea dată în indexul cărților interzise de regimul comunist. Totodată, domnul Ioniță manifestă un simț dezvoltat pentru disciplină, ordine și muncă.

Începând cu anul 1954, urmează cursurile Secției de Istorie a Facultății de Istorie-Filologie de la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, pe care le absolvă în 1958. Devine Doctor în Istorie la Universitatea din București, în anul 1982, ca urmare a susținerii tezei cu titlul *Moldova în epoca romană (secolele II–IV e.n.)*, avându-i drept conducători științifici pe profesorii Ion Nestor și Emilian Condurachi.

Proaspăt angajat al Institutului de Istorie și Arheologie din Iași ce funcționa în incinta actualului Palat al Culturii din Iași, conduce săpăturile arheologice de la Trifești, jud. Iași, ale căror rezultate sunt publicate sub titlul *Săpăturile de salvare de la Trifești*, în *Materiale și Cercetări Arheologice*, 8, 1962, p. 733–739.

O adevărată „șansă” – cum o denumeste domnia sa –, avea să vină în 1969, când, în calitate de bursier DAAD, cunoaște Școala de arheologie germană prin explorarea bibliotecilor și a institutelor de specialitate din această țară.

Astfel, anul 1969 deschide „perioada germană” din viața sa, alternând cu cea „suedeză” (Academia Regală Suedeză, Stockholm – 1970), „rusă” (Sankt Petersburg – 1974, 1986), „poloneză” (Łódź – 1984; 1986) și „bulgară” (Sofia – 1984). Toate acestea au fost ample stagii de documentare, fapt ce i-a permis să cunoască, din aproape în aproape, pe zone geografice și la fața locului, evoluția civilizației Sântana de Mureș – Černjachov.

Revenind la „perioada germană”, aceasta își va pune amprenta definitiv asupra lucrărilor sale științifice elaborate într-o perioadă în care se bucura de statutul de bursier Humboldt-Stiftung (1969–1970; 1983; 1985; 1988; 1990; 1992; 1995). De asemenea, beneficiază de stagii de documentare la cele mai renumite centre universitare din Germania, cum ar fi Saarbrücken, Bonn, Frankfurt am Main și München. La Saarbrücken, lucrează sub atenta coordonare a celebrului profesor Rolf Hachmann, iar rezultatul acestei prime șederi în Germania se concretizează în studiul *Das Gräberfeld von Independența (Walachei). Zur relativen Chronologie und zu den Bestattungs-*

Beigaben- und Trachtsitten eines Gräberfeldes der Černjachov – Sântana-de-Mureș – Kultur (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 10), Rudolf Habelt Verlag, Bonn, 1971.

Preocupările științifice pentru istoria și arheologia secolelor II–IV p. Chr. se concentrează asupra a trei mari teme: 1. Civilizația dacilor liberi (sec. II–III p. Chr.); 2. Populațiile sarmatice (sec. II–IV p. Chr.); 3. Cultura Sântana de Mureș – Černjachov (sec. III–IV p. Chr.). În cadrul acestor teme, atenția cercetătorului Ion Ioniță se focalizează asupra cronologiei, riturilor și ritualurilor de înmormântare, obiceiurilor de port, tipurilor de construcții, ceramicii și pieselor de import romane etc. Interpretările sale originale se opresc asupra unor categorii de obiecte, din care se remarcă fibulele și piesele de sticlărie. Aceste aspecte au fost surprinse în urma cercetărilor arheologice din așezările și necropolele de la Miorcani, Todireni, Ipotești, Stânca-Ștefănești, Tocileni, Mihălășeni, Pogorăști, Trușești (jud. Botoșani), Nicolina-Iași, Băiceni-Seliște (jud. Iași), Vaslui, Poieniștea, Siliștea, Tăcuta (jud. Vaslui), Văleni (jud. Neamț).

Întotdeauna Orientul i-a atras pe arheologi, drept pentru care acest miraj s-a concretizat în participarea domnului Ioniță la săpăturile expediției arheologice germane de la Kamid el Loz din Liban, desfășurate în 1972.

Cooptarea sa ca membru al Institutului de Arheologie German, în 1988, îl determina pe colegul său, prof. univ. dr. Dan Gh. Teodor, să afirme următoarele: „pentru activitatea deosebită pe plan internațional unii cercetători ai institutului au fost cooptați ca membri în prestigioase organisme de profil internaționale, onorând astfel și prin aceasta întreaga activitate a Institutului de Arheologie din Iași”¹.

În cadrul Institutului de Arheologie din Iași, profesorul Ion Ioniță a îndeplinit funcția de șef al sectorului de arheologie daco-romană (1981–2004). Din 1990 este conducător de doctorat la Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași, iar din 1992 este cercetător științific, gradul I la prestigiosul institut ieșean.

Activitatea de cercetare se ilustrează într-o listă bogată de cărți, studii și articole din care ne reține atenția volumul *Din istoria și civilizația dacilor liberi. Dacii din spațiul est-carpatic în secolele II–IV e. n.*, Editura Junimea, Iași, 1982. Pentru această lucrare domnia sa a fost distins cu premiul „Vasile Pârvan” al Academiei Române (1982).

În cadrul proiectului internațional *Corpus der römischen Funde in europäischen Barbaricum* (coordonator: Römisch-Germanische Kommission din Frankfurt/Main, Germania), colaborează la *Corpus-ul descoperirilor romane din Dacia răsăriteană (exceptând teritoriile incluse în Imperiul roman)*. A fost coordonator și participant la realizarea proiectului *Römische Funde im Gebiet der Sântana-de-Mureș – Černjachov-Kultur (2001–2002)* din cadrul programului internațional *Fritz-Thyssen-Sonderprogramm zum wissenschaftlichen Wiederaufbau in Südosteuropa*. În calitate de autor și consilier de specialitate, din 1998 a făcut parte din colectivul de redacție al lucrării enciclopedice *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* (HOOPS²), Berlin-New York. O listă completă a lucrărilor domnului Ioniță se regăsește în volumul *Miscellanea Romano-Barbarica. In honorem septagenarii magistri Ion Ioniță oblata*, Ediderunt V. Mihăilescu-Bârliba, C. Hriban, L. Munteanu, Ed. Academiei Române, București, 2006, lucrare apărută drept recunoștință adusă muncii domniei sale. Dar, activitatea creatoare a domnului profesor este completată de o serie de lucrări, elaborate în perioada 2007–2011, după cum urmează:

2007

– *Necropola din secolul al IV-lea d. Hr. de la Rânzești (com. Fălciu, jud. Vaslui) [Das Gräberfeld vom IV. Jh. n. Chr. bei Rânzești (com. Fălciu, jud. Vaslui)]*, în *Acta Musei Tutovensius*, II, 2007, p. 63–69.

– *Barboși – Tirighina (Piroboridava?) après dix-sept décennies depuis l'apparition de la monographie par Gh. Săulescu*, în: V. Sîrbu (Ed.), *Important Sites from the Pre-Roman and Roman Time on the Lower Danube Valley (4th century BC – 4th century AD). Proceedings of the International Colloquium Galați, 10th – 12th of May 2007. Supplementum Istros XIV*, Brăila, 2007, p. 71–80.

– *Prefață la: Vl. Vornic, N. Telnov, V. Bubulici, L. Ciobanu, Pruteni. Un centru de olărie dacic din epoca romană (Cercetările din 2001 și 2003)*. Biblioteca de arheologie I, Chișinău, 2007, p. 7–12.

– *Prefață la: V. Ursachi, Săbăoani. Monografie arheologică*, vol. I, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2007, p. 9–15.

2008

– *Volker Bierbrauer la 65 de ani*, în *Arheologia Moldovei*, XXX, 2007 (2008), p. 467–476.

– *Siegmar von Schnurbein la 65 de ani*, în *Arheologia Moldovei*, XXX, 2007 (2008), p. 477–484.

¹ D. Gh. Teodor, *Institutul de Arheologie din Iași. Trecut și Present*, în *Arheologia Moldovei*, XXII, 1999, p. 13

2009

– I. Ioniță, M. Mamalaucă, Vl. Vornic (coord.), *Antichitatea târzie în bazinul Prutului. Catalog*, Editura Sfera, Bârlad, 2009.

– *Antichitatea târzie în bazinul Prutului. Un proiect transfrontalier Phare*, în I. Ioniță, M. Mamalaucă, Vl. Vornic (coord.), *Antichitatea târzie în bazinul Prutului. Catalog*, Editura Sfera, Bârlad 2009, p. XIII–XX.

2010

– *Istoria Românilor*, vol. II, Ediția a II-a, revăzută și adăugită, Editura Enciclopedică, București, 2010. Autor al următoarelor capitole (p. 433–469, 481–495, 741–761, 787–817, 876–879, 884–889; total 114 p.):

– *Dacii liberi. Cadrul general.*

– *Dacii liberi din Muntenia.*

– *Dacii liberi din Moldova.*

– *Relațiile dacilor liberi cu romanii, sarmații și cu germanii.*

– *Populația locală în secolul al IV-lea în regiunile extracarpate.*

– *Sarmații.*

– *Goții.*

– *Sacrificii și înhumări rituale de animale în așezarea dacilor liberi de la Băiceni – Siliște (com. Cucuteni, jud. Iași). [Sacrifices et inhumations rituelles d'animaux dans l'établissement des Daces libres de Băiceni – Siliște, com. de Cucuteni, dép. d'Iași]*, în I. Căndea (ed.), *Tracii și vecinii lor în antichitate // The Thracians and Their Neighbours in Antiquity. Studia in honorem Valerii Sîrbu*, Editura Istros a Muzeului Brăilei, Brăila, 2010, p. 649–659.

– *Un cuptor de olărie din secolul al IV-lea d. Hr. descoperit la Siliștea (com. Iana, jud. Vaslui)*, în *Acta Musei Tutovensius*, V, 2010, p. 191–206.

Demnitatea, pregătirea complexă, extraordinara putere de muncă, precum și exigența științifică exemplară i-au asigurat profesorului respectul din partea colegilor, devenind, totodată, un model pentru tinerii cercetători ai instituțiilor de cultură ieșene, cât și din alte centre de profil ale țării.

La Mulți Ani, stimate domnule profesor!

IOAN IAȚCU

SILVIU SANIE LA 75 DE ANI

Într-o zi din a doua jumătate a lunii octombrie 1990 aveam șansa de a-l cunoaște personal, la Institutul de Arheologie din Iași, pe domnul prof. dr. Silviu Sanie. Citisem unele dintre publicațiile domniei sale încă din anii de studenție la Facultatea de Istorie a Universității de Stat din Chișinău, unde numele arheologului și istoricului Silviu Sanie impunea respect într-o lume care începea să redescopere istoriografia română. Cu atât mai mult m-am simțit onorat să fiu tratat cu prietenie și încredere, încă de la prima întâlnire, de un om – mic la stat, dar mare la sfat (și la suflet) – care avea să contribuie decisiv (alături de prof. dr. Ioan Caproșu) la devenirea mea ca istoric și arheolog sub auspicii mult mai favorabile față de cum m-aș fi putut aștepta în contextul unei societăți academice neocomuniste clădită pe impostură, obediență și nepotism.

Ulterior, pe parcursul a două decenii – ca student, doctorand, cercetător științific și coleg de colectiv, dar și în timpul unor vizite făcute acasă, – aveam să-l descopăr și redescopăr pe omul și savantul Silviu Sanie în numeroase rânduri, ceea ce sporește dificultatea de a rezuma povestea unei vieți pe două pagini scrise la un prilej aniversar. Ca atare, să-mi fie permise aici doar câteva observații (formulate cu subiectivismul inerent unui autor direct implicat) din partea celui pe care profesorul Silviu Sanie l-a considerat cu atâta stăruință „continuatorul investigațiilor lumii antice în spațiul ponto-danubian”, dar și urmașul domniei sale la cârma colectivului de arheologie clasică din cadrul Institutului de Arheologie din Iași al Academiei Române.

Născut la 2 iulie 1936 în comuna Pungești, județul Vaslui, Silviu Sanie a absolvit în 1963 (ca șef de promoție) Facultatea de Istorie-Filosofie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, unde a avut îndrumători de talia unui Dumitru Berlescu, Nicolae Gostar, Gheorghe Platon sau Mircea Petrescu-Dîmbovița. Ultimul avea să-i marcheze într-un mod aparte și activitatea de cercetare desfășurată la Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” din Iași (din 1963), unde ajungea în 1992 cercetător științific principal gr. I și de unde s-a pensionat în 2009. Nu întâmplător, Cucuteni-Băiceni (județul Iași) apare ca primul obiectiv într-o listă destul de lungă a șantierelor arheologice, la care a participat sau pe care le-a condus cu deosebită onestitate și profesionalism arheologul Silviu Sanie. Și de a cărui nume rămân definitiv legate în arheologia românească săpături ca cele de la Bâta Doamnei-Piatra Neamț, Barboși-Galați sau Dumbrava (județul Iași).

Pentru devenirea profesională și nu numai a tânărului cercetător Silviu Sanie providențială s-a dovedit a fi întâlnirea, în cadrul Institutului din Iași, cu marele savant și marele român care a fost Anton Nițu. Revenit în cercetare ca supraviețuitor al „Gulagului” românesc în varianta Canalul Dunăre-Marea Neagră, unde a ajuns și din cauza delațiunilor unor colegi mai tineri (la fel de oportuniști ca și cozile de topor de astăzi), Anton Nițu nu-și pierduse încrederea în tinerii care mai puteau fi salvați. În consecință, l-a îndemnat pe Silviu Sanie să se înscrie la un doctorat la Cluj, unde continuarea tradiției interbelice a studiilor clasice încă putea oferi șansa unei specializări adevărate. Pe parcursul stagiului de doctorat a avut privilegiul de a colabora cu Ion Iosif Russu și de a avea un mentor de prestigiu științific al lui Constantin Daicoviciu care, însă, s-a stins înainte ca doctorandul – pe care l-a prețuit și care, la rândul-i, i-a purtat mereu un respect deosebit – să ajungă cu lucrarea în faza susținerii. Ca atare, teza *Culte orientale în Dacia romană*, a cărei coordonare a fost preluată de Emil Condurachi, a fost susținută strălucit la București (în 1977). Din comisia de susținere a făcut parte și Dionisie

M. Pippidi, care a făcut multă cinste istoriografiei române în perioada cea mai neagră din existența acesteia și căruia Silviu Sanie a avut onoarea de a-i fi un colaborator foarte apreciat ani la rând. Ca și lui Dumitru Tudor, coordonatorul *Enciclopediei civilizației romane* (București, 1982), la care Silviu Sanie a contribuit cu 130 de voci. În mediul academic al Iașilor, pentru epigrafistul și pentru specialistul în antichitățile dacice Silviu Sanie definitorie s-a dovedit a fi colaborarea cu Nicolae Gostar, ultimul clasicist autentic din istoria de până acum a Facultății de Istorie din Iași.

Anul 1981 reprezintă punctul de referință pentru consacrarea definitivă a arheologului clasic și a specialistului în culte orientale Silviu Sanie. La Iași vedea lumina tiparului cartea *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II î.e.n. – III e.n.)*, iar la București apărea prima parte a tezei de doctorat, cu titlul *Culte orientale în Dacia romană (I). Cultele siriene și palmiriene*. Era poate cel mai frumos omagiu pe care autorul îl putea aduce atâtor îndrumători de notorietate. În memoria unuia dintre aceștia și-a asumat și editarea volumului *Studia antiqua et archaeologica. Corolla memoriae Nicolai Gostar dedicata* (Iași, 1981, în colaborare cu Attila László). Recunoașterea internațională a specialistului Silviu Sanie a fost încununată de publicarea a două studii vaste în prestigioasa sinteză *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung* (Teil II: Principat, Band 18.2, Hrsg. Hildegard Temporini, Wolfgang Haase, Berlin/New York, 1989): *Die syrischen und palmyrenischen Kulte im römischen Dakien*, p. 1165–1271, respectiv *Kulte und Glauben im römischen Süden der Moldau*, p. 1272–1316. Iar cercetările întreprinse în ultimele două decenii au fost finalizate prin trei cărți care îndeamnă cititorul la multă reflecție. Este vorba de *Din istoria culturii și religiei geto-dacice*, Iași, 1995; *Scriere și imagini în spațiul Carpato-nistrian (secolele VI a. Chr. – IV p. Chr.)*, Iași, 2003; *Untersuchungen über Religionsgeschichte und Kultur die [i.e. der] Geto-Daker*, Amsterdam: Hakkert, 2009.

Lucrările menționate mai sus reprezintă doar câțiva jaloane mai importante ale unei opere alcătuită din peste 200 de titluri. Nu ne putem permite să mai insistăm aici, în acest sens, dar cei interesați pot afla ușor o listă bibliografică, alcătuită chiar de domnul Silviu Sanie, pe pagina web a Institutului de Arheologie din Iași (<http://www.arheo.ro>). În economia acestui medalion aș mai dori doar să atrag atenția asupra unui aspect, din paleta de preocupări a omagiatului, trecut în subsidiar sau chiar cu totul sub tăcere de către cei mai mulți colegi de breaslă. Mă refer la cei care îl cunosc pe specialistul în istoria geților și a dacilor, în istoria religiei și a populației Daciei romane, al civilizației romane din spațiul carpato-nistrian, dar care fac abstracție de specialistul în istoria evreilor de pe teritoriul României (îndeosebi, al culturii și simbolismului funerar iudaic). Astfel, Silviu Sanie este fondator și coordonator (alături de Dumitru Vitcu) al revistei *Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae*, autor al cărții *Dăinuire prin piatră. Monumentele cimitirului medieval evreiesc de la Siret* (București, 2000), fondator (alături de Șeiva Sanie) al Muzeului comunității evreiești de pe lângă sinagoga din Iași.

Pe lângă activitatea de cercetare, domnul Silviu Sanie a desfășurat și o activitate didactică meritorie, ca profesor asociat la Facultatea de Litere a Universității „Alexandru Ioan Cuza” (din 1991), unde a predat cursul de *Epigrafiă greacă și latină*, și la Facultatea de Istorie a aceleiași universități, unde a predat cursuri de cultură și civilizație ebraică la un modul de studii masterale (la a cărei înființare domnia sa a contribuit în mod decisiv). Totodată, din 1992 profesorul Silviu Sanie este și conducător de doctorate la disciplina *Istoria antică universală* în cadrul Facultății de Istorie și a Institutului de Arheologie din Iași.

La moment aniversar, dincolo de regretul unor eventuale neîmpliniri (care ar putea fi raportate la condiția noastră umană), omagiatul se poate mândri cu o largă recunoaștere națională și internațională în domeniile pe care le-a ilustrat cu atâta har și pasiune. A fost invitat să participe la numeroase congrese și colocvii internaționale (München, Constanța, Atena, Lecce, București, Bratislava, Iași etc.), a fost bursier al Institutului Arheologic German (la Berlin și Roma). Este membru în Asociația Internațională de Epigrafiă Greacă și Latină (din 1972) și în Societatea de Studii Clasice din România (din 1965). A obținut premiul „Vasile Pârvan” al Academiei Române pe anul 1981 pentru cartea *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei*; premiul *Salonului Național de Carte*, ediția a VIII-a din 6-8 octombrie 1999 (Iași) pentru cartea *Din istoria culturii și religiei geto-dacice*; premiul „Emil Dorian” al F.C.E.R. pe anul 1998 pentru activitatea în domeniul orientalisticii; ordinul „Meritul Cultural” în grad de comandor, categoria „Cercetare științifică”, acordat pe data de 7 februarie 2004.

La urarea tradițională de „La Mulți Ani cu sănătate și putere de muncă în continuare!” să-mi fie permis să adaug poezia „Arheologul și timpul” din volumașul *Soarele se face lună* (Iași, 2004), publicat de poetul Silviu Sanie: *Pribeag scormonitor în tainele vremii / Sprinten alergi prin secole și milenii. / Șovăitor, te oprești și la decenii. / Târziu, când timpul ce se adună doare / și simți că de picioare s-agață bolovanii, / îți amintești că vremea se măsoară cândva cu anii.*

VICTOR COJOCARU

PROFESORUL MIRCEA BABEȘ LA 70 DE ANI

În viața fiecăruia sunt persoane care îți marchează destinul profesional, iar retroactiv întâlnirile de acest fel le percepi ca reprezentând o cotitură. Așa aș putea descrie și întâlnirea mea cu Mircea Babeș, pe vremea când eram muzeograf la Vaslui, iar el redeschidea cercetările din situl de la Poienеști – Măgura/Dealul Teilor. Participarea la săpăturile din acest sit de-a lungul mai multor campanii mi-au oferit posibilitatea de a-l cunoaște mai bine, în condiții de șantier, în calitate de „șef” și coleg. Foarte scrupulos, atent, cu o putere incredibilă de muncă, pasionat de meserie, Mircea Babeș mi s-a dezvăluit a fi o persoană complexă, cu o cultură solidă de specialitate și una vastă ce caracterizează orice intelectual adevărat, dar și cu simțul umorului, cu sensibilitate (uneori repede ascunsă!), care știa să creeze un mediu plăcut pentru colaboratorii mai tineri și dornici de a se specializa în arheologie. Timpul petrecut împreună pe șantier, pe soare, ploaie, vânt, căutând să dezlegăm împreună tainele de la Neolitic la Evul Mediu au dat naștere unei prietenii, consolidate în timp la diferite alte întâlniri științifice sau împreună cu familiile noastre.

Profesorul Mircea Babeș, născut la 13 decembrie 1941, provine dintr-o familie cunoscută de intelectuali (despre care povestește cu multă căldură: tatăl inginer minier, mama profesoară) iar după absolvirea liceului „Dimitrie Cantemir” din București, s-a înscris de la Facultatea de Istorie a Universității București (1959–1964). Ca mulți alți colegi ai săi a avut șansa unor profesori remarcabili (formați în perioada interbelică, personalități ale culturii și vieții noastre științifice), simțindu-se atras mai ales de Ion Nestor, căruia îi păstrează și astăzi respect și considerație. Mediul universitar elevat în care a studiat și s-a format, lecturile

permanente, dorința de cunoaștere l-au plasat printre cei mai promițători tineri din generația sa, astfel că la sfârșitul studiilor a fost angajat la Institutul de Arheologie din București. Aici lucrau mulți din profesorii săi de la Universitate sau și-au găsit refugiul alți profesori prestigioși împinși de tăvălugul comunismului. Și de această dată mediul, alături de calitățile sale profesionale, interesul pentru domeniul arheologiei, cunoașterea mai multor limbi străine (rusă, franceză, germană, engleză) i-au deschis perspective prielnice pentru dezvoltarea profesională, parcurgând toate treptele, de la arheolog stagiar la cercetător științific principal I (1996–2011). În paralel, în intervalul 1996–2007 a activat și ca profesor de arheologie la Universitatea din București. La recomandarea profesorului său Ion Nestor, a devenit bursier Humboldt, sub conducerea profesorului Rolf Hachmann (Saarbrücken, 1971–1972). Teza de doctorat, *Moldova centrală și de nord în sec. II–I î. e. n.*, începută sub conducerea profesorului I. Nestor, a fost încheiată sub auspiciile lui Dumitru Berciu, după moartea prematură a profesorului și mentorului său, de a cărui apreciere s-a bucurat mereu.

Arheolog și istoric pasionat, Mircea Babeș și-a concentrat activitatea mai ales asupra La Tène-ului geto-dac și primelor secole ale erei noi. Studiile sale reflectă interesul pentru problema istoriei dacilor din perioada preromană, istoria și cultura bastarnilor, a dacilor liberi, migrațiile din epoca romană, rituri și ritualuri funerare ș.a. Totodată a acordat o atenție deosebită istoriei arheologiei românești, publicând mai multe studii deosebit de interesante cu privire la acest aspect, în care a valorificat preocupările sale mai vechi sau fructificând două granturi mai recente (unul CNSIS 2006–2008, altul internațional AREA 2005–2008). În ultimii ani a fost implicat în grantul ARCHEOMET, în colaborare cu colegii de la IFIN realizând studii cu privire la tezaurul monetar de la Vârteju (Cârlomănești) sau organizând colocviile din 2008 și 2010. Calitățile deosebite de cercetător ale profesorului Mircea Babeș, valoarea publicațiilor sale și aprecierea de care se bucură pe plan național și internațional este reflectată de diferite onoruri și distincții pe care le-a primit de-a lungul timpului: membru corespondent al Institutului Arheologic German (1991), membru al Consiliului Permanent și al Comitetului Executiv al Uniunii Internaționale de Științe Pre- și Protoistorice, redactor șef al revistei *SCIVA* (până în 2009 inclusiv, actualmente membru în Colegiul de redacție), membru al Comisiei Naționale de Arheologie (până în 2007 inclusiv), membru al Consiliului Științific al anuarului *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* (Frankfurt/Main), președinte de onoare al Clubului Humboldt din România, membru de Onoare al Institutului de Arheologie din Iași (martie 2007), membru de onoare al Institutului de Arheologie, cu Muzeul, al Academiei Bulgare, Sofia, (martie 2007), membru de onoare al Institutului de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române (aprilie 2009) ș. a.

În ceea ce privește săpăturile arheologice, a efectuat cercetări sistematice în mai multe situri: Fântânele, jud. Teleorman (1965), Romula, jud. Olt (1965–1970), Ghelăiești, jud. Neamț (1968 și 1969), Borosești, jud. Iași (1968–1978), Enisala, jud. Tulcea (1968–1969), Cârlomănești, jud. Buzău (1967–1981 și 2000–2010), Poienești, jud. Vaslui (1979–2000), Zimnicea, jud. Giurgiu (2000–2004, coordonare săpături preventive 2007–2009).

Activitatea sa științifică cuprinde numeroase studii, articole, cărți, recenzii, ca și comunicări la simpozioane naționale și internaționale, care subliniază personalitatea științifică a profesorului, exigența sa, documentarea vastă, tratarea profundă a subiectelor abordate. Din aceste motive, participările sale la manifestările științifice internaționale au fost apreciate, la fel și calitatea sa de intelectual rafinat (Berlin: 1970, 1979, 1994, 1998, 2000, 2003, 2004; Mainz, 1988; Leipzig: 1996, 2000; Saarbrücken, 1997; Marburg/Lahn: 1981 1998; Frankfurt/Main: 1970, 1980; Dresda, 1973; Halle: 1973, 1998; Schwerin, 1973; Potsdam, 1983; Xanthi, 1984; Chișinău, 1990; Bratislava, 1991; Roma, 1993, 2007; Atena, 1996; Sofia, 1977 și 2005; Klagenfurt, 1999; Viena, 2001; Praga, 2006; Liège, 2001; Budapesta: 2001, 2005; Göteborg și Stockholm, 2004; Cork, 2005; Tomar, 2005; Durham, Lisabona 2006; Freiburg, 2007; Coimbra, 2008; ș.a.).

Între cărțile publicate subliniem în primul rând volumul *Die Poienești-Lukaševka-Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt* (Bonn, 1993), distins cu Premiul „Vasile Pârvan” al Academiei Române, sinteză valoroasă prin care a fost pusă în valoare o parte din istoria comunităților bastarne în spațiul răsăritean geto-dac. A contribuit cu mai multe voci la *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, la care se adugă părțile redactate la *Tratatul de Istoria Românilor*, vol. I, 2001 (p. 501–531, 725–727, 745–762, 797–802), ca și în ediția a 2-a revăzută (ed. M. Petrescu-Dîmbovița, A. Vulpe), apărută în 2010 la Ed. Enciclopedică București, (p. 517–550, 757–759, 776–795, 805–808, 845–850).

S-a implicat și în editarea mai multor volume. Astfel, pentru volumul al patrulea din operele lui Alexandru Odobescu (1976) la care a realizat și un amplu studiu introductiv, a primit premiul „Perpessicius”, din partea Muzeului Literaturii Române pentru cea mai bună ediție critică a anului. A realizat o Prefață și Note

la volumul M. Oppermann, *Tracii între arcul carpatic și Marea Egee*, 1988; împreună cu Alexandru Avram a editat un volum dedicat lui Petre Alexandrescu, *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, București, 2000. Recent a editat împreună cu Marc-Antoine Kaeser volumul *Archaeologists without Boundaries : Towards a History of International Archaeological Congresses (1866–2006)*, (UISPP, Proceedings of the XV World Congress – Lisbon, 4–9 September, 2006, vol. 46, Session C75), BAR International Series 2046, Oxford, 2009.

A organizat singur sau în colaborare două expoziții cu privire la descoperirile de la Poienеști-Măgura/Dealul Teilor la Muzeul Județean Vaslui și a participat cu materiale originale la expoziția internațională *AREA: The Making of the European Archaeology* (2008, București). A fost solicitat pentru expertizarea pieselor de aur dacice recuperate de pe piețele de antichități europene.

Acestea sunt doar câteva din activitățile în care a fost implicat de-a lungul timpului. Nu trebuie să trecem cu vederea activitatea sa de profesor, pentru care are cu adevărat talent (ca pentru multe alte domenii menționate aici pe scurt!), pe care a desfășurat-o cu mare plăcere atât pe șantierele arheologice, cât și la Facultatea de Istorie din București. Idealul său a fost acela de a reda strălucire, prestigiu locului unde s-a format ca specialist, loc aureolat de memoria atâtor profesori remarcabili. În acest sens a organizat cu tenacitatea și seriozitatea care îl caracterizează biblioteca Seminarului „Vasile Pârvan”, oferind celor interesați posibilitatea documentării și implicând facultatea și seminarul în activități și proiecte internaționale. Munca și talentul de profesor este ilustrat și de activitatea de conducător de doctorat, mai mulți tineri beneficiind de coordonarea sa și de stabilirea unor relații cu instituții internaționale corespunzătoare.

Cu ocazia acestui moment aniversar îi dorim din toată inima sănătate profesorului, colegului și prietenului Mircea Babeș, putere de muncă pentru încheierea cu succes a proiectelor la care lucrează, să se bucure din plin alături de cei dragi de fiecare clipă în următorii ani, pe care îi dorim cât mai mulți!

CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI

O VIAȚĂ DEDICATĂ ETNOLOGIEI ROMÂNEȘTI. PROFESORUL ION H. CIUBOTARU LA 70 DE ANI*

La 28 ianuarie 2010, Profesorul Ion H. Ciubotaru a împlinit 70 de ani. Își trage seva din pământul rodnic al Moldovei de sus, pământ „care a dat atâtea nume strălucite științei românești”¹. Câteva deslușiri genealogice luminează mai bine personalitatea complexă a Profesorului Ion H. Ciubotaru.

Ion al lui Costache Ciubotaru, Nică al lui Costache, cum îi spuneau vecinii și cei apropiați, și-a dus viața, în veacul al XIX-lea, în satul Bivolul Mare (azi Viișoara). Spre 1850, a ajuns staroste de cărăuși pe moșia boierului Balș. Acesta este cel mai îndepărtat strămoș despre care Ion H. Ciubotaru are informații². Starostele a avut patru copii: trei fete și un băiat. Al treilea născut, căruia îi fusese hărăzit să ducă mai departe numele înaintașilor, avea să fie bunicul Ion, numit, după locul de baștină, și Bivoleanul. Prin căsătorie a ajuns la Hârtoș, prin părțile Suharăului. După câțiva ani i-a murit prima nevastă. Din cea de-a doua căsătorie, cu Maria Dorohonceanu, au apărut pe lume șapte copii, Haralamb, tatăl lui Ion H. Ciubotaru, fiind primul născut. În toamna anului 1913 a murit bunicul Ion, bunica Maria rămânând să poarte de grijă la nu mai puțin de 11 copii...

Neajunsuri de tot felul, care i-au marcat serios adolescența și primii ani ai tinereții, l-au determinat pe Haralamb Ciubotaru să se căsătorească de timpuriu cu Elena Sauciuc. Aceasta era din Arborea, iar străbunicii dinspre mamă veneau de pe Valea Siretului. Aici, în Arborea, în anul de restriște 1940, avea să vadă Ion H. Ciubotaru lumina vieții, mama fiindu-i vegheată, cu blândețe și îndelungă înțelegere, de către baba sau moașa Mateiasa (Ruxandra lui Mitriță Matei).

Vitregiile războiului, abătute și asupra celor rămași acasă, emoționanta întâlnire a tatălui sosit de pe front, împroprietărirea de după război, speranța, din păcate deșartă, că viața își va relua cândva cursul firesc,

* Într-o primă formă, acest material omagial a fost publicat, cu același titlu, în „Revista română”, Iași, nr. 4 (62)/2010, p. 10–14.

¹ Paul H. Sthal, *Un adevărat om de știință* (text inedit), în „Anuarul Muzeului Etnografic al Moldovei – X. În onoare Prof. Univ. dr. Ion H. Ciubotaru” (în continuare AMEM-IHC), Iași, 2010, p. 766.

² Menționăm că cele mai multe informații din această primă parte a materialului nostru sunt din AMEM-IHC. A se vedea Secțiunea „Rememorări” a AMEM-IHC, mai precis emoționantul material autobiografic intitulat semnificativ *Vatra regăsită (Deveniri)*, p. 19-74.

seceta și foamea cumplete din anii 1946–1947, amintirea primilor ani de școală și imaginea de neșters a Doamnei învățătoare Lazăr, precum și cea a vacanțelor pline de „jocuri copilărești”, dar și de lecturile de neuitat, ucenicia aspră la școala muncii (la păscutul oilor, la atelierul de dulgherie al lui moș Iorgu, la covălia lui Nică Huminiuc sau la croitoria lui Mitrache Cozmuleanu din Stânca) – iată câteva fragmente biografice care i-au marcat pregnant copilăria, fragmente care nu se vor mai șterge nicicând din memoria Profesorului Ciubotaru.

La 11 ani, în 1951, începe instrucția gimnazială la vestita Școală Normală „Alexandru Vlahuță” din Șendricenii Dorohoiului. O amintire plină de venerație și respect mai poartă și astăzi memoriei multor dascăli de aici, însă dintre toți aceștia se detașează profesorul de istorie Gheorghe Romândașu. În 1954 urma să susțină examenul de capacitate, care i-ar fi deschis calea spre cariera de învățător. Însă, cu câteva zile înainte i s-a adus la cunoștință că nu mai avea voie să-și continue studiile. Cauza pare azi stupidă: părinții săi, ca și ai altor elevi, intraseră în conflict cu interesele partidului... Totuși, examenul de capacitate l-a dat la Botoșani, la Școala Medie Tehnică Medicală. Pierduse șansa de a ajunge învățător, rămânând la orizont doar perspectiva de a ocupa un post de asistent medical undeva într-un sat. Din păcate, la terminarea anului al doilea, toate școlile medii tehnice din țară intrau în lichidare.

Drept urmare, în septembrie 1956, dădea, din nou, admitere la Școala Medie de Arte Plastice din Iași. Cum însă părinții traversau o perioadă foarte grea, iar „nebunia *cotelor* îi adusesse în pragul disperării”³, a hotărât să rămână o vreme alături de ei. Acum, în această perioadă a tinereții, se va petrece o experiență oarecum hotărâtoare pentru destinul lui Ion H. Ciubotaru. Aproape de părinții împovărați de griji, dar și de talpa țării, adolescentul Ion aude, după cum va mărturisi mai târziu, „glasul pământului, care răzbate până la noi din străfundurile vremii. E chemarea care ne încântă auzul de veacuri, ținându-ne laolaltă. (...) Agricultura este limanul spre care ne întoarcem, ori de câte ori obosim, îndepărtându-ne prea mult de țarm. Este locul liniștit, unde ne putem aduna gândurile, regăsindu-ne. Am ancorat adesea lângă acest liman. Așa mi-a fost rânduit”⁴.

În 1957 împlinea 17 ani, iar „la această vârstă viața pare la fel de frumoasă, oricum și de oriunde ai privi-o”⁵. Experiența inițiativă va continua într-un domeniu al agriculturii accesibil numai experimentaților, e vorba de *semănat*. Familiarizarea cu obiceiurile specifice nopții Sfântului Andrei și, mai apoi, implicarea în organizarea celui „mai îndrăgit obicei din sat”⁶, anume *Călușul bătrânesc*, precum și cinstea de a fi *vătaful cetei* – iată alte trepte ale unei reale și necesare inițieri.

Ca într-un veritabil roman de aventuri, periplitul adolescentin își va consuma un scurt episod la Sfatul Popular al raionului Răcari, undeva prin sudul țării, nu departe de București, aici tânărul Ion H. Ciubotaru fiind, pentru câteva luni, *agent postal*. Însă, după puțină vreme, se va reîntoarce la matcă. La Arborea este angajat, prin concurs, pe postul de *referent principal* la Sfatul Popular. Exasperat de nedreptățile la care, fără să vrea, era martor, ia, de nenumărate ori, apărarea celor obijduiți de micii trepăduși ai partidului. Drept urmare, spre sfârșitul verii lui 1957, conducerea Sfatului Popular al comunei Arborea îi desface contractul de muncă pentru „atitudini neprincipiale”. În acest timp, tatăl Haralamb se îngrijea deja de *împământinirea* feciorului Ion. Din păcate, „rânduilele statornicite de veacuri fuseseră zdruncinate din temelii și amenințau să se prăbușească de la o zi la alta”⁷, așa că destinul său nu va mai fi legat direct de glia străbună, ci de slova cărții ziditoare de conștiințe.

La începutul toamnei lui 1957, un gând nu-i dădea pace deloc: vroia cu orice chip să obțină o *dezlegare* de la Ministerul Sănătății, care să-i dea dreptul să-și termine studiile într-un liceu cu profil teoretic. În două săptămâni avea să obțină prețioasa *dezlegare*. Totuși, pentru că depășise vârsta înscrierii la admitere, a fost obligat să dea nu mai puțin de șapte examene de diferență. Dacă le trecea, putea fi înmatriculat în clasa a IX-a la cursurile de zi. Le-a susținut pe toate, promovându-le cu bine, la Liceul „Grigore Ghica” din Dorohoi. În felul acesta, la deschiderea anului școlar din septembrie 1958, se găsea printre elevii clasei a IX-a de la Liceul Teoretic nr. 2, din Dorohoi. Are timp sau își face și pentru preocupările specifice vârstei: „Mergeam în excursii, pregăteam spectacole, participam la concursuri literare, la petrecerile școlarești, cântam și dansam”⁸.

³ *Ibidem*, p. 55.

⁴ *Ibidem*, p. 56.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*, p. 58–60.

⁷ *Ibidem*, p. 67.

⁸ *Ibidem*, p. 69.

Într-o noapte din primăvara lui 1958, aflat la gazda din Dorohoi, unde-și pregătea examenele particulare, a avut un coșmar din care a înțeles repede că acasă sunt necazuri. Într-adevăr, tatăl său fusese arestat de Securitate pentru că refuzase cu îndârjire să se înscrie în *Gospodăria colectivă*. A fost judecat în procedură de urgență. După 24 de ore de la arestare era deja condamnat. Pus în fața unei crunte dileme, Ion H. Ciubotaru elimină din start ideea întreruperii studiilor. Totuși, trebuia neapărat să rezolve o problemă care amenința foarte serios viața familiei sale; în momentul arestării, Haralamb Ciubotaru avea „în derulare nu mai puțin de zece contracte: patru pentru animale și șase pentru produse agricole, însumând peste zece tone de grâu, porumb și floarea soarelui. Toate aveau scadența în cursul anului 1960”⁹. Drept urmare, imediat după încheierea cursurilor școlare, a venit acasă „hotărât să rezolv aceste probleme gospodărești extrem de dificile. (...) La optsprezece ani îmi asumam responsabilitățile capului de familie, deși în jurul meu erau doar vaiete, deznădejde și sărăcie”¹⁰. A cutreierat toată vara, de data această într-o veritabilă *inițiere întru ale negustoriei*, satele și iarmaroacele din ținutul Dorohoiului. Ca printr-o minune, la începutul toamnei, problema era rezolvată. Având cugetul împăcat și mama oarecum liniștită, se întoarce „la școală istovit, gata să încep ultima clasă de liceu. Lăsam în urmă o vară inițiativă”¹¹.

Din cei aproape patru ani de închisoare, Haralamb Ciubotaru a făcut aproape trei. S-a reîntors la Arborea pe la mijlocul verii lui 1961, când secerișul era în toi. Cumva firesc, a plecat împreună cu Ion la strânsul grâului, „ca și cum ne-am fi continuat munca din ziua precedentă. Câteva luni mai târziu, îmi începeam studiile la Facultatea de Filologie a Universității «Alexandru Ioan Cuza» din Iași”¹².

Din toamna anului 1962, momentul întâlnirii providențiale cu Profesorul Petru Caraman, studentul Ion H. Ciubotaru¹³ va avea parte de o altă inițiere, mai subtilă, determinantă pentru profilul cărturarului de mai târziu. Putem afirma că această întâlnire îi va schimba radical viața, de atunci și până astăzi existență lui Ion H. Ciubotaru stând *sub semnul inconfundabil al lui Petru Caraman*. În acest sens, reputatul etnolog Ion Taloș afirma că cei doi, „Caraman și Ciubotaru, sunt de nedespărțit. Niciodată nu se va putea vorbi despre unul fără să fie măcar amintit și celălalt. Mi se pare că între ei a existat (și continuă să existe) o legătură mai mult decât spirituală. Genele lor comune se trag de undeva din străfundurile Moldovei, ale acelei Moldove rurale care ne-a dat un Eminescu, un Creangă, un Sadoveanu și atâția alții”¹⁴. Așa după cum bine remarcă Ioana Repciuc, „Profesorul Petru Caraman și Ion H. Ciubotaru s-au întâlnit într-un moment de răscruce: primul avea de suportat nedreptatea înlăturării abuzive de la catedră, iar cel de-al doilea căuta un sprijin în materializarea pasiunii sale pentru studierea culturii tradiționale. Reciprocitatea pare să fie legea care a stat la baza providențialului parcurs împreună. Dacă discipolul a reușit să asimileze pe deplin darurile oferite, cu atâta generozitate, de maestru, dintr-un preaplin al profesorului genial, învățatul și-a găsit în acesta speranța unei posterități mai luminoase decât marasmul contemporaneității adverse; a fost mulțumit de mintea sa strălucită și de inegalabilul devotament pe care i l-a arătat”¹⁵. Mai adăugăm și faptul, extrem de elocvent pentru legătura dintre cele două strălucite spirite creatoare ale neamului nostru, că „cea mai mare parte din creația științifică a marelui cărturar [Petru Caraman] a văzut lumina tiparului după dispariția lui, în 1980, prin grija unor specialiști și discipoli fideli, ca Ion H. Ciubotaru, Ovidiu Bârlea și Iordan Datcu”¹⁶.

După terminarea studiilor universitare, Ion H. Ciubotaru este angajat, în octombrie 1966, ca îndrumător de specialitate la Muzeul Etnografic al Moldovei¹⁷, muzeu de care continuă să fie legat, prin proiectele științifice derulate împreună cu etnografii din cadrul acestuia, până astăzi. Cele câteva luni de „activitate muzeistică [din anii 1966–1967] au prefigurat abilitățile ordonatoare”¹⁸ ale lui Ion H. Ciubotaru. La începutul lui aprilie 1968 devenea cercetător în cadrul Centrului de Lingvistică, Istorie Literară și Folclor al Academiei Române din Iași¹⁹. În aceeași instituție, cu titulatura schimbată (Institutul de Filologie Română

⁹ *Ibidem*, p. 72.

¹⁰ *Ibidem*, p. 73.

¹¹ *Ibidem*, p. 74.

¹² *Ibidem*.

¹³ Ioana Repciuc, *Discipol al Profesorului Petru Caraman*, în AMEM-IHC, p. 115.

¹⁴ Ion Taloș, *Monumentul Petru Caraman*, recenzie la lucrarea lui Ion H. Ciubotaru, *Petru Caraman. Destinul cărturarului*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2008, publicată în „Vatra”, anul XXXV, nr. 452–453, serie nouă, Târgu Mureș, noiembrie–decembrie 2008, p. 175–176, republicată în AMEM-IHC, p. 788–790.

¹⁵ Ioana Repciuc, *op. cit.*, p. 111.

¹⁶ Livia Cotorcea, *O imagine culturală emblematică: Petru Caraman*, în AMEM-IHC, p. 736.

¹⁷ Adina Hulubaș, *Vocația întemeierii*, în AMEM-IHC, p. 91 și 102.

¹⁸ *Ibidem*; Ioana Repciuc, *op. cit.*, p. 123–124.

¹⁹ Adina Hulubaș, *op. cit.*, p. 91.

„A. Philippide”), îl regăsim și astăzi pe Profesorul Ciubotaru, studiind, cu aceeași pasiune nestinsă, teme majore ale etnologiei românești.

După 1989, predă Etnologia studenților de la Facultățile de Istorie și Filologie ale Universității ieșene, încercând să inițieze, la rândul său, tineri capabili să-i calce pe urme. Între anii 1991 și 2004, Ion H. Ciubotaru s-a aflat la conducerea Centrului Județean al Creației Populare din Iași²⁰. Peste tot pe unde Dumnezeu i-a călăuzit pașii, din 1966 încoace, la muzeu, la Institut, la Universitate, la Centrul Creației Populare sau prin sutele de sate de unde a adunat o mulțime de informații, Ion H. Ciubotaru a manifestat ferm „voința de a sistematiza, ordona, clasifica, interpreta și valorifica actele de cultură tradițională, atât de pulverizate în manifestări și inițiative izolate”²¹.

Ion Taloș, atunci când amintea de întemeierea în 1970 a Arhivei de Folclor a Moldovei și Bucovinei (AFMB) de către tânărul Ion H. Ciubotaru afirma că e un „grandios proiect, [care a îmbogățit] sensibil documentația cu privire la cultura neamului românesc”²². Proiectul de alcătuire a fost însă elaborat și impus cu destule adversități, în cadrul lui universul culturii populare fiind investigat în toată complexitatea sa. După 40 de ani de activitate, la Iași s-a constituit un bogat fond arhivistic. Astfel, fondurile AFMB însumează peste 300.000 de documente etno-folclorice, formate din răspunsurile la chestionarele completate și manuscrisele din satele anchetate. Pe lângă acestea, „arhiva adăpostește o fonotecă, numărând peste 700 de benzi de magnetofon, o amplă fototecă cu negativele filmelor foto, diapozitive color, fotografii în două exemplare (circa 8.000 de fotocopii cu tot atâtea dublete), 15 filme etnografice și un fond constituit din colecția profesorului Petru Caraman”²³.

În cadrul AFMB „au fost descoperite căile necesare unei înțelegeri superioare a cercetării limbajelor specifice diferitelor arte: literatură, plastică, muzică sau coregrafie, care participă și dau viață actului folcloric. (...) Ion H. Ciubotaru, mentorul celor ce și-au desfășurat activitatea în cadrul Arhivei de Folclor a Moldovei și Bucovinei, a avut un rol determinant în inițierea și dezvoltarea cercetării etnomuzicologice românești pentru întreg spațiul moldovenesc. Înfrăuririle sale teoretice și metodologice, în privința cercetărilor de teren, au fost determinante”²⁴. Menționăm că la baza constituirii acestei impresionate arhive a stat *Chestionarul folcloric și etnografic general*, alcătuit de tânărul cercetător sub îndrumarea directă a lui Petru Caraman, un instrument de lucru extrem de util în munca de cercetare pe teren și care cuprinde nu mai puțin de 1175 de întrebări ce surprind toate palierele culturii populare²⁵. Chestionarul a fost elaborat în circa doi ani; în 1971 era expediat în nu mai puțin de 1800 de localități, la Iași întorcându-se aproximativ 800 de chestionare completate²⁶.

Rezultatele în planul publicisticii de specialitate nu au întârziat să apară. Cele 10 volume din seria „Caietelor Arhivei de Folclor”, serie inițiată în 1979 tot de către cercetătorul Ion H. Ciubotaru, „constituie o referință pentru cercetarea și redarea creației populare, în special pentru respectul acut față de autenticitatea formei și contextului în care au fost emise”²⁷. În acest sens, în 1987, Ovidiu Bârlea remarcă: „*Caietele Arhivei de Folclor* s-au impus cu rapiditate. O publicație științifică binevenită, care și-a câștigat notorietatea atât în țară, cât și peste hotare”²⁸. În 2005, Lucia Cireș scria astfel despre Ion H. Ciubotaru din perspectiva acestui proiect cu bătaie lungă: „Între anii 1979–1991 coordonează colecția celor zece volume din seria «Caietele Arhivei de Folclor», extrem de favorabil primite de specialiști, a căror apariție se datorează, în primul rând, asiduității sale”²⁹.

În perioada 1991–2004, Ion H. Ciubotaru a inițiat „un proiect gigant, care, din păcate, nu poate fi adunat la suma realizărilor. Condițiile socio-politice (dar și factori de natură subiectivă) au reușit să stopeze ceea ce ar fi putut deveni cea mai mare izbândă științifică din domeniul antropologiei culturale zonale românești: *Tezaurul etno-folcloric din Moldova*”³⁰. Ceea ce consemna Profesorul Ciubotaru în urmă cu 18 ani, chiar la

²⁰ *Ibidem*, p. 102.

²¹ *Ibidem*, p. 104.

²² Ion Taloș, *Două capodopere: La chanson de Roland și Miorița*, în AMEM-IHC, p. 653.

²³ Adina Hulubaș, *op. cit.*, p. 96.

²⁴ Florin Bucescu, Viorel Bârleanu, *Melosul popular în Caietele Arhivei de Folclor*, în AMEM-IHC, p. 717–718.

²⁵ Adina Hulubaș, *op. cit.*, p. 92.

²⁶ *Ibidem*, p. 92–93.

²⁷ *Ibidem*, p. 97.

²⁸ *Ibidem*, p. 97–98.

²⁹ Lucia Cireș, *Ion H. Ciubotaru la 65 de ani*, în „Revista română”, anul XI, nr. 2 (40), Iași, iunie 2005, p. 5.

³⁰ Adina Hulubaș, *op. cit.*, p. 103.

începutul publicației-program, rămâne de mare actualitate și pentru generația mai tânără de etnologi și etnografi români de pe ambele maluri ale Prutului: „*Tezaurul etno-folcloric* este o lucrare a cărei lipsă continuă să se resimtă în literatura noastră de specialitate”³¹.

Nu avem aici spațiul necesar pentru a insera măcar titlurile numeroaselor cărți și studii de referință care poartă semnătura inconfundabilă a Profesorului Ion H. Ciubotaru. Ele se regăsesc, cu multe și pertinente comentarii, în grandiosul volum omagial (nu mai puțin de 808 pagini în format academic!) editat, la ceas aniversar, de Muzeul Etnografic al Moldovei³². Amintim doar câteva aprecieri revelatoare la adresa trilogiei *Catolicii din Moldova. Universul culturii populare*³³, trilogie căreia Ion H. Ciubotaru i-a dedicat un deceniu de muncă intensă, aceasta fiind socotită de confrății de breaslă „contribuția sa cea mai importantă de până acum”³⁴: „este o lucrare obiectivă, convingătoare”³⁵; „monumentala lucrare (...) reprezintă o operă de referință”³⁶, (...) un reper de neocolit”³⁷; „o lucrare impunătoare”³⁸; „un unicat în literatura etnografică”³⁹; „o impresionantă monografie”⁴⁰; „cele trei volume ale lui Ion H. Ciubotaru se constituie într-o lucrare monumentală, atât prin imensa arie de investigație, cât și prin rezultatele obținute. Autorul se scufundă adânc în trecutul cultural moldovenesc, dar dovedește în același timp un acut spirit de observare a fenomenelor de cultură populară în funcție de evoluția vieții sociale, respectiv de mutațiile care au avut loc în ultimele decenii în zona cercetată, și ne oferă în acest fel un document de epocă, pe care cercetările viitoare nu-l vor putea în nici un caz ignora”⁴¹.

Nu întâmplător, valoarea lucrării a fost confirmată prin decernarea, în anul 2007, a celei mai înalte distincții internaționale de gen, Premio Internazionale di Studi Demoetnoantropologici „Giuseppe Pitre – Salvatore S. Marino” (pentru anul 2005) din Palermo, premiu numit de specialiști „Nobelul în domeniu”, iar Academia Română a acordat lucrării premiul „Simeon Florea Marian”, la secția Etnografie și Folclor⁴².

Ce s-ar mai putea spune despre Ion H. Ciubotaru? Dar câte nu s-ar mai putea spune? Iată numai alte câteva opinii venite din registre diferite: „Ion H. Ciubotaru se numără printre reprezentanții de seamă care s-au impus în ultimele decenii în domeniul etnologiei și folclorului. (...) Profesorul Ciubotaru se impune ca un adevărat om de știință, la care pasiunea pentru cercetare și priceperea se întovărășesc în chip fericit. (...) [Ion H. Ciubotaru] se distinge de cei mai mulți din cei care cercetează viața satelor noastre prin aspectele pe care le evocă și mai ales prin erudiția cu care răspunde la întrebările pe care le suscită studiile de teren. Omul de știință are astfel acea formație fericită care îmbină talentul culegerii cu situarea culegerilor în domeniul de ansamblu al științelor sociale, cu interpretările judicioase, cu implicarea teoriilor celor mai potrivite pentru a înțelege un fapt social. (...) Este evident că *numele lui Ion H. Ciubotaru trebuie adăugat numelor strălucite* [subl. noastră] care s-au aplecat asupra tradițiilor populare ale satelor din regiunile românești”⁴³; „Profesorul Ion H. Ciubotaru merită din plin toate onorurile academice. Orice academie din lume ar fi încântată să dețină o cercetare de anvergură și valoarea celei realizate de profesorul și etnologul Ion H. Ciubotaru, alături de echipa sa. Ea trebuie să devină model de cercetare pentru tinerele generații de etnologi, sociologi și antropologi. Orice universitate sau academie din lume ar fi onorată să-l aibă printre angajați pe profesorul Ion H. Ciubotaru. (...) Într-un cuvânt, discipolul lui Petru Caraman este un model pentru noi toți”⁴⁴.

³¹ Ion H. Ciubotaru, *Tezaurul etno-folcloric din Moldova* (TEM), Iași-Chișinău, 1992, p. 1.

³² În special în materialele și studiile din AMEM-IHC, deja menționate mai sus, semnate de Adina Hulubaș, Ioana Repciuc, Livia Cotorcea, Florin Bucescu și Viorel Bârleanu.

³³ Vol. I, Iași, 1998; vol. II, Iași, 2002; vol. III, Iași, 2005. Toate volumele au apărut la Editura Presa Bună, fiind tipărite, în condiții grafice excepționale, la Tipografia Vaticanului.

³⁴ Iordan Datcu, *Ion H. Ciubotaru la un moment aniversar*, în AMEM-IHC, p. 89.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ Nicu Gavriluță, *Ciclul sărbătorilor de iarnă la catolicii din Moldova. Specificul cercetării etnologului Ion H. Ciubotaru*, în AMEM-IHC, p. 379.

³⁷ *Ibidem*, p. 385.

³⁸ Lucia Cireș, *O lucrare impunătoare*, recenzie la Ion H. Ciubotaru, *Catolicii din Moldova. Universul culturii populare*, vol. III, în „Anuarul Muzeului Etnografic al Moldovei”, VII, 2007, p. 403–418; republicată în AMEM-IHC, p. 751–757.

³⁹ Georgeta Stoica, *Un unicat în literatura etnografică* (text inedit), recenzie la lucrarea lui Ion H. Ciubotaru, *Catolicii din Moldova. Universul culturii populare*, vol. I, Iași, Editura Presa Bună, 1998, în AMEM-IHC, p. 768–770.

⁴⁰ Ion Taloș, *O impresionantă monografie*, recenzie la Ion H. Ciubotaru, *Catolicii din Moldova. Universul culturii populare*, vol. I, Iași, 1998; vol. II, Iași, 2002; vol. III, Iași, 2005, publicată în „Steaua”. Revistă de literatură, cultură și spiritualitate românească, anul LVII, nr. 12, Cluj-Napoca, decembrie 2006, p. 56–57; republicată în AMEM-IHC, p. 770–774.

⁴¹ *Ibidem*, p. 773–774.

⁴² Lucia Cireș, *O lucrare...*, p. 751–752.

⁴³ Paul H. Sthal, *op. cit.*

⁴⁴ Nicu Gavriluță, *op. cit.*, p. 385.

...8 mai 2010. Aula Academiei Române – Filiala Iași. Profesorul Ciubotaru a fost sărbătorit și omagiat așa cum se cuvine de către comunitatea științifică și academică ieșeană și națională. Au fost prezenți atât colegi de generație ai Profesorului Ciubotaru, personalități de prestigiu din domeniul științelor sociale, cât și tineri cercetători, declarați deja, mai mult sau mai puțin, discipoli ai omagiatului. Evenimentul, pus în operă de către Muzeul Etnografic al Moldovei, Filiala Iași a Academiei Române și Direcția Județeană pentru Cultură, Culte și Patrimoniul Cultural Național Iași, a prilejuit, în primul rând, lansarea monumentalei lucrări dedicate Profesorului Ion H. Ciubotaru. Apoi s-a desfășurat Colocviul național „Etnologia românească la început de mileniu”, fiind evidențiată starea științei noastre în momentul actual. Academicianul Alexandru Zub, statornic prețuitor al activității și operei lui Ion H. Ciubotaru, reputatul Profesor Ion Cuceu de la Cluj-Napoca, Nicu Gavriluță, tânărul decan al Facultății de Filosofie și Științe Social-Politice de la Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași, Vasile Munteanu, la fel de tânărul director al Direcției Județene pentru Cultură, Culte și Patrimoniul Cultural Național Iași sau harnicul cercetător Pamfil Bîlțiu de la Sighetu Marmăției au subliniat, cu toții, strălucitele merite ale celui omagiat, personalitatea sa puternică și capacitatea sa exemplară de a deschide, pe linia trasată magistral de Petru Caraman, drumuri extrem de folositoare pentru etnologia românească.

10 septembrie 2010. Muzeul Național de Etnografie și Istorie Naturală din Chișinău – Republica Moldova. La Sesiunea anuală de comunicări științifice a muzeului, organizatorii au consacrat cea mai mare parte a deschiderii oficiale sărbătoririi Profesorului Ion H. Ciubotaru. Atmosfera emoționantă și caldă a fost întreținută de Gheorghe Postică, vice-ministrul Culturii din Republica Moldova, Mihai Ursu, inimosul director al muzeului din Chișinău, de Varvara Buzilă, directorul științific al aceluiași muzeu, precum și de mulți dintre colegii de breaslă din Basarabia. Cu toții au elogiat activitatea remarcabilă a Profesorului de la Iași, bucuria de a-l avea ca oaspete de seamă, satisfacția că sunt contemporanii unui asemenea cărturar. Mai multe diplome din partea Ministerului Culturii, Academiei Republicii Moldova și a Muzeului Național de Etnografie și Istorie Naturală, dar și o emisiune filatelică destinată special de Poșta Moldovei împlinirii a 70 de ani de către Profesorul Ion H. Ciubotaru, au arătat măsura prețurii de care se bucură mentorul nostru peste Prut, o prețuire de care, la ceas aniversar, nu prea s-a bucurat din partea instituțiilor statului român de la Iași sau de la București.

...Trăim vremuri tulburi. Simțim cu toții, într-o mai mică sau mai mare măsură, această stare. Totuși, acum parcă se discern mai bine lucrurile mărețe de cele mărunte, grâul de neghină, albul de negru, caracterele întregi față de sufletele sufocate de meschinărie. Dumnezeu, ca un Veghetor Absolut, înapoi trimite în aceste vremuri tulburi spirite înalte, caractere puternice, oameni plămădiți dintr-un aluat special ce insuflă semenilor speranță, curaj și încredere că *rânduiala dreaptă* va reveni și va dăinui încă mult timp în lumea cu dor. Aceste spirite sunt, prin har divin și prin propria osteneală, *daruri binefăcătoare* pentru cei din preajmă și *repere ineluctabile* pentru cei care, prea ades, se rătăcesc pe cale. Credem că un astfel de spirit înalt este și Profesorul Ion H. Ciubotaru.

Încă din tinerețe, Profesorul Ion H. Ciubotaru și-a pus, într-un altruism exemplar, sufletul, vorba și înfăptuirile în slujba semenilor, a neamului în ultimă instanță, având, deopotrivă, și „vocația întemeierii”. Întreaga-i viață, a făcut, cu asupră de măsură, dovada unei puteri de muncă ieșită din comun. Este creatorul unor instituții exemplare, fiind deschizător de drumuri în domeniile pe care le-a slujit cu întreaga sa ființă. A crezut mereu că românii au valori excepționale care merită, cu prisosință, să fie cunoscute de întreaga lume și care ar trebui lăsate ca zestre sacră urmașilor. Astfel, prin tot ceea ce a făcut și încă mai face, Profesorul Ion H. Ciubotaru se dovedește a fi un cărturar remarcabil, demn și statornic continuator al ilustrului Profesor Petru Caraman, un adevărat savant ce face cinste și onoare străvechiului ținut al Dorohoiului, Moldovei noastre și întreg neamului românesc.

Să ne trăiți întru mulți, rodnici și sănătoși ani Domnule Profesor Ion H. Ciubotaru!

MARCEL LUTIC

ATTILA LÁSZLÓ LA A 70-A ANIVERSARE

La sfârșitul anului 2010, colegii și prietenii de la Facultatea de Istorie a Universității „Al. I. Cuza” din Iași și de la Institutul de Arheologie din Iași au avut posibilitatea și plăcerea de a aniversa împlinirea a 70 de ani a profesorului universitar Attila László.

Distins cadru didactic al Universității ieșene, cercetător eminent în domeniul arheologiei, Attila László s-a născut la 27.12.1940 în localitatea Sf. Gheorghe, jud. Covasna. După absolvirea liceului clasic din Oradea, urmează cursurile Universității Babeș-Bolyai din Cluj, specialitatea Istorie universală și arheologie, pe care o încheie în 1962. După terminarea facultății este repartizat la Facultatea de Istorie a Universității „Al. I. Cuza” din Iași, unde a profesat în domeniul în care s-a specializat, începând activitatea ca asistent și după ani de muncă fiind promovat profesor universitar, iar din anul academic 2006–2007 devenind profesor consultant și până în prezent. În cele peste patru decenii de activitate didactică, a fost titular la disciplinele Istoria societății primitive, Introducere în arheologie, Probleme controversate ale istoriei generale, Metode moderne de cercetare în arheologie, Izvoarele istoriei pretracice și tracice timpurii, Structuri sociale în pre- și protoistorie, Ierarhii sociale și simboluri ale puterii, Repere în antropologie istorică. După susținerea doctoratului, el însuși a devenit conducător de doctorat, contribuind la formarea a numeroși specialiști. În toată perioada în care a funcționat la Facultatea de Istorie, în afară de activitatea didactică, a întreprins remarcabile cercetări în domeniul preistoriei, fie organizând și participând la diferite șantiere arheologice, fie redactând un însemnat număr de lucrări de specialitate. Astfel a întreprins săpături în 11 situri din epoca neolitică, epoca bronzului și a fierului din Moldova și Transilvania, la Cucuteni-Băiceni, Cozia, Iași, Foltești, Stoicani, Malnaș-Băi, Grănicești, Siret etc. Rezultatele acestei activități, precum și alte contribuții științifice fiind valorificate în patru cărți, două cursuri și circa 170 de studii și articole, unele în limbi de circulație internațională. De asemenea, a îngrijit un volum, a tradus și adnotat două cărți, fiind și coautor la alte trei cărți. Pe parcursul activității sale de arheolog și cadru didactic, a urmat stagii de documentare la Freiburg (1991), Konstanz (1997, 2001, 2005), Budapesta (1997, 2000, 2004) și a participat cu comunicări la diferite reuniuni științifice locale, naționale și internaționale, cum ar fi cel de-al XIV-lea Congres UISPP (Liège, sept. 2001), IV Convegno di Studi Italo-Romano (Bari, oct. 2002), Symposium „Bestattungssitten in der Bronzezeit” (Belgrad-Cacak, sept. 2002), Symposium „Urnenfelderkultur in Mitteleuropa” (Viena, apr. 2003), 6.EXARC Conference (Szazhalombatta, Ungaria, oct. 2003), IX. International Congress of Thracology (Chișinău, sept. 2004),

Symposium „Les civilisations anciennes et la mer” (Varna, oct. 2004), Festkonferenz „Die bronzezeitliche Depotfunde – Probleme der Interpretation” (Užgorod, Ucraina, oct. 2005), XV. Congres UISPP (Lisabona, sept. 2006).

Activitatea de la Facultatea de Istorie l-a pus în situația de a desfășura un număr de preocupări variate, dar nu mai puțin importante. Astfel, este fondator și membru al Colegiului de redacție al revistei *Studia Antiqua et Archaeologica* (Iași), și membru în colegiile de redacție ale revistelor *Dacia* (București), *Archaeologiai Értésítő* (Budapesta) și *Acta Siculica* (Sf. Gheorghe). A devenit expert evaluator CNCISIS (codul domeniului de competență 3C 36), este director al Proiectului „Centrumok. Sistemul instituțional științific maghiar din România și premisele sale” 2001–2003), susținut de Fundația Publică AJK, cu sediul la Budapesta, este membru în programul „Platforma de formare și cercetare interdisciplinară în domeniul arheologiei ARHEOINVEST” și al grantului CNCISIS „Arheologia românească în context european. Hubert Schmidt și cercetarea culturii Cucuteni” (amândouă în derulare).

În cursul îndelungatei sale activități, profesorul și arheologul Attila László a primit mai multe distincții, cum ar fi Premiul Vasile Pârvan al Academiei Române, acordat în 1996 pentru cartea *Începuturile epocii fierului la est de Carpați*, București, 1994, a devenit membru al Uniunii Internaționale de Științe Preistorice și Protoistorice (UISPP), afiliată la UNESCO, și membru în Consiliul Permanent (din 2001). Este de asemenea membru al Institutului Român de Tracologie și membru în Consiliul Științific al Centrului Internațional de Cercetare a Culturii Cucuteni (cu sediul la Piatra Neamț), al Muzeului Carpaților Răsăriteni și al Muzeului Secuiesc, ambele cu sediul la Sf. Gheorghe). De asemenea a îndeplinit funcția de secretar științific al Consiliului Profesorat al Facultății de Istorie a Universității „Al. I. Cuza” din Iași (1990–1995), membru al Consiliului Profesorat (1999–2004), membru al Comisiei Muzeelor și Colecțiilor și al Comisiei Naționale de Arheologie (1990–1995, 1999–2004) și membru al corpului academic public al Academiei Maghiare de Științe (din 2001).

După pensionare și trecerea sa în categoria profesorilor consultanți, a desfășurat în continuare și alte activități, cum ar fi, în 2008, un stagiu la Berlin și la Konstanz, participări la Conferința Internațională de Arheometrie, Siena, Italia și la Conferința anuală a Asociației Arheologilor Europeni, Malta. În anii 2009 și 2010 a participat la Conferința cercetătorilor în preistorie de la Kőszeg, Ungaria și la Colocviul Universității din Pecs, Ungaria și a avut mai multe stagii de documentare la Berlin, Viena și Konstanz.

Arheologul Attila László a avut o gamă bogată de preocupări, fiind interesat în studierea mai multor perioade și culturi din preistorie. Familiarizându-se cu problemele culturii Cucuteni, prin participarea la săpăturile de la Băiceni-Cetățuie, a întreprins ulterior cercetări în așezările cucuteniene de la Huși și Malnaș-Băi, urmând astfel și o tradiție de familie, bunicul său Francisc László fiind cel care a efectuat săpăturile de la Ariușd. De asemenea, a publicat numeroase lucrări teoretice referitoare la neolitic și epoca bronzului, dar preocuparea sa de căpetenie a fost prima epocă a fierului în spațiul de la răsărit de Carpați, la această temă de cercetare aducând însemnate contribuții. Astfel, prin săpăturile întreprinse la Grănicești și Siret a putut stabili aria de extindere a culturii Gáva-Holihrad în nordul Moldovei. Prin cercetările de la Cozia, a pus în evidență prezența complexului cultural cu ceramică incizată și imprimată la răsărit de Carpați, introducând în literatura de specialitate termenul de grup cultural Cozia. Aceste cercetări, cât și alte contribuții teoretice, i-au permis redactarea și publicarea unei opere fundamentale referitoare la culturile Gáva-Holihrad și Corlăteni-Chișinău, monografie de referință premiată de Academia Română. Cercetările în teren, lucrările publicate, participarea la numeroase manifestări științifice naționale și internaționale, activitatea didactică desfășurată, atât la catedră, cât și în calitate de conducător de doctorat, l-au făcut cunoscut și apreciat în țară și străinătate. În ultimul deceniu, s-a afirmat în mod deosebit în calitate de autor la *Tratatul de istorie a românilor*, vol. I, editat de Academia Română, redactând unele părți din capitolul consacrat primei epoci a fierului, la prima ediție din 2001 și la a doua din 2010. Calităților de bun specialist, în care se distinge hărnicia, responsabilitatea și perseverența, li se adaugă valoroase însușiri umane, profesorul, arheologul Attila László, fiind cunoscut și apreciat pentru civilitatea, delicatețea și răbdarea de care a dat dovadă în relațiile cu colegii și studenții săi. Apreciindu-l în mod deosebit, să îi urăm profesorului și colegului nostru „Mulți ani, sănătate și succes în activitate”!

CONSTANTIN ICONOMU

PROFESORULUI GHEORGHE CORNELIU LAZAROVICI LA 70 DE ANI

Banatul a oferit cercetării științifice românești multe valori și personalități deosebite. Arheologia nu putea să nu fie reprezentată, din acest punct de vedere, pe un teritoriu extrem de intens circulat și locuit. Și cum preistoria reprezintă – ca timp – peste 95 % din istoria omenirii, domeniul de cercetare al acelor timpuri a dat o pleiadă de mari cercetători, unii plecați dintre noi, alții în viață.

Este timpul să-l amintim pe cel care ne dă prilejul acestor rânduri, Prof. univ. Dr. Gheorghe Corneliu Lazarovici.

S-a născut la 15 septembrie 1941 în satul Milcoveni din județul Caraș-Severin. Între anii 1948–1955 a urmat cursurile *Școlii generale* la Reșița, iar în perioada 1955–1958 cele ale *Școlii profesionale* în același oraș. *Liceul* l-a absolvit în 1962, tot la Reșița, iar în 1968 a finalizat *studiile universitare* la *Facultatea de Istorie-Filosofie* a *Universității „Babeș-Bolyai”* din Cluj-Napoca. În anul 1979 devine *doctor în istorie*, specialitatea preistorie, la aceeași universitate, iar în perioada 1971–1972 este bursier *Herder*, la Viena, cu specializare post-universitară (neoliticul din sud-est Europei și legăturile cu Anatolia), la *Institut Für Ur- und Frühgeschichte der Universität Wienn*, sub coordonarea profesorului Richard Pittioni. În perioada 1993–1994 Gheorghe Corneliu Lazarovici este profesor asociat la Universitatea „1 Decembrie” Alba Iulia, din 1997 titular al Universității „Eftimie Murgu” din Reșița și profesor asociat la Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu. Din anul 2002 este conducător științific de doctorate al Universității „Lucian Blaga” din Sibiu.

Gheorghe Corneliu Lazarovici a ocupat mai multe locuri de muncă de-a lungul unei cariere de peste 50 de ani. În anul 1960 a fost laborant și electrician la PRAM, UCM Reșița. Între anii 1962–1963 restaurator la Muzeul din Reșița. În septembrie–octombrie 1968 îndrumător la Muzeul din Turda. Din același an a început o lungă și prestigioasă carieră la Muzeul Național de Istorie al Transilvaniei (Cluj-Napoca), ca arheolog la secția de preistorie (parcurgând mai multe trepte: 1968–1970 ghid-îndrumător; 1970–1976 muzeograf; 1976–1985 muzeograf principal; 1985–1990 șef secție preistorie; 1990–1992 director adjunct; 1994–1997 director general; 1997–2004 șef secție preistorie; 2004 încetarea contractului de muncă, mai precis desfacerea – pur și simplu – a contractului de muncă; colaborator asociat). În paralel cu activitatea din muzeu a mai îndeplinit și alte funcții (1992–2004 membru al Comisiei Naționale de Arheologie; 1993–1994 secretar științific la Institutul

Român de Tracologie, București; 1992 până în prezent: Bratislava, membru în biroul Comisiei europene de neolitic; 1997 – Reșița –Cluj-Napoca, membru fondator al Asociației Arheologilor Europeni, filialele din Balcani; 1997–2004 vicepreședinte al Comisiei Naționale a Muzeelor și Colecțiilor din Ministerul Culturii), dar și angajamente (1992–1997 cercetător științific principal II, Institutul Român de Tracologie, București; 1993–1994 profesor asociat la Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia; 1997 – profesor la Universitatea „Eftimie Murgu”, Reșița; Facultatea de Economie și Științe Administrative, secția Teologie-Istorie; 2002 – conducător științific de doctorate și profesor asociat la Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu).

Gheorghe Corneliu Lazarovici are o activitate științifică și pedagogică recunoscută național prin acordarea unor premii de prestigiu. În primul rând amintim premiile Academiei Române: 1995, „Nicolae Bălcescu” pentru Monografia *Gura Baciului* și 2008: „Vasile Pârvan” pentru volumul, C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura Neoliticului și Epocii Cuprului din România. I. Neoliticul*. Președinția României l-a decorat, în anul 2004, cu *Ordinul Meritul Cultural*, gradul ofițer H, pentru cercetare științifică, iar anul 2007 îi aduce titlul de *cetățean de onoare* al orașului Timișoara, pentru contribuția la cercetările istorico-arheologice din Banat.

Activitatea științifică a Prof. univ. Dr. Gheorghe Corneliu Lazarovici se reflectă prin participarea la peste 50 simpozioane și congrese internaționale organizate în străinătate sau în România, realizarea unor cercetări interdisciplinare (două colocvii naționale, de arheometrie la Cluj-Napoca și altele de etno-religie, la Caransebeș, cu desfășurare anuală și mese rotunde privind aplicarea informaticii în arheologie), organizarea și ctitorirea de muzee și expoziții (1959–1964: muzeul din Reșița; 1968: Gornea – muzeu sătesc; 1973: Iclod – muzeu școlar, apoi muzeu sătesc și al săpăturilor de la Iclod (1980); 1988: muzeul din Miercurea Ciuc; 1994: muzeul Carpaților Răsăriteni, Sfântu Gheorghe; 1999: Țaga – muzeu sătesc; 2000: muzeul Banatului Montan, Reșița; 2001–2005: colaborare la expoziția *Magie și artă cucuteniană* organizată la Cluj, Sibiu, Alba Iulia, Caransebeș, Timișoara, Turnu Severin, Slatina, Bistrița, Baia Mare, Gherla; 2007–2009: la expoziția *Scrierea Dunăreană – scrierea Turdaș: cea mai veche scriere neolitică din lume și din Europa*; Cluj-Napoca). În aceeași notă de optimism și putere de muncă se înscriu și săpăturile sistematice, preventive și de salvare realizate de profesorul nostru (1986–1989: Chinteni, Râșcruci, Feiurdeni, Cojocna, Apahida, Cluj Deuș, Voivodeni, Vâlcele, Micești, Petrești; 1988–1990: Gura Baciului, Livada, Gherla, Bunești, Jichiș, Mintiu; 1966–1974, 1990–1992: expediții pentru sursele de paleo-metalurgie, prelevare de probe, analize și prelucrări; 2000: Vama Cluj, drum DN Huedin – Cluj; 2002: Suplacu de Barcău – închis înainte de finalizare de către direcția MNIT Cluj-Napoca; 2001–2010: Ruginoasa colaborator, continuă ca săpătură sistematică din 2004; 2004: Țaga, Valea Mileului și sistemul de fortificare de la Baza Arheologică și 2005: Țaga, Stația de Gaz. Și șantierul arheologic sistematic sunt deosebit de numeroase. O să ne permitem să le enumerăm pe cele mai importante fără a specifica și numărul de campanii: Gornea, Ilidia, Zorlențu Mare, Jupa, Slatina Timiș, Bucovăț, Parța, Zăuan, Cluj-Napoca, Zau de Câmpie, Cheile Turzii și multe, multe, altele.

A prezentat numeroase rapoarte de săpături la sesiuni de comunicări între anii 1968–2010: județul Caraș-Severin (Porțile de Fier, Băile Herculane, Ieșelnița, Dubova, Gornea, Ilidia, Valea Timișului, Balta Sărată, Zorlențu Mare, Cuptoare, Moldova Veche, Caransebeș, Reșița, Jupa, Podul Ilovei, Anina); județul Cluj (Bădeni, Iclod, Bădeni, Dăbâca, Zalha, Cluj, Tureni, Cheile Turenilor, Petrești de Jos, Cheile Turzii, Gura Baciului, Țaga, săpături de salvare Cluj, Fundătura, Iclod, Gherla, Bunești, Jichiș, Dej, Cuzdrioara, Mintiu Gherlii, Turda – Târgu Mureș, Cluj-Napoca-*Grădina Botanică*, drum național Cluj – Zalău; sector Rădaia); județul Timiș (Bucovăț, Parța, Moldova Nouă, Timișoara, Silagiu); județul Bihor (Oradea, Suplacu de Barcău, Porț); județul Sălaj (Zalău, Zăuan); județul Iași (Ruginoasa); județul Harghita (Păuleni); județul Covasna (Olteni). La acestea se adaugă proiecte complexe de etno-arheologie (Munții Banatului, etno-arheologia zonelor înalte din Banat și Transilvania, etno-arheologia zonelor înalte din Transilvania) sau proiecte de arheologie industrială; analize; arheometrie – programe și baze de date; tumuli și multe altele.

Exemplul PROFESORULUI a fost pentru mine întotdeauna viu. Am încercat să realizez măcar un mic procent din tot ceea ce a realizat și realizează. Și pentru studenții mei exemplul său este unul moralizator. Astfel că într-o perioadă grea pentru arheologie am reușit să ducem mai departe tot ceea ce marii noștri profesori – în viață sau nu – ne-au insuflat: pasiunea pentru o meserie care te solicită la maximum, iubirea față de trecutul îndepărtat și patima pentru adevăr.

Activitatea editorială a Prof. univ. Dr. Gheorghe Corneliu Lazarovici este strălucită, la fel ca și cea arheologică de teren. A tipărit 18 cărți și cursuri universitare (alte 5 așteaptă lumina tiparului sub formă de manuscris), a colaborat la 6 cataloage și atlase, a elaborat 92 de sinteze, 70 de articole analitice, 85 de articole

în care se publică materiale arheologice, 50 de rapoarte de cercetare în manuscris, 6 micromonografii, 44 de articole interdisciplinare, intervenții la 48 de congrese internaționale ș.a. Rezultă un total de circa 330 de lucrări apărute, la care se adaugă circa 80 de rapoarte, comunicări și studii nepublicate, aflate în manuscris, ca și un număr de articole de presă.

Gheorghe Corneliu Lazarovici este și un dascăl dedicat. Dacă eu și alți colegi de vârsta mea ne datorăm cariera și cunoștințele PROFESORULUI, multe generații după noi i-au rămas datori. A coordonat zeci de lucrări de licență și masterat, dar ceea ce este foarte important, la Universitatea „*Lucian Blaga*” din Sibiu, a „creat” 13 doctori în istorie, alți 8 așteptându-și rândul pentru a susține teza de doctorat. A fost și referent științific la doctorate susținute la universitățile din Constanța, Chișinău, Alba Iulia, Iași, Sibiu sau Cluj-Napoca.

Dragostea lui pentru tineri l-a făcut să coordoneze și cercuri științifice ale unor elevi, să creeze programe și filme pe teme arheologice, să realizeze cursuri universitare sau să coordoneze expediții arheologice în țară sau străinătate.

Iată că, în câteva pagini se poate rezuma o activitate titanică, dedicată unei iubiri profunde care este arheologia. PROFESORUL s-a perfecționat toată viața, a adunat (observații stratigrafice, observații etno-arheologice, bibliografie, cunoștințe, dar și ceea ce mi se pare cel mai important lucru: oameni), a redactat, a publicat sau nu, a comunicat, a iubit, ne-a învățat lucruri care par altora aiuritoare, a crezut cu ardoare în „steaua” sa..... cunoașterea omului ! Acum știe atâtea, încât mulți dintre semenii săi nu-l înțeleg și reacționează – așa cum este firesc într-un loc în care cultura se rezumă la cifre – stângaci și fără consistență. PROFESORUL nu mai poate învăța altă cale și caută să înțeleagă, cu răbdare, unde îl doresc OAMENII. Noi îl dorim lângă noi, dorim să învățăm alături de el, vrem să fim împreună. Atâta merită cel care ne-a învățat o meserie copleșitoare și devoratoare cum este ARHEOLOGIA.

În rest? Dorim PROFESORULUI nostru „La mulți ani!” și ARHEOLOGULUI Gheorghe Corneliu LAZAROVICI viață veșnică prin opera sa.

SABIN ADRIAN LUCA

MARIUS ALEXIANU LA 60 DE ANI!

Interdisciplinaritatea reprezintă, actualmente, una dintre orientările fundamentale de cercetare în lumea academică la nivel mondial. Urmărind parcursul bio-bibliografic al muzeografului, cercetătorului și profesorului Marius Alexianu, credem că acest termen definește cel mai bine activitatea domniei sale până în prezent. Născut la 21 august 1950 în Piatra Neamț, județul Neamț, a urmat cursurile de învățământ primar și gimnazial în Roznov. După absolvirea Liceului teoretic „Petru Rareș” din orașul natal, devine student al Facultății de Limbi Romanice, Clasice și Orientale (secția de limbi clasice), Universitatea București. La patru ani după finalizarea studiilor de filologie clasică (1973), urmează cursurile Facultății de Drept de la Universitatea „Al. I. Cuza” Iași. Este greu de spus, poate doar de imaginat, cum ar fi arătat *Curriculum vitae* al domnului Marius Alexianu dacă ar fi ales o carieră în domeniul juridic. Știm, însă, cu siguranță, așa cum reiese din lista de lucrări, că opțiunea de a se dedica studiilor de etnoarheologie, filologie și istorie antică a fost una de maximă inspirație.

Își începe activitatea didactică, în anul 1973, ca profesor de limba latină la Liceul „Petru Rareș” din Piatra Neamț. În perioada 1976–1990, fascinația cercetărilor de teren îl determină să activeze ca etnograf și arheolog la Muzeul de Istorie din Piatra Neamț. În următorii patru ani, a fost cercetător la Institutul Român de Tracologie din București și redactor-șef adjunct al revistei Thraco-Dacica. Din 1991, lector-asociat și din 1996 lector la Facultatea de Litere a Universității „Al. I. Cuza” Iași, a obținut titlul de doctor în istorie în 2000, pe tema fenomenului de indoeuropenizare din perspectivă lingvistică și arheologică, sub conducerea domnului prof. univ. dr. Petre Roman.

Activitatea didactică s-a concretizat în predarea unor cursuri diversificate ca tematică, în cadrul Facultății de Litere și de Istorie precum, *Literatura greacă și latină*, *Istoria limbii grecești*, *Linearul B*, *Greaca Koine*, *Univers insular egeean*, *Revoluția scrierii în Mediterana*.

În ceea ce privește cercetarea științifică a domnului Marius Alexianu, se pot distinge următoarele coordonate prioritare: (etno)arheologie, filologie clasică și istorie antică.

În domeniul etnoarheologiei, domnia sa poate fi considerat un pionier al acestei discipline în țara noastră. Este autorul principal al primului studiu pe tema etnoarheologiei sării din România (Alexianu M., Dumitroaia Gh., Monah D., ‘Exploatarea surselor de apă sărată în Moldova: o abordare etnoarheologică’, Thraco-Dacica 13, 1992, 159–167). Metodologia propusă în acest studiu a fost preluată și aplicată pentru cercetări din Transilvania, Banat, Muntenia, dar și din străinătate. În 2007 a publicat, ca prim autor, cea dintâi

monografie referitoare la etnoarheologia sării din Moldova subcarpatică. În același an, se numără printre puținii câștigători ai unui proiect de cercetare exploratorie (*Izvoarele de apă sărată din Moldova: etnoarheologia unei resurse naturale polivalente*). Organizator principal al colocviului internațional *Sel, pratiques et connaissances*, desfășurat la Iași în 2008, este prim editor al volumului *Archaeology and Anthropology of Salt: A Diachronic Approach* (BAR International Series 2198, Oxford, 2011) care valorifică lucrările prezentate la acest colocviu, reunind studii distincte din punct de vedere tematic și cronologic privind exploatarea sării. În același domeniu, a publicat numeroase articole, dintre care unele în reviste cotate ISI Thompson, citate în lucrări de specialitate din străinătate.

Cercetările domnului Marius Alexianu în domeniul filologiei clasice și istoriei antice s-au finalizat în volume pe tema etimologiilor din greacă și latină (*Lexic grec și latin universal*, Iași, 2007; *Universul epigrafiei grecești*, Iași, 2006; *Dicționar de cuvinte grecești universale*, Iași, 2005), editări ale unor lucrări pe teme de tracologie și diferite aspecte ale antichității (*The Thracian World at the Crossroads of Civilisations*, II, București, 1999; *The Thracian World at the Crossroads of Civilisations*, Proceedings of the Seventh International Congress of Thracology, I, București, 1997; *Relations thraco-illyro-helléniques*, București, 1994; *Antichitatea și moștenirea ei spirituală*, Iași, 1993), traduceri inedite în cultura română din limbile greacă (Filostrat, *Viața lui Apolonios din Tyana*, Iași, 1997; *Cronica Monemvasiei*, Iași, 2005) și latină (*Res gestae divi Augusti*, Iași, 2004; Festus, *Breviarium rerum gestarum populi Romani*, Iași, 2003). Preocupările sale filologice au fost completate de susținerea în 2011 a celei de-a doua teze de doctorat cu titlul „Filostrat, *Viața lui Apollonios din Tyana*: studiu naratologic”.

Includerea lucrărilor sale în *Bibliografia istorică a României* și în tratatul *Istoria Românilor*, editat de Academia Română, i-a asigurat vizibilitatea în comunitatea științifică pe plan național. Originalitatea tematică și metodologia interdisciplinară ale contribuțiilor sale au atras numeroase citări în monografii și lucrări de specialitate din mediul academic internațional.

Ilustrativă pentru notorietatea sa științifică este participarea la peste 50 de manifestări internaționale, organizate în Germania, Cehoslovacia, Polonia, Ucraina, Republica Moldova, FYROM, Bulgaria, Austria, Italia, Grecia, Spania, Franța, Marea Britanie, Irlanda, Mexic, Malta, Portugalia, Turcia etc. A beneficiat de burse și stagii de documentare în Albania, Bulgaria, Grecia, Spania, Italia, Franța și Germania. A fost membru, în diferite perioade sau permanent, în comitetele de redacție ale revistelor: *Memoria Antiquitatis* (Piatra-Neamț), *Thraco-Dacica* (București), *Studia Antiqua et Archaeologica* (Iași), *Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” Iași, section Foreign Languages* (Iași), *Tyragetia* (Chișinău). Din 2002 este director de studii la Centrul de Studii egeo-mediteraneene (Universitatea „Al. I. Cuza” Iași), iar din 2007 șeful secției de etnoarheologie a *Laboratorului de Arheologie aplicată și teoretică din cadrul Platformei de formare și cercetare interdisciplinară în domeniul arheologiei – Arheoinvest*. Începând cu anul 2008, îndeplinește funcția de expert evaluator al Consiliului Național al Cercetării Științifice din România.

Cu o reală vocație spre cercetarea interdisciplinară, deschisă întotdeauna dialogului euristic, personalitatea domnului Marius Alexianu, marcată de o carismatică creativitate științifică, s-a impus în mediul academic, îndeosebi prin opțiunea sa, asumată fără echivoc, pentru un grad cât mai mare de noutate în tratarea subiectelor. Având în vedere că ultimul deceniu s-a dovedit a fi extrem de prolific în planul realizărilor științifice, nu ne rămâne, la sfârșitul acestor rânduri, decât să-i urăm domnului dr. Marius Alexianu să-și continue cercetările cel puțin cu aceeași pasiune și curiozitate epistemică ca până în prezent.

ROXANA-GABRIELA CURCĂ

DR. EUGENIA ZAHARIA

1921–2010

La începutul verii din acest an (27 iunie), când poate se pregătea să reînceapă săpăturile arheologice, a plecat pe neașteptate pe drumul fără de întoarcere, dr. Eugenia Zaharia, una din marile doamne ale arheologiei românești. Pe platoul din Poina Scorușului de la Sărata Monteoru o aștepta, ca în atîția ani, șantierul arheologic pe care, după o întrerupere, îl reluase de cîtva timp, acompaniată de un grup de tineri și valoroși arheologi, conducându-l cu aceeași pasiune și interes pentru profesiunea aleasă, în pofida vârstei înaintate.

Într-adevăr, aproape nonagenară, Eugenia Zaharia, etalând același nedesmințit optimism care a caracterizat-o întreaga sa viață, dorea să mai scoată la iveală din adâncurile pămîntului comori ale trecutului, oferindu-le cu generozitate tuturor pentru a cunoaște mai bine realitățile vremurilor trecute.

Doamna Eugenia Zaharia a fost pentru mulți dintre membrii Institutului de Arheologie din București, unde și-a desfășurat timp de peste jumătate de veac activitatea de cercetător- arheolog, dar deopotrivă și pentru numeroși cercetători și muzeografi din alte părți ale țării, un exemplu de modestie, de respect pentru valorile trecutului, dar și de o statornică pasiune și înaltă competență în descifrarea tainelor istoriei vechi.

Datorită temelor apropiate de investigare, privind epoca marilor migrații, cu deosebire a aspectelor importante ale etnogenezei românești, am avut prilejul să colaborăm, sau să ne împărtășim opiniile, fie în cadrul șantierului arheologic de la Dridu, fie în cadrul unor sesiuni științifice de profil sau cu ocazia dezbaterilor unor capitole din tratatul de Istoria Românilor. Am putut astfel să-i apreciez calitățile de cercetător de înaltă ținută, devotat vocației alese, preocuparea pentru aplicarea metodelor riguroase de investigare pe teren și logica interpretării evenimentelor istorice. Toate aceste calități erau puse în valoare printr-o atitudine sobră, fermă și directă etalată de fiecare dată când trebuia să-și formuleze și să-și argumenteze punctele de vedere reieșite din atenta și responsabilă analiză a rezultatelor pe care le obținuse ca urmare a cercetărilor întreprinse. Se

impunea astfel auditoriului în pofida structurii sale fizice delicate, acompaniată de un zâmbet discret și binevoitor și de o privire senină și blândă.

Contribuțiile sale referitoare la perioada marilor migrații, dar mai ales cele privind unele aspectele mai importante ale procesului de formare a poporului român, dar în egală măsură și cele vizând epoca eneolitică și aceea a bronzului, au impus-o ca pe un remarcabil specialist în domeniu, atât în țară, cât și peste hotare.

Eugenia Zaharia s-a născut la 29 ianuarie la București într-o familie de intelectuali, a cărei obârșie amintea de răzeșii ținutului Vrancei, pe care ea o invoca cu vădită mândrie și duiosie.

După școala elementară, a urmat între anii 1932–1940 cursurile Liceului *Zoe Romniceanu* din București, iar între anii 1940–1944 pe cele ale Facultății de Litere și Filozofie din același oraș, obținând în 1945 licența în istorie. Dragostea pentru istorie și valorile trecutului au îndreptat-o către activitatea muzeistică și de cercetare, activând între 1947 și 1950 ca preparator la Muzeul Național de Artă din București apoi, din același an, ca asistent în cadrul fostului Muzeu Național de Antichități, devenit ulterior Institutul de Atheologie „V. Pârvan” al Academiei Române, unde a fost pe rând promovată cercetător științific și cercetător științific principal. În această instituție Eugenia Zaharia a lucrat fără întrerupere, timp de peste o jumătate de secol, animată de dorința manifestă de a desluși cât mai multe din tainele trecutului istoric. Beneficind de o educație aleasă, înzestrată cu reale aptitudini de analiză și discernământ, manifestând o corectitudine exemplară, simț practic și inițiativă, Eugenia Zaharia s-a impus curând ca un cercetător de elită, rezultatele activității sale de investigație fiind evidențiate de valoarea studiilor publicate în decursul anilor. În anul 1968 și-a susținut o excelentă teză de doctorat la Universitatea din București, pentru care a fost răsplătită cu prestigiosul premiu „Vasile Pârvan” al Academiei Române.

Încă de la începutul activității sale a avut șansa, ca de altfel și alți colegi din institut, de a lucra sub directă îndrumare a marelui profesor care a fost Ion Nestor, însușindu-și temeinic de la acesta rigoarea cercetării de teren și corecta interpretare a evenimentelor.

La începutul activității preocupările sale au fost axate pe cercetarea unor aspecte de cultură materială din preistorie, Boian, Criș, Cucuteni, dar și din epoca bronzului și a fierului, efectuând săpături arheologice la Andrieșeni, Leț, Cioinagi, Balintești și cu precădere la Sărata Monteoru.

În ultimile decenii de activitate Eugenia Zaharia și-a orientat cercetările în direcția studierii unor aspecte importante ale procesului de etnogeneză românească. Săpăturile efectuate în colaborare cu profesorul Ion Nestor și profesoara Ligia Bârză, în obiectivele medievale timpurii de la Dridu sau de la Bratei s-au soldat cu remarcabile rezultate. Monografia așezării eponime de la Dridu sau a cimitirului nr. 2 de la Bratei, ca și studiile publicate au adus importante clarificări la mai buna cunoaștere a procesului de formare a poporului român. Concomitent, a continuat să cerceteze necropolele din epoca bronzului și din perioada medievală timpurie de la Sărata Monteoru, sperând până în ultima clipă că va putea realiza monografiile acestor două importante obiective. Trebuie, de asemenea să subliniem și faptul că prin metodele aplicate în desfășurarea șantierelor și prin riguroasa lor organizare, săpăturile conduse de Ion Nestor și Eugenia Zaharia au fost și vor rămâne pentru mulți din cei care au participat la ele, adevărate școli de arheologie, cu multiple câștiguri profesionale.

Cu o bogată și îndelungată experiență de viață și în cercetarea arheologică, Eugenia Zaharia a rămas până la plecarea sa în lumea neștiută de dincolo de noi, ultimul reprezentant al unei mari școli de istorie veche și arheologie, școală creată cu aproape un secol în urmă de marele istoric Vasile Pârvan, ilustrată de-a lungul multor decenii de remarcabilă activitate a discipolilor săi din cadrul Institutului de Arheologie din București. Cu Eugenia Zaharia se încheie astfel o epocă rodnică și însemnată, în care arheologia românească s-a impus definitiv ca știință, nu numai în țară ci și peste hotare.

Pentru pasiunea cu care a cercetat valorile trecutului, pentru credința ei în binele obștească, delicatețea și luciditatea sa, dar mai ales pentru marile adevăruri pe care, cu destul de multe sacrificii le-a scos la iveală din adâncurile pământului, în care s-a întors de curând, îi vom păstra Doamnei Eugenia Zaharia o neștersă și pioasă aduceră aminte. Fie ca exemplu ei de fidelitate față de profesiunea aleasă să constituie un însuflețitor îndemn pentru generațiile de viitori arheologi.

DAN GH. TEODOR

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

Monografii:

- Săpăturile de la Dridu. Contribuție la arheologia și istoria perioadei de formare a poporului român*, ed. Academiei Române, București, 1967, 271 p.
- Populația românească în Transilvania în secolele VII–VIII (Cimitirul nr.2 de la Bratei)*, ed. Academiei Române, București, 1977, 137 p.

Rapoarte de săpături arheologice (în colaborare):

- Șantierul Covurului-Tutova*, în SCIV, 1, 1950, 1, p. 57–68;
- Șantierul de pe Valea Jijiei (Iași-Botoșani-Dorohoi)*, în SCIV, 2, 1951, 1, p. 51–76;
- Săpăturile arheologice de la Sărata Monteoru*, în SCIV, 2, 1951, 2, p. 159–168;
- Raport preliminar. Valea Jijiei*, în SCIV, 3, 1952, 3, p. 19–121;
- Șantierul Sărata Monteoru*, în SCIV, 4, 1955, 1–2, p. 69–90;
- Șantierul arheologic Sărata Monteoru*, în SCIV, 6, 1955, 3–4, 497–514;
- Săpăturile de la Sărata Monteoru*, în Materiale, IV, 1957, p. 187–194;
- Săpăturile de la Sărata Monteoru*, în Materiale, V, 1959, p. 511–518;
- Sondajele de la Dridu*, în Materiale, V, 1959, p. 547–554;
- Săpăturile de la Sărata Monteoru*, în Materiale, VI, 1959, p. 509–514;
- Săpăturile de la Dridu*, în Materiale, VI, 1959, p. 593–603;
- Săpăturile de la Sărata Monteoru*, în Materiale, VII, 1961, p. 503–512;
- Săpăturile de la Dridu*, în Materiale, VII, 1961, p. 561–570;
- Raport preliminar despre săpăturile de la Bratei, jud. Sibiu, 1959–1972*, în Materiale, X, 1970, p. 191–202;

Studii și articole:

- Die Lockenringe von Sărata Monteoru und ihre typologischen und chronologischen Beziehungen*, în Dacia, N.S., 3, 1959, p. 103–134;
- Considérations sur la civilisation de Criș à la lumière de sondage de Leț*, în Dacia, N.S., 6, 1962, p. 5–52;
- Das Gräberfeld von Balintești-Cioinagi und einige Fragen der Bronzezeit in der Moldau*, în Dacia, N.S., 7, 1963, p. 139–176;
- Considerații despre cultura Criș pe baza sondajelor de la Leț*, în SCIV, 15, 1964, 1, p. 19–44;
- Cercetarea hallstatului timpuriu în România*, în SCIV, 16, 1965, 3, p. 451–462 (în colaborare cu S. Morintz);
- Remarques sur le Hallstatt ancien de Transylvanie. Fouilles et trouvailles de Mediaș-1958*, în Dacia, N.S., 9, 1965, p. 83–104;
- Sur la période de néolithique à l'âge du bronze dans l'aire des civilisations de Cucuteni et Gumelnița*, în Dacia, N.S., 12, 1968, p. 17–44 (în colab. cu Ion Nestor)
- Câteva observații despre arheologia și istoria secolelor VII–XI pe teritoriul R.S. România*, în Aluta, I, 1969, p. 115–128;
- Données sur l'archéologie des IVe–XIe siècles sur le territoire de la Roumanie. La culture Bratei et la culture Dridu*, în Dacia, N.S., 15, 1971, p. 269–288;
- Sur la civilisation Monteoru (âge du bronze)*, în Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Pre et Protohistoriques, vol III, Belgrad, 1973, p. 52–60;
- Stațiunea arheologică Sărata Monteoru*, în Studii și cercetări de istorie buzioiană, I, Buzău, 1973, p. 15–29;
- Les sources archéologiques de la continuité daco-romaine*, în Apulum, XII, 1974, p. 279–294;
- Rolul istoric al obștiilor sătești. Contribuții la cunoașterea istoriei românilor în mileniul I. Închinare țărănimii române*, în Acta M.M., II, 1980, p. 133–156;
- Cultura Dridu și problemele arheologiei și istoriei sec. VIII–XI*, în Carpica, XIV, 1982, p. 87–91;
- La culture de Monteoru. L'étape des débuts à la lumière des fouilles de Sărata Monteoru*, în Dacia, N.S., 31, 1987, p. 21–50;
- La culture Monteoru. Sa deuxième étape de développement à la lumière de fouilles de Sărata Monteoru*, în Dacia, N.S., 34, 1990, p. 23–52;
- La culture Monteoru. La IIIe étape M I C₂. Les fouilles de Sărata Monteoru*, în Dacia, N.S., 35, 1991, p. 61–92;
- La culture de Monteoru. Les IVe–V^e étapes. Les fouilles de Sărata Monteoru*, în Dacia, N.S., 37, 1993, p. 15–38;
- Descoperirile de la Bratei și importanța lor pentru arheologia și istoria secolelor IV–V pe teritoriul României*, în Mosaicos, IV, 1, 1994, p. 149–152;
- La station nr.1 de Bratei, dép. de Sibiu (VIe–VIIIe siècles)*, în Dacia, N.S., 38–39, 1994–1995 (1998), p. 297–356;
- Ion Nestor. Omul și opera*, în In memoriam Ion Nestor, Buzău, 2005, p. 27–31.
- Câteva informații despre pierderea unor valori din patrimoniul național și particular*, în Mosaicos, XI, 2006, p. 307–311.

ȘEIVA SANIE

1938–2010

La 22 septembrie 2010 s-a stins din viață, după o lungă și grea suferință, prof. Șeiva Sanie fost muzeograf principal la Muzeul de Istorie a Moldovei din Iași, unde s-a distins printr-o laborioasă activitate în domeniul muzeografiei și prin o pasionată cercetare a epocii geto-dacice și romane, în special.

S-a născut la 15 aprilie 1938 la Iași, unde a urmat studiile secundare la celebrul liceu *Oltea Doamna* din același oraș și facultatea de istorie la Universitatea Al. I. Cuza, obținând licența în anul 1960. Încă din timpul studiilor pasiunea pentru studiul istoriei vechi a orientat-o către descifrarea cu predilecție a inscripțiilor de pe diferite artefacte, în special de pe monede și amfore.

Atrasă de valorile tecutului, imediat după absolvire a activat ca muzeograf la Muzeul de Istorie de la Sighișoara, muzeu cu un specific aparte, unde a contribuit la organizarea pe principii moderne a expoziției permanente și la popularizarea lui prin îndrumarea grupurilor de vizitatori. Revenită în anul 1962 la Iași, a obținut prin concurs un post de muzeograf la Muzeul de Istorie a Moldovei, care în acea perioadă funcționa împreună cu Institutul de arheologie al Academiei Române, Filiala Iași. Ca muzeograf și ca cercetător a contribuit la organizarea expoziției de bază a muzeului, la evidența materialelor descoperite pe diferite șantiere arheologice, aflate în depozitele instituției, fiind cooptată în unele din colectivele șantierelor arheologice ale Institutului de Arheologie. În calitate de muzeograf a contribuit și la realizarea altor muzee din oraș și din județ, a organizat numeroase expoziții temporare și a participat la multiple acțiuni cu caracter muzeal.

În paralel a desfășurat o bogată activitate științifică, bazată pe o intensă documentare în biblioteci, prin studierea materialelor descoperite în diferite stațiuni arheologice la care a participat sau în cadrul cursurilor de perfecționare organizate de Direcția muzeelor din Ministerul Culturii.

A fost atrasă în mod deosebit de numismatică, domeniu în care s-a specializat, realizând studii și cataloage, monedele romane pasionând-o în mos special. Au fost astfel redată circuitului științific mai multe tezaure monetare printre care cele descoperite la Muntenești jud. Vaslui, Măghirești, jud. Bacău, Muncelul de Sus, Drăgești jud. Vaslui, Dersca, jud. Botoșani și altele. De asemenea, a publicat monede și obiecte de podoabă aflate în colecțiile muzeului din Iași acumulate în decursul anilor, prin intermediul săpăturilor arheologice sau prin donații, realizând alături de alți colegi, cataloage speciale.

A participat încă de la începutul activității sale la săpăturile arheologice organizate de muzeu și de Institutul de arheologie în așezări geto-dacice și daco-romane, unele conduse de cunoscutul profesor N. Gostar, ca cele de la Bâta Doamnei-Piatra Neamț și Barboși-Galați, a colaborat la publicarea materialelor descoperite în aceste stațiuni, în special a materialului amforic, a ceramicii romane și a altor piese de inventar, acordând o atenție deosebită descoperirilor monetare.

Un alt obiectiv important la cercetarea căruia a contribuit, atât prin activitatea depusă în teren cât și prin publicarea materialelor descoperite, a fost așezarea dacică din secolele I–II d. Hr. de la Dumbrava-Iași, unde alături de cercetătorul dr. Silviu Sanie a reușit să investigheze, aproape în totalitate, una din puținele stațiuni din această perioadă, atestate în zonele de la est de Carpați

În cele peste trei decenii de activitate în muzeografie Șeiva Sanie a contribuit direct la organizarea unor noi instituții de profil, cum ar fi muzeele din Pașcani, Hârlău, Cucuteni, Muzeul Obștei evreiești din Iași. În același timp a realizat numeroase expoziții temporare, printre care: Satul dacic de la Dumbrava; Civilizația geto-dacilor (în colaborare cu alte muzee de profil); Mormântul tracic de la Cucuteni-Iași; Antichități egiptene în colecțiile muzeelor din România; Civilizația Cucuteni ș.a. colaborând activ cu alte muzee din țară.

Întreaga activitate a prof. Șeiva Sanie a fost apreciată prin acordarea, de către Ministerul Culturii, a premiului „Margareta Sterian”, pentru organizarea expoziției Civilizația Cucuteni, în anul 1994 și *Meritul Cultural* clasa I, Categoria H „Cercetare științifică” în anul 2004, ca recunoaștere a activității îndelungate și cu merite deosebite în domeniul muzeografiei.

Șeiva Sanie s-a remarcat prin deosebita sa educație, finețe și modestie, întotdeauna dispusă să ajute, fiind iubită de colegi și prieteni, care regretă alături de familie dispariția sa. Și-a iubit enorm copii și nepoții pentru care n-a precupețit nimic pentru buna lor dezvoltare și pregătire intelectuală, ambele sale fiice remarcându-se în specialitatea lor, în țara în care au ales să trăiască și unde au depus tot efortul pentru a o avea cât mai mult timp în mijlocul lor. S-a stins după o lungă și grea suferință în mijlocul familiei, dar departe de Iași, unde îi sunt legăturile sale strămoșești și unde colegii și prietenii îi vor păstra o duioasă amintire. Cu toții suntem alături de prof. dr. Silviu Sanie în durerea sa exprimându-ne cu profundă tristețe întreaga compasiunea pentru ireparabila pierdere.

SILVIA TEODOR

LUCRĂRI PUBLICATE

- Monnaies et parures du Musée d'Histoire de Iași* Iași, 1998 (în colaborare).
Două mici depozite de amfore romane descoperite în Moldova, în SCIV, 19, 1968, 2, p. 345–350.
Un nou lot de denari imperiali romani descoperit la Muntenești (jud. Vaslui), în MemAnt, I, 1969, p. 149–165.
Muzeul de Istorie a Moldovei, în Revista Muzeelor, 1970.
Camee și gemă de la Barboși, în CercetIst, II, 1972, p. 55–58.
Cercetările arheologice de la Dumbrava (com. Ciurea, jud. Iași), în CercetIst, IV, 1973, p. 61–92 (colab. Silviu Sanie).
Proiect de organizare a expoziției temporare: Mărturii arheologice despre satul dacic (secolele I–II e. n.) de la Dumbrava, com. Ciurea, Jud. Iași, în CercetIst, V, 1974, p. 55–58.
Noi descoperiri de ceramică romană cu inscripție în Moldova în SCIVA, 26, 1975, 2, p. 189–208 (colab. S. Sanie, I. T. Dragomir).
Tezaurul de monede romane imperiale de la Măghirești (jud. Bacău), în CercetIst, VI, 1975, p. 69–81 (colab. V. Căpitanu).
Tezaurul de la Dersca, în CercetIst, VII, 1976, p. 83–89 (colab. P. Șadurschi).
Circulația monetară în secolele II î. e.n.–IV e.n. în județul Botoșani în Hierasus, 1978, p. 187–196 (colab. P. Șadurschi).
Tezaurul de la Muncelul de Sus și unele probleme ale circulației monetare romane în Moldova, în CercetIst, XI, p. 249–268 (colab. S. Sanie, M. Cojocaru).
Un lot de monede din tezaurul de denari imperiali romani descoperit la Drăgești (com. Tătărești, jud. Bacău), în SAA, 1983, p. 185–189.
Semnificația unui mic complex arheologic din așezarea dacică de la Dumbrava (com. Ciurea, jud. Iași), în CercetIst, XIV–XV, 1983–1984 (colab. S. Sanie).
Considerații asupra decoperirilor de monede romane republicane și imperiale pe teritoriul județului Iași, în CercetIst, VIV–XV, 1983–1984, p. 145–152.
Morminte și un complex cu destinație incertă descoperite în necropola și așezarea din secolele I–II e. n. de la Dumbrava (com. Ciurea, Jud. Iași) în Symposia Thracologica, 7, Tulcea, 1989, p. 334–335.
Scriere și imagologie pe ceramica din așezarea geto-dacică de la Dumbrava (com. Ciurea, jud. Iași) în Symposia Thracologica, 8, 1990, p. 176–177.
Cetățuia geto-dacică de la Barboși (III), în ArhMold, XIV, 1991, p. 45–55 (colab. S. Sanie).
Cetățuia geto-dacică de la Barboși (IV), în ArhMold, XV, 1992, p. 71–96 (colab. S. Sanie).
Pliant Expoziția Civilizația Cucuteni (3675–2920 î. Chr.). Iași, 1994 (organizatori: Adriana Ioniuc, Rodica Radu, Șeiva Sanie, Senica Tudose).
Însemnări arheologice, în Ioan Neculce, I, 1995, p. 57–62.
Două mărturii despre încercările de dobândire a unor drepturi civile, în SAHIR, II, 1997, p. 167–170.
Muzeul obștii evreiești ieșene, în SAHIR, II, 1987, p. 201–210 (colab. S. Sanie).
Două mărturii despre prezența la Iași a lui Nahum Sokolov, în SAHIR, III, 1998, p. 320–323.
Congresul Internațional Les juifs en Roumanie aux XIXe siècle: „permanences et ruptures”, Montpellier 25–27 septembre 2000, în SAHIR, VI, 2001, p. 346–349.
Le Musée de la communauté Juive de Iași, un fragment de la vie judaïque en Roumanie, în vol. *Permanences et rupture dans l'histoire des Juifs de Roumanie (XIXe–XXe): actes du Congrès International du Recherche Juifs, Armeniens et Chrétiens d'Orient*, Montpellier, 2004, p. 249–254.

VASILE LICA

(25 ianuarie 1953 – 8 noiembrie 2010)

Îmi vine greu să scriu despre Vasile Lica la trecut. Vitalitatea lui mereu prezentă și optimismul de neclintit pe care și l-a păstrat și pe parcursul perioadei îndelungate de boală, ne face să acceptăm cu greu gândul că nu mai este printre noi. Familia lui, în primul rând, dar și colegii și în special studenții, săi îi vor duce dorul. Vasile Lica a fost un reprezentant marcant al istoriei vechi în România și a dobândit merite deosebite și durabile în reorientarea Universității din Galați după 1990, când a avut un rol decisiv în fondarea secției de istorie. Vasile Lica s-a născut pe 25 ianuarie într-o localitate mică, numită Beceni aflată în regiunea montană pitorească din jurul Buzăului. Deja de timpuriu și-a simțit chemarea ca *homme de lettre*. Încă din timpul școlii, pe atunci mult mai severă și neatinsă încă de inflația notelor, Vasile Lica s-a remarcat prin note mari: zece pe linie. Însă, înainte de a se dedica vieții în calitate de intelectual și profesor, până să-și înceapă studiile în 1972, a lucrat timp de un an ca mașinist la Fabrica de Rulmenți Brașov pentru a-și dovedi aptitudinile în cadrul clasei muncitorești, după cum se obișnuia pe atunci. Când și-a început studiile la Facultatea de Istorie a Universității „Al. I. Cuza” în anul 1973, tânărul Vasile Lica a avut parte de o întâlnire hotărâtoare: l-a cunoscut pe cel ce avea să-i devină îndrumător și mentor: prof. dr. Nicolae Gostar. Profesorul ieșean care era extrem de iubit și ale cărui seminarii au devenit de-a dreptul legendare, l-a impresionat pe tânărul student atât de tare, încât și-a ales ca specializare studiul Antichității, deci istoria veche și arheologia. Despre mentorul său, Lica vorbea numai la superlativ și își împodobește relatările din studenția anilor '70 cu multe anecdote de la seminariile și de la simpozioanele profesorului Gostar ținute în crâșme. Influența primului său mentor este vizibilă și în preocupările lui Lica pentru geți și daci, cărora le-a dedicat primele sale studii, dar mai ales lucrarea sa de doctorat. Și-a dovedit încă o dată respectul pentru profesorul său ieșean și prin faptul că mai târziu, ca profesor la Galați, a numit Seminarul de Istorie Veche proaspăt fondat cu numele acestuia. Iar așa cum acesta poartă acum denumirea „Seminarul N. Gostar”, la fel poartă și biblioteca anexată seminarului de acum numele „Biblioteca V. Lica”, bibliotecă pe care Lica a aprovizionat-o cu multe cărți de specialitate din străinătate. Activitatea profesională și-a început-o mai întâi ca profesor de istorie în Brăila. Această stație intermediară în serviciul școlar (Lica a predat la liceu între anii 1977 și 1990) a jucat un rol decisiv în formarea și cizelarea talentului său ca profesor și pedagog, pentru care era atât de apreciat de studenți. Când Universitatea Galați a devenit în 1990 o instituție școlară superioară veritabilă, Lica a avut o contribuție decisivă la înființarea Facultății de Istorie și Geografie (actuala Facultate de Istorie, Filosofie și Teologie). Mai întâi ca lector, apoi, după susținerea tezei de doctorat sub îndrumarea lui Al. Suceveanu în 1992, în calitate de conferențiar (din 1993) și în cele din urmă ca profesor și conducător de doctorat, Vasile Lica a fost un pilon important al universității din orașul dunărean. În cea de-a doua fază a vieții de profesor

universitar, în care a debutat în 1990 ca lector, s-a mai petrecut o întâlnire hotărâtoare. În cadrul unei burse acordate de fundația Alexander-von-Humboldt, Lica s-a aflat între anii 1991 și 1992 (iar ulterior mai des pentru perioade mai scurte) la Universitatea Bonn, unde renumitul istoric german Gerhard Wirth l-a luat sub aripa sa. Cu acesta, între timp ajuns la veritabila vârstă de 85 de ani, a menținut până în ultima clipă o relație de prietenie strânsă, petrecând ultimul Crăciun în Germania – la cel de-al doilea mentor al său. Lui i-a dedicat și un volum omagial cu ocazia împlinirii a 80 de ani (vezi bibliografia).

Influenței exercitate de îndrumătorul său german i se datorează și interesul său pentru istoria lui Alexandru cel Mare și a perioadei acestuia. Acestui câmp tematic i s-a dedicat în cele din urmă tot mai des prin studii proprii dar și prin selectarea temelor pentru doctorat din această arie. Contactul cu tradiția germană de cercetare l-a influențat pe Vasile Lica într-un mod hotărâtor. Până în ultima clipă a propagat printre studenți importanța învățării limbii germane – pe care el o stăpânea extraordinar de bine – pentru un viitor om de știință. El însuși a fost toată viața un admirator al științei germane, dar și al modului de viață nemțesc. Inclinațiile sale filogermanice s-au reflectat în final și în înființarea în anul 2009 împreună cu o colega de la Facultatea de Litere și cu Centrul Cultural German Iași a Centrului Cultural German Galați, al cărui președinte de onoare a rămas până la moartea sa.

Cercetările sale asupra geto-dacilor, asupra tacticilor de război romane și a tradiției alexandrine sunt adevărate pietre de hotar ale erudiției sale. Fiindcă multe dintre cercetările sale, în special lucrarea sa de doctorat, au fost publicate peste hotare – în publicații însemnate, precum „Bonner Jahrbücher”, „Tyche” sau „Historia” – impactul lui Lica pentru domeniul său are o anvergură mai mare decât a multor conaționali. Angajamentul neobosit pentru studenții lui, preocuparea pentru bunăstarea și pentru formarea lor au fost pentru Vasile Lica întotdeauna în prim plan, primând chiar în fața intereselor științifice. Această grijă nu s-a răsfărat doar în procesul didactic de la universitate și în atribuțiile aferente activității de profesor, care dorește să-și învețe studenții lucruri cât mai utile. Și în chestiuni private era pentru studenții săi un sfetnic, susținător și prieten părintesc.

Fie că aducea mâncare la seminariile sale, nu doar pentru a potoli foamea normală a studenților, ci și pe cea de cunoștințe, fie că oferea bani studenților nevoiași din Basarabia pentru a se întoarce acasă, fie că intermedia mici slujbe studenților: s-a preocupat mereu de studenții săi și s-a interesat de grijile și interesele lor personale. Din păcate, în sistemul de învățământ din această țară nu este de la sine înțeles, că lucrările de seminar trebuie citite temeinic, sau măcar citite. Vasile Lica a corectat eseurile studenților săi până la ultima virgulă și chiar cei mai buni studenți spuneau că trebuiau să-și refacă în repetate rânduri lucrările de seminar, până când corespundeau cerințelor profesorului lor. A investit întotdeauna mult timp și energie în formarea studenților săi, devenind astfel o personalitate remarcabilă și un profesor foarte respectat. Pentru prietenii lui a fost un partener de discuții mereu bine dispus și cult, de o ospitalitate nemaiîntâlnită și care avea mereu ușile deschise. Față de alți specialiști universitari, interesele sale nu s-au limitat strict la domeniul lui, ci a privit mai departe, apropiindu-se mult de istoria culturii europene. În plus era un bun cunoscător al istoriei secolului XX, ceea ce s-a reflectat mai ales în conversațiile interesante pe teme variate în cercul lui de prieteni, dar și în publicații (precum în recenzia unei cărți importante a lui G. Aly despre perioada nazismului, vezi bibliografia). Odată cu Vasile Lica ne-a părăsit mult prea devreme nu doar un pilon important al Universității din Galați și un academician de renume internațional, ci și un om cu adevărat bun. Prietenii și studenții săi îi vor onora memoria!

ALEXANDER RUBEL

PUBLICAȚIILE LUI VASILE LICA:

Cărți:

- Gostar, N. & Lica, V., 1984, *Societatea geto-dacica de la Burebista la Decebal*, Editura Junimea, Iasi, 200 p.;
 Lica, V., 1999, *Scripta Dacica*, Editura Istros, Brăila, 193 p.;
 Lica, V., 2000, *The Coming of Rome in the Dacian World*, (Xenia-Reihe. Heft 44), UVK Universitätsverlag Konstanz GmbH, Konstanz, 299 p.

Studii:

- Lica, V., 1976, *Observații asupra 'nemuririi' getice*, Analele științifice ale Universității Al. I. Cuza din Iași. III. Istorie, 22 (1976) 123–130 (= AUI);
 Lica, V., 1979, *Autorii antici și moderni despre proprietatea funciară la geto-daci*, AUI 25 (1979) 47–56;

- Gostar, N. & Lica, V., 1980, *Kogaionon* (Strabon 7. 3. 5), 1980, Anuarul Institutului de Istorie si Arheologie „A. D. Xenopol” 17 (1980), 623–627 (=AIIAI);
- Lica, V., 1980, *Reforma sacerdotal-religioasă a lui Deceneu*, Istros 1(1980) 177–182;
- Lica, V., 1982, *Preocupări istorice la ‘Analele Brailei’* (1929–1940), AIIAI 19 (1982) 479–484;
- Lica, V., 1983, *W. Bessell despre religia getică*, SCIVA 32.2 (1983) 136–141;
- Lica, V., 1984, *Pină cind a trăit Deceneu ?*, StCl 22 (1984) 56–67;
- Lica, V., 1987, *Oroles = Rholes ?*, AUI 33 (1987) 1–8;
- Lica, V., 1988, *Die dakischen Geiseln im Römischen Reich*, StCl 26 (1988) 35–44;
- Lica, V., 1989, *Octavianus si Rholes, Getarum rex*, Revista de Istorie 42.5 (1989) 499–504 (= RIst);
- Lica, V., 1989, *Captivi romani în Dacia*, RIst 42.10 (1989) 983–989;
- Lica, V., 1990, *Specificul național la G. Călinescu. Dimensiunea thracogetică*, AIIAI 27 (1990) 137–146;
- Lica, V., 1991, *Sardonius, qui et Diurpaneus*, SCIVA 42.3–4 (1991) 199–204;
- Lica, V., 1992, *Burebista*, Istros 6 (1992) 59–71;
- Lica, V., 1992, *Philoromaos oder philokaisar ?*, Bonner Jahrbücher 192 (1992) 225–231;
- Lica, V., 1993, *Römische Kriegsgefangene und ‘Geiseln’ in Dakien*, Bonner Jahrbücher 193 (1993) 161–164;
- Lica, V., 1996, *Relațiile Imperiului cu dacii în timpul Flavienilor*, Ephemeris Napocensis 6 (1996) 113–121;
- Lica, V., 1997, *Die siebente Akklamations Oktavians*, Tyche (Viena) 12 (1997) 159–169;
- Lica, V., 1992, *Das Foedus zwischen Rom und Kallatis*, StCl 28–30 (1992–1994) 27–38;
- Lica, V., 1997, *Inceputurile relațiilor Romei cu geții si dacii – Pompeius și Oroles*, Ephemeris Napocensis 7 (1997) 11–29;
- Lica, V., 1997, *Relațiile dintre Octavianus si M. Licinius Crassus (30–27 a. Chr.)*, SCIVA 48.4 (1997) 341–352;
- Lica, V., 1998, *Pompeius and Oroles, Dacorum rex*, Tyche 12 (1998) 25–46;
- Lica, V., 1998, *The Romans on the Lower Danube. A Juridical Approach*, Proceedings of the XVIIth International Congress of the Roman Studies (Edited by N. Gudea) Zalău, 1998, 907–913;
- Lica, V., 1998, *Bătălia din Pădurea Teutoburgică – o consecință ignorată*, Ephemeris Napocensis 8 (1998) 53–60;
- Lica, V., 1998, *Frontierele regatului dac după a. 102 p. Chr.*, Pontica (1998) 99–109;
- Lica, V., 2001, *Clades Variana and Postliminium*, Historia (Stuttgart) 50 (2001) 496–501;
- Lica, V., 2002, *Alexanderrezeption in der rumanischen Kultur*, Analele Universității Dunărea de Jos Galați. Seria ISTORIE I (2002) 119–141;
- Lica, V., 2004, *Alexander in Rumanien*, în Diorthoseis. Beitrage zur Geschichte des Hellenismus und zum Nachleben Alexanders des Großen, ed. R. Kinsky, K. G. Saur-Verlag, München-Leipzig, 2004, 51–73;
- Lica, V., 2004, *Fatum Dapyx's Brother, Getarum rex*, în ORBIS ANTIQVVS. Studia in honorem Ioannis Pisonis, ed. Ligia Ruscu, Carmen Ciongradi, R. Ardevan, C. Roman, C. Găzdac, Ed. NereaMia Napocae, Cluj-Napoca 2004, 887–894;
- Lica, V., 2004, *‘Dacă eu as fi Alexandru...’* (Arrianus, 2.25.2), în Omagiu istoricului Constantin Buse, coord. H. Dumitrescu, Edit. Pallas, Focșani, 2004, 14–53.
- Lica, V., 2006, *De la thracologie la thracomanie. Glose marginale*, în Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase, ed. Corneliu Gaiu, Cristian Gazdac, Editura Accent, Cluj-Napoca 2006, 1011–1028;
- Lica, V., 2006, *Die römische Donaugrenze von Pompeius bis Oktavian*, în Historiae Diversitas. Festschrift für Vl. Iliescu zum 80. Geburtstag, Hrsg. von Vasile Lica unter Mitarbeit von Decebal Nedu, Academica Verlag, Galatzi, 2006, 75–97;
- Lica, V., 2006, *Alexander the Great in Mihail Sebastian's 'Ultima oră’*, în PHILIA. Festschrift für G. Wirth zum 80. Geburtstag, Hrsg. von Vasile Lica unter Mitarbeit von Decebal Nedu, Academica Verlag, Galatzi, 2006, 75–97; 237–289;
- Lica, V., 2007, *M. Licinius Crassus (cos 30 v. Chr.) und die Donaugrenze*, Pontica 40 (2007) 227–244.
- Lica V., 2007 – *Alexander the Great – A Modern Receptiveness*, Analele Universității Dunărea de Jos Galați. Seria ISTORIE VI (2007), ISSN-1583-7181, 203–252.

Recenzii:

- Lica, V., 1978, I. H. Crisan, *Burebista si epoca sa*, București, 1977, AIIAI 15 (1978) 540–547;
- Lica, V., 1980, Ligia Bârză, *Continuitatea vieții materiale și spirituale a poporului român pe teritoriul fostei Dacii*, București, 1979, AIIAI 17 (1980) 713–716;
- Lica, V., 1980, P. Alexandrescu, *Natura lui Zalmoxis, potrivit relatarii lui Herodot* [SCIVA 33.3 (1980) 343–353], AIIAI 19 (1982) 692–695;
- Lica, V., 1983, D. Tudor (ed.), *Enciclopedia civilizației romane*, București, 1982, AIIAI 20 (1983) 821–825;
- Lica, V., 1984, Al. Zub, *Pe urmele lui Vasile Pârvan*, București, 1983, RIst 37.12 (1984) 1239–1241;
- Lica, V., 2003, St. Rebenich, *Theodor Mommsen. Eine Biographie*, München, 2002, Analele Universității Dunărea de Jos Galați. Seria ISTORIE II (2003) 205–221;
- Lica, V., 2005, G. Aly, *Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus*, 3. Auflage, S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 2005, 445 p., Analele Universității Dunărea de Jos Galați. Seria ISTORIE IV (2005), 354–369;

Lica, V., 2006 – *Michael Rathmann, Perdikkas zwischen 323 und 320. Nachlassverwalter des Alexanderreiches oder Autokrat?*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2005 – ISBN 3-7001-3503-3 (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte, 724. Band), Analele Universității Dunărea de Jos Galați. Seria ISTORIE V (2006), 354–369, ISSN-1583-7181, 215–230.

Ediții:

Lica, V. (ed.), 1980, N. Gostar, *The Ancient Character of the Roman Element in the East of Carpathians*, AIIAI 17 (1980) 1–9;

Lica, V. (ed.), 1984, N. Gostar, *Dinastii daci de la Burebista la Decebal*, SCIVA 35.1 (1984) 45–53;

Historiae Diversitas. Festschrift für Vl. Iliescu zum 80. Geburtstag, Hrsg. von Vasile Lica unter Mitarbeit von Decebal Nedu, Academica Verlag, Galatzi, 2006, 300 p. (Band I – Historia Antiqua Galatiensis, Hrsg. Vasile Lica);

PHILIA. Festschrift für G. Wirth zum 80. Geburtstag, Hrsg. von Vasile Lica unter Mitarbeit von Decebal Nedu, Academica Verlag, Galatzi, 2006, 290 p. (Band II – Historia Antiqua Galatiensis, Hrsg. Vasile Lica)

Conferințe:

1995, ian., Foedus Callatinum – L. Cornelius Sulla oder M. Licinius Lucullus ?, Universitatea din Bielefeld;

1996, dec., M. Licinius Crassus an der unteren Donau, Universitatea din Bielefeld;

1996, aprilie, K. Strobel si 'demitizarea' istoriei getice si dacice, la Colocviul internațional Mitologiei vechi si noi, Universitatea Galați;

Das dakische Konigtum im Rahmen der antiken Monarchie, Universitatea din Mannheim, dec. 2001; Universitatea din Düsseldorf, febr. 2003; Historisches Institut Aachen, febr. 2005; Universitatea din Marburg, iunie 2005;

2001, dec., Die romische Donaugrenze von Pompeius bis Oktavian, Historisches Institut Aachen;

Alexander in Rumänien, Universitatea din Bonn, dec. 2001; Universitatea din Mannheim, febr. 2003; Universitatea din Bochum, febr. 2003;

2002, iunie, Les formes juridiques des relations de Rome avec les Daces avant la conquete, Colocviul Tradition roumaine, droit romain et codification, organizat de Academia Română, Union Latine, Consiglio Nazionale delle Ricerche, Universitatea din Pisa, Universitatea din București;

2003, mai, De ce n-au cucerit turcii otomani Țările Române. Părerea unui istoric al Antichității, Colocviul Controverse istoriografice, Universitatea Galați;

2003, oct., Caligula – un dezaxat sau un 'cinic al puterii?', Colocviul internațional Putere politică si ideologie. De la tiranii Antichității la dictatorii contemporani, Universitatea Galați;

2003, dec., De la thracologie la thracomane, la Colocviul Dacomania rediviva, Universitatea Galați;

2004, febr., Alexandru cel Mare – argument istoric la romani, Colocviul internațional Discursul istoric intre tradiție si modernitate, Universitatea Galați;

2005, mai, Patriotismus und Nationalismus in der rumänischen Historiographie, Historisches Institut Aachen;

Dilemele lui Alexandru Macedon – Universitatea „Al. I. Cuza”, Facultatea de Istorie, Centrul de Studii Clasice si Crestine anuntă conferința: – Prezintă Prof. univ. dr. Vasile Lica (Facultatea de Istorie si Filosofie, Seminarul de Istorie Veche si Epigrafiie „Nicolae Gostar”, Universitatea „Dunărea de Jos” Galați). – Corpul H (Casa Catargi) – Sala H 1, Miercuri, 18 aprilie 2007, ora 18.00;

Politica orientală a lui Alexandru cel Mare – 26 oct. 2007 – Universitatea Națională de Stat din Chișinău;

Scholia ad Alexandrum Magnum, „Interferențe politice, economice și spirituale în regiunea Dunării maritime”, organizat de Catedra de Istorie, Facultatea de Istorie si Filosofie, Galați, 22–23 noiembrie 2007;

Constantin Noica in Jurnalul lui Mihail Sebastian, Simpozionul National CONSTANTIN NOICA. Intre idiomatice si universal, 7–8 dec. 2007, Universitatea din Galați;

Ioannes Chrysostomos si epoca sa, Simpozionul National SFÂNTUL IOAN GURA DE AUR, PASTOR, APOLOGET, DASCAL, FILANTROP, Episcopia Dunării de Jos-Universitatea din Galați, Galați, 12–13 nov. 2007.

Traduceri:

Armin Heinen, Stalinizarea Romaniei, istoria minorităților naționale și logica argumentelor intre anii 1944–1947: cucerire străină-implicare internă-inadecvare a discursului politic, în Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol din Iași, 2006–2007, 595–609.

Sub tipar se află:

Lica, V., *Geții și Dacii față cu Hellenizarea și Romanizarea*, în: A. Rubel (coord.), Romanizarea. Impunere și adeziunea în Imperiul Roman, Editura Univ. „Al. I. Cuza”, Iași 2011.

PAUL ȘADURSCHI. CUVÂNT DE ADIO

30.05.1933 – 09.10.2010

Într-o seară a acestei toamne a sunat telefonul. Știam că această invenție, care ne însoțește viața, ne poate aduce vești de tot felul – și bune și rele, sau neutre. Dar, știrea primită în seara zilei de 10 octombrie 2010 m-a marcat în mod deosebit. Un coleg de la Muzeul din Botoșani mă anunța, cu durere în glas, că în noaptea care trecuse inima domnului Șadurschi încetase să mai bată. Știam că era grav bolnav în ultimul timp, că boala necruțătoare a vremurilor noastre roade încet, dar implacabil, din trupul care, o dată cu trecerea anilor, își mai pierduse din frumusețea falnică de odinioară. Dar, cunoscându-i optimismul și împăcarea permanentă cu soarta, pe care le afișa cu naturalețe, nu concepeam că și o asemenea viață se poate sfârși cândva.

Paul Șadurschi s-a născut la 30 mai 1933, în localitatea Copăcenii, din fostul județ basarabean Bălți, unde părinții lui erau învățători. O dată cu răpirea Basarabiei în timpul celui de Al Doilea Război Mondial, părinții s-au stabilit în județul Dorohoi, la Liveni – localitate care a primit ulterior numele marelui fiu al satului, George Enescu. A urmat chemarea profesională a părinților, absolvind celebra școală normală de la Șendriceni, care a dat numeroase generații de merituosi învățători. Și-a utilizat talentul didactic la mai multe școli din județul Botoșani, preocupându-se, în paralel, de perfecționarea sa profesională. Urmându-și vocația pentru istorie, a absolvit, în 1970, facultatea de profil la Universitatea din Iași – în perioada în care era profesor la Liceul din Dumbrăveni (la limita dintre județele Suceava și Botoșani). A lăsat acolo o importantă colecție arheologică – rod al căutărilor neobosite pe teren, așa cum procedase peste tot unde a activat. Fiindu-i recunoscută pasiunea pentru cercetarea arheologică, în 1971, la pensionarea fostului director Simeon Rață, a fost chemat în fruntea Muzeului botoșănean, căruia, printr-o activitate susținută, a reușit să-i confere, în scurt timp, un bine meritat prestigiu științific.

În perioada directoratului său (1971–1979) s-au petrecut câteva evenimente remarcabile pentru istoria instituției pe care o diriguia. La scurt timp de la venirea sa, în 1973, a inaugurat seria sesiunilor științifice, organizate apoi, mulți ani la rând, de Muzeul botoșănean, cu participarea unor nume prestigioase ale vieții științifice din România. A reușit apoi să înscrie muzeul în seria instituțiilor care editau o revistă proprie; după o primă apariție în 1974 (*Din trecutul județului Botoșani*), din 1978 numele revistei Muzeului s-a fixat la *Hierasus*, evocând numele antic al Siretului. Deși de la numărul al II-lea n-a mai fost redactor responsabil, a rămas în colectivul de redacție al revistei până la volumul al VI-lea, contribuind și după aceea cu numeroase materiale la menținerea ținutei științifice a periodicului.

O preocupare constantă a domnului Șadurschi a fost îmbogățirea permanentă a patrimoniului Muzeului și perfecționarea modalităților de etalare muzeologică a exponatelor, nu numai pentru arheologie și istorie, ci și pentru celelalte secții (științele naturii, etnografie, artă, memorialistică). În acest domeniu, talentul său pedagogic înăscut s-a îmbinat în mod armonios cu pasiunea pentru muzeografie. Așa se explică de ce, treptat, Muzeul a primit noi sedii pentru secțiile sale. Un moment de seamă l-a reprezentat inaugurarea, în decembrie 1977, a Muzeului Județean de Istorie, în clădirea monumentală a fostei Prefecturi.

Desigur, pe primul plan al preocupărilor sale s-a aflat întotdeauna arheologia, pentru că – înainte de orice – dl. Șadurschi a fost un arheolog, primind, în ultima perioadă, și calitatea oficială de *expert*. A cutreierat fiecare sat din componența comunelor județului, cunoscând astfel toate așezările arheologice mai importante, precum și colecțiile locale. În felul acesta, a reușit să elaboreze, în 1976, împreună cu doi reprezentanți de seamă ai cercetării preistorice românești – unul de la București, celălalt de la Iași (Al. Păunescu și, respectiv, V. Chirica) – primul repertoriu arheologic al unui județ din România, pentru care a primit, pe bună dreptate, premiul Academiei Române. Chiar dacă de atunci s-au mai finalizat repertoriile a vreo 20 de județe, totuși lucrarea din 1976 a rămas un reper metodologic pentru toate celelalte realizări de acest fel. Mai mult, împreună cu Al. Păunescu, a încercat să pregătească o nouă ediție, mult augmentată și îmbunătățită, a repertoriului arheologic al județului Botoșani, pregătind, în acest sens, micromonografiile arheologice ale comunelor (în ordinea lor alfabetică). Din păcate, cei doi autori n-au apucat să finalizeze decât câteva din aceste micromonografii (literele A și B), dar în manuscris se găsesc date importante și despre celelalte. Să sperăm că cineva, cândva, va găsi răgazul și pasiunea necesară pentru a încheia acest proiect ambițios – și totodată necesar din punct de vedere științific.

Activitatea pe teren a însemnat și participarea la numeroase campanii arheologice, care au adus materiale valoroase atât pentru colecțiile muzeului, cât și pentru patrimoniul cultural național. Amintim dintre șantierele cele mai importante pe cele de la Strahotin (o mare necropolă getică), Lozna (așezări lacustre în turbărie), Prăjeni (necropole plane și tumulare, îndeosebi din epoca bronzului), Cotu (com. Copălău) și Ibănești (cetăți getice), Botoșani-*Groapa lui Ichim* (așezare a dacilor liberi de la sfârșitul secolului II d.Hr.) ș.a.

Merită menționat faptul că Paul Șadurschi a fost convins de necesitatea muncii în echipă – fapt dovedit atât de colaborările pe șantierele arheologice, cât și în activitatea de valorificare a rezultatelor cercetării prin studii de specialitate. Importanța obiectivelor abordate și a descoperirilor realizate a atras atenția unor specialiști de marcă, cu care a elaborat mai multe lucrări. În afară de colaboratorii din Botoșani, amintim aici pe cei din București și Iași (Al. Păunescu, Emil Moscalu, V. Chirica, Silvia Teodor, Victor Spinei ș.a.), care, prin prestigiul numelui lor, au certificat valoarea descoperirilor făcute de arheologul Paul Șadurschi. Și-a publicat contribuțiile în primul rând în revista Muzeului (*Hierasus*), dar și în *Prähistorische Zeitschrift* (Berlin), *SCIIVA, Materiale și cercetări arheologice*, *Cronica cercetărilor arheologice*, *Revista muzeelor și monumentelor* (București), *Arheologia Moldovei*, *Cercetări istorice* (Iași), *Suceava*, *Forum cultural* (Botoșani) ș.a.

Personal, în cele cinci campanii (1985–1989) pe care le-am efectuat împreună la Prăjeni, în punctele Nelipești, Alimândra, Țarna Mare și Lutărie, m-am convins de calitățile umane extraordinare ale d-lui Șadurschi. Vorba caldă, gândul curat, delicatețea sufletească, optimismul ușor ironic (uneori cu nuanțe de fatalism), angajamentul total în acțiune, dorința sinceră de a se înțelege cu semenii lui – sunt doar câteva din trăsăturile pe care le-am putut surprinde în lunile petrecute împreună pe șantier, ca și în zilele de muncă încordată la prelucrarea materialelor rezultate. Ori de câte ori am mai avut ocazia să trec prin Botoșani mi-a făcut o plăcere deosebită să-l reîntâlnesc și să discut cu Domnia Sa. Din păcate, în ultimul timp acest lucru a devenit imposibil, datorită agravării stării de sănătate.

O întâmplare mi se pare relevantă pentru caracterul d-lui Șadurschi. După evenimentele deschizătoare de speranțe de la sfârșitul anului 1989, colegii din muzeul botoșănean i-au încredințat din nou conducerea instituției. Dar, povara prea grea a unei democrații care trebuia înțeleasă din mers i-a făcut pe unii (din păcate, destul de numeroși) să considere că de acum au numai drepturi, nu și îndatoriri, iar sarcinile de serviciu ar fi fost facultative. Omul Șadurschi, care toată viața fusese adeptul muncii depline, s-a văzut în postura fie de a lua atitudine împotriva celor ce nu-și făceau datoria și, deci, să intre în conflict cu aceștia, fie de a asista pasiv la degradarea atmosferei din colectiv. A preferat ca, doar după câteva luni, să se retragă de la conducerea instituției, în așteptarea unor vremuri normale, când toată lumea va conștientiza necesitatea îndeplinirii sarcinilor postului, dacă se dorește într-adevăr ca ansamblul să meargă bine. Și-a continuat apoi cu conștiinciozitate activitatea de muzeograf, până la pensionarea survenită în 1998, dar a mai venit ani de-a rândul pe la Muzeu, pentru a prelucra numeroasele materiale existente în depozite sau pentru a-i sfătui pe

colegii mai tineri, care îi solicitau ajutorul. A colaborat și la noua revistă de specialitate (*Acta Moldaviae Septentrionalis*), scoasă în prezent de Muzeul Județean Botoșani.

Pentru întreaga sa activitate, în 2004, a primit Ordinul „Meritul Cultural” în grad de Cavaler – distincție pe deplin meritată.

Prin activitatea de excepție pe care a desfășurat-o, numele lui Paul Șadurschi va rămâne înscris la loc de cinste în istoria muzeografiei și culturii botoșănene, iar contribuțiile sale științifice vor continua să fie citite și citate de specialiști, prin valoarea deosebită a conținutului lor.

Sit tibi terra levis !

NICOLAE URSULESCU

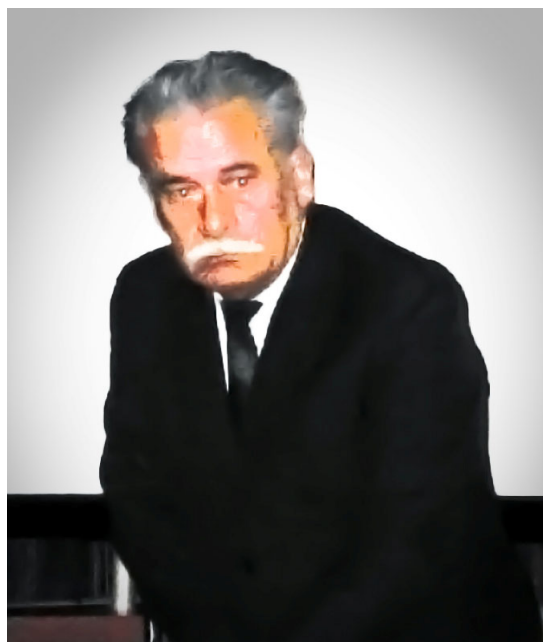
LISTA LUCRĂRILOR PUBLICATE

1. *Aplicarea legilor de reformă agrară din anii 1918–1921 în fostul județ Botoșani*, în *AIIAI*, 10, 1973, p. 267–294.
2. *Lupta țărănimii botoșănene pentru pământ în perioada 1917–1922*, în vol. *Din trecutul județului Botoșani*, Botoșani, 1974, p. 213–222.
3. *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, vol. I–II, București 1976, (în colab.).
4. *Tezaurul de la Dersca (jud. Botoșani)*, în *CercetIst*, s.n., VII, 1976, p. 83–90 (în colab.).
5. *Descoperiri paleolitice și postpaleolitice la Mitoc – Pîrîul lui Istrate (jud. Botoșani)*, în *Hierasus*, I, 1978 (1979), p. 63–74 (în colab.).
6. *Descoperirile arheologice de la Lozna, comuna Dersca, județul Botoșani*, în *Hierasus*, I, 1978 (1979), p. 121–139 (în colab.).
7. *Circulația monetară în sec. II î.e.n. – IV e.n. în județul Botoșani*, în *Hierasus*, I, 1978 (1979), p. 187–196 (în colab.).
8. *Nicolae Gostar*, în *Hierasus*, I, 1978 (1979), p. 573–579.
9. *Dépôt d'outils en fer d'époque La Tène de Lozna, dép. de Botoșani*, în *Inventaria Archaeologica*, fasc. 11 (R 71a), București, 1979, 13 pl. (în colab.).
10. *Considerații de ordin metodologic privind realizarea Repertoriului arheologic județean*, în *SCIVA*, 30, 1979, 2, p. 229–238 (în colab.).
11. *Secția de istorie a Muzeului Județean Botoșani*, în *RMM–Muzee*, 16, 1979, 5, p. 3–12 (în colab.).
12. *Descoperiri arheologice de la Lozna, comuna Dersca. Așezarea hallstattiană*, în *Materiale* (Oradea), 13, 1979, p. 81–83 (în colab.).
13. *Așezarea din cea de-a doua epocă a fierului de la Lozna, jud. Botoșani*, în *Materiale* (Tulcea), 14, 1980, p. 225–235 (în colab.).
14. *„Troianul” Moldovei de Sus*, în *Materiale* (Tulcea), 14, 1980, p. 321–324.
15. *Toporul cu gaură transversală descoperit la Oroftiana de Sus pe Prut*, în *Hierasus*, IV, 1981, p. 7–11.
16. *Descoperirile din prima epocă a fierului de la Lozna – Dealul Morii (jud. Botoșani)*, în *Hierasus*, IV, 1981, p. 13–44 (în colab.).
17. *Noi descoperiri de amfore romane în județul Botoșani*, în *Hierasus*, IV, 1981, p. 51–62 (în colab.).
18. *Două engolpioane bizantine descoperite în Moldova și câteva observații pe marginea lor*, în *SCIVA*, 33, 1982, 2, p. 182–190 (în colab.).
19. *Așezarea eneolitică din turbăria de la Lozna (jud. Botoșani)*, în *Materiale* (Brașov), 15, 1983, p. 86–92.
20. *Necropola de tip Sântana de Mureș – Cerneahov de la Mihălășeni, județul Botoșani*, în *Suceava*, X, 1983, p. 841–846 (în colab.).
21. *Începuturi muzeografice la Botoșani*, în *RMM–Muzee*, 22, 1985, 3, p. 66–69.
22. *Repertoriul arheologic al României. Județul Botoșani. I. Comuna Albești*, în *Hierasus*, V, 1983, p. 221–269 (în colab.).
23. *Săpăturile din 1985 din necropola tumulară de la Prăjeni (jud. Botoșani)*, în *Hierasus*, VI, 1986, p. 15–23 (în colab.).
24. *Celturi de bronz de factură răsăriteană descoperite pe teritoriul județului Botoșani*, în *Hierasus*, 6, 1986, p. 25–32 (în colab.).
25. *Cetatea getică de la Cotu-Copalău [jud. Botoșani, sec. IV–III î.e.n.]*, în *Hierasus*, VI, 1986, p. 33–39 (în colab.).
26. *Două noi așezări geto-dacice descoperite la Cotu Miculinți și Strahotin, județul Botoșani (sec. II–III e.n.)*, în *Hierasus*, VI, 1986, p. 41–49.
27. *Noi date privind evoluția Hallstattului timpuriu în nordul Moldovei*, în *SympThrac*, IV, 1986, p. 43–44 (în colab.).
28. *Mormintele de înhumăție, de tip Costișa, descoperite la Prăjeni (jud. Botoșani)*, în *SCIVA*, 39, 1988, 1, p. 45–52 (în colab.).
29. *Piese metalice din epoca bronzului descoperite pe teritoriul județului Botoșani*, în *Hierasus*, VII–VIII, 1988 (1989), p. 157–182.

30. *O nouă cetate getică aparținând aspectului cultural Canlia la Ibănești (jud. Botoșani)*, în *Hierasus*, VII–VIII, 1988 (1989), p. 183–199 (în colab.).
31. *Date istorico-arheologice privind dinamica locuirii în bazinul Miletinului*, în *Hierasus*, VII–VIII, 1988 (1989), p. 281–298 (în colab.).
32. *Repertoriul arheologic al României. Județul Botoșani. II. Comuna Avrămeni*, în *Hierasus*, VII–VIII, 1988 (1989), p. 299–336 (în colab.).
33. *Repertoriul arheologic al României. Județul Botoșani. III. Comuna Bălușeni*, în *Hierasus*, VII–VIII, 1988 (1989), p. 337–369 (în colab.).
34. *Contribution à la connaissance des liaisons entre le bassin supérieur de Tisza et l'espace est-carpatic au début du Hallstatt*, *SympThrac*, 9, 1992, p. 122–123 (în colab.).
35. *Necropola getică de la Strahotin – Dângenii, jud. Botoșani*, în *Materiale*, s.n., partea I, 1992, 173–185.
36. *Repertoriul arheologic al României. Județul Botoșani. Municipiul Botoșani*, în *Hierasus*, IX, 1994, p. 11–48 (în colab.).
37. *Topoarele de piatră descoperite accidental, în zona comunei Suharău, județul Botoșani*, în *Hierasus*, IX, 1994, p. 49–55 (în colab.).
38. *Rezultatele sondajului arheologic de la Ghilănești – Botoșani*, în *Hierasus*, IX, 1994, p. 167–180.
39. *Săpăturile de salvare de la „Stânca Doamnei” (sat Stânca-Ștefănești, județul Botoșani)*, în *Hierasus*, IX, 1994, p. 181–193 (în colab.).
40. *Muzeul și satul. Marginalii la o manifestare cultural-sătească – Vorona, 29 mai 1993*, în *Hierasus*, IX, 1994, p. 551–552 (în colab.).
41. *Așezarea getică întărită de la Cotu-Copălău*, în *ArhMold*, 17, 1994, p. 169–181 (în colab.).
42. *Botoșani*, în *CCA 1993*, Satu Mare, 1994, p. 7 (în colab.).
43. *Botoșani, „Groapa lui Ichim”*, în *CCA 1994*, Cluj-Napoca, 1995, p. 13 (în colab.).
44. *Cotu, „Jorovlea”, com. Copălău, jud. Botoșani*, în vol. *Situri arheologice cercetate în perioada 1983–1992*, Brăila, 1996, p. 36 (în colab.).
45. *Ghilănești, com. Cristești, jud. Botoșani*, în vol. *Situri arheologice cercetate în perioada 1983–1992*, Brăila, 1996, p. 52.
46. *Ibănești, „Măgura Ibăneștilor”, jud. Botoșani*, în vol. *Situri arheologice cercetate în perioada 1983–1992*, Brăila, 1996, p. 61–62 (în colab.).
47. *Prăjeni, jud. Botoșani*, în vol. *Situri arheologice cercetate în perioada 1983–1992*, Brăila, 1996, p. 92–93 (în colab.).
48. *Suharău, jud. Botoșani*, în vol. *Situri arheologice cercetate în perioada 1983–1992*, Brăila, 1996, p. 110.
49. *Figurina antropomorfă din os descoperită la Ștefănești-Botoșani*, în *Hierasus*, X, 1996, p. 7–20 (în colab.).
50. *Cercetările arheologice de la Botoșani „Groapa lui Ichim (campaniile 1991–1992)”*, în *Hierasus*, X, 1996, p. 21–36 (în colab.).
51. *Așezarea dacilor liberi de la Botoșani „Groapa lui Ichim” (sfârșitul secolului II d. Chr.). Raport de săpătură pe anul 1993*, în *Hierasus*, X, 1996, p. 37–48 (în colab.).
52. *Așezarea dacilor liberi de la Botoșani „Groapa lui Ichim” (sec. II d. Chr.). Raport de săpătură pe anul 1994*, în *Hierasus*, X, 1996, p. 49–56 (în colab.).
53. *Botoșanii, între legendă și dovezi arheologico-istorice*, în *Hierasus*, X, 1996, p. 57–62.
54. *Dovezi arheologice de autohtonie, continuitate și romanizare la Botoșani*, în *Hierasus*, X, 1996, p. 63–66.
55. *Repertoriul arheologic al României. Județul Botoșani. VI. Comuna Broscăuți*, în *Hierasus*, X, 1996, p. 67–80 (în colab.).
56. *Repertoriul arheologic al României. Județul Botoșani. VII. Comuna Bucecea*, în *Hierasus*, X, 1996, p. 81–97 (în colab.).
57. *Botoșani – „Groapa lui Ichim”, jud. Botoșani*, în *CCA 1983–1992*, București, 1997, p. 8–9.
58. *Prăjeni*, în *CCA 1983–1992*, București, 1997, p. 76–78 (în colab.).
59. *Strahotin, com. Dângenii*, în *CCA 1983–1992*, București, 1997, p. 104–105.
60. *Câteva monede inedite din colecția Muzeului de Istorie din Botoșani*, în *Hierasus*, XI, 2001, p. 55–79 (în colab.).
- 61–62. *Botoșanii – „un Eldorado al arheologiei românești” (I)*, în *Forum cultural*, II, 1, martie 2002, p. 2–5; (II), II, 2, iunie 2002, p. 3–6.
63. *Așezarea getică întărită de la Cotu-Copălău*, în *Forum cultural*, II, 4, dec. 2002, p. 3–6 (în colab.).
64. *Une tombe à inhumation trouvée à Prăjeni (dép. de Botoșani, Roumanie) et le début de la période hallstattienne dans la région des Carpates Septentrionales*, în *PZ*, 79, 2004, 1, p. 45–56 (în colab.).
65. *Sondajul arheologic efectuat în așezarea Cucuteni B2 Ștefănești-La Stârcea (1974–1975)*, în *Acta Moldaviae Septentrionalis*, 3, 2004, p. 296–312 (în colab.).
66. *Un mormânt de înmormântare descoperit la Prăjeni (jud. Botoșani) și unele probleme privind începutul Hallstatt-ului în regiunea Carpaților Nordici*, în *ArhMold*, 28, 2005, p. 125–138 (în colab.).
- 67–68. *Muzeul Dorohoiului (I)*, în *Forum cultural*, VI, 4, dec. 2006, p. 36–38; (II), VII, 1, martie 2007, p. 33–36 (în colab.).
- 69–73. *Comoara din bahnă (I)*, în *Forum cultural*, VII, 4, dec. 2007, p. 6–10; (2), VIII, 2, iunie 2008, p. 6–9; (3), VIII, 3, sept. 2008, p. 5–7; (4), VIII, 4, dec. 2008, p. 9–12; (5), IX, 1, martie 2009, p. 4–6 (în colab.).

Botoșani, 27.11.2004 (deschiderea expoziției
Cucuteni la Muzeul Județean Botoșani)

NORME PENTRU PREGĂTIREA MANUSCRISELOR DESTINATE PUBLICĂRII ÎN PERIODICUL „ARHEOLOGIA MOLDOVEI”

Pregătirea manuscrisului

Manuscrisul va fi predat în fișier .doc. La finalul manuscrisului vor fi incluse tabelele și figurile, pe pagini separate. Nu plasați figurile în text.

Formatul paginii este A4 standard, iar fontul utilizat Times New Roman.

Structura articolului

Titlul

Font: all caps, bold, mărimea 14.

Autori

Vă rugăm menționați numele întreg.

Un autor trebuie menționat ca autor corespondent (în notă de subsol pe prima pagină) cu indicarea cel puțin a adresei de e-mail.

Font mărimea 10.

Afilieră

Se indică afilierea acestor la instituțiile de cercetare/educație în cadrul cărora activează la momentul trimerii articolului spre publicare. Indicarea se face cu număr cu superscript imediat după numele fiecărui autor și înaintea numelui instituției.

Font mărimea 8.

Abstract

150-200 cuvinte, în limba engleză.

Titlu: font ***bold italic***, mărimea 8; text - font *italic*, mărimea 8.

Cuvinte Cheie/ Keywords

Se cer maximum 8 cuvinte cheie, în limba engleză. Nu se acceptă termeni generali.

Titlu: font ***bold italic***, mărimea 8; text - font *italic*, mărimea 8.

Secțiuni sugerate ale studiului

Introducere

Materiale și metodă

Rezultate și Discuții

Concluzii

Mulțumiri

Anexe

Dacă există mai mult decât o anexă, acestea trebuie identificate ca A, B etc.

Abrevieri

Definiți toate abrevierile utilizate în text și în aparatul critic la prima menționare a acestora. Asigurați-vă de uniformitatea acestora.

Aparatul critic

Notele se vor insera în subsolul paginii. Pentru numerotarea acestora se vor utiliza cifre arabe.

a. Referirile privitoare la **autori clasici** vor avea următoarea formă: Dio 13.4.17, Tac., Ann. 1.1.1.

b. Referirile la **volume**: R. D. Drennan, *Statistics for archaeologists: a commonsense approach*, Plenum Press, New York and London, 1996.

c. Referirile la **articole**: D. Boghian, *Nouvelles découvertes de vases cucuténiens de culte dans le département de Jassy*, in *Studia Antiqua et Archaeologica* (SAA), 3–4, 1997, pp. 63–74.

d. Referirile la **capitole din volume**: A. Bouquillon, *History of Ceramics*, in *Ceramic Materials. Processes, Properties and Applications* (eds. P. Boch, J.-C. Nièpce), ISTE Ltd., London, 2007

e. Considerații generale

În cazul în care se utilizează op. cit. se precizează numărul notei unde a fost citată pentru prima dată lucrarea: op. cit. (n. 2).

Cuvintele latine abreviate nu se scriu cu italice: cf., e.g., op. cit., ibid., etc. **Dar** *infra*, *passim*, *sic*.

Figuri

Figurile se vor numerota în ordinea referințelor din text.

Figurile se vor trimite separat, în format JPG/TIFF, cu o rezoluție de 300 dpi

Planșe

Planșele vor fi importate pe pagini separate la sfârșitul manuscrisului și vor fi însoțite de descriere.

Exemplu:

Pl. 1. Piese de artă gravettiană, de la Mitoc-Malu Galben.

Manuscrisului i se va atașa și o listă completă a ilustrațiilor, atât în limba de redactare a articolului, cât și în limba engleză.

RULES FOR MANUSCRIPT PREPARATION FOR PUBLICATION IN THE JOURNAL "ARHEOLOGIA MOLDOVEI"

Preparing the manuscript

The manuscripts will be sent in doc. format. At the end of each manuscript, tables and figures will be inserted, on separate pages. Do not insert figures within text.

Page format is A4 standard, Times New Roman font.

The structure of article

Title

Font: all caps, bold, size 14.

Authors

Please mention full name.

One author has to be mentioned as the correspondent author (in a foot note on the first page), while indicating at least the email address.

Font size 10.

Affiliation

The affiliation to research / education institutions where they function at the time of subscribing the article for publication, will be indicated. The reference will be made using numbered superscript, right after the name of each author and before the institution's name.

Font size 8.

Abstract

150–200 words, in English.

Title: ***bold italic*** font, size 8; text – *italic* font, size 8.

Keywords

A maximum of 8 keywords are required, in English. Generic terms will not be accepted.

Title: ***bold italic*** font, size 8; text – *italic* font, size 8.

Suggested sections of the study

Introduction

Materials and method

Results and discussions

Conclusions

Acknowledgments

Annexes

In case there are more annexes, each one will be identified as A, B, etc.

Abbreviations

Define all abbreviations used in the text and critical apparatus, at their first mention within the text. Make sure that the usage is constant throughout.

References

Foot notes will be used. Arabic figures will be used for the numbering.

a. References to **ancient authors** will respect the following pattern: Dio 13.4.17, Tac., Ann. 1.1.1.

b. References to **volumes**: R. D. Drennan, *Statistics for archaeologists: a commonsense approach*, Plenum Press, New York and London, 1996.

c. References to **articles**: D. Boghian, *Nouvelles découvertes de vases cucuténiens de culte dans le département de Jassy*, in *Studia Antiqua et Archaeologica* (SAA), 3-4, 1997, pp. 63-74.

d. References to **chapters**: A. Bouquillon, *History of Ceramics*, in *Ceramic Materials. Processes, Properties and Applications* (eds. P. Boch, J.-C. Nièpce), ISTE Ltd., London, 2007.

e. General considerations

In case op. cit. is used, the number of the note where the study was quoted for the first time must be mentioned: op. cit. (no. 2).

The Latin words which are abbreviated are not to be written with italics: cf., e.g., op. cit., ibid., etc. **But** *infra*, *passim*, *sic*.

Figures

Figures will be numbered in the order of the references within the text.

Figures will be sent separately, in JPG/TIFF format, at 300 dpi resolution.

Plates

Plates will be imported on separate pages, at the end of the manuscript, accompanied by their description.

Example:

Pl. 1. Gravettian artifacts, from Mitoc-Malu Galben.

A complete list of illustration, both in the articles' language as well as in English, will be attached to the manuscript.

LISTA ABREVIERILOR

AAH	<i>Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae</i> , Budapest.
AARMSI	<i>Analele Academiei Române. Memoriile secțiunii istorice</i> , București.
Acta MM	<i>Acta Moldaviae Meridionalis</i> , Vaslui.
Angustia	<i>Angustia. Arheologie-Etnografie</i> , Sf. Gheorghe.
Arheologija SSSR-SAI	<i>Arheologija SSSR–Svod Arheologičeskikh Istočnikov</i> , Moscova.
ArhMold	<i>Arheologia Moldovei</i> , Iași.
BCMI	<i>Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice</i> , București.
BMC	H. Mattingly, <i>Coins of the Roman Empire in the British Museum</i> , London.
BSNR	<i>Buletinul Societății Numismatice Române</i> , București.
Bull. et Mém. de la Soc. d'Anthropologie de Paris	<i>Bulletin et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris</i> , Paris
Carpica	<i>Carpica</i> , Muzeul Județean Bacău.
CCA	<i>Cronica Cercetărilor Arheologice</i> , București.
CCDJ	<i>Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos</i> , Călărași.
Chițescu, M., în BAR	M. Chițescu, <i>Numismatic Aspects of the History of the Dacian State. The Roman Republican Coinage in Dacia and Geto-Dacian Coins of Roman type</i> , BAR-International Series 112, translated by C. Urdea, Oxford, 1981.
CNA	<i>Cronica Numismatică și Arheologică</i> , București.
Cohen, H.	H. Cohen, <i>Description des monnaies frappées sous l'empire romain communément appelées médailles impériales</i> , ed. a 2-a, 8 vol., Paris, 1880–1892.
Crawford, M.H.	M. H. Crawford, <i>Roman Republican Coinage</i> , Cambridge, 1974.
Dacia	<i>Dacia, Recherche et Découverte Archéologiques en Roumanie</i> ; serie nouă (Nouvelle Série), Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București.
Dumitriu, M., Noi contribuțiuni	M. Dumitriu, <i>Noi contribuțiuni la descoperirile arheologice din castrul Poiana (jud. Tecuci)</i> , CNA, XIV, 1939, 113–114, p. 135–139.
EAIVR	<i>Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României</i> (ed. C. Preda), vol. I–III, 1994–2000.
ED	<i>Ephemeris Dacoromana</i> , București-Roma, I–X, 1923–1945.
Ethnologika	<i>Ethnologika</i> N.F., Köln.
Giard, J.-B.	J.-B. Giard, <i>Catalogue des monnaies de l'Empire Romaine</i> , I (<i>Auguste</i>), Paris, 1976.
Godišnik Fakultet	<i>Godišnik na Sofijskija Universitet. Filozofsko-Istoričeski Fakultet</i> , Sofia.
Grueber, H.A.	H. A. Grueber, <i>Coins of the Roman Republic in the British Museum</i> , 3 vol., London, 1910.
IAB	Institutul de Arheologie, București.
Istros	<i>Istros</i> , Muzeul Brăilei.
Izvestija-Sofia	<i>Izvestija na Arheologičeskija Institut</i> , Sofia.
JNG	<i>Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte</i> , München.
Maier, A.	A. Maier, <i>Die Silberprägung von Apollonia und Dyrrachion</i> , în <i>Numismatische Zeitschrift</i> , Wien, N. F., 1, 1908.
Marisia	<i>Marisia. Studii și materiale. Arheologie-Istorie</i> , Tg. Mureș.
Materiale	<i>Materiale și cercetări arheologice</i> , București.
MemAntiq	<i>Memoria Antiquitatis</i> , Piatra Neamț.
Mihailescu-Bîrliba, V., La monnaie romaine	V. Mihailescu-Bîrliba, <i>La monnaie romaine chez les Daces orientaux</i> , Ed. Academiei, București, 1980.
Mihailescu-Bîrliba, V., Dacia răsăriteană	V. Mihailescu-Bîrliba, <i>Dacia răsăriteană în secolele VI–I î. e. n. Economie și monedă</i> , Ed. Junimea, Iași, 1990.
Mitrea, B., Descoperirile de la Poiana	B. Mitrea, <i>Descoperirile de monede romane din așezarea geto-dacă de la Poiana și importanța lor istorică</i> , în SCIV, 8, 1957, 1–4, p. 165–182.
Mitrea, B., Descoperiri – 1970	B. Mitrea, <i>Descoperiri recente și mai vechi de monedele antice și bizantine în Republica Socialistă România</i> , în SCIV, 21, 1970, 2, p. 331–347.
Mitrea, B., Découvertes – 1970	B. Mitrea, <i>Découvertes récentes de monnaies anciennes et byzantines sur le territoire de la Roumanie</i> , în Dacia, N. S., 14, 1970, p. 465–481.
Mitrea, B., Monedele pontice și Burebista	B. Mitrea, <i>Monedele pontice la daco-geții lui Burebista</i> , Pontica, 11, 1978, p. 89–96.

- Mitrea, B., *Etape cronologice* B. Mitrea, *Etape cronologice în relațiile Histriei cu geto-dacii pe baza monedelor*, în *Thraco-Dacica*, 5, 1984, 1–2, p. 111–122.
- Mitrea, B., *Geto-dacii și monedele vest-pontice* B. Mitrea, *Geto-dacii și monedele vest-pontice din secolele III–I î. e. n.*, în *Thraco – Dacica*, 6, 1985, 1–2, p. 50–58.
- MNA Muzeul Național de Antichități, București.
- Moisil, C., *Monetele dacilor* C. Moisil, *Monetele dacilor*, în *BSNR*, XV, 1920, 35–36, p. 59–79.
- Mousaios Muzeul Județean Buzău.
- Pick, B. B. Pick, *Die Antiken Münzen von Dacien und Moesien*, I, 1, Berlin, 1898.
- Pick, B., Regling, K. B. Pick și K. Regling, *Die antiken Münze von Dacien und Moesien*, I, 2, Berlin, 1910.
- Preda, C., *Monedele geto-dacilor* C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, Ed. Academiei, București, 1973.
- Preda, C., *Monede de tip Vârteju-București* C. Preda, *Monede getice de tip Vârteju-București*, în *SCN*, 5, 1971, p. 51–79.
- Preda, C., Dragomir, I.T., C. Preda și I. T. Dragomir, *Tezaurul de la Răcoasa (jud. Vrancea) și unele considerații asupra monedelor getice de tip Inotești*, în *SCN*, 6, 1975, p. 27–39.
- Tezaurul de la Răcoasa* *Revista arheologică*, Chișinău
- Revista arheologică* *RIC* *Roman Imperial Coinage*, London.
- SAA* *Studia antiqua et archaeologica* (Iași).
- SCIV(A)* *Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie)*, București.
- SCN* *Studii și Cercetări de Numismatică*, București.
- SCȘ Iași* *Studii și Cercetări Științifice – Iași*, Iași.
- StCl* *Studii clasice*, București.
- Stratum plus* *Stratum plus*, Sankt Peterburg – Chișinău – Odessa – București.
- Sydenham, E. A. E. A. Sydenham, *The Coinage of the Roman Republic*, London, 1952.
- Teodor, S., Nicu, M. Țau, S., S. Teodor, M. Nicu, S. Țau, *Tezaurul de monede callatiene descoperit la Poiana, județul Galați*, în *Thraco-Dacica*, 8, 1987, 1–2, p. 133–138.
- Teodor, S., Mihailescu-Bîrliba, V., 1993 S. Teodor, V. Mihailescu-Bîrliba, *Descoperiri monetare din așezarea geto dacică de la Poiana – Tecuci*, în *ArhMold*, 16, 1993, p. 121–130.
- Thraco-Dacica* *Thraco-Dacica*, București.
- Valachica* *Valachica*, Târgoviște.
- Vulpe, R. și colab., *Șantierul arheologic Poiana – Tecuci, 1949* I. Casan, C. Cihodaru, S. Constantinescu, G. Florescu, M. Grigoraș, P. Radu, R. Vulpe, *Evoluția așezărilor omenești în Moldova de Jos. Raport sumar despre activitatea șantierului arheologic Poiana-Tecuci, 1949*, în *SCIV*, 1, 1950, 1, p. 47–52.
- Vulpe, R. et alii, *Șantierul arheologic Poiana – 1950* R. Vulpe, Ec. Vulpe, A. Nițu, Pr. C. Matasă, C. Cihodaru, C. Călinescu, V. Balan, Șt. Kiss, Ec. Negruți, R. Petre, Șt. Ștefănescu, *Activitatea șantierului arheologic Poiana – Tecuci 1950*, în *SCIV*, 2, 1951, 1, p. 177–216.
- Vulpe, R., *Șantierul Poiana – 1951* R. Vulpe, *Șantierul Poiana*, în *SCIV*, 3, 1952, p. 191–230.
- Vulpe, R., Teodor, S., R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava. Așezarea geto-dacică de la Poiana*, Bibliotheca Thracologica XXXIX, București, 2003.
- Winkler, I., în *JNG*, 17, 1967 I. Winkler, *Schatzfunde römischer Silbermünzen in Dakien bis zum Beginn der Dakerkriege*, în *JNG*, 17, 1967, p. 123–156.

ERATĂ

Opaițele de tip Firmalampen din colecțiile Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova, de Florin Topoleanu în „Arheologia Moldovei”, nr. XXXIII, 2010, p. 151–188

Redacția își asumă întreaga responsabilitate.

Pagina	Rândul / nota	În loc de:	Se va citi:
154	2 de sus	Moesia Inferior	Moesia Superior
154	nota 60	p. 357	se șterge
158	ultimul de jos	Moesia Inferior	Moesia Superior
159	4 de sus	culoarea	se șterge
160	7 de sus	Moesia Inferior și Moesia Inferior	Moesia Inferior și Moesia Superior
160	nota 195	Čičikova 1987, ...	se șterge
160	nota 195	Čičikova 196,...	Čičikova 1987, ...
161	2 de sus	Moesia Inferior	Moesia Superior
164	2 de jos	Moesia Inferior	Moesia Superior
164	nota 307	vezi nota 7	vezi nota 226
165	nota 318	Bailev	Bailey
167	nota 361	Mușeteanu, Culică 1980	Mușeteanu, Culică, Elefterescu 1980
168	nota 373	Iványi 1935,	se șterge
169	8 de sus	Moesia Inferior	Moesia Superior
169	nota 395	Bailez	Bailey
169	nota 395	Alram Stern 1989, ...	se șterge
169	nota 395	Casus-Genover,	Casas-Genover
170	nota 409	Loeschcke 1919, p. 197,...	Loeschcke 1919, p. 297
170	nota 413	Buchi 1975, p. 212,..	Buchi 1975, p. 127,..
170	nota 413	Băluță 2003, p. 130, nr. 11	Băluță 2003, p. 127, nr. 11,..
170	nota 434	Gpstar 1961,...	Gostar 1961, ...
171	10 de jos	Moesia Inferior	Moesia Superior
173	17-18 de sus	Moesia Inferior	Moesia Superior
174	3 de jos	Popilian 1986,	Popilian 1996, ...
179	nr. 19, 2 de sus	MJIAP	Pl. 5/19
188	20–21 de sus	Vlasici, R. 2007, ...	se șterge